ІСТОРІЯ

Борис ҐУДЗЯК

КРИЗА НА ХРИСТИЯНСЬКОМУ СХОДІ: ЦАРГОРОДСЬКИЙ ПАТРІАРХАТ ПІД ОСМАНСЬКИМ ПРАВЛІННЯМ

Греко-Православна Церква в кінці XVI ст., хоч інституційно ослаблена й культурно занепала, залишалася, однак, свідомим продовжувачем успадкованих нею багатих церковних, культурних і політичних традицій. Царгородський патріархат кінця XVI ст., зокрема в часи Єремії II, незважаючи на хронічну структурну нестабільність і внутрішню корупцію, що оберталися фінансовою неплатоспроможністю, усе ж глибоко усвідомлював свою відповідальну роль як церковної інституції. Візантійська імперія впала давно, але Візантійська Церква вижила в політичній катастрофі. Зберігши за собою юрисдикцію над тією частиною підлеглих османам земель, що більш-менш збігалася з межами Візантійської імперії X—XI ст., Царгородський патріархат „у неволі“ взяв на себе особливу роль у збереженні греко-православної ідентичности. При аналізі стосунків між Київською митрополією та Царгородським патріархатом напередодні Берестейської унії слід брати до уваги як історичну генезу складного становища усієї Православної Церкви, так і конкретні труднощі, перед якими опинився сам патріархат у кінці XVI ст.

Становлення Османської і падіння Візантійської імперій

Становлення Османської держави і одночасний занепад Візантії дуже різко позначилися на житті православної спільноти XVI ст. і на взаєминах Руської Церкви з Царгородським патріархатом у переддень унії в Бересті. Як і всі попередні заворушення у християнському світі, ця криза спричинила міґрацію населення Середньої Азії на захід. Рух тюркських племен у напрямку Східної Європи та Середземномор'я, у сферу впливу Візантії, почався ще в ранньому середньовіччі. Після битви при Манцікерті (1071), яка призвела до політичної нестабільности в імперії, візантійці уступили туркам-сельджукам більшу частину Малої Азії. До монголів, які наступали на захід у XIII ст., приєдналися ще й кочові тюркські племена. На порубіжних теренах між Сельджуцьким султанатом та Візантійською імперією постали нові тюркські державні утворення під проводом вождів *ґазі* („воїн ісламу“). Один із цих порубіжних ґазі на ім'я Осман (помер у 1326 р.) і став родоначальником Османської династії. Незважаючи на майже безперервні міжусобиці й тимчасові втрати,

влада і володіння його спадкоємців поволі зростали — в міру підкорення ними мусульманських еміратів у Анатолії, витіснення візантійців із північно-західного побережжя Малої Азії та захоплення одної за одною територій Балканського півострова, сучасної Румунії, українських степів, Межиріччя, Північної Африки. На кінець XVI ст. османська гегемонія простяглася від Єгипту до Алжиру, від Дону до Буди. Завдяки ефективному використанню системи *куллук* („рабства"), а особливо яничарського корпусу (що був першою реґулярною армією в Європі), та ще завдяки узаконенню унікального становища султана як верховного ґазі й правителя мусульманського світу (*Дар аль-Іслам,* „оселя ісламу"), на землях завойовників-ґазі виросла добре структурована Османська держава. Кульмінацією цього зростання стало захоплення візантійської столиці Царгорода[1].

Падіння цього імперського міста 29 травня 1453 р. поклало край тисячолітньому політичному існуванню Візантії[2]. Втрата Царгорода глибоко позначилася й на ідентичності усього східнохристиянського світу.

Багато земель християнського Сходу і раніше десятиліттями, а то й століттями перебували під мусульманським чи латинським правлінням, передвіщаючи можливий прихід „іновірця" до влади в Новому Римі. Після спустошливого Четвертого хрестового походу, внаслідок якого утворилася Латинська імперія з центром у Царгороді (1204—1261), візантійські політичні інститути вже не зуміли стабілізуватися настільки, щоб успішно протистояти войовничому сусідові. Фінансова криза й релігійні чвари підточували візантійське суспільство. Імперія володіла територією, яку важко було назвати імперською за розмірами. До відновленої у 1261 р. Візантійської імперії ввійшли Північна Греція, землі на західному узбережжі Малої Азії та центральний і східний Пелопоннес. Ішов повільний, але невідворотний процес політичної, соціальної та релігійної „османізації" колишніх візантійських територій. На початок 1440-х рр. Царгород опинився в кільці турецьких володінь, тож падіння столиці було лише справою часу[3].

І все-таки кінець імператорської династії й перехід осідку Вселенського патріархату під зверхність турків виявилися для Православної Церкви потрясінням. Крах імперського міста був навально-кривавим. Спочатку, згідно з настановою Корану, османи зажадали, щоб невірні здалися без бою. Мусульмани здіймали меча лише тоді, коли наштовхувалися на опір. Священна війна в ім'я ісламу мала підкоряти, а не знищувати світ невірних (*Дар-аль-Гарб* , „оселю війни"). Мегмед II Завойовник методично

[1] Вступ до історії Османської імперії див. у книзі: Inalcik Halil. The Ottoman Empire. The Classical Age 1300—1600 / Transl. by Norman Itzkowitz and Colin Imber.— London, 1973 (Reprint, 1975); зокрема загальний нарис історії османів див.: P. 3—52. Вказана книга послужила авторові як джерело для загальних зауваг, викладених у цій статті.

[2] Панорамний опис кінця Візантійської імперії див. у книзі: Runciman Steven. The Fall of Constantinople 1453.— Cambridge, 1965. Смертельна агонія візантійської столиці відображена в добре укладених збірках джерел: La caduta di Constantinopoli: 2 vols. / Ed. Agostino Petrusi.— Verona, 1976 [тексти і їх італійський переклад], а також: The Siege of Constantinople 1453: Seven Contemporary Accounts / Transl. J. R. Melville Jones.— Amsterdam, 1972 [в англійському перекладі].

[3] Див.: Nicol Donald M. The Last Centuries of Byzantium, 1261—1453.— London, 1972; див. також: Vryonis Speros Jr. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century.— Berkeley, 1971 (Reprint, 1986).

готувався до нанесення вирішального удару по візантійській столиці й 6 квітня 1453 р. почав її облогу. Костянтин XI Палеолог, останній імператор і тезко великого засновника Царгорода-Константинополя, вирішив не здаватися і з гідною подиву мужністю почав організовувати оборону. Саме тому, що місто вчинило опір завойовникам, султан, здолавши-таки царгородські вали, що вистояли незламно тисячу літ, повинен був, за ісламським звичаєм, віддати його своїм воїнам на три дні для грабунку. І хоча Мегмед II поклав край свавіллю другого ж дня, наслідки османського захоплення й плюндрування імперського міста були просто розпачливі.

Поки не впала столиця, усе, задля чого існувала імперія, ще можна було відновити. Але цього разу завойовники вдарили в саме серце візантійської самосвідомости й ідентичности. Велику Церкву Святої Мудрости — визначну святиню усіх християн, а в очах візантійців узагалі центр християнського світу,— було обернуто в мусульманську мечеть Аллаха. Воїни вщент порозбивали святі ікони (в тім числі й найбільш шановану Одигітрію — Богородицю з Дитям), символи історичного втілення Господа і Його присутности серед вірних[4].

Надії на порятунок з боку західних християн виявилися марними. Врешті-решт мешканці Царгорода були кинуті на поталу мародерам. Усіх, хто залишився живий, катували і віддавали у рабство. Як писав історик XV ст. Дукас, „місто лежало спустошене, мертве, голе, безмовне, безформне і потворне"[5].

Через те, що у Візантії церква й держава завжди були взаємозалежними, остаточний крах імперії підмив визначальні риси ідентичности Православної Церкви[6]. Імператор був центральною фіґурою не лише в політичній ідеології, а й у візантійській еклезіології. Візантійці дивилися на імператора як на помазаника й обранця Божого — „уособлення Його влади на землі та представника народу перед Ним"[7]. За іронією долі, у пізньовізантійський період, коли візантійський імператор Мануїл II став військовим васалом султана Баєзида, тодішній царгородський патріарх напрочуд виразно висловив розуміння церквою ролі імператора: „Між

---

[4] Щодо Великої Церкви, то тут (усупереч уявленням, які побутують на Заході) турки виявилися на диво чуйними. Ікони вони знищили, оскільки іслам забороняє зображувати людські постаті й поклонятися образам. Але варто відзначити, що мозаїк із зображеннями Христа, святих та ангелів вони не тільки не знищили, а навіть не забілили,— навпаки, дивилися на них благоговійно й захоплено. Як засвідчив французький мандрівник Ґрельо (Grelot), у 1675 р., через 222 роки після обернення Святої Софії у мечеть, багато мозаїк усе ще було видно. Серед них — і Богородицю у східній апсиді, що знаходилася тут-таки над *міграбом* — молильним альковом мусульман. Див.: Swift Emerson Howland. Hagia Sophia.— New York, 1940.— P. 14—15.

[5] Doukas. Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks. An Annotated Translation of „Historia Turco-Byzantina" / Transl. Harry J. Magoulias.— Detroit, 1975.— P. 235. Опис різанини і плюндрування в Царгороді див. у: Runciman Steven. The Fall of Constantinople 1453.— P. 145—159.

[6] Про взаємини між церквою і державою у Візантійській імперії, зокрема в останні століття, див.: Runciman Steven. The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence.— London, 1968.— P. 55—74.

[7] Runciman Steven. The Great Church...— P. 58, 166.

імператором і Церквою велика єдність і спільність існує, і розлучити їх незмога“[8].

Однак після Мануїла церкві довелося втішатися правлінням лише двох імператорів. Доблесний Костянтин упав разом зі стінами й захисниками міста. Останній „помазаний глава Вселенної“ був мертвий, а всіх інших потенційних спадкоємців престолу невдовзі спіткала та ж сама доля. Після 1453 р. поствізантійський Царгородський патріархат якось пристосував свою ідеологію до геополітичної реальности туркократії, однак втрата імператорської протекції й пониження у статусі позначились на його життєдіяльності[9].

Церковні царгородські владики кінця XVI ст. з болем усвідомлювали далекосяжні наслідки падіння Царгорода. Те, що Теодосій Зиґомала у листі до лютеранського богослова з Тюбінґену Мартіна Крузія сказав про мудрість, можна віднести й до інших аспектів церковного життя: „Маючи своє царство, ви маєте і мудрість [...] Ми, нещасні греки, в іншому становищі. З тих пір, як ми втратили царство, втратили і мудрість. Довго живучи серед варварів, ми і самі варварами стали“[10].

[8] Фразу взято з листа патріарха Антонія IV до великого московського князя Василія I, написаного 1393 р. Патріарх обстоював не лише власну зверхність над Руською Церквою, але й усезагальну зверхність візантійського імператора, шпетячи Василія за відмову визнати імператора над собою: „Ти кажеш: „Маємо Церкву, але імператора ані не маємо, ані нікого за його не приймаємо“. Се недобре. Священного імператора Церква високо ставить, бо імператор не те що інші місцеві правителі й володарі, позаяк від самих початків імператори виявляли побожність і утверджували її в цілому населеному світі. Імператори скликали вселенські синоди. Та й самі вони вирішували й схвалювали все, що стосувалося правильности догм та питань держави християнської, як те сучасні святі й священні канони подають. Не раз доводилось їм поборювати єресь; за постановами імператорів, вкупі з синодами, створювалися головні осідки ієрархів, ділилися їхні єпархії і території їхні. За все те Церква імператорів високо ставить і шанує. Хай навіть нині за потурання Божого нехристи й обсіли володіння та землі імператорські, однаково Церква так само його обирає, так само шанує і молиться за нього так само, тим самим мирром великим помазують його, обираючи імператором і автократом (aytokrator) римлян, себто усіх християн; [...] такого бути не може серед християн, щоб мати Церкву і не мати імператора. Бо між імператором і Церквою велика єдність і спільність існує, і розлучити їх незмога“.

Грецький текст опублікований у книзі: Miklosich F., Müller I. Acta patriarchatus Constantinopolitani.— Vienna, 1862.— Vol. 2.— P. 188—192; англійський переклад див.: Barker J. W. Manuel II Palaeologus (1391—1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship.— New Brunswick, N. J., 1969.— P. 107—108. Контекст цього листа обговорюється у книзі: Meyendorff John. Byzantium and the Rise of Russia: A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century.— Cambridge, 1981.— P. 254—258.

[9] У літописах світової історії, складених в останні десятиліття XVI ст., греки виставляли себе спадкоємцями Візантійської імперії, причому поряд з візантійськими імператорами включали туди й хронології османських султанів. Див. про це: Лебедев И. Н. Поздние греческие хроники и их русские и восточные переводы.— Ленинград, 1968 (Палестинский сборник, 18/81).

[10] Лист від 15 листопада 1575(?) р. (за І. Малишевським — 1573 р.), в якому Зиґомала радить німцям шанувати свого імператора, подається у книзі: Crusius Martin. Turco-Graeciae, libri octo. — Basel, 1584 (передрук: Modena, 1972).— P. 437. Цит. за виданням: Малышевскій Ив. Александрійскій патріархъ Мелетій Пигасъ и его участіе въ дѣлахъ русской церкви.— Киев, 1872.— Т. 1.— С. 53 (з неправильним посиланням на сторінку). Див. також аналогічну думку стосовно імперії в листі, написаному у Венеції 1547 р. Антонієм Єпархом, де той радить Меланхтонові підтримувати пошану до „короля“ (без сумніву, грецький рукопис уживає тут слово βασιλεύς, тобто ідеться про Карла V) та солідарність між західними християнами, щоб вони могли одностайно протистояти султанові Сулейману: Tillyrides Andreas. A Historic Document: The Epistle of Antonios Eparchos (1491—1571) to Philip Melanchton (1497—1560) // The Patristic and Byzantine Review.— 1984.— Vol. 4.— P. 108—112 (лист друкується в англійському перекладі).

Православна спільнота в Османській державі

Без сумніву, в очах греків кінця XVI ст. ставлення османських завойовників до них і до їхньої церкви було варварським, але разом з тим було воно й прагматичним. Хоч у 1453 р. турки, безумовно, взяли над ними верх, усе ж повністю витіснити грецьке населення з Царгорода і придушити православ'я було і неможливо, і не в інтересах османських властей[11]. Щоби втілити свій військовий успіх у зміцнення економічної могутности імперії, туркам потрібні були професійні знання грецьких селян-господарів, мореплавців та торгівців.

Деякі райони та поселення в межах царгородських мурів чомусь не постраждали у той єдиний день спустошення,— мабуть, вони піддалися мусульманам, відкривши перед ними бічні брами, коли вислід останнього бою став очевидним. Незабаром султан вирішив оновити населення столиці, застосувавши систему примусового переселення (*sürgün*), за допомогою якої османські правителі традиційно переоблаштовували завойовані ними території. Мегмед перекинув до нової столиці тисячі греків з Мореї, Трапезунда й інших реґіонів. Одночасна примусова міґрація вірмен, євреїв та арабів, поряд із напливом турків та інших мусульман з усіх кінців імперії, забезпечила неперервність торгового та промислового підприємництва[12]. Перед падінням візантійського Царгорода його населення, яке у середньовіччі, можливо, сягало мільйона, скоротилося приблизно до 50 тисяч осіб[13]. Незважаючи на людські втрати при облозі та наступне розсередження полонених, населення міста швидко відновилося і на кінець XVI ст. утричі перевищило рівень 1453 р.[14]

У часи занепаду Візантійської держави Православна Церква зазнала певних поневірянь, але водночас набрала досвіду, що допоміг їй вижити

---

[11] Налагодження життя новозавойованого міста, використання його стратегічного, торгового й політичного потенціалу як нової столиці Османської держави не могло обійтися без участи його корінних мешканців. В османській державній системі турки працювали переважно в адміністрації, у війську, в мусульманських релігійних інституціях або в сільському господарстві. Значна ж частина торгівлі та ремесла перебувала в руках невірних. Див. про це: Mantran Robert. Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries // Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society.— Vol. 1. The Central Lands / Ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis.— New York; London, 1982.— P. 127—137; див. також: Binswanger Karl. Unter suchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts: mit einer Neudefinition des Begriffes „Dimma".— München, 1977; Lewis Bernard. Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire // Studia Islamica.— 1958.— Vol. 9.— P. 122—123; стаття Льюїса передрукована з деякими доповненнями у другому розділі його книги: Lewis Bernard. The Emergence of Modern Turkey: 2nd ed. — London; New York, 1961.— P. 21—39.

[12] Пор. доволі відмінні між собою точки зору С. Рансімана (Runciman Steven. The Fall of Constantinople 1453.— P. 153—159, 202—204) та Г. Інальчика (Inalcik Halil. The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City // Dumbarton Oaks Papers.— 1969—1970.— Vols. 23—24; ejusd. Ottoman Methods of Conquest.— P. 112—129; ejusd. Istanbul: An Islamic City // Journal of Islamic Studies.— 1990.— Vol. 1.— P. 1—23).

[13] Неясно, коли саме кількість населення візантійського Царгорода досягла найвищої цифри. Оцінки максимальної кількости населення коливаються у межах 250 тисяч та 1 мільйон чоловік; див.: Oxford Dictionary of Byzantium: 3 vols. (далі — ODB) / Ed. Alexander Kazhdan.— New York; Oxford, 1991.— Vol. 1.— P. 508, 512, гасло „Constantinople".

[14] Runciman Steven. The Great Church.— P. 180. Коментарі щодо населення османського Царгорода в XV—XVI ст. див. у книзі: Iorga N. Byzance après Byzance.— Bucharest, 1935.— P. 45—52.

в османський період. Матеріально патріархат підупав: на кінець XIV ст. його доходи, які переважно залежали від церковних володінь у Малій Азії, так різко зменшилися, що патріархові ледве вистачало на утримання своєї резиденції[15].

За винятком духовних чад з Київської митрополії, більшість вірних Царгородського патріархату, а також цілі східні патріархати Александрійський, Антіохійський та Єрусалимський,— і раніше, до 1453 р., жили під мусульманським правлінням, деякі навіть століттями. Оскільки територія патріархату значно перекривала межі держави, патріархам доводилося вирішувати церковні проблеми і в ісламських країнах. Єпископи, окрім обов'язків суто релігійної адміністрації, несли й певну цивільну відповідальність за свою православну паству[16].

Парадоксально, але в певному відношенні Мегмед II спричинився до консолідації Царгородського патріархату. За винятком східнослов'янських земель та колишніх візантійських, що перебували під владою західних держав (головно Венеції й Ґенуї), османське завоювання возз'єднало митрополії та єпархії патріархату в межах єдиної держави і її протекторатів. З настанням турецького панування над патріархатом церковна єдність греків ще більше зміцніла. У 1439 р., сподіваючись на підтримку Європи в обороні імперії, імператор Йоан VIII Палеолог, патріарх Йосиф II та чимало провідних єпископів православного світу на Флорентійському соборі ухвалили церковну унію з католицьким Заходом. Хоч багато грецьких ієрархів з доброї волі, або й з глибокого переконання, висловилися за зближення церков, для більшости ченців та мирян унія виявилася неприйнятною і стала яблуком розбрату у візантійській православній спільноті. Більшість греків, які ухвалювали Флорентійську унію, згодом дезавуювали свої підписи. Багато хто з них вважав, що турецьке нашестя було Божою карою за гріхи грецького народу, суспільства й церкви, а насамперед — за капітуляцію перед католицькою єрессю, здійснену у Флоренції. З приходом на престіл антиуніата Геннадія противники Флорентійського компромісу взяли верх. На синоді 1484 р. Грецька Церква формально анулювала Флорентійську угоду. І хоч питання унії з Римом ще не раз зринатиме в суперечках греко-православних духовних, серед посполитого грецького люду воно було вирішене раз і назавжди[17].

---

[15] Про інституційний і фінансовий аспекти життя Царгородського патріархату у візантійський період див.: Bréhier L. Le monde byzantin. Vol. 2. Institutions de l'Empire Byzantin.— Paris, 1949.— P. 518—523; Sardes Maxime de [Максим, Сардський митрополит]. Le patriarchat oecuménique dans l'église orthodoxe. Étude historique et canonique.— Paris, 1975 (Théologie historique, 32).— P. 53—95, 334—347; Hussey J. M. The Orthodox Church in the Byzantine Empire.— Oxford, 1986.— P. 297—325. Додаткову характеристику політично-релігійного статусу Православної Церкви у Візантійській імперії див. у книзі: Pentazopoulos N. J. Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule.— Thessaloniki, 1967.— P. 8—19.

[16] Runciman Steven. The Great Church...— P. 37.

[17] Про історію унії див.: Gill Joseph. The Council of Florence.— Cambridge, 1959; до видання 1982 р. автор додав список друкарських помилок. Обговорення того, як прийняли унію на християнському Сході, можна знайти там само (P. 349—388); див. також: Ševčenko Ihor. The Intellectual Repercussions of the Council of Florence // Church History.— 1955.— Vol. 25.— P. 291—323; Dieten Jan — Louis van. Der Streit in Byzanz um die Rezeption der Unio Florentina // Ostkirchliche Studien.— 1990.— Bd. 39.— S. 160—180. Соціологічний аналіз Флорентійської унії див. у книзі: Macha Joseph. Ecclesiastical Unification: A Theoretical

До 1453 р. на Близькому Сході, в Північній Африці та Малій Азії представниками греко-православних й інших християнських громад та осіб перед мусульманськими властями були церковні ієрархи. Після падіння Царгорода Мегмед II звернувся саме до цієї системи представництва. Запобігаючи султанової ласки, синод у Царгороді обрав патріархом монаха Геннадія Схоларія (1454—1456, 1463, 1464—1465) на місце уніата Григорія III Мамми (обраного 1443 р.), який у 1451 р. покинув свій розшарпуваний теологічними суперечками престіл і втік до Італії[18].

Людина широких інтелектуальних зацікавлень, Завойовник був уражений ерудицією та цільністю натури Схоларія, тож не раз стрічався з патріархом, обговорюючи питання православної доктрини й культури. На прохання султана Схоларій написав трактат (а паралельно і його синопсис), де пояснював Мегмедові принципи православної віри[19]. Хоча він захоплювався творами Томи Аквінського та спочатку схилявся до унії,

---

Framework Together With Case Studies From the History of Latin-Byzantine Relations.— Rome, 1974.— P. 79—143 (Orientalia Christiana Analecta, 198); див. ще: Podskalsky Gerhard. Griechische Theologie in der Tükenherrschaft (1453—1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens.— München, 1988.— S. 30—32. Стосовно денонсації унії синодом у Царгороді див.: Runciman Steven. The Great Church...— P. 228. Переоцінку Флорентійського собору в його 500-ті роковини можна знайти у двадцяти дев'яти статтях та есе (серед авторів — провідні історики та теологи), вміщених у книзі: Christian Unity: The Council of Ferrara-Florence 1438/39—1989 / Ed. Giuseppe Alberigo.— Leuven, 1991 (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, 97).

[18] Проникливий аналіз цієї події — облачення Геннадія — див. у книзі: Ломизе Е. М. Становление политики Мехмеда II в отношении христиан (православных и католиков) после падения Константинополя (1453) // Славяне и их соседи.— Т. 4: Османская империя и народы Центральной, Восточной, Юго-Восточной Европы и Кавказа в XV—XVIII веках /Под ред. Б. Н. Флори и др.— М., 1992.— С. 20—30. Дати перебування на престолі царгородських патріархів звичайно подаються за: Grumel V. La Chronologie.— Paris, 1958.— P. 434—441 (Bibliothèque byzantine, Traité d'études byzantines, 1). Ґрумелеву хронологію за османський період подає і Ґ. Подскальський з деякими змінами в датуванні патріархів другої половини XVI ст. Він наводить і хронологічні дані про Александрійський та Єрусалимський патріархати, а також про Філадельфійську митрополію з резиденцією у Венеції. Див.: Podskalsky Gerhard. Griechische Theologie...— P. 396—402. Хронології ці використані і в нашому дослідженні. Стосовно того, коли саме Григорій покинув Царгород, див.: Gill Joseph. Council of Florence.— P. 376, n. 3. Бенджамін Брод доводить, що до призначення Геннадія патріархом Мегмед спробував було впровадити систему світської адміністрації серед завойованих ним греків. Вдумливо проаналізувавши те, як саме тогочасні описи трактують інтерес і зичливе ставлення Мегмеда до греків та інших підданих йому народів, і спираючись на яскраві паралелі в „міфах про уконституювання грецьких, вірменських та європейських громад в Османській імперії", Б. Брод доводить, що ці описи є особливо цінними не лише як джерело інформації про спроби, якими Мегмед прибирав до рук своїх підданих-немусульман, але й як документальні свідчення ментальности згаданих громад,— останні потім використовували їх для захисту власних інтересів перед османською владою. Див.: Braude Benjamin. Foundation Myths of *Millet* System // Christians and Jews in the Ottoman Empire.— Vol. 1.— P. 74—79. Незважаючи на те, що опис стосунків Мегмеда і Геннадія може бути недостовірним, він усе ж відображає бачення церкви XVI ст. і вже цим допомагає нашому розумінню тодішніх османсько-православних взаємин.

[19] Див.: Papadakis Aresteides. Gennadius II and Mehmet the Conqueror // Byzantion.— 1972.— Vol. 42.— P. 88—106 (синопсис в англійському перекладі.— P. 100—106). Бібліографію літератури див.: Podskalsky Gerhard. Griechische Theologie...— S. 20, 82. Захоплення султана християнством не обмежувалося трактатами. Див.: Necipoglu Gürlu. Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapi Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries.— New York, 1991.— P. 285, n. 63: „Спираючись на слова Джентіля Белліні (Gentile Bellini), деякі джерела зазначають, що султан [Мегмед II] поклонявся мощам [святого Івана Хрестителя, які зберігалися в скарбівні Топкапи] і ставив свічки перед образом Богородиці". Звичайно Іван Хреститель і Діва Марія в ісламській доктрині теж вважаються святими.

а на самому соборі навіть обстоював правильність католицької доктрини про сходження Святого Духа, Геннадій майже десять літ вірно носив мантію лідера антиуніатської партії, передану йому Марком Євгеніком на смертному одрі (1444—1445). Меґмед міг бути певний, що Схоларій не піддасться на західноєвропейські церковно-політичні підступи[20].

Правдоподібно, саме з допомогою Геннадія Меґмед сформулював умови та засади, за якими мало здійснюватися управління грецькими громадами. Хоч документи й не збереглися, але в наступні десятиліття греки переконували чергових султанів, начебто Меґмед видав Геннадієві *фірман* (рескрипт), яким дарував йому „особисту недоторканість, звільнення від сплати податків, свободу пересування, ґарантію непозбавлення престолу і право передачі цих привілеїв своїм престолонаступникам"[21]. Султан начебто видав іще один фірман, де серед інших запевнень проголосив, що решту православних церков не буде обертати в мечеті. Під час турецького правління ця один раз зроблена поступка служила як прецедент, на який щоразу покликалися патріархи (і часто не без успіху), коли зверталися до султанів з проханням чи то ґарантувати недоторканість церковного майна, чи повернути конфісковані храми[22].

У найновішій літературі піддається сумніву уявлення, нібито управління *дгіммі* — підданцями-немусульманами, яких ісламська влада то-

[20] Про богословські погляди Геннадія, а також дату смерти Євгеніка див.: Gill Joseph. Personalities of the Council of Florence and Other Essaus.— Oxford, 1964.— P. 79—94, 222—232. Пор. характеристику, яку дає Євгенікові Й. Ґілл, з характеристикою Константина Ціpпанліса: Tsirpanlis Constantine N. Mark Eugenicus and the Council of Florence. A Historical Re-Evaluation of His Personality: 2nd printing.— New York, 1979.

[21] Згідно із „Chronicon maius" (поширеним варіантом хроніки Георгія Сфранца, що його, правдоподібно, скомпонував Макарій Меліссен у 1573—1575 pp.), султан дарував Геннадієві підписані монаршою рукою свідоцтва, що ніхто не має права його турбувати. Йому належались звільнення від сплати будь-яких податків та особиста недоторканість. Див.: Georgios Sphrantzes. Memorii 1401—1477, în anexă Pseudo-Phrantzes: Macaire Melissenos Cronica, 1258—1481 / Ed. Vasile Grecu.— Bucharest, 1966.— P. 556. Англійський переклад див. у книзі: The Fall of Byzantine Empire: A Chronicle By George Sphrantzes, 1401—1477 / Transl. Marios Philippides.— Amherst, Mass., 1980.— P. 136. Пор.: ODB, гасла „Sphrantzes George" та „Melissenos Makarios", а також: Runciman Steven. The Great Church...— P. 170.

[22] Не далі як у 1519—1520 pp. греки уже не могли представити той фірман. За відсутности документальних свідчень патріарх Теолепт I (1514—1520), обстоюючи перед Селімом I церковні привілеї, нібито зумів виграти справу завдяки усним свідченням трьох похилого віку яничарів, які присягли, що Меґмед дійсно-таки видав колись фірман, яким забороняв перетворювати церкви в мечеті. Див.: Papadopoullos T. H. Studies and Documents— Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination.— Brussels. 1952.— P. 4—5 (Bibliotheca Graeca Aevi Posterioris, 1). І справді, за Селіма кілька закритих церков знову почали працювати. Розповідь про це див.: Crusius Martin. Turco-Graeciae...— P. 156—163. Коментарі щодо сумнівної достовірности цієї розповіді див.: Лебедев А. П. История Греко-восточной церкви под властью турок. 2-е изд.// Собрание церковно-исторических сочинений.— СПб., 1903 (1904).— Т. 7.— С. 297—305; Braude Benjamin. Foundation Myths of the *Millet* System.— P. 77—79. Ця версія прийнялася в історіографії Османської імперії. Див. переказ батька румунського гуманізму XVIII ст. Димитрія Кантемира: Cantemir Demetrius. The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire / Transl. N. Tidal.— London, 1734.— P. 102—105, n. 17 (Houghton Library *f EC75 G3525 Zz 734 c). Пор.: Runciman Steven. The Great Church...— P. 170, 189—190; Hering Gunnar. Das islamische Recht und die Investitur des Gennadios Scholarios (1454) // Balkan Studies.— Thessaloniki, 1961.— Vol. 2.— P. 231—256; Inalcik Halil. The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Buzantine Buildings of the City; ejusd. The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans // Turcica: Revue d'l' études turques.—1991.— Vols. 21—23.— P. 231—249; 307—336.

лерувала і навіть брала під свій захист,— велося не за індивідуальним принципом, а через громади[23].

Твердження, що османські власті здійснювали управління дгіммі через систему *міллет*, тобто через верховних керівників відповідних релігійних громад чи народів, для багатьох періодів османської історії вже не можна вважати слушним, у тому числі й для періоду XV—XVI ст.[24] Однак зрозуміло, що царгородські патріархи так чи інакше несли відповідальність за грецький народ, а рівень повноважень мали такий, якого не знала візантійська історія[25]. Патріарх був владоможний в усьому, що стосувалося релігійного життя православної спільноти,— у питаннях доктрини, шлюбу й розлучення, опіки над неповнолітніми, заповітів тощо[26]. Як і у візантійські часи, патріарх обирався синодом, і вирішальний голос у цих виборах звичайно належав світському правителеві[27].

Патріархові, а заодно й духовенству, дозволялося не платити податків, окрім спеціальної данини, яка спочатку вважалася добровільною, але з

---

[23] Braude Benjamin. Foundation Myths of the *Millet* System.— P. 69—88; Cohen Amnon. On the Realities of the *Millet* System: Jerusalem in the Sixteenth Century // Christians and Jews in the Ottoman Empire.— Vol. 2.— P. 7—18.

[24] Диференціація (класифікація) османських підданих робилася радше за конфесійною, а не расовою, етнічною чи географічною ознакою. Православні — греки, слов'яни, араби — розглядалися як члени однієї й тієї ж релігійної спільноти. Окремими релігійними громадами вважалися християни Вірменської Апостольської Церкви, римо-католики та євреї, але ніщо не вказує на те, щоб під оглядом цієї класифікації у Порти існувала якась спеціальна адміністративна політика. Первісно термін *міллет* означав „релігія, конфесія, обряд“ (напр. millat Ibraham — „релія Авраама“), причому найчастіше йшлося про ісламську релігію. Термін цей уживався також у стосунку до „[суверенних] націй, народів“ (напр., сербів, народів Семигороду). Виглядає на те, що слово *міллет* у значенні „релігійна спільнота“ ввійшло в урядову мову централізованої османської бюрократії доволі пізно, але не пізніше кінця XVII ст. Як означення для спільнот в межах всієї імперії воно фіксується зовсім пізно: для вірмен (millet-i Ermeniyân) — у 1746 р., для православних (millet-i Rum) — у 1757 р., для євреїв (Yahud milleti) та католиків (Katolik milleti) — аж у 1839 р.: Ursinus M. O. H. Encyclopaedia of Islam. New Edition / Ed. C. E. Borsworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, and Ch. Pellat.— Leiden and London, 1960; див. гасло „Millet“. Уявлення, ніби термін *міллет* був у обігу впродовж усієї доби османського панування, з'явилося в європейській історіографії XIX ст., яка в основному орієнтувалася на османську дипломатичну кореспонденцію, де він нерідко вживався на означення християн з-поза імперії. На початок XIX ст., під впливом його європейського вживання, термін *міллет* як означення спільнот дгіммі в межах імперії певним чином перекочував і до внутрішньої османської документації. Згодом цей термін в його загальновживаному значенні XIX ст. історики почали застосовувати при описі османської системи управління греко-православною спільнотою впродовж усього періоду туркократії. Маємо тут зразок хронологічного розсування рамок та екстраполяції — явища, характерного для багатьох історіографічних досліджень про поствізантійські православні інституції, яким бракує детального, продуманого діахронічного аналізу адміністративних, соціальних та економічних структур в Османській імперії та Православній Церкві: Braude Benjamin. Foundation Myths of *Millet* System.— P. 69—88. Пор.: Pentazopoulos N. J. Church and Law...— P. 23—27, 43—44.

[25] Про адміністративні права та обов'язки царгородських патріархів див.: Papadopoulos T. H. Studies and Documents...— P. 27—39.

[26] Хоч османські чиновники регулярно втручалися в адміністративні справи православних, догматичні справи церкви їх (на відміну від деяких візантійських імператорів) ніколи не цікавили: Papadopoulos T. H. Studies and Documents...— P. 10.

[27] Від кінця XV ст. царгородські патріархи вибиралися виключно з-поміж ієрархів. У візантійські ж часи на патріарший трон нерідко обирали ченців, дияконів, священиків ба навіть мирян: Лебедев А. П. История...— С. 254. За ранньохристиянською традицією, якщо когось було висвячено на єпископа певної єпархії, то вважалося негоже міняти престіл. Хоч у середині XVI ст. був виданий декрет, який зобов'язував ієрархів усіх єпархій патріархату до участи у виборах патріархів, багато хто з ієрархів ігнорував виклики на виборчий синод.

часом чиновники Порти почали стягувати її реґулярно. Патріарший суд вирішував більшість судових справ греків, окрім кримінальних злочинів. Якщо ж до злочину був причетний священик, то таку справу також розглядав патріарший суд. Патріарх нерідко ніс відповідальність за послух та вірнопідданість православного населення і за велінням властей мав застосовувати церковні санкції (включно з відлученням від церкви) за несплату державних податків[28].

Нові патріарші повноваження не завжди сприяли зміцненню Вселенського престолу. В кінцевому результаті безпрецедентні позацерковні обов'язки патріархів — політичні, економічні та юридичні — перевищили прероґативи церкви, стали на перешкоді її еклезіальної місії та розмили її духовне обличчя.

Ієрархічна та адміністративна структура церкви при османах залишилася незмінною[29]. Єпископів так само обирали священики, а митрополитів — єпископи. Світський правитель стверджував обрання монаршим свідоцтвом — *бератом*; найдавніший берат, що дійшов до нас, датований 1604 р. Синод було розширено, і, крім митрополитів, до нього увійшли вищі чиновники патріархату, яких дедалі частіше набирали з мирян. Це ослабило владу патріарха, а в синоді почастішали внутрішні незгоди та інтриґи, які нерідко провокував чи підігрівав сам османський уряд. Адміністрація патріархату складалася з дев'яти так званих пентад[30].

Першу з цих п'ятиособових груп складали чиновники, які контролювали найважливіші аспекти діяльности патріархату: Великий економ (фінанси), Великий сакелларій (монаше життя), Великий скевофілакс (літургійний посуд, ікони, реліквії), Великий картофілакс (ведення записів, архіви) та служитель Сакелліону (церковна дисципліна). Функціонери решти пентад відали іншими адміністративними, бюрократичними, юридичними та літургійними обов'язками. Структура адміністрації патріархату впродовж цілого періоду туркократії не була незмінною. З часом створювалися нові служби, а в старих мінявся їх ранґ, коло обов'язків, рівень ефективности. Загальна ж тенденція, що стала особливо виразною під кінець XVI ст., полягала у зростанні впливу в патріархаті мирян[31].

Після смерти Мегмеда та Геннадія, з посиленням турецької гегемонії в економічних та соціальних структурах османського Стамбула, станови-

---

Зв'язок з церковним центром зміцнював владу цього центру над областями і тим полегшував Царгородові справу стягання податків з підвідомчих йому єпархій: Павел [Вільховський] Иеромонах. Патриарх константинопольский Иеремия II. Исторический очерк его жизни и трудов на пользу Св. Церкви. Часть 1: Рукопис дисертації. Київська Богословська академія, 1905 // Центральна наукова бібліотека НАН України у Києві, від. рукописів, спр. 1887, арк. 44—45. Про санкції проти недбалих ієрархів див.: Crusius Martin. Turco-Graeciae...— P. 165.

[28] Про фіскальні прероґативи й обов'язки патріархів за османських часів див.: Inalcik Halil. The Status...— P. 421—431.

[29] Про Царгородський синод і структуру патріаршої адміністрації після 1453 р. див.: Papadopoulos T. H. Studies and Documents...— P. 39—85.

[30] Див. перелік та характеристику найважливіших чиновних осіб у дев'яти пентадах у книзі: Papadopoulos T. H. Studies and Documents...— P. 61—78.

[31] Див.: Papadopoulos T. H. Studies and Documents...— P. 41—60, 78—85; Runciman Steven. The Great Church...— P. 173—176; загальний аналіз ролі вищих посадових осіб церкви Святої Софії за візантійських часів див.: Hussey J. M. The Orthodox Church in the Byzantine Empire.— P. 314—318.

ще Православної Церкви поступово погіршилося. Серед чергових патріархів, які сходили на престіл в кінці XV — першій та частково другій половині XVI ст., не було нікого, хто в очах і греків і турецьких правителів міг би дорівнятись Геннадієві проникливістю, мудрістю чи моральними чеснотами.

Якщо Завойовник, будучи людиною широкого світогляду, виявляв інтерес і повагу до західної культури, візантійської освіти та церковної традиції, то вже перші два його престолонаступники такими не були. Сходження на трон Баєзида II (1481—1512) супроводжувалося вимогою строгіше дотримуватися ісламського закону — шаріату. В 1494 р. під тиском консервативних улемів — знавців мусульманської доктрини, закону й традиції — Баєзид наказав скарати вільнодумного улема Моллу Лутфі. Така зміна атмосфери відбилася і на православній спільноті. У 1490 р. Баєзид робив спроби конфіскувати Церкву Всеблаженної, яка ще в 1454 р., коли туди перебрався Геннадій, стала престольною церквою патріархату. Хоч султан згодом змилосердився і навіть заборонив конфіскацію інших церков, протягом наступних десяти років дві церкви було таки відібрано. За Баєзидового сина Селіма I (1512—1520) вага священного закону ісламу в управлінні державою продовжувала зростати. Підкоривши Близький Схід включно з Аравією, османський султан уже не просто був верховним правителем мусульманської периферії. Відтепер Селім і його наступники мали також опікуватися святими для мусульман місцями й охороняти шляхи, якими ходили на прощу до Мекки й Медіни. Автократ Селім брутально придушив шиїтських *кизилбашів* (анатолійську секту, віддану перським шахам Сафавідам) та зневажливо ставився до православних — навіть подумував, було, силою навернути усіх християн в ісламську віру. І хоч за його правління грекам вдалося відвоювати декілька своїх храмів, конверсія церков тривала[32].

Сулейман Пишний (1520—1566), який правив у час розквіту османської цивілізації, відзначався глибоким і різнобічним розумінням високої культури. Але його інтерес навряд чи могли стимулювати представники тогочасної греко-православної ієрархії, які вченістю та висотою інтелекту ніяк не дорівнювали таким пізньовізантійським церковним діячам, як Вессаріон чи Геннадій Схоларій. У міру того як здобутки Візантії відходили в щораз давніше минуле, статус церковної та світської грецьких еліт ставав дедалі залежнішим від османських смаків та запитів. Грецьких громадян визнавали вправними в торгівлі і, можливо, в дипломатії, зате зневажали як невірних і мали за підступних, потенційно зрадливих, другосортних людей. Хоч за Сулеймана їх право на церковну власність загалом поважалося, але при безперервній ідеологічній облозі, при слабкості грецького поспільства Православній Церкві було щораз важче втримувати свої права і привілеї.

У другій половині XVI ст., в добу Селіма II (1566—1574), Мурада III (1574—1595) та Мегмеда III (1595—1603), Османська держава сягла свого апогею й почала хилитися до занепаду. 1529 р. на підступах до Відня було зупинено експансію османів у Європу. І хоч імперія не раз іще рвалася далі на захід (остання така спроба провалилася під Віднем 1683 р.), якихось триваліших успіхів у завоюванні земель європейських

[32] Див. посилання 24.

християнських держав вона не досягла. Політика Османської держави багато в чому визначалася концепцією „священної війни". Головним принципом державної ідеології було завоювання невірних. Адміністративні, фіскальні, військові та релігійні інститути були розраховані на політичну експансію та підкорення земель невірних. Тому встановлення більш-менш фіксованого кордону з Європою згодом відчутно позначилося на всіх аспектах життя османського суспільства[33].

У битві під Лепанто (1571 р.) ореол нездоланности турків у Середземномор'ї розвіявся. Безперервні війни з персами і Габсбурґами, різкий приріст населення і викликана цим дестабілізація соціальної структури та системи землеволодіння, невміння пристосуватися до вимог нової меркантилістської європейської економіки, безнадійний традиціоналізм — усе це призвело до ослаблення центральної влади, корупції в державній адміністрації і громадських заворушень[34].

Під кінець XVI ст. будівля Османської держави почала тріщати. За таких обставин патріархат був легкою здобиччю для кон'юнктурних чиновників Порти, які охоче користали з фракційности греків, вимагаючи за свої послуги дедалі більших сум. Анексія церков тривала і за Селіма II — ненаситного хабарника, який занедбував державні справи. Наслідки усіх цих змін всередині турецької держави давалися взнаки й далеко за її межами. Політика султанів, статус Православної Церкви в умовах османського правління другої половини XVI ст. сприяли розвиткові русько-грецьких контактів. У 1580-х рр. чимало греко-православних духовних осіб їздило збирати подаяння до східних слов'ян. У 1586 р. Мурад III відібрав престольну патріаршу Церкву Всеблаженної. Двома роками пізніше, з метою збору коштів на будівництво нової патріаршої резиденції, патріарх Єремія II здійснив свою епохальну подорож у східнослов'янські землі[35].

Наслідки османського правління для Греко-Православної Церкви

На початок XVI ст. у процесі пристосування православної спільноти до османської системи правління виробилися певні моделі стосунків, які відчутно вплинули на майбутнє Царгородського патріархату. Релігійна терпимість в Османській імперії майже під кожним оглядом була вища, ніж на тогочасному Заході. Загалом османи не переслідували підданих-немусульман, як і не практикували групових навернень в іслам. Згідно з мусульманським ученням, віруючих-монотеїстів, які сповідують релігію одкровення — „людей із священним писанням", як-от християн чи єв-

---

[33] Lewis Bernard. Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire.— P. 117.

[34] Див., напр., що говориться про послаблення дисципліни, ріст хабарництва і корупції в лавах яничарського корпусу в кінці XVI ст. у трактаті про історію та організацію корпусу, написаному на початку XVII ст.: Mebde-i kanun-i jenicheri odzhagy tarikhi (История происхождения законов яньічарского корпуса) /Издание текста, перевод с турецкого, введение, комментарии и указатели И. Е. Петросян.— М., 1987 (Памятники письменности Востока, 79); також див. вступ до цього видання (С. 31—39).

[35] Про панування султанів від Мегмеда II до Мегмеда III і бідування греків див.: Inalcik Halil. The Ottoman Empire...— P. 30, 33—52, 57, 177—178, 181; Runciman Steven. The Great Church...— P. 186—191.

реїв,— не слід навертати силою[36]. Велике значення мали економічні реалії: сплачувані немусульманами податки становили важливе джерело державних доходів. Теоретично *берати*, даровані патріархам, забороняли примусове навернення греко-православних християн до ісламу. Ісламський закон охороняв життя і власність християн та євреїв, якщо вони корилися мусульманській владі й платили їй подушне. Їм дозволялось практикувати їхню релігію і дотримуватися своїх церковних канонів. Немусульмани не мали обмежень щодо роду занять чи місця проживання, не підлягали експатріації, як це було з євреями на середньовічному Заході. На відміну від світських правителів Європи в XVI ст., які часто нав'язували власні догматичні переконання своїм підданим, османські власті не втручалися в релігійні доктрини їхніх дгіммі[37].

Але все-таки Османська імперія керувалася войовничою ісламською ідеологією, яка сама по собі передбачала дискримінацію немусульман. Звідси й випливає статус другосортности християн, який дуже неґативно позначився на долі Греко-Православної Церкви. Громадянські свободи християн були обмежені. Немусульмани мали платити спеціальне подушне *харай*, головним призначенням якого було підкреслити різницю між вірними і невірними та принизити останніх. В ісламських державах харай побирали з чоловіків-немусульман чотирнадцятирічного віку і старших, звільнених від військової служби (не платили цього податку жінки й моряки). Грекам видавалася спеціальна квитанція, кожного року іншого кольору, яку вони повинні були пред'явити за вимогою навіть просто на вулиці, інакше податок стягувався повторно. Вважалося, що кожен, хто сплатив харай, може вільно пересуватися в межах імперії, перебуває під захистом османських властей і не повинен зазнавати жодних утисків з боку турків. Сплата харая давала немусульманам право проживати будь-де на території імперії. Харай побирали аж до кінця XIX ст.[38]

Християнам слід було носити спеціальний одяг і звичайно не дозволялося носити зброю, та й взагалі вони були беззахисні перед примхами султана і його чиновників. За таких обставин марґіналізація більшости християн як невірних та занепад їхнього інституційного життя були неминучими.

Час від часу османський чиновник у супроводі групи яничарів їздив по певних провінціях, реквізуючи неодружених хлопців-немусульман у віці семи років і старших (іноді навіть двадцятирічних). (Мусульман брали лише у виняткових випадках; наприклад, боснійців, які навернулися в іслам у XV ст., рекрутували за їх власним бажанням.) Хлопців представляв *протеґор* (πρoτεγορος) — місцевий чиновник-християнин, який знав своїх мешканців. Приховування дітей жорстоко каралося, хоч

---

[36] Священні книги мусульман забороняють силуване навернення в іслам, як це чітко видно з наступних віршів Корану. Locus classicus — це Сура II, початок вірша 256: „Немає примусу в релігії". Як саме належить навертати, говориться в Сурі XVI, вірші 125: „Закликай на шлях Господа твого мудрістю і чесними настановами, переконуй по-доброму. Гляди! Господь твій найкраще знає, хто з його шляху збивається,— і хто правим шляхом іде, знає найкраще".

[37] Різнобічний аналіз статусу й історії немусульман в Османській імперії подано в збірнику: Christians and Jews in the Ottoman Empire: 2 vols.— New York; London, 1982; див., зокрема, редакторську передмову: Vol. 1.—P. 1—34; див. також: Лебедев А. П. История...— С. 163—164.

[38] Див.: Лебедев А. П. История...— С. 156—157; Christians and Jews in the Ottoman Empire.— Vol. 1.— P. 6.

багаті батьки нерідко відкуповувалися хабарями. У деяких реґіонах рекрутування не проводилося: у Царгороді та його пригородах Ґалаті й Навплії; на Родосі й Хіосі, що добровільно перейшли від Венеції до турків; в Аравії, Єгипті, Угорщині, Волощині й Молдові. Здебільшого не підлягали йому городяни та сини ремісників, а також деякі верстви балканських християн, які виконували військові обов'язки (*войнуки*).

Зібраних рекрутів одягали в однострої й забирали до Стамбула, Ґалати чи Адріанополя, де їм робили обрізання і висвячували в мусульман. Далі йшов тривалий (десятирічний) період суворої дисципліни, ізоляції й навчання турецької мови. Декого готували на придворних посланців, кур'єрів, перекладачів, пажів. Ще інші служили піхотинцями або кінотниками в охороні султана. Рекрути *девширме* ставали генералами, адміралами, пашами, візирами (міністрами і членами султанської ради). Дехто навіть родичався з падишахом. Траплялися юнаки-християни, які через девширме добивалися посади великого візира. Приміром, Мегмед Соколлу (Соколов) з Трбіня біля Раґузи — колишній читець у церкві св. Савви в Боснії, якого забрали до війська у шістнадцятирічному віці,— почав свій шлях вгору з посади султанового садівничого. У червні 1565 р. його поставили великим візиром — військовим командувачем, заступником султана у справах громадської адміністрації і другим після султана політичним владодержцем.

Лютеранин Мартин Крузій, який у 1570-х рр. листувався із царгородським патріархом, свідчить, що злидні, безпорадність (diffidentia) та жадібність батьків змушували їх зрікатися своїх дітей добровільно [39].

Стефен Ґерлах, лютеранський капелан при посольстві Священної Римської імперії в Порті, який проживав у Царгороді від середини 1575-го до 4 липня 1578 р., повідомляв: хлопець, що водив його по церквах, звірився йому в бажанні „стати якомога швидше слугою султана"[40].

Перспективи кар'єри для яничара були настільки привабливими, що відомі випадки, коли турки, навіть візири, підсовували рекрутникам своїх синів, прохаючи християн видати їх за власних. Однак ця практика була грубим порушенням особистої, родинної, релігійної та національної гідності[41]. Для посвячених в яничари вороття назад не було. Колишніх християн, які знову наверталися у християнство, карали смертю[42].

Запобіганням греків перед ісламськими панами, котрі не надто переймалися інтересами християнської спільноти, можна пояснити чимало негараздів патріархату. Впродовж усієї доби туркократії Православну Церкву роздирали внутрішні незгоди, які часто підживлювали, вміло скеро-

---

[39] Crasius Martin. Turco-Graeciae...— P. 193.

[40] Türkisches Tagebuch aus seinem eigenhändig aufsetzten und nachlassen Schriften, herfürgegeben durch seinen Enkel M. Samuel Gerlach.— Frankfurt am Main, 1674.— S. 257, 314; цит. за: Лебедев А. П. История... — Р. 160.

[41] Примусове вербування до яничарського корпусу було скасоване за Мурада IV (1623—1640), а в 1685 р. остаточно визнане поза законом. Див.: Лебедев А. П. История...— С. 162. Загальні відомості про яничарський корпус див. у вступі до книги: Mebde-i kanun-i jenicheri odzhagy tarikhi.— С. 27—40. Див. також: Pamiętniki Janyczara czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy napisana między r. 1496 a 1501 / Wyd. Jan Łoś.— Kraków, 1912 (Wydawnictwo Akademii Umiejętności w Krakowie. Biblioteka pisarzów polskich, 63). Поточну бібліографію літератури про яничарів, а також з інших аспектів тюркології див. у щорічнику „Türkologischer Anzeiger", який видається у Відні.

[42] Runciman Steven. The Great Church...— P. 179.

вуючи, османські власті. Ставлячи Геннадія на престіл, Мегмед виявив гідну повелителя щедрість, подарувавши йому тисячу флоринів. Але невдовзі гроші потекли вже у зворотному напрямку. Протягом трьох років, 1463—1466, царгородські патріархи як не зміщувалися, то зрікалися посади п'ять разів — головним чином через боротьбу за престіл, що точилася у православних верхах. Греки самі спровокували турків збільшити податок на престолосходження — *пешкеш* (peshkesh), бо обіцяли їм хабарі за підтримку своїх кандидатів (навіть коли престіл був ще зайнятий) і тим самим заохочували османську владу прикласти руку до усунення правлячого патріарха. Спочатку в тюрко-монгольській традиції пешкешем називали подарунок, який символізував залежність васала від сюзерена. За османів правителі областей дарували пешкеш чиновникам султана при їх призначенні. Не будучи номінально хабарем, пешкеш згодом став платою за високу церковну посаду. Податок на престолосходження, який платили султанові (а далі і великому візирові), поступово зростав. З часом з'явився й обов'язковий річний податок[43].

Оскільки для греків патріархат був потенційним джерелом економічних доходів і політичного впливу, опозиційні царгородські фракції боролися за посаду патріарха, не надто дбаючи про добробут церковних структур православної спільноти. Султан знімав побори за кожен вступ патріарха на престіл, й оскільки грецькі партії підплачували османським чиновникам за підтримку їхніх кандидатів, османи були зацікавлені у частій зміні патріарха[44].

Зрозуміло, що час перебування патріархів на троні був непевний. У другій половині XV ст., після падіння Царгорода, патріархи змінювалися вісімнадцять разів; у XVI ст.— аж п'ятдесят чотири рази, причому Кирило Лукаріс обирався на цю посаду шість разів, а шестеро інших — тричі або й частіше[45].

Брак наступности, симонійні кампанії різних грецьких угруповань — усе це деморалізувало духовенство і віруючих, висмоктувало патріаршу скарбницю й паралізувало Православну Церкву в час, коли Захід кинув їй серйозний виклик у цілому ряді серйозних богословських та культурних проблем. Патріарх виявився недієздатним. Підневільне становище православного населення породжувало корупцію, а нездатність греків до узгоджених дій тільки збільшувала зневагу й без того незичливих до них властей[46].

---

[43] Georgiades-Arnakis G. The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire // Journal of Modern History.— 1952.— Vol. 24.— P. 247. Про тягар податків, які збиралися з православного населення в добу османів, див.: Inalcik Halil. The Status...— P. 426.

[44] Див.: Inalcik Halil. Ottoman Archival Materials on *Millets* // Christians and Jews in the Ottoman Empire.— Vol. 1.— P. 437—449; Лебедев А. П. История...— С. 276—280; Runciman Steven. The Great Church...— P. 193—194, 198—202.

[45] Podskalsky Gerhard. Griechische Theologie.— S. 396—400 (див. хронологічну таблицю царгородських патріархів за 1453—1821 pp.).

[46] Негаразди грецького церковного життя набрали скандального розголосу в Київській митрополії та стали ґрунтом для антиправославної полеміки до і після Берестейської унії. У своєму трактаті „Захист церковної єдності", опублікованому 1617 p., віленський унійний архімандрит Лев Кревза пояснював безпутство грецької ієрархії Божою карою за відмову від зверхности папи: „А що скажемо про те, що в самих верхах церковних [царгородських] ворохобство таке, якого кожен наслухатися може, спілкуючися з мешканцями тих країв.

Нестабільність патріархату, що обернулася його фінансовою неспроможністю, мала далекосяжні й руйнівні наслідки[47].

Православній Церкві не вистачало ні людських, ні матеріальних ресурсів, щоб утримувати (не те щоб розвивати чи розширювати!) інституції, необхідні для її повноцінного життя. Взагалі історія церкви за османів — це історія не так життя, як виживання. Рівень освіти духовенства, включно з ієрархією, загалом був низький[48].

Після упадку Царгорода багато хто з грецьких інтелектуалів знайшов пристановище в Західній Європі. За кількома винятками — зокрема серед біженців в Італії,— греко-православна громада в Леванті у другій половині XV—XVI ст. не дала жодного видатного вченого чи богослова[49].

Грецькі школи в Османській імперії весь цей час занепадали, книгодрукування грецькою мовою не розвивалося. М. Крузій зазначає, що в тогочасних греків не було „ні академій, ні професорів", лише початкові (*triviales*) школи. Згідно з М. Крузієм, навчальні програми зводилися до вивчення літургійних книг, але навіть ці канонічні тексти грецькі священики й монахи часто тлумачили неправильно[50].

Відразу по взятті Царгорода, як симонія настала, мало хто гідно обраний на Престол Патріарший вступає, один одного підкуповує, один одного скидає, на раз буває їх троє, четверо, а всі живі, хто ж із них Патріарх? Звісно, не той, хто за життя іншого симонією клятою, а чи купивши сан скинув його і посів Престол. А однак такий-от освячує, такий-от благословить,— як же тому правним бути, коли сам він не є тим, за кого подається? А напевно не є, поки перший живий [...] Як же ж не розгніватися тяжко Господові велеможному на таке Духовенство, а з ним і на світський люд, йому підлеглий?" Див.: Krevza Lew. Obrona iedności cerkiewnej abo dowody, którymi się pokazuie, iż Grecka Cerkiew z Łacinską ma być ziednoczona.— Wilno, 1617.— S. 47; передрук: Lev Krevza's *Obrona iedności cerkiewnej* and Zaxarija Kopystens'kyj's *Palinodija*.— Cambridge, Mass., 1987.— P. 27 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature, Texts, III).

[47] Див. про причини занепаду грецької освіти у книзі Гуннара Герінґа: Hering Gunnar. Öcumenisches Patriarchat und europäische Politik, 1620—1638.— Wiesbaden, 1968.— S. 146—149 (Weröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte in Mainz, 45). Одним із неґативних чинників була антиінтелектуальна спрямованість ісихастського руху, що виник ще у пізньовізантійський період і продовжував розвиватися після падіння Царгорода. Див.: Podskalsky Gerhard. Griechische Theologie...— S. 47, n. 168. Відомості про паламітський ісихазм за османського правління див.: Ibid.— S. 36—46.

[48] Загальний огляд стану православної освіти в османський період див. у: Podskalsky Gerhard. Griechische Theologie...— P. 46—62 (разом з бібліографією), а також: Runciman Steven. The Great Church...— P. 208—225. Інтелектуальне життя та школи Царгородського патріархату описано в окремих розділах книги: Лебедев А. П. История...— С. 221—251, 377—501.

У своїй апології унії Л. Кревза підкреслював убогість тогочасного інтелектуального життя греків в Османській імперії: „Велика кара Господня і такою мірою впала на грецькі землі, що наука, по яку до них колись їздили з усього світу, останнім часом, особливо після падіння Царгорода, так зачахла, що ледве хто, дивлячись на те, що діється тепер у тих краях, повірить, що і там колись люди учені були. Коли й є щось ученого в Греції, то з західних країв узяте" (Lev Krevza's *Obrona iedności cerkiewnej* and Zaxarija Kopystens'kyj's *Palinodija*.— P. 27).

[49] Podskalsky Gerhard. Griechische Theologie...— S. 79—162. До видатних грецьких учених належав Кирило Лукаріс, який був на Берестейському синоді в 1596 р. Як і більшість провідних православних діячів XVI—XVII ст., К. Лукаріс отримав освіту переважно на Заході: дитиною — у Венеції (під наставництвом Максима Марґунія), а згодом став лауреатом (дипломантом) Падуанського університету. Мало кому із багатообіцяючих молодих кліриків в Османській імперії пощастило на покровителів, яких мав К. Лукаріс і йому подібні. Перспективи отримати елітарну освіту були надто невиразні, а для більшости й зовсім недосяжні.

[50] Crusius Martin. Turco-Graeciae...— P. 205.

Фактично греки в імперії мали декілька шкіл, що, однак, не могли дати формальної богословської освіти на вищому рівні. І хоч у Царгороді діяла своєрідна патріарша „академія" (Πατριαρχικη μεγάλη τού γένους σχολή), але при її скромній навчальній базі і кадрах повністю задовольнити потреби грецького православ'я вона не могла. Оглядаючи ці події кінця XVI ст. з перспективи сьогодення, можна сказати, що грецька педагогіка і гуманітарна наука в столиці як раніше, так і пізніше знали кращі часи.

Попри всю нещадність Крузієвих оцінок, правдою є те, що і відоміші центри грецької освіти, й усе книгодрукування знаходилися за межами Османської імперії — в Римі, Відні, Львові, Вільні й зокрема у Венеції, де 1471 р. з'явилася перша грецькомовна книга, а в 1499 р. відкрилося перше постійнодіюче грецьке видавництво[51]. Єврейські і сербські друкарні існували в межах імперії уже в перші десятиліття XVI ст.; албанці до 1555 р. теж започаткували свою книговидавничу справу[52].

Однак перша в імперії грецька друкарня діяла у 1627 р. всього кілька місяців, а в січні наступного року вже була конфіскована турецькими властями на підставі фальшивих звинувачень у наклепництві і намовлянні проти Пророка, які французький посол де Сезі, змовившись із французькими єзуїтами в Царгороді, вніс до уряду проти друкаря Нікодема Метакси[53].

Немає потреби доводити, що книгодрукування було першочерговим фактором змін, які знаменували собою початок новітньої історії. Той факт, що чимраз більше духовних годувальників людства діставало змогу доносити свої писання до великої кількости читачів, не міг не відбитися на житті православ'я. В час, коли у сфері інформації й пропаґанди друкарський верстат відігравав не менш важливу роль, ніж комп'ютер сьогодні, труднощі, з якими зіткнулася грецька спільнота, можна певним чином оцінити, порівнявши стан грецького і західноєвропейського книгодрукування (у тому числі й богословських книг). Зіставлення відповідних цифр виразно свідчить про кризу в греко-православному світі. За 350-річний період — від початків грецького друкарства і до кінця туркократії (1471—1821) — з'явилося лише якихось п'ять тисяч грецькомовних видань включно з передруками. З них лише п'яту частину (приблизно 500 назв) становили суто богословські книжки (на відміну від релігійно-популярних чи науково-популярних)[54].

---

[51] Огляд історії грецького книгодрукування за період 1471—1821 рр., а також посилання на літературу з предмету див.: Podskalsky Gerhard. Griechische Theologie...— S. 62—67.

[52] Hering Gunnar. Die Anfänge des Buchdrucks im Osmanischen Reich // Bericht über den sechsten österreichischen Historikertag in Salzburg, veranstaltet vom Verband Österreichischer Geschichtsvereine im der Zeit vom 20. bis 23. September 1960.— Wien, 1961.— S. 140—145 (резюме) (Veröffentlichungen des Verbandes österreichischer Geschichtsvereine, 14); цит. за: ejusd. Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik.— S. 161.

[53] Обговорення того, як у кінці XVI — на початку XVII ст. питання церковного об'єднання Сходу і Заходу перетворилося в політичний інструмент дипломатії у взаєминах європейських держав з Царгородським патріархатом і Османською імперією, див. у книзі: Hering Gunnar. Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik. Пор.: Vaughan Dorothy M. Europe and the Turk: A Pattern of Alliances 1350—1700.— Liverpool, 1954 (Reprint, 1976).

[54] Podskalsky Gerhard. Griechische Theologie...— S. 60.

Декілька з тих 500 назв вийшли в світ у друкарнях неправославних. Коли взяти до уваги, що таким мізерним числом богословських видань на рік вимірюється геть уся продукція друкарень не лише в Османській імперії, а й у Західній Європі, Україні та Росії, то стає очевидним, що греко-православне богослов'я весь той час ледве животіло. Хоч у деяких реґіонах Європи книжки ще довго — до XIX ст.— ходили переважно у списках, у грецькомовному світі виготовлення рукописних книг навряд чи могло компенсувати брак книгодруків.

Яким же було становище в Західній Європі? На німецьких землях у XVI ст. з'явилося близько 140—150 тисяч книг (без широкоформатних друків)[55].

У самій лише Венеції — мабуть, найдіяльнішому центрі книгодрукування Чінквеченто — у другій половині цього періоду, згідно з „поміркованими оцінками", побачили світ близько восьми мільйонів окремих томів. За цей період з'явилося близько 8150 видань включно з передруками — у середньому по 163 видання на рік (сюди не входять брошури, надруковані без дозволу цензури, *imprimatur*). Кожного року від 30 до 50 друкарів випускали щонайменше по одній публікації. А всього у XVI ст. у Венеції діяло майже 500 друкарень[56].

Наведені цифри відбивають інтенсивність інтелектуального життя у різних частинах християнського світу. Звичайно, публікована на Заході у XVI ст. книга могла й не потрапити до відірваного від католицьких та протестантських друкарських центрів посполитого греко-православного ченця чи селянина, відмежованого від книги і османськими кордонами, і торговельною збитковістю європейських видань у Леванті. Однак під зовні спокійною поверхнею прудкі підводні течії друкованого слова поволі робили своє. У тих реґіонах православного світу, куди продукція друкарень мала легший доступ, наслідки твореної нею революції далися взнаки швидше і драматичніше.

Католицький захід — пристановище і суперник грецького православ'я

Під кінець XVI ст. збудження, викликане в православному світі Флорентійською унією, вляглося, і протиріччя між про- та контруніатськими православними партіями в Царгороді, які перед самим приходом турків так ревно змагалися між собою, трохи загерлося. Оскільки грецька діаспора на Заході (зокрема у Венеції) була чимала, а греки відігравали визначальну роль у торгівлі між Європою й Османською імперією, то контактів, співробітництва між православними й католиками годі було уникнути[57].

[55] Так подається у передмові до книги: Verzeichnis der in deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts / Hg. Irmgard Bezzell.— Stuttgart, 1983.— T. 1.— Bd. 1.— S. VII.

[56] Grendler Paul F. The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540—1605 // Journal of Modern History.— 1975.— Vol. 47.— P. 49; дещо видозмінені оцінки див. у монографії того ж автора: The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540—1605.— Princeton, 1975.— P. 3—12.

[57] Про грецьку діаспору у Венеції та роль греків у італійському Ренесансі див.: Geanakoplos Deno J. Greek Scholars in Venice: Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe.— Cambridge, Mass., 1962; ejusd. The Greco-Byzantine Colony in Venice and its Significance in the Renaissance // Byzantine East and Latin West: Two Worlds

Такі грецькі гуманісти-уніати, пропаґандисти традиційної еллінської культури, як, наприклад, кардинал Вессаріон, були видатними представниками і захисниками грецької справи в католицькому світі. 1514 р. елеґантний, освічений папа Лев X, відомий у миру як Джованні де Медічі, син Лоренцо Пресвітлого, звільнив греків Венеції від юрисдикції венеційського католицького патріарха[58].

Однак у XVI ст. атмосфера світської екстраваґанції й конфесійної терпимости, властива пізньоіталійському Ренесансові, почала поступово витіснятися духом реформаторства, міжконфесійних конфліктів і претензій. Вітри західноєвропейського фанатизму досягли й греків, змусивши їх обернутися лицем до тогочасних релігійних і культурних віянь. Утім, венеційська влада підтримувала церковне, культурне й інтелектуальне життя греків у своєму місті, хоч Рим усіляко намагався урізати православним їхні права.

В останні десятиліття XVI ст. Венеційська республіка шукала способів для обмеження впливу Святої Палати (інквізиції) на своїй території. Про це яскраво свідчить факт протеґування нею друкарень[59].

Республіка захищала від інквізиції і приватних осіб, серед них й греків. Прикладом може послужити випадок із Максимом Марґунієм, чиї намагання поєднати розбіжності Сходу і Заходу в доктрині про сходження Святого Духа викликали різкий осуд Гавриїла Севера — філадельфійського митрополита з осідком у Венеції і голови місцевої православної громади. Коли про конфлікт стало відомо у Ватикані, Клементій VIII забажав, щоб грецький теолог постав перед інквізицією. Однак венеційський леґат у Римі повідомив Святу Палату, що венеційська влада беззастережно ґарантує релігійні свободи своїх грецьких підданих[60].

Фактично „правовою базою“ толерантного ставлення до східних християн у Венеційській республіці була Флорентійська унія, бо в декретах

---

of Christendom in the Middle Ages Renaissance. Studies in Ecclesiastical and Cultural History.— Oxford, 1966.— Reprint: Hamden, Conn., 1976.— P. 112—137. Багато аспектів присутности греків в Італії у XVI ст. добре вивчені. Цікавий огляд життя венеційської грецької громади і список літератури з предмету див.: Manoussacá I. The History of the Greek Confraternity (1498—1953) and the Activity of the Greek Institute of Venice (1966—1982) // Modern Greek Studies Yearbook.—1989.— Vol. 5.— P. 321—394; див. також: ejusd. La communitá greca di Venezia e gli arciverscovi di Filadelfia, Fedalto, Giorgio. Ricerche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli XV e XVI.— Firenze, 1968 (Civilitá Veneziana, Saggi, 17). Відомості про найвидатнішого венеційського греко-православного богослова кінця XVI ст. Максима Марґунія див.: Podskalsky Gerhard. Griechische Theologie...— S. 135—151 (з посиланнями до спеціальних досліджень). Додаткову літературу про грецьких церковних діячів у Венеції чи загалом в Італії див.: Ibid.— S. 14—15, 50—54.

[58] Fedalto Giorgio. Ricerche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli XV e XVI.— Firenze, 1968.— P. 44—53.

[59] Grendler Paul F. The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540—1605.— P. 201—252.

[60] Geanakoplos Deno J. An Overlooked Post-Byzantine Plan for Religious Union with Rome: Maximos Margounios the Grecian Humanist-Bishop and his Latin Library Bequeathed to Mt. Athos // Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom in the Middle Ages and Renaissance. Studies in Ecclesiastical and Cultural History.— Oxford, 1966 (Reprint: Hamden, Conn., 1976.— P. 172). Ґеанакоплос зазначає (п. 14), що західні європейці часто вважали М. Марґунія — та й греків загалом — уніатами.

самої республіки в XVI ст. ніде формально не ґарантується „свобода релігії" для християн, не пов'язаних з папською владою[61].

Після Тридентського собору, вслід за поразкою турків під Лепанто, яка воскресила надії на новий хрестовий похід проти османів[62], папський престіл пожвавив свою східну політику, що у першій половині Чінквеченто загалом велася дуже мляво, і почав розробляти різнобічну стратегію стосунків з православним світом[63]. У 1564 р. Пій IV видав бреве, за яким греки в Італії підлягали юрисдикції католицьких правлячих архієреїв[64]. 1573 р. папа Григорій XIII створив для греків конґреґацію, що мала провадити місіонерську роботу Риму серед східнохристиянських громад в Італії і посилювати там його вплив[65]. У 1577 р. Григорій подарував грекам (і не лише їм) колегію св. Атанасія Александрійського, студентів якої готували для місії залучення східних християн під вер-

---

[61] Див. також: Peri Vittorio. L' „incredibile resguardo" e l' „incredibile destrezza". La resistenza di Venezia alle iniziative posttridentine della Santa Sede per i Greci dei suoi domini // Venezia centro di mediazione tra Oriente ed Occidente (secoli XV—XVI). Aspetti e problemi / Ed. Hans-Georg Beck, Manoussos Manoussacas, Agostino Pertusi.— Firenze, 1977.— Vol. 2.— P. 599—625. Див.: Peri Vittorio. L'unione della Chiesa Orientale con Roma. Il moderno regime canonico occidentale nel suo sviluppo storico // Aevum.— 1984.— Vol. 58.— P. 439 — 498, тут: 441—444. Згідно з В. Пері, венеційці дивилися на унію як на ще не сформовану реальність: „La Serenissima, con realismo, non valutava l'unione delle due Chiese come avvenimento definitivo e concluso, ma piuttosto come un processo in fieri, da sostenere e da sviluppare con prudenza nella sua dinamica, tenuto conto che la proclamata riunificazione incontrava molti ostacoli". Це був свідомий підхід, і він проглядається у численних документах, виданих венеційськими властями: ibid.— P. 459—460.

[62] Що було прямим наслідком розгрому османів об'єднаним флотом християн у битві під Лепанто. Внутрішні проблеми в османських політично-адміністративних структурах, заворушення серед балканських народів — усе сприяло виношуванню месіанських планів у Європі. Коли незабаром стало зрозуміло, що Турецька імперія здатна швидко встати на ноги, а європейці так і не зуміють домовитися щодо нового хрестового походу, європейські держави примирилися з існуванням османської потуги і почали посилено розвивати дипломатичні стосунки з Портою. З кінця XVI ст. вони намагалися підтримати баланс європейських сил через укладення союзів з Портою і навіть надання їй дипломатичної, економічної та воєнної допомоги. Загальний огляд європейських дипломатичних зв'язків з Царгородським патріархатом і Османською Портою на початку новоісторичного періоду див.: Hering Gunnar. Ökumenisches Patriarchat und europäsche Politik.— S. 7. В останні десятиліття XVI — першій половині XVII ст. папський престіл самотужки, але наполегливо працював на зміцнення християнської антиосманської коаліції, тому турки дуже підозріло ставилися до тих своїх підданих, які контактували із Римом (як-от православні священики). Див. також: Caccamo Domenico. La diplomazia della Controriforma e la crociata: dai piani del Possevino alla „lunga guerra" di Clemente VIII // Archivio Storico Italiano.— 1970.— Vol. 128.— P. 255—281; Boratyński Ludwik. Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom // Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Historyczno-Filologiczny.— Kraków, 1903.— T. 44.— S. 197—347.

[63] Peri Vittorio. Chiesa Latina e Chiesa Greca nell'Italia Posttridentina (1564—1596) // La chiesa greca in Italia dall' VII al XVI secolo'. Atti del Convegno Storico (Bari, 30 Apr.— 4 Magg. 1969).— Padua, 1973.— Vol. 1.— P. 271—469 (Italia Sacra, Studi e Documenti di Storia Ecclesiastica, 20).

[64] Peri Vittorio. La Congregazione dei Greci (1573) e i suoi primi documenti // Studia Gratiana.— 1967.— Vol. 13.— P. 176 (Collectanea Stephan Kuttner, 3).

[65] Peri Vittorio. Chiesa Romana e „rito" Greco. G. A. Santoro e la Congregazione dei Greci (1566—1596).— Brescia, 1975 (Testi e recerche di scienze religiose, 9); ejusd. La Congregazione dei Greci // Studia Gratiana.—1967.— Vol. 13.— P. 129—256 (Collectanea Stephan Kuttner, 3); Krajcar Jan. Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East: Santoro's Audiences and Consistorial Acts.—Rome, 1966 (Orientalia Christiana Analecta, 177).

ховенство Риму[66]. Для південних слов'ян з такою самою метою була заснована Іллірійська колегія (Collegium Illiricum) у Лоретто[67]. Існував також проект колегії для хлопців грецького обряду в Кандії на Кріті (острів належав Венеції). Крім того, у 1577 р. папський престіл спонсорував видання грецькою мовою актів Флорентійської унії, чинність яких усіляко обстоювалася в передмові, що її помилково приписують Георгієві (згодом Геннадієві) Схоларію. Метою цього видання було відродити серед греків ідею церковного союзу флорентійського зразка[68].

Щоб краще приподобитися грецькому читачеві, автори видання не вказали, хто його готував, не подали ні латинського перекладу, ні вступного слова, ані присвяти Григорієві XIII, за підписом якого з'явилася ця публікація. А факт її появи свідчив про загальне зміщення підходів у ставленні католицької інтелектуальної верхівки до культурної спадщини греків: на місці чисто гуманітарного інтересу, який переважав у першій половині XVI ст. і зосереджував увагу на класичній язичницькій античності, виникло обумовлене церковними потребами зацікавлення сакральними текстами, полемічними трактатами і соборними документами — такими, як Флорентійські акти[69].

Аванґардом католицької реформи XVI ст., а також фактично й дипломатичної діяльности Ватикану на Сході став орден єзуїтів (Товариство Ісуса), заснований 1540 р. За неповних десять років єзуїтські місіонери

---

[66] Furigos A. Il Collegio Greco di Roma. Ricerche sugli alunni, la direzione, l'attività.— Rome, 1983 (Analecta Collegii Graecorum, 1); Τσιρπανλῆς Z. N. Τὸ ἑλληνικό κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οι μαθηιαὶ τού (1576—1700) Συμβολή στή μελέτη τῆς μορφωτικῆς πολιτικῆς τού Βαττικάνου.— Θεσσαλονίκη, 1980; Peri Vittorio. Inizi e finalità ecumeniche del Collegio Greco in Roma // Aevum.— 1970.— Vol. 44.— P. 1—71; Krajcar Jan. The Greek College under the Jesuits for the First Time (1591—1604) // OCP.— 1965.— Vol. 31.— P. 85—118; Korolevskij Cirillo [J. F. J. Charon]. Les premiers temps de l'histoire du Collège Grec de Rome (1576—1622) // Stoudion. Bolletino delle Chiese di Rito Byzantino.— 1926.— Vol. 3.— P. 33—39, 80—89; 1927.— Vol. 4.— P. 81—97, 137—151; 1929 / 1930.— Vol. 6.— P. 40—64. Відомості про студентів колегії з Київської митрополії див. у книзі: Blažejowskyj Dmytro. Byzantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges and in Seminaries, Universities and Institutes of Central and Western Europe (1576—1983).— Rome, 1984.— P. 82—97 (Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni.— Ser. 2.— Sec. 1.— Vol. 43). Патріарх Єремія II похваляв заснування Грецької колегії в листах до папи Григорія та кардинала Сірлето у серпні 1583 р. Див. про це: Hofmann Georg. Griechische Patriarchen und römische Päpste. Untersuchungen und Texte.— Sec. II.— Pt. 4.— Patriarch Ieremias II.— Rome, 1932.— N 7, 8.— S. 244—246 (Orientalia Christiana.— 25/2.— N 76.— P. 225—248).

[67] Wendel Hermann. Der Kampf der Südslaven um Freiheit und Einheit.— Frankfurt am Main, 1925.— S. 44.

[68] Див. про це: Peri Vittorio. Ricerche sull' Editio Princeps degli Atti greci del Concilio di Firenze.— Città del Vaticano, 1975 (Studi e Testi, 275). У публікації говориться, нібито початкові розділи з викладеною в них апологією унії належать перу славетного грецького ієрарха Геннадія Схоларія, однак насправді написані вони десь після 1455 р. Йоаном Плузіаденом (1429—1500) — критянином, проуніатом, від 1483 р.— єпископом Метони (південно-західний Пелопоннес): Ibid.— P. 28—38; Podskalsky Gerhard. Griechische Theologie...— S. 84.

[69] Peri Vittorio. Ricerche sull' Editio Princeps.— P. 7—8. Ще треба встановити, чи не послужила ця публікація джерелом для анонімного Клірика Острозького та й для інших східнослов'янських авторів полемічних трактатів про Флорентійський собор, що з'явилися в кінці XVI — на початку XVII ст. Польський переклад цього псевдо-Схоларієвого видання використав Захарія Копистенський у своїй „Палінодії" — відповіді на „Obronę iedności..." Льва Кревзи.

під проводом Франсіса Ксавера, пройшовши цілу Евразію, дісталися Японії. У рік смерти Ігнатія Лойоли (1556) орден налічував уже близько однієї тисячі членів в одинадцяти реґіонах, у тому числі в Індії та Бразилії. Думки про Схід, а тим більше про Святу землю, окуповану османами, розпалювали уяву Ігнатія Лойоли і його паризьких друзів ще до формального заснування ордену. І хоч на саме створення ордену надихнули їх не вони, боротьба проти некатолицьких християнських конфесій незабаром стала вагомою складовою і місії, і самосвідомости єзуїтів. Орден почав боротися з різними проявами протестантизму по всій романській Європі[70].

Але в 1564 р., коли на запрошення кардинала Гозія до польсько-литовської Речі Посполитої прибула виправа з одинадцяти єзуїтів, орден вперше потрапив у край з численним православним населенням. На початку 1580-х рр. Антоніо Поссевіно, єзуїтський емісар папи Григорія XIII, поїхав до Москви, сподіваючись, що, як посередник на переговорах між царем Іваном Грозним і королем Стефаном Баторієм, зуміє втягнути Москву до антиосманської коаліції й намовити її на унію церков[71].

Невдовзі мандрівні священики опинилися й у самому серці православного світу. 1583 р. до Царгорода під проводом Джуліо Манчеллі прибуло троє єзуїтів і двоє братчиків-мирян. І хоч через три роки двоє з них загинули від чуми, цього часу було достатньо, аби започаткувати курси з граматики, мови та „вільних мистецтв“ й заполонити уми багатьох молодих людей. Місіонери ці спілкувалися з православними сім'ями, намовляючи їх приєднатися до унії, і провадили дебати з православним духовенством[72].

Склалося так, що після падіння Царгорода католицький Захід, зокрема Італія, став основним пристановищем для греків і грецької культури. Особливо надійним ґарантом їхнього спокою була Найясніша Венеційська республіка. Однак в останні три десятиліття XVI ст. у католицько-православних взаєминах назрівала переміна, коли, реаґуючи на конфесійні та політичні ускладнення, папський престіл виробив нову політику щодо християнського Сходу. Це була політика широкого закрою — від Царгорода до Москви, від Сицилії до Острога. Її розмах, енерґійність

---

[70] Фахову характеристику початків діяльности Товариства Ісуса (як і різних аспектів римського католицизму середини XVI ст.) див. у книзі: O'Malley John W. The First Jesuits.— Cambridge, Mass., 1993.

[71] Коли А. Поссевіно не вдалося переконати московитів, він узявся до релігійної реформи і навернення православних у Речі Посполитій. Він чимало зробив для розвитку єзуїтських шкіл і залучив до обговорення справи унії кількох видатних русинів, у тому числі князя Костянтина Острозького.

[72] Про діяльність єзуїтів у Царгороді в кінці XVI — першій половині XVII ст. див.: Fouqueray Henri. Histoire de la Compagnie de Jésus en France dés origines à la suppression (1528—1762).— Paris, 1922.— Vol. 3.— P. 200—215, 606—635; Paris, 1925.— Vol. 4.— P. 315—334; Goyau Georges. Les jésuites sur le Bosphore (1583—1640) / En terre d'Islam.— Paris, 1934.— Vol. 9.— P. 7—19, 86—103 (ця праця великою мірою базується на дослідженні Фукре); Hering Gunnar. Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik.— S. 150—151. Про запровадження ордену в Речі Посполитій див.: Załęski Stanisław. Jesuici w Polsce.— Lwów, 1900.— T. 1.— S. 150—158.

головних її носіїв — посттридентської курії, папської дипломатичної служби та новоствореного ордену єзуїтів — розворушили православний світ[73].

Православна верхівка змушена була шукати способів укріплення позицій, тим самим зближуючи між собою всі значніші центри православ'я та сприяючи посиленню зв'язків між Руською Церквою й Царгородським патріархатом.

Borys GUDZIAK

THE CRISIS IN THE CHRISTIAN EAST: THE PATRIARCHATE OF CONSTANTINOPLE UNDER THE OTTOMAN RULE

The article deals with the period between the fall of Constantinople in 1453, and the Union of Brest of 1596, when the Patriarchate of Constantinople was struggling to survive as the central seat of the Orthodox faith under Ottoman rule. The article analyzes strengths and weaknesses of the Orthodox communities incorporated into the growing Muslim empire, the changes in their social and economic status, and especially the condition of the Ecumenical Patriarchate. The second-class status of Greek communities contributed to dissension within the Greek Orthodox Church. Apt manipulation of Greek parties by Ottoman authorities resulted in the growth of corruption in the Patriarchate and in frequent depositions of the patriarchs. Rapid cultural decay under foreign domination showed the Greeks hardly able to meet the challenges of the West. Weakened by Ottoman rule and threatened by the dynamism of the Christian West, the Ecumenical Patriarchate was hard pressed to address the crisis in the Kyivan Metropolitanate that lead to the Union of Brest.

[73] Окрім слов'янських та грецьких православних церков, папський престіл скерував свою увагу ще й на нехалкедонські спільноти Близького Сходу. Опис стосунків Григорія з монофізитськими церквами в Сирії, Єгипті та Ефіопії див.: Levi Della Vida G. Documenti intorno alle relazioni delle Chiese orientali con la S. Sede durante il pontificato di Gregorio XIII.— Città del Vaticano, 1948 (Studi e Testi, 143).

Юрій МИЦИК

УКРАЇНА XV—XVII СТОЛІТЬ У СВІТЛІ ТОГОЧАСНОЇ ПРЕСИ
(За матеріалами "летючих листків")

Сучасне книгодрукування, як і преса, бере свій початок від геніального винаходу Йоганна Ґутенберґа з Майнца, здійсненого ним у середині XV ст. Уже тоді, на зорі книгодрукування, почали з'являтися так звані „летючі листки" (від нім. „Flügblätter"), тобто друковані листівки, реляції, брошури тощо, які виходили в світ з оказії якихось важливих подій, пізніше набуваючи певної періодичности і спонтанно перетворюючись протягом XVI—XVII ст. у газети в сучасному розумінні цього слова, які тут не розглядаються, бо потребують спеціальної розвідки. І „летючі листки", і періодична преса XVI—XVIII ст. давно перебувають в центрі уваги зарубіжних істориків. Вони ретельно визбируються (за відсутности оригіналів прогалини комплектуються ксерокопіями та фотокопіями або мікрофільмами), каталогізуються, вивчаються і перевидаються. Так, в Національній бібліотеці у Варшаві у відділі мікрофільмів зібрана величезна кількість мікрофільмів „летючих листків" та газет з архівосховищ ряду країн (Німеччини, Австрії, Франції, Італії, Швеції та інших), у тому числі й Польщі. Незамінним путівником у морі „летючих листків" XVI—XVIII ст., що зберігаються у Польщі, є двотомний каталог Конрада Завадського[1]. У Німеччині, де в XV—XVIII ст. знаходилися потужні центри книгодрукування, утворено спеціальний інститут з дослідження старонімецької, а також старої німецькомовної преси. Маємо на увазі знаменитий „Presseforschung" у Бремені. Важко охарактеризувати поступ німецьких науковців у вивченні преси. Досить сказати, що всі „летючі листки" та інші друковані видання XV—XIX ст., які зберігаються у Баварській державній бібліотеці у Мюнхені, скаталогізовані у 60-томному виданні[2]. Є спеціальні багатотомні видання, присвячені описові та передруку „летючих листків"[3]. На жаль, в Україні робота з вивчення „летючих листків"

---

[1] Zawadzki K. Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI—XVIII wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978.— T. 1; Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984.— T. 2.

[2] Bajerische Staatsbibliotheken. Alphabetischer Katalog 1501—1840.— München; London; New-York; Oxford; Paris, 1987—1990.— Bd. 1—60; Fischer H.-D. Deutsche Zeitungen des 17-bis 20 Jahrhunderts.— München, 1972.

[3] Deutsche illustrierte Flügblätter des 16 und 17 Jahrhunderts.— Tübingen, München, 1985—1989.— Bd. 1—3 (Wolffenbüttel); Tübingen, 1987.— Bd. 4 (Die Sammlungen der Hessisches Landes-und Hochschulbibliothek in Darmstadt).

лише розпочинається, але цінний доробок В. Кордта, В. Січинського, Д. Наливайка, М. Ковальського та інших українських істориків дає серйозні підстави вважати, що відставання від Заходу у цій галузі буде врешті подолано[4].

Отже, після винайдення книгодрукування у багатьох європейських країнах почали з'являтися „летючі листки", які називалися дуже порізному: Brief, Bericht, Couranten, Depesche, Nowiny, Postreuter, Postillon, Relation, War, Wiadomości, Zeitungen. Їхніми попередниками були рукописні „новини" або „відомості" тощо, які, як правило, ґрунтувалися на офіційній інформації, а також на листах, усних свідоцтвах дипломатів, мандрівників, купців, військових, врешті, на чутках. Вони присвячувалися якійсь одній або декільком подіям, що відбувалися у різних країнах чи містах. Увагу їхніх творців привертали, звичайно, війни, дипломатичні стосунки, церковні собори, життя представників пануючих династій (одруження, коронація, народження спадкоємців престолу тощо), природні явища (комети, землетруси, поводі, пожежі, пошесті, різні дивовижні чи навіть фантастичні явища, чудеса). У XV—XVII ст. ці „відомості" переписувалися, поширювалися, причому інколи цим займалися цілі фірми, як-от фірма Фуґґерів (Ляйпціґ), котра існувала у 1568—1604 pp. Потім рукописні відомості почали друкуватися й передруковуватися ініціативними видавцями, які перекладали їх іноді з іноземних мов. Питома вага друкованих „летючих листків" поступово збільшувалася. У XVII ст. внаслідок розвитку капіталізму й поширення друкарської справи вони остаточно витісняють рукописні „відомості". Типовим прикладом є еволюція цього жанру в Російській імперії. Хоч, власне, у Московії своїх „відомостей" з ряду причин майже не створювали, зате уважно стежили, що відбувалося за кордоном, а дипломати та аґенти з наказу уряду скуповували „летючі листки" й передавали їх до Посольського приказу. Тут їх перекладали, переписували, аналізували, про що свідчить велика кількість таких пам'яток у теперішньому РДАДА[5]. Врешті, за наказом Петра I також почали друкувати такі „листки", відомі у Росії під назвою „вісті-куранти". Так виникла перша російська газета „Ведомости" (1702).

Можна відзначити також цікаве явище співіснування й переплетення рукописних та друкованих новин. Так, на сторінках збірника XVII ст. Ягеллонської бібліотеки у Кракові нам вдалося знайти польськомовні рукописні „відомості" з таким заголовком: „Нова реляція про землетрус, котрий був у Неаполітанському королівстві, у провінції Апулія, у п'ятницю 30 липня 1627 року. Ця реляція видрукувана у Римі, а до Варшави була принесена на нинішній сейм, що проходить у 1627 р. Реляція видрукувана італійською мовою, але в канцелярії його милости пана кухмістра Великого князівства Литовського її переписали й переклали знатні особи, котрі добре знали італійську мову, і принесли це ксьондзові ле-

---

[4] Детальніше про це див.: Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI — середина XVII вв.) — Ч. 1 (немецкие и австрийские источники).— Днепропетровск, 1981; його ж. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск, 1985.

[5] Значну частину цих матеріалів з Російського державного архіву давніх актів у Москві за першу половину XVII ст. було вже видрукувано науковцями: Вести—Куранты. 1600—1639.— М., 1972; Вести—Куранты. 1642—1644.— М., 1976; Вести—Куранты. 1645—1646, 1648.— М., 1980; Вести—Куранты. 1648—1650.— М., 1983.

ґату [...]"[6]. Дуже часто „летючі листки" перекладалися іншими мовами й перевидавалися. Так, у заголовку брошури „Правдива реляція" (Варшава, 1630, друкарня Яна Россовського), яка розповідала про перемогу іспанського флоту над голландським, було написано: „Спочатку з італійської на німецьку, а потім з німецької на польську мову була перекладена ця брошура"[7]. „Летючі листки", звичайно, друкувалися від випадку до випадку, зрідка вказувалися місце й час їхнього створення, ім'я автора, навіть друкаря. Поступово частину „летючих листків" почали публікувати з певною періодичністю, частіше з'являлися вказівки на імена їхніх авторів і видавців. Так, для публіки, яка прибувала на знаменитий ярмарок у Франкфурті-на-Майні, що проходив двічі на рік, видавали спеціальний огляд подій за півріччя під назвою „Relation historiae continuatio". Далі під впливом подібних видань почала публікуватися знаменита хроніка „Театр Європи" Матвія Меріана (1593 — друга половина XVII ст.) та його спадкоємців, у численних повідомленнях якої (21 фоліант) добре відбилася військово-політична історія Європи 1618—1718 рр. Поступово підвищувалася обізнаність та оперативність видавців „летючих листків". Добрим зразком у цьому відношенні можна назвати популярну „Gazett de France" (Париж, 1631—1793), яка виходила двічі на місяць. Її засновник Теофраст Ренодо (1586—1653) створив спеціальні кореспондентські пункти, мережу аґентів у різних кінцях Європи, налагодив реґулярне надходження від них інформації. Так, звістки про події в Україні друкувалися із запізненням усього на два-три тижні, причому звістки, які надходили з Варшави, передавалися до Ґданська, а звідти на торговельних суднах — безпосередньо до Парижа або ж через голландські порти. Звістки ж, які надходили з Кракова, пересилалися по суходолу традиційним шляхом: Краків—Прага—Нюрнберґ—Париж.

Більшість „летючих листків", у яких висвітлювалися події в Україні, друкувалися у Німеччині та Польщі, особливо у Ґданську (звичайно, німецькою мовою). Це місто до середини XVII ст. було потужним центром книгодрукування у Речі Посполитій. Особливо активно діяла друкарня Мартина Роде* та голландця Вільґельма Гюлемонта (помер у 1606 р.). Після смерти останнього цю справу продовжував Андреас Гюнефельд (помер у 1652 р.). Ще більшого розмаху набула діяльність спадкоємців М. Роде — вихідців зі Щеціна Георґа Рете та його синів Филипа-Кристіана та Давида-Фридріха. Ця видавнича фірма існувала у Ґданську протягом 1619—1695 рр. Участь у створенні ґданських „летючих листків" у XVII ст. брали й понад 30 відомих художників не тільки з Польщі, але й з Німеччини, Голландії, Франції, Бельґії, у тому числі й знаменитий Вільґельм Гондіус, його учень Єремія Фальк, Ян Захаріас Столле, Симон Райніґер та інші[8].

Перший друкований репортаж — перший друкований „летючий листок" — побачив світ у Болоньї (Італія) 1470 р., тобто через 20 років

[6] Biblioteka Uniwersytetu Jagellońskiego, odz. rękopisów, N 102, ark. 805—806.

[7] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 33667 („Relacja prawdziwa..."), 4°.

* Попередниками М. Роде були його батько Франц та брат Якоб, які володіли друкарнею відповідно у 1538—1562 та 1563—1602 рр.

[8] Kurkowa A. Grafika ilustracyjna gdańskich druków okolicznościowych XVII wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979.— S. 238—239.

після винаходу Гутенберґа. Одразу ж після нього також у Болоньї було видрукувано другий „летючий листок". Третій у світі „летючий листок" вийшов друком у Триденті 1475 р. Прикметно, що його було присвячено подіям, які відбувалися на території сучасної України, а саме завоюванню турками Кафи (Феодосії). В італійському ориґіналі його назва звучить так: „L'aspra crudelta del Turco a quali di Caffa"[9].

У 1482 р. в Авґзбурзі було видрукувано й перший німецький (і німецькомовний) „летючий листок" під назвою „Історія, як турки палили християнські церкви" („Historie, wie die Türken die christliche Kirche angefechten"), де невідомий автор торкався актуальної для тодішньої України проблеми. У 1513 р. німецькомовний „летючий листок" сповіщав про новини у війні Великого князівства Литовського (Литви, України, Білорусі) з Московською державою. Маємо на увазі брошуру „New Zeitung aus Litten und von den Moscovitern"[10].

Значно цікавішою була латинськомовна брошура, у якій публікувався лист папського нунція у Польщі Якова Піко від 26 вересня 1514 р. (з Вільна). Нунцій розповідав у своєму посланні про знамениту битву під Оршею (8 вересня 1514 р.), в якій українсько-білорусько-литовські війська під командуванням князя Костянтина І Острозького розгромили московських загарбників[11]. Описові цієї ж події був присвячений лист польського короля Зиґмунта І, адресований римському папі Леонові X, а також німецька брошура, видана у друкарні Єроніма Гельцеля — (Нюрнберґ)[12].

У 1526 р. після перемоги під Могачем Османська імперія почала домінувати у Південно-Східній та частково Центральній Європі, серйозно загрожуючи сусіднім країнам, у тому числі й Україні. У трьох варіантах брошури „Нові звістки. Битва турецького султана з Людовиком, угорським королем, 1526 р." наводилися також новини з Польщі, в яких мова йшла про можливий напад Туреччини на південні кордони тодішньої польської держави, тобто на українські землі[13]. Невдовзі було видрукувано „летючий листок", у якому містилося послання відомого польського хроніста німецького походження Юста Йодока Деція до Вільґельма Вайдельта у Нюнберґ (від 27 лютого 1527 р. з Кракова)[14]. У ньому розповідалося про перемогу під Вільшаницею біля Канева, яку здобуло українське військо князя Костянтина І Острозького.

Широкий відгомін викликала боротьба за Покуття між Польщею та Молдавією у 30-х рр. XVI ст., зокрема перемога військ Я. Тарновського над армією Петра Рареша (Петрила) під Гвоздцем та Обертином (на території сучасної Івано-Франківщини). 21 жовтня 1531 р. в Парижі побачила світло дня латинськомовна реляція кульмського біскупа Яна Дан-

---

[9] Lankau J. Prasa staropolska na tle rozwoju prasy w Europie 1513—1729.— Kraków, 1960.— S. 25.

[10] Ibid.— S. 26.

[11] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, od. starodruków, N 120 II. („Epistola..."), 4°. Цей „летючий листок" було видрукувано, очевидно, в одній з римських друкарень.

[12] Biblioteka Narodowa w Warszawie, od. mikrofilmów, N 27333 („Epistola Sigismundi..."), 4°. Про інший варіант цієї брошури згадує К. Завадський (Zawadzki K. Gazety...— T. 1.— N 3).

[13] Ibid.— N 50502 („Neue Zeitung..."), 4°. Див. також: Ibid.— N A 578.

[14] Ibid.— N 1421 („Sendbrief..."), 4°.

тишка (Флаксбіндера)[15], невдовзі перевидана Християном Вехелем[16]. У листопаді того ж року були видрукувані два французьких переклади брошури Х. Вехеля (Париж) та Генріха Пітерсена (Анверс)[17]. Восени 1531 р. італієць Станіслав Захаріні двічі видав у Кракові в друкарні Єроніма Ветора латинськомовну реляцію про згадані битви[18].

Пізніше про Україну рідко згадували у „летючих листках", бо головну увагу видавців привернули події Ливонської війни 1558—1583 рр., а також обрання на трон Речі Посполитої Генріха Валуа. Серед небагатьох винятків слід назвати німецьку брошуру (Нюрнберґ, 1571) про подорож через Україну до Стамбула польської дипломатичної місії у 1569 р. Тут також розповідалося про загибель Дмитра Вишневецького-Байди, взятого у полон турками і скинутого з башти у Галаті на сталеві гаки[19]. У 1585 р. у Віттенберзі[20] та Вроцлаві (друкарня Я. Шарфенберґа)[21] з'явилися „летючі листки" з розповіддю про справу князя Самійла Зборовського, який певний час перед тим був гетьманом Запорізької Січі.

У серпні 1589 р. Османська імперія кинула великі сили проти Поділля та Галичини. Про цю навалу турків та ординців є численні свідчення в українських літописах, польських хроніках, листах тощо. Нюрнберзький друкар Леонґард Гойслер видрукував на основі головним чином листів з Речі Посполитої брошури „Нові звістки. Достовірний опис того, що відбулося у Польщі, в країні Поділля у 1589 р."[22]. Цікаво, що титульна сторінка брошури прикрашена ґравюрою з зображенням рицаря, який б'ється з турком. У цьому виданні детально розповідалось про спустошення, які чинилися загарбниками, про опір ворогам українських селян і козаків. У брошурі подано чимало фактів, які висвітлюють боротьбу проти загарбників біля Галича, Баворова та інших західноукраїнських міст і сіл. Про цей же турецький набіг повідомлялося в іншому „летючому листку" (Рим, 1590) італійського видавця Бартоломео Бонфандіно[23]. На думку видавця, чисельність турецького війська сягала тоді 75 тисяч осіб, а на чолі його стояв сам беґлербей. Цю брошуру переклав французькою мовою і видав того ж року Б. Ріго у Ліоні[24]. Тоді ж у Празі побачила світ брошура „Грізні новини..." („Hrozne noviny..."), видана Данилом Седлчанським[25]. Вона, очевидно, є чеським перекладом з німецькомовного видання Л. Гойслера.

Черговий значний напад військ Османської імперії та Кримського ханства на землі Речі Посполитої, в тому числі й на Українське Покуття, а також на Угорщину та Словаччину, мав місце у травні—липні 1594 р. Загарбникам дали відсіч війська великого коронного гетьмана, канцлера

[15] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 3811 („Victoria..."), 4°.
[16] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N A 740.
[17] Ibid.— N 32955 („La grand..."), 4°. Див. також: Zawadzki K. Gazety...— T. I.— N 18.
[18] Ibid.— N 33322, 33691 („Descriptio..."), 4°.
[19] Центральна наукова бібліотека імені В. Вернадського НАН України, від. книгознавства, Палеот. 796 („Beschreibung...").
[20] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 47377 („Historia Tauriciae..."), 4°.
[21] Ibid.— N 49760 („Neue Zeitung..."), 4°.
[22] Biblioteka Ossolińskich w Wrocławie, odz. starodruków, N XVI, Qu. 2216 („Neue Zeitung..."), 4°.
[23] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N A. 584 („Vera relatione..."), 4°.
[24] Zawadzki K. Gazety...— T. I.— N 231.
[25] Ibid.— N 220.

Речі Посполитої Яна Замойського. Останній описав ці події латинською мовою у своєму листі з Замостя від 10 серпня 1594 р. до кардинала Георґа Альдобрандіні. Цей лист був видрукуваний восени 1594 р. у Кракові друкарем Лазарем[26]. Перемога Я. Замойського над загарбниками в липні 1594 р. була оспівана Шимоном Домбровським у римованій реляції „Вірші про прихід татар до Угорщини у 1594 р."[27], виданій Войцехом Кобилинським. Про цю ж перемогу повідомлялося у німецькій брошурі, видрукуваній у Ерфурті Е. Мехлером, а також в італійському „летючому листку" (Рим, 1595)[28].

Значно більшу увагу видавців газет привертала до себе успішна боротьба деяких європейських держав проти Османської імперії та Кримського ханства, котра точилася на теренах Угорщини, Молдавії, Валахії, України (Галичина, Поділля, Північна Буковина) та інших. Цій проблематиці було присвячено понад 20 „летючих листків" польською, чеською, німецькою та французькою мовами. У латинськомовній реляції „Сармацький Меркурій" (Майнц, 1606, друкарня І. Альбіна) наводилися деякі подробиці переможної битви Станіслава Жолкевського з ординцями у січні 1606 р.[29] У 1613 р. французька брошура Жана Пойє подала цілком недостовірну інформацію про перемогу короля Речі Посполитої Зиґмунта III над османськими військами[30].

Не менш зацікавлено стежив Захід і за подіями, що відбувалися на сході континенту, особливо в період так званого „смутного времени" у Московській державі початку XVII ст. Про це свідчать, наприклад, видання брошури Бареццо Барецці італійською мовою (Флоренція, 1606) та її іспанський переклад (Вальядолід, 1606)[31], анонімні „Новини з Москви" (1609)[32], лист Лжедимитрія II до М. Мнішек з розповіддю про його марш на Москву у травні 1608 р.[33], римована розповідь про події у Москві 1608 р.[34], боротьба за Смоленськ і взяття його у 1611 р. військами Речі Посполитої, до складу яких входили й запорожці[35], тощо.

„Летючі листки" першої половини XVII ст. часто розповідали про події Тридцятилітньої війни 1618—1648 рр., у яких брали участь запорожці, часом перебуваючи у лавах так званих лісовчиків. Про походи козаків та лісовчиків на Чехію, Моравію, Словаччину, Сілезію, Тран-

---

[26] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. rękopisów, N 32745 („De transitu..."), 4°. Друге видання побачило світ у 1595 р. (Ґданськ, друкарня Я. Роде).

[27] Ibid.— N 2491 (Dąbrowski S. Wiersze...), 4° (Краків, 1594).

[28] Zawadzki K. Gazety...— T. I.— N 250; Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. rękopisow, N 582 („La nuova"), 8°.

[29] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 12119-I („Mercurius Sauromaticus..."), 8°.

[30] Ibid.— N 12180-I („La vistoire..."), 8° (Ліон, 1613).

[31] Zawadzki K. Gazety...— T. I.— N 296, 297.

[32] Biblioteka Narodowa w Warszawie, od. mikrofilmów, N 34743 („Nowiny z Moskwy..."), 4° (Краків, 1608).

[33] Ibid.— N 49568 („Nowiny z Moskwy...", 4° (Краків, 1608).

[34] Ibid.— N 30217 („Poseł z Moskwy..."), 4°.

[35] Zawadzki K. Gazety...— T. I.— N 304, 306, 307—315. Про інші події „смутного времени", у яких брали участь і козаки, є повідомлення у „летючих листках" № 318, 325 згаданого каталога К. Завадського.

сильванію, Угорщину, Австрію та інші розповідали, наприклад, три брошури, видані французькою мовою[36], одна — німецькою[37] і одна — польською[38]. Слід виділити ґрунтовну польську реляцію про Білогорську битву у Чехії 1620 р., в якій мова йшла і про успішні бої лісовчиків з угорськими загонами Бетлена Габора. При цьому, як відзначав автор, „поляки захопили 5000 (трофейних) коней, а ще більше коней дісталося козакам"[39]. У брошурі Яна Зжечицького „Новини з Чехії..." (1619) розповідалося про боротьбу проти ординців на Поділлі у 1618 р.[40]

Ця брошура з незначними доповненнями була видана Бартошем Погодзинським у 1620 р.[41] Невдовзі Я. Зжечицький перевидав свою брошуру з доповненнями, назвавши її „Нові новини з Чехії, Татарії та Угорщини..." (1620)[42]. При її створенні автор використав „Чеську хроніку" Е. Піколоміні (у розповіді про Яна Гуса), „Хроніку Сарматії Європейської" Олександра Гваньїні та деякі інші джерела, в тому числі й якісь дані про те, що гетьман Війська Запорізького Петро Сагайдачний хотів брати участь у Тридцятилітній війні: „Сагайдачний, козак московський, (?!) веде 4000 добірних людей собі ж на шкоду". Я. Зжечицький з сумом відзначав, що по смерті Яна Замойського, якого порівнював з міфічним Белерофонтом, ординці, „собачий народ", „ніби вовки на стайню", почали нападати на Поділля „навіть не щорічно, а щомісяця, винищили понад 600 сіл"[43]. Автор відзначив, що під час останнього наскоку татарської орди чисельністю 22 тисячі кінноти загинуло чимало селян під Збаражем, Ямполем та іншими містами. Він гостро критикував польські війська за інертність, байдужість до долі сплюндрованої землі, жалкував, що вже нема вождів, подібних до Бернарда Претвиче, який мав на своєму рахунку 72 успішні битви з загарбниками. Зате добрим словом він згадує запорізьких козаків, „котрих можна назвати душею Польщі [...], котрі волею фортуни і не бажаючи, щоб турецький бусурманин братався [з Річчю Посполитою], вдарили на Крим і погромили там всю орду, перебивши [багато] невірних собак і визволивши 6000 невільників". Згадав автор і про маловідоме посольство запорожців до Варшави, де вони добивалися відміни заборони походів на Чорне море проти турків[44].

---

[36] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 12187 I („Le grand..."), (Париж, 1619, друкарня Сильвестра Моро); N 12188 I („La nouvelle..." 8° (Париж, 1619, друкарня Антуана де Брюеля); N 12178 I („Veritable...", 1620), 8°.

[37] Zawadzki K. Gazety...— T. I.— N 338.

[38] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 8320 („Pieśń o Litewskich kozakach"), 4° (Краків, 1620, друкарня Франциска Цезарі).

[39] Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII — 1675— II, ark. 3 („Relacja bitwy..."), 4°.

[40] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 27368 (Zrzeczycki J. Nowiny z Czech...), 4°.

[41] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 12172 I („Pogodziński B. Nowiny z Czech..."), 4°.

[42] Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—1628—II (Zrzenczycki J. Nowe nowiny...).

[43] Ibid.— Ark. 5, 16—18, 23.

[44] Ibid.

6 жовтня 1620 р. на Цоцорських полях у Молдавії польська армія була розгромлена турецько-татарськими військами. На цю битву відгукнувся першим невідомий автор брошури „Татарський погром"[45]. Він спробував якось пом'якшити гіркоту поразки, перебільшивши втрати ординців (він їх оцінив у 30 тисяч; між тим, загальна кількість татаро-ногайських військ під Цоцорою становила 13 тисяч). Найбільшу цінність брошури складають документи, що були включені до її складу, особливо „едикт низових козаків". До брошури було додано розповідь про способи ведення війни ординцями. Це не було випадковим, оскільки в період посилення агресії Османської імперії у 1620—1621 рр. зросла зацікавленість військово-історичними проблемами мусульманського світу. Так, у Кракові 1620 р. була видана брошура Валер'яна Пйонтковського „Хронологія та походження народів", що зберігається у Ягеллонській бібліотеці. Велику увагу цим питанням приділяв широковідомий польський поет, публіцист, історик і перекладач XVII ст. Марцин Пашковський, творчість якого заслуговує окремої розвідки. У своєму „летючому листку", присвяченому татарському нападові на Поділля у 1620 р., він вмістив розділ „Свіжі новини з України", де подав відомості про перемогу запорожців над ордою[46].

Одним з перших М. Пашковський відгукнувся на велику перемогу українсько-польського війська над турецькою потугою під Хотином у вересні—жовтні 1621 р.[47] Взагалі Хотинській війні 1621 р. було присвячено понад десять „летючих листків" різних авторів польською мовою, вісім — німецькою, три — французькою, один — італійською. Деякі з них уже були введені до наукового обігу, наприклад, „Достовірна реляція" Т. Шемберґа[48], яка витримала свого часу три видання. У 1621 р. була двічі видана і брошура П. Збіґневського, яка згодом була вивчена й перевидана польським істориком середини XIX ст. Жеготою Паулі[49]. Не так давно нами було опубліковано в перекладі з німецької мови два дуже важливих джерела. Перше з них — щоденник освіченого німецького офіцера, який розкриває велику роль запорожців у Хотинській битві[50]. Друге — „Коротка реляція...", видане у 1621 р. авзбурзьким друкарем А. Аперґером, є перекладом німецькою мовою щоденника польського шляхтича, який був учасником Хотинської битви, а також деяких документів. У 1622 р. було здійснено доповнене перевидання пам'ятки[51]. Випускалися й такі „летючі листки", в яких недостовірні, навіть фантастичні чутки, як-от про неіснуючий похід польської армії на узбережжя Чорного моря у 1621 р., явно перевищували незначну кількість правдивої

[45] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 12171 I („Pogrom tatarów..."), 4°.

[46] Biblioteka Uniwersytetu Jagełłońskiego w Krakowie, odz. starodruków, N 1477 I („Bitwy...").

[47] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 37446 I („Choragiew..."), 4°.

[48] Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—1676—II.

[49] Pauli Ż. Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej. 1621 r.— Kraków, 1853.

[50] Мыцык Ю. А. Немецкая брошюра XVII века о совместной борьбе славянских народов против татаро-турецкой агрессии в период Хотинской войны 1621 года // Историография русско-германских отношений нового и новейшего времени.— Днепропетровск, 1979.— С. 146—154.

[51] Мыцык Ю. А. О двух немецких „летучих листках" XVII в. // Вопросы германской истории. Анализ источников и их использование.— Днепропетровск, 1984.— С. 136—145.

інформації[52]. Цікава літературна пам'ятка „Свіжі розмови про новини з України, Угорщини і Туреччини" вийшла друком у Кракові 1621 р. Тут події викладені від імені умовних персонажів, наприклад, „невільника з Туреччини", „лісовчика" та інших, які в розмовах між собою повідомляли про події Тридцятилітньої війни, про підготовку турецького султана Османа II до походу на Молдавію тощо. У особливому розділі „Новини про козаків" йшла мова про те, що запорожці почали „дуже гніватися через зруйнування наливайківської (тобто православної.— *Ю.М.*) церкви у Вільні і хотіли підняти повстання". Повідомлялося і про дії козаків П. Сагайдачного, які спіймали двох ординських „царків" — „Сут-Гірея" і „Кази-Гірея" — і збиралися обміняти їх на своїх визначних побратимів, що опинилися у неволі. Знаходимо тут також дані про похід якогось козака Срібного на Чорне море, де він точив битву з турецькими ґалерами[53]. Очевидно, цю ж подію мали на увазі автори „летючих листків", перекладених у Посольському приказі. Морський похід запорожців вони відносили до березня—травня 1621 р.[54]

У польській брошурі „Бунт проти турецького султана" (Краків, 1622)[55] наводилися тексти двох листів до посла Речі Посполитої у Туреччині Криштофа Збаразького, писаних Станіславом Сулишевським від 20 травня 1622 р. та Самійлом Корецьким від 30 травня 1622 р., а також листа молдавського господаря С. Томші до короля Зиґмунта III від 14 червня 1622 р. з Яс. Тут розповідалося про державний переворот у Туреччині (травень 1622 р.), викликаний поразкою Османа II під Хотином, і вбивство цього султана. У французькому „летючому листку" наводилося послання якогось вельможі зі Львова від 15 жовтня 1621 р., у якому містилися умови польсько-турецької мирної угоди[56]. Друкар Абрагам Согрин видав виклад змісту п'яти листів з Польщі[57], а Клод Арман — щоденник Хотинської війни, де охоплювалися події від 1 по 24 вересня 1621 р.[58] В останньому згадується між іншим про прихід під Хотин козаків — лісовчиків з Чехії. Варто також відзначити італійську друковану реляцію Бартоломео Серметеллі, що розповідала про бої під Хотином з 30 серпня по 3 жовтня 1621 р.[59]

Влітку 1624 р. військо великого коронного гетьмана Станіслава Конецпольського розгромило під Мартиновом коло Галича ногайців добруджської орди мурзи Кантемира. Невдовзі з'явився детальний опис битви, який містився у „летючому листку" під назвою „Достовірний щоденник перемоги над татарами" (Замостя, 1624)[60]. Головним джерелом видання

---

[52] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 12175 I („Poseł..."), 4° (Краків, друкарня Франциска Цезарі, 1621); Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—1817—III („Wahre..."), 4° (Вроцлав, друкарня Георґа Бауманна, 1621).

[53] Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—1663—III („Rozmowy...").

[54] Вести-Куранты. 1600—1639.— М., 1972.— С. 59.

[55] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 6190 I („Bunt..."), 4°.

[56] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N A. 743 („Copie...") 4°, (Париж, 1621, друкарня Кловіса Еве).

[57] Ibid.— N A. 742 („La grande..."), 4° (Париж, 1621).

[58] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, od. starodruków, N 12177 I („Recit..."), 8° (Ліон, 1621).

[59] Ibid.— N 12160 I („La gran..."), 4° (Рим, 1622).

[60] Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—6381—II . („Diariusz..."), 4°.

був лист самого С. Конецпольського до Зиґмунта III від 3 червня 1624 р. та інформація учасника подій Лукаша М'яскївського. Того ж року у Варшаві (друкарня Я. Россовського) та Кракові вийшло чотири перевидання брошури, але її назва була змінена[61]. Згаданий „летючий листок" досить точно передає хід подій битви під Мартиновом і міцно увійшов до наукового обігу[62]. Добре відома і римована реляція Яна Доброцеського, присвячена київському воєводі Томашеві Замойському. У ній оспівувалася гучна перемога Стефана Хмелецького та козацького гетьмана Михайла Дорошенка над ординцями під Білою Церквою 7 жовтня 1626 р.[63]

У 1626 р. розпочав публікацію серії „летючих листків", присвячених різним подіям у Речі Посполитій, італійський друкар Лодовико Гріньяні. У брошурі „Нова реляція..." (Рим, 1626)[64] розповідалося про придушення повстання 1625 р., очоленого Марком Жмайлом, каральними військами Речі Посполитої восени 1625 р. Навесні 1628 р. Л. Гріньяні видав у Римі брошуру, яка належала перу Марко Томазо Марнавізіо. У ній розповідалося про успішне повстання в основному українських невільників на турецькій адміральській ґалері біля острова Лесбос, яке пізніше було оспіване в думі про Самійла Кішку[65]. Про цей твір і це повстання ми вже неодноразово писали у попередніх дослідженнях. Відзначимо лише, що у 1628 р. було видруковане римсько-флорентійське перевидання брошури[66], а також її переклади польською та німецькою мовами[67].

Той же Л. Гріньяні у січні 1643 р. опублікував брошуру про нове успішне повстання українських невільників 10 листопада 1642 р. на турецькій ґалері, що стояла у двох милях на південь від Стамбула[68]. Повстанці, як і їх попередники у 1627 р., зуміли прорватися до Італії, звідки повернулися на Батьківщину. У Римі їхня розповідь була записана українським ченцем-уніатом Пилипом Буровським і лягла в основу „летючого листка". Ця пам'ятка давно відома дослідникам, і її було видано наприкінці XIX ст. у російському перекладі разом з деякими іншими джерелами[69].

Згаданими двома брошурами повстанська тематика не вичерпується. Нам вдалося виявити у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві два „летючі листки", оригінали яких зберігаються у римській

---

[61] Zawadzki K. Gazety...— T. I.— N 366—369.

[62] Podhorodecki Ł. Stanisław Koniecpolski.— Warszawa, 1978.— S. 112—135.

[63] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 5950 (Dobrocieski J. Relatia...), 4° (Львів, 1626, друкарня Яна Шеліги).

[64] Ibid.— N A.340 („Nuova relatione..."), 8° (Рим, 1626).

[65] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 8778 I („Relatione..."), 8°. Див.: Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали.— Дніпропетровськ, 1990.— С. 181—189.

[66] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 11081 I. Друкарня Франческо Онофрі.

[67] Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—2384—II („Opisanie..."), (Краків, 1628); Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. starodruków, N XVII—3.3266. („Verwundertlicher...").

[68] Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України, від. стародруків, № Ст. II. 31309. („Relatione..."), 4° (Рим, 1643).

[69] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— Киев, 1896.— Вып. 2.— С. 389—402. Див. також переказ тексту брошури: Науменко В. Происхождение малорусской думы о Самуиле Кишке // Киевская старина.— 1883 (июнь).— С. 212—232.

бібліотеці Ватичеллі. Перша з них („Реляція про подвиг восьми невільників-християн...") була написана Миколою Канцьким, ректором польського шпиталю у Римі, і видана у Римі 1631 р. (друкарня Гільєрмо Фаччотті). Тут йшлося про вдале повстання 7 березня 1630 р. на ґалері Мамі-капудана, губернатора Фамагусти на Кіпрі, що стояла в порту Карагаччі на малоазійському узбережжі Середземного моря напроти Родоса. Повстання очолили шляхтич Іван Волконський та Бартоломео Трілла з Мессіни. 89 християн (слов'яни, французи, італійці, греки), перебивши турецьку команду і захопивши в полон 19 турків, щасливо прибули до Сицилії, потім — Неаполя, Рима, Анкони, звідки повернулися на батьківщину. У брошурі повідомлялося про ще три вдалих повстання у Середземному морі в 1627—1631 рр.: про повстання 1627 р. уже згадувалося вище; під час другого повстання двоє поляків та мальтієць втекли з Тріполі до Сицилії; врешті, під час третього дев'ять невільників — поляків, українців та росіян — втекли з Алжиру до острова Мальорка в Іспанії. Звідси вони прибули до Рима 7 березня 1631 р., а потім вирушили на батьківщину[70]. Ця брошура у перекладі викладача Дніпропетровського університету В. Климовича і з передмовою автора цих рядків уже здана до друку. Друга брошура ще чекає свого перекладу. Видана у Римі в друкарні Франческо Корбелетті (1633), вона розповідає про щасливе повстання 215 християнських невільників на чолі з Василем Рогатинським, учинене на турецькій ґалері на берберійському узбережжі Середземного моря. Під час повстання було вбито 96 турків[71].

На початку 30-х рр. XVII ст. ситуація на південних кордонах Речі Посполитої знову погіршилася. Силістрійський паша Абаза спровокував напад на Поділля та Галичину орди Кантемира у червні—липні 1633 р. Під Яссами ординці, які поверталися з багатою здобиччю, були розгромлені військами С. Конецпольського. Було звільнено й ясир. Про цю перемогу розповів італійський „летючий листок", виданий у Римі та Мілані Джованні Батиста Малатестою[72]. Ця брошура згодом лягла в основу двох іспанських „летючих листків", опублікованих Алонсо Мартіном (Мадрид, 1634) та Хуаном Серрано де Варгас-і-Вренья (Малага, 1634)[73].

У жовтні 1633 р. на територію Поділля посунула армія Абази-паші, пробуючи підійти до Кам'янця-Подільського. Цей наступ було відбито, причому активну роль у боротьбі з ворогом відіграли українці, зокрема, 1250 запорожців, які входили до складу війська Речі Посполитої під командуванням С. Конецпольського. Перемозі було присвячено спеціальний „летючий листок" брюссельського друкаря Луки Меєрбека, який нині зберігається у відділі „Россіка" Державної публічної бібліотеки імені М. Є. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі. Були видрукувані й умови польсько-турецького миру (19 серпня 1634 р.), про що свідчать три

[70] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N A.822 („Relazione..."). Детальніше про цю брошуру див.: Мицик Ю. Українці в Алжирі // Вільна думка (Дніпропетровськ).— 1993.— № 1—2.— С. 5.

[71] Ibid.— N A.823 („Relazione della gloriosa fuga de Barbaria..."), 4°.

[72] Ibid.— N 43501 („Nuova..."), 8°. Місцезнаходження першого видання цієї брошури (Рим, 1633, друкарня Паоло Масотті) невідоме.

[73] Ibid.— N A.382 („Las continuas..."), 2°; A.380 („Las continuas..."), 2°.

німецьких, один іспанський та один італійський „летючі листки“[74]. Останній з них було складено Паризіо Віргініо, а два його видання побачили світ у друкарні уже згадуваного Л. Гріньяні у Римі. Дуже цікавою є друкована листівка відомого польського історика й публіциста XVII ст. Шимона Старовольського, який описав віршами підготовку до походу турецького султана Мурада IV[75].

Згадки про запорізьких козаків трапляються й у польській брошурі С. Рожинського (Варшава, 1634)[76] та в листі якогось шляхтича Гудинського (?) до С. Конецпольського, що наводиться в італійськомовному „летючому листку“ Джозефо Джіроні (Феррара, 1633)[77]. У брошурі, яка висвітлює хід сейму у 1635 р., йшла мова і про становище Православної Церкви у Речі Посполитій[78]. Очевидно, наприкінці 1637 р. було видрукувано унікальний „летючий листок“, у якому містилася римована реляція про поразку українських повстанців під Кумейками 16 грудня 1637 р.: „Нова пісня про козацьку війну під Кумейками“[79]. Цей „летючий листок“ є панегіриком карателеві повстанців сумнозвісному С. Лащу, якого невідомий автор називає „бичем козаків, гордих юнаків“. Звичайно, повстанці змальовані лише чорними фарбами. Однак і тут можна зустріти окремі важливі факти з історії повстання 1637—1638 рр. За словами автора, повстання почалося з козацької ради у Черкасах, а його призвідцями були „Скидан з Кизимою [...], Томиленко“ й особливо Павлюк. Останній прагнув узяти Київ та Сіверщину, щоб стати „паном землі Руської“, тобто України, і хотів ставити по містах своїх „свавільних“ намісників. Не боявся Павлюк „ні гетьманів (коронних), ні короля“. Ці дані знаходять певні аналогії тільки в рукописній хроніці Марціна Голінського[80]. Висвітлені у брошурі також бої біля Сахнового мосту, Білозера і власне Кумейкська битва.

30 січня 1644 р. відбулася відома битва під Охматовом, в якій коронне військо та козаки при підтримці українських селян і міщан розбили ординців, які вдерлися на територію Уманщини. Ґрунтуючися на свідченнях учасника битви, який, очевидно, служив у полку М. Калиновського, було видано „летючий листок“ німецькою мовою[81]. Битва загалом описується досить достовірно, хоч виразно відчуваються панеґіричні нотки щодо С. Конецпольського. Латинськомовну реляцію про Охматівську битву видав і ґданський друкар А. Гюнефельд[82], а італійськомовну — Л. Гріньяні[83]. Один з таких „летючих листків“, який, щоправда, дуже перебіль-

[74] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 35097 („Copia...“), 4°; N 46520 („Copia...“), 4°; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, odz. starodruków, N 12247 I („Fröhliche...“), 4°; Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N A.381 („Kelation...“) 2° (Мадрид, 1635, друкарня Фр. Мартінеса); N 47050, 36349 („Vera...“), 4°.

[75] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 30388 („Wyprawa...“), 4°. Відомо два видання брошури.

[76] Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—3144—III („Dyskurs...“).

[77] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N A.324 („Relazione...“), 4°.

[78] Ibid.— N 35111 (Ligęza M. S. Votum na sejm warszawski...), (Краків, 1635).

[79] Єдиний примірник цієї брошури зберігається у Бібліотеці Польської Академії наук у Кракові (далі — Biblioteka PAN w Krakowie), odz. starodruków, N 508 („Nowa pieśń...“).

[80] Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N 35113 / 188 II.— S. 448—456.

[81] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 35113 („Wahrhafftliche Relation...“), 4°.

[82] Ibid.— N 38423 („Epistolica...“), 4°.

[83] Ibid.— N 30395 („Relatione...“), 4° (Рим, 1644).

шував втрати ординців, було надіслано до Посольського приказу Ю. Філімонатусом[84]. У німецьких та голландських „летючих листках“ містилися численні свідчення про боротьбу проти ординських наскоків на Україну та про морський похід запорожців на Трапезунд у 1646 р.[85]

Величезну увагу сучасників привернула до себе національно-визвольна війна українського народу проти гніту Речі Посполитої у середині XVII ст. Звичайно, відгукнулися на ці події і автори численних „летючих листків“. Уже про перші перемоги українських повстанців під Жовтими Водами та Корсунем читачам стало відомо з голландського „вестового листа“, який опирався на інформацію з Варшави, Штеттіна та „с реки Элви“ і був привезений 29 (19) серпня 1648 р. до Посольського приказу[86]. Посилаючись на дані з „острова Телесова“[87], автор стверджував, що повстанці разом з татарами вбили 5 тисяч польських солдатів, у тому числі великого коронного гетьмана М. Потоцького, хоч останній, як відомо, потрапив у полон, а вбитий був його син Стефан. 40 тисяч татар, за твердженням автора, вже наближалися до Кракова, що, звичайно, було перебільшенням. Однак ця чутка була дуже популярна влітку 1648 р. У 1648—1649 рр. з'явилося чимало „летючих листків“ історико-публіцистичного змісту, у яких аналізувалися причини виникнення національно-визвольної війни, пропонувалися різні рецепти її придушення тощо. Достатньо сказати, що лише Іван Франко дослідив 42 пам'ятки, що стосуються національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.[88] Нами проаналізовано ряд інших пам'яток, у тому числі й таких, які залишилися поза увагою класика української літератури або ж були виявлені пізніше[89]. В них висвітлювалися головним чином події, пов'язані з битвами під Зборовом, Збаражем, Лоєвом, Берестечком, коронація Яна-Казимира, похід російських та українських військ у 1654 р. на Білорусь, Литву. Друкувалися ці „летючі листки“ польською, латинською, німецькою, італійською мовами. Варто відзначити, що переважна більшість цих пам'яток уже видрукувана нами в перекладі з іноземних мов[90].

Цілий потік „летючих листків“ різними мовами викликали події 1655—1659 рр., що відбувалися у Східній Європі. Підрахунки, проведені нами

---

[84] Вести-Куранты. 1642—1644.— С. 131.

[85] Там само.— 1645—1646, 1648.— С. 62, 84, 110, 120, 121, 129, 131, 222.

[86] Там само.— С. 199—200.

[87] Там само.— С. 200.

[88] Франко І. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах // Записки Наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 1898.— Т. 23—24.— Кн. 3—4.— С. 1—114. У скороченому варіанті ця праця була опублікована в новому виданні творів І. Франка (Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1981.— Т. 31.— С. 188—253).

[89] Мыцык Ю. А. Записки иностранцев...— Днепропетровск, 1985.— С. 6—24.

[90] Мыцык Ю. А. Малоизвестный немецкий источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Исследования по истории русско-германских отношений.— Днепропетровск, 1978.— С. 155—164; його ж. Немецкая печатная реляция 1649 г. об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. // Историографические проблемы германской истории в новое и новейшее время.— Днепропетровск, 1980.— С. 135—153; його ж. Немецкие „летучие листки“ об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. // Вопросы германской истории. Классовая борьба и социальные движения нового і новейшего времени.— Днепропетровск, 1981.— С. 144—156; його ж. О двух немецких „летучих листках“ XVII в. // Вопросы германской истории. Анализ источников и их использование.— Днепропетровск, 1984.— С. 136—145; Мицик Ю. А., Підгорна Н. М. Біля джерел німецької історіографії козацтва // Зарубежная историография истории запорожского казачества.— Запорожье, 1992.— С. 21—30.

на основі бібліографічного каталога К. Завадського, який не є вичерпним, виявляють, що в цей період було видано 354 брошури, в тому числі німецькою мовою — 335. Інші 22 брошури були опубліковані шведською (11), польською (4), італійською (3), французькою (2), іспанською (1), голландською (1) мовами. Більшість німецькомовних „летючих листків“ видані у друкарні сім'ї Рете. Оскільки „летючі листки“, які стосувалися останніх років (1655—1657) гетьманування Б. Хмельницького, нами вже принаймні стисло охарактеризовані[91], звернемося до джерел цієї категорії пізнішого часу.

У центрі уваги „летючих листків“ 1658—1659 рр. стоять політичні взаємовідносини України та Польщі. В одній з брошур із посиланням на повідомлення з Торуні від 25 січня 1658 р. йде мова про можливість укладення миру і навіть союзу України й Речі Посполитої[92]. В іншому „летючому листку“ початку 1658 р. йдеться про переговори з урядом Речі Посполитої „генерал-майора Немирича, який займає почесне місце у Виговського“[93]. Тут же наводилися три умови майбутнього польсько-українського порозуміння, зокрема встановлювався 20-тисячний реєстр козаків. Посередньо активізацію польсько-українських дипломатичних стосунків засвідчує друковане повідомлення від 18 червня 1658 р. з Варшави, згідно з яким польське військо стояло під Буськом і чекало миру[94]. Слід зауважити, що вищезгадані „летючі листки“ є дуже лаконічними і їхня інформація уже з першого погляду виглядає не дуже достовірною.

Тиск Московської держави на Україну, інспірація нею виступів опозиції проти гетьмана Івана Виговського не зосталися непоміченими авторами „летючих листків“. В одному з них згадувалося про виступ проти І. Виговського полтавського полковника Мартина Пушкаря. Автор „детальної та достовірної реляції [...]“ констатує „свари й чвари“ між козаками, вказує на неприйняття опозицією зближення І. Виговського з Річчю Посполитою та Кримським ханством[95]. У другому „летючому листку“ виступ М. Пушкаря описаний значно детальніше. Заснована „реляція“ на листі якоїсь значної особи від 4 липня 1658 р. Автор брошури „Достовірна реляція про генеральну битву...“[96] розповів про події під Полтавою, причому навів деякі дуже важливі факти. Це стосується насамперед даних про змову проти І. Виговського, очолену кропив'янським полковником Филоном Джеджелієм. В одну з ночей, коли війська І. Виговського та М. Пушкаря стояли під Полтавою, а на сторожі був полк Джеджелія, змовники вирішили схопити гетьмана й передати його Пушкареві. Однак охорона І. Виговського була пильною, і Джеджелієві не вдалося реалізувати свого наміру. Тут детально розповідалося і про хід облоги Полтави, і про поразку Пушкаря та його прихильників „Барабашенка (тобто Барабаша.— *Ю. М.*) та Довгаля“, і про їхню загибель. Як

---

[91] Мыцык Ю. А. Записки иностранцев...— Днепропетровск, 1981.— С. 49—58.

[92] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 29553 („Gewisse Relation...“), ark. 4 odw.

[93] Ibid.— N 35211 („Ausführliche Relation...“), 8°. Див. також: N 44723 („Extraktschreiben...“), 4°.

[94] Ibid.— N 29609 („Einkommende Relation...“), 8°.

[95] Ibid.— N 35211.

[96] Ibid.— N 29610 („Glaubhaffte Relation....“), 4°.

свідчить брошура, після перемоги І. Виговський наказав стратити сім тисяч заколотників і вислав своє посольство на чолі з Павлом Тетерею до короля Яна Казимира. Додаткова інформація про бої під Полтавою міститься також у друкованому листі відомого польського дипломата і волинського каштеляна Станіслава-Казимира Беневського до дружини великого литовського канцлера Клари Ізабели Пац[97] та у „Достовірному донесенні з Польщі, Пруссії, Ліфляндії та інших країв...“[98].

У „Стислій реляції...“, виданій у Ґданську в друкарні Давида Фридріха Рете після 13 серпня 1658 р., згадувалося про те, що на сеймі було відкладено на вісім днів ратифікацію Гадяцького миру, призначену початково на 1 серпня 1658 р.[99] Як відомо, Гадяцький пакт було укладено 16 вересня 1658 р., і тут же побачили світ спеціальні „летючі листки“, які містили у собі повний текст угоди[100]. Стверджує факт ратифікації миру й ґданський німецькомовний „летючий листок“ („Реляція...“)[101], який цитував донесення з польського табору під Торунем. Зокрема, тут зазначалося, що десять тисяч козаків вирушать на допомогу литовській армії, що велика кількість козаків і татар перед ратифікацією миру вже вдарили на московські війська. І справді, „новина“ від 3 червня 1659 р., видрукувана у Ґданську, вказувала на наявність у війську Єжи Любомирського, коронного маршалка, шести тисяч козаків, які брали участь у боях проти шведів на території Пруссії[102].

„Донесення з табору під Торунем від 1 листопада 1658 р. та про те, що діялося у Норвегії“, видрукуване у Ґданську, вірогідно, у друкарні Д. Рете[103], сповіщало про прибуття до короля Яна Казимира українського посольства на чолі з П. Тетерею, „швагром козацького гетьмана Виговського“, до складу якого входило 300 осіб. За даними цього ж джерела, посли добивалися, зокрема, збільшення числа новонобілітованої шляхти з числа козаків: з кожного полку, яких тоді було „п'ятнадцять по дві-три тисячі душ у кожному“, треба було нобілітувати по сто козаків. Українські посли обіцяли дати на службу Речі Посполитій шість тисяч козаків, а також тисячу іноземних найманців. Гроші для вербування цих вояків мали взяти з трьох воєводств: Київського, Брацлавського та Чернігівського. Уже рушило на Москву шість тисяч козаків та сорок тисяч татар. Згадувалося про майбутню аудієнцію послів у короля. І дійсно, згідно з іншим „летючим листком“, таку аудієнцію вони отримали 18 листопада 1658 р.[104], на якій їх було багато обдаровано. Про присягу українських послів на вірність мирові повідомлялося у невеликому „летючому листку“, в якому містилося відповідне повідомлення з Варшави від 24 травня 1659 р.[105] Деякі „летючі листки“ зафіксували жваву кореспонденцію між

---

[97] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 41681 („Copia...“) (Ґданськ, 1658).
[98] Ibid.— N 29611 („Glaubwürdiger Bericht...“) 8°, (Ґданськ, 1658).
[99] Ibid.— N 29612 („Kurze Relation...“), 4°.
[100] Ibid.— N 37741 („Punkta des Vertrags...“), 8°; N 19818 („Vollständige... Punkta...“), 8°.
[101] Ibid.— N 29617 („Relation...“), 4°.
[102] Ibid.— N 19813, ark. 1—2 („Relation...“), 4° (Ґданськ, 1659).
[103] Ibid.— N 29618 („Bericht....“), 4°.
[104] Ibid.— N 29620 („Copia...“), 4° (Ґданськ, 1658).
[105] Государственная публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина в Санкт-Петербурге. „Россика“.— № 13.8.2.518 („Umständiche Relation...“), 4° (Ґданск, 1659).

І. Виговським та Яном Казимиром[106]. У наступних німецькомовних „летючих листках" 1659 р. розповідалося про драматичний перебіг подій у війні між Україною та Московською державою. В одній з таких пам'яток переказується чутка про прагнення царя Олексія І особисто очолити каральний похід проти України[107]. В іншій йшлося про бої під Переяславом у лютому 1659 р.[108] Деякі „летючі листки" повідомляли про тяжкі бої під Києвом між українськими і московськими військами[109]. Найцінніші дані містяться у „Ґрунтовній і достовірній реляції про перемогу [...] під Конотопом [...]" (Ґданськ, 1659, друкарня Рете)[110]. Тут йшлося про блискучу перемогу українського війська гетьмана Івана Виговського над московською армією 10 липня 1659 р. Уважне вивчення пам'ятки показало, що вона є перекладом німецькою мовою ориґінального листа самого І. Виговського до коронного обозного Речі Посполитої Анджея Потоцького від 11 липня. Цей лист нам вдалося виявити в архівах, і він був видрукуваний у перекладі українською мовою поряд з фраґментом іншого „летючого листка" („Правдиве продовження великої перемоги при Дніпрі поляків, козаків і татар над московитами")[111]. Відзначимо, що згадана „Ґрунтовна і достовірна реляція..." про перемогу під Конотопом була перевидана 23 серпня 1659 р. у Копенгаґені Петером Морсінґмом Вітве[112], а потім ще раз у 1660 р.[113] Кілька німецьких брошур повідомили читачів про перемоги військ Речі Посполитої 1660—1661 рр. над московськими силами у Білорусі[114]. Звичайно, видавці не могли обминути мовчанням тяжких битв, які відбувалися в Україні, насамперед під Любаром, Чудновом і Слободищами 16—17 вересня 1660 р., про поразку там російсько-українських військ і перехід гетьмана Юрія Хмельницького під польську протекцію. Про це свідчить, наприклад, брошура „Витяг з листа, писаного з Самбора від 4 жовтня 1660 р., про нову поразку, якої зазнали московити під Любаром"[115]. Цікавішою є брошура „Екстракт з листа з Кракова..." (Ґданськ, 1659, друкарня Рете). У ній розповідалося про тяжку поразку московського війська, унаслідок якої полягло 30 тисяч осіб, про сильний голод, який прискорив рішення князя Шереметєва про капітуляцію свого війська. Після того козаки почали масово покидати Юрія

---

[106] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 27340 („Glaubwürdiger Bericht..."), 4°.

[107] Ibid.— N 29627 („Glaubwürdiger Bericht..."), 4° (Ґданськ, 1659).

[108] Ibid.— N 29627, 27340 („Glaubwürdiger Bericht..."), 4°; N 19816 („Glaubwürdiger Bericht..."), 4°.

[109] Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, odz. starodruków, N XVII—4861—III („Gründliche Relation..."), 4° (Ґданськ, 1659). Див. також: Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 43091 („Abermalige Partikular-Zeitung..."), 4° (Ґданськ, 1659).

[110] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 27346 („Gründliche und wahrhaffte Relation von dem Siege...").

[111] Мицик Ю. Конотопська битва очима гетьмана Виговського // Старожитності.— 1994.— № 5—6.— С. 2—4; Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 19820 („Wahrhaffte Kontinuation der grossen Victoria der Polen, Kozaken und Tataren wider die Moskowiter am Dniepr...").

[112] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 31859 („Gründliche...").

[113] Ibid.— N A.387 („Gründliche..."), 4°.

[114] Zawadzki K. Gazety...— T. 1.— N 834—836, 843, 852, 853—855.

[115] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 19821 („Auszug eines Schreibens aus Sambor..."), 4°.

Хмельницького, так що невдовзі біля нього не залишилося й 500 душ. Тоді він капітулював перед польським воєначальником Є. Любомирським з умовою, щоб той не передавав булави І. Виговському, а сам вирішив піти в ченці. Тут є дуже важлива звістка про перехоплені листи І. Виговського, які засвідчували про наміри Виговського з'єднатися з Кримським ханством і приєднати Крим до „Великого Руського князівства" й визнавати владу короля лише формально. Згадується про переговори українських і польських представників, про дії полковників Гуляницького, Носача і якогось Тришка Негоровського тощо[116]. Ця брошура була тоді ж перевидана[117]. Про хід боїв під Чудновом і Слободищами згадують ще кілька німецькомовних „летючих листків", виданих у Ґданську, вірогідно, у друкарні Рете[118], причому один з них містить публікацію двох польських листів з табору під Чудновом від 20 і 23 жовтня, а також лист Ю. Хмельницького до Яна Казимира від 20 жовтня[119]. Крім того, ще одна брошура була видана італійською мовою у Венеції[120].

Завершуючи огляд „летючих листків", які вміщували на своїх сторінках інформацію про події в Україні, зауважимо, що вони переконливо свідчать про значний інтерес Заходу до нашої Батьківщини і вказують шляхи формування у зарубіжної громадськости уявлень про Україну. Хоч інформація „летючих листків" нерідко є вторинною, то все ж таки у ній є достатньо оригінальних і навіть унікальних свідчень і фактів, не кажучи про певний ілюстративний матеріал. Оперативно відгукуючись на події у світі, в тому числі й Україні, „летючі листки" стали першопочатками зарубіжної історіографії історії України. Ці унікальні документи свого часу давно чекають на всебічне вивчення, переклад українською мовою і видання. Вони збагатять джерельну базу досліджень з історії України XV—XVIII ст.

Yurij MYTSYK

THE 15TH—17TH CENTURIES UKRAINE AS REFLECTED IN THE CONTEMPORARY PRESS: THE CASE STUDY OF THE „FLYING LEAFLETS"

The author has made an attempt (presumably, the first of this kind in Ukrainian historiography) to analyze the ways Ukraine was reported to the world by the so called „flying leaflets" („Flügblätter"), the oldest periodicals in Western Europe. It was these publications that introduced the Ukrainians into the West, and created an image of Ukraine. At the same time, the Ukrainians, while reading these same leaflets, learned about the world as well. The „flying leaflets" seem to have been the earliest records of the foreign historiography of Ukraine, then at its very beginnings.

[116] Biblioteka Narodowa w Warszawie, odz. mikrofilmów, N 35118 („Extrakt..."), 4°.

[117] Ibid.— N A.390.

[118] Ibid.— N 27339 („Glaubwürdige..."), 4°; N 37747 („Kontinuation..."), 4°; N 19822 („Wahrhaffige Relation..."), 4°; N 35119 („Wahrhafter ferner Bericht..."), 4°.

[119] Ibid.— N 35119.

[120] Zawadzki K. Gazety...— T. 1.— N 849.

Володимир ПРИШЛЯК

ДО ПИТАННЯ ПРО МІЖРЕҐІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖДЕРЖАВНИЙ ТОВАРООБМІН В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Спроба відтворення картини торговельних відносин між українськими землями неможлива без бодай пунктирного окреслення структури, обсягу та балансу експортно-імпортних операцій, зважаючи на відсутність цілісного корпусу джерел. Елементи виробничої спеціалізації реґіонів живили товарообіг, у налагодженні якого помітну роль відігравали місцеві ринки. Внутрішній товарообмін між містом і селом, який свідчив про формування локальних ринків, розвивався у залежності від стану промислів, ремесел та сільського господарства. У сферу товарно-грошових відносин втягувалися міста, маґнатські, старшинські, козацькі та селянські господарства.

Товарний асортимент міжреґіональних торговельних контактів

Одне з пріоритетних місць у міжреґіональних торговельно-економічних взаєминах традиційно займала „коломийська" **торгівля сіллю**. Ще з часів Київської держави вона домінувала у системі експортно-імпортних операцій між руськими землями[1]. Продовжуючи традиції „прасолів" княжих часів, у першій половині XVIII ст. також існували окремі групи торгівців, які займалися переважно купівлею-продажем солі. Спеціалізована верства солеторгівців сформувалася як у Галицькій, Перемишльській землях Руського воєводства, так і на Правобережжі, Гетьманщині та Слобожанщині.

Головними центрами торгівлі прикарпатською сіллю були такі міста і містечка, як Коломия, Ланчин, Солотвин, Долина, Калуш і Дрогобич. В основному сюди прямували валки коломийців з багатьох українських реґіонів для закупівлі цього необхідного товару.

„Коломийський" солерозвізний сезон тривав, як правило, з травня до жовтня, а інколи затягувався й довше. Проте найбільше солі вивозили у липні—вересні. Саме тоді налагоджувався нормальний товаропотік у коломийців. У торговельних взаєминах між західноукраїнським реґіоном і Гетьманщиною прикарпатська сіль займала особливе місце. Цей життєво-необхідний товар ввозили головним чином через застави Васильків-

---

[1] Абрамович Д. Києво-Печерський патерик (Вступ. Текст. Примітки). Репринт. вид.— К., 1991.— С. 151—152.

ського форпосту. Проаналізувавши щомісячні відомості форпосту, І. Слабєєв зробив висновок, що річний (з травня по жовтень) довіз солі коломийцями міг становити близько 2 тисяч маж, якими привозили приблизно 150 тисяч пудів солі[2].

Коломийці з Гетьманщини їздили купувати покутську сіль здебільшого в Коломию. За донесенням 1735 р. київського полкового писаря Федора Ханенка, сіль з Коломиї у сотенне місто Кобижчу Київського полку привозили 10 коломийців: Іван Кохановський, Василь Мандрик, Л. Домпковський, Денис Дерев'яний, Данило Гнилокоза, Михайло Дерев'яний, М. Генко, Грицько Ничипоренко, Іван Панченко, Яцко Лесенко[3]. У червні 1744 р. з паспортами від Київської губернської канцелярії через Васильківський форпост „до полского города Каламыи для покупки ступочной соли" відправлялись: мешканець містечка Василькова, яке тоді належало Києво-Печерській Лаврі, Василь Чинчак з п'ятьма челядниками; мешканець села Слабина Чернігівського полку Григорій Данилов з товаришем та 18 челядниками; з села Смолина того ж полку — Павло Данилов з 12 челядниками; Пантелимон Волошенко з товаришем і 21 челядником з округи Києво-Вознесінської обителі. З цією ж метою у травні 1744 р. через Васильківський форпост проїжджали коломийці з містечка Салтикової Дівиці Ніжинського полку Василь Трофимов з 27 челядниками на 29 порожніх мажах, мешканці села Виповзова Остерської сотні Київського полку Мойсей Хоменко з товаришами та 28 чоловік челяді на 38 мажах, із села Семиполків Козелецької сотні того ж полку Петро Василів з товаришем та 16 челядниками на 17 мажах. За кордон по галицьку сіль проїжджали і через Ханбіковський форпост, зокрема, піддані Києво-Пустинно-Микільського монастиря з села Гатного Київської сотні Кузьма Медведєв з товаришем та 24 челядниками[4]. У 1736—1738 рр. з Коломиї возили сіль коломийці з села Безуглівки Ніжинського полку[5].

Другим значним центром, куди приїжджали коломийці з Наддніпрянщини, було королівське місто Дрогобич. Дрогобицьку сіль укладали так, щоб на віз уміщувалось 6 тисяч топок[6]. У Завізному, одному з дрогобицьких передмість, в 1738 р. розташовувався „табір українців" на чолі з отаманом[7]. Коломийці Дмитро Іваненко „з хлопцями" купували сіль з дрогобицьких жуп[8]. Відомі також перекази, що дерев'яну церкву св. Юра на Завізному передмісті Дрогобича було нібито привезено коломийцями з Києва або Київщини[9].

---

[2] Слабєєв І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.).— К., 1964.— С. 40.

[3] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 51, оп. 1, спр. 68, арк. 2—3.

[4] Плохинский М. М. Иноземцы в старой Малороссии // Труды XII Археологического съезда в Харькове, 1902.— М., 1905.— Приложения № 1—26.— С. 297, 298, 300, 301.

[5] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 219, арк. 28 зв., 29.

[6] Сеник Я. Г. Деякі питання народної метрології на Україні (до початку XIX ст.) // Історичні джерела та їх використання.— К., 1971.— Вип. 6.— С. 170.

[7] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 29, оп. 1; спр. 8, арк. 464.

[8] Там само.— Спр. 9, арк. 9, 10.

[9] Mściwujewski M. Królewski wolne miasto Drohobycz.— Lwów; Drohobycz, 1929.— S. 45.

До підгірських солеварень пролягали дороги і подільських коломийців. У справі адміністратора ланчинських жуп Гарасимовича збереглися свідчення, що в 1717 р. „до бані сольної на жупу Ланчинську" приїжджали „піддані з добр Барських" Стефан та Іван Турчиненки[10]. 1722 р. сюди знову навідались коломийці — згаданий Стефан Турчиненко, але вже з обидвома своїми синами: Стефаном та Іваном й товариством, у якому були Дмитро Поповський, Кіндрат Кривушенко, Грицько Коломець та Семен Назаренко із подільського Золтушкова. Через рік до Ланчина знову „приїхали гості з Бару по сіль"[11]. У 1710—1720-х рр. сіль із солеварень Печеніжина і кар'єрів Солотвина постійно брали купці на чолі з Б. Захаровим з Вінниці[12].

Прикарпатські торгівці сіллю теж творили свій вантажопотік, яким цей продукт ішов у ті українські реґіони, де відчувалася потреба у ньому. Своєрідну монополію на вивіз солі з Покуття утримували торгівці-євреї, які здебільшого наймали гуцулів як челядників для транспортування цього товару у північні та східні частини України. У 1718 р. до Києва привозили сіль коломийці Юрко та Андрій Товмачі з Березова у Галицькій землі[13]. Взагалі, з цього солеварного осередку транспортували у напрямку Києва значну кількість солі. Основний потік торгівців сіллю з Галицької землі спрямовувався на застави Васильківського форпосту, тому його документи містять найбільше інформації про коломийську солеторгівлю. Галицькі солеторгівці походили переважно з Коломиї, Косова, Ключева, Березова, Делятина, Станиславова, Галича, Заболотова, Рожнева, Ланчина та інших міст, містечок та сіл, де варили сіль для продажу[14]. Витяг з відомості про тих, хто переїжджав через Васильківський форпост з лютого до грудня 1725 р., свідчить, що до Києва з Коломиї привезли для продажу 277 маж і 33 кінських вози солі[15]. Тоді ж білу покутську сіль на 20 мажах і 2 кінських возах привозили до Києва коломийці з Делятина, Заболотова і Станиславова[16].

Відомі факти, що солярі з Дрогобича, Калуша та інших підгірських міст та містечок взимку їздили з сіллю аж за Дніпро[17]. Валки солеторгівців на мажах із Солотвина зафіксовано у Києві 1734 р. „Таборами" вивозили сіль на Наддніпрянщину з Ланчина та Делятина[18]. Мешканець Слободи Рунгурської Стефан Гриджин також возив сіль до Києва, де продавав її на Подолі[19].

---

[10] Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 145, спр. 96/XVIII, арк. 1—2.

[11] Там само.— Арк. 12, 16.

[12] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и издаваемые Археографической комиссиею: В 45 т. (далі — Акты ЮЗР).— СПб., 1875.— Т. 9.— С. 583.

[13] ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 1, спр. 432, арк. 17 зв.; ф. 59, оп. 1, спр. 7, арк. 6—10.

[14] Там само.— Спр. 112, арк. 71 зв.— 219 зв.

[15] Підрахунок за: Рибинський В. До історії жидів на Лівобережній Україні в половині XVIII ст. // Збірник присвячений жидівській історично-археологічній комісії ВУАН.— К., 1928.— Кн. 1.— Додатки.— С. 16—21.

[16] Там само.— С. 17, 19, 20.

[17] Dzieduszycki W. Fara łacińska i cerkiew sw. Jura w Drohobyczu // Przegląd archeołogiczny.— Lwów, 1883.— Z. 2.— S. 13.

[18] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 145, спр. 71/1, арк. 135; спр. 96/XVIII, арк. 12, 16.

[19] Петрушевич А. С. Сводная Галическо-русская летопись (1700—1772).— Львов, 1887.— Ч. 1.— С. 298.

Коломийську, ланчинську, косівську, солотвинську, як і дрогобицьку, долинську і калуську сіль розвозили і збували на сусідньому Закарпатті, Поділлі, Волині, Холмщині та Підляшші[20]. Враховуючи попит на сіль серед мешканців Берестейщини, Холмщини та Підляшшя, 1733 р. у Леплівці, південніше Берестя, було відкрито склад покутської солі з маєтностей Павла Беное. Лише у наступному 1734 р. виручка за продану сіль становила 11 646 золотих і 27 грошей[21]. Як свідчать дані за 40-ві рр. (див. Додаток 6), найбільше покупців покутської солі прибувало з Берестя, Кам'янця, Кодня, Дорогичина, Дубровиці і Кобриня. Протягом 1736—1737 рр. солотвинську сіль у бочках привозили до складів у Бродах, Миколаєві, Устилузі, Коритниці, Городлі, Биндюзі, Володаві[22].

У першій половині XVIII ст. конкуренцію прикарпатській солі продовжувала складати кримська сіль. Чумацькі мажі постійно прямували з Гетьманщини через землі запорізьких вольностей, ногайський степ — до перекопської „башти", звідки починалась торгівля кримською сіллю[23]. У 1703 р. коломийці Лубенського полку Мойсей Коломиєць, Андрій Цюцюра, Петро Погрібний та Василь Лобас з товариством їздили до Криму за сіллю [24]. Крім озерної кримської солі коломийці брали також кінбурнську сіль, яку добували запорізькі козаки. В ті часи головними складами кримської солі на березі Дніпра були міста Крилів, Кременчук, Городище[25]. У червні 1724 р. через Кременчуцьку і Переволочанську застави з кримською сіллю переїжджали мешканці сіл Полтавського, Лубенського та інших полків[26]. Кримську сіль, очевидно, возили стародубські та путивльські торгівці. Про це свідчить, зокрема, факт захоплення у 1732 р. старостою Вітебського воєводства солі та грошей у купців з міста Стародуба Йова та Михайла Дайнеків[27].

Крім кримської солі, у Гетьманщину привозили також сіль із слобожанського Бахмута. Так, у 1703 р. лубенський торгівець Кучма „продавши вола, і з тими грішма пішов до Бахмуту, й там набрав солі"[28]. З 1727 р., щоб забезпечити широкий ринок для бахмутських заводів, місцевим промисловцям було дозволено вивозити свою сіль „за польський кордон". Таким чином донецька сіль потрапляла і на Правобережну Україну[29].

Торговельні стосунки Гетьманщини із Запоріжжям і навпаки ґрунтувалися на рибній та соляній торгівлі. Русло торговельних взаємин україн-

---

[20] Ісаєвич Я. Д. До характеристики ремесла і торгівлі в Дрогобичі в 30—60-х роках XVIII ст. // З історії західноукраїнських земель.— К., 1960.— Вип. 4.— С. 37.

[21] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 145, спр. 71/1, арк. 121 зв.

[22] Там само.— Арк. 70 зв.; 71, 72, 73 зв.

[23] Олянчин Д. До історії торгівлі України із Кримом (1754—1758) // Записки НТШ.— Львів, 1933.— Т. 152.— С. 145.

[24] Стороженки. Фамильный архив.— К., 1908.— Т. VI.— С. 226—227.

[25] Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии.— СПб., 1852.— Т. 3.— С. 508—509.

[26] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 82, арк. 14.

[27] Там само.— Ф. 51, оп. 1, спр. 55, арк. 6; оп. 3, спр. 6638, арк. 8.

[28] Стороженки. Фамильный архив.— С. 227.

[29] Пірко В. О. Географія збуту донецької солі в XVII—XVIII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: Збірник наукових праць.— К., 1988.— С. 76.

ських земель з Кримом проходило безпосередньо через володіння Війська Запорізького низового. Запорізькі торгівці із сіллю, соленою та в'яленою рибою, риб'ячим жиром та іншими харчовими продуктами постійно їздили у Гетьманщину[30]. Лише у червні 1725 р. через Кременчуцький, Переволочанський та Лялинський форпости було пропущено 806 возів зі сіллю. За підрахунками, що були зроблені І. Слабєєвим на основі реєстраційних книг форпостів і застав, загальна річна сума привозу становила приблизно 67 тисяч пудів солі[31].

У зворотному напрямку, на Запоріжжя, возили тютюн, горілку, масло, металеві вироби, полотно та інші товари. У 1713 р., наприклад, усупереч заборонним указам на Запоріжжя для продажу горілки їздив мешканець містечка Вороніжа Ніжинського полку Грицько Кулик[32]. За оцінкою М. Слабченка, загальна сума вивозу з Гетьманщини на Запоріжжя у першій половині XVIII ст. сягала 500 тисяч крб.[33]

Запоріжжя підтримувало торговельні стосунки з Правобережжям. Зручною транзитною базою у цій торгівлі залишалось місто Умань, де реґулярно відбувався великий ярмарок 7 липня на Івана Хрестителя та щотижневі торги. Крім того, усі запорожці, які їхали до Польщі у торговельних справах, саме в Умані брали паспорти-дозволи для ведення торгівлі від управителя маєтків Потоцьких[34].

Запорізькі козаки відвідували також ярмарки в Чигирині, Смілі, Богуславі, Лисянці, Білій Церкві, Троянові, Власівці, Черкасах та інших містах. Тут вони продавали рибу, зброю, одяг, а закуповували коней, волів та горілку. Так, Василь Тумка, уродженець Ічні й учасник гайдамацького загону Сави Чалого, закуповував горілку в селі Тальному й продавав її в Гарді — головній торговиці Запорізької Січі[35].

У квітні 1744 р. запорізький козак Корсунського куреня Г. Дуля з челядниками плив Дніпром до міста Чорнобиля для купівлі дубів та човнів[36]. 1745 р. богуславський мешканець Петро Лагун возив сіль з Січі — „був там в чумацькому промислі"[37]. У торгівлі з Запоріжжям набули поширення обмінні операції. Так, у 1759 р. низовий козак Яків Сідловський здійснив обмін 20 кобил та 2 лошаків загальною ціною 156 крб. на горілку з селянами села В'язківки біля Сміли Степаном Семеразком та Федором Артеменком[38].

Запорізькі купці з в'яленою та соленою рибою, риб'ячим жиром, дорогими кіньми для верхової їзди, волами степової породи інколи досягали

---

[30] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 742, арк. 1—18; спр. 1067, арк. 2; ф. 223, оп. 1, спр. 404, арк. 1; спр. 408, арк. 1.

[31] Слабєєв І. С. З історії...— С. 40.

[32] ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 362, арк. 1.

[33] Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны.— Ч. 1.— Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII—XVIII ст.— Одесса, 1923.— С. 148.

[34] Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т.— Львів, 1990.— Т. 1.— С. 295.

[35] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів.— К., 1970.— № 23.— С. 76.

[36] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 1184, арк. 1—2.

[37] Гайдамацький рух...— № 65.— С. 158.

[38] ЦДІА України у Києві, ф. 49, оп. 2, спр. 1056, арк. 1.

ярмарків та торгів Сатанова, Скали, Теребовлі, Тернополя, Язлівця, Станиславова, Бродів, Львова та інших західноукраїнських міст[39].

Паралельно із солеторгівлею другим вагомим чинником у міжреґіональному товарообміні була **торгівля збіжжям.** Як і раніше, значну роль у ній відігравав Київ. Обсяг довозу збіжжя до Києва у різні роки протягом цього періоду помітно коливався. Торгівля зерном дещо пожвавлювалася у час військових подій. У такі роки довіз зерна до Києва, як правило, збільшувався. Значні партії збіжжя закуповували й інші полкові та сотенні міста, особливо ті, в яких розміщувалися гарнізони царської армії. Виснажена військовими постоями Гетьманщина традиційно зверталася за збіжжям на правий берег Дніпра. Характерно, що внаслідок знекровлення зернових запасів через реґулярні військові стації та неурожайні роки Київська губернська канцелярія забороняла у квітні—червні 1745 р., якраз у переднівок, вивозити збіжжя за кордон[40].

Зернова торгівля Правобережної України з Гетьманщиною відзначалась відносною реґулярністю. У 1744 р. через Васильківський, Трипільський і Безрадицький прикордонні форпости пройшло понад 348 селян із 250 возами збіжжя з 41 села придніпровського Правобережжя. Серед торгівців було 29 чоловік на 23 підводах з передмістя Богуслава, 14 чоловік на 11 возах з села Острова, 16 торгівців на 16 возах з села Рубанів та інших передмість і сіл. За підрахунками В. Маркіної, у 1744 р. лише через форпости було провезено до 3 тисяч пудів збіжжя для продажу в Києві та інших містах Гетьманщини, якщо в середньому на віз навантажували по 5 корців[41].

У зворотному товаропотоці з Гетьманщини на правий берег Дніпра тоді ж зафіксовано 6 торгівців з 71 челядником, які прямували на Коломию по сіль[42]. За традицією, Поділля головним чином забезпечувало й реґулювало зерновий ринок західноукраїнського реґіону. У 1731 р. мешканці села Мединичів Самбірської економії везли хліб з Поділля, і в Рогатині місцевий шляхтич відібрав у них 32,5 півмірка збіжжя на суму 424 золотих за дрогобицькими цінами[43]. Узагалі на середину XVIII ст. Прикарпаття здебільшого орієнтувалося на систематичний довіз зерна з Поділля[44].

Великі маґнатські латифундії Любомирських, Жевуських, Сенявських, Потоцьких та інших землевласників спеціалізувалися на зерновиробництві для продажу. Зростання чи спад попиту на збіжжя формували кон'юнктуру ринку. В окремі роки вона складалась так, що ціни на збіжжя у Львові були нижчими, ніж, скажімо, у містечках маґнатів. Це спричинювалося тим, що коли збіжжя було багато на ринку, маґнати реалізували своє збіжжя за нижчими від ринкових цінами, хоч спостерігалися й цілком протилежні явища. У Ходорівській та Роздільській економіях Руського воєводства, які належали Жевуським, ринкова ціна пшениці у

---

[39] Яворницький Д. І. Історія...— Т. 1.— С. 286.

[40] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 1248, арк. 1—29.

[41] Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII ст.).— К., 1971.— С. 115.

[42] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 1127, арк. 2.

[43] Інкін В. Ф. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII ст.— Львів, 1959.— С. 73.

[44] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 2901/II, арк. 452.

1758 р., наприклад, дорівнювала 10 золотих, тоді як примусова ціна становила 7—9 золотих за півмірок[45]. Такий приплив великих партій значно дешевшого і вищої якости подільського збіжжя у західноукраїнський реґіон творив добре підґрунтя для міжреґіональної торгівлі.

Поряд з торгівлею сіллю і збіжжям провідною статтею у міжреґіональних торговельних контактах була **торгівля худобою.** Худобою, особливо волами і кіньми, торгували як наддніпрянські, слобожанські, запорізькі, так і галицькі, подільські та волинські торгівці.

Воли сивої степової породи, яких вирощували на Наддніпрянщині, користувались попитом на ярмарках західноукраїнського реґіону. Як правило, звідси їх переганяли на західноєвропейські ринки, однак певний відсоток усе ж осідав на власне українських теренах.

Східноукраїнським волам гідну конкуренцію складали воли, що відгодовувались на Поділлі, у Руському воєводстві та Молдавії. До речі, Молдавія дуже уміло диктувала свої умови у торгівлі волами на транзитній українській території. У Центральній Європі і в цей період одним з найбільших „волових" ярмарків вважався Ярослав[46]. Володава була ярмарковим центром, куди особливо з Правобережної України приганяли на продаж до 20 тисяч волів на рік[47].

Зрозуміло, що торгівля худобою перебувала переважно в руках великих землевласників, які мали всі можливості для розведення, а також скуповування великих партій волів, їх відносно дешевої відгодівлі у своїх латифундіях та майже безмитної торгівлі. Так, у подільських маєтках Жевуських постійно виділялися чималі суми на придбання волів та іншої худоби[48].

У Гетьманщині торгівля волами набула характерної „закордонної" орієнтації. У 1702 р. з Польщі в Гетьманщину спеціально приїжджав слуга маґната Любомирського у справі закупівлі волів[49]. У серпні 1742 р. через Снятинський (Снітинський) форпост повертався міщанин Полтавського полку Белушенко разом з погоничами, з якими їздив „за кордон для продажу худоби"[50]. У 1748 р. бунчуковий товариш Ранович насильно забрав у прилуцького мешканця Павла Гуленка 10 волів, яких він купив, очевидно, в Прилуках[51]. Полтавський міщанин Мартин Цимбалистий, який торгував худобою, їздив то на Січ, то на придніпровське Правобережжя, то на Слобожанщину, цілими місяцями не буваючи вдома[52].

У західноукраїнському реґіоні експортером волів традиційно були Галицька земля та Жидачівський повіт Львівської землі. У цей період

---

[45] Балабушевич Т. А. Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст.— К., 1993.— С. 92, 101.

[46] Pęckowski J. Dzieje miasta Rzeszowa do końca XVIII wieku.— Rrzeszów, 1913.— S. 270.

[47] Słownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1893.— T. XIII.— S. 712.

[48] Маркіна В. О. До питання про зв'язок магнатського господарства Правобережної України з ринком (Друга половина XVIII ст.) // Вісник Київського університету. Серія історична та філософська.— Вип. 1.— 1959.— № 2.— С. 92.

[49] Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст.— К., 1963.— С. 346.

[50] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 927, арк. 4.

[51] Там само.— Ф. 51, оп. 3, спр. 9435, арк. 1—4.

[52] Левицький О. По судах Гетьманщини. Нариси народнього життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку.— Х., [Б. р.].— С. 121.

славилися великі ярмарки худоби в Рогатині,— можливо, не лише завдяки волам з Молдавії. Жвава торгівля відбувалася у Стрию, Бучачі, Снятині, Городенці, Делятині та інших містах[53].

Як свідчать джерела, мешканці правого і лівого берегів Дніпра доволі часто з метою купівлі-продажу перетинали кордон. Торгівці і просто мешканці везли, крім товарів, надлишок своїх продуктів, а назад провадили те, чого не було або не вистачало в рідних краях. Відомості прикордонних форпостів підтверджують, що торгівці з „польської сторони" їздили в Гетьманщину, привозячи сюди свої продукти: зерно, сухі фрукти, цибулю, рибу, ліс, дьоготь, горшки та інше, натомість закуповуючи тут тютюн, різне „коріння", волів, іноді й збіжжя[54]. Торгівці з Гетьманщини пускалися в дорогу на захід за дьогтем, будівельним лісом, косами, сукном, вином та іншими товарами. Так, у 1699 р. київський торгівець Скоротка з різними товарами побував на Волині[55].

У 1724—1734 рр. із Мотовилівки Київського полку постійно вивозив селітру польський підданий Груй[56]. 1725 р. через форпости біля Києва проїжджали, щоб побувати „за Дніпром для купецтва", торгівці з Межиріча, Полонного, Острога, Рівного, Теребовлі, Чорткова, Золочева, Снятина і Стрия. Того ж таки року таке популярне для першої половини XVIII ст. „хлібне вино" привозили до Києва торгівці з Паволочі та Рівного[57]. У 1739 р. через Сорокошицький форпост поверталися додому купці з Дубна, Горохова та Межиріча[58]. 1741 р. ямпільський торгівець Будаєвський провіз до Києва 170 куф вина для таємного продажу[59]. Купець Бер з Болехова, закуповуючи вина у Північній Угорщині, продавав їх на Поділлі[60]. У січні—лютому 1743 р. мешканці Переяславського полку їздили „в Польщу" купувати дрова[61]. Тоді ж через Лоївський форпост було пропущено купців, які торгували тканинами[62]. У травні—жовтні 1747 р. торгівці з Богуслава, Брусилова та навколишніх прикордонних сіл „польської области" везли до Києва на продаж збіжжя, дьоготь і рибу[63]. А в 1754 р. у торговельних справах до Києва через Снятинський форпост проїхав купець „з польського міста Львова"[64]. Торговельні контакти з Гетьманщиною підтримували і купці з Бродів. Так у липні і жовтні 1749 р. бродівські купці закупили у значкового товариша Ніжинського полку Камінського різних товарів на суму 9923 крб. 50 коп. Зокрема, китайки — на 3390 крб., хутра — на 4739 крб. 50 коп., воску —

---

[53] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, спр. 1360, арк. 163.

[54] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 71, арк. 95, 105; спр. 82, арк. 106, 107; спр. 83, арк. 108, 109, 112; спр. 1533, арк. 1—20; спр. 702, арк. 2—5.

[55] Плохинский М. М. Иноземцы...— С. 237.

[56] ЦДІА України у Києві, ф. 59, спр. 72, арк. 2—29.

[57] Рибинський В. До історії...— С. 16, 18, 19, 21.

[58] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 700, арк. 6—10.

[59] Там само.— Ф. 51, оп. 3, спр. 8138, арк. 8. Куфа („куха") — одиниця виміру рідин, переважно напоїв, бочка місткістю приблизно 40 відер.

[60] Ber of Bolekhov. The Memoirs of Ber of Bolekhov (1723—1805). Translated from the original Hebrew manuscript.— London, 1922.— P. 28.

[61] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 1072, арк. 1—12.

[62] Там само.— Спр. 1070, арк. 9.

[63] Там само.— Спр. 1533, арк. 11.

[64] Там само.— Спр. 2509, арк. 6.

на 18 000 крб. 1758 р. через Васильківську митницю в Гетьманщину потрапляли товари з Бродів, Дубна і Чорткова. Відповідно, 1763 р. через Васильків до Бродів і Дубна було провезено партії необхідних там товарів[65].

Специфічну роль у торговельних контактах між українськими реґіонами відігравала **книжкова торгівля.** Книга була доволі великою рідкістю у домашньому побуті навіть заможної козацької старшини в основному через те, що книг виходило взагалі небагато і коштували вони порівняно дорого[66]. Осередками книжкової торгівлі в українських землях були міста, де видавалися книги, а це передовсім Київ, Чернігів, Львів і Почаїв. Києво-Печерська Лавра споряджала цілі транспорти книжок у різні кінці України. У Лаврі була спеціальна комора і книгарня, з якою конкурувала книгарня при митрополії. Крім того, книгами торгували у стінах Києво-Могилянської академії[67]. З успіхом провадили книготоргівлю також приватні київські книгарі, зокрема Леп'ята та купці Вербченки[68].

З 1720 р. царський уряд та синод своїми категоричними розпорядженнями Київській та Чернігівській друкарням фактично обмежили обсяг друкування світської літератури, крім передруків церковних книг. Обов'язковою умовою при цьому була їх перевірка і виправлення згідно з російськими церковними книгами та усунення української мови в текстах[69]. Згодом сенатський указ 1743 р. заборонив довіз церковних книг з-за кордону. В Гетьманщину заборонялося також привозити польські календарі, оскільки в них містилась важлива інформація, а саме пророкування про можливі політичні зміни. Тому в Російській імперії, за наказом царського уряду, вони піддавалися знищенню по всій Лівобережній Україні[70]. В указі Анни Іоанівни на ім'я київського генерал-губернатора Леонтьєва зазначено, що один міщанин зі Львова, який їхав у Гетьманщину, привіз до Києва 150 примірників таких календарів[71]. Заборонялось ввозити закордонні книги релігійного змісту. Про це особливо піклувалася Києво-Печерська Лавра, яка намагалась встановити монополію на видання та розповсюдження книг такого характеру. В цих складних суспільно-політичних умовах церковні і особливо світські друки Львова, Почаєва та інших західноукраїнських друкарень набували важливого значення у книжковій торгівлі, яка певним чином сприяла процесам духовного та інтелектуального зближення українських земель.

---

[65] Шульга І. Г. До питання про економічні зв'язки між західноукраїнськими землями та Лівобережною Україною і Росією в другій половині XVIII ст. // Наукові записки Ужгородського університету. Серія історично-філософська.— Львів, 1956.— Т. XX.— С. 48, 49—50, 51.

[66] Лелекач М. М. Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII—XVIII ст. // Наукові записки Ужгородського університету.— Ужгород, 1954.— Т. IX.— С. 153; Модзалевський В. З історії книги на Україні // Книгарь.— 1918.— Ч. 5 (січень).— С. 235, 238.

[67] Широцький К. Продаж книжок у давньому Києві // Книгарь.— 1919.— Ч. 18 (лютий).— С. 1097, 1098.

[68] Там само.— С. 1099.

[69] Полное собрание законов Российской империи.— 2-е изд.— СПб., 1830 — 1843.— Т. VI.— № 3653.— С. 244.

[70] Сенатский архив: В 9 т.— СПб., 1889.— Т. 2.— С. 531, 569.

[71] Тищенко М. З історії торгівлі книжками у XVIII сторіччі // Україна.— 1929.— Липень—серпень.— С. 40, 41.

До середини XVIII ст. Львівська Ставропігія посилала в Гетьманщину та інші українські землі своїх аґентів з книгами[72]. З другого боку, на правобережні та західні землі України книги потрапляли з Києва та Чернігова. Цьому, зокрема, сприяла солеторгівля. Коломийці, привозячи сіль у Гетьманщину, нерідко купували і привозили звідти книги, які потім дарували храмам. Тому не дивно, що у прикарпатських і гуцульських церквах зберігалися видання не лише львівських, почаївської, крилоської, унівської, але й київських та чернігівської друкарень[73]. Поряд з друками таким же способом розповсюджувались і рукописні книги[74].

На баланс міжреґіональних експортно-імпортних операцій істотно впливав розвиток внутрішньої торгівлі. Всередині кожного реґіону існували традиційні ринкові зв'язки, які й формували окремі локальні ринки. Наближену картину стану внутрішньої торгівлі дають відомості про товари, які користувалися найбільшим попитом. У 1738 р. цехмістр різницького цеху Глухова Іван Бойко з товариством просив Путивльську канцелярію про дозвіл на перепустку до Сумського полку, куди вони направлялися у купівельних справах[75]. 1742 р. Іван Троцький купував чай у Миколи Тупицького[76]. Серед товарів значним попитом користувалася горілка. Такий специфічний різновид торгівлі, як шинкування, залишався поширеним у всіх українських землях. Протягом 1736—1738 рр. в Гетьманщині діяла тимчасова заборона торгувати в корчмах горілкою власного виробництва[77]. А в 1742—1743 рр. київський маґістрат забороняв козакам, які проживали в місті, торгувати спиртними напоями[78].

Внутрішня торгівля Правобережжя та західноукраїнського реґіону також мала свої специфічні риси, що визначали взаємоконтакти між цими близькими землями. Торгівці з Меджибожа привозили до Львова віск. Уманські купці спеціалізувалися на реалізації поташу, шаргородські — анісу, кам'янецькі — оселедців. На львівських торговицях розходились „барське мило", „ковельська шкіра", „замойська юхта", залізо із Шидловця, папір із Ракова, люльки (для куріння) зі Снятина, пиво з Городка, аніс із Бережан, мед і сап'ян — зі Станиславова, раки з Буська[79]. У Тернополі йшла торгівля медом і воском[80]. Тернопільські, теребовлянські, чортківські, бучацькі та надвірнянські купці торгували сукном[81]. У Підгайцях Галицької землі продавали кожухи та інші товари[82].

---

[72] Свенцицкий И. С. Обзор сношений Карпатской Руси с Россией в 1-ю пол. XIX в.— СПб., 1906.— С. 14; ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 1071, арк. 18—22; спр. 1205, арк. 9; спр. 1213, арк. 1, спр. 1215, арк. 3; спр. 1220, арк. 1; спр. 1240, арк. 1—2; спр. 1365, арк. 1—3.

[73] Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г.— Львів, 1874.— С. 198.

[74] Крыжановский Г. Вичинское Тетроевангелие начала XVIII века // Волынский историко-археологический сборник.— Почаев; Житомир, 1896.— Вып. 1.— С. 61.

[75] ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 6721, арк. 1—5.

[76] Там само.— Спр. 8402, арк. 2.

[77] Там само.— Ф. 59, оп. 1, спр. 552, арк. 1.

[78] Там само.— Спр. 851, арк. 27.

[79] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 810, арк. 35.

[80] Rocznik kółka naukowego Tarnopolskiego za r. 1892.— Tarnopol, 1893.— S. 160.

[81] ЦДІА України у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 258, арк. 1600; ф. 17, оп. 1, спр. 153, арк. 31; спр. 191, арк. 445; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, спр. 1360, арк. 172, 217.

[82] ЦДІА України у Львові, ф. 17, оп. 1, спр. 226, арк. 783.

Загалом міжреґіональні торговельні взаємини були більш природними і сильнішими між Гетьманщиною і ближнім Правобережжям, Запоріжжям та Слобожанщиною. Але й між політично відірваними одна від одної землями, як, наприклад, західноукраїнський реґіон і Гетьманщина, також підтримувалися торговельні стосунки, які добре прослідковуються у солеторгівлі. Міжреґіональна торгівля поступово порушувала локальну замкненість місцевих ринків, була виявом тенденції до економічного зближення українських земель. Зрозуміло, що вона не могла витворити стабільних передумов для формування єдиного всеукраїнського ринку. Проте намітилось відновлення скороченого в роки Руїни та Північної війни товаропотоку між близькими та віддаленими українськими реґіонами, вододілом і водночас державним кордоном між якими був Дніпро.

Ставити питання про те, чи творили українські землі на Лівобережжі та Правобережжі певні самостійні економічні організми, мабуть некоректно. Гетьманщину, Слобожанщину і Запоріжжя було втягнуто в господарську структуру Російської імперії, а решта українських земель ще з XVI ст. становила потужну частину в економіці Речі Посполитої. Неабияке значення для розвитку економічних зв'язків між реґіонами мала їх участь у транзитній та посередницькій, а отже — міжнародній торгівлі, де українські землі відігравали помітну роль у центрі та на сході Європи.

Вплив транзитної торгівлі на міжреґіональні зв'язки

Питання про участь українських реґіонів у торговельному транзиті і посередництві є складовою частиною проблеми міжнародних торговельних зв'язків у Центрально-Східній Європі. Така постановка проблеми відкриває вихід на дві споріднені теми: з одного боку — участь українських земель в торгівлі Речі Посполитої, а з другого — Російської імперії. Якщо вести мову про транзитну територію, то українські реґіони віддавна виконували цю важливу функцію однаково успішно в усіх чотирьох напрямках. Посередницьку торгівлю узагалі важко виділити зі системи експортно-імпортних зв'язків між українськими землями. Частина так званих транзитних товарів, як правило, осідала на ринках того чи іншого реґіону і становила відтоді фактично експорт. Саме транзитна і посередницька торгівля з її монопольними правами та привілеями сприяла формуванню багатства купців і певним чином забезпечувала процвітання міст на головних транзитних шляхах.

Спираючись на давню, з часів Київської держави, традицію бути своєрідним з'єднувальним чинником у торговельному ланцюгу Захід—Схід, українські реґіони, як і в попередні періоди[83], відігравали одну з істотних ролей у процесі європейського товарообміну.

Значення українських реґіонів як вигідних транзитних територій визначало не лише їх історико-географічне розташування з точки зору геополітики, але й їхнє місце в економічних перспективах навколишніх держав. Українське купецтво, на думку І. Джиджори, традиційно провадило свої товари по утертих сухопутних шляхах: через Волинь до

[83] Див.: Шиян Р. Торгівля міст Руського і Белзького воєводств у XVI — першій половині XVII століття // Записки НТШ.— Львів, 1994.— Т. CCXXVIII.— С. 123, 147 та інші.

Сілезії та Ґданська, а через Литву — до Кеніґсберґа[84]. Гетьманщина доволі активно розвивала експортно-імпортні операції зі своїми західними сусідами. Найприбутковішою галуззю торговельної діяльности була закордонна торгівля волами. Великі гурти худоби утримували або скуповували на лівобережних ярмарках навесні, випасали їх до червня, а потім за допомогою найманих погоничів-гайдаїв переганяли через Правобережжя і західноукраїнські землі в Польщу, Австрію, німецькі держави, а звідти везли найнеобхідніші промислові товари. У вивозі худоби на західні ринки брали участь не лише купці-професіонали, але й козацька старшина та міщанство. Найвідомішою торговельною артерією, якою провадили волів у Західну Європу, була „Шльонська дорога". Під польською назвою Сілезії — Шльонськ (українська — Шлезьк) — розумілись передовсім її міста Вроцлав, Леґніца, Бжеґ, Ополе, Ниса, Рацібож.

1714 р. Іван Скоропадський звертався з листом до лубенського полковника Андрія Марковича з приводу перепису купців Лубенського полку, які торгують зі Шльонськом, Ґданськом і Кролевцем (Кеніґсберґом)[85]. У 1718 р. 20 торгівців з Лубенського, Прилуцького і Переяславського полків та один київський торгівець прогнали до Сілезії 1888 волів. У червні 1724 р. І. Яковлів з Ізюмського, І. Собатченко і К. Дитятка з Миргородського полків відправили туди 1200 волів, торгівці з Ніжинського та Прилуцького полків — 915 волів, а роменські купці І. Степанов, В. Петров „з товаришами" спровадили одну тисячу волів. Через рік 11 торгівців з Полтави спровадили до Шльонська 1914 волів, а 5 мешканців Миргородського та Лубенського полків — 1220 волів[86]. Партії волів до Шльонська відряджали навіть українські гетьмани. Так, 1732 р. за розпорядженням Данила Апостола туди було перегнано одну партію волів. Генеральна військова канцелярія мала достатню інформацію і про контракти, які були укладені з українськими купцями на продаж волів до Шльонська і Ґданська, і про виборних козаків, яких спеціально було відряджено „при закуплених в Шлензію биках"[87]. У 1722 р. в Колегії закордонних справ київський міщанин Ф. Вишневський перелічив основні товари, які до 1714 р. вивозились до Шльонська і користувалися там попитом, а саме: великий червоний юхт, сало, щетина, конопляне прядиво, боброві хвости, селітра, клей, тютюн, китайка всіх кольорів, хутра, перські камки, чай, віск і ревінь[88]. Ще з середини XIV ст. у середмісті Вроцлава існувала „Руська вулиця". У Вроцлаві навчалась молодь з українських земель, наприклад, майбутній полковник Іван Обидовський[89], яка контактувала з купцями-земляками, оскільки тут навчалися й діти купців. На початку XVIII ст. важливою статтею торговельних відносин

[84] Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр. // Записки НТШ.— Львів, 1910.— Т. 98.— С. 63.

[85] Украинский журнал (Харків).— 1824.— Ч. 3.— № 19—20.— С. 43—55; Ч. 4.— № 21.— С. 128—139.

[86] Тищенко М. Ф. Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі Росії у XVIII ст. // Український історичний журнал.— 1963.— № 6.— С. 105, 106.

[87] ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 5667, арк. 1, 2, 3; спр. 5526, арк. 1—8.

[88] Джиджора І. Економічна політика...— С. 71, 72.

[89] Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII—XVIII в.— К., 1884.— № 34—35.— С. 42—44.

України зі Шлезьком, окрім волів, був тютюн. Саме тому неабияк ударив по цих традиційних контактах царський указ 1714 р. про заборону торгівлі з Сілезією, який згодом не без активних домагань австрійської дипломатії було скасовано. Указ 1722 р. знову дозволяв українську торгівлю з Сілезією, хоч кількість товарів помітно обмежувалась[90]. 11 червня 1735 р. датовано указ Стародубської полкової канцелярії про закупівлю волів у мешканців Шептаківської сотні для продажу в Сілезії[91]. А в 1739 р. зафіксовано поїздки київських городян до Шлезька у справах торгівлі[92].

Львівські купці відправляли у Сілезію значні партії воску. Печатка президента міської воскобійні забезпечувала ґарантію його нефальшивости. Про стабільність цих торговельних контактів свідчить також лист вроцлавського купця Томи Гернота до Львівського маґістрату з проханням про допомогу у справі повернення йому боргу від львівського купця Івана Лібшваґера[93]. У 1717—1719 рр. до Вроцлава пригнали чотири череди волів з галицьких маєтків маґнатів Потоцьких[94]. 1725 р. один купець прогнав через львівську комору в Сілезію 331 вола[95]. У 30—50-х рр. до Сілезії спроваджували волів з Теребовлянського повіту Галицької землі[96]. Функціонував транзитний перегін волів з Поділля і півдня Волині через Львів, Перемишль, Ряшів і Освенцім. Відгодовані гурти волів з Молдавії та Покуття гнали через Снятин[97]. До Сілезії переганяли волів і з галицьких маєтностей П. Беное. Так, 1734 р. на Святоіванський ярмарок до Вроцлава провадили звідси 320 волів. У 1752 р. 109 волів було продано у Свиднику, де ярмарок випадав на 15 жовтня[98].

У 1758 р. львівські торгівці, очевидно, зі своїми колегами з Франції їздили через Митьків і Гусятин до Ясс, де купували та вимінювали за хутро партії волів. Пізніше цих волів, а також віск спровадили до Вроцлава[99].

У Сілезії на виручені гроші купці з українських земель закуповували різноманітні товари: скло, полотно, сукно, ґалантерею, металеві та ювелірні вироби. 1704 р. київський купець Р. Якимович привіз 9 возів кіс, серпів та різаків — загалом товарів на суму 15 тисяч єфимків (талерів). Наступного року його товарний привіз оцінювався уже 20 тисячами[100]. У 1710-х рр. українські купці Іван Карніка і Василь Лаврук, які поверталися з Вроцлава, везли зі собою товарів більш як на 8 тисяч золотих „доброї монети“[101]. У Сілезії закуповували породистих коней[102], а також

---

[90] Окіншевич Л. Чехи й українці в XV—XVIII віках // Україна (Париж).— 1951.— Ч. 5.— С. 334—335.

[91] ЦДІА України у Києві, ф. 64, оп. 1, спр. 706, арк. 1.

[92] Там само.— Ф. 59, оп. 1, спр. 730, арк. 3 зв., 12 зв.

[93] ЦДІА України у Львові, ф. 132, оп. 1, спр. 443, арк. 1—2.

[94] Там само.— Ф. 5, оп. 1, спр. 216, арк. 1782.

[95] Там само.— Ф. 52, оп. 2, спр. 215, арк. 929.

[96] Там само.— Ф. 17, оп. 1, спр. 186, арк. 1664.

[97] Baszanowski J. Z dziejów handlu polskiego w XVI—XVIII w. Handel wołami.— Warszawa, 1976.— S. 133, 135.

[98] Guldon Z. Związki handlowe dóbr magnackich na prawobrzeżnej Ukraine z Gdańskiem w XVIII wieku.— Toruń, 1966.— S. 153.

[99] Інкін В. Ф. Нарис...— С. 51.

[100] Плохинский М. М. Иноземцы...— С. 237.

[101] Джиджора І. Економічна політика...— Т. 101.— С. 67.

[102] ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 5786, арк. 1—4.

тонкорунних овець, які потім набули розповсюдження у Гетьманщині під назвою „шльонська порода". 1725 р. туди спеціально було послано козаків з Чернігівського, Лубенського і Миргородського полків для закупівлі таких овець[103].

За посередництвом Вроцлава в українські землі потрапляло багато німецьких товарів, зокрема сукно, яке в 1742 р. ввозилось через київські форпости безмитно, бо призначалося для пошиття мундирів „в гусарських полках царської армії"[104]. В Україні неабияким попитом користувався так званий „ніренберзький крам"[105], під яким розуміли коси, серпи, інші металеві вироби з Нюрнберґа та Штирії, срібний і кришталевий посуд, голки, шила. Через Сілезію в українські землі потрапляли також англійське та голландське сукно, біле й кольорове полотно, шовкові матерії. Вроцлав виконував і функцію своєрідного центру європейської книготоргівлі з Україною. Саме звідси привозили німецькомовну, французькомовну та латинськомовну наукову, науково-популярну та довідкову літературу[106]. Книжки закуповували здебільшого у книготоргівця і видавця Якоба Корна, який, зокрема, видавав твори Ф. Прокоповича[107]. З Сілезії привозили також високої якости папір. Це підтверджує посвідчення відомого вже львівського лавника, купця І. Лібшваґера про ціни на папір у Львові та у Вроцлаві наприкінці березня — на початку квітня 1724 р.[108] 1726 р. папір з Вроцлава для потреб Львівського Ставропігійського братства доставляв купець Яків Кіт, а в 1743 р.— жовківський візник Лейзор Майорович[109].

По дорозі в Сілезію крім Ярослава виділявся також Ряшів, який від 1726 р. мав право відбувати аж дев'ять ярмарків. Митна інструкція 1730 р. свідчить про нього як складний пункт „від медів українських". Звідси солод і сир йшли у напрямку Кам'янця і Ясс, а вироби з міді — транзитом через українські землі до Москви[110].

З Сілезією тісно пов'язана торгівля українських земель з Австрією. Згідно з умовами угоди 1727 р. між Річчю Посполитою і Габсбурзькою монархією, Польща зобов'язувалась давати вільний переїзд до Сілезії, обмежившись звичайним прикордонним митом[111]. В українські землі австрійські товари потрапляли і через Дунайську водну мережу. Так, наприклад, коси з Ґраца спочатку Дунаєм припроваджували в Галац, а звідти сухопутними шляхами їх розвозили по Україні[112].

У торгівлі з Сілезією українські реґіони були найбільш вигідною транзитною територією для російських торгівців. Про це свідчать „паспорти",

---

103 Там само.— Ф. 59, оп. 1, спр. 163, арк. 3.

104 ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 884, арк. 15.

105 Княжевич М. Проект поліпшення торговлі на Україні, 1784 р. // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 18, кн. IV.— С. 2.

106 Г. В. З родинних відносин на Гетьманщині в другій половині XVIII ст. // Український науковий збірник.— М., 1916.— Вип. II.— С. 91, 95.

107 Олянчин Д. Торговельні зносини України з Бреславлем у XVIII ст. // Наша культура (Варшава).— 1936.— Кн. 1 (10).— С. 489, 490.

108 ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 1282, арк. 1—2.

109 Там само.— Спр. 1451, арк. 1—2; спр. 1491, арк. 1.

110 Pęckowski J. Dzieje miasta Rzeszowa...— S. 274, 280, 294.

111 Джиджора І. Економічна політика...— Т. 105, кн. V.— С. 55—56.

112 Плохинский М. М. Иноземцы...— С. 257.

видані Курською портовою митницею у вересні 1739 р. за маршрутом „від Курська до Бреславля за польську границю" болховським купцям Олександрові Бобкову та Михайлові Бабнову, які везли свої товари на семи возах[113]. За підрахунками І. Шульги, лише за три роки (1742—1745) московські і болховські купці через українські землі вивезли до Вроцлава 2646 пудів юхти на суму 8671 крб.[114]

Наступним значним напрямком зовнішньої торгівлі українських земель залишався Ґданськ. Про відносну стабільність ґданського керунку торгівлі свідчать документи маґістратів Ґданська і Львова, які стосувалися спеціальних медичних довідок для купців у зв'язку з розповсюдженням епідемії[115]. Документи вказують на вивіз товарів „до Бугу", і „до Сяну" та їх сплав „до Ґданська" як найпоширеніший шлях для цієї торгівлі. У товарообмін з Ґданськом насамперед включались великі маґнатські господарства, які продукували найбільше товарного збіжжя. Подільські латифундії Жевуських, Чарторийських, Сенявських, Вишневецьких, Вороничів, Калиновських спеціалізувались на ґданському вивозі збіжжя, горілки, поташу та інших товарів[116]. Взаємозалежність цих маєтків і ґданського ринку ілюструють господарські розпорядження управителя Чуднівського староства, в якому йшлося про доцільність переведення підданих на панщину в зв'язку з дорожнечею хліба в Ґданську[117]. Пожвавлені контакти з Ґданськом підтримували фільварки П. Беное в Галицькій землі. Так, лише у 1747—1754 рр. з цих маєтностей до Ґданська було вивезено 69 лаштів пшениці, 157 — жита, 37 — круп, 18 156 ліктів конопляного і 14 030 „зrрібного" полотна, 98 шафунтів поташу, 236 каменів лою, 3,5 фаси маку і 1 фасу квасолі. З галицьких маєтків А.-М. Сенявського у 1721—1728 рр. було вивезено 2996 бочок смольчуги, з них 2864 бочки продано в Ґданську. Тільки річний сплав з волинських і подільських маєтків Радзивіллів становив 93 лашти жита, пшениці і поташу[118]. Крім продуктів рільництва були спроби сплаву до Ґданська і закуплених продуктів. Цим займалися переважно купці-професіонали. Так, у червні 1710 р. до Ґданська і Вроцлава провадили свої товари бродівські, станиславівські і снятинські купці[119]. Спровадивши товар, торгівці здійснювали закупівлю необхідних західноєвропейських і „колоніальних" товарів.

Українські землі Речі Посполитої брали участь в експорті лісових товарів, особливо дубових колод і дощок, до Ґданська[120].

---

[113] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 699, арк. 537, 550—551.

[114] Шульга І. Г. Документи митниць як джерело до вивчення торгівлі на Україні у XVIII ст. // Архіви України.— 1975.— № 6.— С. 61.

[115] ЦДІА України у Львові, ф. 132, оп. 1, спр. 153, арк. 1—2; спр. 154, арк. 1—2; спр. 155, арк. 1—2; спр. 156, арк. 1—2.

[116] Homecki A. Produkcja i handel zbożowy w łatyfundium Lubomirskich w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku.— Wrodaw; Warszawa; Kraków, 1970.— S. 13.

[117] Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.— К., 1961.— С. 56.

[118] Guldon Z. Związki handlowe...— Tabl. 25.— S. 64, 67, 70, 83.

[119] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum t. zw. bernardyńskiego we Lwowie.— Lwów, 1884.— T. X.— S. 392.

[120] Giżycki F. K. Wiadomość o stanie handlu i przemyslu w Polszcze w wiekach dawnieszych.— Stanisławów, 1846.— S. 33.

Ґданськ, як і Вроцлав, залишався центром торгівлі волами з українських земель. 1711 р. миргородський полковник Данило Апостол з кількома мешканцями Опішні та Лубен випровадили до Ґданська більш ніж 800 волів. За тодішніми цінами вони коштували близько 16 тисяч крб.[121] 1718 р. з Ніжинського полку було перегнано до Ґданська 300 волів, яких власник — конотопський сотник Андрій Кандиба — продав за 6 тисяч крб.[122] До Ґданська із села Кропивни Красноколядинської сотні Прилуцького полку провадив волів на продаж бунчуковий товариш Андрій Лизогуб[123]. Цікаво, що 1711 р. купець із сотенного Конотопа Ніжинського полку Хома Леонтович склав бургомістрові Ґданська петицію про надання йому пільг для торгівлі[124].

Щодо імпорту з Ґданська і через Ґданськ в українські землі, то він був майже аналогічний з довозом із Сілезії. У ньому особливе місце займали сукна, мідь, коси, серпи, „колоніальні" товари, медикаменти, ґалантерея, дорога збруя, скляні вироби, книги[125]. 20 травня 1730 р. датовано супровідний лист Львівської Ставропігії братчикам, яких посилали до Ґданська за папером, кіновар'ю та панікадилом[126]. Товари, що надходили з Ґданська, фіґурують у документах під назвою „ґданьщизна". Через Ґданськ в українські землі йшла значна кількість західноєвропейського імпорту[127].

Торгівля з Кеніґсберґом, або Кролевцем (Прусським), була третім великим напрямом українського експорту. В Гетьманщині пріоритетне місце у торгівлі з Кеніґсберґом утримував Стародубський полк. Першорядними предметами експорту звідтіля були коноплі, олія, воли, а потім уже тютюн, поташ, лій, збіжжя, горілка, вовна, сало, щетина, юхта, ревінь, мед, віск, шкіри і т. п. З 1701 р. царський указ забороняв вивіз з Гетьманщини конопель „до Кролевця Прусського"[128]. Незважаючи на реґламентації царського уряду, сюди у 1722—1723 рр. привозив „заповідні" товари бурмистр Стародуба Григорів[129]. Чернігівські купці, закуповуючи у великій кількості поташ на поліських будах, через Лоїв, Річицю, Несвіж, Гродно, Авґустово діставалися до Кеніґсберґа.

Паралельно зі шляхом до прусської столиці українське купецтво прокладало шлях і до іншого великого порту на Балтиці — Риги. Лист канцлера Г. Головкіна до гетьмана Івана Скоропадського від 7 грудня 1711 р. свідчить про те, що „мешканці і купці малоросійські волів приганяли заради продажу в Ригу [...]"[130]. 1714 р. гетьманом було спроваджено в Ригу значну партію товарів, що складалась із 300 бочок смоль-

[121] Джиджора І. Економічна політика...— С. 65.

[122] Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— Т. 2: Полк Нежинский.— К., 1893.— С. 189—190.

[123] ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 1280, арк. 2.

[124] ЦДІА України у Львові, ф. 408. оп. 1, спр. 1018, арк. 1.

[125] Материалы для отечественной истории: В 2 т.— К., 1853.— Т. 1.— С. 62.

[126] ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 731, арк. 1.

[127] Там само.— Ф. 52, оп. 2, спр. 552, арк. 2186—2188.

[128] Олянчин Д. До історії торгівлі Руси-України з Балтикою, зокрема ж Стародуба з Кеніґсберґом, наприкінці XVII й поч. XVIII ст.— Жовква, 1932.— С. 8.

[129] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 55-а, арк. 3—4.

[130] Материалы...— Т. 2.— С. 203.

чуги, 39 бочок поташу, 17 бунтів прядива[131]. Російська адміралтейська колегія довго не могла встановити своєї торговельної монополії на смольчугу, яка йшла з України в Західну Європу саме через ризький порт[132]. 1726 р. до Риги вивозив прядиво стародубський купець Василь Самусенко[133]. У наступному році туди ж направлялися з конопляним прядивом інші торгівці з Гетьманщини[134].

У силу реґламентацій царського уряду щодо української торгівлі ризький напрям поступово занепадав, натомість товаропотік з Гетьманщини штучно переорієнтувався на далекий Архангельськ. У червні 1706 р. „до міста Архангельського" через Ярославль і Вологду було привезено прядиво зі Стародуба від Спиридона Ширая, а у вересні 1707 р.— від Дем'яна Скорупи. З Архангельська в Гетьманщину часто на обмін привозили сукно „доброго ґатунку", кармазини, різноманітні мануфактурні товари, залізо і заморські вина[135].

Заборонний указ Петра І сенатові від 30 січня 1714 р. про реґламентацію торгівлі спеціально було надіслано до Києва. Незважаючи на ці обмеження, Гетьманщина продовжувала підтримувати торговельні контакти з традиційними партнерами та ринками в Білорусі, Литві та Польщі. Так, у 1723 р. Іван Штепенко та Іваниця Волошин з Городища Миргородського полку збиралися їхати продавати жито до Литви[136].

Поряд з Ригою та Архангельськом кінцевими пунктами українських торгівців стали Санкт-Петербурґ, як нова столиця, Москва, Калуга та інші російські міста. В першій половині серпня 1738 р. міщани та купці Києва, Ніжина й інших міст просили Київську губернську канцелярію про оформлення їм паспортів для проїзду в російські міста з метою торгівлі[137]. Лише за період з 1 січня до 28 серпня 1744 р. в Росію з України було перегнано 32 440 голів худоби ціною 108—193 тисяч крб.[138] У 1745 р. через Курську митницю було перевезено 12 тисяч смушків, 3150 овечих шкір та інших товарів на суму 5708 крб. 35 коп., а в 1750 р.— 41 101 пуд тютюну[139].

Товарообмін з Росією мав і зворотний напрям. Російські купці охоче їздили в українські землі, вбачаючи в них не лише зручну транзитну територію та великі торговельні центри, де зосереджувалось чимало західноєвропейських та східних товарів, але й вигідні ринки збуту та джерела сировини. У червні—липні 1742 р., згідно з указом комерційної колегії, в Україні з публічного торгу було продано 30 тисяч бочок смоли, яку привезли з Архангельська[140]. Російські торгівці — кріпосні селяни

---

[131] Тищенко М. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII в. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН.— К., 1931.— Кн. 26.— С. 336.

[132] Козинцева Р. И. Участие казны во внешней торговле России в первой четверти XVIII в. // Исторические записки.— М., 1973.— Т. 91.— С. 311—312.

[133] ЦДІА України в Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 1109, арк. 87.

[134] Там само.— Спр. 1467-б, арк. 39.

[135] Сулимовский архив...— № 112, 113.— С. 168—169.

[136] ЦДІА України в Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 1103, арк. 4 зв.

[137] Там само.— Ф. 59, оп. 1, спр. 643, арк. 2—21.

[138] Волков М. Я. Из истории борьбы за украинский рынок во второй четверти XVIII века // Вестник Московского университета. Серия IX. История.— 1961.— № 1.— С. 44.

[139] Шульга І. Г. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Наукові записки Інституту історії.— К., 1957.— Т. 9.— С. 80.

[140] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 852, арк. 846.

зі знаменитого села Палеха Владимирського повіту — 1738 р. здійснювали поїздку „за кордон через Київ до Полонного та Львова“[141]. У 1739, 1741—1743, 1744 рр. вони вже прямували у Житомир, Чорнобиль, Котельню та інші міста Правобережжя для продажу ікон, церковних книг, хряща та інших товарів[142]. Наприкінці січня — на початку лютого 1743 р. „купець Ґжатської пристані“ А. Андрєєв та селянин з Палеха І. Семенов клопотали в Київській губернській канцелярії про видачу їм паспортів на проїзд до Полонного, Бродів та Львова[143]. Під 1746 р. проходить справа „у Польщі“ торгівця з Палеха М. Андрєєва[144]. 1753 р. „для промену“ ікон і продажу московського друку книг та набивної крашенини селяни Палеха вибирались не лише до Львова і Самбора, але й сягали угорських міст Токая та Петроворадина[145]. У 1758 р. з Росії до Бродів, в основному через Переяславську та інші митниці, потрапило понад 20 тисяч „штук“ різного хутра, сирець, юхта, каракуль та інші товари[146]. Відомо, що ще 1731 р. „комісією про комерцію“ було подано запит на адресу крупного московського купецтва з приводу завозу іноземних товарів в Україну та вивозу українських товарів за кордон. Московські купці тоді поділили український імпорт на три умовні групи: 1) „східні“, головним чином турецькі, товари, які не ввозились із Західної Європи через порти; 2) західноєвропейські та російські товари; 3) „заморські товари“ (штоф, атлас, оксамит, парча, позумент, фарба брускова, перець, цукор і т. п.), останні з яких на той час були в достатній кількості в Гетьманщині й часто вивозились у Курськ, Тулу, Калугу та інші міста Росії[147]. Московська комерційна верхівка слушно, мабуть, побоювалась конкуренції, оскільки у 1715—1720 рр. такі товари, як заполоч і кумач, надходили до Москви виключно за посередництвом українських купців, які привозили їх „із турецької землі та з Польщі“[148].

Російські товари сягали і західноукраїнського реґіону, частково осідаючи там, а решта транзитом продовжували свій рух на захід. У списках товарів, які були складені 1728 р. в Микулинцях Теребовлянського повіту і котрі віз із Гетьманщини товмацький купець Фішль, було „60 штук кумача московського“[149]. Московські шуби і лисячі „шлями“ (хутро) 1739 р. привозили купці зі Снятина та Кутів. Так, у снятинського купця-вірменина при обстеженні його товарів було знайдено сім „футер“ московських шуб, а кутський купець К. Ромашкевич мав московських лисячих „шлямів“ на 306 золотих[150]. Віск, лій, селітру, китайку і особливо хутра з Росії доставляли і збували в Речі Посполитій бродівські купці

---

[141] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 654, арк. 1.

[142] Там само.— Спр. 699, арк. 40, 41, 564; спр. 730, арк. 6 зв.; спр. 765, арк. 8, 11; спр. 842, арк. 1, 1 зв., 2, 9.

[143] Там само.— Спр. 1054, арк. 1—3.

[144] Там само.— Спр. 1363, арк. 1—16.

[145] Там само.— Спр. 2397, арк. 1 зв., спр. 4800, арк. 7.

[146] Шульга І. Г. До питання...— С. 47.

[147] Волков М. Я. Из истории...— С. 49.

[148] Дубровський В. До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН.— К., 1931.— Кн. XXVI.— Додатки № 7—8.— С. 385, 386.

[149] ЦДІА України у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 243, арк. 1938.

[150] Там само.— Ф. 17, оп. 1, спр. 175, арк. 1962.

І. Гершкович та М. Ізраїлевич. Часто ці товари вони спроваджували до Сілезії, а з Вроцлава поверталися уже з західноєвропейськими товарами[151].

Південний напрям української закордонної торгівлі майже неподільно визнавав пріоритети за Кримським ханством та його сюзереном — Оттоманською Портою. За даними Переволочанського, Кременчуцького та інших форпостів, до Криму їздили невеликими товариствами, а здебільшого окремі торгівці. Так, 1723 р. гетьманшею Н. Скоропадською туди було послано свого дозорця з олією, горілкою та залізом на 15 волових возах. Натомість з Криму ним було привезено шість куф турецького вина та „інші кримські товари“. У 1735 р. в Криму торгувало вісім купців з Полтави, а 1746 р. компанія переволочанських торгівців „крамарювала“ у кримському місті Козлові (Гезлеві). 1749 р. російські купці з Курська разом з полтавськими купцями спровадили до Криму через Гетьманщину табуни великої рогатої худоби, овець, сибірські хутра, олію і тютюн. А звідти привезли сап'ян, ладан, цитрини та цитриновий сік, вино, синій камінь, волоські горіхи, фініки, родзинки, винні ягоди, турецьке мило та інші товари[152]. 1743 р. в Гетьманщину було пропущено з „кримської області міста Бахчисарая“ купців-греків З. Мануйлова та С. Іванова[153]. У 50-х рр. XVIII ст. з України до Криму, за свідченням французького консула Ш. Пессонеля, стабільно йшли горілка, сир у діжках, тютюн, прядиво, вовна, дубове дерево на клепки, „руське полотно“, яке майже все направлялося до Константинополя. З Криму до України і транзитом до Росії везли також багато солі, яку купували переважно в Перекопі[154].

Турецькі товари — крім згаданих, це ще юхта, турецький тютюн, люльки, чубуки, килими, позументи, різноманітні бавовняні тканини („хаби“, „блават“, „мусулбас“), а також шовкові та вовняні тканини, сап'ян — у 1717—1762 рр. складали більш ніж 19,64 відсотка всього львівського імпорту, що перекривало хіба довіз грецьких товарів до Львова[155]. У зв'язку з початком російсько-турецької війни 1735—1739 рр. торговельні відносини з Османською імперією з 1737 р. на певний час було припинено[156]. Але вже у вересні 1740 р. через прикордонні форпости проїжджали купці з Волощини і Туреччини[157]. У грудні 1743 р. Васильківський форпост минали купці, які в торговельних справах бували в Туреччині[158]. Черкаський купець, який їздив у 1750 р. до Стамбула, бачив там двох полонених запорожців[159]. Гетьманщина виконувала частково також роль транзитної території для імпортованих у Росію з Персії шовкових тканин та інших товарів[160].

---

[151] ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 555, арк. 1763.

[152] Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історично-географічний збірник.— К., 1928.— Т. 2.— С. 89, 102, 103.

[153] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 1067, арк. 1.

[154] Олянчин Д. До історії торгівлі...— С. 142—143, 144, 145.

[155] Інкін В. Ф. Нарис...— Табл. 2.— С. 52.

[156] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 610, арк. 7.

[157] Там само.— Спр. 744, арк. 86.

[158] Там само.— Спр. 1065, арк. 1—4.

[159] Архів Запорозької Січі. Опис матеріялів.— К., 1931.— С. 11.

[160] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 154, арк. 1—4.

Волоські та молдавські товари, зокрема „волоське вино“, як і угорське, у 1714—1725 рр. значними партіями потрапляло в Гетьманщину через Васильківський форпост[161]. Сюди, крім галицької, привозили і „волоську сіль“. Навесні 1744 р. мешканці села Гвоздова — піддані Києво-Микільського Пустинного монастиря Федір Дітенко з 14 челядниками їздили „до волоського міста Окна для купівлі волоської солі“[162]. Торгівці з Галицької землі постійно закуповували в Молдавії переважно волів і торгували ними на віддалених ринках Речі Посполитої. Дунайська риба „визина“ займала у львівському імпорті друге місце після волоського вина. На продажу цього товару в західноукраїнському реґіоні спеціалізувалися торгівці зі Станиславова[163].

Українські землі були проміжною територією і для „східних“ купців. 1743 р. через Київ повертався на батьківщину купець Ніколаєв з Ясс[164]. 1734 р. через володіння Запорізької Січі рухалися обози грецького купця Шатія. Недарма у численних депутаціях до Петербурґа Кіш намагався відстояти і зберегти у своїх руках право торговельного посередництва між Туреччиною та Росією[165].

Найбільший відсоток довозу „східних“ товарів припадав на початок століття. Львів конкурував з Кам'янцем на Поділлі на право складу „східних“ товарів. Десь з 1720 р. східні торгівці, іґноруючи традиційне складське право у Львові, дуже часто його обминали. Натомість виростали приватні склади у містах та містечках, якими володіли маґнатерія і шляхта[166]. А право головного складу „східних“ товарів у західноукраїнському реґіоні поступово завойовували Броди. Торгівці з Сандомира до Білої Церкви тепер уже їхали частіше через Золочів і Броди, обминаючи Львів[167].

У посередницькій торгівлі зростало значення транзитних торговельних центрів. В українсько-волоській торгівлі, як, зрештою, і в польсько-волоській, таке право утримував Могилів на Дністрі у Подільському воєводстві[168]. А в Руському воєводстві подібну функцію у цей період виконував приватновласницький Станиславів. Ще з XVI ст. сіль з Коломиї та Долини вивозили до Луцька, звідси рікою Стир до Прип'яті і Пинська, а далі — у глиб Литви. Пинськ таким чином був посередником у торгівлі сіллю з Литвою[169]. Значним складським пунктом у транзиті покутської солі було також Берестя[170].

Торговельні зв'язки між українськими землями доволі часто носили характер посередницького обміну західно- та східноєвропейськими това-

[161] ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 9410, арк. 202; ф. 59, оп. 1, спр. 112, арк. 1; Центральна наукова бібліотека імені В. Вернадського НАН України. Інститут рукописів, ф. 1, спр. 50612, арк. 53.

[162] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 1069, арк. 1.

[163] ЦДІА України у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 243, арк. 1937, 1985.

[164] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 1055, арк. 4—5.

[165] Там само.— Спр. 429, арк. 123.

[166] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 725, арк. 5.

[167] Там само.— Ф. 24, оп. 1, спр. 31, арк. 13.

[168] Кокырла П. С. Социально-экономическое развитие молдавского города в конце XVIII — начале XIX в.— Кишинев, 1989.— С. 92.

[169] Wysłouch S. Dawne drogi Polesia. Ze studjów nad historią gospodarczą Polesia w XVI—XVIII w. // Ateneum Wileńskie.— Wilno, 1937.— R. XII.— S. 192, 199—201.

[170] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 145, спр. 71/1, арк. 56.

рами. У липні 1742 р. через Київ до Москви проїжджав віденський купець Вентурін[171]. Того ж року полтавський купець Максимович придбав товари у голландського купця[172]. Тоді ж київські торгівці направлялися до Любліна для продажу анісу[173]. 1743 р. ніжинський купець Остаф'єв клопотав у Київській губернській канцелярії про отримання „паспорта" для проїзду в Польщу[174]. Цього ж року було видано пропуск купцеві Михайлові Бобкову та його робітникам для виїзду за кордон для закупівлі юхти[175]. 1744 р. Київською губернською канцелярією було заведено справу, що стосувалася неоплати мита у Черкаську митницю московським торгівцем Георгієм Баримою за хутра, які він віддав французькому купцеві Генріде Вів'єру[176]. У тому ж році через Київ пробував дістатися до Китаю, очевидно, в торговельних справах, купець Лефин[177].

Наведені факти свідчать, що зовнішньоторговельні контакти українських земель становили невід'ємну ланку міжнародних економічних зв'язків тих державних утворень, до складу яких входили українські реґіони. Характерною рисою цих взаємин була причетність українських земель до кон'юнктури європейських ринків. Це особливо добре прослідковується на торгівлі західного напрямку, яка мала виразні ознаки елементів інтеґрації у ці ринки. Гетьманщина, Правобережжя, західноукраїнський реґіон експортували в країни Центральної та Західної Європи продукцію сільського господарства та лісових промислів, а імпортували сукно та інші промислові товари. Ця інтеґрованість через традиційні історичні ринки українського експорту мала значний вплив на вітчизняну культуру[178]. Для Лівобережної України за цей час зростала питома вага транзиту через російські землі, що свідчило про участь Гетьманщини у зовнішній торгівлі Росії.

Українські землі, розташовані на важливих маґістральних шляхах, що зв'язували Європу з Азією, виконували транзитну і посередницьку місії у товарообміні країн Західної Європи і Росії з країнами Сходу. Транзит і посередництво українських реґіонів у торговельних товаропотоках, що тут перехрещувалися, руйнували економічну замкненість цих теренів, сприяли формуванню локальних та реґіональних ринків.

Аналіз фактів участи українських земель у європейській та євразійській торгівлі, у посередницьких зв'язках Захід—Схід, Південь—Північ, у зворотних та компонованих напрямках дає підстави для висновку про взаємну зумовленість міжреґіональних і міжнародних торговельних зв'язків.

---

[171] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 869, арк. 7.
[172] Там само.— Спр. 848, арк. 8.
[173] Там само.— Спр. 842, арк. 2 зв.
[174] Там само.— Спр. 1055, арк. 2.
[175] Там само.— Спр. 1056, арк. 13.
[176] Там само.— Спр. 1114, арк. 1—6.
[177] Рибинський В. До історії...— С. 73.
[178] Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії.— К., 1991.— С. 15.

Volodymyr PRYSHLIAK

TOWARD THE QUESTION OF THE INTERREGIONAL AND INTERSTATE EXCHANGE OF GOODS IN THE UKRAINIAN LANDS IN THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY

The article is an attempt at the reconstruction, at the interregional and international level, of trade relations in Ukraine at the given period. The author describes, in an outline, the structure, scope, and balance of export and import transactions, the fields the local manufacturies were specializing in, and the ways in which the local markets, as well as crafts, trades, and farming, in their intercourse, were developing.

Special attention is given to the assortment of exchanged goods, and the influence the transient commerce had upon the interregional contacts. Foreign trade relations of the Ukrainian population proved indispensable in the international economic relations of those state formations the Ukrainian lands were part of.

Олег ТУРІЙ

КОНФЕСІЙНО-ОБРЯДОВИЙ ЧИННИК У НАЦІОНАЛЬНІЙ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ В СЕРЕДИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Пробудження українського населення Галичини до самостійного національно-політичного життя під час революційних подій 1848 р. було неоднозначно сприйняте сучасниками й отримало суперечливе, контроверсійне відображення в історіографії[1]. Але, незважаючи на полярність оцінок суті й характеру національного руху галицьких русинів, зумовлену гострою політичною боротьбою та особистими пристрастями окремих авторів, для більшости популярних публікацій і наукових досліджень властиве намагання подавати процес його розвитку як еволюцію від якоїсь початкової цілісности й одностайности до пізнішого роз'єднання і внутрішнього протистояння. Уже на початку 1860-х рр., коли розкол національного руху в Галичині на два протилежних табори — „молодих" і „старих", „руських" і „русских", або ж, як їх традиційно називають, народовців і москвофілів — став очевидним, кожна зі сторін намагалася довести своє виключне право на заступництво національних інтересів, апелюючи до того, що саме її ідейні засади лежали в основі єдиної національно-політичної платформи „руських патріотів" у часи „Весни народів", та звинувачуючи супротивників у відступництві й зраді. Народовці пояснювали відхід своїх політичних опонентів від „програми 1848 року" впливом російської пропаґанди і магічною притягальною силою російських рублів[2]. Поборники „общерусскости", у свою чергу, вважали українство народовців наслідком польських інтриґ, а заяву Головної Руської Ради про національну приналежність галицьких русинів до 15-мільйонного українського народу розглядали як тактичну поступку, за

---

[1] Детальніший огляд історіографії див.: Турій О. Ю. Греко-Католицька Церква в суспільно-політичному житті Галичини, 1848—1867. Автореферат дисертації...— Львів, 1994.— С. 2—7.

[2] Див. публіцистичні статті ранніх народовців (К. Климковича, Д. Танячкевича) у „Вечерницях" (1862—1863), „Меті" (1863—1865) та інших виданнях. Серед великої кількости спеціальних праць істориків народовського напрямку можна виділити такі: Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772—1880 рр.).— Відень, 1916; Щурат В. На досвітку нової доби. Статті й замітки до історії відродження Галицької України.— Львів, 1919; Возняк М. Як пробудилось українське народнє життя в Галичині за Австрії.— Львів, 1924; Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців, 1848—1914: На підставі споминів.— Львів, 1926, а також численні статті й публікації документів К. Студинського і Я. Гординського.

допомогою якої лідери „старої Русі“ намагалися приховати свої справжні наміри[3].

Натомість об'єктивний і неупереджений аналіз історичних джерел дає підставу стверджувати, що національний рух галицьких русинів уже від 1848 р., тобто на момент свого організаційного оформлення і вступу в політичну стадію розвитку, поєднував у собі кілька різних національно-політичних орієнтацій (пропольську, проросійську, австро-русинську і українську), співвідношення між якими перебувало в постійній динаміці, у зв'язку з чим змінювався не лише характер самого руху, але й світогляд його окремих діячів.

На це звернув увагу ще М. Драгоманов, який писав: „Коли по законам національних і спеціально-слов'янських відродин і в Галичині настав час поставленя питаня національного, то відповідь на се питанє вийшла не в такій простій формі, як в иньших слов'янських землях, напр. у Чехії, Славонії, Польщі; і викликала окрім натурального розділу інтеліґенції на партії культурно-політичні, ще й національні партії“[4]. І. Франко, аналізуючи події „Весни народів“ у Галичині, також змушений був визнати: „Ми майже не знаєм внутрішньої історії руського руху в 1848 р. Знаємо лише глухо [...], що в тодішнім святоюрськім таборі не все йшло так гармонійно, як би мало здаватися, що й там були ріжниці думок, а може й ріжниці напрямів [...]“[5].

Джерельне підтвердження наявности різних течій у суспільно-політичній думці галицьких русинів кінця 40-х рр. минулого століття знаходимо у брошурі Василя Подолинського „Слово перестороги“ (1848). Він не лише назвав ті національно-політичні угруповання, що існували серед української інтеліґенції Галичини під час революції, але й вказав цілі, до яких прагнула кожна з цих (за його термінологією) партій: чисто-руська, польсько-руська, австрійсько-руська і російсько-руська[6]. А у листі до відомого галицького діяча А. Петрушевича, віднайденому нами у фон-

---

[3] У серпні 1866 р. у львівській газеті „Слово“ з'явилася відверта декларація, що „Русь Галицка, Угорска, Кіевска, Московска, Тобольска и пр. подъ взглядомъ етнографическимъ, историческимъ, лексикальнымъ, литературнымъ, обрядовымъ есть одна и таяже самая Русь [...]“. Прихильники „общерусскости“ заявили: „Мы не Рутены съ 1848 года, мы настоящіи Русскіи [...]“, і виступили з критикою надмірної прив'язаности своїх попередників до цісарського трону й Австрії та їх нерішучости у відстоюванні національно-культурної єдности галицьких русинів з Росією.

Москвофільська концепція найбільш повно відображена у роботах: Дѣдицкій Б. Своежитьевыи записки.— Львôвъ, 1906.— Ч. 1: Где що до исторіи саморозвитія языка и азбуки Галицкой Руси; 1908.— Ч. 2: Взглядъ на школьное образованье Галицкой Руси въ XIX ст.; Свистунъ Ф. И. Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи.— Львôвъ, 1895—1896.— Ч. 1—2; Мончаловскій О. А. Святая Русь.— Львовъ, 1903; Филевичъ И. П. Изъ исторіи Карпатской Руси. Очерки галицко-русской жизни съ 1772 г. (1848—1866).— Варшава, 1907. А в книзі „Галицкая Русь въ европейской политицѣ“ (Изданіе редакціи „Нового пролома“.— Львовъ, 1886) навіть стверджувалося, що у 1848 р. „Галицкая Русь посредствомъ Головной русской Рады объявила себе отдѣльнымъ трехмиліоннымъ народомъ, заселяющимъ Галицію, Буковину и сѣверо-восточную Венгрію [...]. О пятнадцати-миліонномъ народѣ въ отзывахъ Головной русской Рады нѣтъ и помину“.

[4] Драгоманов М. Літературно-суспільні партії в Галичині (до року 1880).— Львів, 1904.— С. 4.

[5] Франко І. Іван Гушалевич // Літературно-науковий вісник.— Львів, 1903.— Т. 23.— С. 169.

[6] Щурат В. Речник незалежности України в 1848 р. о. Василь Подолинський // На досвітку нової доби.— Львів, 1913.— С. 167—168.

дах Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника, НАН України священик К. Хомінський 18 травня 1848 р. писав, що бачив у Львові „Русинів розмаїтих: польських, німецьких, малоруських (так званих Ruthener), справжніх на жаль дуже мало, і то забутих і ославлених. Однак я не впадаю в розпач, бо думаю, що з Русинів німецьких колись зможуть вийти справжні Русини, а польські Русини (тобто такі, котрі мову руську за наріччя польської, а землю руську — частиною польської вважають) змушені будуть стати справжніми“[7].

Що ж тоді вплинуло на те, що Головна Руська Рада вже в першій своїй відозві задекларувала національну єдність і самостійність українського народу? М. Драгоманов уважав, що у 1848 р., „се б то тоді, коли питанє національне стало серйозним у Галичині, як і в цілій Австрії,— відповідь на нього була не так заплутана, як троха пізніше. На питанє: „що ви за нарід?“ — Галичани, які були в силі відповідати на такі питаня, се б то духовні, — відповідали: „Ми частина народу малоруського, що живе від нижньої та горішньої Тиси в Угорщині до нижнього Дону та Кубані в Росії“[8]. Важливо, що таке означення своєї національної приналежности дала не лише Головна Руська Рада, але воно пролунало на численних зібраннях місцевих Рад, у різних відозвах і петиціях, на сторінках преси і в творах художньої літератури.

Священик Йосиф Крушинський на установчому засіданні Жовківської окружної Ради 25 травня 1848 р. заявив: „Ми, братя, належимо до великого народу, котрий єдиним говорит язиком і 15 міліонів виносит, із котрого $2^1/_2$ млн. замешкує пространь землі Галицкої, ограничену від мазурів ріками Сяном і Віслою, а поза тії границі західню сторону циркулу ясельского, сандецкого і частку томашовского із незначним виїмком, осади свої зовем краєм руским, а себе народом руским“[9]. А на наступному засіданні цієї ж Ради о. Михайло Бачинський сказав, що „Подоля, Волинь, Украина, Галичь, суть то краѣ 4 разы обширнѣйшіи вôдъ правдивой Польски, а пєкнѣйшихъ, здоровшихъ пôдъ сонцемъ надъ нихъ нема, а прецѣ тамтіи що-разъ бардзѣй Московщина на своє перетягає, а мы якъ не будемъ о собѣ памятати, до решты спольщимъ ся, сами себе згладимъ, сами собѣ грôбъ выкопаємъ“[10].

Теза про національну єдність Наддністрянської і Наддніпрянської України була одним із основних арґументів у полеміці з діячами польського національного руху, котрі, як писала „Зоря Галицька“, „и бесѣдами и письмами не признаютъ намъ анѣ нашои землѣ, анѣ нашого руского имени, зовутъ насъ Поляками грецького обрядку и чадами єдної поль-

[7] Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України (далі ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 77 (А. С. Петрушевич), спр. 469, п. 12, № 196а.

[8] Драгоманов М. Літературно-суспільні партії в Галичині...— С. 4.

[9] Діло.— 1898.— 7 (19) листопада. Оригінал тексту промови був написаний українською мовою латинськими літерами. Див.: Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України (далі — ІЛ НАН України), від. рукописів, ф. 100 (І. Белей), спр. 678.

[10] ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 100 (І. Белей), спр. 665; Діло.— 1892.— 13 (25) серпня. У цій же промові о. Бачинський вказував на унію як основу церковно-релігійної єдности руського народу, вважаючи, що лише через непродуману політику польської шляхти „бѣла Русь, Полѣся, Украина и въ свѣтѣ славная Метрополія наша Кієвска достала ся Москалямъ [...], а по нещасливôмъ роцѣ 1830 утратили-смо 4 Епіскопства и столицю значеня нашого Почаѣвъ“.

скои матери"[11]. „Чиї ж то Карпати, чий то Сян, Буг і Дніпро з Дністром, і цілий простір урожайної землі між тими ріками з їх притоками? Яких то князів були столиці в Києві, в тій матері градів руських, в Червені, Володимирі, Перемишлі, Галичі? Скільки імен, стільки святих і дорогих серцю руському пам'яток",— риторично запитував у своїй відповіді на польські писання А. Петрушевич[12]. Спеціальне обґрунтування історичної, мовно-культурної та релігійної єдности українського народу містили звернення Головної Руської Ради до віденських властей стосовно поділу Галичини[13]. На Конґресі слов'янських народів у Празі 1848 р. українська делеґація наголошувала, що виступає від імені усього 15-мільйонного народу, прагнучи створити в Галичині умови для піднесення „цілої руської народности", а не лише її галицької частини[14]. Подібні арґументи прозвучали й у стінах першого австрійського парламенту[15]. Відозва ініціативної групи з організації „З'їзду руських вчених" також закликала працювати „для добра 15 міліонового рода"[16].

Важливе значення для поширення ідеї національної єдности всього українського народу серед населення Галичини мала „Зоря Галицька" та інші періодичні видання. „Чыжъ Русины, котрыхъ є 15 миліонôвъ, не суть народомъ?" — запитувала газета і сама ж відповідала: „Хоть ми галицкіи Русины єно часть того личного народу становимо и пôдъ иннымъ одъ нашихъ братій Рядомъ зостаемо, то тое нашихъ правъ народности не зменшае, и зъ нашими братьми пôдъ взглядомъ духовымъ, пôдъ взглядомъ письменности сообщатися ничь не перешкоджае. А и Поляки галицкіи суть также єно маленьковъ частковъ народу польского [...]"[17]. У редакційних примітках до вірша М. Устияновича „До Зори Галицкои" давалися пояснення, що „Кіевъ — славная столиця святой Руси", а „по оупадку Кіевскои и Галицкои столицѣ работала Русь пôдъ Татарскою, Литовскою и Польскою державою — днесь Россія и Австрія держатъ тотъ великій нарôдъ пôдъ властію своею; решта того народу жіе въ Царствѣ оугорскомъ". У самій же своїй поезії М. Устиянович в алегоричній формі закликав зорю, яка зійшла на „Галицкôй землици", на „овой Руси святои частинѣ", засіяти для всього народу, що живе „ôдъ керниць Сяна до берегôвъ Дону. На земли краснôй, богатôй, широкôй"[18]. Ідея духовного єднання Галичини з усією Україною знайшла відобра-

---

[11] Зоря Галицка.— 1848.— 13 червня.

[12] [Pietruszewicz A.] Słów kilka napisanych w obronie ruskiej narodowości.— Lwów, 1848.— S. 47—48.

[13] Ці меморандуми опубліковані в книзі: Malinowski M. Die Kirchen- und Staats-Sätzungen bezüglich des grichisch-katholischen Ritus der Ruthenen in Galizien.— Lemberg, 1861.— S. 551—581.

[14] Wisłocki W. T. Kongres Słowiański w roku 1848 i sprawa polska.— Lwów, 1927.— T. 1.— S. 65—68; Žáček V. Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbirka dokumentů.— Praha, 1955.— S. 264—267.

[15] Див. промови Г. Яхимовича, Ф. Палацького і Ріґера на засіданнях конституційної комісії у справі поділу Галичини: Protokolle des Verfassungs-Ausschusses im Österreichischen Reichstage 1848—1849/ Herausgeg. vom A. Springer.— Leipzig, 1885.— S. 24—25; 26—27; 30—32.

[16] Запрошенье ученихъ рускихъ на з'ѣздъ до Львова // Зоря Галицка.— 1848.— 5 вересня. Чорновик відозви див.: ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 100 (І. Белей), спр. 691.

[17] Зоря Галицка.— 1848.— 18 липня.

[18] Там само.— 15 серпня.

ження на сторінках „Новин", „Пчоли", „Галичо-руского Вѣстника", „Дневника Руского", а також у ранніх поезіях І. Гушалевича, Л. Данкевича, Б. Дідицького та інших[19].

Домінування українофільських переконань серед галицької інтеліґенції на початку „Весни народів" визнавали навіть їхні супротивники.

Відомий москвофільський діяч Д. Зубрицький повідомляв, що у 1849 р. „едва 10 человѣкъ находилось въ Галиціи, которые разумѣли настоящее Русское слово [...]. Почти общее было мнѣніе у менее образованныхъ моихъ соотчичей, что нашъ Русскій, и такъ называемый ими Московскій или Россійскій народъ есть два чуждые, различные между собою народы"[20]. А його молодший колега Б. Дідицький, згадуючи про події 1848 р., писав: „Подъ понятіемъ Русь я представлялъ собѣ тогда такъ, якъ и найбольшая часть нашихъ Русиновъ только южную или Малую Русь съ ея древними стольными городами, Кіевомъ и Галичемъ, а сѣверную Великую Русь уважали мы хотя и сродною намъ по общеславянскому происхожденію, но мало же не такъ само не своею, якъ не своею была для насъ даже и близше съ нами сусѣдня, тоже славянская Польща. Еще-жь къ тому тую сѣверную Русь изъ-давна называно у насъ загаломъ „Москвою"[21].

Російський мандрівник В. Кельсієв, який у середині 1860-х рр. побував у Галичині й встановив дуже близькі контакти з Я. Головацьким, А. Петрушевичем, Б. Дідицьким та іншими діячами „староруської партії", такими словами окреслив їх національно-політичний світогляд у 1848 р.: „Наша мова руська, а не русска — російська; ми русини, а в Росії росіяни, ми пишемо слово руський з одним „с", а росіяни з двома „с"; ми належимо до двох різних племен; російська мова нам не зрозуміла, російська церква — чужа, ми вірні сини престолу св. Петра, ми віддані слуги Австрійської монархії, тому що тільки у ній наше греко-католицьке віросповідання (унія) втішається належним захистом і покровительством, тоді як у Росії нас переслідують. Чого нам бажати від Росії, де панують батіг і адміністративне свавілля, в той час як наша вітчизна за декілька тижнів сталася однією з найліберальніших держав Європи!? Нехай уряд надасть нам політичні права і побачить, що не лише Росія не буде йому небезпечною, але й сам він буде загрозою для Росії. Наші одноплемінники, що проживають на Поділлі, Волині й Україні, дізнавшись, що хлопи в Австрії отримали волю, тільки й мріятимуть, як би їм перейти під благодійний скіпетр благородного дому Габсбурґів. Наші одноплемінники за кордоном позбавлені святої віри батьків наших, унії, російською наругою. Нехай дім Габсбурґів надасть нам політичні права — все духовенство України, Поділля і Волині забажає знову повернутися до унії, за котрою воно тепер проливає сльози. Ми не росіяни, ми русини"[22].

---

[19] Детальніше про це див. передмову К. Студинського до праці: Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62/ Вид. К. Студинський // Збірник філологічної секції НТШ.— Львів, 1905.— Т. 8—9.— С. VI—X, а також: Франко І. Іван Гушалевич.— С. 170—175.

[20] Лист Д. Зубрицького до „Императорского общества истории и древностей русских" у Москві від 6 (18) січня 1853 р. // Студинський К. З кореспонденції Д. Зубрицького (Роки 1840—1853) // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1901.— Т. 43.— С. 59.

[21] Дѣдицкій Б. А. Своежитьевыи записки.— Львовъ, 1906.— Ч. 1.— С. 8.

[22] Кельсіевъ В. Галичина и Молдавія, путевые письма.— СПб., 1868.— С. 174.

Греко-Католицька Церква з її східним обрядом відіграла вирішальну роль у збереженні національної окремішности українського населення Галичини під час багатовікового іноземного поневолення, що було необхідною передумовою його національного відродження. Релігійний фактор мав насамперед важливе значення для відрізнення галицьких русинів від поляків. Але помилковою була б і надмірна його абсолютизація. Залежно від політичної ситуації провідники галицьких русинів могли наполягати на тотожності конфесійної й національної приналежности або ж, навпаки, підкреслювати їх відмінність. Звертаючись до членів полонофільського Руського Собору, які виставляли себе „справжніми русинами", дописувач „Зорі Галицької" запитував: „Вы признаетеся до рускoго щепу, и наветь, що дивнѣйше, признаетеся до руской народности, а принадлежащи по большôй части до римского обрядку, де русины не належатъ, кажете, що обрядокъ не творитъ народности.— Правда, признаемъ вамъ тоє; алежъ най намъ слобôдно буде питатися: Що єсть народнôсть въ идеи, а що въ появѣ?"[23]. А інший кореспондент часопису відповідав: „Правда, же обрядокъ не ôдмѣняе народности, але ôдъ оного часу, якъ Бояры наши черезъ перемѣну обрядку на полякôвъ попереходили, вже нарôдъ нашъ тутка на Руси чоловѣка обрядку римского все за поляка тримавъ и тримати буде. А єсли кто популярнымъ быти хоче, той найся верне до обрядку отцѣвъ своихъ и свого народу, най покаже, же не гордитъ тимъ обрядкомъ"[24].

Очевидно, небагато знайшлося бажаючих відгукнутися на це та інші подібні звернення[25]. Принаймні нам відомий лише один такий випадок, коли Бережанська окружна Рада на засіданні 1 березня 1849 р. прийняла до свого складу „довго для насъ небувшого, лише Полякôвъ вліянямы нечестними зъ нами до днесь нелучившагося, однако въ серцѣ всегда Русина, бувшого дѣдича, намъ першого Саула, П. Іосефа на Шептицахъ Шептицкого. Вже само имя [...] свѣдчить о особѣ. П. Шептицкій повертаесь тому народови, изъ которого произходитъ"[26].

Якщо розділяюча роль церковного обряду в усвідомленні галицькими русинами своєї окремішности від поляків незаперечна, то питання про його вплив на формування української національної самосвідомости залишається дискусійним. Ориґінальність і унікальність Греко-Католицької Церкви полягала в тому, що її священнослужителі й вірні одночасно виступали у двох іпостасях і залежно від обставин могли акцентувати на своєму „православному походженні" або не менш переконливо доводити свою „католицьку приналежність". Звичайно, коли йшлося про статус церкви в системі державного управління чи суспільних відносин, то уніатська ієрархія апелювала до ґарантованої владою „рівности усіх католицьких обрядів". Але якщо справа торкалася національно-політичних

[23] Зоря Галицка.— 1848.— 6 червня.

[24] Там само.— 18 липня.

[25] Там само.— 1849.— 15 (01), 31 (19) січня.

[26] Акты бережанской Рады русской 1848—1849 гг. // Вѣстникъ „Народного Дома".— 1909.— С. 155. Важко точно встановити, чи вступ Й. Шептицького до Руської Ради пов'язаний зі зміною обряду, чи йшлося лише про визначення його національно-політичної приналежности, бо, як відомо, трохи раніше єпископ Яхимович відхилив прохання польських шляхтичів руського походження про їх повернення до обряду своїх предків, заявивши, що „Русини шляхти не мають і не потребують" (Kaczała S. Polityka Polaków względem Rusi.— Lwów, 1879.— S. 291).

проблем, то реакція була протилежною. Так, відомий граматик Й. Левицький у статті „О поділѣ Галиціи“ писав: „Мы Русины не гадаемо о мятежѣ, мы хочемо въ спокоѣ народнôсть нашу рускую [...] вольно якъ найобширнѣйше при теперѣшной конституціи розвинути и вѣри нашои православнои вôтъ скаженія боронити“[27]. Ніби продовження цієї думки знаходимо в листі священиків з Коломийщини до Головної Руської Ради, датованому 14 (26) грудня 1848 р., в якому вони просили домагатися скликання провінційного Синоду, щоб „отъ узовъ и формъ накиненыхъ намъ давнымъ системомъ обтрястися [...], справедливіи и съ свобододуміемъ сего вѣка согласныи права и свободы исторією и первобытными уставами греческой церкви намъ признаныи и принадлежныи, сохранно додержати“[28].

Таким чином, у середовищі греко-католицького духовенства щодо розуміння внутрішньої сутности й перспектив розвитку церкви існувало дві основні точки зору, які відображали дві взаємовиключні тенденції: 1) до тісної інтеґрації з католицьким світом і латинізації та 2) до возвеличення східної традиції й відновлення „первісної чистоти греко-слов'янського обряду“[29]. Кожна із вказаних тенденцій мала свої межі: перша — златинщення, що в тих умовах означало б і ополячення; друга — повернення до православ'я, що несло загрозу русифікації. Тобто перемога одної з них привела б не лише до ліквідації унії та самої церкви, але потенційно загрожувала би збереженню національної самобутности галицьких українців. Тому, ставши на чолі національного руху, греко-католицька ієрархія постійно змушена була не лише відкидати домагання польських лідерів виступати від імені українського населення краю, але й оправдуватись від звинувачень у тяжінні до „Moskwy i szyzmy“, яких не шкодували супротивники, щоб підірвати до неї довір'я у Відні. Пошуки Уніатською Церквою свого особливого місця в релігійному світі й забезпечення свого права на існування неминуче вели за собою необхідність визначення її позиції в системі державно-політичних, соціальних і національних відносин.

У червні 1850 р. „Зоря Галицька“ опублікувала переклад статті „одного Русина“ з віденської „Reichszeitung“, у якій говорилося: „По дняхъ марцевихъ оузнали ся Русини яко нарôдъ ôдъ прочихъ славяньскихъ народôвъ розличный, который собственную величественную историю мôгъ бы всказати и въ собѣ почувствовавъ оугольніи вимѣнки самостоятельного розвитія. Яко прозябающа билина оужасала ся народнôсть руска такъ само заслѣпляючого сіянія загладою всѣмъ грозящого всеславизму, яко и того, дабы не попалась въ тѣнь и не збутвѣла въ народѣ, хотяй покревнôмъ: польскôмъ. Съ довѣріємъ тиснули ся Русини до Австріи, не обмежаючи далеча свого съ нею сопруженія, властиво даже не роздумавши надъ своєю повзятою политикою, дабы лише одсунути ся ôдъ тыхъ двохъ крайностей“. Передовсім русини мусили домагатися „о оузна-

[27] Зоря Галицка.— 1848.— 17 жовтня. Вживання терміну „православний“ для означення конфесійної приналежности галицьких русинів було в тому часі досить поширеним.

[28] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 180, оп. 1, спр. 41, арк. 31—32.

[29] Korczok A. Die grichisch-katholische Kirche in Galizien.— Leipzig; Berlin, 1921.— S. 121—136.

ніє свого битія на противъ мнѣнію радикальнои польскои стороны, якобы Русины съ Поляками єдно и тоє само були“. Вказав автор статті й на причини, що протидіяли поширенню проросійських симпатій. „Греческо-католическе священничество, котороє теперъ лучше образованноє, якъ благочестивоє россійскоє, разъ вступивши на керму руско-народного порушенія не найшовши прежде ниякого соперника, не могло хотѣти оупустити тоє становище, котороє его возносило честолюбію его догоджувало, и лишь въ самостоятельнôмъ розитью народа єсть возможнымъ,— та и забувши на собственный хосенъ, кинути ся до идей всеславяньскихъ; ниякимъ образомъ не могло того бажати зречи ся всей въ новомъ времени набутой славы и хôсна, дабы запасти въ политическоє ничество въ Росіи, которои существованіє съ формою правленія найтѣснійше соєдиненоє“[30].

Отже, в умовах наростання революції та встановлення конституційно-демократичного правління ні пропольська, ні проросійська орієнтації не могли (через цілий ряд об'єктивних обставин) стати базовою національно-політичною платформою для розгортання масового визвольного руху галицьких українців та формування його ідеології. „Але [...],— як влучно зауважив І.-П. Химка,— неґативної відповіді на запитання стосовно національного самовизначення було не досить. Хоча теоретично можливими були відразу декілька непольських і неросійських розв'язків кризи галицької національної ідентичности, історична реальність пропонувала лише два виходи: бути або австрійськими русинами (тобто обмежити націю територіально до Галичини, Буковини й Закарпаття), або ж — велико-українцями (тобто ототожнювати себе з українською нацією в Південно-Західній Росії)“[31].

Тобто не тільки і не стільки релігійний обряд визначив „українське“ вирішення проблеми національної ідентичности греко-католицької інтеліґенції Галичини. Важливу роль відіграв також цілий ряд інших взаємопов'язаних факторів: 1) мовно-культурні особливості; 2) історичні традиції; 3) соціально-економічні умови; 4) внутрішня і зовнішньополітична ситуація. Особливо відчутним був вплив зовнішніх чинників: 1) австрійської адміністрації; 2) протистояння з поляками. І якщо перший фактор не дозволяв „вірним русинам“ навіть у їх планах національно-політичного розвитку виходити поза державні кордони імперії Габсбурґів та заохочував обмежитися чисто галицьким чи австро-русинським означенням своєї національної приналежности, то наявність такого сильного й небезпечного супротивника, як польський національний рух з його провідною ідеєю відбудови польської державности (зокрема й на українських землях), змушував церковну ієрархію шукати адекватної протидії, що об'єктивно сприяло усвідомленню загальноукраїнських національних інтересів. Поразка революції та крах надій на задоволення австрійським урядом українських національних прагнень були головними причинами, що призвели до посилення проросійських симпатій.

---

[30] Зоря Галицка.— 1850.— 3 (15) червня.

[31] Химка І.-П. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині. 1772—1918 // Ковчег. Збірник статей з церковної історії /Ред. Я. Грицак, Б. Ґудзяк.— Львів, 1993.— Ч. 1.— С. 87.

Як переконливо видно з віднайдених нами архівних матеріалів, група свідомих москвофілів існувала в Галичині уже на момент початку революції. Так, у листуванні Антона Петрушевича зі священиком Кирилом Хомінським бачимо виразне протиставлення русинів „справжніх" і „малоруських". Щоб зрозуміти, кого К. Хомінський мав на увазі під „справжніми русинами", наведемо витяг з цитованого вже листа від 18 травня 1848 р.: „Посилаю тобі також відозву і руський часопис, редактором якого підписується якийсь Павенцький (тобто „Зорю Галицьку".— *О. Т.*). Є то чоловік, котрий крім польської і трохи руської поточної мови нічого більше не уміє. Начальником усіх подібних Русинів є о. Жуковський, котрий через те одночасно є найвищим законодавцем і творцем руської мови, а тому ні на крок не відступає від друкарні Ставропігії, щоб йому якийсь Москаль правопису і мови не зіпсув"[32]. А в іншому листі, писаному перед 26 травня 1848 р., він додає, „що до тої партії на жаль Стадіон має велике довір'я"[33].

Очевидно, що К. Хомінський і А. Петрушевич були супротивниками тої „партії". У листі К. Хомінського до колеги від 7 жовтня 1848 р. читаємо: „Совершенно дѣлю твои гореванья надъ неістовымъ починаніем нашихъ Малоруссомановъ. Но Малоруссоманія теперь господствуєтъ. Ею заражена наша народна рада, наши посланцѣ въ Вѣдню, якъ увидишъ зъ приложенной предплаты на Енеиду Котляревского[34]. Но еще хуже не терпитъ она жадного сопротивленія, и каждого, который о составѣ нашого языка инного есть мнѣнія, називає заразъ Pseudo-Руссиномъ, измѣнником и Богъ знає чѣмъ [...]. Не увѣришъ, як тутъ менѣ воздухъ душный. Хотѣл-бы ся троху прогулять по свѣтѣ, а за рокъ или два вернути ся назадъ, коли въ насъ атмосфера троху очиститъ ся и партіи точнѣе определятся"[35]. Куди спрямовував свої надії та сподівання К. Хомінський, можна судити з того, що 18 серпня того ж року він надіслав А. Петрушевичеві вирізку з „Одеського Альманаху" за 1840 р. з описом подорожі якогось мандрівника по Галичині, в якій той обґрунтовував національну єдність місцевого населення з росіянами[36].

Патріархом москвофільської „партії" був відомий історик Д. Зубрицький, який ще задовго до „Весни народів" під впливом російського панславіста М. Погодіна перейнявся „об'єдинительськими" ідеями[37]. Шляхтич за походженням і переконаннями, він зверхньо ставився до простолюду, зневажав його „нарєчіє", натомість захоплювався величчю і могутністю Русі Рюриковичів і Романових, „образованістю" російської мови і „благочестієм" російського православ'я. У 1849 р. Зубрицький розпочав працю над фундаментальною історією Галицької Русі, головною метою якої було

---

[32] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 479/п. 12, № 196-а.

[33] Там само.— № 443-в.

[34] Тут мається на увазі намір Кирила Блонського, депутата австрійського парламенту, видати книгу: „Вергілієва Єнеида на малорускій языкъ переложена Котляревскимъ". Див.: ЦДІА України у Львові, ф. 180, оп. 1, спр. 2, арк. 99; спр. 38, арк. 29. З невідомих причин книга не була надрукована.

[35] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 469/п. 12, № 203-а.

[36] Там само.— № 199-а.

[37] Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848—1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції.— Львів, 1903.— С. 51—62; Тишинська Е. Погодін і Зубрицький // Записки НТШ.— Львів, 1912.— С. 101—122.

„познакомить Галичанъ и съ Русской Исторіей и сколько возможно и съ Русскимъ языкомъ". Ідейну концепцію праці автор визначав як „частную, къ потребностямъ Галическо-Русского Народа приложенную Русскую Исторію" і висловлював надію, що „если успѣемъ бросить въ народъ нѣсколькосотъ екз. Исторіи, тогда мы упрочимъ на всегда русскую стихію"[38].

На думку К. Студинського, навколо Д. Зубрицького згуртувалася „громадка людий, яка учіпила ся імени велика Русь і вважала себе її частиною, атомом, хоч правда, частиною попсованою, скошлявілою, ополяченою, яку треба було очистити і яку лиш підневоленє під велику Русь могло правдиво відновити і відродити"[39]. Ця група проросійськи настроєних діячів отримала в історичній літературі назву „погодінської колонії". Так іменував її у листі до самого М. Погодіна Д. Зубрицький, дякуючи йому за моральну і матеріальну підтримку, яку той надавав „істинно-русским патріотам" в Галичині: „Тому-то высокопочтенному распространителю науки мы всемъ обязаны. Онъ бросилъ между насъ нѣсколько сочиненій и все читавшие ихъ воспылали любовью къ народности, къ русскому слову. Онъ бросилъ сѣмя на плодородную почву. Еслибъ не онъ, мы бы еще и доселе дрѣмали въ апатіи, или гонилибысь за польскимы и нѣмецкими произвѣденіями. Я не надѣюсь наслаждаться уже чтеніемъ новыхъ книгъ..., но ихъ будетъ читать молодое благодарное поколѣніе. Погодинская колонія со мной не кончится"[40].

Зважаючи на доволі похилий вік, Д. Зубрицького можна вважати радше „почесним головою" та ідейним провідником москвофільської „партії", тоді як практичну роботу з реалізації „об'єдинительних" планів вели його молодші колеги й учні. Особливе місце серед них займав А. Петрушевич. Із листування А. Петрушевича і К. Хомінського видно, що ці люди вже від самого початку „Весни народів" вважали себе „справжніми русскими", виразно диференціюючись від „малоруссоманів"[41]. А згаданий уже нами витяг з „Одеського Альманаху" за 1840 р. з обґрунтуванням національної єдности населення Галичини з „великоросами" не залишає жодних сумнівів у тому, яку саме Русь вони мали на увазі[42]. Б. Дідицький у приватному альбомі А. Петрушевича залишив такий відгук про його вірш „Гей кто Русинъ, веселися!", надрукований у першому числі „Зорі Галицької": „Чуднонаивный, русско-патріотичный духъ сего стиха прочитанный мною въ м. Маѣ 1848, всего болѣе повліялъ на мене, тогда 21-лѣтнего молодца, що я изъ завзятого Ляха сталъ Галицкимъ Русиномъ, а послѣ въ томъ-же году и великорусскимъ Русиномъ"[43]. Іван Головацький у листі до А. Петрушевича від 23 жовтня 1851 р. також

---

[38] Листи Д. Зубрицького до М. Погодіна від 1 (13) червня 1851 р.; 5 (17) травня 1852 р. див. у: Письма къ М. П. Погодину изъ славянскихъ земель (1835—1861) // Чтения в Императорском обществе истории и древностей русских.— 1880.— Ч. 1—2.— С. 585—586, 587—588.

[39] Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— С. LII.

[40] Лист Д. Зубрицького до М. Погодіна від 7 (19) липня 1856 р. // Письма къ М. П. Погодину...— С. 597.

[41] Див. листи К. Хомінського до А. Петрушевича: ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. С. Петрушевич), спр. 469/п. 12, № 196-а; 443-в; 203-а.

[42] Лист К. Хомінського до А. Петрушевича від 18 серпня 1848 р. // Там само.— № 199-а.

[43] Там само.— Спр. 171/п. 5, № 546-в/14. У своїх спогадах Б. Дідицький також вказував, що особливу роль у формуванні його „общерусских" переконань відіграли А. Петрушевич і Я. Головацький (Дѣдицкій Б. А. Своежитьевыи записки.— Ч. 1.— С. 23—25).

вказав на його особливу місію в національному житті галицьких русинів: „Ваше Высокопреподобіе, Васъ знаютъ, Васъ почитаютъ и высоко цѣнятъ всѣ — Вамъ суждено кажется быти отверзти глаза и показати путь заслѣпленнымъ нашимъ братіямъ — будьте увѣрены, Вамъ всякій подражати одолженъ — если токмо искру имѣеть благоразумія“[44].

Вплив А. Петрушевича пояснювався його заслуженим авторитетом ученого, а також вагомою посадою в церковній ієрархії, оскільки він був особистим духівником митрополита М. Левицького. 12 червня 1848 р. А. Петрушевич від імені владики підготував пастирський лист[45], а в „Зорі Галицькій“ у лютому 1849 р. опублікував „Отвѣтъ клеветникамъ“ з оправданнями глави Греко-Католицької Церкви від звинувачень у полонофільстві[46]. Обидва документи були написані мовою, наближеною до російської. Очевидно, саме під його впливом консисторія з 1848 р. запровадила „язичіє“ до офіційного діловодства[47]. Свої власні літературні й історичні праці А. Петрушевич також писав по-російськи і вимагав друкувати без жодних змін[48]. А на засіданні „Матиці“ у 1849 р. з його ініціативи було прийнято рішення, що твори „вищої науки“ повинні друкуватися „въ языцѣ письменномъ, который мае начало свого розвитія въ далекой минувшости, а который ошибочно чисто — російскимъ называютъ — всѣляко остерѣгаючи ся всѣхъ оныхъ выраженій и формъ, которыи суть исключно московского происхожденья“[49]. Доповненням до цієї теорії А. Петрушевича стало відкриття Б. Дідицького, що нібито росіяни і галицькі русини мають одну літературну мову, але різні вимови, яке він зробив у 1849 р. під враженням від спілкування з російським священиком, що відправляв богослуження для солдатів у церкві в Великих Мостах, де парохом був батько Б. Дідицького[50].

---

[44] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф.77 (А. Петрушевич), спр. 136/п. 4, № 388-а.

[45] Матеріали до історії...— С. 332.

[46] Зоря Галицка.— 1849.— 5 (17) лютого.

[47] На це вказував Я. Головацький у листі до А. Петрушевича від 26 березня 1856 р.: ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 137/п. 4, № 411-а.

[48] Пересилаючи Я. Головацькому свій історичний нарис „Польща, Русь и Ромыны“, А. Петрушевич 12 квітня 1849 р. писав: „Бытъ можетъ что ее Г. Павенцкій напечатать изволитъ въ Зорѣ Галицкой, естли мой языкъ не станется перепоною моему дерзкому домагательству. Я надослалъ тойже Редакціи мой „Голосъ изъ Галича“ — но онъ не есть доселе напечатанный по всѣй вероятности для его чисто-русского содержанія и цѣли. Въ прочѣмъ, есть либы моя статья о Ромынахъ печаталась, то я соизволяю на тое съ тѣмъ условіемъ, чтобы не сдѣлано было ни малѣйшаго отступлѣнія от ее содержанія, языка и его провописанія (Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49.— С. 354—355).

Вірш А. Петрушевича був надрукований у 51—53 числах „Зорі Галицької“ за 1849 р. У ньому відкрито проповідувалась ідея національної єдности Галицької Русі з Росією. А стаття про румунів з'явилася у „Пчолі“ І. Гушалевича (Пчола.— 1849.— 7 і 14 травня).

[49] Слово.— 1861.— 11 лютого; ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 2, арк. 4.

[50] У своїх спогадах Б. Дідицький писав, що його вразило те, що російський священик користувався церковними книгами його батька. Різниця була „въ выговорѣ лишь четырехъ славянскихъ буквъ *г, и, ѣ,* и *е* по согласныхъ“. Юний „мовознавець“, який ще недавно сам почав вчитися читати кирилицю, придумав навіть фразу, яка наочно демонструвала цю єдність мови і відмінності у вимові: „всѣ гибнемъ“. „Не диво, що та случайна лекція, проведенная въ несполна полъ часа вспôльно съ московскимъ батюшкою въ Мостахъ Великихъ, имѣла на мои тогдашніи языковыи студіи весьма благодатное влѣяніе. Сама тая мысль, що Святыи Братья Перво-апостолы Славянъ составили якъ бы нарочно для безмѣрно-великой, но подвойно чи даже потройно слова свои выговарюющой Руси таку чудную азбуку, що она тѣ говоры розличны въ одну же Русь соединяе,— сама та мысль восхищала мене и тѣмъ паче возбуждала

Великою втратою для українства в Галичині був перехід Я. Головацького на початку 50-х рр. до табору „об'єдинителів"[51]. Відомо, що ще на початку 40-х рр. Я. Головацький за посередництвом Д. Зубрицького встановив досить тісні контакти з М. Погодіним, у листі до якого від 22 листопада 1853 р. він признавався: „Вы не увѣрете съ какою радостью пріялъ я весть отъ родного брата моего, что онъ имѣлъ случай свидаться съ Вами въ проѣзде Вашемъ черезъ Вѣну. Какое счастье для меня — по истеченіи многихъ годовъ, я опять услышалъ слово о незабвенномъ для меня муже, которому я премногимъ одолженъ за русское просвѣщеніе, поставившее меня въ возможность нынѣ словомъ и письмомъ дѣйствовать для образованья младшаго поколѣнія"[52].

Стосунки Я. Головацького з самим Д. Зубрицьким навіть у часи, коли вони мали, здавалось би, цілком протилежні національно-політичні переконання, завжди були досить приязні. Останній вважав його своїм учнем, довіряв опрацювання власних статей, допомагав встановити контакти з російськими вченими та інституціями, налагодити отримання книг з Росії. Майбутній „атаман Погодінської колонії" доклав чимало зусиль до того, аби саме Я. Головацький зайняв у 1848 р. кафедру руської мови і літератури у Львівському університеті[53], переконуючи молодшого колегу, що „кромѣ Професорства найдеться еще и другое выгодное занятіе и для славы и пользы нашей и отечества!"[54]

Зрештою, навіть те, що І. Головацький вже у 1848 р. відверто писав братові про свої „об'єдинительські" наміри, наводить на думку, що Яків якщо навіть і не поділяв його ідей, то принаймні не заперечував їх[55]. Надзвичайно цікаве свідчення щодо цього знаходимо у листі І. Головацького до А. Петрушевича від 23 жовтня 1851 р.: „Признаюсь по правдѣ, что мой братъ Ярославъ (літературний псевдонім Якова Головацького.— *О. Т.*) своими сочиненіями много здѣсь повредилъ — здѣшнѣе Русины въ всякомъ случаѣ ссылаются противо меня на кого? — на роднаго, старшаго и ученаго моего брата — а увѣряю Васъ, это сильное оружіе по многимъ причинамъ — я долженъ молчати, что меня болитъ, будучи увѣренъ, что мой братъ совершенно и въ всякомъ взглядѣ согласенъ со мной, и зная добре въ какое время началось и продолжалось дѣйствованіе моего брата"[56].

охоту и волю посвятити свои силы на подвиги во благо той единой нашей святой Руси" (Дѣдицкій Б. А. Своежитьевыи записки.— Ч. 1.— С. 9—10). Окрилений таким відкриттям, Б. Дідицький разом зі своїм однодумцем І. Наумовичем задумав написати книгу під назвою „За пол-часа научитись читати славянское евангеліе Русину по-московски, а Москалеви по-руски". Правда, свій намір він зміг реалізувати лише в 1866 р., збільшивши термін, необхідний для вивчення російської мови, на півгодини: Въ одинъ часъ научиться Малорусину по великорусски.— Львôвъ, 1866.— С. 31.

[51] Студинський К. З історії русофільства в 50-х роках XIX віку // Український ілюстрований календар товариства „Просвіта" з літературно-науковим збірником за звичайний рік 1918.— Львів, 1917.— С. 144.

[52] Лист Я. Головацького до М. Погодіна від 22 листопада 1853 р. // Письма къ М. П. Погодину...— С. 654.

[53] Студинський К. Яків Головацький і перша катедра руської мови (рукопис статті) // ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 81, арк. 8—9.

[54] Лист Д. Зубрицького до Я. Головацького від 13 вересня 1848 р. // Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49.— С. 289.

[55] Лист І. Головацького до брата Якова від 8 червня 1848 р. // Там само.— С. 255.

[56] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 136/п. 4, № 388-а.

Таким чином, за історично короткий проміжок часу ідеї національної єдности українського населення Галичини з Росією, які на початку „Весни народів" сповідувалися лише невеличкою групкою всіма „забутих і зневажуваних справжніх русинів", поширилися серед інтеліґенції, здобуваючи щораз більше прихильників і опановуючи всі сфери культурно-освітнього і навіть церковно-релігійного життя. Окрім причин чисто об'єктивного характеру, які сприяли зростанню москвофільства, не можна не зауважити й суб'єктивного моменту — цілеспрямованої і скоординованої діяльности цієї групи з метою розповсюдження своєї ідеології. Зокрема, І. Головацький просив А. Петрушевича: „Умоляю Ваше Высокопреподобіе, внимайте на то, что чѣмъ больше насъ на сторонѣ благонамѣренныхъ, тѣмъ лучше — читательство само осудить, кто, что и какымъ образомъ пишетъ, а эти мечтатели не знающи сами чего желаютъ и куда стрѣмлятъ, умолкнутъ со временемъ и слѣдъ ихъ пропоДетъ"[57]. Своєрідну програму перетворення „рутенів з 1848 року" в „настоящих русских" знаходимо в листі І. Головацького до брата Якова, датованого 20 липня 1851 р.: „Ляхи и Мадяри гору взяли, правительство на насъ смотритъ, якъ на неимѣющихъ жизни ни исторіи. Такъ теперъ справа наша стоитъ! Для того бы правѣ намъ теперъ между собою выпадало бы найбольше дѣйствовати, и крѣпити ся во внутренной словесной жизни, а политики со всѣмъ лишитися. Пусть ляхи и враги полѣтизуютъ съ слѣпими мужиками, узрятъ якъ далеко зайдутъ безъ помощи священства нашего. Теперъ бы наше священство повинно усунутися отъ всякого предводительства общественнаго въ народѣ, кромѣ дѣйствованія на училища и благонравіе религійное. Писати и писати, и читати, и вспомагати словесность, и сообщатися усердно, и въ тѣснѣйшемъ быти союзѣ всѣмъ просвѣщеннѣйшимъ и благонамѣреннымъ, а для политики заумерти со всѣмъ — то есть задача наша на порѣ найлучша. А прійдетъ время благополучное, тогдѣ станути мужественно и приступно, а не упокорительно якъ до сихъ поръ бывало, и показати же жизнь есть. Мы агитуймо межь собою, между мужиками пусть агитуютъ враги на свою собственную погибель"[58].

Отже, зверхня аполітичність провідників „старої Русі" в 50-х рр. минулого століття була насправді добре продуманою і пристосованою до умов реставрації абсолютизму політикою, яка передбачала насадження в середовищі української інтеліґенції, й насамперед священицтва, „об'єдинительських" ідей за допомогою літератури, преси, освіти, релігії тощо; відрив цієї нечисленної еліти від власного народу через засвоєння нею чужої „образованої" мови і культури, стримування просвіти й суспільно-політичної активности народних мас і при всьому цьому — показне, переступаюче межі власної гідности вірнопідданство, надія перехитрити, дочекатися сприятливіших часів, а тоді поставити усіх перед фактом існування в Галичині не якихось там забутих урядом і зневажуваних поляками „рутенів", а частини великого й могутнього „русского народу".

Зважаючи на місце і роль Греко-Католицької Церкви в суспільному житті Галичини, зрозуміло, що поширення „общерусских" ідей не могло

[57] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 136/п. 4, № 388-а.
[58] Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— С. 520—521.

відбуватися поза нею. Тому твердження окремих дослідників про світський характер галицького москвофільства не має достатніх підстав[59]. Адже саме через церковні структури, або через інституції, що перебували під безпосереднім контролем греко-католицької ієрархії, велася пропаґанда „об'єднання" серед широких верств українського населення.

Ми вже згадували про те, яку роль відіграв у консолідації та зміцненні позицій „твердих русинів" у 1848—1849 рр. А. Петрушевич, займаючи становище митрополичого духівника. Він же був автором окружного послання глави Греко-Католицької Церкви від 30 листопада 1850 р., у якому відстоювалися „священні" права церковно-слов'янської мови в духовному житті галицьких русинів[60]. Це послання „об'єдинителі" використовували для оправдання фактичного впровадження російської мови та переслідування прихильників народного слова. Зокрема, на нього покликався І. Головацький у полеміці з Т. Лисяком і Т. Глинським на сторінках віденського „Вѣстника"[61]. Він навіть погрожував останньому репресіями з боку церковного керівництва, оскільки той „іерей и просвѣтитель народа по званію и должности, хочетъ святую церковщину изъ оучилищъ, изъ просвѣщенія народного, изъ цѣлой словесности нашей совершенно истребити! — И не довольно сего ему, онъ причисляетъ насъ мірскихъ людей ради защищенія церковщины къ „вынародовленнымъ измѣнникамъ", чуждающимся русскаго народа, къ нехотящимся оунизити „сподлити" съ простымъ народомъ! [...] Мы оуповаемъ въ преосвященныхъ предстоятелей нашой церкви, же они возмогутъ сохранити непорочность ея отъ прикосновенія всякихъ незванныхъ и нечестивыхъ силъ"[62].

Члени „погодінської колонії" розраховували не лише на моральну підтримку, але й на безпосереднє втручання митрополита М. Левицького в міжпартійну боротьбу. І. Головацький у листі з Відня до А. Петрушевича в квітні 1852 р. писав: „Здесь разходятся смутныя вѣсти о нашихъ Русинахъ въ Галиціи — русчина утѣсняется отъ всюду, даже отъ родныхъ сыновъ ея — имѣнно жалуются здѣсь на злоупотребленія власти Преосвящ. Епископа Суфрагана (І. Бохенського.— *О. Т.*) и Г. Ижака и пр. (очевидно, мається на увазі цензурне остереження, яке отримала „Зоря Галицька" за російщення мови.— *О. Т.*). Жалко то слышать, имѣюще увѣреніе о ревности Нашего Превосход. Первенствующего, который при старости лѣтъ и продолжительномъ недузѣ не можеть взирать въ всѣ дѣла, ни прикратить важничанія нашихъ враговъ"[63].

Підтвердження того, що авторитет глави Греко-Католицької Церкви відігравав вагому роль у мовно-правописній боротьбі 50-х рр., знаходимо у листуванні Я. Головацького та А. Петрушевича стосовно перекладу однієї папської булли. Так, 26 березня 1855 р. професор „руської словесности" звертався за порадою до свого колеги й однодумця: „Намѣдни отдалъ мнѣ Его Преосв. Епископъ Бохенскій Окружное Посланіе или буллу Его Святѣйшейства Папы Римского съ изъявленіемъ желанія Его

---

[59] Химка І.-П. Греко-Католицька Церква...— С. 84.

[60] Зоря Галицка.— 1850.— 6 (18) грудня.

[61] Вѣстникъ.— 1850.— 14 (26) грудня.

[62] Там само.— 1851.— 8 (20), 18 (30) грудня.

[63] Лист І. Головацького до А. Петрушевича від 2 (14) квітня 1852 р. // ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 136/п. 4, № 301-а.

Преосвящ. г. Митрополита Примаса, чтобъ я изъ той латинской буллы сдѣлалъ свободный русскій Переводъ. Изъясните мене по какой причинѣ поверенъ мнѣ этотъ переводъ, когда по сю пору всегда Вы занималися тѣмъ дѣломъ, и сообщите, каково есть желаніе Его Преосвященства, какой языкъ надо соблюдать, что разумѣется подъ свободнымъ или вольнымъ переводомъ буллы"[64]. У відповідь А. Петрушевич передав слова митрополита, що „булла имѣетъ быть переведена нашею рѣчею, т. е. благородною, книжною, но никакъ „мужиковскою", чему сопротивляется уже сама важность предмета"[65]. Очевидно, важко зараз встановити, чи ці слова й справді відображали власні переконання 80-літнього М. Левицького, чи він лише одобрив те, що підказав йому його духівник і порадник. У реальності такого припущення переконуємося ще з одного листа І. Головацького до А. Петрушевича, писаного 14 квітня 1857 р.: „Я слышалъ, что Вы получили какой то приходъ — поздравляю Васъ, Милостивый Государь, съ этимъ новымъ, и какъ нельзя сомнѣваться, выгоднымъ поставленіемъ, но между тѣмъ всякій благомыслящій долженъ сѣтовать о томъ, что у насъ нѣтъ мужа, который бы Васъ могъ достойно замѣнить при боку Его Еминенціи. Дай Богъ, чтобы Вы и изъ отдаленія успѣли еще долго дѣйствовать въ томъ душеспасительномъ смыслѣ, какъ и до сихъ поръ дѣйствовали!"[66] А М. Малиновський так відгукнувся на призначення А. Петрушевича парохом села Новиці поблизу Калуша: „Много мя оскорбляетъ, що Вы выноситесь на приходъ, кто вѣсть, останится ли Вамъ время поучиться и насъ поучать, понеже на селахъ нашихъ густѣйшая хахольщина наша можетъ и Васъ заглушить"[67].

Своєрідна „кадрова політика" була одним із найбільш дійових інструментів москвофільської пропаґанди. Кращі парафії, місця викладачів, катехитів і навіть керівні посади в самій церкві займали здебільшого „тверді русини". Зокрема, при заступництві вождів „погодінської колонії" надзвичайно стрімку кар'єру зробив І. Гушалевич. На початку 1857 р. в одному з листів до Я. Головацького він ніби між іншим натякнув, що до цього часу не має титулу віце-декана чи наглядача шкільного округу: „Я ни первымъ ни вторымъ сановникомъ и неубѣгался о сіи чины, хотя онѣ бы предалися менѣ, ибо чаще я бы могъ свидаться съ священниками и поощрать къ складкамъ на Народ[ный] Домъ иль покупкѣ книгъ и всему русскому. Съ нашими хахлами нужно торговаться о всемъ а иногда имъ да что отказать, иль чѣмъ то пострашить, пока нерѣшаться въ коємъбудь дѣлѣ"[68]. А вже наприкінці того ж року І. Гушалевич міг втішатися новою посадою: „Теперь я получивъ Администрацію Деканата, долженъ занятся званіємъ этого чина. Найперве вознамѣряю сильно дѣйствовать на нашихъ хахловъ чтобы на Народный домъ денегъ нагромадить, къ сему буду имѣть всегда случайность [...] — Вы посмѣетесь

---

[64] Лист Я. Головацького до А. Петрушевича від 26 (14) квітня 1855 р. // Там само.— Спр. 137/п. 4, № 411-а.

[65] Лист А. Петрушевича до Я. Головацького // Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— С. 194.

[66] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 136/п. 4, № 477-а.

[67] Дописка М. Малиновського до листа Я. Головацького до А. Петрушевича від 21 березня 1857 р. // ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 137/п. 4, № 41-а.

[68] Лист І. Гушалевича до Я. Головацького від 13 (25) січня 1857 р. // Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— С. 323—324.

изъ меня, что я ни зъ сего ни зъ того сановытый человѣкъ, но я отплачу все, скоро приѣду въ Лембергъ на медку солодку"[69]. Коли ж у 1861 р. І. Гушалевич отримав призначення катехита у Львівській домініканській гімназії, він доклав чимало зусиль, щоб передати деканат „своїй" людині й не допустити до цієї посади відомого своїми симпатіями до народовців Й. Заячківського[70]. Подібних переслідувань зазнали за свою вірність ідеалам М. Шашкевича А. Любич-Могильницький і М. Устиянович, усе життя приневолені перебиватися у віддалених гірських парафіях. Постійно натрапляючи на глуху стіну з боку церковної ієрархії, останній змушений був звернутися за допомогою до губернатора Ґолуховського і на його вимогу підтримав намір адміністрації запровадити латинку в українську мову, щоб тільки отримати місце душпастиря у Роздолі. Навіть І. Головацький, розчулений безвідрадним становищем відомого поета, пропонував братові Якову: „Смотря на его численное семейство надобы желать, чтобъ Святоюрцы помиловали и приняли его въ пропозицію"[71].

У вузькому колі „погодінців" часто вирішувалася доля навіть найвищих церковних посад. Так, після смерти львівського єпископа-помічника І. Гушалевич запитував Я. Головацького: „Что тамъ слышать объ наслѣдникѣ Епископа Бохеньскаго? Кого Вы уже на медку поставили въ этотъ чинъ? Наше священничество очень хорошо розположено къ Кузьєм[ському], но что то поможетъ, кобы только Кардиналъ былъ такъ разположенъ"[72]. І. Головацький, який також дуже переживав, щоб звільнене місце не зайняла креатура Ґолуховського, ділився радісною новиною з братом Яковом, що митрополит М. Левицький запропонував кандидатуру С. Литвиновича і домігся негайно її затвердження у Відні й Римі[73]. А в листі до А. Петрушевича він навіть назвав тих, хто спричинився до цього призначення: „Слава Всевышнему промыслу, мудрости Его Еминенціи и Вашимъ совѣтамъ мы получили умнаго, добраго и надежнаго

---

[69] Лист І. Гушалевича до Я. Головацького [кінець 1857 р.] // Там само.— С. 377—378.

[70] У листі до Я. Головацького він писав: „Здѣ присовокупляю писемцо къ В. П. Г-дну крылошанину Лотоцкому извольте оное передать Ему. Дѣло о то: Я подалъ прошеніє въ Консисторію, чтобы меня освободили отъ объязательства Намѣстника и Надзирателя школъ. На тѣ мѣста я захвалилъ Ружицкаго, а Кобрыньскаго въ Надзиратели.— Но чортъ и межь нешею чистосердечною Русью иногда свои пакости дѣлать покушается. Нѣкоторы други Заїончковскаго приходника зъ Лопянки составили прошеніє въ Консисторію опредѣленоє и собрали во время соборчика въ дому сего приходника сбывшаго ся подписи чтобы єго Заїончковска[го] произвели въ Намѣстники.— Я и всѣ прочи даже подписавшися противны сему прошенію — ибо Заїончковскій происхожденія ляцкаго подъ Руской личиной могъ бы много вреда нанести Руси. Мною захвалены священники по части Вамъ Любезнѣйшій извѣстны. Тверди Русски люди я ихъ сквозъ и сквозъ знаю — на ныхъ можъ положится, что будь Русскаго, книги и даже все все — они разпространять даже поза предѣлы своєго деканата — противно Заїончковскій всему воспрепьятствуєтъ. Въ общаго блага интересѣ подѣйствуйте на нѣкоторыхъ съ Вами зажилыхъ членовъ нашей Консисторіи, чтобы правовѣрный деканатъ Перегиньскій непогубили, ибо грѣхъ будетъ непростительный! Я вѣдалъ моихъ а мои меня — и все хорошенько порусски ишло, но маловѣрцовъ єще вездѣ полно, надо твердыхъ и рѣшительныхъ людей, чтобы дѣло наше хорошо успѣвало. Но по что Вамъ говорить? Вы знаєте. Ты вся вѣси! Впрочемъ Богъ знаєтъ какаго розположенія сегодня наша Консисторія — єсли только полублаговѣрна то пусть и таковихъ намѣстниковъ поставляєтъ, єсли благовѣрна русска то предовсемъ нужно єй людей Русскихъ" (Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— С. 506).

[71] Лист І. Головацького до брата Якова від 7 (19) грудня 1859 р. // Там само.— С. 479.

[72] Лист І. Гушалевича до Я. Головацького від 13 (25) січня 1857 р. // Там само.— С. 323.

[73] Лист І. Головацького до брата Якова від 7 лютого 1857 р. // Там само.— С. 326—327.

Суфрагана“[74]. І. Головацький бідкався тим, що „Вѣнскіе Русины совсѣмъ осиротѣли — и не знаемъ, кто будетъ преемникомъ Дра Литвиновича (тобто ректором Віденської семінарії та настоятелем церкви св. Варвари.— *О. Т.*) і пропонував кандидатуру М. Нодя, відомого своїми „общерусскими“ поглядами. Подібним чином цей діяч клопотався і про призначення Й. Черлюнчакевича професором догматики у Львові: „Мы слышали здѣсь, что теперь, когда Пр. Слимаковскій именованъ въ дѣйствительные Ректоры Львовской Семинаріи, наступила пора, чтобъ обсадить также мѣсто втораго Вицеректора. Хорошо и желательно было бы, если это мѣсто могъ получить человѣкъ благонадежный и характерный. Такимъ именно я считаю Г. Доктора римскаго Іосифа Черлунчакевича, брата Г. Секретаря нашего друга“[75]. І. Головацький переконував А. Петрушевича і Я. Головацького, що „при всѣй своей религіозной учености и преданности Римскому престолу, онъ вмѣстѣ съ тѣмъ любитъ и глубоко почитаетъ и русскій народъ и русскую литературу“[76].

З огляду на це можна зрозуміти обурення, з яким зустрічали „об'єднителі“ просування у службовій кар'єрі будь-кого зі своїх супротивників. Ще наприкінці 1848 р., коли табір „старорусинів“ виглядав більш-менш монолітним, окремі з них виявили невдоволення міністерським наданням титулу каноніка Г. Шашкевичеві без погодження з митрополитом[77]. А в 1852 р. І. Головацький тривожився, що „Ш[ашкевич] вмѣстѣ съ Коваль-

[74] Лист І. Головацького до А. Петрушевича від 2 (14) квітня 1857 р. // ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 136/п. 4, № 477-а. Впевненість І. Головацького у „надежности“ С. Литвиновича пояснювалася тим, що недавно він мав з майбутнім єпископом конфіденційну розмову „о нашей современной литературѣ“ и той „изъвилъ свое презрѣніе ко всѣмъ молодымъ литераторамъ, дѣйствующимъ при изданіи Галицкой Зори и Семейной Библіотеки, и ему кажется, что эти люди будьто подкуплены Поляками или Москалями, чтобъ только вовести нашу литературу въ мискредитъ; — онъ удивлялся, почему Львовскіе Русины, именно отъ Св. Юра каноники и пр. сановники не препятствуютъ распространенію подобныхъ крайностей въ литературѣ, оно кажется, какъ бы они совсѣмъ соглашались съ этими злоупотребленіями“. І. Головацький зумів переконати С. Литвиновича у відсутності подібних „стремленіи въ литературѣ и еще болѣе въ политикѣ“, вказавши, що „наши Русины всегда и вездѣ добрыми и вѣрными Австріяками, и такими пребудуть, пока Австрія сама захочетъ“ (Лист І. Головацького до брата Якова від 26 березня 1856 р. // Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— С. 263—264).

[75] Лист І. Головацького до брата Якова від 2 січня 1857 р. // Там само.— С. 316.

[76] Лист І. Головацького до А. Петрушевича від 27 квітня 1857 р. // ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 136/п. 4, № 477-а, 488-а; Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— С. 316—318, 350—352. Надії І. Головацького справдилися. „Покорнѣйше благодарю Васъ за доставленныя сведенія о Д[окто]рѣ Черлюнчак[евичу] и Г. Нодѣ,— писав він А. Петрушевичу.— Г. Нодь обнялъ на время приходскую должность у св. Варвары, а вмѣстѣ съ тѣмъ и должность проректора Семинаріи. Вообще Архіерей казался до послѣдней минуты къ нему очень благосклоненъ и снисходителенъ“ (Лист І. Головацького до А. Петрушевича від 2 червня 1857 р. // ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 136/п. 4, № 481-а). А в іншому листі до брата Якова від 16 березня 1858 р. І. Головацький повідомляв: „Дръ Черлюнчакевичь, мой другъ, какъ Тебѣ уже извѣстно, именованъ въ профессоры догматики при Львовскомъ университетѣ, чему я почти столько же радуюсь, какъ бы моему родному брату.— Неслыханное торжество для насъ Русиновъ должны мы праздновать въ этомъ произведеніи [...]. Дай Богъ ему здравіе и долгоденствіе, а я увѣренъ, что онъ многимъ причинится къ возвеличенію нашего клира и обряда“ (Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— С. 390).

[77] Лист І. Борисикевича до Я. Головацького від 12 жовтня 1849 р. // Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49.— С. 399.

скимъ завязали какой то союзъ (ради кумовства безсомнительно), и намѣреваютъ присвоить себѣ монополію въ произвѣденіи училищныхъ книгъ; разумѣется съ оскорбленіемъ всѣхъ которы рукописи сюда къ одобренію присылають [...]. Я впрочемъ утѣшаюсь,— писав він далі братові Якову,— что праведная сторона скорѣе или позже побѣдитъ коварство — и въ томъ полагаю надежду между прочими на людей, какъ Преч. Петрушевычь и Богданъ нашь сладкопѣвный, когда бы только средствъ произвесть къ объявленію ихъ сочиненій, и всѣхъ прочихъ право рѣчь понимающихъ"[78]. Злорадство І. Головацького викликало й те, що „цѣсарь розвязалъ редакцію законовъ державныхъ — этого дослужились нашіе хахлы!"[79] Обурювалися протидією „об'єдиненню" з боку так званої „Віденської Рутенії" Д. Зубрицький та А. Петрушевич[80]. А І. Гушалевич у листі до Я. Головацького у 1856 р. вдавався навіть до

---

[78] Лист І. Головацького до брата Якова від 1 листопада 1852 р. // Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— С. 33.

[79] Лист І. Головацького до брата Якова [1852 р.] // Там само.— С. 27. До цієї комісії, яка займалася перекладом і публікацією австрійських загальнодержавних законів на українську мову, входили Г. Шашкевич і Ю. Вислобоцький.

[80] Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького.— С. 54—55; Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— С. 127—128. „Атаманъ Погодинской колоніи" у листі до І. Раковського від 24 травня 1852 р. вказував на такі перешкоди, що стояли на шляху запровадження російської мови в літературу галицьких русинів: „Что касается Галиматіи Русскаго языка въ Галиціи есть много Вамъ можетъ быть совсемъ неизвѣстныхъ причин сего замѣшательства. Главною, что по 1848 мало кто у насъ занимался Русскимъ языкомъ, но есть еще и другіи причины теперешнаго безродства. Я приведу Вамъ только три, покорнѣйше Васъ прося, извѣстие это сохранить только для себя -tibi soli acribo-.

Вислобоцкій, или Псевдонимъ Вас[иль] Зб[оровський] издаетъ Вѣстникъ, теперь уже на собственный счетъ. Ему хочется блистать и льстится как политическій писатель, какъ наставникъ народа, но онъ не умѣетъ языка, и маряетъ свои статьи на испорченномъ польско-мужицкомъ диалектѣ; его у насъ по той причинѣ мало читаютъ; напротивъ Галицкая Заря, съ дня на день стала исправлять свое нарѣчіе, имѣетъ больше пренумератовъ и по этой причинѣ завидя и желая ее уничтожить, клеветаетъ Василь въ Вѣнѣ, что Заря подражаетъ Московс[кому] языку и симпатизуетъ съ Москалями.

Совѣтникъ Шашкевичь, честный, сельскій священникъ, красивый лицомъ и ростомъ, молчаливый понравился Стадіону съ наружности. Стадіон хотѣлъ отличить Гал. Рус., произвелъ его въ совѣтники. И въ самомъ дѣлѣ Шашк. есть достопочитаемый человѣкъ, какъ сельскій священникъ, но относительно словесности языковѣденія, какъ церковнаго, такъ и русскаго, онъ кругомъ невѣжда; попачкалъ свой чудацкій словаръ небывалыхъ, противныхъ Слав. этимологіи словъ, и хотѣлъ бы, чтобъ его Ауторитету всѣ повиновались. Но онъ замѣчаетъ, что никто не заботиться объ его словарѣ, что языкъ беретъ свое естественное направлѣніе, и онъ такоже бѣситься и клевещетъ тоже само вмѣстѣ съ Василькомъ.

У насъ въ Галиціи есть наследственная непреодолимая ненависть между Поляками и Русскими. Первые некогда не забьваютъ непоколебимой вѣрности и привержености Русскаго народа къ законному Австр. Престолу и клеветаютъ такоже, что Руссины, избѣгая польскаго языка, имѣютъ симпатію къ Московщинѣ, какъ бы то былъ какой либо особый языкъ!!

Въ Министерстве нѣтъ человѣка, который бы умѣлъ и языкъ и былъ въ состояніи розличить ложъ отъ истины. Конечно хотѣли бы створить вмѣсто Русскаго какой то Рутенскій народъ. Есть еще и другіе причины у нас негодованія на Русское слово, но покаместъ будетъ довольно и выше приведенныхъ трехъ (Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького.— С. 54—55).

А. Петрушевич розробив цілу теорію причин розколу в староруському таборі. „Сожалѣю о несчастномъ состояніи нашего многонадеждначо Редактора Зори Галицкой,— писав він 31 квітня 1854 р. Я. Головацькому,— тѣмъ болѣе, что онъ снова (Богу благодареніе не для моей провины) получилъ цензурный выговоръ — разумѣется наущеніемъ Вѣнской Рутеніи. По моему мнѣнію (не въ гнѣвъ будь сказано) суть то только дальшія послѣдствія во время нашего народнаго отрожденія, на плохомъ и шаткомъ основаніи, совершенной организаціи нашихъ моральныхъ силъ.

погроз на адресу Г. Шашкевича та його однодумців — прихильників народної мови: „Наша Вѣна пріяла на себя многоважное дѣло всѣмъ хочетъ втѣснуть то, что въ еи головѣ уродилось. Пусть подождутъ немножко, пока неподростутъ наши ученики"[81]. На початку 1858 р. І. Головацького непокоїло те, що „сов. Шашкевичь произведенъ въ какіе то Ober Inspector или Ober Rector здѣшней (Віденської.— *О. Т.*) семинаріи, и стѣсняетъ права Отца Николая Нодя неимовѣрно — жалко смотрѣть на это; — кажется онъ намѣренъ произвести какую то радикальную курацію, но не знаю какой болѣзни; грозитъ именно всему вліянію такъ названному россійскому, котораго главнымъ органомъ считаетъ онъ Церковную Газету"[82]. І вже абсолютно неприйнятною для „об'єдинителів" була перспектива обрання Г. Шашкевича галицьким митрополитом: „Ужасно и подумать, чтобъ человѣкъ простой, даже грубый, безъ заслугъ и науки, безъ малѣйшей искры христіянской любви въ сердцѣ, могъ вознестись на престолъ покойнаго Кардинала!"[83]

Номінація Г. Яхимовича главою Греко-Католицької Церкви надзвичайно втішила „твердих русинів" і вселила надію на те, що їм вдасться перебрати в свої руки всі ключові посади в церковній ієрархії. Так, Я. Головацький 4 січня 1861 р. повідомляв А. Петрушевичеві: „Бывъ у В. Пр. Митрополита, услышалъ я отъ Него, что онъ вознамѣряетъ совокупить сюда во Львовъ всѣ наши лучшіе силы — и Онъ намѣренъ начать отъ Васъ. Онъ желаетъ дать Вамъ мѣсто каноника и референта консисторского"[84]. А вже у вересні того ж року Яків вітав свого колегу з новим підвищенням: „Прежде всего привѣтствую Васъ на поприщѣ новой лѣствицы достоинствъ и желаю Вамъ здравия и всякаго благополучія. Я радуюсь сердечно, что будемъ могли вмѣстѣ жить и работать во славу и пользу матери Руси"[85].

Львовская Рутенія опершись о политизующее Правительство, замкнувшись въ весьма тѣсныхъ границахъ своего дѣйствія, похватила нечаянно за бразды правленія русскимъ народнымъ движеніемъ: на такимъ счастливымъ пріобрѣтеніемъ недовольная, захотѣлось ей въ самомъ престолномъ городѣ австрійскаго государства имѣть своихъ постоянныхъ репрезентантовъ. Обстоятельства спослѣшествовали ихъ намѣреніямъ и желаніе къ несчастю исполнилось. Отрасль Галицкой Рутеніи пересилилась въ Вѣену, съ начала какъ каждая колонія, покарялась она своей Матери Львовской Рутеніи сообщалась съ нею, но окрѣпнувъ и поразумѣвъ свой собственный интересъ стала она, самозвательно предписывать правила даже своей родителцѣ; что болѣе, занявъ значительно мѣсто въ самомъ Правителствѣ, получивъ большее жалованіе, Вѣенская Рутенія при своей безхарактерности осмѣлилась нынѣ уже тероризовать непослушную и худую Галицкую Рутенію!" (Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— С. 127—128).

[81] Лист І. Гушалевича до Я. Головацького від 26 лютого 1856 р. // Там само.— С. 259.

[82] Лист І. Головацького до брата Якова від 4 (16) березня 1858 р. // Там само.— С. 391.

[83] Лист І. Головацького до брата Якова [1858 р.] // Там само.— С. 406. Див. також: Листи І. Головацького до брата Якова від 4 (16) березня; 28 липня 1858 р. // Там само.— С. 391; 408—409; Лист І. Головацького до А. Петрушевича від 8 травня 1859 р. // ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 137/п. 4, № 433-б.

[84] Там само.— № 57-б. М. Малиновський також сповістив А. Петрушевичу, що він „просилъ Преосвященного Еппа воззвати Васъ на одно изъ оупраздненных двохъ мѣсть при здѣшномъ Крылосѣ", і попереджував: „Вы же не отрекайтесь, когда хочете больше нашему обрядови и народу полезнымъ быти" (Там само.— Спр. 302/п. 7, № 15-б; 449-в).

[85] Там само.— Спр. 137/п. 4, № 77-б. А в листі від 4 червня 1861 р. Я. Головацький висловився ще більш конкретно про надії, пов'язані з кар'єрою А. Петрушевича: „Градите съ Богомъ въ счастливый часъ на землю, которая издревле была землею русскою, которая не смотря на долголѣтнее отчужденіе еще нынѣ откликается роднымъ духомъ и надѣется когда то опять прижиться къ своему родоначальному пню" (Там само.— № 73-б).

Діяльність „погодінської колонії“ призвела також до змін у самій церкві. „Відома річ,— писав Я. Гординський,— що москвофільська пропаґанда 50-х рр. не обмежала ся виключно на національно-літературні питання. Вона сягала глибше в політичну, а навіть релігійну сферу. Українці повинні по її рецепті стати не тільки Великоросами, але й прихильниками російського царя і православя. Тому москвофіли аґітували також проти унії й під покришкою привернення давного благочестя защіплювали православного духа не тільки між світськими людьми, але й поміж священством. Так приготовлялася атмосфера, що дійшла до кульмінаційної точки в 60-х рр. і викликала масову еміґрацію галицької духовної і світської інтеліґенції до Росії, а в парі з тим і масове відступництво від унії й свойого народу“[86].

Так, Д. Зубрицький ще у 1842 р. в листі до М. Погодіна називав Берестейську церковну унію „переходомъ отъ православія къ папизму“ і дуже переживав, щоб той під час перебування в Італії „не приложился к папскимъ туфлямъ“[87]. І. Головацький наприкінці 1851 р., дізнавшись про намір австрійських властей ліквідувати юліанський календар — „тотъ столбъ православія нашего“, писав братові Якову: „Въ высшихъ сферахъ нашего священства превладѣмъ духъ езуитскаго коварства и самолюбія; останетъ ли и низшая сфера безъ дѣла. Єслы когда то теперь пора обдумывать о будущемъ ударѣ, поразумѣваться приватно, что бы готовымъ быть на борбу за жизнь или смерть! Прошу Тебе Брате, распиши о томъ всѣмъ друзямъ, дабы скрыто обдумывали о средствахъ, сильную произвести оппозицію, когда время придетъ; а оно можетъ быть недалеко! — Єсли же и протянется, то вѣрные имѣемъ слѣды, куда насъ унія заведетъ!“[88] Яким саме чином надіявся І. Головацький протидіяти планам адміністрації, видно з наступного листа: „Объ латинскомъ мѣсяцесловѣ утихло все на время — угорскимъ храни Богъ, и не говори объ томъ, сей часъ перейдутъ на благочесть (тобто православ'я.— *О. Т.*) — а нашіе?“[89]

Відвертою ненавистю до унії та восхвалянням Росії і православ'я буквально пересипані листи близького приятеля Я. Головацького збаразького декана Й. Сокульського. Про книгу з церковної історії закарпатця А. Балудянського він писав: „Немножко воняетъ папизмомъ, но онъ долженъ быти извененъ, бо єму нельзя, и нѣкакъ было всю сущую правду матку излагать какъ священнику русско-римскому доселѣ, бо моглбы обличенъ быти сизматикомъ!!“ Але Д. Зубрицькому він був вдячний за те, що той своєю працею розкрив „злодіяння“ ієрархів церкви, через яких „нашъ народъ нынѣ сталъ подобенъ дереву здоровому, сочистому, сильному въ коренѣ но безъ вѣтвъ, и листвья — кто его обрубилъ? — унія!!“[90]

[86] Гординський Я. Віденська гр[еко]-к[атолицька] духовна семінарія в рр. 1852—1855 // Записки НТШ.— Львів, 1913.— Т. 115.— С. 35.

[87] Лист Д. Зубрицького до М. Погодіна від 17 (5) червня 1842 р. // Письма къ М. П. Погодину...— С. 565.

[88] Лист І. Головацького до брата Якова [кінець 1851 р.] // Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— С. 12.

[89] Лист І. Головацького до брата Якова від 12 (24) січня 1852 р. // Там само.— С. 18.

[90] Лист Й. Сокульського до Я. Головацького від 16 березня 1853 р. // Там само.— С. 49. В іншому листі Й. Сокульський риторично запитував: „Какой то судъ постигнетъ когда въ Исторіи святителей русс. отъ Михаила первого, Кирилла, Ипатія, Іосафата (тобто Михайла Рогози, Кирила Терлецького, Іпатія Потія і Йосафата Кунцевича.— *О. Т.*) и проч. до кончины Митрополита Антонія [Ангеловича] этого премудрого Доктора!! (Там само.— С. 203).

Усі свої надії Й. Сокульський покладав на те, „что слова Стихотворца р[усского] Пуш[кіна] исполнятся со временемъ, что славенскіе рѣки сольлются во русское море и изсякнутъ". А для цього „Слов[янське] племя должно освободить такъ церковъ какъ и міръ отъ тенетъ діявольскихъ — упрочить чисто православ[ну] вѣру — по словамъ Спасителя.— Его учениковъ С. Евангел[істів] С. Отцовъ — и Соборовъ и отродить новую чистую, истинную Церковъ соборную, и Апостоль[ську], во которой Духъ С[вятий] премудрости, разума и страха божія правити будетъ, во истенной вѣри, любве, и надеждѣ одержанія царства вѣчного.— На словенахъ будущій долгъ лежитъ — и надежда"[91]. Яку саме церкву мав він на увазі, також не таємниця: „На западѣ похоже на бурю съ Вюгой — но богу благодареніе Востокъ сіяетъ [...] — Тамъ все дѣлается, безъ радъ, сеймовъ, рейхстаговъ, бомбардировки, гвардіи народной, безъ пролитія крови, ино по духу любви христовой. Рабъ и Владика купно совѣтуютъ о общемъ благѣ царства и Церкви а сыла свыше духомъ премудрости наставляетъ Правителя и правленіе"[92].

Наскільки далекими були уявлення Й. Сокульського про „благословенний Восток" від реальної дійсности, напевне не підозрював навіть він сам, як і багато інших його однодумців. Незнання і водночас надмірна ідеалізація Росії були однією з найбільш характерних ознак галицького москвофільства 50-х — початку 60-х рр. К. Устиянович, згадуючи свої молоді роки, визнавав: „Я любив Москву. Я любив єї, як любить ся надію [...]. І я придержував ся тої ідеї за-для немочи нашої, за-для невіри в свої власні народні сили, за для убиваючої переваги россійської словесности, за-для россійської державної і економічної сили [...]"[93]. А російський мандрівник В. Кельсієв, подорожуючи Галичиною у середині 60-х рр., зауважив, що "галичане страшно идеализируют Россию". „У нас всё хорошо, всё верх совершенства,— занотував він у своєму щоденнику.— Наша политика, наша литература, наше общество, наши учреждения, наши города, чистота наших улиц и нравов, самая физическая наружность кождаго из нас — верх совершенства, по их понятиям. Хотите обидеть их или навлечи на себя подозрение, что вы польский шпион — а мне и это случалось — разскажите им что-нибудь о темных сторонах нашего быта [...] и вы увидите, что вы их насмерть оскорбили в их заветных верованиях. За то восторженныя, самыя утрированныя похвалы России отворяют вам все двери и все сердца [...]"[94]. „Я видел много священиков, я бывал в домах их, гостил у них по неделям, толковал с передовыми и с отсталыми, и невольно пришёл к заключению, что все они, даже самые робкие, самые плохие, в глубине души хоть завтра

[91] Лист Й. Сокульського до Я. Головацького від 11 травня 1855 р. // Там само.— С. 203—204.

[92] Лист Й. Сокульського до Я. Головацького від 16 березня 1858 р. // Там само.— С. 388. Подібну думку знаходимо і в листуванні Я. Головацького з А. Петрушевичем: „Пусть пропадетъ и западается весь Западъ съ своими хитростями — а мы смотримъ на Востокъ, оттуда исходитъ солнце!" (Лист від 21 (9) лютого 1860 р. // ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 137/п. 4, № 40-б.

[93] Устіяновичъ К. М. Ф. Раєвскій и россійскій панславизмъ. Спомини зъ пережитого и передуманого.— Львôвъ, 1884.— С. 22, 32.

[94] Кельсієвъ В. Галичина и Молдавія...— С. 163—164.

готовы принять православие и ждут не дождутся, когда Галичина станет русскою",— підсумував він[95].

Звичайно, у ті часи в Галичині ніхто не відважився б відкрито проповідувати подібні ідеї. Відверта пропаґанда православ'я, особливо у його російському варіанті, неминуче викликала б репресії з боку австрійських властей[96]. До того ж лідери польського руху пильно стежили за найменшими реальними, а ще частіше — уявними, проявами „апостазії" греко-католицького кліру. Так, у грудні 1849 р. М. Левицький і Г. Яхимович змушені були подати протест на адресу цісаря, в якому спростовували закиди латинської ієрархії про „схильність до відриву від Католицької Церкви", викликані проханням українських владик про запровадження української мови для викладання богослов'я[97]. Тоді ж польське духовенство розповсюджувало чутки, що „руські священики приховують схизматицькі бороди, щоб при нагоді відслонити і бути цілком подібним до схизматиків"[98]. Під час російсько-турецької війни 1854 р. поширювалися безпідставні чутки, „что въ Галичинѣ, именно въ Премышлянской Епархіи 20 нашихъ Священниковъ заперли, за то, что народу проповѣдали что россійское православіе естъ единственною спасительною вѣрою, и будто они за Царя Николая молились, своими вѣрными обличенныи"[99]. А священик І. Острожинський у 1857 р. писав, що поляки „на Насъ Священникôвъ гавкаютъ и враждуют а мы ледве дихаёмъ. Робы що кажутъ, а все не довѣреют, и огуду кедаютъ, що ми не доста католическі, абы и римскыи устав приняли, то ще будут голосити, що то удают а за

[95] Кельсіевъ В. Галичина и Молдавія...— С. 143. За словами В. Кельсієва, якийсь „остроумный галицкий священник" так описував йому становище греко-католицького духовенства: „Нас пятьсот лет сряду давят, а чтож из нас выдавили? Только то, что мы их (тобто поляків.— *О. Т.*) больше ненавидели, чем отцы наши, хотя они отцов-то преследовали сердитей чем нас. Навязали нам унию, которая нам противнее, чем вам, исказили наш обряд, бороды нам побрили и уверились, что между нами и православной церковью все кончено — мы даже с виду больше на латинских ксендзов похожи, чем на русских священников. Но одну мелочь забыл почтенный Рим, он не сообразил, что стены наших церквей, утварь, обряд, напев, предания — все вопиет нам о том, что у него называется схизмой (расколом), что никаким образом не можем мы отвязаться оть идеи, что этот раскол — вера отцов наших, вера всего русского народа, всех его племен; что расколом этим Земля Русская единится и стоит, что он составляет душу русской истории, и что не будь его, мы давно утратили бы свою народность и приняли польскую. Теперь поляки из кожи вон лезут, чтоб довершить единение церквей во Святой Унии, и единение народностей бывшей Речи Посполитой в польскости. Мы из кожи вон лезем, чтоб не поддаться, потому что поддаться — значит отречься от завета наших отцов, мучеников Православия и Руси, потому что поддаться — значит погибнуть самим и отдать на гибель весь народ, которого мы единственные представители, предводители и друзья; мы одни дорожим его хлопскими и поповскими преданиями, мы одни преданы его вере, его языку, его грамоте; нас с ним вяжет обоих надежда на слияние некогда с остальною Русью, и в нас кипит та же историческая, вековая вражда к ляшне и ко всему, что ляшней пахнет... Они нас гонят: власть в их руках, но с каждым днем они более и более теряют почву из-под ног, и становятся тем, чем им быть у нас надлежит — иностранцами. А мы, в свою очередь, с каждым днем делаемся более и более православными, любовь наша ко всему русскому растет не по дням, а по часам, народ наш начинает фанатически веровать, чо присоединение Галичины и Буковины к России дело неизбежное, и что ему лучше станет от этого присоединения (Там само.— С. 140—141).

[96] Державний архів Львівської области, ф. 350, оп. 1, спр. 527, 763.

[97] Лист Г. Яхимовича до М. Левицького від 18 грудня 1849 р. // Матеріали до історії...— С. 350.

[98] Там само.— С. 351.

[99] Лист В. Добрянського до Я. Головацького [травень 1854 р.] // Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— С. 131.

давнымъ потїегаютъ"[100]. Отримавши номінацію, митрополит Г. Яхимович однією з умов зайняття цієї посади поставив необхідність спростування урядом закидів греко-католицькому духовенству в тяжінні до правосла-в'я[101]. Звинувачення у „схизмі" були найпопулярнішим арґументом у суперечках польських послів з руськими душпастирями — депутатами Галицького сейму.

Разом з тим польські спекуляції навколо цієї проблеми аж ніяк не виключають того, що тенденція до зближення з православ'ям у Греко-Католицькій Церкві й справді існувала. Її проявом стало загострення так званого „обрядового" питання. Сам по собі рух за очищення обряду, що набрав особливого розмаху на початку 60-х рр., не був тотожний москвофільству і виник як реакція на латинізацію у Греко-Католицькій Церкві ще задовго до 1848 р.[102] Але з часу „Весни народів" він отримав виразне національно-політичне забарвлення. Як свідчив один із чільних „обрядовців" І. Наумович на судовому процесі „Ольги Грабар і товаришів": „Вже в р. 1848, як у цілій Європі, так і в нас у Галичині з'явилися люди, котрі стали боронити свою народність. Народність наша тісно пов'язана з обрядом. Пробудження народности потягло за собою пробудження церкви; священики, виховані в тому дусі, розглянулися в книгах, пізнали різні блуди і контрадикції в обрядах, тоді з'явилася думка очищення обряду від латинських домішок і я сам гаряче перейнявся цією думкою"[103].

Як ми вже зазначали, ще в діяльності Головної Руської Ради та її місцевих філій були помітні тенденції до реформування Греко-Католицької Церкви в дусі очищення від латинських нашарувань та наближення до передунійного стану. Це природне прагнення до збереження власної конфесійної самобутности, підсилене пробудженням національної самосвідомости та гострим політичним протистоянням з польським національним рухом, лідери москвофільської „партії" намагалися використати для досягнення своїх „об'єдинительських" цілей. Зокрема, Б. Дідицький гаряче підтримував намір Я. Головацького видавати „Мѣсяцесловъ" і описати в ньому „народные Праздники да вѣрованія нашихъ предковъ". „Этому дѣлу, какъ и всему, что только отъ насъ произойдетъ, быть всесловенскимъ! Торжествуй, Шафарикъ! солейтесь ручьи во русскомъ Морѣ!" — сподівався цей ревнитель „твердої Русі"[104]. Д. Зубрицький у листопаді 1856 р. повідомляв М. Погодіну, що він з Я. Головацьким розпочали друкувати „Литургію св. Ионна въ карманном форматѣ съ польскимъ и нѣмецкимъ переводомъ [...]. Цѣлъ предприятія, чтобъ и наши священники, изъ коихъ едва десятый человѣкъ разумѣетъ церковнославянскій языкъ, и Поляки, которые въ особенности на селахъ посещаютъ церкви, разумѣли, научались и удивлялись превосходству, вели-

[100] Лист І. Острожинського до Я. Головацького від 3 березня 1857 р. // Там само.— С. 335.

[101] Лист Й. Кобилянського до А. Петрушевича від 8 листопада 1860 р. // ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 227/п. 6, № 50-б.

[102] Korczok A. Die grichisch-katholische Kirche...— S. 134—135.

[103] Стенографическій отчетъ изъ судовой росправы по дѣлу Ольги Грабарь и товарищей.— Львовъ, 1882.— С. 187.

[104] Лист Б. Дідицького до Я. Головацького [лютий 1855 р.] // Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— С. 182.

колѣпію и красотѣ славянско-восточного богослуженія. Жаль только, что книжочка будетъ искажена уніятскими прибавками, ибо иначе нельзя, но типъ останется ненарушимъ"[105]. А І. Головацький великі надії покладав на переїзд в Галичину уніатського священика, еміґранта з Наддніпрянської України Іполита Володимира Терлецького. „Я думаю,— писав він А. Петрушевичеві 14 квітня 1857 р.,— что онъ никакимъ образомъ не могъ бы повредить нашей народности, а напротивъ, какъ восточный священникъ посвященъ въ Римѣ, и соблюдающій въ полной чистотѣ обрядъ греческій, могъ бы подѣйствовать въ нѣкоторомъ отношеніи на возстановленіе нашего упадшаго и многимъ испорченнаго уніятского или Замосцскаго обряда"[106].

Особливу роль у вихованні греко-католицького кліру в дусі рішучого заперечення латинництва і замилування до „східних" традицій у 50-ті рр. відіграла Віденська греко-католицька семінарія. Перебуваючи у столиці величезної імперії, контактуючи з представниками різних народів і віросповідань, молоді семінаристи з Галичини намагалися, цілком зрозуміло, з'ясувати своє місце в цій мозаїці мов, конфесій, націй. Звичайне відвідання богослужінь у Православній Церкві залишало глибокий слід у душах майбутніх пастирів. Так, у одному з листів А. Шанковського, написаному після візиту до Грецької Церкви у Відні, читаємо: „Враженье, котре мы там тогди заняло, не до описаня, припомнула бо мнѣ на сампередъ ихъ ôтправа огидно зъ фушерованный въ Галиціи обрядъ греческій, а потому вѣдокъ поважныхъ бородатыхъ мужей сывыхъ Епископôвъ ихъ — аріи чародѣйны греческіи перенесли мя до Греціи, до той то колыбели нашой святой вѣры [...]"[107]. Не дивно, що в такому ґрунті легко приймалися зерна „об'єдинення", які сіяли серед вихованців галицькі „общероси" і навіть окремі викладачі семінарії. Чи не найбільше відзначився на цьому поприщі І. Головацький, який розповсюджував відповідно підібране чтиво за дорученням свого брата Якова та протоієрея російського посольства М. Раєвського[108]. Посольська церква та її настоятель також немало спричинилися до поширення ідей „самодержавія, православія і народности". Один із російських урядових чиновників писав до М. Раєвського: „Благотворность просвященного и патриотического влияния Вашего на переодически сменяющийся состав воспитывающегося в Вене галицкого юношества должно поддерживать в ней число наших приверженцев. Скажите, какие преимущественно книги нужны Вам для дела, которому Вы так давно и неутомимо служите, а я буду стараться по мере возможности Вас снабжать ими"[109]. А в листі закарпатця П. Петрашевича, близького приятеля згадуваного нами А. Шанковського, знаходимо буквально такі слова: „Сколько же и в настоящее время есть в духовной семинарии униятской ad St. Barbaram в Вене кандидатов горящих желанием идти к Вам, батюшка наш, и удостоится Вашего снисходительного обращения [...]. Про церковь Вашу потому именно пишу,

---

[105] Письма къ М. П. Погодину...— С. 603.

[106] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 136/п. 4, № 477-а.

[107] Гординський Я. Віденська гр[еко]-к[атолицька] духовна семінарія...— С. 38.

[108] Див. звіт С. Литвиновича митрополичій консисторії за 1855 р. (Архів центральної парохії і церкви св. Варвари у Відні.— Папка: Львівський ординаріат, кардинал М. Левицький).

[109] Лист А. Ахматова до М. Раєвського від 19 травня 1863 р. // Зарубежные славяне и Россия: Документы архива М. Ф. Раевского. 40—80 годы XIX века.— М., 1975.— С. 26.

ибо Ваше в ней прекрасное богослужение нас только в умыление приводило и пленяло меня, что я ныне, когда сам великой благодати священства удостоин, приношаю бескровную жертву в местной нашей церкви, часто порываюсь и желалъ бы отлетети по порам в Вену, чтобы быти в русской церкви на богослужении, поелику я, стоя с говеющим благочестивым православно-христианским народом в храме православном, и токмо там щиро богу помолился!"[110]

Були в українському суспільстві й об'єктивні причини, що спонукали до особливого піднесення обрядового руху на початку 60-х рр. XIX ст.[111] „Коли собі пригадаємо, що майже вся освічена верства руська складалася з самого духовенства, що справи церковні при недостатку світського образованя і світських ідеалів з давен-давна грали переважну ролю ві всіх змаганнях Русинів, що вихована в шляхоцьких поглядах інтеліґенція руська маловажила собі мужицьку народну масу й її інтереси,— писав О. Терлецький,— то зрозуміємо, чому й тепер проводирі руської інтеліґенції поставили на денний порядок як найважнішу річ справи церковні [...]. В той час, коли польська інтеліґенція проливала кров за свої патріотичні мрії, галицько-руська інтеліґенція перемінила ся на табір богословських диспутантів і реформаторів. Почавши від старих дідів, а кінчаючи на малих хлопцях уся письменна Русь кинула ся до чищення обряду"[112].

Основним рушієм боротьби проти латинізації було нижче духовенство, яке самовільно, без відома церковної ієрархії почало усувати „чужі" традиції в практиці богослужінь, облаштуванні храмів і навіть зовнішньому вигляді душпастирів. Правда, між самими обрядовцями не було згоди в тому, що саме слід розуміти під „первісною чистотою східного обряду". Тобто неясною була кінцева мета руху, а отже, хаотичними і суперечливими були й дії, спрямовані на досягнення цієї мети[113]. Чільними діячами галицьких обрядовців були В. Терлецький та І. Наумович, які своєю діяльністю здобули велику популярність серед сучасників[114]. Зокрема, львівське „Слово", описуючи урочисте богослужіння у Перемишлі в серпні 1861 р., особливо відзначало участь у ньому В. Терлецького „съ поважною своею бородою". „Если уже самъ видъ Преподобного Отца, его благоговѣйность, кого-нибудь плѣняе,— читаємо в газеті,— то тѣмъ бôльше самое служенье его. Се бо въ цѣлой лѣпотѣ своей засіялъ нашъ

---

[110] Лист П. Петрашевича до М. Раєвського від 4 (16) липня 1864 р. // Там само.— С. 363—364.

[111] Один із лідерів молодих народовців К. Климкович у статті „Руська народна партія і її політичнаісповідь" зауважив, що „різниця обряду іісповідання не вадить де-інде єдності народності зовсім; але в Галичині мається річ інакше. Тут уважається перехід грецького обряду на латинський заразом яко проміна руської народности на польську [...]. Руське духовенство звернуло тому свою увагу на наглячу конечность, щоб греко-католицький обряд від чужородних примішок очистити і до первоначальної годности, яка в народу по традиції в великій шанобі остається, назад довести, як через те, так і через закріплення обкраяної значно автономії грецько-з'єдноченої церкви, ширшаючому латинізованню — що тотожне єсть, як сказано, з ополячуванням — галицьких Русинів таму положити" (Мета.— 1865.— № 1.— С. 11—12).

[112] Терлецький О. Галицько-руське письменство...— С. 85—86.

[113] Детальніше про суто церковні аспекти обрядового руху див.: Гординський Я. До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-х рр. XIX в. // Збірник філологічної секції НТШ.— Львів, 1917.— Т. 16.— С. 68—75.

[114] Свистунъ Ф. И. Прикарпатская Русь...— Ч. 2.— С. 87—107; Rudnytsky I. L. Hipolit Vladimir Terlecki // Essays in Modern Ukrainian History /Ed. by P. L. Rudnytsky.— Edmonton, 1987.— P. 143—172.

грек. кат. обрядъ, совершаемый Преподобнымъ Отцемъ, въ правдивомъ, не спорченномъ видѣ"[115]. Народовські „Вечерниці" у травні 1862 р. оголосили про розпродажу портретів В. Терлецького, наголошуючи, що його заслуги „суть аж занадто кождому з нас знаемії, аби ми ще хотіли аби й потребували пригадувати те, що портрет сего мужа повинен би украшати кажду руську хату"[116]. А І. Наумовичу 40 світських студентів університету надіслали подяку „за тотѣ труды [...] коло очищенья нашои батьковскои г. к. вѣры отъ чужихъ, рускому духови противныхъ вплив̂овъ"[117].

Головні суперечки навколо обрядових питань точилися у пресі[118]. Розпочав полеміку часопис „Przegląd polski" у середині 1861 р., звинувативши греко-католицьке духовенство у прагненні наблизити свою церкву до російського православ'я за допомогою змін в обряді[119]. Трибуною обрядовців стало „Слово", яке спочатку обмежилося невеликими спростуваннями закидів „Przegląd-у" та інших польських газет[120], а пізніше почало систематично вміщувати статті й дописи в обороні „чистоти обряду" та його ревнителів[121]. Кілька кореспонденцій з Галичини, прихильних до обрядовців, умістив німецький часопис „Ost und West"[122]. Противники обрядового руху з-посеред греко-католицького кліру друкували свої статті у польських газетах, редактори яких намагалися використати внутрішні незгоди українського духовенства для своїх політичних цілей[123]. Натомість публікації віденського „Вѣстника" акцентували на необхідності зваженого підходу до обрядових справ, посилаючись на авторитет керівництва церкви[124].

Однак позиція греко-католицької ієрархії виглядала досить дивною. Лише в січні 1862 р. з'явилися пастирські листи митрополита Г. Яхимовича і перемишльського єпископа Т. Полянського, які засуджували новаторів і застерігали їх від самовільних змін у літургії[125]. Крім того, митрополит закликав І. Наумовича подати обґрунтування своїх дій. Але

---

[115] Слово.— 1861.— 30 серпня (11 вересня).

[116] Вечерницѣ.— 1862.— № 15.— 10 травня.

[117] Слово.— 1862.— 20 січня (1 лютого).

[118] Одним із наслідків, що були спричинені „обрядовщиною", стало зацікавлення історичним минулим українського народу і його церкви. Це проявилося в публікації кількох збірників документів та брошур: Malinowski M. Die Kirchen- und Staats-Satzungen bezüglich des griechisch-katholischen Ritus der Ruthenen in Galizien.— Lemberg, 1861; Die Ruthenische Sprach-und Schriftfrage in Galizien.— Lemberg, 1861; Harasiewicz M. Annales ecclesiae ruthenae.— Leopoli, 1862; [Волинський І.] O obrzędach greckounickich jako kwestyi czasów dzisiejszych w Galicyi Wschodniej. Przez księdza tegoż obrządku.— Lwów, 1862.

[119] Przegląd polski.— 1861.— 23 grudnia.

[120] Слово.— 1861.— 26 липня (7 серпня); 29 липня (10 серпня).

[121] За підрахунками Я. Гординського, у „Слові" починаючи з серпня 1861 р. до середини 1863 р. було опубліковано близько 120 статей на обрядову тематику (Гординський Я. До історії культурного й національного життя...— С. 68—75).

[122] Великий А. Г. З літопису християнської України.— Рим, 1979.— Т. 8.— С. 136.

[123] Dziennik polski.— 1861.— 7, 8 grudnia.

[124] Так, вже у програмній статті на 1862 р. редакція „Вѣстника" заявила, що буде відстоювати „нетикальнôсть нашихъ церковныхъ обрядôвъ, без собраня и соизволеня всѣхъ Єпископôвъ нашихъ" (Вѣстникъ.— 1862.—18 (6) січня). Див. також: Там само.— 1863.— 16 (28) січня; 30 березня (11 квітня); 6 (19) квітня; 17 (29) квітня.

[125] Pełesz J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom vom der ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart.— Wien, 1880.— Bd. 2.— S. 938; Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. Archiwum Biskupstwa Grecko-Katolickiego (ABGK), sygn. 3511.

той тричі проігнорував вимогу владики, за що був покараний 14-денними реколекціями. Та цієї покути лідер обрядовців так і не відбув, бо Г. Яхимович відмінив своє рішення після розмови з І. Наумовичем. Останній навіть оголосив у „Слові", що „нашъ возлюблений Митрополитъ замышляе важному сему дѣлу дати отповѣдное требованіямъ нынѣшного духа времини направленіе въ пользу питомого нашого обряда"[126].

Великі надії на Г. Яхимовича покладав і Б. Дідицький. „Позавчера прійшла зъ Риму нова буля (з 8 Апр. с. г.), по теоріи дуже благосклонна для Востока и греч. обряда,— читаємо у його листі до А. Шанковського від 11 травня 1862 р.— На подставѣ той булѣ прійместь за дѣло очищенья нашого обряда самъ Митрополитъ, а сими днями выдасть Онъ въ томъ духу нову куренду. Радость зъ того приводу у нашихъ велика. Вправдѣ бореній по тому предмету буде еще не мало, однакожь поборники лучшихъ засадъ Руси уже тѣмъ самымъ здѣлали крокъ одинъ на передъ"[127].

Нова енцикліка папи Пія IX й справді давала певні ґарантії для збереження східного обряду в Католицькій Церкві та забороняла насильницьку латинізацію. Разом з тим у пастирському листі від 25 травня 1862 р., яким ця енцикліка була оголошена в Галичині, митрополит Г. Яхимович поставив цілий ряд запитань, що стосувалися історії та тодішнього стану міжконфесійних стосунків. Поодинокі священики та зібрання духовенства повинні були подати свої відповіді латинською мовою на адресу митрополичої консисторії, щоб та могла представити Римові єдиний пакет вимог для досягнення порозуміння і нормалізації відносин з римо-католиками[128]. Ухвалу митрополита підтримала навіть австрійська адміністрація, яка побоювалася надмірного розпалювання полеміки навколо церковних проблем і намагалася спрямувати їх розгляд у леґальне русло[129]. „Але коли галицький клір станув перед реальною працею, майже зовсім опустив руки [...]. Наше духовенство не вміло станути на висоті своєї задачі й підперти свойого архіпастиря в обороні власного обряду й народу. Тим самим зійшла ціла обрядова боротьба на пусту полеміку",— констатував історик Я. Гординський[130]. Не допоміг навіть відкритий демарш митрополита Г. Яхимовича, який перервав прямі контакти з латинською консисторією у Львові і постановив листуватися з нею тільки через Рим[131]. Ця акція не знайшла належного резонансу серед громадськости, а раптова смерть перервала реалізацію намірів владики[132]. Його наступник С. Литвинович відмовився від ідеї скликання церковного синоду і обрав інший шлях для полагодження міжобрядових суперечок — укладання угоди з латинською церковною ієрархією за посередництвом Ватикану[133]. Цей документ після тривалих переговорів у Римі був підпи-

[126] Слово.— 1862.— 28 лютого (12 березня).

[127] Гординський Я. До історії культурного й політичного життя...— С. 162.

[128] Harasiewicz M. Annales...— P. 1120—1138; Слово.— 1862.— 9 (21), 18 (25) червня.

[129] Див.: Гординський Я. До історії культурного й політичного життя...— С. 85—86.

[130] Там само.— С. 87—88.

[131] Слово.— 1863.— 20 березня (1 квітня).

[132] Pełesz J. Geschichte...— S. 932—933.

[133] Початком для укладення „Конкордії" став лист папи Пія IX від 2 березня 1863 р., яким були закликані до Риму єпископи обох обрядів з Галичини. Греко-католиків представляли єпископи С. Литвинович і Т. Полянський та священики Г. Шашкевич, М. Малиновський, С. Сембратович і В. Бачинський (Pełesz J. Geschichte...— S. 1010).

саний 17 липня, підтверджений папою 6 жовтня і оголошений пастирським листом С. Литвиновича 4 грудня 1863 р.[134]

Така діяльність нового митрополита викликала незадоволення серед москвофільських діячів, що призвело до гострих нападок на главу Греко-Католицької Церкви у пресі, масової еміґрації захопленої „общерусскими" ідеалами галицької інтеліґенції до Росії, зокрема в Холмщину, де вони відігравали особливу роль у ліквідації унії, а в кінцевому підсумку — до відомої заяви про національну єдність галицьких русинів з росіянами у „Слові" та на Галицькому сеймі[135].

Таким чином, основною проблемою, яку довелося вирішувати українській інтеліґенції Галичини в 50—60-х рр. XIX ст., була проблема вибору найбільш прийнятної ідеології з-поміж двох основних національно-політичних орієнтацій — української та російської. І хоч в умовах абсолютизму відкрита політична діяльність була неможливою, протистояння між цими течіями (насамперед у мовно-літературній та церковно-релігійній сферах) мало всі ознаки і було по суті зародком майбутньої міжпартійної боротьби. Панівне становище у громадському житті галицьких русинів займали москвофіли. І хоч усередині табору „общеросів" були відмінності у поглядах на темпи, форми і шляхи досягнення омріяного „об'єдинення", спільною була для них кінцева мета. Такої згуртованости й цілеспрямованости якраз бракувало їх супротивникам, яких умовно можна поділити на два угруповання — „австро-рутенське", або урядове, і народовське[136]. Русини, як зауважив Я. Гординський, не мали ніякої орієнтації в небезпеці русофільської пропаґанди, і „щойно правительство, за яким привикла йти сліпо переважна часть духовенства й інтеліґенції,

---

[134] ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 100 (І. Белей), спр. 542, арк. 2.

[135] Особливо гострі випади проти керівництва церкви друкував журнал „Страхопуд", що виходив у Відні (Страхопудъ.— 1863.— № 5.— С. 35; 1864.— № 6.— С. 40). В одному з номерів навіть була пропозиція, щоб „Русинôвъ мѣсто „уніятами", н. пр. „конкордіатами" перезвати" (Там само.— С. 41).

Питання про ліквідацію унії на Холмщині й Підляшші досить детально вивчене в історіографії, і ми його не будемо спеціально розглядати.

[136] Надзвичайно влучний і глибокий аналіз існуючих на початку 60-х рр. серед галицької інтеліґенції національно-політичних течій дав К. Климкович у статті „Руська народна партія і її політична исповідь". Він, зокрема, писав: „Старша партія, котра вірила тільки в різницю межи руською і польською народностю, була о стосунку первої до московської зовсім иншої гадки. Проводатори і довірніщі товариші тої партії навчені тим, що їх пробовання у прошлому десятилітю, щоб завести московську мову в галицько-руській письменности, на загальнім переконанню галицьких Русинів розшиблися, якоже і боячись розбудити недовір'я уряду, були так розумні, що і не важились виступати потім стосовно з виявленням своїх гадок о тотожности народу руського з народом московським, але уложили план, котрий хоть помалу однакже тим певніще до мети довести міг. Вони заховують при тім слідующу тактику. Де-які немногі посідають стільки цивільної одваги, що і не роблять з свого народного переконання ніякої таємниці і розвивають, яко учені авторитети, свої теорії о єднолистости руської (руської і московської) народности і о конечности одної літератури і мови холоднокровно перед прилюдностю, і уживають в дотичних артикулах і письмах навіть московської мови. Прочі зрікаються такого способу, говорять о народности якихось Мало-Русів — Мало-Росів — назва, котра нашому людові зовсім чужа і тільки сю гадку завсігди на умі удержувати призначена, що є ще і Велико-Росси т. є той народ, которого Мало-Росси тільки меньшу часть становлять, і уживають в письмі а часто і в конверсації якусь ніби образовану мало-руську мову, се-б то мішанину з руського людового ідіому і московських слів і язикових форм [...]. Отже сему русько-язиковому фальсифікатови призначено те завдання, щоб Русинам уживання своєї, ніби до образовання нездібної [...] матірної мови змерзити, а одної хорошої днини, коли вже через довголітнє уживання того жаргону московські язикові форми і значний запас московських слів Русинам усвоєни стануть, без всякої трудности чисто-московську мову приняти [...].

відвертало наших людей бодай у части, від москвофільства"[137]. Але ці урядові заходи часто були поверховими, не зачіпали глибинних причин існування „об'єдинительських" тенденцій, не мали належної підтримки в українському середовищі, а тому й не могли суттєво змінити ситуацію. Так, численні цензурні застереження щодо насадження російської мови призводили до припинення виходу одних і появи інших періодичних видань, а в кінцевому підсумку — до загального занепаду літературного життя у Галичині. А спроба австрійського уряду нав'язати галицьким русинам латинський правопис у 1859 р. ще більше зміцнила позиції москвофілів[138].

Але ми були-б несправедливими, якби ми хотіли за москвофілізм попрікати всю многолічну і нині ще пануючу старшу партію. Сей упрек односиться тільки до де-яких проводаторів і до якогось числа їх довірніщих одномисленників, котрі завсігди о тім і мислять, щоби зручними маневрами чим раз більше прихильників собі з'єднати. Ті прихильники однакже понайбільш не втаємничені в плани помянутих осіб, і тільки обманені їх позорними замірами спускаються в найлучшій вірі на їх народну щирость [...].

Не конче многолічною але впливовою фракцією тої партії є так звані „урядові Русини" — Regierungs-Ruthenen,— котрих народня засада від засади москвофілів і засади народовців через те одрізняється, що, між-тим як ті перві о якійсь обще-руській народній єдности маячуть, а сі послідні за самостайносттю своєї особно-руської народності обстають, ові Русини вдовольняються уважити 3 міліони Русинів у Австрії так, буцім вони собі народець-extra, і, ані дбаючи про головний гурт тоїж нації під пануванням московським, окремішній спосіб розвою для сих трьох міліонів приписують [...].

Друга руська партія в Галичині складається з народовців [...]. Елементи з котрих вона складається: 1) Остаток того гурту зо старшого покоління, котрий прошлого десятиліття перепровадив побідущу полеміку против проектантів прийняття московської літературної мови, і мимо того, що наслідком пізнійших перепон, ставляних свободному народному праву, много мальконтентів наробилось і до зміни засад наклонилось, своїм засадам вірний зостався. 2) Ті Русини, що тільки наслідком двозначних народніх тенденцій старшої партії, в котрих вони нічого симпатичного не добачали, до руської народности також дуже двозначно, або і зовсім не признавались, і певне на польську сторону, котрій галицькі Русини після 1848-го року, завше ще сильний контингент доставляли, перейшли-б були, тепер одначе до засад народної партії охотно признавались. 3) Молодша генерація — учащася молодіж — з виїмкою поодиноких, вся; при чім особливо докладаємо, що патріотично народна тенденція учеників богословського факультету, при тій околичності, що духовенство ще може довгий час головним двигателем руської інтелігенції в Галичині останеться, для животності тої партії дуже важним появом єсть.

Числом є народна партія вже тепер коли не сильніща, то бодай старшій партії рівна, і сподівається в недалекім часі велику часть тої послідньої в своїх рядах повитати. Тепер ще не має вона чинного впливу на хід справ публічних, хоть і годі не добачити, що вона вже і тепер сильний напір на дійства старшої партії заявляє. В будуще однакож тоє не мине її, бо при тій околичности, що гурт люду, з которого в будуще інтелігенція розвинеться, тілько на засади народної партії згодитись може, загально сказавши, тільки і вона будущность має" (Мета.— 1865.— № 1.— С. 8—16).

[137] Гординський Я. Віденська гр[еко]-к[атолицька] духовна семінарія...— С. 24.

[138] Ще в 1858 р. єпископ С. Литвинович, який управляв митрополією після смерти М. Левицького, під тиском уряду видав куренду, в якій зобов'язував духовенство у проповідях вживати народну мову (Текст куренди опубліковано: Діло.— 1885.— № 138—140). Однак австрійській адміністрації цей крок видався недостатнім. І тоді радник міністерства освіти Й. Їречек при підтримці губернатора Галичини А. Ґолуховського виступив з проектом запровадження латинки. Спільними зусиллями українцям вдалося відхилити цей проект. На думку А. Петрушевича, „азбуковая суматоха [...] пробудила со сна нашу спящую Рутенію". А Я. Головацький пропонував використати цю ситуацію, щоб „подкрѣплять и удерживать оспавшій дух хахловъ" (Лист А. Петрушевича до Я. Головацького від 22 липня 1859 р. // Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— С. 468; Лист Я. Головацького до А. Петрушевича від 6 жовтня 1859 р. // ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 137/п. 4, № 38-б).

Детальніше про „азбучну війну" 1859 р. див.: Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. // Записки НТШ.— Львів, 1913.— Т. 15.— С. 131—153; Т. 16.— С. 87—125. Сімович В. Йосеф Їречек і українська мова (До азбучної заверюхи 1859 р.).— Прага, 1933.

Тому лише відновлення конституційного ладу та великий вплив літератури з Наддніпрянської України, особливо творчости Т. Шевченка, привели до відродження у Галичині справді народних засад національного руху[139]. Ідеологія народовців формувалася поза межами впливу Греко-Католицької Церкви і на перших порах носила стосовно церковної ієрархії опозиційний характер. Зокрема, серед молоді було дуже багато прихильників обрядового руху і навіть відвертих апологетів православ'я. Як згадував Остап Терлецький, „молодіж не дивила ся на церковні традиції і переконання теперішнього попівства, наскрізь уніятські, але брала зі становища патріотичного і з сего становища питала: чому-ж не потягнути консеквенцій, які сама історія піддає руському патріотови, і взявши ся до рішучого освободження народа руського з-під польського впливу не кинути всю унію і вернути до віри православної?"[140]. Необдумані кроки церковного керівництва, яке забороняло вшанування пам'яті Т. Шевченка як „схизматика" і не дозволяло семінаристам читати видання народовців, лише підсилювало ці настрої[141]. Але ближче знайомство зі становищем Православної Церкви на українських землях у складі Російської імперії привело до зміни поглядів народовців на церковні справи. „Що, на примір, виграли Русини під пануванням московським на тім, що одступили від унії? — запитував один із дописувачів „Мети".— Ото попали в централізацію московського синоду, который сам нівечить те, що єсть вищостю восточной церкви над западною, т. є. право автономій церковних [...]. Про те кардинальним принципом, за котрий ми стояти будемо єсть не питання обрядове, але питання автономії церковної, або — лучше мовлячи — народної церкви"[142].

Отже, проблема ролі церкви в національному русі галицьких русинів у 60-х рр. знову стала актуальною. Але, на відміну від часів „Весни народів", уже не церковна ієрархія очолювала цей рух і виробляла його ідеологію, а самостійні національно-політичні течії боролися за вплив на церкву, розуміючи, що це буде вирішальним чинником розповсюдження їх поглядів серед народу. Розв'язання цієї проблеми стало основним змістом суспільно-політичного життя Галичини в наступних десятиліттях.

Oleh TURIJ

FAITH AND RITE AS FACTORS IN NATIONAL SELF-IDENTIFICATION OF UKRAINIANS IN HALYCHYNA IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY

For centuries of foreign rule in Ukrainian Halychyna the Greek-Catholik Church played a key role in helping Ukrainians to preserve their self-consciousness — the consciousness that became the prerequisite for their national revival in the middle of the 19th century. The difference in rites was crucial in differentiating the Ruthenians from the Poles in Halychyna,

---

139 Студинський К. Перші зв'язки України з Галичиною // ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 96, с. 33—48.

140 Терлецький О. Галицько-руське письменство...— С. 113.

141 Мета.— 1865.— № 2.— С. 62—64; 70—78.

142 Там само.— № 2.— С. 61.

yet the extent to which it effected the growth of their national consciousness still remains under debate. The expression by Greek Catholics of a Ukrainian identity in the national revolution of 1848—1849 was conditioned singly, or even chiefly, by their attachment to their own faith and rite; there were many other objective historical factors, such as language, culture, traditions, the political confrontation with the Poles, social conflicts, etc.

The failure of the revolution brought about a growth of pro-Russian sentiments that was rooted mainly in the disappointment of the masses with the policy of Austrian state authorities and was supported by the conservative stance the church hierarchy had taken in social, publishing and educational matters. The inertia of church leaders opened the door for the purposeful and coordinated activities of a small, yet well-consolidated group of Russophiles, determined to gradually transform the Ruthenians into „genuine Russians" by russifying their language and „purifying" their rite.

To oppose these tendencies a new political party emerged in the early 1860s which identified itself as the *Narodovtsi* (the Populists) and laid claim to the slogan of the 1848 revolution — that of uniting 15 million Ukrainians into one nation. The Spring of Nations had passed and the church hierarchy no longer was the main ideologue and leader of the Ruthenians in their national movement. Several independent national and political groups came to compete for influence on the Church seeing it as the best vehicle for spreading their ideas among the people.

Оксана РИБАК

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІСТОРІОСОФІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ СТУДІЙ

Світова наукова історіографія, у центрі якої вивчення проблеми, умовно окресленої як „жінка і суспільство", має вже більше як двохстолітню історію. Дослідження ролі жінок у різні періоди історії, феміністична соціологія, педагогіка, антропологія, літературознавство, мистецтвознавство та лінґвістика сьогодні мають вироблені теоретичні та методологічні засади, спеціальний дослідницький інструментарій і формують ряд новаторських наукових течій у постструктуралістську епоху.

Відразу звернемо увагу на термінологію. У практиці наукових пошуків загальноприйнятим є визначення „дослідження жіночих проблем", або ж „феміністичні дослідження", або ж „жіночі студії". На сучасному етапі дедалі частіше вживають термін „гендерні дослідження" (gender — стать, рід). Гендерний підхід трактує стать як сукупність соціокультурних очікувань у поведінці, устремліннях і бажаннях, які породжує суспільство і закладає в кожну окрему особу. Незважаючи на певні відмінності, ці термінологічні вислови вживаються переважно як синоніми.

Очевидно, що жодна національна історіографія не може бути чи вважати себе абсолютно самодостатньою і самоцінною. Об'єктивно існує ідейно-теоретичний, історіософський, методологічний загальноєвропейський чи навіть світовий контекст, співмірність та порівняльність з яким вкрай необхідна для кожної національної історіографії, зокрема на рівні часткових питань.

Наша розвідка має на меті показати основні здобутки дослідження історії жінок та їх емансипаційних устремлінь в українознавчих студіях у контексті аналогічної проблематики іншомовних історіографічних досягнень.

Європейська традиція теоретичного самоусвідомлення емансипації жінки та історії жінки взагалі доволі тривала. Загальноприйнятим є поділ на два періоди: перший бере початок ще в кінці XVIII ст. і триває до середини XX ст., другий — від середини XX ст. і дотепер. В основі цього поділу лежить еволюція фемінізму як однієї з форм суспільної емансипації. У першому періоді виразно домінують роботи ідеологічно-пропаґандистського спрямування, але водночас з'являються дослідження, які хоч і присвячені найрізноманітнішим аспектам проблеми „жінка і суспільство", проте способом її усвідомлення та викладу, аналітичністю значно „дистанціюються" від робіт маніфестаційного звучання.

Для характеристики історіографічних здобутків ще XVII ст. варто згадати роботу Пулена де ля Барра „Про рівність двох статей“ (1673). Згодом думки про необхідність емансипації жінок розвивалися у руслі ідей епохи Просвітництва, зокрема ідеї суверенної людини, громадянина, рівности всіх перед законом. Просвітителі показали абсурдність міфу про жінку як істоту меншовартісну, яка органічно не здатна бути рівною з чоловіком, але водночас утримались від визнання її суспільно-громадянської спроможности, зокрема здатности бути суб'єктом історії. Ж-Ж. Руссо, один з найпослідовніших апологетів ідеї „природного права“ людини, водночас був серед активних творців міфу про „природне призначення“ статі, зокрема жіночої. Але, як відзначає Сімона де Бовуар, „демократичний та індивідуалістичний ідеал XVIII ст. сприятливий для жінок“[1], які не пропустили шансу активно заманіфестувати свої вимоги у роки Французької революції. 1789 р. Олімпія де Гуж опублікувала „Декларацію прав жінки і громадянки“, а 1792 р. в Англії Мері Волстонкрафт — „Виправдання прав жінки“.

В утвердженні ідеї жіночої емансипації немалу роль відіграли соціалісти-утопісти. Так, Шарль Фур'є 1808 р. в „Теорії чотирьох рухів“ відстоював твердження про те, що „в цілому проґрес і заміна історичних періодів відбуваються у результаті руху жінки шляхом свободи, а реґрес соціального порядку означає зменшення свободи жінки. Розширення прав жінки є головним принципом соціального проґресу“[2]. Подібні висловлювання є у Сен-Сімона.

Численні ідеологи-соціалісти, наприклад Ф. Енгельс, А. Бебель, найбільшу увагу звертали на історично-економічний та соціально-класовий контексти підпорядкованого становища жінки, наполягали на соціально-економічних закономірностях їх емансипаційних устремлінь. Ліберали, зокрема прихильники концепції позитивізму, трактували нерівноправність жінок як явище соціокультурне, а ідею їх емансипації бачили в загальному контексті емансипаційного розвитку. Робота Дж.-Ст. Мілля „Про підпорядкування жінки“ по суті започаткувала і чи не найкраще репрезентувала цей напрям.

На грані XIX і XX ст. формується психоаналіз, зокрема його фрейдистський варіант. Не буде перебільшенням стверджувати, що фрейдизм у перші десятиліття XX ст. був однією з домінант західноєвропейської свідомости. Загальновизнано також, що фрейдизм дав по суті псевдонаукове обґрунтування багатьом уявленням про біологічну та соціальну неповноцінність жінки, які тиражувались в ідейно-інтелектуальних доктринах, художній творчості, масовій культурі та закріплювалися в суспільній психології.

Певна феміністична критика поглядів Фройда пролунала насамперед у колі психоаналітиків-професіоналів[3], і лише згодом, у 60-ті рр., радикальні феміністки висунули тезу про те, що психоаналіз є одним зі способів утримання суспільного контролю над жінками і загрожує їх психічному здоров'ю.

---

[1] Сімона де Бовуар. Друга стать.— К., 1994.— Т. 1.— С. 107.

[2] Fourier Ch. Theorie des guatres mourements et des destinees generales.— Paris, 1808.— P. 180.

[3] Хорни К. Женская психология.— СПб., 1993.— С. 25—31.

Упродовж XIX і XX ст. у європейській та американській культурах, та, зрештою, у кожній національній культурі зокрема, формуються два полюси (в сенсі наукових чи ідеологічних концепцій та доктрин), які обумовлюють межі сприйняття чи несприйняття[4] ідеї емансипації жінки. Ці полюси створюють напругу, у полі якої розгортаються процеси соціально-психологічної автономізації особи, а також науковий аналіз перебігу та закономірностей цих процесів.

Очевидно, що для пошуку соціальної і навіть психологічної ідентичности жінок протягом останніх двох століть згадана (далеко не вся) література ідей була надзвичайно важливою. Ця література могла мати не тільки форму дослідження, трактату, есе чи маніфесту, а й форму художнього твору (наприклад, п'єса Г. Ібсена „Ляльковий дім" („Нора"), роман М. Чернишевського „Що робити?" та інші). Але такого типу твори лише частково відбивали трактування жінки у системі цінностей, які складалися у певну культурну епоху, зокрема на рівні національних моделей. Визначальними для зміни суспільного статусу жінки могли бути події релігійно-церковного життя, військово-політичні катаклізми (світові війни), радикальні зміни у виробництві чи навіть медико-біологічні відкриття.

Після Другої світової війни почався другий етап у розвитку жіночих студій. 1949 р. вийшла у світ робота Сімони де Бовуар „Друга стать" („Le deuxieme sexe"), яка, з одного боку, була підсумком, систематизацією попереднього доробку, а з другого — ориґінальною спробою інтелектуала-екзистенціаліста осмислити феміністичну проблематику. Власне, це дослідження чи не найяскравіше продемонструвало перехід від анатомо-біологічного, соціально-економічного до сутнісно-екзистенціального, культурно-психологічного трактування проблеми „жінка і суспільство". Вважати родові уявлення, властиві певній культурі, об'єктивно характерними для природи людини, її статі, згідно з доктриною сучасного фемінізму, означає некритично сприймати завуальовані, а часто й неусвідомлені патріархальні засновки, що виявляються у розподілі праці в інтелектуально-виробничій сфері, у традиційних суспільно-політичних ієрархічних принципах, в абстрактно-технологічному розумінні науки, філософії, проґресу і т. ін. Патріархальна, „маскулінна" орієнтація має культурно-історичну природу, а отже, не може бути пояснена ані суто економічними, ані правовими причинами. Якщо на першому етапі розвитку жіночих студій модель рівности жінок формувалась переважно за чоловічими стандартами, то на другому гостро постала проблема про виведення жіночого типу духовности зі „сфери мовчання", долучення його до загальноцивілізаційного проґресу. На другому етапі розвитку жіночих студій поряд з традиційним ліберальним та марксистсько-соціалістичним фемінізмом активізувався і радикальний фемінізм[5], насамперед у США, Німеччині, Франції. Цей доволі нечисленний і, зрештою, суспільно-марґі-

[4] Ідеологія несприйняття жіночої емансипації має давню традицію і численних прихильників. Подаємо лише один з останніх прикладів — російський переклад скандально відомої роботи О. Вейнингера „Пол и характер" (М., 1992).

[5] Andersen M. Thinking About Women: Sociological and Feminist Perspectives.— New York, 1983; Eisenstein H. Contemporary Feminist Thought.— Boston, 1983; Firestone S. The Dialectis of Sex: The Case of Feminist revolution.— New York, 1972; Millet K. Sexual polities.— New York, 1970 та ін.

нальний напрямок дістав чи не найбільший інформаційний розголос. Дуже часто на рівні масової свідомости радикальний фемінізм і є уособленням фемінізму взагалі. Суспільний шок та несприйняття, які викликають радикальні феміністки, як це не парадоксально, часто є зовнішнім стимулом, своєрідним каталізатором глибокого, у тому числі й науково-академічного, осмислення проблем, пов'язаних з минулим і сучасним життям жінок.

З 60-х рр. набув поширення термін „сексизм", який у широкому розумінні означає дискримінацію за ознаками статі, а у вузькому став синонімом феміністичного терміна „чоловічий шовінізм". Сексизм у сучасних умовах має найрізноманітніші вияви. Його критики найчастіше звертають увагу на дискримінаційні за ознакою статі контексти у закодованих соціополітичних ідеях літератури та масової інформації, на ситуації в політиці, науці, мистецтві і т. ін.[6] На другому етапі до вже традиційних різнотематичних жіночих студій та наукового розвитку феміністичної теорії додалося дедалі активніше впровадження жіночої проблематики у програми навчальних закладів, зокрема створення в університетах кафедр гендерних досліджень. Найінтенсивніше ці процеси відбуваються в США та деяких західноєвропейських країнах. Водночас чітко визначилися принаймні дві проблеми:

1. Гендерні дослідження мають багато перешкод, передусім психологічного характеру, на шляху входження в інтелектуально-наукову сферу, особливо на її елітарний рівень. Постійно існує прагнення і врешті-решт можливість перетворити феміністичні дослідження у своєрідну жіночу „резервацію" в науці, бо відчутна слаба інтеґрованість цього типу досліджень у загальнонауковий контекст.

2. Визнаний пріоритет США у сучасному розвитку гендерних досліджень має багату матеріальну базу (фінансування з авторитетних приватних фондів, наприклад фонду Форда) та давні і сильні традиції дієвого жіночого руху. У США виникає реальна основа для вироблення ідеологічних та наукових зразків, норм і стандартів, які доволі аґресивно заповнюють багатонаціональний і багатокультурний світовий історіографічний простір. Насамперед у західноєвропейських країнах звернули увагу на єдино прийнятний шлях входження у контекст світових феміністичних досліджень — спираючись на національну традицію, творити національні моделі гендерних досліджень.

На великому просторі посттоталітарних європейських суспільств другий етап як феміністичного руху, так і жіночих студій тільки починається. Брак або ж навіть повна відсутність системи цінностей лібералізму, тривалі ідеологічні та суспільно-політичні деформації є причиною майже повного невідчуття сексистської мови, нездатности на цьому етапі осмислити її постулати. Але швидке руйнування відмежованости та закритости посттоталітарних суспільств від світового духовно-інтелектуального життя, очевидно, сприятиме зміні суспільної психології, зокрема у її гендерному аспекті.

---

[6] Див., наприклад: Janssen-Jurreit M. Sexismus (Über die Abtreibung der Frauenfrage).— München; Wien, 1976; Courtney A., Whipple T. Sex Stereotyping in Advertising.— Lexington, MA, 1983.

Розвиток історіографії жіночих студій привів до формування доволі чітких тематичних груп цього типу досліджень:

1. Роботи про роль, місце та значення жінок у різні історичні періоди та культурні епохи. Такого характеру розвідки ніби заповнюють історичний простір жіночими особистостями. Спочатку це був інтерес до так званих „історичних" жінок або ж тих, які були у середовищі „історичних" чоловіків. Згодом сформувався науковий інтерес до дослідження історії переважно безіменних жінок у якомусь конкретному історичному, соціальному чи культурному вимірі[7]. Науковий інтерес до досліджень у рамках цієї тематичної групи не зменшується й до сьогодні[8].

2. В окрему тематичну групу виділяють дослідження історії жіночого руху, а також багатоваріантні, часто навіть непримиренно протилежні феміністичні концепції. Багатоваріантність цих досліджень зумовлена ідеологічними підходами (від ліберального до радикального), методологічними доктринами (наявний увесь спектр методологічних концепцій — від позитивізму до постструктуралізму). Незважаючи на позірно універсальний характер феміністичної проблематики, щораз більшого значення набуває вироблення національних моделей як феміністичних теорій і практичного суспільного руху, так і історіографічної традиції.

3. Метою фольклорно-етнографічних і антропологічних досліджень є спроба аналізу трактування жінки у національних картинах світу, у певній культурній реґіональності. Ці роботи акцентували увагу на характеристиці звичаєво-побутово-виробничої та сімейно-родинної народної культури, де більшість жінок чи не найповніше реалізували себе. Традиційні для XIX ст. збір, систематизацію матеріалу та історично-порівняльний аналіз у XX ст. заступають системи структуралізму та постструктуралізму. Активно ведеться спеціальне студіювання поведінкових та психокультурних особливостей двох статей, специфіки стереотипів маскулінности та фемінности, форм співіснування у межах однієї культури двох субкультур (чоловічої та жіночої), двох психокультурних світів[9].

---

[7] Прикладом науково-історичного бестселеру такого типу може бути російський переклад роботи Є. Вардимана „Женщина в Древнем мире" (М., 1990).

[8] Наприклад: Andies H. Die Frauen der Habsburger.— Wien, 1991; Badinter E. Mother Love: Myth and Reality: Motherhood in Modern History.— New York, 1981; Berkin C., Norton M. Women of America: A History.— Boston, 1979; Bridenthal R. When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany.— New York, 1984; Engel B. Mothers and Daughters: Women of the Intelligentsia in Nineteenth-Century Russia.— Cambridge, 1983; Fadermann L. Surpassing the Love of Men: Romantic Friendship and Love Between Women From the Renaissance to the Present.— New York, 1981; Foley H. Reflections of Women in Antiquity.— New York, 1981; Johnson K. Women: The Family, and Reasant Revolution in China.— Chicago, 1983; Lucas A. Women in the Middle Ages: Religion, Marriage, and Letters.— New York, 1983; Möbius H. Woman of the Baroque Age.— Totowa, 1984; Riemer E., Fout J. European Women: A Documentary History 1789—1945.— New York, 1980; Slaughter J., Kern R. European Woman on the Left: Socialism, Feminism, and the Problems Faced by Political Women, 1880 to the Present.— Westport, 1981; Veröffentlichungen zur historischen und interdisziplinaren Frauenforschung.— Graz, 1994.

[9] Anker R. Women's Roles and Population Trends in the Third World.— London, 1982; Ardener S. Women and Space: Ground Rules and Social Maps.— New York, 1981; Chipp S., Green J. Asian Women in Transition.— University Park, 1980; Etienne M., Leacock E. Women and Colonization: Anthropological Perspectives.— New York, 1980; Jordan R., Kalčik S. Women's Folklore, Women's Culture.— Philadelphia, 1985; Minai N. Women in Islam: Tradition and Transition in the Middle East.— New York, 1981; Ortner S., Whitehead H. Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality.— New York, 1981; Tiffany S. Women and Society: An Anthropological Reader.— St. Albanls, 1979.

4. В історичній ретроспективі значну групу становлять дослідження на теми „жінка і право", „жінка у соціальному житті". Їх традицію сьогодні продовжують численні жіночі студії політологічного[10] та соціологічного[11] характеру.

5. Принципово новим явищем у науці XX ст. є так звана феміністична критика — один з напрямів філологічної науки, завданням якого є дослідження жіночої літературної традиції, природи жіночого тексту та жіночого відчитування тексту, а також критика традиційної системи патріархальної культури, руйнування патріархальних зразків мови та ін. Найвідомішими сучасними авторами є С. Гілберт, С. Губар, Л. Іріґерей, Ю. Крістева, Е. Шовалтер.

6. Окремим об'єктом дослідження є образ жінки у системі норм і стереотипів суспільної психології, жіноча психологія, „таємниця статі" тощо. У XX ст. домінуючу роль у цій групі досліджень здобули теоретичні концепції фройдизму та неофройдизму, найрізноманітніші моделі психоаналізу[12].

Переходячи до розгляду української історіографії, насамперед варто відзначити переважно марґінальний характер наукових досліджень, пов'язаних з різними аспектами проблеми „жінка і суспільство", а також кількісну перевагу розвідок науково-публіцистичного характеру. Якщо на етапі формування і становлення суспільної вагомости проблеми соціалізації жінок та й самого емансипаційного руху це цілком зрозуміле й виправдане, то у XX ст., особливо у другій його половині, на фоні досягнень світових історіографічних шкіл така ситуація у національній науці вимагає як напрацювання нових напрямів досліджень, так і освоєння модерних історіософських та методологічних підходів. В українській історіографії жіночих студій умовно можна виділити два напрями: перший репрезентують роботи, що висвітлюють участь і роль жінок в історичному процесі, у загальноцивілізаційних культурних змінах; другий, що тематично є значно вужчим,— це публікації, присвячені історії суспільно-політичного руху за рівноправність жінок.

Основні історіософські засади українських досліджень багатоаспектної теми „жінка і суспільство" формувалися упродовж останніх двох століть. Така тривала традиція дає підстави для типологічної ідентифікації як самого процесу емансипації жінок в Україні, так й ідейно-концептуального та наукового його аналізу. Незаперечно, що цей процес розвивається в загальноєвропейському контексті. Європейське культурне коло має типологічно спільний розвиток як ідейних концепцій пошуку жіночої соціальної ідентичности та наукового дослідження цієї проблематики, так і організаційних структур, форм, характеру суспільних рухів, що мали на меті зміну нерівноправного становища жінок. Основою типологічної

---

[10] Appelt E., Neuer G. Feministische Politikwissenschaft.— Wien, 1994; Dworkin A. Right-Wing Women.— New York, 1983; Mullaney M. Revolutionary Women: Gender and the Socialist Revolutionary Role.— New York, 1983; Stewart D. Women in Local Politics.— Metuchen, 1980.

[11] Bernard J. The Female World.— New York, 1981; Davis A. Women Race and Glass.— New York, 1981; Oakley A. Subject Women.— New York, 1981.

[12] Mitchell J. Feminism and Psychoanalysis.— New York, 1974; ejusd. Women: The Longest Revolution: Essays on Feminism, Literature and Psychoanalysis.— New York, 1984; O'Leary V. Women, Gender, and Social Psychology.— Hillsdale, 1985.

єдности цього процесу є традиція та еволюція християнської культури, система цивілізаційних цінностей, що базуються на ідеї самоцінности особи та індивідуалізмі як принципі поведінки, на інтроспекції і тотальній рефлексії як способі пізнання та самооцінки. У рамках типологічної спільноти існують багатоваріантні європейські національні моделі характеру і вияву дискримінації жінок, системи стереотипів і міфологем, що стосувалися суспільної ролі жінок та й самої боротьби за їх емансипацію. Така багатоваріантність зумовлена сукупністю причин, найважливішими з яких є національна ментальність, реалії державно-правового життя, соціальна структура, визначальні риси господарсько-економічного розвитку та характерні співвідношення традицій і новацій.

Українська історіографія проблеми „жінка і суспільство" сформувалася у певному історичному та суспільно-психологічному контексті. Емансипаційний рух жінок в Україні, подібно до інших слов'янських народів, формувався переважно в умовах бездержавного розвитку нації, що зумовлювало виняткове значення національно-визвольних завдань у суспільно-політичному та культурному житті. В Україні початки ідейно-теоретичного обґрунтування процесу емансипації жінок пов'язані з епохою романтизму. Основна увага була зосереджена на проблемі морально-етичного сприйняття жінки у суспільстві, на потребі зміни їх культурно-освітнього рівня, але значно менше — на проблемах соціалізації у виробництві та на політико-правових аспектах жіночого рівноправ'я. Натомість для формування західноєвропейського жіночого руху, наприклад, французького чи англійського, визначальною була атмосфера інтелектуального раціоналізму XVIII ст. та політичні ідеали періоду Великої французької революції.

Емансипація жінки є складовою частиною емансипації особи взагалі, тому суттєвим є з'ясування історіософського та світоглядного поняття „свобода особи". У західноєвропейській ментальності та системі загальних цивілізаційних цінностей свобода трактується з точки зору лібералізму та індивідуалізму. У релігійному житті відповідно витворюється морально-етична концепція пуританства. Західноєвропейський лібералізм ґрунтується на визнанні того, що чим менше влада втручається у суспільні процеси (і в життя людини також), тим більше свободи, і чим більше розвинені демократичні інституції, тим менше моралізаторства і суспільного тиску, а більше здорового глузду та толеранції. На прикладі західноєвропейських країн можна чітко простежити пряму залежність між ліберально-демократичною розбудовою держави, її інституцій, систем (передовсім правової системи) і розвитком концепції індивідуалізму як у вимірі соціально-юридичному, так і в інтелектуально-науковому, художньо-мистецькому. У цьому контексті логічно виникала проблема „вписати" жіночу стать у концепцію індивідуалізму.

У народів, що довгий час розвивалися як бездержавні, зокрема в українського, трактування свободи дещо інше. Центральним і головним у понятті „свобода" є свобода волевияву народу, а не особи. І вона полягає не у свободі від влади, а власне у здобуванні влади. Така інтерпретація поняття „свобода" здебільшого логічно вивищує традиційні сфери занять чоловіків (політична боротьба, захоплення влади, державотворення), а не жінок. В українській традиції інтерпретація „свободи", принаймні у XIX — на початку XX ст., має романтично-народницький

характер. Домінуючі акценти зосереджені на віднайденні, а далі — на здобуванні народної волі. Згодом вони конкретизувалися у прагненні до національно-державної самореалізації. У світлі народницької концепції, обтяженої багажем трагічної історії, доля одиниці-особи, а тим більше жінки, ніби розчиняється у загальнонародній, а власна свобода повністю підпорядкована патріотичному кличеві та повинності.

На рівні української суспільно-національної самосвідомости існує думка про високий престиж жінки у родині, а через неї й у суспільстві. Сама історія витворила суспільний генотип жінки як особи, що мусила свої аспірації підпорядковувати потребам спільноти задля посвяти Вітчизні і Родині. Епоха романтизму довершила формування найважливіших жіночих символів Матері-Вітчизни, Волі-Свободи і Богородиці як уособлення релігійно-патріотичних вартостей. Ці символи, по суті, трансформувалися у сталі національні жіночі архетипи, визначили основні параметри інтерпретації суспільної ролі жінки, зокрема й на науковому рівні. У них, власне, закладена першооснова подальших історіософських засад з'ясування проблеми емансипації жінок. Жінка — це насамперед мати, добра і турботлива, вічно терпляча і терпелива, яка народжує і виховує оборонців Вітчизни, є берегинею народних духовних цінностей. Материнство ідеалізоване, возведене в культ і трактоване як найвищий вияв жіночости, водночас воно майже завжди трагічне, пов'язане з якимось уболіванням і терпінням. Епоха позитивізму, а саме тоді відбулося організаційне становлення українського жіночого руху, мало змінила риси, які найбільше цінились у жінках,— доброту, терпеливість, посвяту, толерантність у поєднанні з господарською зарадністю і життєвою енергією. Правда, дещо ширшим ставало розуміння патріотизму жінки, яка поступово виходила за межі родинного кола і вже не тільки підтримувала чоловіка і виховувала дітей, а й займалася доброчинною та частково культурно-освітньою діяльністю. Таке доволі традиційне понятійне коло жінка — дружина — мати — патріотка дуже повільно, еволюційно втрачало свою герметичність.

У XIX ст. витворюється стійка міфологема про майже рівноправне суспільне становище жінки в Україні в історичному минулому та навіть і в реаліях тогочасного життя. У її основу лягла концепція природного призначення жінки, найвище покликання якої — бути дружиною і матір'ю. Водночас зростає суспільне захоплення так званими „історичними" жінками. Незважаючи на позірно сприятливу суспільну опінію щодо жіночої самореалізації у цих рамках (дружина — мати — патріотка), в українському суспільстві чітко можна простежити доволі тривалий і сильний психологічний спротив до вживання самого терміна „фемінізм", до розвитку феміністичних досліджень.

В українській історіографії міркування стосовно суспільного становища жінок знаходимо передовсім у фольклорно-етнографічних розвідках дослідників романтичної школи. Першою такою роботою була розвідка О. Боровиковського „Женская доля по малороссийским песням" (1867). Переспів цієї розвідки С. Недільського надрукував часопис „Зоря" (1882.— № 1—3, 6—7, 10—11). Ракурс бачення становища жінки через народнопісенну творчість згодом блискуче використав І. Франко у розвідці „Жіноча неволя в руських піснях народних" (1883). Ця праця була не просто фольклорним дослідженням, але й соціологічною та соціопси-

хологічною студією, що ґрунтувалася на історично-порівняльному методі. Жіноча доля у народнопісенній інтерпретації була об'єктом вивчення й для наступних поколінь дослідників[13].

Умовно названий „фольклорно-етнографічний" напрямок у дослідженні проблеми „жінка в українській народній культурі" в історіографії мав різноманітне тематичне вирішення, зокрема, жінка в архаїчному господарському та суспільно-громадському житті[14], у різних виявах магічної культури[15], у звичаєвому праві[16]. До речі, в Україні з'являлись дослідження про трактування жінки у релігійно-звичаєвих нормах інших етносів, наприклад єврейського[17]. Фольклорно-етнографічні наукові розвідки кінця XIX — початку XX ст. не обмежувалися збором матеріалу, його систематизацією та порівняльно-історичним аналізом, вони часто давали підставу для соціологічних та соціопсихологічних висновків. Прикладом можуть бути міркування Г. Булашева про становище жінки-се-

---

[13] Квітка К. Українські пісні про дітозгубницю.— К., 1928; Петров В. Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок // Етнографічний вісник.— К., 1928.— Кн. 6.— С. 55—66; Танцюра Г. Жіноча доля в народних піснях.— Харків, 1930; Народні пісні про радянську жінку.— К., 1938; Денисюк І. Амазонки на Поліссі.— Луцьк, 1993; Кондратович О. Як у лузі калинойка з квітами. Образ жінки-матері в народнопісенній творчості Полісся.— Луцьк, 1993; Герус-Тарнавецька І. Образ жінки в українському канадському фольклорі // Український історик.— 1991.— № 1—2.— С. 39—70.

[14] Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // Первісне громадянство та його пережитки на Україні.— К., 1927.— Вип. 1—3.— С. 9—44; Грушевська К. Про дослідження статевих громад в первіснім суспільстві // Первісне громадянство та його пережитки на Україні.— К., 1929.— Вип. 1.— С. 24—33; Савченко Ф. Парубоцькі та дівоцькі громади на Україні // Первісне громадянство та його пережитки на Україні.— К., 1927.— Вип. 3.— С. 85—92.

[15] Антонович В. Колдовство: Документы. Процессы. Исследования.— СПб., 1877; Беньковский И. Народный взгляд на „нечистую" женщину // Киевская старина.— 1899.— Т. LXV.— С. 128—131; Гнатюк В. Легенда про три жіночі вдачі: (Причинок до історії вандрівки фольклорних мотивів // Записки НТШ.— 1910.— Т. 97.— Кн. 5.— С. 74—85; його ж. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти // Записки НТШ.— 1922.— Т. 132.— С. 173—224; його ж. Пісня про покритку, що втопила дитину // Матеріали до української етнології.— Львів, 1919.— Т. 19—20.— С. 249—289; його ж. Купанє й паленє відьм у Галичині // Матеріали до українсько-руської етнольогії.— Львів, 1912.— Т. XV.— С. 178—201; Здерковський И. О русалках // Зоря Галицька.— 1851.— № 99, 100; Малинка А. Рассказы о ведьмах // Киевская старина.— 1894.— Т. XLIV.— С. 551—553; Милорадович В. П. Украинская ведьма // Киевская старина.— 1901.— Т. LXXII.— С. 217—233; Оглоблин Н. Очерки из быта Украины конца XVIII в. Сожженіе ведьмы // Киевская старина.— 1887.— Т. XVIII.— С. 92—124; Сумцов Н. Ф. Колдуны, ведьмы и упыри.— Харьков, 1891; Штепа К. Про характер переслідування відьом в старій Україні // Первісне громадянство та його пережитки на Україні.— К., 1928.— Вип. 2—3.— С. 64—80.

[16] Єфименко А. Народные юридические воззрения на брак // Исследования народной жизни. Обычное право.— Вып. I.— М., 1884.— С. 1—48; Коковський Ф. Ярмарок на дівчат // Життя і Знання.— 1937.— Ч. 6.— С. 178—179; Кузеля З. Ярмарки на дівчата // Привіт Іванови Франкови в сорокаліте його письменської праці 1874—1914.— Львів, 1916.— С. 321—332; Лащенко Р. Вінець дівочий, як інститут литовсько-українського права // Записки Української господарської академії в ЧСР.— Т. 2.— Подєбрады, 1929.— С. 1—15; Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи // Этнографическое обозрение.— М., 1891.— Кн. XI.— С. 44—105; Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. // Україна.— 1914.— Кн. 4.— С. 11—24; Франко І. Сліди снохацтва в наших горах // Життє і слово.— 1895.— Т. 4.— Кн. IV.— С. 101—104.

[17] Бернсон В. Л. Женский вопрос и брачное право по талмуду.— К., 1896; Пергамент О. Я. Приданое по Бессарабскому праву: Опыт комментария законов Арменопула и Донича.— Одесса, 1901; Пульнер Й. Обряди й повір'я, сполучені з вагітною, породілею й народженням у євреїв // Етнографічний вісник.— К., 1929.— Кн. 8.— С. 100—114.

лянки у сім'ї[18] чи висновки І. Франка про відмінності між слов'янським та романо-германським трактуванням жінки (на основі порівняльного аналізу декількох леґенд)[19]. Характеристику елементів та складових системи поглядів на жінку в українській культурі подано в роботах М. Костомарова[20], П. Чубинського[21], у синтетичних[22] та узагальнено-тематичних працях[23].

Окремі спостереження про роль жінок у творенні національної культури бачимо у роботах І. Вагилевича[24] та Я. Головацького[25]; деякі міркування відносно причин нерівности жінок у порівнянні з чоловіками і можливостей зміни такої ситуації подав М. Шашкевич[26]. Але їхні спостереження були спорадичними й не творили системи наукового дослідження ролі жінок у національній культурі, а тим більше у державотворенні. Заслуга українських романтиків, однак, в іншому: вони утверджували на національному ґрунті одну з основних історіософських засад романтичного світогляду — романтичну оцінку ролі жіночого начала у творенні світу і культури як елементу первісного, пов'язаного з інтуїцією, ірраціональністю і сферою почуттів, а це, на їх думку, найсуттєвіше у пізнанні світу. Науково систематизувавши та осмисливши український фольклор, трансформуючи його у власній художній творчості, романтики утвердили цілу систему символів, міфологем та культурних архетипів жінки.

Романтичний ідеал жінки має передусім релігійно-християнський характер. Жінка, як і чоловік, обдарована безсмертною душею, вона — втілення поезії і краси світу, почуттів, віри, любови та моральности. Рівність жінки у романтичному світогляді — це рівність радше її духовної, а не соціальної суті. Характерним для тогочасного світогляду є твердження М. Савича, члена Кирило-Методіївського товариства: „Якщо жінки хочуть піднятися до становища і прав чоловіків, вони повинні також піднятися до такого ж рівня почувань та ідей. Краса ж інакше не може возвеличити своєї влади, як у союзі з думкою [...] чоловік ще надто слабкий для визволення жінки. У нашому теперішньому становищі

---

[18] Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях.— К., 1992.— С. 132—135.

[19] Франко І. Старинна романо-германська новела в устах руського народу // Франко Іван. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1980.— Т. 26.— С. 266—279 (далі покликаємось на це видання).

[20] Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях.— СПб., 1860.

[21] Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии.— СПб., 1869.

[22] Украинский народ в его прошлом и настоящем.— К., 1914—1916.

[23] Дитина в звичаях і віруваннях українського народа: Матеріали з полудневої Київщини /Зібр. Марко Грушевський; Обробив і написав „Від впорядчика" (с. I—VI) З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етлогії.— Львів, 1906; Талько-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси.— Чернигов, 1889; Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис.— К., 1966; Наулко В. И., Миронов В. Б. Культура и быт украинского народа.— К., 1977; Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине (Этносоциальные проблемы).— К., 1989.

[24] Вагилевич І. Передговір к народним руським пісням // Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. Твори.— К., 1982.— С. 186—187.

[25] Головацький Я. Руські народні пісні // Там само.— С. 294.

[26] Шашкевич М. Гостинність у Сербії // Маркіян Шашкевич. Твори.— К., 1973.— С. 124.

звільнена жінка чи така, що стала на один рівень з чоловіком, буде йому не під силу. Де рівність, там досконалість, а її до цього часу у нас нема“[27]. Романтичні уявлення надовго пережили саму епоху романтизму. Д. Чижевський звернув увагу на те, що П. Куліш, живучи вже в іншій культурно-історичній епосі, далі розвивав романтичну філософію культури, в якій „жіночий елемент буде стояти на першому місці“[28].

Варто відзначити, що в українській культурі художня література в період романтизму була чи не найважливішим (а часто й єдиним) способом дослідження як соціально-економічних умов життя жінок, так і емоційно-психологічних їх переживань. Власне художня література взяла на себе функції аналізу багатьох аспектів проблеми „жінка і суспільство“. Мабуть, найхарактернішими є жіночі соціально-культурні архетипи Т. Шевченка і Марка Вовчка.

Стан і можливості національного суспільно-культурного життя українських земель і в подальшому зумовлювали виняткове значення художньої літератури у творенні основних соціальних та психологічних жіночих образів, у формуванні визначальних культурних жіночих архетипів, норм і зразків поведінки жінок, моделей їх суспільно-політичної орієнтації. Чималий доробок українських істориків літератури, літературознавців стосовно літературної творчости жінок, а також стосовно художньої інтерпретації жіночих образів може бути основою для окремого культурологічно-літературознавчого аналізу на тему „Жінка-автор і жінка-образ в українській літературі“.

Загальноприйнято першопочатки емансипаційних устремлінь жінок, зокрема на західноукраїнських землях, пов’язувати зі створенням перших жіночих організацій — релігійно-доброчинного москвофільського Товариства русских дам (засноване 1878 р. у Львові) та світського Товариства руських жінок (засноване 1884 р. у Станиславові). Але задовго до організаційного становлення українського жіночого руху формувалася багато в чому романтизована система поглядів на становище та роль жінки у тогочасному суспільстві.

Українська публіцистика XIX ст., зокрема західноукраїнська,— одне з важливих джерел для вивчення маловідомої історії жінок, суспільного трактування їх ролі та призначення. У 50—70-ті рр. XIX ст. з’явились спорадичні публікації, присвячені питанням суспільної ваги материнства, патріотичного покликання жінок, проблемам жіночого виховання та освіти[29], а також інформації про становище жінок в інших країнах та про

---

[27] Кирило-Мефодіївське товариство.— К., 1990.— Т. 3.— С. 76.

[28] Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні.— Нью-Йорк, 1991.— С. 127.

[29] Думка матери руской // Зоря галицька.— 1848.— № 10; Гушалевич. Мати и донька // Пчола.— 1849.— № 11; М. К-вич. Голос руской матери до дитей // Зоря галицька.— 1850.— № 87; До красавиць руских // Зоря галицька.— 1851.— № 11; О вліянию женщин на обычаи, отечество и религию // Отечественный сборник.— Відень, 1854.— № 20; Анна з Подолья. До руских девиць и молодиць // Отечественный сборник.— Відень, 1855.— № 4; Вплив матери на дитину // Отечественный сборник.— Відень, 1855.— № 1—3; О назначенію матери // Домъ и школа.— 1863.— № 3; О руских дѣвочих школах в Галичинѣ // Слово.— 1866.— № 55, 56; Афорисми в справѣ виховынья дѣвчатъ // Учитель.— 1870.— № 26—28, 30, 31; Як делаеся наука дѣвчатам // Там само.— № 41—42; Вихованье дѣвчат селянских и маломѣщанских // Там само.— 1871.— № 22—27; Гл[ушкевич] Г. Умственное вихованье дѣвчат // Там само.— 1872.— № 41—50; Джеджалик [І. Франко] Женщина-мати // Друг.— 1875.— № 22, 23; 1876.— № 2, 4; В. Ш. Женский вопрос у нас // Карпатъ.— Унгвар, 1876.— № 12—16; Почапскій І. Дівчата по сельских школах // Газета школьна.— 1878.— № 23; О-га. Про руське жіноцтво. Листи Галичанки // Правда.— 1879.— С. 36.

поширення жіночого руху[30]. Українські періодичні видання постійно подавали інформацію про Фонд допомоги вдовам і сиротам священиків (діяв з 1821 р.), який чи не вперше на українських землях засвідчив потребу на рівні громадсько-доброчинної організації захистити інтереси жінок.

У 50—60-ті рр. XIX ст. у Львові вперше з'явилися москвофільські часописи, адресовані спеціально жінкам,— 1853 р. „Лада: Письмо поучительное русским дѣвицамъ и молодицамъ въ забаву и поученіе"; 1868 р. „Русалка: Письмо для красавиць"; 1861 р. в Перемишлі накладом Фонду вдів і сиріт священиків вийшла у світ „Перемышлянка" з підзаголовком „Мѣсяцеслов руских женщин". Незважаючи на традиційність, консерватизм та романтично-ідилічну домінанту у трактуванні переважної більшости зазначених проблем, ці публікації важливі насамперед як перші спроби публічного обговорення взаємозв'язку „жінка та суспільство" і, зокрема, у порівнянні з аналогічними європейськими процесами.

З 80-х рр. XIX ст. з'являються нові риси та науково-методологічні тенденції в українській історіографії жіночих студій. Тематично різноманітні розвідки, присвячені жіночій проблематиці, були вже постійними в українській періодиці. Виходять з друку так звані „жіночі видання" — загальновідомий альманах „Перший вінок" (Львів, 1887), три випуски збірника „Наша доля" (Стрий, 1893; Львів, 1895, 1896). Українські періодичні видання для жінок, що виходили в Галичині до початку Другої світової війни[31], чи не найкраще на реґіональному рівні ілюструють як ідейно-теоретичний та організаційний розвиток самого жіночого руху, так і основні концепції та теми досліджень жіночої проблематики. Серед цих видань — „Мета" (Львів, 1908), „Жіноче діло" — додаток до газети „Діло" (Львів, 1912), „Наша мета" (Львів, 1919), „Жіночий вістник" (Львів, 1922), „Нова хата" (Львів, 1925—1939), „Жіноча доля" (Коломия, 1925—1939) та її численні альманахи і календарі, „Жіночий голос" (Львів, 1936—1939), „Жіноча воля" (Коломия, 1932—1939), „Світ молоді" (Коломия, 1932—1939), „Жінка" (Львів, 1935—1939), „Громадянка" (Львів, 1938), „Світ українки" (Львів, 1938), „Українка" (Львів, 1938—1939), москвофільська „Руска нива" (Львів, 1938), а також „Доля" — часопис для дружин священиків (Львів, 1939). У багатьох газетах та журналах були постійні так звані „жіночі сторінки".

Жіночу пресу видавали і на еміґрації, зокрема на американському континенті виходять у світ часописи „Рання зоря", „Голос робітниці", „Жіночий світ", „Жінка", „Наше життя", „Українка в світі", у Німеччині — часопис „Громадянка". Ці видання продовжили традицію поєднання ідеї емансипації жінки зі завданнями національно-визвольного руху.

З 80-х рр. XIX ст.— часу організаційного структурування українського жіночого руху значно інтенсивніше йшов процес творення власне національної історіософської візії жіночих проблем у тогочасному суспільстві. Як у Наддніпрянській Україні, так і на західноукраїнських землях цей процес відбувався у час доволі активного проникнення в громадські та

[30] Зоря.— 1884.— № 20—23; Слово.— 1869.— № 1869.— № 43, 44; 1872.— № 126; Русалка.— 1868.— С. 80, 86; Русь.— 1867.— № 45.

[31] Див. детальніше: Животко А. Історія української преси.— 1989—1990.— С. 34—35, 258—261; Українські періодичні видання для жінок в Галичині. Анотований каталог / Укладач В. А. Передирій.— Львів, 1996.

у приватні книгозбірні феміністичної (врешті, й антифеміністичної) літератури англійською, німецькою, польською, російською, французькою та іншими мовами. Ознайомлення з іншомовною літературою часто давало поштовх до глибшого розуміння аналогічних проблем в українській історії та тогочасній дійсності[32]. На жаль, в рамках українського жіночого руху до початку Другої світової війни не вдалось опублікувати жодного перекладу феміністичного твору, хоч не раз точилися дискусії навколо питання, що варто перекладати насамперед[33], і навіть уже була проведена певна підготовча робота. Які ж переклади готувалися? Наталія Кобринська працювала над перекладами роботи позитивіста Дж.-Ст. Мілля та соціаліста А. Бебеля. М. Павлик планував видати переклад роботи цюріхського професора А. Доделя „Про жінку", що була написана в дусі ідей тогочасного ліберального фемінізму[34]. Таку ситуацію з перекладами можна пояснити головним чином відсутністю фінансово-видавничих можливостей. Українська громадськість знайомилася з іншомовною літературою з проблем емансипації жінки, читаючи твори мовами оригіналу, польські чи російські переклади або через реферативний переказ в українських періодичних виданнях. Правда, були жінки-українки, яким вдалось видати іноземною мовою свої феміністичні студії. Маємо на увазі передовсім брошуру болгарською мовою Л. Шишманової „Екскурс въ феменизъма", що вийшла друком у Софії 1914 р.

Ідеологія позитивізму та ліберального фемінізму, соціал-демократична концепція соціальної емансипації жінок визначили характер переважної більшости оригінальних публікацій українських авторів. Найрепрезентативнішими є роботи Н. Кобринської[35], О. Кобилянської[36], М. Ганкевич[37], М. Павлика[38], К. Малицької[39].

У міжвоєнний період на західноукраїнських землях поступово формуються багато в чому характерні для європейських країн напрями жіночого руху (ліберальний, соціально-релігійний, соціал-демократичний), а відповідно й їх ідейно-теоретичне обґрунтування.

Зразками розвитку теорії національно-ліберального фемінізму є публікації М. Рудницької, зокрема, „Українська дійсність і завдання жінки" (Львів, 1934), О. Назарука „Жінка і суспільність: Реферат, виголошений

[32] Кобринська Н. Автобіографія // Вибрані твори.— К., 1980.— С. 316—320; Кобилянська О. Слова зворушеного серця.— К., 1982.— С. 58, 64, 115—117, 186.

[33] Франко І. Лист до М. Павлика від 10 жовтня 1879 р.— К., 1986.— Т. 48.— С. 215; Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893—1895).— Львів, 1905.— С. 7, 18.

[34] ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 1, арк. 4, спр. 9, с. 1—111.

[35] Кобринська Н. Відповідь на критику жіночого альманаха у „Зорі" з р. 1887.— Чернівці, 1887; Замужна жінка середноі верстви // Перший вінок.— Львів, 1887.— С. 406—416; Про первісну ціль товариства українських жінок у Станиславові // Там само.— С. 457—463; Про рух жіночий в новійших часах // Там само.— С. 5—23; Українське жіноцтво в Галичині в наших часах // Там само.— С. 68—102; Жіноча справа в Галичині // Наша доля.— Стрий, 1893.— Кн. 1.— С. 1—35; Стремління жіночого руху // Наша доля.— Львів, 1895.— Кн. 2.— С. 3—17; Стремління жіночого руху // Наша доля.— Львів, 1896.— Кн. 3.

[36] Кобилянська О. Дещо про ідею жіночого руху. Відчит на зборах „Т-ва руських жінок на Буковині" у Чернівцях 14 окт. 1894.— Коломия, 1894.

[37] Ганкевич М. Про жіночу неволю в історичнім розвою.— Львів, 1891.

[38] Павлик М. Перші ступні русько-українського жіноцтва // Народ.— 1890.— № 4.— С. 42—50; Про жіночу долю // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895).— Чернівці, 1910.— Т. 4.— С. 378—387.

[39] Малицька К. Про жіночий рух.— Львів, 1904.

на засіданні Генерального інституту Католицької акції у Львові" (Львів, 1934). Робота Е. Тишинської „Роля жіночих організацій в католицькій акції" (Львів, 1931) репрезентує концепцію українського соціально-релігійного жіночого руху[40].

Усі перелічені публікації ґрунтувалися передовсім на поєднанні ідеї емансипації жінки та ідеології національно-визвольної боротьби, що було характерним для етапу бездержавного розвитку. Це створило основу для відповідної національної історіософської концепції, що визначала як теоретично-дослідницьку роботу, так і практичну діяльність українського жіночого руху (переважно у західноукраїнському варіанті).

Домінування історично-соціологічних історіософських засад у трактуванні проблем „жінка і суспільство" в українській історіографії зумовлене насамперед тогочасним станом суспільно-гуманітарних наук та й, врешті, самого українського суспільства загалом. У кінці XIX — на початку XX ст. відбувається структуризація національних гуманітарних наук, зокрема історичної науки. Очевидно, що силами вчених одного чи двох поколінь було неможливо сформувати цілісну структуру (за тогочасним загальноприйнятим зразком) всієї сукупности наукових досліджень. Також очевидно, що жіночі студії поряд з деякими іншими тематичними напрямами залишались на марґінесі науково-дослідницької роботи. А отже, сповільнено і дещо фраґментарно йшла внутрішня розбудова (тематична, методологічна та історіософська) самих жіночих студій. Найбільш відповідним до завдань того часу було соціологічно-історичне трактування проблем жінки. На початку XX ст. наростає певний дисбаланс в українській історіографії досліджуваної проблематики. В міжвоєнний період у Галичині основна увага як окремих діячок жіночого руху, так і громадськости в цілому була спрямована на розвиток періодичних видань для жінок. Але науково-популярні статті, хоч і різноманітні щодо тематики, не могли компенсувати майже повної відсутности монографічних і науково-документальних публікацій. Тогочасні жіночі студії переважно були зорієнтовані на інтелектуально-пропаґандистське забезпечення потреб жіночого руху.

В 30-ті рр. у радянській Україні формальне проголошення „жіночого питання" як суспільно вирішеного майже повністю блокувало нормальне історіографічне сприйняття світових феміністичних теорій та концепцій і по суті спричинило значне обмеження методології та тематики жіночих студій.

В українській історіографії лише почав формуватися самостійний культурно-антропологічний напрямок у розвитку жіночих студій[41], зокрема

[40] До речі, в українському історіографічному доробку є декілька досліджень, присвячених трактуванню жінки у християнстві та історії культу Богородиці у національно-українській інтерпретації. Найважливіші з них: Миколаїв П. Культ Пресвятої Діви Марії на Руси // Католицький Схід.— 1904; Щурат В. Маріинський культ на українських землях давньої польської держави.— Львів, 1910; Мельник А. Мати-Марія-Матінка Наша.— Рогатин, 1926; його ж. Мати Божа в українській літературі.— Тернопіль, 1995; Жінка в парохії в апостольських часах.— Львів, 1936; Лев В. Культ Богоматері в українському письменстві // Поклін Марії. Альманах.— Мюнхен, 1948.— С. 51—71.

[41] Прикладом такого типу досліджень можуть бути: Ploss H. Das Weib in der Natur — und Völkerkunde. Anthropologische Studien.— Leipzig, 1897.— Bd. 1—2; Jackel V. Die Natur der Frau. Anthropologiesche Studien.— Berlin, 1900; Kurcyusz A. O kwestyi kobiecej ze stanowiska antropologii.— Lwów, 1897/98. Приклад сучасної наукової інтерпретації — Кісь О. Концепція культурного релятивізму та проблема оцінки становища жінки у традиційних суспільствах // Народознавчі зошити.— 1997.— Ч. 4.— С. 253—263.

на рівні окремих фольклорно-етнографічних розвідок. Малорозвиненою у національній культурі залишилась властива для багатьох європейських народів традиція монографічного філософсько-культурологічного, психоаналітичного розуміння проблем статі. Цей напрям частково міг зреалізуватися лише в художній літературі та есеїстиці.

Дещо інший варіант розвитку соціологічного підходу у трактуванні суспільних проблем жінок ілюструє марксистсько-радянська історіографія, яка від соціологічно-політичних історіософських засад перейшла до класово-ідеологічних. Очевидно, що доробок жіночих студій українсько-радянської історіографії[42] був похідним від аналогічного російського, а отже, як правило, не міг претендувати на теоретично-концептуальну чи методологічну ориґінальність.

Численна та арґументована критика як самого процесу розв'язання „жіночого питання" в соціалістичних країнах, так і радянського історіографічного доробку, присвяченого жіночій проблематиці, аж ніяк не означає, що марксистсько-радянський варіант трактування проблем взаємозв'язку „жінка і суспільство" принципово антагоністичний до загальносвітових, а насамперед європейських тенденцій у баченні цих проблем. Марксистсько-радянська історіографія є складовою частиною згаданого вже універсального першого етапу розвитку ідейних та науково-дослідницьких процесів у жіночих студіях. Ця історіографія надзвичайно спростила та схематизувала доктрини традиційного фемінізму XIX ст. (рівні з чоловіками соціально-політичні права та обов'язки, зміна освітньої та виховної систем, дедалі ширше та повніше залучення жінок до фахово-виробничої діяльности та ін.), прибрала їх в шати класово-ідеологічної фразеології та намагалась практично реалізувати силою тоталітарної держави. Незважаючи на тиск ідеологічних схем та штампів, російські радянські історики видали ряд науково вартісних монографій, присвячених дослідженню ролі жінок у різні історичні періоди. Зокрема, назвемо роботи, у яких частково використано український історичний матеріал, правда, часто без належного національно-культурного атрибутування. Це насамперед дослідження Н. Пушкарьової „Женщины древней Руси" (М., 1989), С. Кайдаш „Сила слабых: женщины в истории России (XI—XIX вв.)" (М., 1989), Г. Тишкіна "Женский вопрос в России в 50—60 гг. XIX в." (Л., 1984).

Жінки в контексті еволюції української історії та у процесі творення і функціонування національної культури стали об'єктом наукового аналізу вчених XIX ст., передусім М. Грушевського. Його багатотомні „Історія України-Руси" та „Історія української літератури" дають численні свідчення пошукового та аналітичного опрацювання проблеми. Саме у цих дослідженнях вперше в українській історіографії суспільне становище жінок трактовано з погляду історичної еволюції і як явище, важливе для характеристики національного цивілізаційно-культурного життя[43].

[42] Філатова К. Революційний рух робітниць і селянок України // Жіноча воля: читанка.— Харків, 1925; Кірсанова К. Повна рівноправність жінок в СРСР.— К., 1937; Тимченко П. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні. 1917—1920.— К., 1966; Вітрук Л. Д. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації.— К., 1973; Голубенцева В. Г. Великий Жовтень і розв'язання жіночого питання в СРСР.— К., 1977; Галаган В. Я. Советская женщина: портрет в ретроспективе.— К., 1990; Ковальська Н., Олександрова Т. Жінки Радянської України.— К., 1990.

[43] Докладніше див.: Рибак О. Проблема суспільного становища жінки у спадщині М. Грушевського — науковця і громадського діяча // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (Львів, 26—28 жовтня 1994 р.).— Львів, 1995.— С. 125—131.

М. Грушевський звернув увагу на діяльність видатних історичних жінок, проаналізував соціально-економічне і законодавчо закріплене правове становище жінок різних суспільних станів українського суспільства, показав трактування жінки у системі культурних і морально-етичних норм різних історичних періодів. Висвітлення проблеми ролі жінок в українській історії було підпорядковане загальнонауковим завданням вивчення відповідних історичних епох і їх структур, а тому не могло бути різнобічним і вичерпним. На жаль, в українській історіографії наступних років (аж до сьогодні) цю проблему в кращому разі трактовано на рівні науково-популярних чи публіцистичних розвідок[44]. Дослідження окремих сторінок з історії жінок у різні періоди — чи то на рівні певної проблеми[45], чи то на рівні аналізу творчости та діяльности конкретних особистостей[46] поки що лише створює основу для ще не написаного синтетичного наукового дослідження на тему „Жінка в історії України“.

Наукові дослідження правового становища жінок як в історичному минулому, так і в реаліях того часу, численні дискусії навколо юридичних прав жінок стали феноменом суспільно-політичного життя європейських країн та США у XIX та перших десятиліттях XX ст. Правове становище жінок у середньовічній Україні досліджував згадуваний уже М. Грушевський[47], а також О. Левицький у працях „Сім'я і побут українців у XVI ст.“ (Архив Юго-Западной России.— К., 1909), „Невінчані шлюби на Русі-Україні в XVI—XVII ст.“ (Записки Українського Наукового Товариства в Києві.— К., 1909.— Кн. III); „Про шлюб на Русі-Україні в XVI—XVII ст.“ (Львів, 1885). До речі, остання праця присвячена першому українському жіночому товариству, утвореному в Станиславові 1884 р.

[44] Див., наприклад: Крип'якевич І. Жінка в історії України // Мета.— Львів, 1908.— № 7.— С. 4—5; № 8.— С. 2—6; № 9—10.— С. 5—7; Лоський І. Жінка в козацьку добу// Жінка.— 1935.— Ч. 15—16.— С. 6—9; Липа Ю. Українська жінка // Жінка.— 1938.— Ч. 7—8.— С. 2—4; Голубець М. З життя українського жіноцтва в старому Львові // Жінка.— 1939.— Ч. 6—7.— С. 5—6; Кузич-Березовський І. Жінка і держава.— Варрен (Міш), 1970 (перевидання: Львів, 1994); Андрущенко В. Запорожці і жіноцтво // Наука і суспільство.— 1991.— № 7.— С. 55—57; Козуля О. Жінки в історії України.— К., 1993; Кравченко А. Козацька наречена // Запорожці.— К., 1993.— С. 214—231 та ін.

[45] Бабишин С. Д. О грамотности женщин в городах Киевской Руси // Вопросы истории СССР.— Вып. 25.— Харьков, 1980.— С. 136—142; Кашуба М. В. Давньоруські традиції трактування образу жінки та їх продовження на Україні // Київська Русь: культура, традиції.— К., 1982.— С. 84—88; Малинко И. Г. Создание высших женских курсов на Украине // Вопросы истории СССР.— Вып. 28.— Харьков, 1983.— С. 128—133; Пастернак М. Українська жінка в хореографії.— Вінніпеґ; Торонто, 1964; Титова О. М. До питання про вищу жіночу освіту на Україні в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал.— 1971.— № 10.— С. 85—91; Федотова Т. Н. О высшем женском образовании в Одессе // Труды Одесского университета. Серия филологических наук.— 1961.— Вып. 11.— С. 184—191.

[46] Русова С. Наші визначні жінки.— Коломия, 1934; Луговий Ол. Визначне жіноцтво України.— Торонто, 1942 (перевидано: К., 1994); Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України.— Вінніпеґ; Мюнхен, 1969; Нагаєвський І. Рівноапостольна свята Ольга-Олена, княгиня й володарка Руси-України. Історичний нарис.— Філадельфія, 1955; Мухін М. І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської.— К., 1979; Злупко С. М. Сумління голос. А. І. Павлик — перша жінка-соціалістка на Прикарпатті.— Львів, 1989; Кісь Я. Легенди і факти про Роксолану // Архіви України.— 1970.— № 6.— С. 25—31 та ін.

[47] Крім структурних частин у багатотомній „Історії України-Руси“, у М. Грушевського є і науково-популярна стаття „Про права жінок“. Див. про це: Село.— 1909.— № 12.— С. 4.

Правове становище жінок стало об'єктом наукового аналізу М. Буданова[48] та І. Кокорудза[49].

Правовий статус жінок у XIX — перших десятиліттях XX ст.— особливо актуальна суспільно-правова і навіть психологічна проблема свого часу. В українській інтерпретації вона мала переважно політично-маніфестаційний, констативно-декларативний характер. Практично всі національно-політичні партії та рухи висунули вимоги рівних суспільно-політичних, громадянських прав чоловіків та жінок. Натомість не відбулося глибшого аналітично-наукового вникнення у проблему, за винятком хіба що деяких робіт С. Дністрянського[50], що базувалися на аналізі цивільного права Австро-Угорщини.

У Наддніпрянській Україні сформувалися наукові центри правознавства та історії права (Київ, Харків, Одеса), але характер їх російськомовних досліджень, у тому числі й правового становища жінок, формувався за загальноімперським та російським зразками[51].

Очевидно, що таку ситуацію цілком можна пояснити віковою бездержавністю українців, унаслідок якої суспільно-практичний і науковий інтерес до проблем правової реалізації особи, а тим більше жінки, був мінімальним, натомість основна увага була зосереджена на правах народу-нації.

В умовах радянської України юридичні права жінок трактовано переважно з ідеологічно-політичних позицій[52]. На західноукраїнських землях у міжвоєнний період з'явилися переважно популярні інтерпретації юридичних прав жінок, зафіксованих у тогочасних нормативних актах[53]. Навіть вузькоспеціалізовані українські правничі часописи до обговорення цієї теми зверталися дуже рідко[54].

У справі вивчення історії українського жіночого руху перші кроки були зроблені на початку XX ст. Тоді М. Павлик окремою книжкою видав „Переписку М. Драгоманова з Наталією Кобринською 1893—1895“ (Львів, 1905), яка стала чи не першою джерельно-документальною публікацією такого типу. У грудні 1921 р. у Львові відбувся з'їзд українських

---

[48] Буданов М. Начерк родинного права Литовської Руси в половині XVI в. // Часопись правнича.— Львів, 1895.— С. 227—254.

[49] Кокорудз І. О становищі женщини в стариннім законодательстві рускім // Зоря.— 1886.— Ч. 9, 10.— С. 150—152, 172—178.

[50] Дністрянський С. Заручини в австрійськім праві // Часопись правнича.— 1899.— Р. 9.— С. 1—23; його ж. Право родинне після викладів професора д-ра Дністрянського.— Львів, 1901; його ж. Виклади професора С. Дністрянського. Австрійське право приватне.— Львів, 1906; його ж. Правове відношення родичів до дітей.— Львів, 1906.

[51] Див., наприклад: Загоровский А. О разводе по русскому праву.— Харьков, 1884; його ж. Курс семейного права.— Одесса, 1902.

[52] Матюшенко С. П. Шлюб і розлука на Радянській Україні.— К., 1924; Дмитровський В. Розлуки на Україні.— Харків, 1928; Хоменко А. П. Сім'я в процесі перебудови.— Харків, 1930; Мельник Є. Ф. Охорона інтересів матері і дитини в радянському законодавстві.— К., 1954 та ін.

[53] Волошин І. Чоловік і жінка, їх законні права та обов'язки супроти себе.— Коломия, 1931.

[54] Часопис „Життя і право“ (Львів, 1928—1939) лише тричі звертався до обговорення цієї проблеми: З сучасного життя // Життя і право.— 1932.— Ч. 1.— С. 57—58; Левицький Я. Реформа подружого права // Там само.— 1932.— Ч. 2.— С. 7—28; Ч. 3.— С. 24—32; Жінки й суди присяглих // Там само.— 1938.— Ч. 1.— С. 42—45.

жінок, який ухвалив вшанувати заслуги Н. Кобринської у справі організації жіночого руху і видати брошуру „Першому українському борцеві за права жінок". Але це видання, на жаль, не мало ані науково-аналітичного, ані джерельно-документального характеру.

З 70-х рр. XIX ст. і до початку Другої світової війни сформувався корпус програмних документів, які визначили основні ідейно-теоретичні та організаційні засади українського руху за емансипацію жінок. До групи джерельно-документальних матеріалів належать доволі численні публікації статутів, звітів, заяв, програм жіночих організацій та інституцій[55]. Цінний документально-мемуарний матеріал про жіночу освіту в Галичині опубліковано у збірниках „Пропам'ятна книга гімназії Сестер Василіянок у Львові", три випуски якої вийшли у світ 1980, 1984 та 1995 рр. у збірниках „Український Інститут для дівчат у Перемишлі" (Дрогобич, 1995), „Приватна дівоча ґімназія „Рідної школи" Українського педагогічного товариства імені Іллі та Іванни Кокорудзів у Львові" (Дрогобич, 1997).

Окрему групу історично-документальних матеріалів становлять видання українських жіночих організацій на еміґрації[56].

Для цілісного і системного дослідження історії українських періодичних видань важливим є опублікування тематичних анотованих каталогів[57], у яких подано характеристику так званої „жіночої" періодики, що

---

[55] Начеркъ статутов общества „Друг женского научового заведенія въ Бучачѣ" // Слово.— 1872.— № 87; Статутъ патріотичного жѣночого Товариства для Галичины.— Львовъ, 1879; Устав общества руських женщин в Буковине.— Чернівці, 1894; Устав товарищества „Жіноча громада" на Буковині в Чернівцях.— Чернівці, 1898; Руський інститут для дівчат в Перемишли.— Перемишль, 1902; Статут товариства св. Ольги.— Львів, 1902; Статут женьского добродійного товариства імені сьв. жен. Мироносиць в Чернівцях.— Чернівці, 1904; Статут товариства „Руський жіночий кружок" в Коломиї.— Коломия, 1905; Исторія общества „Русскихъ дамъ" въ Львовѣ.— Коломия, 1905; Отчет о деятельности правящего Совета Общества Русских женщин во Львове.— Львов, 1906; Устав общества русских женщин „Жизнь" во Львове.— Львов, 1906; Справозданє дирекції товариства „Жіночий трудъ" в Перемишлі за 1908 р.— Перемишль, 1908; „Жіноча громада" Чернівці. Звіт з діяльності товариства.— Чернівці, 1913; Союз українок. Статут.— Львів, 1917; Жіноча сила: Видано в пам'ять першого з'їзду народовецького жіноцтва Підкарпаття в Ужгороді.— Ужгород, 1934; Каталог: Вистава Українського Жіночого Конґресу.— Станиславів, 1934; Пропам'ятна книга першого з'їзду Марійських дружин інтеліґентного жіноцтва з приводу 30-ліття існування Марійської дружини пань у Львові 1904—1934.— Львів, 1937.

[56] Лише деякі публікації: Альманах української Жіночої Громади в Ню Йорку 1921—1931.— Ню Йорк, 1931; Союз Українок Канади.— Вінніпеґ, 1935; Когуська Н. Чверть століття на громадській ниві, 1926—1951; Історія Союзу Українок Канади.— Вінніпег, 1952; Українське жіноцтво Дітройту.— Дітройт, 1955; Ліга Українських Католицьких Жінок Східної Канади.— Торонто, 1957; Ювілейна Книга з нагоди 30-літньої діяльності Жіночого Товариства при катедрі св. Івана в Едмонтоні: Історія відділу Союзу Українок Канади. 1926—1956.— Едмонтон, 1957; Союз Українок Америки. Конвенція (14, 1965, 26—28 лист. Ню Йорк. 40-ліття Союзу Українок Америки).— Ню Йорк, 1965; Ліга визволення України. Об'єднання Жінок Ліги визволення України. Відділ Торонто. 1951—1966.— Торонто, 1967; Ліга визволення України. Об'єднання жінок (Торонто). Ювілей 25-річчя 1951—1976.— Торонто, 1976; Шлях до мети: У 25-річчя існування і праці ОЖ ЛВУ для українського народу.— Торонто, 1978; 35 років Об'єднання Українських Жінок у Німеччині. 1945—1980.— Мюнхен, 1980; Союз Українок Америки. Пам'яткова книжка XXII Конвенції СУА.— Дітройт; Мічіґен, 1990; Світова Федерація Українських жіночих організацій. Конгрес, 1992. 22 жовтня — 1 листопада Торонто. Програма.— Торонто, 1992; Союз Українок Америки. Конвенція (23; 1993 29—1 травня Нью-Йорк, Нью-Джерсі. Пам'яткова книжка XXIII конвенції СУА).— Кліфтон, Нью-Джерсі, 1993.

[57] Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853—1939 рр.). Анотований каталог / Укладач В. А. Передирій.— Львів, 1995; Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853—1939 рр.). Анотований каталог / Укладач В. А. Передирій.— Львів, 1996.

виходила в Галичині, короткі відомості про людей, причетних до цих видань, а також уривки з публікацій.

Одну з перших спроб проаналізувати розвиток українського жіночого руху, діяльність його лідерів зробила О. Дучимінська[58], яка чітко визначила характер громадської діяльности, погляди і переконання Н. Кобринської як феміністичні.

Фаховим дослідженням ряду аспектів емансипаційного руху українських жінок були роботи М. Возняка. В них уже з певної історичної дистанції визначена суспільна вага руху за емансипацію жінки, проаналізовано історичний та культурний контексти, показано органічний зв'язок цього руху з хвилею українського національного відродження. 1927 р. М. Возняк у часописі „Україна" (Ч. 3) опублікував статтю „Журнальні плани І. Франка (1884—1886)", а десятьма роками пізніше — у 1937 р.— в часописі „Новий час" з'явилася його робота „Шляхом до "Першого вінка". І цього ж року вона вийшла окремою книжечкою під назвою „Як дійшло до першого жіночого альманаха". Зібраний і проаналізований матеріал багато в чому виходив далеко за рамки теми, поданої у заголовку. У праці відтворено атмосферу та основні події формування нового громадського руху — руху за рівноправність жінок, і на значному документальному матеріалі показано видавничу співпрацю І. Франка та Н. Кобринської. Автор уперше опублікував численні уривки з листів, забутих статей, які дали змогу відтворити дух тогочасного середовища української інтеліґенції, звернув увагу не тільки на першорядні постаті — І. Франка, О. Кониського, Н. Кобринську, Олену Пчілку, М. Павлика, а й на численних менш відомих осіб, особливо на перших учасниць жіночого руху — Е. Ничай, А. Желехівську, О. Бучинську та інших. Саме М. Возняк чи не вперше детально опрацював історію українського жіночого руху від поодиноких публічних виступів з приводу жіночого питання 1882 р. і до виходу друком „Першого вінка" (1887). Його дослідження дає ґрунтовну фактологічну основу для подальших розвідок, присвячених історії жіночого руху в Україні. Глибоку обізнаність з обставинами громадського життя західноукраїнських земель виявив М. Возняк у статті „Кобринська, „вільна любов" і радикали (Участь Франка у спростуванні Павлика)", яку було опубліковано лише 1970 р.[59]

Українські жіночі організації на західноукраїнських землях, зокрема „Союз українок" чи елітарне українське „Товариство жінок з вищою освітою", ані організаційно, ані фінансово та, правдоподібно, й кадрово у 20—30-ті рр. не змогли реалізувати складного завдання — здійснити багатоаспектне історичне дослідження ролі української жінки в історії. Частково проблему, а саме історію емансипаційних змагань українських жінок, історію їх участи у громадському житті України науково було розв'язано у післявоєнний час силами дослідників української діаспори.

Проблема емансипації жінки у трактуванні Івана Франка стала об'єктом дослідження І. Книш, яка у Вінніпеґу 1956 р. видала книжку „Іван Франко та рівноправність жінок", а роком пізніше опублікувала роботу „Смолоскип у темряві" з підзаголовком „Наталія Кобринська й український жіночий рух"[60]. Поява таких досліджень одного автора

[58] Дучимінська О. Наталія Кобринська як феміністка.— Коломия, 1934.
[59] Українське літературознавство.— 1970.— Вип. 10.— С. 113—119.
[60] Див. також: Книш І. Жінка вчора й сьогодні.— Вінніпеґ, 1958.

майже в один і той же час цілком закономірна. Бо логіка наукового дослідження початкового етапу становлення і розвитку українського жіночого руху, зокрема в Галичині у час її перебування у складі Австро-Угорської імперії, мимоволі змушує до вивчення найголовнішої репрезентативної постаті цього руху — Наталії Кобринської. Але дослідження історії жіночого руху, емансипаційних устремлінь жінок взагалі неможливе без пізнання суспільно-політичного та культурного життя того часу, видатним представником якого був Іван Франко. Дослідження І. Книш стали у певному сенсі розвитком історіографічних та історіософських принципів М. Возняка. Найважливіші серед них — максимальна увага до фактологічного матеріалу (очевидно, у межах джерел, доступних авторові), визнання українського жіночого руху, з одного боку, самостійним та достатньо структурованим суспільним явищем, а з другого — візія цього руху як інтеґрованої складової частини суспільно-політичних і культурних процесів національного життя.

З нагоди 70-річчя українського жіночого руху 1956 р. Ірина Павликовська опублікувала роботу „На громадський шлях", яка мала не так науково-дослідницький, а радше публіцистично-популяризаторський характер. Водночас ця розвідка важлива для вироблення концептуально-структурної моделі дослідження історії українського жіночого руху. Автор розглядає жіночий рух як форму участи жінок у загальнонаціональному громадському русі, підкреслює його зв'язок з національно-визвольним рухом. Для українського емансипаційного руху жінок ліберально-феміністичні завдання були підпорядковані завданням національно-політичної та культурної розбудови України, а це, у свою чергу, визначило характер його ідейно-теоретичних засад і спрямованість практичної діяльности. Історію українського жіночого руху І. Павликовська трактує як взаємопов'язані етапи розвитку. Перший етап (останні десятиліття XIX — перше десятиліття XX ст.) — це участь жінок Наддніпрянщини та західноукраїнських земель у громадсько-культурних, політичних організаціях і рухах, діяльність перших жіночих організацій. Дослідниця також звернула увагу на громадську працю жінок у короткий період Української державности. На другому етапі історії українського жіночого руху вона виділяє визначальні форми суспільно-громадської діяльности жінок у міжвоєнний час у радянській Україні та на західноукраїнських землях, що перебували у складі Польщі, а також аналізує український жіночий рух на еміґрації. Третій етап, післявоєнний, на думку І. Павликовської, характерний тим, що розвиток українського жіночого руху (власне у його класичній національно-ліберально-феміністичній формі) проходив в еміґрантському середовищі.

Інтелектуальна еліта українського жіночого руху на еміґрації дуже поступово підходила до реалізації давнього задуму — науково дослідити історичний шлях розвитку емансипаційних устремлінь жінок в Україні у XIX—XX ст. У 60-ті рр. в Канаді та Англії з'явилися невеликі брошури З. Мосійчук та Л. Поврозник, присвячені оглядові найважливіших подій українського жіночого руху, характеристиці його відомих репрезентативних постатей[61]. До 100-річчя українського жіночого руху у Мюнхені 1984 р.

[61] Mosijchuk Z. Ukrainian Women in the Struggle for Freedom.— Toronto, 1967. Паралельно французькою мовою: Les femmes ukrainiennes dans la lutte pour la liberte.— Toronto, 1967; Ukrainian Woman in the Modern Age / Ed. by Lubov Povroznyk.— London, 1963.

побачив світ збірник „Віднова“, до якого ввійшли наукові та науково-публіцистичні статті М. Богачевської, А. Горохович, Р. Мороз, Я. Тудорковецької, спогади Л. Бурачинської, передруки статей Н. Кобринської, життєпис М. Рудницької, інформація про відзначення сторіччя українського жіночого руху в діаспорі та інші матеріали. Збірник заманіфестував зрослий рівень аналітичного підходу до розуміння суспільних проблем українських жінок.

Найвагомішим досягненням у дослідженні історії українського жіночого руху став науковий доробок дослідниці зі США М. Богачевської-Хом'як. Якісно новий вимір наукової компетентности та аналітичности має її монографія „Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884—1939“ (Edmonton, 1988). В Україні короткий виклад цієї праці опублікований під назвою “Дума України — жіночого роду“ (К., 1993), а повний переклад вийшов у світ під заголовком „Білим по білому“ (К., 1995). Останнє видання має уточнюючий підзаголовок „Жінки в громадському житті України. 1884—1939“.

Автор чітко визначила основні історіософські засади свого дослідження. Це насамперед відхід від усталеного трактування історії України як історії суспільно-державної і зосередження уваги на дослідженні тих сфер і виявів громадсько-суспільного життя, які традиційно вважалися марґінальними, зокрема на вивченні суспільної діяльности жінок. М. Богачевська-Хом'як вважає, що для висвітлення історії українського руху недостатньо подати тільки історію жіночих організацій та проаналізувати діяльність заанґажованих у них жінок; для повнішого з'ясування проблеми потрібне конкретне історичне тло. А це одне з найскладніших завдань, що його поставила перед собою дослідниця. Показати історичне тло — це передовсім визначити взаємозалежність і зв'язок між суспільно-державною детермінованістю становища жінок та їх емансипаційними устремліннями, потенціалом жіночої самоемансипації. Історичне тло визначає державно-правова система та національна ментальність, суспільне становище жінок, перебіг основних громадсько-політичних та культурних подій, а також відповідна психологічна характеристика основних соціальних верств суспільства.

Історіософською засадою М. Богачевської-Хом'як є поєднання двох ідеологічних концепцій — націоналізму та фемінізму, хоч автор добре розуміє внутрішню напругу та протиріччя між цими ідеологіями: концепція націоналізму ґрунтується на ідеї пріоритету народу, тобто колективного „я“, метою ж фемінізму є емансипація індивідуального „я“. У роботі подано типологічну характеристику ідеології українського жіночого руху і визначено її як прагматичний фемінізм, що властивий суспільствам на доіндустріальному етапі розвитку, а також країнам так званого третього світу.

М. Богачевська-Хом'як аналізує участь українських жінок у громадському житті починаючи від 80-х рр. XIX ст. і до початку Другої світової війни. У полі зору дослідниці вияви суспільно-громадянської активности жінок на українських землях — західноукраїнських, що перебували у складі Австро-Угорщини, згодом Польщі, та Наддніпрянської України у складі Російської імперії, а також українських земель, що входили до СРСР. Автор поставила складне завдання — показати поєднання національних та феміністичних устремлінь у різних формах громадської за-

анґажованости жінок і зокрема в діяльності жіночих організацій. Найкращий приклад такого поєднання бачимо в громадській діяльності жінок Західної України. У порівнянні з іншими українськими землями історичний розвиток на цих теренах був найбільш сприятливий для наближення українського жіночого руху до європейських стандартів та типологічних характеристик. Історія емансипаційних устремлінь жінок у Наддніпрянщині в складі Російської імперії не завжди чітко вкладалася у концепцію поєднання національної ідеї та фемінізму. Тут світогляд українських жінок формувався, як правило, під впливом російськомовної феміністичної літератури (у кращому разі національно індиферентної, у гіршому — імперсько-шовіністичної), вони брали участь у російських загальноімперських жіночих організаціях. І вже жодного національного та ліберально-феміністичного характеру не мала та зміна суспільного становища жінки в радянській Україні, що прикривалась гучною назвою „вирішення жіночого питання“. Незважаючи на суттєву різницю типологічних характеристик шляхів розвитку жіночої емансипації на різних українських територіях у різні історичні періоди, авторові вдалося здійснити цілісне, фактологічно насичене та багатоманітне концептуально-аналітичне дослідження історії українського жіночого руху, яке на сьогодні є найповнішим.

Робота М. Богачевської-Хом'як цінна не тільки з огляду на суттєве заповнення невідомих сторінок в історії українських суспільно-політичних рухів, а й через органічне її входження в український історіографічний доробок. Загальновідомі здобутки жіночих студій у США, очевидна їх пріоритетність у багатьох напрямках спричинюють концептуально-методологічний „тиск“ на національні історіографічні школи. Однак М. Богачевська-Хом'як, маючи повну обізнаність зі сучасними здобутками жіночих студій, щасливо уникла надмірної „модернізації“ чи навіть „американізації“ у трактуванні питань української історії. Її пряме і природне продовження попередніх студій з історії українського жіночого руху є водночас тою важливою обов'язковою складовою частиною процесу історичних досліджень, без якої неможливий подальший науковий розвиток на основі модерністської чи постмодерністської історіософії та методології.

На жаль, другий повоєнний етап розвитку концептуально-історіософських візій у жіночій проблематиці та відповідної науково-пошуково-аналітичної роботи існував якби поза радянською (у її національних моделях) чи пострадянською історіографією. Існування цього другого періоду засвідчили хіба що окремі публіцистичні згадки про сучасні гендерні дослідження.

Лише у 90-ті рр. в Україні дещо активізувалося як вивчення ролі жінок в історії та їх емансипаційного руху зокрема, так і об'єктивне осмислення сукупности суспільних проблем жінок на сучасному етапі. Серед не так уже й численних публікацій характерними і показовими є збірники виступів на науково-практичних конференціях, що відбулися у 1994, 1995, 1996 рр. в Одесі[62] та Києві[63]. Ці збірники є доволі об'єктивним

---

[62] Жіночий рух в Україні: історія і сучасність.— К., 1994; Жінки України: сучасний статус і перспективи.— К., 1995.

[63] Жінка в державотворенні.— К., 1993; Українка і демократія. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 2—5 червня 1995.— К., 1995.

відображенням стану українських жіночих студій і, зокрема, відповідних історичних досліджень. Очевидно, що тексти виступів чи їх тези як форма наукової публікації здебільшого лише дуже приблизно дають уяву про дослідження тієї чи іншої проблеми. Тому, не вдаючись у детальний аналіз публікацій, обмежимось лише окремими міркуваннями стосовно блоку історичної тематики. Визнання об'єктивної потреби історичних студій, пов'язаних з жіночою проблематикою, має переважно декларативний характер. Сучасні дослідники звертаються до вивчення різних аспектів проблеми „жінка в українській історії" часто випадково чи принагідно, через що ці розвідки є здебільшого поверховими. В історичній свідомості продовжують діяти та культивуватись психологічні стереотипи романтично-народницького світогляду про рівноправне або майже рівноправне з чоловіками суспільне становище жінок в Україні у період середньовіччя та Нового часу[64], про світову унікальність української жінки як берегині, матері та ін. Як правило, автори дотепер обмежувалися відомими як в науці, так і на рівні масової історичної свідомости фактами, що ілюструють участь жінок в українській історії, методично дублюють перелік так званих історичних жінок, не вдаючись до пошукової та аналітичної роботи. Дещо глибше та арґументованіше з'ясовано проблеми, пов'язані з організаційним та ідейно-теоретичним розвитком жіночого руху в Україні в XIX—XX ст.[65] Названі збірники певним чином ілюструють дуже позитивну тенденцію сучасного розвитку національної історично-культурної свідомости. А саме: в історіографії йде процес відтворення історії людей взагалі та чоловіків і жінок зокрема. І не тільки тих, талант і діяльність яких були першорядними і визначальними, а й тих, які часто підпадали під визначення „та інші". Найінтенсивнішими ці процеси є у просторі історичної пам'яті, що охоплює XIX—XX ст.

Загальний аналіз української історіографії з проблем „жінка і суспільство" свідчить насамперед про типологічно спільний з європейським та північноамериканським світом шлях науково-інтелектуального розвитку, а також дає підставу для визначення основних історіософських засад цього напряму наукових досліджень. Провідною ідеєю української історіографії упродовж ось уже другого століття є національна ідея та її часткова модифікація — наукове обґрунтування окремішности українського народу (в сенсі історії, мови, національної психології та ментальности, політики та державотворення). Беручи за основу цю ідею, дослідження різних аспектів участи жінок у суспільно-культурних процесах здійснювалися у контексті розвитку власної національної історії, часто у дуже тісному зв'язку з процесами державотворення. Ці роботи акцентували увагу на ролі жінок у політиці, державній діяльності, участі у національно-визвольних змаганнях. Історіографічна реалізація національної ідеї через дослідження культури, духовного життя народу дала змогу показати національну специфіку правового і звичаєво-побутового становища жінок, їх статус у родинно-сімейних відносинах, внесок у культурно-інтелектуальне життя. На шляху науково-дослідницької реалізації цієї ідеї маємо змогу об'єктивно побачити як вивищення, так і пониження та дискримінацію жінок у національній історії. Водночас у багатьох ви-

[64] Жіночий рух в Україні: історія і сучасність.— К., 1994.— С. 39, 66; Жінка і демократія.— К., 1995.— С. 56, 63 та ін.

[65] Див., наприклад: Смоляр Л. Феміністична традиція України і питання сучасного жіночого руху // Жінка і демократія.— К., 1995.— С. 45—51.

падках помітне свідоме недобачання, незауважування суспільної ваги проблем, пов'язаних з історичною долею жінок. Існує певна ідеалізація минулого, у нашому випадку ідеалізація суспільного становища жінок в Україні (і не лише на рівні публіцистичних розвідок, а й в суто наукових дослідженнях).

Більшість робіт, присвячених проблемі емансипації жінки, базуються на концепції поєднання національно-визвольних і феміністичних завдань. Хоч проблема полягала в тому, що важко або й неможливо гармонійно поєднати концепцію національного (тобто колективного) „я" і феміністичні чи неофеміністичні засади індивідуального „я". Як правило, таке поєднання відбувалося за рахунок свідомого применшення значення останнього.

Своєрідне врівноваження ситуації полягало в тому, що універсальний характер підпорядкованого становища жінок, а також спільний для багатьох народів шлях пошуку можливостей усунути їх суспільну дискримінацію логічно передбачає і змушує шукати оптимальну інтеґрацію національної специфіки у типологічно єдиний загальноцивілізаційний контекст (у нашому випадку — у систему цінностей європейського культурного кола).

Визначальною історіософською ідеєю є ідея культурної орієнтації, що трансформується у концепцію історично-культурної приналежности. Як ідеологічно, так і організаційно український жіночий рух мав чітку європейську ідентичність, тобто „західну" культурну орієнтацію. Чи не найпослідовніше ця тенденція зреалізувалася на західноукраїнських землях. Трактування участи жінок в історично-культурних процесах, самої історії жіночого руху йшло саме за зразками та стандартами європейського історичного мислення. Це аж ніяк не означало копіювання чи буквального наслідування. Варто зазначити: до початку XX ст. спектр історіографічних концепцій та підходів (від романтичного і до позитивістського, соціологічного та культурно-антропологічного) був відносно повно (хоч і далеко не вичерпно) представлений і в наукових дослідженнях, пов'язаних з історією жінок. Але вже у XX ст. в українській історіографії помітною стає певна методологічна повторюваність, панування соціополітичного та соціокультурного детермінізму і відсутність (або ж епізодичний вияв) модерних історіософських підходів, пов'язаних з розвитком психоаналізу, екзистенціалізму, структуралізму, постструктуралізму та інших інтелектуально-філософських течій, які сприяли модернізації й самої історичної науки.

Важливим історіософським підґрунтям як самого емансипаційного руху, так і його досліджень став позитивізм, який варто розглядати принаймні у двох виявах — як тип мислення, світоглядну ідеологію і як тип наукової концепції. Позитивізм на українському ґрунті втілився у суспільно-політичних програмах, побудованих на ідеях органічної праці, еволюціонізму, політичного реалізму та прагматизму. До речі, одним з постулатів позитивістської суспільно-політичної програми є суспільна рівноправність жінок. Позитивістське гасло „праця над народом і для народу" було зреалізоване у різних сферах громадського життя, у тому числі й у жіночому русі насамперед на західноукраїнських землях.

Позитивізм в історіографії означав вироблення формально-логічних силогізмів, формальних соціокультурних моделей, зосередження основної уваги дослідників на аналізі емпірично-доказових знань, які трактувались як найнадійніші та найобґрунтованіші. Час позитивізму в історичній нау-

ці — це час нагромадження, систематизації та осмислення значної кількости раніше невідомих фактів, зокрема про правове, соціально-економічне становище жінок у минулому, про їх заанґажованість до державно-політичного, культурного життя, час системного аналізу суспільних проблем жінок на етапі доіндустріального розвитку буржуазного суспільства.

Широке застосування у дослідженнях на тему „жінка і суспільство" мала тісно пов'язана з методологією позитивізму соціологічно-історична концепція, що базувалася на взаємопов'язаності факторів — географічно-природничо-біологічних, політично-державних, економічних, культурних та психологічних. Варто зазначити, що після історично природного занепаду позитивізму як філософського та історіософського напряму український жіночий рух ще довго базувався на його світоглядних засадах, а в практичній діяльності керувався апробованим позитивістським прагматизмом.

Історіософським принципом, який можна чітко простежити в основних українських виданнях, присвячених проблемі ролі та становища жінки в суспільстві, є еклектизм, що був способом гармонізації, узгодження концепцій, ідей, теорій, які, здавалось би, неможливо поєднати. Витворився своєрідний плюралістичний світогляд, у якому взаємопов'язано існували лібералізм, еволюціонізм, конституціоналізм (у розумінні засади розвитку громадянського суспільства і прав людини в ньому). До цього ряду треба також додати націоналізм, соціальну доктрину соціалізму, ідею захисту особи перед державою, розуміння культури не тільки як бази функціонування національно-державної системи, а й як способу міжлюдських взаємовідносин, свідоме прагнення уникати крайніх виявів радикалізму чи клерикалізму.

Наукові дослідження, зокрема на рівні часткових історичних проблем, а саме такими є проблеми, порушувані у жіночих студіях, відображають як здобутки, так і упущення всієї національної історіографії, а в широкому розумінні — й цілого національно-суспільного розвитку. Очевидною є наукова марґінальність зазначеної проблематики в українській історіографії. Але важливо, на нашу думку, не так констатувати цю марґінальність, як відзначити можливості її подолання. Навіть дуже схематичний огляд українських історіографічних напрацювань у дослідженні найрізноманітніших аспектів проблеми „жінка і суспільство", а також врахування основних історіософських та методологічних концепцій у сучасних світових жіночих студіях дають підстави для бодай приблизного окреслення подальшого ймовірного розвитку в Україні досліджень цієї тематичної спрямованости. Процес „відкриття" для України світового історіографічного доробку, присвяченого жіночій проблематиці, йтиме декількома можливими шляхами:

1. Переклади науково-популярних, довідкових видань, наприклад, таких, як „Die Chronik der Frauen" (Dortmund, 1992) чи „Encyclopedia of Women's Associatons Worldwide" (London, 1993) та ін.

2. Переклади золотого фонду класики феміністичної літератури, своєрідних наукових „бестселерів" про роль жінок у різні історичні періоди та культурні епохи. Першим таким виданням є переклад двотомника Сімони де Бовуар „Друга стать" (К., 1994), декілька перекладних статей так званої феміністичної критики в „Антології світової літературно-критичної думки XX ст." (Львів, 1996).

Через систему міжнародних наукових зв'язків, зокрема наукових гендерних центрів, можливе залучення українських дослідників до участи у здійсненні наукових проектів, у роботі конференцій, у підготовці публікацій та ін.

Ідейно-концептуальний та науковий аналіз різних аспектів проблеми „жінка і суспільство" в українській історіографії проводився у руслі загальноєвропейських історіософських та методологічних пошуків. Українська історіографія жіночих студій започаткувала свою традицію у середині XIX ст. До середини XX ст. українські жіночі студії тематично, ідейно та методологічно в основному „збігалися" з аналогічними дослідженнями європейських чи навіть світових історіографічних шкіл. Найчисельнішими в цей час були роботи маніфестаційного і пропаґандистського характеру. Водночас у полі зору наукового аналізу дослідників перебувала історія правових норм, які реґламентували суспільне становище жінки, трактування жінки на основі фольклорно-етнографічних матеріалів, з'ясування особливостей статусу жінки у конкретних епохах та періодах національної історії. Як наукове завдання було визначено дослідження історії українського жіночого руху. Правда, у цей час в українській науці не сформувалися окремі напрями, характерні для європейських історіографічних шкіл, зокрема це стосується філософсько-культурологічного напряму жіночих студій.

Основою історіософських засад українських жіночих досліджень було поєднання національно-визвольних змагань із концепцією індивідуалізму у його фемінiстичному варіанті. Історичні обставини та традиції ментальних характеристик зумовили домінування саме національно-визвольного аспекту у висвітленні історії жінок. Основу методології українських жіночих студій творили позитивізм та історично-порівняльний метод.

Другий загальносвітовий період в історіографії жіночих студій, який припадає на другу половину XX ст., в українській історіографії по суті тільки починається. Однією з причин його припізнення є ідейно-концептуальна та методологічна обмеженість українсько-радянської історіографії. Це, однак, не поширюється на українські діаспорні дослідження. Особливістю цього етапу є те, що необхідно поєднати реалізацію задумів ще попереднього періоду (наприклад, повновартісно дослідити роль і місце жінки у національній історії) зі сучасними науковими завданнями. Збереження та розвиток національних історіографічних традицій у поєднанні зі засвоєнням методологічних підходів та історіософських засад сучасного світового історіографічного доробку можуть дати реальну основу для формування структурної повноти українських жіночих студій.

Oksana RYBAK

THE HISTORIOGRAPHY AND HISTORIOSOPHY OF WOMAN STUDIES IN UKRAINE

The article analyses the various aspects of the woman-and-society relationship, as reflected in the Ukrainian historiography, in the context of the most significant ideological, theoretical, and scholarly achievements in the European and world woman studies of the 19th—20th centuries. The focus of the article is the juridical background, the sociology, ethnology, and general history of the woman movement. The author outlines the most characteristic historiosophic premises for the scholarly treatment of the woman's role and place in the Ukrainian society.

Михайло ШВАГУЛЯК

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ПЕРЕГОВОРІВ У 1921 РОЦІ. МІСІЯ ТИТА ВОЙНАРОВСЬКОГО

6 вересня 1921 р. в осідку голови українського екзильного уряду у Відні Євгена Петрушевича з'явився гість із зайнятої поляками Галичини — один із найближчих співпрацівників митрополита Андрея Шептицького, адміністратор митрополичих маєтностей, прелат Тит Войнаровський. Завдання, з яким він прибув, викликало тут справжню сенсацію. Т. Войнаровський на пропозицію польського уряду мав з'ясувати можливість нав'язання переговорів у справі врегулювання взаємин між українським суспільством і польською державою. Сенс платформи порозуміння, з якою він ознайомив провідника українського урядового центру, цілковито контрастував з атмосферою затяжного польсько-українського конфлікту, що тривав від 1918 р. і в ході якого обидві спільноти вели збройну та політичну боротьбу за опанування Галичини.

Ця подія залишила помітний слід у політичній та історичній думці як один з найконтроверсійніших моментів в українсько-польських взаєминах міжвоєнного часу. До неї згодом не раз зверталися політики та публіцисти як з одного, так і з другого боку. На початку 30-х рр. вона стала предметом жвавого обговорення в українській та польській пресі. У дискусії, що сягнула свого апогею влітку та восени 1932 р., забрали голос безпосередні учасники Т. Войнаровський, Є. Петрушевич, Кость Левицький, Осип Назарук[1] — з українського боку і Станіслав Лось та Константи Скірмунт[2] — з польського. Їх виступи знайшли широкий відгомін серед української та польської суспільности. Звичайно, що ак-

[1] Войнаровський Т. Спроба польсько-українського замирення в 1921 р. // Діло.— 1932.— 12 липня; Звичайний маневр // Український прапор (Берлін).— 1932.— 15 квітня; Левицький К. До насвітлення одної порушеної справи // Діло.— 1932.— 23 березня; його ж. Трагедія помилок недавнього минулого чи критичне насвітлення подій // Діло.— 1932.— 14 вересня; його ж. Два документи. Ще до дискусії про польську пропозицію та українську відповідь з 1921 р. // Діло.— 1932.— 24 жовтня; Назарук О. Мої переговори з большевиками // Нова Зоря.— 1930.— 16 лютого.

[2] Лось С. Міжнародне положення Польщі та галицькі українці.— Львів, 1932.— С. 3—5; його ж. Відгомін політичних подій з перед 1923 р. // Діло.— 1932.— 17 березня; Чи справа Східної Галичини була у 1921 р. перерішена? (Розмова з гр. Ст. Лосем) // Мета.— 1932.— 9 жовтня; Znamienny list w sprawie ukraińskiej // Nasza Przyszłość.— 1932.— T. XVIII; Ambasador Skirmunt o rzekomych rokowaniach polsko-ukraińskich w roku 1921 // Ilustrowany Kurjer Codzienny.— 1932.— 18 lipca.

тивізація зацікавлення спробою польсько-українського порозуміння десятилітньої давности мала своє підґрунтя в актуальній політичній ситуації початку 30-х рр. У цей час після крайнього загострення відносин, спричиненого антиукраїнською репресивною кампанією уряду восени 1930 р. (так звана пацифікація[3]), спостерігалися тенденції серед певних політичних середовищ як польської, так і української суспільности до налагодження діалогу з метою пом'якшення напруги у міжнаціональних взаєминах.

Але, не вдаючись до докладного аналізу означеної дискусії в контексті політичних актуалій початку 30-х рр., що, зрештою, не є нашим завданням і має тут лише допоміжне значення, заакцентуємо передусім її історично-пізнавальний аспект. З одного боку, матеріали її становлять інтерес як цінне джерело про перебіг українсько-польського процесу у переломний момент його розвитку. З другого — контроверзи, що виявилися у публікаціях учасників дискусії, породжували нові запитання, на які, одначе, в той час не було дано належної і вичерпної відповіді[4]. Дискусія по суті лише порушила проблему, окреслюючи її загальні контури. З плином часу вона перейшла з політичної сфери у площину академічного зацікавлення. І хоч нині не можна заперечувати актуальности політичного значення уроків подій, які є предметом розгляду, наше зацікавлення ними зумовлене головно пізнавальними мотивами.

У статті зроблено спробу відтворити обставини одного з епізодів у ділянці українсько-польських взаємин — справу переговорів 1921 р. Розглядаються такі ключові питання: ідея польсько-українського порозуміння і митрополит А. Шептицький; українсько-польські контакти і українська громадська думка в Галичині; український екзильний уряд у Відні і проект польсько-українських переговорів.

Окремі аспекти проблеми, що є предметом нашого аналізу, порушувалися у наукових та публіцистичних виданнях. Згадаймо, зокрема, серію статей, присвячених міжвоєнній Польщі Івана Кедрина-Рудницького (під псевдонімом Homo Politicus) у газеті „Краківські вісті", що вийшли у 1940 р. окремою книжкою[5], та біографічні нариси про визначних діячів українського політичного життя авторства Ізидора Сохоцького[6]. Автори публікацій у трактуванні означених подій спиралися на матеріали згаданої дискусії початку 30-х рр., зокрема на спогади Т. Войнаровського, і нічого нового до їх висвітлення фактично не додали. Історія українсько-польських переговорів 1921 р. ще й досі не має належного висвітлення та оцінки.

У статті використані різноманітні джерела, в тому числі матеріали архівів Львова та Варшави.

---

[3] Див. про це: Швагуляк М. „Пацифікація". Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність.— Львів, 1993.

[4] Оцінюючи характер багатомісячного обговорення перипетій польсько-українського процесу 1921 р., львівська газета „Мета" у жовтні 1932 р. констатувала, що воно докладно не прояснило низки важливих засадничих питань (Мета.— 1932.— 2 жовтня).

[5] Homo Politicus. Причини упадку Польщі.— Краків, 1940.— С. 122—123.

[6] Сохоцький І. Будівничі новітньої української державности в Галичині // Історичні постаті Галичини XIX—XX ст.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961.— С. 156—157, 204.

Ідея польсько-українського порозуміння і митрополит А. Шептицький

У всіх публікаціях, які тою чи іншою мірою стосуються порушуваної тут проблеми, йдеться головно про події серпня—вересня 1921 р. Однак поза увагою залишилися польсько-українські контакти попереднього часу, що започаткували весь цей процес. Пошукова праця в архівах дала змогу істотно заповнити цю прогалину. Наше зацікавлення привернули звіти офіцера пропаґандистської служби польського військового відомства Болеслава Порай—Мадейського[7] про зустрічі та розмови з митрополитом А. Шептицьким під час його перебування у Римі в січні 1921 р.

Але перш ніж розглянути зміст цих розмов, доцільно звернути увагу на факти, які засвідчують, що упродовж певного часу після зайняття польськими військами Галичини варшавські урядові кола, зокрема голова держави Юзеф Пілсудський, демонстрували прагнення нав'язати діалог з українською суспільністю задля досягнення якогось порозуміння з нею. 26 травня 1920 р. Ю. Пілсудський мав спеціальну нараду у цих справах з прем'єр-міністром Леопольдом Скульським. Висловивши бажання до полагодження питання Галичини „принаймні на час теперішнього покоління", маршал назвав ряд конкретних заходів, яких збирався вжити для пом'якшення напруги у польсько-українських взаєминах. Свої пропозиції у цій справі мав намір винести на розсуд А. Шептицького, якого вважав ключовою постаттю в українському суспільстві. Планував відрядити до Львова післанця, який мав поінформувати митрополита про політичну волю маршала робити в українській справі все, що вдається перевести через вперту під цим оглядом польську громадську думку[8].

Судячи з усього, Ю. Пілсудський навіть не приступав до реалізації цього свого наміру. Цьому перешкодила, зокрема, катастрофічна зміна ситуації на фронтах польсько-радянської війни: того самого дня, коли відбувалася згадана нарада, Червона армія перейшла в контрнаступ, а через три тижні вийшла на лінію рік Уж і Случ, звідки у квітні 1920 р. розпочинався похід польських військ на Київ.

Утім, вище керівництво Польщі вдавалося до нових кроків, щоб показати свою прихильність до нормалізації польсько-українських взаємин. До цього спонукало тяжке становище, в якому опинилася польська держава влітку 1920 р. У середині липня радянські війська стояли вже на підступах до Львова, що несло загрозу й Варшаві. Перед лицем грізної небезпеки створена в червні Рада оборони держави вживала заходів для мобілізації усіх сил і ресурсів та консолідації суспільства. Особливу заклопотаність новоствореного „уряду національної оборони" викликало наставлення українського населення супроти Польщі.

На початку серпня прем'єр-міністр Вінценти Вітос спеціально прибув до Львова. У промові на засіданні Ради міста Львова 3 серпня 1920 р. він наголошував, що власне на кордоні Східної Галичини „комплікуються

---

[7] Болеслав Порай-Мадейський, землевласник з Городенщини, медик за фахом, під час навчання у Римі на початку століття упродовж кількох років (1906—1909) листувався з А. Шептицьким, правдоподібно, мав з ним особисті зустрічі. Див.: Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 358, оп. 2, спр. 236, арк. 1—83).

[8] Switalski K. Diariusz 1919—1935.— Warszawa, 1992.— S. 48.

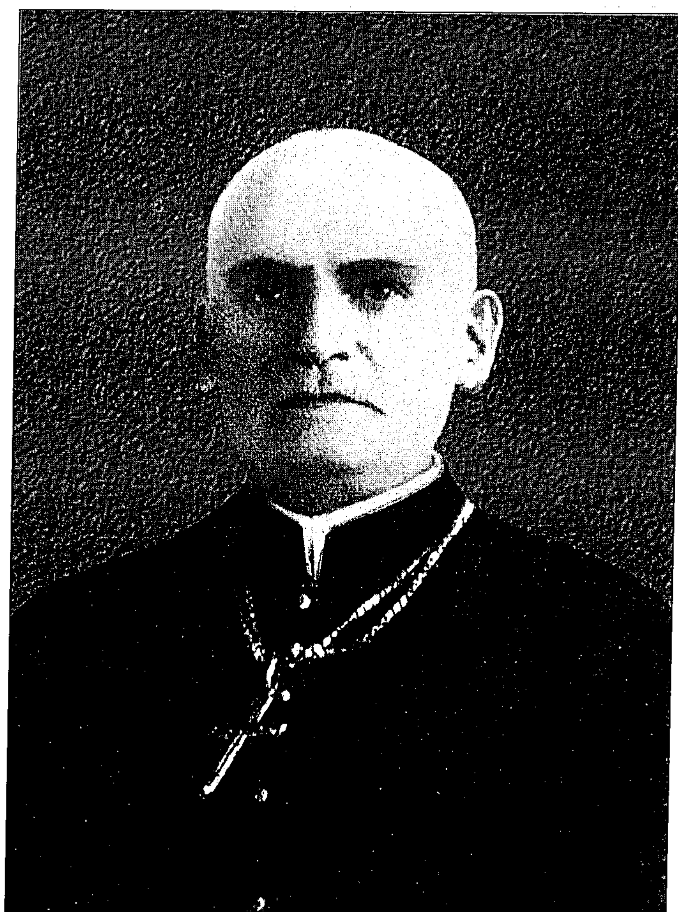

Тит Войнаровський. *Поч. 20-х років*

W roku 1921 jako delegatŁ Rządu polskiego pertraktowałem z tymczasowym rządem ukraińskim we Wiedniu w sprawie federacji Galicji Wschodniej z Państwem Polskiem. Petraktacje nie powiodły się, a gdy zdawałem sprawozdanie z tych pertraktacyj Narodnemu Komitetowi we Lwowie, zarzucono mi zdradę ukraińskiego narodu. Na to odpowiedziałem im: "W sprawach politycznych jesteście niepoczytalni tak jak tymczasowy rząd nasz we Wiedniu, w krótkim czasie przekonacie się, że wy popełniliście zdradę ukraińskiego narodu ale niestety za późno."

Фраґмент машинописного листа Т. Войнаровського до Міністерства внутрішніх справ Польщі. *Осінь 1930 р.*

нині і військові і політичні справи"[9]. На пропозицію В. Вітоса відбулася його зустріч з представниками українського громадянства, яка радше носила зондувальний характер[10]. Прем'єр-міністр обмежився загальним твердженням, що очолюваний ним уряд „уважає полагодження польсько-українського питання одною з найважніших, а заразом найтрудніших справ", запевняв присутніх, що Польща не плекає імперіалістичних та екстермінаційних намірів[11]. Українські діячі засвідчили своє неприхильне ставлення до Польщі та її претензій на Галичину. Звичайно, їх позиція великою мірою визначалася хиткістю ситуації, в якій опинилася Польща, та неясністю міжнародного становища. Виступаючи від імені запрошених, К. Студинський відхилив можливість обговорення правно-державної приналежности Східної Галичини, даючи тим самим зрозуміти, що українці не визнають верховенства Польщі над краєм[12].

З осені 1920 р. польське політичне керівництво вдавалося до нових тактичних методів. Ширше застосовувалися пропагандистські засоби, розраховані на формування певної думки в краї та за кордоном. У пресових публікаціях, інспірованих офіційними чинниками, нав'язувалася точка зору про готовність Варшави піти на значні поступки на користь українців. 18 вересня 1920 р. вечірнє видання „Neues Wiener Tagblatt" помістило заяву про те, що Польща сповнена рішучости дати українцям територіальну автономію, основи якої мають бути визначені угодою польських урядовців з українськими представниками[13]. Разом з тим польські урядові кола почали практикувати контакти з окремими визначними українськими особистостями, аби прихилити їх до піднесення ініціативи за порозуміння на внутрішньополітичному ґрунті.

Така поступливість була розрахована на внутрішній, а головне — на зовнішньополітичний ефект. Ю. Пілсудський та його оточення виявили зацікавлення у замиренні українства Галичини і, правдоподібно, схильні були купити це заспокоєння ціною певних політичних та інших концесій на його користь.

Ще очевиднішим у пропагандистських заходах польських урядових кіл та їх намаганні нав'язати контакти з українськими політичними середовищами було сподівання досягти певних зовнішньополітичних результатів. Уже сам факт розмов з українцями, за розрахунками польських політиків, мав створити у провідників держав Антанти враження, що справа Галичини є на шляху вирішення внутрішньополітичними засобами, а налагодження переговорного процесу могло б привести до вилучення галицького питання з-поміж нерозв'язаних міжнародних проблем, які у той час числилися на конті Польщі.

Саме в річищі цієї тактики слід розглядати увагу польського керівництва до особи А. Шептицького — найвищого церковного достойника і найавторитетнішої постаті серед галицьких українців. Його візит до за-

---

[9] Witos W. Wybór pism i mów.— Lwów, 1939.— S. 149.

[10] З українського боку в зустрічі взяли участь Олександр Барвінський, Володимир Бачинський, Степан Біляк, Петро Буняк, Мирон Кордуба, Володимир Охримович і Кирило Студинський.

[11] Український прапор.— 1920.— 15 серпня.

[12] Там само.

[13] Там само.— 25 вересня.

хідноєвропейських столиць, розпочатий у листопаді 1920 р.[14], викликав зацікавлення у польській столиці. Виїзд митрополита за межі краю давав зручну нагоду для налагодження контактів і розмов з ним. Особливо придатним для цього вважався терен Риму, зокрема ватиканський ґрунт, де, на думку польських урядовців, на А. Шептицького могли впливати прихильніші щодо Польщі чинники[15]. Можна припустити, що приїзд до Риму співпрацівника відомства закордонної пропаґанди, а насправді аґента військової розвідки Б. Порай-Мадейського у січні 1921 р., саме в той час, коли перебував тут А. Шептицький, не був випадковим[16].

Відтак Б. Порай-Мадейський усю свою подальшу діяльність зосередив на галицькій справі. Користуючись своїм давнім знайомством з митрополитом, він зав'язав контакти і мав з ним тривалі розмови. Після перших вступних бесід між ними у розмову з А. Шептицьким включилися польські римо-католицькі єпископи Сапєга і Теодорович, які саме в той час були у Римі. Зміст цих переговорів можемо відтворити на основі таємного звіту Б. Порай-Мадейського про свою діяльність у Римі, датованого 2 лютого 1921 р.

Б. Порай-Мадейський і польські єпископи, покликаючись на вищі урядові сфери у Варшаві, декларували прагнення Польщі вреґулювати українську проблему і налагодити співжиття українців і поляків у Галичині. А. Шептицькому були викладені основні пункти позиції керівництва Польщі у цій справі. Українцям постульовано надання широкої національної автономії як основи їх співіснування з Польщею. Натомість наголошувалося на відмові польської держави визнати державний суверенітет українських земель. Польські представники переконували, що українцям легше буде досягти виконання своїх слушних вимог у безпосередніх переговорах з польським урядом, ніж якимось іншим шляхом, тобто апеляціями до міжнародних чинників. Акцентовано як першу засадничу умову унормування взаємних польсько-українських стосунків зайняття уніатським кліром прихильного щодо цього становища[17].

А. Шептицький поставився до заяв своїх польських співрозмовників доволі обережно. Він відразу відмовився обговорювати чисто політичні питання, даючи тим самим водночас зрозуміти, що визнає компетенцію у цих справах українського екзильного уряду. Що ж стосується ставлення уніатського священства до польської держави, то охарактеризував його як офіційно цілком толерантне, а отже як таке, що не дає підстав для дискусії[18]. Загалом ця стриманість митрополита відображає його неприхильне ставлення до Польщі та її політики на західноукраїнських землях[19]. Треба

---

[14] Див. про це: Марунчак М. Митрополит Андрей Шептицький на Заході. 1920—1923.— Вінніпеґ; Едмонтон, 1981.

[15] Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі — AAN w Warszawie), Zespół akt Ambasady RP w Londynie, sygn. 879, k. 43.

[16] Польський посланник при Ватикані Ю. Веруш-Ковальський з документів, які представив йому Б. Порай-Мадейський, виніс враження, що той виконує спеціальне доручення урядових інстанцій Польщі (Ibid.— K. 60).

[17] Ibid.— K. 44.

[18] Ibid.

[19] Посланник Польщі у Ватикані Ю. Веруш-Ковальський в донесенні міністрові закордонних справ 9 червня 1921 р. скаржився, що А. Шептицький по приїзді до Риму не наніс йому візиту, мотивуючи такий свій поступок (як він пояснив високому ватиканському дипломатові) тим, що не визнає у Львові польської держави, а отже, не визнає посланника Польщі своїм посланником (Ibid.— K. 63).

думати, що вплив на його позицію у галицькій справі особливо на початковій стадії візиту у Західну Європу мали настрої в українському урядовому центрі: вирушаючи у подорож, А. Шептицький насамперед вступив до Відня, де мав зустрічі з Є. Петрушевичем та членами уряду ЗУНР.

Але вже під час перебування у Римі під враженням розмов з політичними діячами Італії та Ватикану, тривалих бесід з Б. Порай-Мадейським та польськими єпископами у поглядах митрополита на стан галицької проблеми окреслилися зміни. Наступні його візити до Парижа, Женеви, Брюсселя, Антверпена і Лондона позначилися дальшою еволюцією в оцінці міжнародної ситуації у справі Галичини. А. Шептицький вів у західноєвропейських столицях активну діяльність у справі полегшення становища населення Галичини, інформував політичні кола про польські репресії супроти українського громадянства, про переслідування Греко-Католицької Церкви в краї, намагаючись здобути прихильну щодо українців „опінію і інтерес і поміч цілого Західного Християнства"[20]. Він солідаризувався з політичною акцією уряду ЗУНР і своєю гуманітарною працею підтримував і доповнював її. Проте щораз більше дистанціювався від оптимізму Є. Петрушевича та його оточення щодо сподіваного вирішення державами Антанти галицької справи. У листах до Т. Войнаровського і Л. Куницького, написаних у той час, він досить обережно висловлювався на цю тему, вважаючи цілком ймовірною і неприйнятну для українців ухвалу з цього питання[21].

Очевидно, така еволюція в оцінках міжнародних обставин проблеми Галичини значною мірою причинилася до усвідомлення потреби пошуку оптимального за даних обставин альтернативного шляху її розв'язання. Такий альтернативний варіант розвитку українсько-польського процесу міг полягати у досягненні компромісу між обома сторонами. Розмови з Б. Порай-Мадейським і єпископом Сапєгою давали певну надію на те, що уряд Польщі готовий піти на доволі значні концесії в інтересах українців. Власне, такі розмірковування привели врешті А. Шептицького до рішення виступити з ініціативою нав'язання перетрактацій задля з'ясування можливостей взаємного зближення становищ польського уряду і українського зорганізованого громадянства. Свою згоду на це він ставив у залежність від дотримання польською стороною певних умов[22]. У згаданому звіті ці умови не подані: Б. Порай-Мадейський мав викласти їх своїм варшавським зверхникам особисто. Тому можемо лише будувати припущення щодо змісту вимог, висловлених А. Шептицьким, виходячи з подальшого перебігу подій.

Ймовірно, митрополит уважав за доцільне, щоб безпосередній почин до контактів з польською владою походив з крайового терену, і брався спонукати до цього одного з найближчих своїх співробітників і довірену особу Т. Войнаровського. Прикметно, що вже невдовзі по розмовах польських представників з А. Шептицьким Б. Порай-Мадейський з'явився у

[20] Лист А. Шептицького до Л. Куницького від 17 травня 1921 // Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899—1944.— Львів, 1995.— Т. 1.— С. 192.

[21] Там само: ЦДІА України у Львові, ф. 358, оп. 3, спр. 179, арк. 11.

[22] AAN w Warszawie, Ambasada RP w Londynie, sygn. 879, k. 45.

Львові, де зустрічався і мав розмови з Т. Войнаровським. Не викликає сумнівів, що Б. Порай-Мадейський довів до відома Т. Войнаровського позицію А. Шептицького у цій справі. У своїх споминах, виданих згодом за кордоном, Т. Войнаровський так описував ці зустрічі: „З початком 1921 р. став до мене заходити д-р Порай-Мадейський з різними проєктами унормування політичних, економічних, культурних і адміністративних відносин українського народу в польській державі. Всі ці проєкти я вислухував спокійно і безпристрасно, приймав їх до відома, але не прикладав до них більшої уваги, бо особа Мадейського не була для мене міродатна“[23]. Автор, як бачимо, замовчував причетність А. Шептицького до започаткування польсько-українських контактів і робив це, очевидно, свідомо. Митрополит, як відомо, намагався не анґажуватися в політичні справи. Тому Т. Войнаровський у своїх публікаціях, у тому числі й у згаданих мемуарах, зумів обминути цей дражливий момент, щоб не дати можливости потрактувати його як порушення А. Шептицьким цієї своєї обітниці. Недостатньо чітко і неповно відображена в спогадах й власна позиція Т. Войнаровського та його роль в українсько-польському процесі порозуміння. Поза увагою автора залишилися, зокрема, події, що відбувалися навесні 1921 р.

Українсько-польські переговори і українська громадськість Галичини

У березні 1921 р. Т. Войнаровський відвідав Варшаву, де, судячи з усього, був прийнятий Ю. Пілсудським[24]. Обставини візиту та характер розмов під час нього дають підстави розглядати його як спробу реалізації римських домовленостей А. Шептицького з Б. Порай-Мадейським.

Але спершу спробуємо з'ясувати, як ініціатива до переговорів з польськими урядовими чинниками співвідносилась з українською громадською думкою у Галичині. Проблема взаємин з поляками була, безперечно, центральною у суспільних настроях українства. Серед громадянства панувало неприхильне ставлення до польської адміністрації і так званої „кресової“ суспільности. Певну роль у ньому відігравав одідичений чинник — багаторічний польсько-український антаґонізм, що сягнув апогею у 1918—1919 рр., коли обидва народи вхопилися за зброю, „щоб вирівняти свої національно-політичні суперечності“[25]. Ця боротьба, як відомо, завершилася воєнно-політичною перемогою поляків і, як вислід, включенням території, на якій українці становили переважаючу більшість, до відродженої Польщі. Атмосфера конфронтації, яка проймала середовище політичних, соціальних, а часто й побутових взаємин, зберігалася й у повоєнний час, набираючи нових форм і відтінків. Чуттєвий момент у них був доволі значним. Настрої невизнання польської держави та її суверенітету над українськими етнографічними землями охоплювали всю українську суспільність.

[23] Войнаровський Т. Спогади з мого життя // Історичні постаті Галичини XIX—XX ст.— С. 66.

[24] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 17, арк. 23—25.

[25] Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі.— Львів, 1929.— С. 13.

До підживлення міжнаціональної неприязні значною мірою спричинився польський державний апарат своїми актами і практичними заходами, що мали на меті інкорпорацію Галичини в державно-правову систему Польщі звичними методами: ліквідацією політичного та культурного доробку українців з часів Австрії, репресіями проти найсвідомішої частини громадянства.

Стихійне неприйняття польського адміністрування складало суспільно-моральну основу, на якій формувалася позиція зорганізованого національного сектора. З-поміж українських політичних сил на початку 20-х рр. найвпливовішою залишалася національно-демократична партія, яка з березня 1919 р. йменувалася Українською народно-трудовою партією.

Щоправда, на перших порах після зайняття Галичини польськими військами та встановлення у краї польської адміністрації українське суспільно-політичне життя тут занепало. Спричинилося до цього, зокрема, й те, що чільні діячі українських партій перебували в еміґрації. У Відні вони, як відомо, заснували український урядовий центр під проводом лідерів УНДП—УНТП Є. Петрушевича та К. Левицького.

Спроба оживити діяльність національних політичних організацій спостерігалася уже влітку 1919 р., коли представники УНТП, радикальної та християнсько-суспільної партій заснували у Львові координуючий орган — Міжпартійну раду. Проте відродження організаційних структур відбувалося доволі повільно. Швидше вдалося відновити керівні центри партій. Восени 1920 р. подав перші ознаки життя Народний комітет УНТП, який 10 листопада провів перше після тривалої перерви засідання. Систематична праця НК УНТП розпочалася через півроку — в червні 1921 р. На початку цього ж місяця відбувся міжпартійний з'їзд за участю членів Української національної ради, які перебували на той час у краї, та представників (по три особи) від народно-трудової, радикальної та християнсько-суспільної партій, а також представників українських економічних інституцій і студентства. Лише провід Української соціал-демократичної партії відмовився від участи у з'їзді[26]. Міжпартійний з'їзд дав значний імпульс розвиткові громадської активности в краї. Відтак набрала конкретних форм діяльність Міжпартійної ради. На з'їзді вибрано колегії референтів для різних ділянок суспільного життя, які вели всю поточну працю міжпартійного центру[27]. З Міжпартійною радою співпрацювали Українська військова організація, Союз українок та студентська організація[28].

Міжпартійне порозуміння уможливило випрацювання спільної платформи, центральним пунктом якої було ставлення до Польщі. Вихідним засновком розмірковувань українських політиків служили події, що мали в історії України справді епохальне значення — акти проголошення державної незалежности та національної єдности[29]. Вершини національно-державницьких змагань 1918—1919 рр. стали тим мірилом, з яким вони підходили до оцінки актуального політичного становища та перспективи її розвитку. В цьому контексті приєднання західних земель України до

---

[26] Український вістник.— 1921.— 9 червня.

[27] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 7, арк. 215 зв., 216.

[28] Там само.— Спр. 17, арк. 66 зв.

[29] Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі.— С. 19—20.

Польщі та встановлення польської адміністрації розглядалося як несправедливе, тобто суперечне волі автохтонного населення краю. „Цілий край проти Польщі, навіть ті, що присягали їй на вірність“,— так узагальнив настрої української Галичини часопис УНТП „Батьківщина“ в передовій статті від 6 березня 1921 р.[30]

Трактування польського управління як нелеґітимного спиралося й на міжнародні правові акти — 91-шу статтю Сен-Жерменського договору, підписаного у вересні 1919 р. між державами Антанти, з одного боку, і Австрією — з другого, яка поки що залишала суверенні права над Галичиною в руках Антанти, та рішення Ради Ліґи націй від 23 лютого 1921 р. про те, що Польща „є тільки фактичним мілітарним окупантом Галичини“[31]. Народний комітет УНТП у прийнятій на засіданні 10 листопада 1920 р. резолюції стверджував, зокрема, що „існуюча у Східній Галичині на основі мандату Найвищої Ради миру тимчасова польська управа має тільки характер окупаційної влади [...]“[32].

Натомість антитезою польській адміністрації в українській громадській думці виступав уряд Є. Петрушевича як єдина законна влада в Галичині, уособлення національних політичних стремлінь українства. Характеризуючи суспільні настрої у краї, Іван Крип'якевич у листі до Степана Томашівського у січні 1923 р. писав: „В очах загалу Петрушевич — це персоніфікація ідеалу самостійности, і горе тому святотатцеви, що хотів би зневажати цей ідеал і його персоніфікацію“[33].

На таких двох головних мотивах — деструктивному протипольському й конструктивному національно-державницькому — ґрунтувалося порозуміння українських політичних та громадських угруповань. Емоційний момент в консолідуючих підставах відігравав значну, а нерідко й домінуючу роль. Зате раціональний бік в узасадненнях політичної платформи української єдности під оглядом її практичної реалізації виглядав доволі проблематичним.

Розглядаючи становище, що склалося в українському національному таборі, тогочасні аналітики звертали увагу на цю суперечність. „Одноцільний фронт тримається по-геройськи, іншого розумнішого виходу покищо нема“,— констатував І. Крип'якевич у листі до С. Томашівського 8 червня 1922 р.[34] Власне, в окресленні актуальних політичних цілей, і насамперед способів їх досягнення, полягала основна проблема, що постала перед сконсолідованим українським громадянством Галичини.

Партії, які входили до Міжпартійної ради, підтримували український галицький уряд у Відні і узгоджували з ним свою діяльність у краї. Вони поділяли і рішуче підпирали курс Є. Петрушевича на здобуття державної самостійности Галичини. Проте з бігом часу, коли українсько-польський процес на міжнародному форумі затягнувся і перспективи його розв'язання на користь українців ставали щораз примарнішими, в українській громадській думці з'явилися критичні нотки щодо політики

---

[30] Кріпімся // Батьківщина.— 1921.— 6 березня.

[31] Тищик Б. Й., Вівчаренко О. А. Західноукраїнська Народна Республіка, 1918—1923 рр.— Коломия, 1993.— С. 107; Лозинський М. Галичина в рр. 1918—1920.— Нью-Йорк, 1970.— С. 216.

[32] Українська думка (Львів).— 1920.— 13 листопада.

[33] ЦДІА України у Львові, ф. 368, оп. 1, спр. 174, арк. 9 зв.

[34] Там само.— Арк. 3 зв.

віденського урядового центру. Викликала сумніви, зокрема, тактика уряду, що зводилася до політичних та дипломатичних заходів перед державами Антанти з метою домогтися їх сприяння у відновленні в Галичині української державности. Критичні зауваги на адресу Є. Петрушевича лунали вже на першому міжпартійному з'їзді у червні 1921 р. Учасники зібрання дорікали урядові за надмірне уповання на уряди держав-переможниць та віру в їх готовність віддати українцям владу у Галичині[35].

Ідейно-політичним калькуляціям і пошукам урядового центру та партійних осередків у краї бракувало теоретичного обґрунтування, яке б базувалося на докладному аналізі внутрішньополітичної та міжнародної ситуації. „Відчувається недостача верхів, теоретичної думки,— констатував І. Крип'якевич в листі до С. Томашівського від 8 червня 1922 р.— Теоретичного, розумового обґрунтування котрої-небудь орієнтації у зв'язку з реальними справами і котре б обхоплювало аж до подробиць все життя — нема“[36].

Між тим, попри гостре політичне протистояння з державою у Галичині поступово налагоджувалося українське громадське та економічне життя: відроджувалися кооперативи, з'являлися численні ремісничі заклади, відновлювали свою працю різні суспільні організації та інституції[37]. Проблема якогось укладення взаємин з Польщею, зокрема забезпечення чіткіших умов „органічної“ праці, набирала для українства щораз більшого значення. Стан конфронтації, який І. Крип'якевич порівнював з ситуацією у XVI ст., коли „одна рука на плузі, друга з шаблею“[38], втомлював суспільство, загрожуючи новими руйнаціями. Становище непевної перспективи неминуче спонукало до спроб пошуку modus vivendi з польською державою. Такі намагання були лише поодинокими явищами, що вступали в суперечність з переважаючими суспільними настроями. Їх ініціаторами були окремі особи та нечисленні гурти. Варто зауважити, що репрезентували вони певні соціальні групи — вище духовенство, верхи українських товариств, інтелектуальні кола — тобто ті середовища, які почували себе відповідальними за збереження і захист християнських і народно-історичних традицій та національної субстанції. Власне, у цих сферах висловлювали щораз більше невдоволення безперспективною дипломатичною акцією екзильного уряду Є. Петрушевича.

Усупереч загальній громадській думці вони оцінювали політичну ситуацію української справи в Галичині песимістично. Вважали неймовірним вирішення галицької проблеми на користь українців з огляду на те, що для зміни довершених фактів, тобто усунення польської влади з краю, державам Антанти необхідно було б застосувати силу, на що вони, зрозуміло, не зважились би.

Консервативні елементи, які виростали і гуртувалися на ґрунті згаданих суспільних груп, обстоювали думку, що час працює не на користь українців[39]. Йшлося, очевидно, про те, що зміцнення польської влади в Галичині та міжнародного становища Польщі можуть змінити позицію

[35] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 17, арк. 81.

[36] Там само.— Ф. 368, оп. 1, спр. 174, арк. 3.

[37] Там само.— Арк. 9—9 зв.

[38] Там само.— Арк. 10 зв.

[39] Войнаровський Т. Спроба польсько-українського замирення в 1921 р.

урядової Варшави в українському питанні, спонукаючи відмовитися від постульованих нею далекосяжних поступок. У своїх розумуваннях вони брали до уваги й геополітичний момент. Навіть у разі визнання державами Антанти суверенности Галичини, що вважалося неправдоподібним, вона, на їх думку, не мала шансів для самостійного існування з огляду на сусідство двох потужних держав, які до того ж претендували на її територію,— більшовицької Росії та Польщі[40].

Варто згадати ще один мотив, який з'явився у той час в політичних калькуляціях західноукраїнських консерваторів,— занепокоєння перед можливістю нової інвазії Червоної армії в Галичину. Феномен небезпеки зі Сходу спонукав їх до зміни акцентів в оцінці ієрархії зовнішніх чинників, причетних до української справи. На тлі більшовизму, який загрожував самим основам буття української нації — її звичному укладові життя і духовно-культурним традиціям,— католицька Польща видавалася не лише меншим злом, але й можливим спільником і опорою в обороні від цієї небезпеки. Саме останні міркування дали представникам українського громадянства привід до нав'язання контактів з польськими урядовими колами навесні 1921 р.

Вирушаючи до Варшави у березні того року як делеґат гурту інтеліґентів, до якого належали, зокрема, визначні громадські діячі Степан Федак і Олександр Барвінський, Т. Войнаровський мав від їх імені вести розмови на тему польсько-української співпраці перед лицем евентуального більшовицького вторгнення. На розгляд керівників польської держави виносилися конкретні пропозиції. Покликаючись на поширену у той час думку про можливість скорої інвазії з боку радянської Росії, яка загрожувала як полякам, так і українцям, Т. Войнаровський домагався згоди на повернення до Галичини українських військових частин, які дислокувалися на терені Чехо-Словаччини.

Заризикуємо припущенням, що березневий візит Т. Войнаровського до Варшави носив радше зондувальний характер: був свого роду тестом на перевірку готовности польського уряду виконати обітниці, складені від його імені Б. Порай-Мадейським у розмовах з А. Шептицьким у січні того року. Реакція офіційної Варшави на цей жест подавала надії на початок політичного діалогу з українцями. Ю. Пілсудський поставився прихильно до пропозицій Т. Войнаровського, відкриваючи тим самим шлях до переговорів. Проте нав'язаний контакт не дістав негайного розвитку[41]. За браком достовірних даних можна лише гадати, що ініціатива Т. Войнаровського, здійснена за дорученням А. Шептицького, не одержала підтримки у провідних політичних колах Галичини[42]. Врешті план Т. Войнаровського зазнав невдачі[43].

Новий тур контактів розпочався на початку літа 1921 р. До Львова за дорученням Ю. Пілсудського прибув у цих справах Б. Порай-Мадейський. Розмови велися у митрополичих палатах при храмі Св. Юра.

---

[40] Войнаровський Т. Спроба польсько-українського замирення в 1921 р.

[41] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 17, арк. 24 зв.

[42] Прикметно, що саме в ті дні орган українського екзильного уряду газета „Український прапор" виступила з редакційною статтею, у якій гостро критикувала „урядову акцію", здійснювану за допомогою „платних Юдів-Іскаріотів" (Непохитність і карність // Український прапор.— 1921.— 12 березня).

[43] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 17, арк. 24 зв.

З українського боку в них брали участь Т. Войнаровський і один з чільних діячів УНТП Володимир Охримович. Б. Порай-Мадейський, правдоподібно, повторив основні постулати польського уряду у справі польсько-українського порозуміння, викладені ним у бесідах з А. Шептицьким у січні 1921 р. Не відкидаючи їх, українські представники пропонували, щоб польський уряд розпочав офіційні переговори на цю тему з українським екзильним урядом Є. Петрушевича[44]. У серпні розмови у Львові було продовжено. З польського боку їх вів, тепер уже в рамках міністерства закордонних справ, граф Станіслав Лось, який відав у зовнішньополітичному відомстві справами Галичини. С. Лось виступав як прихильник полагодження галицького питання шляхом угоди з українцями[45]. Вислідом його бесід з Т. Войнаровським був новий візит останнього до Варшави наприкінці серпня 1921 р.

Т. Войнаровського прийняв міністр закордонних справ Польщі К. Скірмунт. Він повідомив про готовність приступити до переговорів з українським урядом у Відні, виклав платформу, на якій польський уряд схильний був порозумітися. Як випливає з пізніших публікацій Т. Войнаровського і С. Лося, йшлося про укладення польсько-українського договору під міжнародним контролем і з реєстрацією в Лізі націй. Українцям обіцяно було широку автономію у межах польської держави, статус якої поширювався б на чотири воєводства — Львівське, Тернопільське, Станиславівське і, очевидно, Волинське[46]. Від української сторони натомість вимагалося визнання суверенітету Польщі над західноукраїнськими землями і, зрозуміло, припинення зовнішньополітичної акції, спрямованої проти Польщі[47]. Для ведення перетрактацій з урядом Є. Петрушевича сформовано польську офіційну делеґацію у складі чотирьох осіб на чолі з міністром освіти Мацєєм Ратаєм[48].

К. Скірмунт запропонував Т. Войнаровському виступити в ролі посередника між Варшавою і українським урядом у Відні. Він мав відвідати столицю Австрії, щоб порозумітися з Є. Петрушевичем стосовно можливости нав'язання польсько-українських переговорів. У випадку згоди голови уряду ЗУНР польський уряд збирався вислати до Відня свою повноважну делеґацію. Відповідні таємні інструкції у цій справі одержав також польський посланник в Австрії Шарота, про що було поінформовано Т. Войнаровського[49]. Разом з ним у подорож до австрійської столиці відбув Б. Порай-Мадейський, який, судячи з подальшого перебігу подій, мав завдання у разі потреби перебрати на себе ініціативу пошуку контактів з членами українського уряду. Широкозакроєний характер акції,

---

[44] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 17, арк. 24 зв.

[45] Лось С. Міжнароднє положення Польщі та галицькі українці.— С. 4—5.

[46] Войнаровський Т. Спроба польсько-українського замирення в 1921 р.; Nasza Przyszłość.— 1932.— T. XVIII.— S. 127.

[47] Łós S. Kulisy rokowań polsko-ruskich w roku 1921 // Ilustrowany Kurjer Codzienny.— 1932.— 21 lipca.

[48] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 17, арк. 25.

[49] Войнаровський Т. Спроба польсько-українського замирення в 1921 р. У випадку якби українська сторона звернулася з запитом щодо позиції польського уряду, посланник повинен був ствердити, зокрема, що польський уряд справді бажає порозумітися, а також наголосити, що предметом дискусій не може бути справа суверенітету Галичини (Ilustrowany Kurjer Codzienny.— 1932.— 21 lipca).

залучення до неї дипломатичного відомства та військової розвідки свідчать про велике зацікавлення вищого керівництва Польщі у налагодженні діалогу з урядом Є. Петрушевича.

Український екзильний уряд щодо проекту польсько-українських переговорів

Розглядувана справа досягла кульмінації на початку вересня 1921 р. Прибувши до Відня, Т. Войнаровський 6 вересня зустрівся з Є. Петрушевичем. У тривалій розмові він розповів про попередні зносини з польськими представниками та виклав суть найновішого проекту, запропонованого міністерством закордонних справ Польщі[50]. Крім того, Т. Войнаровський мав бесіду на цю тему з К. Левицьким, який керував в уряді відомством закордонних справ[51]. Як випливає зі спогадів К. Левицького, Т. Войнаровський пропонував Є. Петрушевичеві зустрітися з прибулим із Варшави польським урядовцем (йшлося, очевидно, про Б. Порай-Мадейського), щоб вислухати пропозиції уряду Польщі[52].

Є. Петрушевич відразу висловився неґативно щодо можливости переговорів з польським урядом на запропонованих умовах, зазначивши при цьому, що єдиною прийнятною для української сторони платформою порозуміння може бути визнання Польщею державної незалежности Галичини[53]. Він також відмовився від розмови з представником польського уряду, заборонивши робити це й іншим членам українського уряду. Але з огляду на важливість справи вирішив винести проект польського уряду на розгляд колегії уповноважених.

7 вересня відбулося засідання колегії, яке проходило під головуванням Є. Петрушевича. У зібранні брали участь К. Левицький, О. Назарук, П. Перфецький, В. Сінгалевич, Я. Селезінка і Л. Петрушевич. Тон у дискусії задавали Є. Петрушевич і К. Левицький, які однозначно і рішуче виступали проти будь-яких переговорів з польським урядом. На обґрунтування своєї позиції наводили низку мотивів. По-перше, мали сумніви щодо щирости намірів польського уряду та його готовности дотримуватися своїх обіцянок, даних Т. Войнаровському[54]. Підозрювали, що почин з переговорами — лише тактичний маневр Варшави, розрахований на зовнішньополітичний ефект, який мав переконати держави Антанти в тому, що українці погоджуються на польську державність, і таким чином галицьке питання стає виключно справою внутрішньополітичного життя Польщі[55]. По-друге, відмовляючись від нав'язання контактів з урядом Польщі, провідники українського уряду покликалися на становище української спільноти в краї. Вони застерігали, що перетрактації з поляками будуть розцінені в Галичині як капітуляція уряду, вислідом чого може бути втрата довір'я до нього і розпад єдиного національного фронту —

---

[50] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 17, арк. 24—25.

[51] Там само.— Арк. 26.

[52] Левицький К. До насвітлення одної порушеної справи // Діло.— 1932.— 23 березня.

[53] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 17, арк. 25 зв.; Звичайний маневр // Український прапор.— 1932.— 15 квітня.

[54] Там само.— Арк. 28 зв. „Як найстарший досвідом маю право й обов'язок сказати Вам, що поляки не додержать нічого",— твердив у своєму виступі на засіданні уряду К. Левицький.

[55] Там само.— Арк. 25 — 25 зв.

головної опори уряду[56]. По-третє, під час дискусії домінувала думка, що українсько-польські переговори були б передчасними з огляду на ті перспективи, які є для розв'язання галицької проблеми на форумі Найвищої ради мирної конференції та Ліґи націй. Найбільші надії при цьому покладалися на сприяння українським дипломатичним змаганням уряду Англії. Щоправда, певности, що вдасться досягти повного державного суверенітету Галичини, вже не було. Є. Петрушевич і К. Левицький висловлювалися оптимістично щодо евентуального позитивного вирішення української справи, зате про форми кінцевої розв'язки говорили обережно. Допускали й можливість досягнення автономії, яку сподівалися одержати шляхом переговорів з Польщею, але під міжнародним контролем[57].

З цим становищем солідаризувалася більшість учасників засідання. Разом з тим в ході дискусії виявився й відмінний погляд на справу, що була предметом обговорення. Його сформулював Володиир Сінгалевич, який в уряді посідав пост уповноваженого у справах фінансів, торгівлі і промислу. Він не поділяв оптимістичної настроєности Є. Петрушевича і К. Левицького в оцінці перспектив вирішення галицького питання[58]. Не маючи впевнености в тому, що держави Антанти підтримуватимуть позицію українців і допоможуть їм виграти спір з Польщею, пропонував змінити акценти в українській політиці. Вважав цілком ймовірним укладення в майбутньому порозуміння з поляками. Але щоб українці в такій угоді здобули міцніші позиції, ґрунт для цього необхідно готувати завчасу. Таким вступом до подальших перетрактацій, на його думку, мали б стати розмови українських політиків з краю з польськими урядовими чинниками. Використовуючи готовність Варшави до пошуку розв'язки галицької справи на шляху домовлености з українцями, вони мали б домагатися крок за кроком щораз більших поступок з її боку. Найбільш придатною на цю роль В. Сінгалевич вважав групу, яку репрезентував Т. Войнаровський. Уряд повинен погодитися на переговори цієї групи з польськими урядовими чинниками, надаючи їй певну свободу дій. З цією метою Сінгалевич пропонував вдатися до тактичного маневру — дезавуювати групу Т. Войнаровського, тобто публічно відмежуватися від неї[59].

Міркування В. Сінгалевича були сприйняті несхвально усіма присутніми. Однак, як виявила дискусія, він не був одиноким у галицькому зарубіжному центрі у критичному ставленні до політики безоглядної орієнтації на держави Антанти. На засіданні з осудом згадувалося, зокрема, ім'я відомого історика Степана Томашівського, донедавна співпрацівника українських дипломатичних місій у Парижі та Лондоні, у зв'язку з тим, що він мав інший погляд на актуальну політичну ситуацію в Галичині та шляхи її вирішення. Не бачачи за існуючих умов перспективи відродження української державности в краї у повному обсязі, С. Томашівсь-

---

[56] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 17, арк. 25 зв., 29.

[57] „Щойно коли програємо процес перед Англією, будемо говорити з Польщею при свідках",— заявив К. Левицький (Там само.— Арк. 28 зв.). „Наша справа мусить прийти під вирішення,— твердив Є. Петрушевич,— не присягаю, що буде незалежність, але навіть в найгіршому випадку, жде нас автономія на час обмежений" (Там само.— Арк. 29 зв.).

[58] „Маю вже поважні сумніви,— говорив В. Сінгалевич,— чи наша справа добре скінчиться" (Там само.— Арк. 28).

[59] Там само.— Арк. 27—28, 30—30 зв.

кий розглядав як оптимальний варіант української політики змагання за національно-територіальну автономію у рамках польської держави[60].

Засідання уряду ЗУНР завершилося прийняттям одностайного рішення про відхилення пропозиції польського уряду. Заскочений таким наслідком посланець польського уряду Б. Порай-Мадейський гарячково намагався виправити ситуацію. Його настирливі, але безрезультатні спроби зустрітися з Є. Петрушевичем та окремими членами українського уряду свідчать про те, наскільки у Варшаві були зацікавлені в успіхові усього цього заходу[61].

Своє становище український екзильний уряд оприлюднив на сторінках преси. В урядовому тижневику „Український прапор" 17 вересня 1921 р. з'явилася передовиця під красномовним заголовком „Ніяких переговорів з поляками!" авторства, правдоподібно, О. Назарука, в якій жести польської влади до пошуку угоди з українцями оцінювалися як тактичні кроки, що мали на меті сприяти закріпленню територіальних надбань Польщі за рахунок інших народів, а ті з українських діячів, які зважувалися на переговори з поляками, характеризувалися як „наївні або нетямущі". Стаття завершувалася категоричним висновком, який був водночас публічною відповіддю польському урядові: „Не говоримо з наїздниками!".

У парі зі статтею у цьому числі газети містився офіційний комунікат на тему польсько-українських переговорів. Уже той факт, що документ підписав В. Сінгалевич як галицький посланник у Відні, а не керівник відомства преси в українському уряді (цю посаду займав О. Назарук), мав ніби засвідчувати, що ця справа перебуває на марґінесі інтересів уряду. У ньому йшлося про спроби неозначених делеґатів польського уряду через посередника (прізвище якого не вказувалося) спонукати галицький уряд до переговорів з варшавським урядом у справі Галичини. Привертає увагу такий момент у комунікаті: згадувані вище події датуються 11 і 12 вересня, а не 6 і 7 вересня, як це було насправді. Складається враження, що автори свідомо вказали інший термін, надаючи цьому певного політичного значення. Відмова уряду ЗУНР від переговорів мотивувалася покликаннями на Сен-Жерменський договір і міжнародний характер галицької справи[62].

Ці публікації були своєрідним демаршем українського уряду, яким він хотів досягти троякої мети: задемонструвати державам Антанти, що українська сторона не зрікається своїх прагнень і намірів домогтися вирішення галицької справи на основі договорів і рішень мирної конференції; запевнити громадськість краю у тому, що уряд принципово веде лінію на повну незалежність Галичини і на жодні компроміси з Польщею не збирається йти; врешті, оприлюднити інформацію про таємні контакти польських урядових інстанцій з українськими політичними осередками, щоб таким чином запобігти їх дальшому продовженню.

---

[60] Викладаючи суть своєї концепції, С. Томашівський у листі до І. Кревецького від 25 липня 1922 р. писав: „По програній 1919 р. я сподівався, що при помочи мирової конференції в Парижі ми зможемо таки зберегти мінімум автономної державности в Галичині й утворити справжній П'ємонт на будуче" (Цит. за: С. Томашівський: історик, політик, публіцист.— Львів, 1931.— С. 68).

[61] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 17, арк. 31—31 зв.

[62] Український прапор.— 1921.— 17 вересня.

Коли ж польське міністерство закордонних справ у відповідь опублікувало комунікат, у якому цілковито заперечувало повідомлення про спробу польського уряду нав'язати переговори з Є. Петрушевичем, у перемишльському часописі „Український голос" з'явилася велика стаття Степана Барана з докладною розповіддю про перебіг польсько-українських контактів у Львові та Варшаві і про обставини візиту Т. Войнаровського (у публікації він фігурував як „український старий діяч") до Відня[63]. С. Баран, без сумніву, діяв за дорученням українського уряду.

Польська сторона опинилася в незручному становищі. Публічні заходи уряду Є. Петрушевича остаточно перекреслювали наміри вищого керівництва держави вирішити проблему Галичини шляхом переговорів з українцями[64], накликаючи водночас на нього невдоволення західноукраїнської польської суспільности. Щоб якось виправдатися, варшавські політики подали всю цю історію у специфічному освітленні. Задля цього скористалися українськими виданнями проурядового спрямування. На сторінках часопису „Рідний край" наприкінці вересня та в жовтні 1921 р. з'явилася низка редакційних статей, що стосувалися справи польсько-українських переговорів[65]. Заторкуючи питання першопричини цієї акції, автори ставили під сумнів причетність до неї офіційних кіл, акцентуючи її приватний характер з польського боку. Зате особливо наголошували на ініціативній ролі А. Шептицького та активній участі Т. Войнаровського у намаганнях нав'язати контакти між польськими урядовими чинниками і українським екзильним урядом.

Непривабливою була й ситуація тих українських діячів, які виступали за порозуміння з Польщею. В уяві ширших кіл громадськости краю вони поставали в образі відступників і розкольників єдиного національного фронту. „Я бачив, що мені мали за зле, що я піднявся згаданої місії і мало-що не вважали мене зрадником",— згадував згодом Т. Войнаровський[66]. Не полишаючи надії на продовження переговорного процесу, він виніс цю справу на розгляд крайової частини Української національної ради, прохаючи, щоб вона вплинула на становище українського уряду. Але й тут чекала невдача, власне на цьому засіданні на його адресу пролунали звинувачення у зрадництві[67]. Подібну неприхильність зустрів він і в Народному комітеті УНТП, коли звітував про переговори з представниками польського уряду та про свою місію до Відня[68]. Прибічники врегулювання галицької проблеми на шляху пошуку якогось взаєморозуміння з Польщею опинилися в ізоляції.

Значний вплив на витворення в українському суспільстві атмосфери непримирення супроти Польщі мали молодіжні середовища, зокрема бувші вояки УГА та формації Січових Стрільців, що воювала в складі армії

---

[63] Баран С. Не туди дорога! // Український голос.— 1921.— 16 жовтня.

[64] Ю. Пілсудський дійшов у той час висновку, що домовлености з українцями досягти не вдасться. У щоденнику К. Світальського від 26 листопада 1921 р. занотовано: „Комендант поділяє погляд, що галицьких русинів ніяка автономія не задовольнить, оскільки вони не захочуть зректися міжнародного характеру справи Східної Галичини" (Świtalski K. Diariusz. 1919—1935.— S. 111).

[65] Рідний край.— 1921.— 25 вересня, 18, 21 жовтня.

[66] Войнаровський Т. Спроба польсько-українського замирення в 1921 р.

[67] Там само.

[68] ЦДІА України у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 102, арк. 24-б.

УНР, які створили тепер у краї підпільну військову організацію. Можна припускати, що зі справою українсько-польських переговорів якось пов'язана перша поява УВО на поверхні суспільного життя. 25 вересня 1921 р. член УВО Степан Федак учинив замах на начальника польської держави Ю. Пілсудського, який прибув з візитом до Львова, та на львівського воєводу В. Грабовського. Атентат С. Федака в широкому контексті був протестом проти польської окупації західноукраїнських земель і першим сигналом бойової діяльности українського військового підпілля[69]. Але разом з тим цей терористичний акт, як видається, мав і конкретну мету — зірвати спроби нав'язання польсько-українських переговорів. Власне у той час УВО взялася за рішуче поборювання будь-яких проявів пошуку компромісу з Польщею. У липні 1921 р. у порозумінні з екзильним урядом приїхав до Львова Євген Коновалець, який очолив українське військове підпілля у краї[70].

Постріли С. Федака загострили ситуацію в Галичині. Власті вдалися до численних арештів серед українських інтеліґентів, зазнали переслідувань українські інституції[71]. За таких умов розмови про якесь політичне вреґулювання взаємин з польською державою ставали неможливими. Попри те українські „поміркованіˮ не полишали зусиль до пом'якшення атмосфери українсько-польських стосунків. Т. Войнаровський кілька разів апелював до вищих урядових інстанцій Варшави, пропонуючи повернутися до питання про надання українським землям якоїсь форми самоуправління у рамках польської держави. Найбільш прийнятною він вважав ідею польсько-української федерації і 1922 р. відвідав польську столицю, щоб викласти свій проект керівникам держави. Тут мав бесіди з найближчим оточенням Ю. Пілсудського. Останнє запевняло, що маршал ставиться прихильно до планів федеративного устрою польської держави. Співрозмовники сходились на тому, що навіть порозуміння між українським представництвом та польськими державними чинниками на ґрунті федералістичної ідеї сприяло б зміцненню протимосковських настроїв в Україні, тим самим послаблюючи експансію більшовизму за межі його державного панування[72].

Але ці декларації не дістали свого подальшого розвитку і трансформації у конкретних рішеннях. Переломний момент у взаємному пошукові політичної розв'язки галицької проблеми вже минув. Польсько-українські стосунки вступили у нову фазу напруги.

Підсумовуючи наш розгляд, можемо констатувати, що 1921 рік займає особливе місце в історії взаємин між польською державою та українським суспільством. Уперше по закінченні українсько-польської війни 1918—1919 рр. вище керівництво Польщі виступило з ініціативою порозуміння

---

[69] Мірчук П. Нарис історії ОУН.— Мюнхен, 1968.— Т. 1.— С. 27.

[70] С. Шах висловлює думку, що Є. Коновалець відіграв вирішальну роль у зриві задуму українсько-польських перетрактацій. Малася на увазі, очевидно, його причетність до організації замаху, вчиненого С. Федаком (Шах С. Молодість Євгена Коновальця // Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен, 1974.— С. 87, прим. 31).

[71] Виступаючи на засіданні українського уряду у Відні 19 січня 1922 р., представник краю С. Герасимович так характеризував становище тих днів: „Атентат перебив у вересні роботу: репресії почалися такі, що робота спинилася" (ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 7, арк. 81 зв.).

[72] Там само.— Ф. 358, оп. 1, спр. 102, арк. 24 б.

і упродовж кількох місяців намагалося нав'язати переговори з українським представництвом. Ця ініціатива знайшла розуміння і підтримку певної частини української інтеліґенції, яка репрезентувала верхи культурно-просвітніх та фінансово-економічних товариств, церковні кола та окремих інтелектуалів. Представник цього нечисленного гурту Т. Войнаровський виступив у ролі посередника між урядом Польщі і українським екзильним урядом у Відні.

Одначе практично весь цей задум не мав шансів на успіх. Політична поведінка центральної польської влади стосовно галицької справи характеризувалася суперечностями і двозначностями. Її угодові пропозиції, адресовані українським політичним колам, контрастували з дійсними намірами і практичними кроками, які мали на меті шляхом інтеґрування об'єднати Галичину з рештою держави. Усе це лише підсилювало враження тактичного маневру, здійснюваного в контексті зовнішньополітичної акції за визнання державами Антанти приєднання Галичини до Польщі. Уряд ЗУНР і впливові політичні чинники в краї зайняли неґативне становище у справі діалогу з польським урядом, мотивуючи свою відмову сумнівами щодо щиросги задекларованих офіційною Варшавою намірів, а головно власними візіями перспектив галицької справи на міжнародному форумі. В українському урядовому центрі жила ще надія на те, що при підтримці країн Заходу, передусім Англії, можна буде усунути польську адміністрацію і відновити український суверенітет Галичини. Виходячи з цих міркувань, українська політична верхівка вдалася до методів дезавуювання таємних угодових заходів польського уряду, відмежувавшись водночас від медіаторських кроків українських „поміркованих" у краї. У свою чергу й польські урядові чинники публічно спростували свою причетність до контактів з українськими представниками.

Провал справи польсько-українських переговорів сприяв збереженню і поглибленню моральної та політичної ізоляції між українським суспільством і Польщею.

ЗАПИС
про засідання колегії уповноважених уряду Диктатора ЗУНР 7 вересня 1921 р., зроблений Осипом Назаруком

Присутних: 6 + 1[1] Петр[ушевич]: Дискреція. Вчера прийшов о. Войн[аровський] з д[уже] важ[ною] справою: В марті с[его] р[оку] наша інтел[іґенція] чула жах перед б[ольшевицько]ю інв[азією] і група пов[ажних] інтел[іґентів] / Федак[2], Бар[вінський][3], о. Войн[аровський] / вислала о. Войн[аровського] до Варш[ави] з предл[оженням] дозволити на поворот укр[аїнського] війська. Я цего не знав. Пілсудський відповів — добре, але після згоди ждав кілька днів. Прийшли вісти, що [...]* не буде — плян упав. Щойно в літі приїхав Мадейський з рамена Пілс[удського] — годитися. Відповіли їм о. В[ойнаровський] і др. Охр[имович][4]: з Петр[ушевичем]. Від'їхав. 20/8 прийхав гр[аф] Лось[5] з широкими повновл[астями] до о. В[ойнаровськог]о. Домагаються — призн[ання] поль[ської] державности. О. В[ойнаровський] не повідомив про це нікого, але поїхав до Варшави. До Пілс[удського] не дістався, але говорив зі Скірмунтом[6]. Го-

* Текст не прочитується.

ворив загальниками — „Перед Вами є будучність", але виховайте наперед урядовців у нас. (Під фірмою нашою хотіли б анектувати ще Укр[аїну]!) Кінець кінців заявили, що готові говорити з від[енським] урядом, але жадають ґарантії, чи від[енський] уряд говоритиме. О. В[ойнаровський] сказав, так. Тоді вибрали дел[еґацію] під пров[одом] мін[істра] освіти Ратая[7]. Война[ровський] мав їхати [...]* до Відня і приїхав. Депеша — і за 2 дні вони тут. Приходило мені на думку, взяти їх на бас — аби приїхали, бо не визнають. Але перед Ант[антою] сказали б, що вже годимося на їх державність. Це Англію зразило би до нас, бо ми пішли би напоперек англ[ійським] плянам. В краю поняли б це як капітуляцію. Все довір'я стратив би уряд і не міг би вести політики — а край теж ні. Я дав відразу неґативну відповідь, **хіба що Польща згодиться на визнання держ[авної] незалежности Гал[ичини]****. Коли тепер, не ждучи на слово Антанти, визнали нас, мало б це бути базою приязн[их] відносин. О. Война[ровський] завтра дасть їм відповідь. Думаю, що ні один з панів не буде иншої думки. Зразок відповіді маємо в ірляндській[8]. Скажіть свою гадку.

Довго тихо. Лиш музика грала десь. І зітхав хтось. Я: Не маю абс[олютно] довіря до Пол[ьщі] і тому я дав би відповідь острішу: Kein Gespräch! Якби я мав довіря, то зараз пішов би на угоду. Бо слід страшний. Навіть якби ми не мали шанс, я відповів би: не говоримо.

К[ость] Л[евицький]. Я не говорив з о. В[ойнаровським] докладно. Але згадував мені він, що край прокинувся й стоїть на тім, що правит[ельство] узнає наше. Щодо справи, то як візвали Чехію, щоби з Поль[щею] погодилися, так і поляків візвала Фр[анція][9]. О. В[ойнаровський] тяжко думає і тяжко говорить. Мені здається, що треба о. В[ойнаровськом]у написати відповідь. Бо наша сусп[ільність] дразлива, а Пол[яки] крутії. Я вже дістав анонімн і грізьби. А як нас захитають, то й возьний австр[ійського] Bundesministerium не буде говорити з „черню". Прикро, що без нашого відома їздили в Варш[аву], всякі переговори з Пол[ьщею] річ небезпечна.

Петр[ушевич]: Знаючи віддавна о. В[ойнаровськог]о як принц[ипового] ворога Польщі, здивувався я, що він почав переговори. А він: Не знаємо, що уряд робить. І не знаємо, чи уряд говорить щиро. Подумав: вислухаю, що думають, і скажу урядови. Коли справа безнадійна, то уряд ухилиться того. А як добре, то я щасливий.

Селезінка: Наслідки говорення були б злі — навіть на базі самост[ійности] — бо ми до нічого не договоримося. Можуть приїхати й розбити перегов[ори] й визискати. Отож або зовсім не говорити, або в Парижі при Антанті.

Петр[ушевич]: Може б таку відповідь дати: нехай **на письмі** звернуться до нас на основі визнання гал[ицької] держ[авности].

Перф[ецький]: Дир[ектор] шпит[алю] в Стан[иславові] др. Добруцкий іменем Пілсудского звертався вже давно до нас з тим самим — в січни 1920 або грудни 1919, ще додавав Волинь і Холмщину. Ми дали відп[овідь], що уряд не визнає поль[ської] держави. Я за першою відповіддю Президента, бо відп[овідь] п. С[кірмунтов]и це значить остре відкинення.

* Текст не прочитується.

** Тут і далі підкреслено в документі.

Сінгал[евич]: Мусимо бути д[уже] вдячні През[идентов]и, що дав нам нагоду говорити про цю справу (!!). Те, що сталося, буде далі ставатися. І треба над тим зріло застановитися. Я иншої думки як панове. Австрія гіпнотизувалася так довго поки не прийшла катастрофа. Ми так само з Австрії. Голос о. В[ойнаровського] це голос Голубовича[10], Бурачинського[11] і т. д. Політика уряду добра, коли побідимо — а як ні — то vacuum. Чи одноцілий фронт добрий? Уряд мусить видержати на лінії самостійности. Блуд о. В[ойнаровськог]о в тім, що втягнув уряд. **Ми мусимо його здезавуати**. Бо в нашій ситуації інакше ми здезавуовані. Нема аналогії з Ірл[яндією] бо вони вдома і стріляють. Ми ж навіть на засаді незалежности не можемо говорити з Поль[щею]. Але уряд повинен дозволити якійсь групі говорити з Поль[щею], аби дала доказ уступок. Нехай возьмуть на себе ту тяжку жертву, як Білінський[12] супроти Австрії й Дмовський[13] супроти Росії. Ставлю внесенє, здезавувати о. В[ойнаровського]. А йому вільно сказати, що п. Сінг[алевич] ідіот. Маю вже поважні сумніви, чи наша справа добре скінчиться. Інакше Демянчук і Твердохліб[14] матимуть лучшу позицію як старий о. В[ойнаровськи]й, що 50 [літ] характерно бореться. Переговори групки дадуть **вентиль** і не заскочить нас **масове** зречення державности.

Селез[інка]: Сам В[ойнаровськ]ий каже, що такого вентилю не треба.

К[ость] Л[евицький]: Я не думав, що наша нарада возьме такий оборот. Коли тут такі сумніви виходять, то що вийде в малокритичній суспільности? Я проєкт п. С[інгалевич]а уважаю д[уже] шкідливим. Польща не є совереном Гал[ичини], отож з Ірл[яндією] себе не можемо порівнувати. **Польща — узурпатор.** Щойно коли програємо процес перед Ант[антою], будемо говорити з Пол[ьщею] при свідках. Інакше здалися б ми на ласку окупанта. Як найстарший досвідом маю право й обов'язок сказати Вам, що Польща не додержить нічого. Я собі завдав терпцю й 3 год[ини] слухав Томашівського[15], притакуючи йому! Він тому 3 міс[яці] стояв на тім становищі, що п. С[інгалеви]ч тепер. А Т[омашівськи]й хаотично думає і ще гірше говорить — упосліджений чоловік. Про статут[16] уже не говорять ні в Лонд[оні], ні в Парижі. Бурач[инський] і Голуб[ович] і Здерк[овський][17] дали собі вже спокій зі своєю орієнтацією. З Твердохлібом і Яцковим[18] не піде. Наш атут — це один фронт. Брайтер[19] — тут, жиди — не ясно. Як ми дозволимо групі хоч би неполітика Федака або старого Бар[вінського], ми пропали. Поляки не дадуть нічого, поки їм не підпишуть. А тоді завезуть В[ойнаровськог]о до Парижа. Жиди в тій хвилі відскочуть. Край стратить віру — ми exodus утратимо всякий авторитет. Коротко: „Не можемо переговорювати!". І треба заборонити всім їздити до Варш[ави], бо це не наш суверен, тільки звич[айний] окупант. Може конець близький!

Петр[ушевич]: Ми мали вже гірше становище як вернули з Кам[янця] — тоді статут віддавав нас Польщі. Тоді ми хотіли ділити ролі з Голуб[овичем] і дати на орган — і бити його. Він не згодився — не мав відваги висказатися публічно. Ви самі його переконували. Ціль Ант[анти] була проти нашої незал[ежности]. Знаю з їх світу, що політик може здобути „так" тільки тоді, **коли при лінії принц[иповій] якнайдовше стоїть**. Наша справа мусить прийти під вирішення — не присягаю, що буде незалежність. Але навіть в найг[іршому] випадку жде нас автоном[ія]. Наш час обмежений. Але від Варшави все гірше дістанемо! Наш

уряд має повагу за кордоном лише так довго, як довго є одноцільний фронт. Якби тільки частина поважніших людей пішла від уряду, впаде авторитет уряду і в краю і за кордоном. Свободу здоб[ується]ся жертвами. Нині режим поль[ський] злагіднів. Не арештують. Але навіть якби були знов жертви, то й тоді не зміняти лінії. Ждім хоч би кілька літ! Лиш одноцільним фронтом можемо побідити. Як буде вилім, хрунівство пошириться і все пропало. На капітуляцію все маємо час. А до розпуки нема причин. Тим більше, що о. В[ойнаровський] каже, що край з летарґу збудився й завзяття **росте**, цілий нарід стоїть солідарно при нашій лінії — групка Яцкова збойкотована. Навіть та молодь, що бурчала, йде тепер зі старшими.

Сінг[алевич]: Тому, що п. Н[азарук] записує, мушу ще щось сказати. І я є за принцип[овою] лінією, доказ, що я за відкиненням переговорів. Але якась група могла би бути в контакті з Пол[яками], аби в таборах робити полекші і т. д. (Петр[ушевич]: Це роблять.) Гуцульщина не в раю. Кольонізація йде. Реквізиції. Свободи особ[истої] нема. Яцків хоче угоди. А та група не мала б годитися! П[ан] Том[ашівський] робив зраду, вентилюючи статут як наш урядовець. Я не виджу, щоби справа вирішувалася. Повинен бути чинник, який їздив би до Варшави й сказав би: Базу до угоди сотворіть. (Петр[ушевич]: Але це робили і роблять.) Але вони їх уважали Вашими. (Петр[ушевич]: Але Поль[ща] не дасть того, поки не зломлять фронту.) Чехія вже не узнає наших паспортів. (Сел[езінка]: Але дає свої...*).

Я: Абс[олютно] неґативну відп[овідь] дати, бо це виключає можність інтриґи.

Селез[інка]: А уже тому 2 міс[яці] жиди привезли цю вістку, що Пол[яки] дадуть нам військо і федер[ацію] — значить більше як В[ойнаровський] привозить.

ПРИМІТКИ

1. У засіданні брали участь: Диктатор ЗУНР Є. Петрушевич, уповноважені: у закордонних справах — К. Левицький, у справах фінансів, торгівлі і промислу — В. Сінгалевич, у справах преси і пропаґанди — О. Назарук, у внутрішніх справах — Р. Перфецький, директор військової канцелярії — Я. Селезінка, директор президіяльної канцелярії — Л. Петрушевич.

2. Федак Степан (1861—1937) — адвокат, визначний громадський діяч, організатор і член правління економічних та культурно-просвітницьких установ, член уряду ЗУНР (листопад 1918 р.).

3. Барвінський Олександр (1847—1927) — педагог, громадсько-політичний діяч, голова християнсько-суспільної партії, член першого уряду ЗУНР.

4. Охримович Володимир (1870—1931) — адвокат, громадсько-політичний діяч, один із засновників національно-демократичної партії, член Української національної ради, згодом чільний член УНТП, у 1923 р.— голова партії.

5. Лось Станіслав (1890—1974) — польський історик, громадський діяч, дипломат, протягом 1921—1925 рр. відав у МЗС Польщі справами Галичини.

6. Скірмунт Константи (1866—?) — польський політик, дипломат, у 1921—1922 рр.— міністр закордонних справ Польщі.

---

* Так у документі.

7. Ратай Мацєй (1884—1940) — польський політик, у 1920—1921 рр. міністр віросповідань і народної освіти.

8. Йдеться, очевидно, про визвольну війну ірландців проти англійського панування, що досягла у той час свого апогею.

9. Мається на увазі позиція держав Антанти, зокрема Франції, щодо врегулювання чехо-словацько-польського спору в питанні Цешинської області.

10. Голубович Сидір (1873—1938) — громадський та політичний діяч, у січні—червні 1919 р.— голова уряду ЗУНР.

11. Йдеться, правдоподібно, про Бурачинського Тита (1880—1968), бувшого отамана, лікаря УГА.

12. Білінський Леон (1846—1922) — польський політик-консерватист, посланник до австрійського парламенту, член австрійського уряду.

13. Дмовський Роман (1864—1939) — польський політик, один з керівників вшехпольської (національно-демократичної) партії, посланник до державної Думи і голова польського клубу в Думі.

14. Твердохліб Сидір (1886—1922) — поет і перекладач, на початку 20-х рр. очолював українську групу, яка стояла на платформі визнання польської влади в Галичині.

15. Томашівський Степан (1875—1930) — історик, громадський та політичний діяч, у 1918—1921 рр. був на дипломатичній службі ЗУНР.

16. Йдеться про проект статуту для Галичини, схвалений Паризькою мирною конференцією. Відповідно до його статей, Галичина мала бути уконституйована як окрема автономна країна в межах Польщі зі своїм парламентом і своїм урядом.

17. Йдеться, імовірно, про Здерковського Мирослава (1865—1929), адвоката, громадського діяча, видатного члена Української національно-демократичної партії.

18. Яцків Михайло (1873—1961) — письменник, у 1921 р.— редактор газети „Рідний край", прихильник визнання польської влади в Галичині.

19. Брайтер Ернест Теодор (1865—1935) — польський політик і публіцист у Галичині, член Української національної ради й уряду ЗУНР.

Mykhailo SHVAHULIAK

ON THE HISTORY OF THE 1921 UKRAINIAN-POLISH NEGOTIATIONS: TITUS WOJNAROWSKI'S MISSION

The focus of the article is on one of the most controversial moments in the history of the Ukrainian-Polish relations in the interwar period. The Polish government's initiative to enter upon negotiating with the Ukrainian political circles found understanding and support on the part of certain Ukrainian intellectuals who sent Titus Wojnarowski, as their representative, to mediate in the talks between the Polish government and the Ukrainian government in exile in Vienna. Yet the very idea of negotiating did not gain approval of the Ukrainian community and its political leaders.

СПЕЦІАЛЬНІ (ДОПОМІЖНІ) ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ ТА КНИГОЗНАВСТВО

Мирон КАПРАЛЬ

ВЛАСНИКИ НЕРУХОМОСТИ СЕРЕДМІСТЯ ЛЬВОВА 30—40-х РОКІВ XVI СТОЛІТТЯ У СВІТЛІ ШОСОВИХ РЕЄСТРІВ

(Соціотопографічний аспект)

Кінець XV — початок XVI ст.— переломний період в історії Львова. Перетворення Чорного моря у „внутрішню водойму" Османської імперії призвело до закриття чорноморського торгового шляху зі Сходу до країн Заходу. Найбільших втрат при цьому зазнали львівські купці, адже Львів був основним транзитним містом східних товарів у Речі Посполитій. Більшість відомих львівських родів XIV—XV ст. зникли зі сторінок історичних джерел уже на початку XVI ст.[1] Владу в місті перейняли патриціанські роди, які почали вкладати свої капітали не лише в торгові операції, але й в нерухомість. На початку XVI ст. нова міщанська аристократія також зробила рішучі кроки в юридичному закріпленні своєї влади у місті. 1519 р. за сприянням львівського старости Станіслава з Ходеча скасовувалася давня виборність у міську раду, яка фактично перетворилася в пожиттєву колегію невеликої кількости нових патриціїв[2].

Міська громада намагалася протидіяти посиленню нового патриціату, але безуспішно. Після пожежі 1527 р., що знищила майже весь Львів, міська рада ще більш посилила свої позиції, успішно добиваючись у короля податкових та інших пільґ для Львова. Також 1519 р. у Львові розпочалася економічна реформа з метою проконтролювати міські прибутки та витрати. За розпорядженням короля Сиґізмунда I створювалася міська економія, або лонгерія, з двох райців, а 1526 р. за діяльністю новоорганізованої інституції почала слідкувати „комісія 10-ти до заслуховування рахунків" з шести членів, обраних громадою, та чотирьох членів судової колегії — Лави[3]. Унаслідок цієї реформи в діловодстві міста були запроваджені окремі фінансові (рахункові) книги для обрахунку видатків та прибутків міської казни[4]. Власне ці джерела дають змогу розглянути окремі моменти накладення топографічної сітки середмістя на соціальну структуру населення Львова.

---

[1] Генеалогічне дослідження патриціату XIV—XV ст. див.: Skoczek J. Studia nad patrycyatem lwowskim wieków średnich // Pamiętnik Historyczno-Prawny.— Lwów, 1929.— S. 233—302.

[2] Ptaśnik J. Miasta i miaszczaństwo w dawnej Polsce.— Kraków, 1930.— S. 194.

[3] Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa.— Lwów, 1844.— S. 149.

[4] Badecki K. Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa.— Lwów, 1936.— T. IV: Księgi rachunkowe (lonherskie) 1404—1788.— S. XV.

Джерела. Окрема шосова книга за 1535—1544 рр.[5], що є основним джерелом цієї розвідки, містить дані про податок (exactio), який накладався на власників нерухомости для покриття надзвичайних витрат міста або держави.

Шос сплачували жителі середмістя, тобто частини Львова, оточеної ровами і мурами. Рішення про податок ухвалювала міська рада або загальнодержавний сейм; тоді шос називався, відповідно, міський або королівський.

Шосовий податок містив три складові частини: податок на нерухомість або від ґрунту (ab area)[6], маєтковий податок (a marcis) та поголовний податок (laudum)[7]. Властивим шосом, тобто податком на нерухомість, був ґрунтовий податок від земельної ділянки. Площа ділянки (або одного ґрунту) з початку закладання міста, за розрахунками Р. Зубика, мала приблизну величину — 9,25—10,25 арів[8]. Нерівність ділянок пояснювалася віддаленістю від центру міста: чим далі від площі Ринок, тим більша була площа ґрунту.

Книга шосових податків містить реєстри львівських міщан, які сплачували шос у 1535 (двічі), 1536, 1538, 1540, 1542, 1544 рр. (Exactio civilis pro neccessitatibus civitatis communibus laudata) та королівський шос у 1538 р. (Exactio sacre maiestatis Regie laudi Piotrkoviensi).

Шосова книга, не оправлена в палітурну обкладинку, виглядає як зшиток нестандартних високих аркушів розміром 160×440 мм. Перші 24 аркуші обірвані на третину своєї висоти, нижній лівий край 25—28 аркушів також значно обірваний. Починаючи з 114 аркуша, нижній правий край книги частково пошкоджений. Ці прогалини затруднюють відтворення цілости документа: на 1—24 аркушах втрата тексту становить 20 відсотків. Книга написана коричневим чорнилом і, судячи з почерку, одним писарем. Мова документа — винятково латинська.

Назви вулиць і прізвищ платників податків виведені писарем гарним читабельним почерком — „готикою". Причому прізвища та імена власників виділені в один ряд по вертикалі, а прізвища та імена комірників[9] і наймачів житла подані нижче також у вертикальний ряд з незначним відступом управо.

Справа від прізвища або імені писар занотовував примітку скорописом про суму, назву складових частин шосового податку та його сплату (dedit, liber, tenuit, soluit). У випадку, коли міщани платили податок з двох частин (у дві рати), писар відзначав сплату та суму податку з обидвох боків: зліва та справа від прізвища платника.

Перед кожним шосовим реєстром писар виводив повну назву шосового податку, а також хто й коли його ухвалив[10]. Після податкового реєстру

---

[5] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 52, оп. 2, спр. 769.

[6] У реєстрі ототожнюється податок від ґрунту (ab area) та від будинку (a domo).

[7] Детальніше про львівський шос див.: Kutrzeba S. Szos we Lwowie w początkach XV wieku // Przewodnik Naukowy i Literacki.— Lwów, 1900.— R. XXVIII.— S. 401—411; Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624—1635.— Lwów, 1930.— S. 175—177.

[8] Детальніше про ґрунт (area) як одиницю оподаткування див.: Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa...— S. 176—177.

[9] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 769, арк. 71.

[10] Badecki K. Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa....— S. 44—49. Автор подає латинські назви всіх шести ухвалених шосів у 1535—1544 рр.

він занотовував загальну суму (summa totalis) зібраних грошей, а для полегшення підрахунків підбивав суму на кожній сторінці, записуючи її у правому нижньому куті аркуша. Але частина цих записів не збереглася через пошкодження документа.

Після упорядкування матеріалів архіву Львівського маґістрату в кінці XVIII — на початку XIX ст. у шосовій книзі втратилась послідовність розташування аркушів[11]. Помилкова нумерація аркушів та неповнота даних про шоси 1535 (перший) і 1544 рр., певно, вплинула на дослідників, які спеціально не студіювали цього важливого джерела.

Як уже зазначалося, шосовий податок сплачували жителі середмістя, які володіли міським правом. Але в шосовому реєстрі за 1540 р. були занотовані й передміщани Галицького передмістя, напевно, члени львівських ремісничих цехів[12]. У цей список могли потрапити і ремісники Краківського передмістя, адже писар написав відповідний заголовок і залишив вільне місце для внесення прізвищ[13]. Наступного разу, 1542 р., писар уже складав єдиний список для всіх передміщан-ремісників (suburbani artifices), окремо виділяючи пекарів та гончарів[14].

Незважаючи на значну джерелознавчу цінність шосової книги для дослідження власників нерухомости у середмісті, вона не містить усіх даних. Так, у шосові реєстри не потрапили власники у єврейському кварталі, бо євреї не сплачували шосу. Окрім того, у середмісті було кілька будинків у власності міста, що здавалися в оренду[15]. Дані про них також не потрапили до шосової книги. Матеріали шосової книги доповнюються даними інших фінансових та раєцьких книг того часу.

* * *

Площа Ринок. Центром середмістя вважалася торгова площа, яка у більшості середньовічних міст Галичини отримувала назву Ринок. У Львові площа (circulus) утворювала по осях так званий „м'який" квадрат: 147×128,5 м. Північний та південний боки площі з часу закладання були розраховані на 14 ділянок під забудову, східний та західний — на 12. Загалом на площі мало розміститись 52 ділянки-парцели з житловими будинками[16]. Розмір площі Ринок був відправною величиною у розплануванні усього середмістя Львова.

Першою частиною ринку (prima pars circuli), як свідчать дані шосової книги за 1535—1544 рр., вважався західний бік[17]. У другій чверті XVI ст. у цій частині площі знаходилося 13 ділянок, розміри яких були одними з найбільших у місті. Про це свідчить величина сплати шосового податку від ділянок (див. табл. 1). За величиною ґрунтового податку можна визначити розмір ділянки: від цілого ґрунту (a integra area) платили 72

---

[11] Так частина реєстру на 139—148 арк. відноситься до першого шосу 1535 р., що переривається на 6 арк., початок реєстру за 1544 р. вміщений на 135—138 арк., а продовження — на 115—125 арк.

[12] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 769, арк. 95—97.

[13] Там само.— Арк. 93.

[14] Станово-професійну характеристику населення Львова в цей період див.: Капраль М. Станово-професійна структура населення Львова у другій чверті XVI ст. (за матеріалами міських рахункових книг) // Україна в минулому.— Київ—Львів, 1994.— Вип. 6.— С. 7—34.

[15] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 704, арк. 221.

[16] Трегубова Т. А. Планировка средневекового Львова // Строительство и архитектура (Киев).— 1968.— № 6.— С. 17.

[17] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 769, арк. 7.

гроші (далі — гр.), від половини ґрунту (a media area) — 36 гр., від четвертини (a quartali area) — 18 гр.[18]. П'ять власників платили, починаючи з 1536 р., по 72 гр. від одного ґрунту, чотири — по 54 гр. від 3/4 ґрунту, два — по 36 і 18 гр. (відповідно від 1/2 та 1/4 ґрунту). Два будинки належали райцям, які не сплачували міського шосового податку[19]. Але коли призначався королівський шосовий податок, його сплачували і райці[20].

Таблиця 1

Кількість ділянок та розміри шосового (ґрунтового) податку у середмісті Львова у 1535—1544 рр.

Площа Ринок і вулиці	Розміри податку (у грошах)									
	9	13,5	18	27	36	54	72	90	Невідомо	Загалом
	Кількість ділянок									
1-ша частина Ринку			2		2	4	5			13
2-га частина Ринку			2		15	1*	1		2	21
3-тя частина Ринку					4		3		3	10
4-та частина Ринку					2	1	6	1	2	12
Шевська вулиця	3	1	2		13		2		1	22
Пекарська вулиця			5		6					11
Краківська вулиця			6		14	1**				21
Вірменська вулиця		8	5	6	5	2		1	12	39
Руська вулиця		10	3	5	5				4	27
Зерванська вулиця			14		2				1	17
Галицька вулиця			6		8	1			3	18
Шпитальна вулиця			8		2	1			5	16
Вулиця Багатих крамів		8							4	12
Загалом	3	27	53	11	78	11	17	2	37	239

* Розмір податку — 40,5 гр.
** Розмір податку — 49,5 гр.

[18] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 769, арк. 30.

[19] Якщо проаналізувати дані про володіння нерухомим майном райцями у середмісті, то можна прослідкувати певну закономірність: райці володіли нерухомістю на кожній вулиці і на площі Ринок, окрім Руської, Вірменської та Єврейської вулиць (див.: Капраль М. Станово-професійна структура населення Львова...— С. 15—16, табл. 1).

[20] Там само.— Арк. 67.

У другій, північній, частині площі Ринок (secunda pars circuli) містилася 21 ділянка. Порівняно з іншими частинами північна була найбільш роздрібнена від часу початкового планування. Від повної одноґрунтової ділянки платив лише один власник. Найбільше було власників півґрунтових ділянок — п'ятнадцять, які сплачували по 36 гр. податку. Ще два власники володіли четвертинами ґрунту. Власники двох ділянок узагалі не сплачували протягом 1535—1544 рр. шосового податку, і в цьому випадку взагалі неможливо визначити ні розмір шосу, ні ділянок.

Третя, східна, частина площі (tercia pars circuli) у 30—40-х рр. XVI ст. містила 10 ділянок[21]. Найбільше було півґрунтових ділянок — чотири; три ділянки займали одноґрунтову площу. У трьох випадках неможливо визначити розміри ділянок, оскільки власники були звільнені від сплати шосу або не мали змоги його сплатити. Саме у цій частині площі мешкав католицький архиєпископ, який, займаючи одноґрунтову ділянку, був звільнений від податку.

Четверта, південна, частина площі (quarta pars circuli) займала 12 ділянок. Ця частина зазнала значних змін від часу первісного планування. Ділянка Георгія Гутетера, згідно з шосовим реєстром, мала найбільшу в місті площу — 1 1/4 ґрунту[22]. З південного боку Ринку було шість одноґрунтових ділянок. Два власники мали половинні ділянки, один володів 3/4 ґрунту. У двох випадках неможливо визначити розміри ділянок.

Зміна власників ділянок та кам'яниць на площі Ринок не була частою. За досліджуваний період (1535—1544 рр.) із 56 власників 22 зберегли майно у своїх руках[23]. Вісімнадцять ділянок перейшло в інші руки, у шістнадцяти кам'яницях зміна власників відбулася двічі і більше разів (див. табл. 2).

Шевська вулиця (platea Sutorum). Перша згадка про цю вулицю датується 1444 р.[24] У досліджуваний період XVI ст., коли ще не був збудований костел єзуїтів на початку XVII ст., Шевська вулиця займала більшу територію, ніж сьогодні. Про це свідчить кількість і величина ділянок на ній у 30-х рр. XVII ст.[25]

1535 р. нараховуємо на цій вулиці 22 ділянки[26], причому одна з них з'явилася як окрема оподаткована одиниця у 1538 р.[27] На Шевській вулиці розміри ділянок найбільше різнилися. З одного боку, дві одноґрунтові ділянки (більше ніде не трапляються у середмісті, окрім площі Ринок), а з другого боку — три ділянки площею 1/8 ґрунту (таких невеличких „клаптиків" на жодній вулиці не було). Але основу Шевської вулиці складали тринадцять півґрунтових ділянок та дві четвертинні.

---

[21] У шосових списках у двох випадках шість ділянок з Руської вулиці — Макара, Ониська, Шостека, Ґросмана, Войнера і Сосни — помилково віднесені до третьої частини площі Ринок (ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 769, арк. 56, 108). Судячи з цього, названі ділянки містились на межі вулиці Руської та площі Ринок.

[22] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 769, арк. 20.

[23] Тут і далі враховані випадки (у позиції „Без зміни власности"), коли після смерти одного з власників ділянка залишалася в руках членів його родини.

[24] Księga ławnicza miejska (1441—1448) / Wyd. A. Czołowski, F. Jaworski.— Lwów, 1921.— S. 158 (Pomniki dziejowe Lwowa.— T. IV).

[25] Пор. табл. 1 і табл. шосового податку у монографії Р. Зубика: Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa...— S. 182.

[26] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 769, арк. 8—9.

[27] Там само.— Арк. 69.

Власник однієї ділянки сплачував шосовий податок 13,5 гр. (це єдиний випадок у католицькому кварталі Львова); розмір ділянки можна визначити як 3/16 ґрунту. Лише сім власників зберегли протягом 1535—1544 рр. маєтки у своїх руках. Дев'ять будинків знайшли нових власників, шість маєтків двічі і більше разів переходили з рук у руки. Ймовірно, це пояснюється меншою престижністю цього району міста порівняно з площею Ринок.

Пекарська вулиця (platea Pistorum). Ця вулиця була однією з найменших у місті — нараховувала всього 11 ділянок. Перша згадка про неї датується 1441 р.[28] За даними львівських істориків, її можна вважати частиною теперішньої Вірменської вулиці, що з'єднує вулиці Краківську та Театральну[29]. З 11 ділянок вулиці Пекарської шість були півґрунтові, а п'ять — чвертьґрунтові (див. табл. 1).

Тут, як і на Шевській вулиці, власники маєтків досить часто змінювалися: п'ять будинків двічі і більше змінювали своїх господарів, два рази будинки були перепродані. Лише чотири власники залишили майно у своїх руках.

Краківська вулиця (platea Cracouiensis) була найбільшою у північно-західній частині міста, що вела до однойменних воріт[30]. На цій вулиці містилося 14 півґрунтових ділянок, шість чвертьґрунтових, а одна становила 11/16 ґрунту (шос дорівнював 49,5 гр.).

Володіння нерухомістю на Краківській вулиці протягом 1535—1544 рр. залишалося стабільним. Дуже рідко змінювалися тут власники ділянок: за дев'ять років з 21 будинку лише чотири отримали нових власників і у двох випадках — перепродувалися більше одного разу.

Вірменська вулиця (platea Armenorum). Поряд з Краківською — головною вулицею північної частини Львова — була розташована Вірменська вулиця, що стала серцевиною вірменського кварталу[31]. Це одна з найдавніших вулиць середмістя, її назва зустрічається у письмових джерелах вже у 1394 р.[32]

Судячи з даних шосової книги, вірменська громада на однойменній вулиці володіла найбільшим числом ділянок: їх було 39 (сумарно більше ділянок містилось лише на площі Ринок — 55). Поряд з кількома великими ділянками (1 1/4 ґрунту[33] — одна ділянка, 3/4 ґрунту — дві, 1/2 ґрунту — п'ять) було більше ділянок незначних розмірів (3/16 ґрунту — вісім, 1/4 — п'ять, 3/8 ґрунту — шість). У 12 випадках неможливо визначити розміри ділянок.

Будинки у вірменській громаді рідко переходили до нових власників, а у випадку продажу ділянки обов'язково залишалися в одноплемінників. Крім нерухомости у своєму кварталі вірмени володіли ще кількома ка-

---

[28] Księga ławnicza...— S. 22.

[29] Грабко Л. Р., Мельник Б. В. Довідник перейменувань вулиць та площ Львова.— Львів, 1971.— С. 11.

[30] Давніша назва цієї вулиці — Татарська, див.: Najstarsza księga miejska: 1382—1389 / Wyd. A. Czołowski.— Lwów, 1892.— S. 1 (Pomniki dziejowe Lwowa.— T. I).

[31] У багатьох випадках латинський термін „platea" означав не лише вулицю, а й квартал або оселю.

[32] Дашкевич Я. Р. Армянские кварталы средневековых городов Украины // Историко-филологический журнал (Ереван).— 1987.— № 2.— С. 65.

[33] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 769, арк. 62. Можливо, це сукупна сплата шосу за кілька ділянок.

м'яницями у північній частині площі Ринок, що була найближча до їх кварталу (див. Додаток).

Руська вулиця (platea Ruthenorum). Після захоплення Львова поляками у XIV ст. українці — автохтони міста — внаслідок цілеспрямованої політики нової влади змушені були замешкувати лише один квартал у середмісті. У міських рахункових книгах початку XV ст. залишилися записи про українців (Rutheni) окремим пунктом, очевидно, щоб показати їх осібну осілість у Львові[34]. У 1414 р. зустрічаємо нову назву — вулиця Соляників (platea Salsatorum)[35], але в пізніший час остаточно утвердилася назва Руська вулиця.

У 30—40-х рр. XVI ст. на Руській вулиці було 27 ділянок[36]. Причому в руському кварталі переважали зовсім інші розміри ділянок, ніж у католицькому, як це виходить з аналізу шосових реєстрів. Найбільше ділянок мали 3/16 ґрунту — десять та 3/8 ґрунту — п'ять. Можливо, це свідчить про релікти давньоруської системи планування і межування земельних ділянок. Окрім Руської, такі розміри ділянок залишилися також в іншій частині міста, що прилягала до українського кварталу,— на Вірменській вулиці (див. табл. 1).

Півґрунтові (п'ять) та чвертьґрунтові (три) ділянки переважали в районі, прилеглому до третьої, східної, частини площі Ринок[37]. На Руській вулиці рідко відбувалася зміна власників: за дев'ять років із 27 лише сім будинків перейшли до нових господарів; чотири будинки перепродувалися два і більше разів[38]. На Руській вулиці власниками нерухомости були українці, але вже кілька ділянок перейшли в інші руки (див. Додаток). Поза межами Руської вулиці українців майже не зустрічаємо, а якщо вони й мали власність у деяких будинках у католицькому кварталі, то швидко її втрачали.

Зерванська вулиця (platea Servaniensis). Однією з основних вулиць у південно-східному районі міста була Зерванська. У XVI ст. стала відома попередня назва цієї вулиці: Бидлєнца або Forum pecorum[39].

У 1535 р. на Зерванській вулиці містилося 14 земельних ділянок, число яких до 1544 р. зросло до 17. Ці ділянки були виключно чвертьґрунтові, за винятком двох півґрунтових. Розмір однієї ділянки неможливо визначити. Порівняно з Руською вулицею не помітно частішої зміни власности: з 17 будинків п'ять продано новим господарям, а один будинок змінив кількох власників.

Галицька вулиця (platea Haliciensis) була центральною у південній частині міста — вела до Галицьких воріт. Її назва відома з найдавніших

---

[34] Księga przychodów i rozchodów miasta (1404—1414).— S. 15, 37, 60, 76, 109.

[35] Księga przychodów i rozchodów miasta (1414—1426).— S. 30.

[36] Дані шосової книги доповнюються та уточнюються матеріалами раєцьких книг за цей період, див.: Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження та матеріали / Упоряд. М. Капраль.— Львів, 1994.— С. 215—300.

[37] У XVII ст. ця частина Руської вулиці, прилегла до площі Ринок, отримала назву „від Руської до Ринку" див.: Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa...— S. 182.

[38] І. Крип'якевич зробив інший висновок при аналізі матеріалів раєцьких книг першої половини XVI ст., вважаючи, що лише шість українських родин затримали свої будинки у другому поколінні (див.: Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження та матеріали.— С. 34). Причина розходжень у висновках — різні хронологічні межі, взяті для аналізу: 50 і 9 років.

[39] Грабко Л. Р., Мельник Б. В. Довідник перейменувань вулиць та площ Львова.— С. 85, 161.

збережених до наших днів актових та рахункових книг Львова, що охоплюють кінець XIV — початок XV ст.[40]

Розміри 18 ділянок Галицької та інших вулиць католицького кварталу відзначаються суцільністю планування. Переважають півґрунтові та чвертьґрунтові ділянки — відповідно вісім і шість (див. табл. 1). До цього переліку слід додати ще одну ділянку площею 3/4 ґрунту. Лише у п'яти випадках з 18 ділянки отримали нових власників; в одному випадку будинок перепродувався двічі і більше разів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Зміна власників ділянок у середмісті Львова у 1535—1544 рр. (за матеріалами шосового податку)

Площа Ринок і вулиці	Кількість змін власників щодо кількости ділянок			Ділянок загалом
	ні разу	один раз	два і більше рази	
1-ша частина Ринку	3	7	3	13
2-га частина Ринку	8	6	7	21
3-тя частина Ринку	7	2	1	10
4-та частина Ринку	4	3	5	12
Шевська вулиця	7	9	6	22
Пекарська вулиця	4	2	5	11
Краківська вулиця	15	4	2	22
Вірменська вулиця	23	10	6	39
Руська вулиця	16	7	4	27
Зерванська вулиця	11	5	1	17
Галицька вулиця	12	5	1	18
Шпитальна вулиця	4	5	7	16
Вулиця Багатих крамів	4	3	5	12

Шпитальна вулиця (platea Hospitorum). Назву вулиця отримала від шпиталю (притулку для бідних) Св. Духа, що знаходився на місці сучасної площі Івана Підкови[41]. Вперше цю назву зустрічаємо в міській лавничій книзі під 1442 р.[42]

[40] Najstarsza księga miejska...— S. 25; Księga przychodów i rozchodów (1404—1414).— S. 4.
[41] Грабко Л. Р., Мельник Б. В. Довідник перейменувань вулиць та площ Львова.— С. 243.
[42] Księga ławnicza...— S. 68.

На Шпитальній вулиці переважали невеликі чвертьґрунтові ділянки (вісім), що складало половину числа всіх ділянок (шістнадцять). Найбільшими були одна ділянка площею 3/4 ґрунту та дві півґрунтові. Про розміри п'яти ділянок нічого не можна сказати через відсутність записів стосовно сплати шосового податку. На жодній іншій вулиці не знаходимо такої великої кількости змін власників будинків. З 16 ділянок п'ять перейшли в нову власність, а ще сім побували у двох і більше господарів (див. табл. 2).

Вулиця Багатих крамів (institae diuitum). Коло ратуші на площі Ринок знаходилися крамниці, власниками яких могли бути лише члени цеху багатих крамарів. Оскільки ці крамниці були мурованими і придатними для житла, то незадовго усю сукупність крамниць почали називати вулицею Багатих крамів[43].

Вісім крамарів сплачували шос у розмірі 13,5 гр., у чотирьох випадках даних про сплату шосу немає. Доволі часто відбувалася зміна власників крамниць: з 1535 до 1544 р. лише чотири крамниці залишилися в руках однієї родини; три власники продали крамниці, а п'ять крамниць були відпродані двічі.

До перелічених вулиць і кварталів середмістя Львова слід додати Єврейську вулицю (platea Iudeorum), реєстр мешканців якої не увійшов до міської шосової книги, бо євреї підлягали окремій, не маґдебурзькій, юрисдикції[44].

Отже, на основі мікроаналізу шосових реєстрів середмістя Львова 30—40-х рр. XVI ст., виходячи з їх достатньої інформативної достовірности, можна зробити кілька висновків. Після нищівної пожежі Львова 1527 р. у середмісті вже у 1535 р. була відновлена стара мережа забудови, що включала площу Ринок з чотирма частинами і з вулицею Багатих крамів, а також дев'ять вулиць-дільниць — Шевську, Пекарську, Краківську, Вірменську, Руську, Зерванську, Галицьку, Шпитальну і Єврейську. Загалом у середмісті Львова без вулиці Єврейської у 30—40-х рр. XVI ст. нараховуємо 239 ділянок (див. Додаток).

Найпрестижнішим районом міста, де в основному проживав міський патриціат, була площа Ринок та маґістральні вулиці, що вели до брам,— вулиці Галицька і Краківська. Саме в цьому районі зосереджені найбільші парцели львівських міщан. Зміна власности нерухомого майна в різних районах середмістя проходила по-різному. Найчастіше мінялися власники на західній та північній частинах площі Ринок, на вулицях Шевській, Зерванській, Шпитальній. В українському та вірменському кварталах зміни власности відбувалися рідше.

Середмістя Львова чітко поділялося на етнічні квартали-дільниці: найбільший католицький, де мешкали в основному поляки та німці, а також український, вірменський та єврейський (про останній шосові реєстри, на жаль, не містять жодної інформації). Порівняно з католицьким кварталом в українському та вірменському переважали менші розміри ділянок, що, ймовірно, свідчить про давньоруську планувальну структуру північно-східної частини середмістя.

---

[43] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 769, арк. 23—24.

[44] Найперша документальна згадка про Єврейську вулицю датується 1383 р.: Najstarsza księga miejska...— S. 18. Про Єврейську вулицю див.: B a ł a b a n M. Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki.— Lwów, 1909.— 99 s.; e j u s d. Żydzi lwowscy na przełomie XVI — XVII wieku.— Lwów, 1909.— S. 3—19, 190—227.

Додаток

Перелік власників нерухомости та розміру шосового (ґрунтового) податку в середмісті Львова у 1535—1544 рр.*

№ п/п	Власники будинків								Розмір податку (у грошах)
	1535 р. (перший шос)	1535 р. (другий шос)	1536 р.	1538 р. (міський шос)	1538 р. (королівський шос)	1540 р.	1542 р.	1544 р.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1-ша частина Ринку									
1	...**	Гебель Валентин	Він же	Геблььова Барбара	Вона ж, Матій токар, Мартин аптекар	Вона ж, Матій токар	Вони ж	Вони ж	54
2	...	Сливка Якоб	Сливчина, Матій кравець	Вони ж, Александер	Найтерт Йоан, Александер	Він же, Лаврентій кравець	Він же, Лоринч кравець	Мартин аптекар	36
3	...	Колячек Йоан	Він же	Він же	Він же	Григорій митник	Він же	Він же	72
4	...	Шольц Вольф	Він же	Він же, Ганзльович Йоан	Вони ж	Ганзльович Йоан	Шольц Йоан	Шольц Ганус	72
5	...	Стенчельгазова Доротея	Вона ж	Вона ж, Газ Еразм	Вони ж	Вони ж	Газ Еразм	Він же	54
6	...	Крайзер	Він же, Франчек кушнір	Вони ж	Вони ж	Вони ж	Вони ж	Вільчек Йоан	72

* Перелік складався на основі даних шосової книги за 1535—1544 рр. Першими подані власники, далі — комірники та наймачі житла. Розмір податку подається починаючи з 1536 р., коли величина шосу була піднята удвічі і надалі не змінювалася. Випадки зміни величини розміру шосу для окремих власників зазначаються у примітках. Імена та прізвища міщан транслітеруються з латинської мови згідно з правилами сучасної української мови, а назви професій перекладаються.

** Трьома крапками позначено втрачений або пропущений текст, тире означає відсутність даних.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
7	...	Темрічова Софія	Вона ж, Газгорн Георгій, Йоан бакалавр	Вони ж (замість Йоана бакалавра — Грінвальд Йоан)	Вони ж	Вони ж	Вони ж	Грінвальд Йоан, Темрічова Софія	54
8	...	...	Мартин аптекар, Кокошка	Вони ж	Сливчина, Станіслав і Кокошка кравці	Станіслав кравець, Александер	Районський бондар	Пшепорка Йоан, Александер	72
9	...	...	Шульц Ганус	Він же	Він же	Шольц Йоан	Ганзльович Йоан	Він же	72
10	...	...	Мазанц	Він же	Він же	Він же	Він же	Він же	36
11	...	...	Ганус ливарник	Мартин ливарник	Він же	Він же	Він же	Він же	18
12	...	...	Якоб швець	Баран Станіслав пасник	Він же	Метлина Анна	Метля Томас	Кристоф столяр, Августинович Йоан	18
13	...	Урбан ливарник...	Він же, Саркаля Микола	Вони ж	Він же, Саркаля коморник	Вони ж	Вони ж	Саркалина	54

Шевська вулиця

14	...	Лункорський, Марушка, Микола бондар, Кричак кравець, Станіслав муляр	Лункорська, Марушка кушнір, Станіслав маляр	Марушка кушнір, Лункорська	Марушка кушнір	Августин Йоан, Марушка Іоан	Марушчина Софія, Микола бондар, Валентин броварник	Валентин броварник, Микола бондар, Марушчина Софія	36
15	...	Микола угорець, Балтизар	Белчар бондар	Він же	Він же	Він же	Він же, Станіслав швець	Він же, Бартош кушнір	36

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
16	Павло, зять Кіноста	Кіност Павло, Мартин кушнір	Клопот Микола	Він же	Він же	Він же, Лука муляр, Госць Йоан	Він же, Блазій столяр	Він же	36
17	Соколов-ський слюсар	Він же	Він же	Він же	Він же	Він же	Фелікс слюсар	Соколовський слюсар, Станіслав Смукар	13,5
18	...	Будинок Гербурта, Блазій столяр	Він же, Баран Станіслав	Він же, Блазій столяр, Станіслав кушнір	Він же, Блазій столяр	Блазій столяр	...	Броварня пекарів, столяр	—
19	Кудля Мартин, Ганус різник	Кудлина	Вона ж	Михайло різник	Кудлина, — Михайло зять	Кудля Михайло	Він же	Він же	36*
20	Ганус різник, Мацварова, Павликова Роза	Ганус різник	Він же	Він же, Якоб мечник, Лука муляр	Він же, Якоб броварник, Якоб мечник, Лука муляр	Він же	Він же	Бенарек Станіслав, Стефан	36
21	Вінцен різник, Матій кравець	Поплавський Матій	Він же	Він же, Матій муляр, Андрій	Він же, Матій муляр, Якоб мечник	Страх Станіслав мечник	...	Вегжинська Доротея	36
22	Себастян різник	Він же, Гозок Йоан	Вони ж	Він же	Він же	Він же	Він же	Він же	36
23	Андрій бондар, Лука Квартник	Андрій бондар	Він же	Він же	Він же	Він же	Він же	Він же, Слимак Йоан, Каспер	36

* 1538 р. (королівський шос) сплачено 18 гр.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
24	Георгій бондар, Люшня муляр, Дзядек швець	Георгій бондар, Брода сідляр	Він же, Андрій сідляр	Вони ж	Вони ж	Георгій бондар, Симон кравець	Вони ж	Вейсович Йоан	36
25	Рак Станіслав, Йоан сідляр	Губицький Станіслав	Він же, Гай	Він же, Гай Йоан, Якоб пасник	Вони ж	Поплавський Матій	Він же	Станіслав кушнір	36
26	Фрич цирульник	Він же	Він же	Він же	Він же	Він же, Йоан римар, Гай сідляр	Вони ж	Поплавський	36
27	...	Абрек Андрій і Микола	Вони ж	Вони ж	Вони ж	Вони ж	Вони ж	Вони ж	36
28	...	Мушка	Станіслав швець	Він же	Він же	Він же	Він же	Він же	9
29	...	Бартош мечник	Він же	Він же	Він же	Він же	Він же, Францек	Франчек швець	9
30	...	Стернігель швець	Він же	Він же	Він же	Він же	Він же	Йоан римар	9
31	Мостиць-кий Георгій, Матій дубильник	Матій кравець, Дзядек, Йоан римар	Він же, Йоан римар	Вони ж, Дзядек швець	Вони ж	Матій кравець, Павло пасник, Блашков-ський	Він же, Блазек	Йоан сідляр, Матій швець	18
32	...	...	...	...	Йозеф різник	Він же	Він же, Станіслав Венгляр	Охрим швець, Блазій римар	18

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
33	Валентин броварник, Станіслав пасник, Шумиляс	Андрій муляр, Станіслв пасник	Вони ж, Крижак кравець	Андрій муляр, Станіслав Заремба, Бартош римар, Блашковський сідляр, Станіслав пасник	Чешкар Матій, Станіслав Заремба, Бартош римар, Блашковський сідляр	Чешкар Матій, Йоан римар	Він же	Газ Станіслав, Грегер різник	72
34	Михайло мечник	Він же	Він же, Куликовська	Він же	Він же, Станіслав кушнір, Куликовська	Він же, Губицький Станіслав, Куликовська, Уршуля, Станіслав, кушнір	Він же, Станіслав Губицький	Вони ж	72
35	Пачкер Ганус, Станіслав швець	Вони ж	Пачкер Ганус, Павло швець	Вони ж	Вони ж	Вони ж	Вони ж, Альберт Нога різник	Вони ж	36

Пекарська вулиця

36	Еразм швець	Він же	Він же	Він же	Він же	Він же	Він же	Він же	18
37	Бенарек Станіслав	Вітус Морас перевізник	Він же	Він же	Він же	Він же, каменяр	Він же, Станіслав кравець	Він же	18
38	Станіслав, Мартин столяр	...	Валентин броварник, Зіскавий Йоан	Він же	Він же	Банк Йоан	Бенарек Станіслав, Станіслав кушнір	Старобогатий Станіслав, Бенек	36

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
39	Франциск броварник	Смутер броварник	Він же	Він же	Він же	Ганус броварник	Він же	Пуделькова, Матій цирульник, Райовський бондар	36
40	Якоб броварник	Він же	Він же	Він же	Він же	Франциск броварник	Броварня Гінка	Він же	36
41	Сташков-ський	Литвин Станіслав броварник	Він же	Він же	Він же	Він же	Броварня Шолтіша, Сікст	Він же	36
42	Чех Микола, Йоан тесля	Бенарек Станіслав	Він же, Ганека Йоан	Він же	Він же	Козельницька	Гайзлер Станіслав	Він же	18*
43	...	Сікст столяр, Райовський	...	Сікст столяр, Генска Йоан	Вони ж, Райовський	Сікст столяр, Райовський, Валентин броварник	Він же	Він же, Морас Франчек	36
44	...	Ганус різник	Він же	Він же	Він же	Він же, Ялмужна кравець	Він же	Бар Ганус	36
45	...	Зіскавий	Худзіна Йоан	Він же, Крайницький	Він же	Він же	Дунайов-ський Андрій	Він же, Соха кушнір	18
46	Фрах бондар	Він же	Він же, Грегер	Він же	Він же	Він же	Він же	Він же, Гай сідляр	18

Краківська вулиця

47	Вабер Ганус, Стенчель швець	Він же	Він же	Він же	Він же	Він же, Франціск	Вони ж	Гандльович Франціск...	36

*1540 р. сплачено 36 гр.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
48	Гнидек Матій, Овескова	...	Він же	Він же, Скубейко муляр, Гньотек Йоан	Вони ж	Гнидек Матій, каменяр, Скубейко	Він же, Мартин швець	Він же	36*
49	Щенсний	...	Щенсний	Він же	Він же	Він же	Щенсна Анна	...	18
50	Дунайовський Марк, Худзина Йоан	Вони ж	Дунайовський Марк	Він же, Дяк Станіслав	Він же	Дунайовська, Дяк Станіслав, Андрій	Вона ж, Овешек швець, Худзина Йоан	Вона ж, Худзина Йоан	18**
51	Георгій швець	Він же	Він же, Вайс Йоан, Іоан кушнір	Вони ж	Георгій швець, Йоан кушнір, коморник	Він же, Йоан кушнір, Матій кравець, Тяжкий Йоан	Він же, Соха кушнір	Вони ж	36
52	Вайс Йоан	...	Вайс Йоан	Він же	Він же	Він же	...	Він же	36
53	Вайгель ткач, Кренціпрох дубильник	Він же, Квартник Лука, Козельницький	Він же, Дяк Станіслав, Земелька Йоан, Мартин різник, Квартник Лука	Він же, Козельницький, Зіскавий	Він же, Козельницький	...	Він же	Він же	36

* 1540 р. сплачено 18 гр.
** 1542 р. сплачено 36 гр.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
54	Райовський бондар, Козельницький, Фіцкова, Лука маляр	Якоб швець	Райовський бондар	Він же, Фіцкова	Кок Михайло, Микола кравець, Прокоп каменяр	...	Кок Михайло, Пшепьорка кравець, Станіслав швець	Він же, римар, Уршуля крамничниця	36
55	Кічуля бондар	Кічуля Альберт і Фелікс	Вони ж, Щенсний швець	Вони ж	Вони ж	...	Вони ж	Кічуля Альберт, Генсенога	36
56	...	...	Гольштин Йоан	Він же	Він же	...	Він же	Він же	36
57	Станіслав бондар	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Завроцький Станіслав бондар	Він же	18
58	...	Келбаска Станіслав швець	Він же	Він же	Він же	...	Сливка Станіслав	Він же	18
59	Кунт Вацлав швець	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	...	18*
60	...	Ческар Матій	Він же	Він же	Сенько швець	...	Він же	Він же	36
61	Лоєк Мартин швець	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	18
62	Стирна Симон, Сенько кравець	...	Стирнова (Симонова)	Вона ж	Вона ж	...	Вона ж, Матій швець	Вони ж	36
63	Бірковський Микола, Грегор різник	Він же	Він же	Він же	Він же, Райовський бондар	...	Генсенога Станіслав	Бірковський Станіслав	36

* 1542 р. сплачено 36 гр.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
64	Квартник Іоан, Павло	Він же	Він же, Грегер різник	Вони ж	Квартник Йоан, Рогатина	...	Він же, Грегер різник	Квартникова	49,5*
65	Йоан слюсар	Очковський годинникар, Заремба швець, Павло пасник	Микола угорець, Заремба швець, Мушка сідляр	Він же, Кризак кравець, Мушка сідляр, слюсар	Мушка сідляр, Дяк Станіслав	...	Якоб мечник, Мушка сідляр, Заремба швець	Якоб мечник, Заремба швець	36
66	Кіност Мартин, Венгляр швець, Брода сідляр	Він же, Матій кравець, Марушка кушнір	Він же, Козельницький, Матуш, Матій кушнір	Станіслав муляр, Павло пасник, Мартин римар, Матуш кравець, Венгляр швець, стельмах	Кіност, Мартин римар, Матій кравець, Павло пасник, Венгляр Станіслав	...	Слимак Йоан, Мартин римар, Бартоломей римар, Блашковський	Брати Кіности, Бартошек, Блашковський, Крушек, Ташницька	36
67	Кулганек Андрій, Александер	Він же, Стройменський, Блазій римар	Він же, Блазій римар	Вони ж	Вони ж	...	Кулганек Андрій	Він же	36
				2-га частина Ринку					
68	Йоан (Яніча) мечник	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	40,5
69	Міклашова сідлярка	Лович Станіслав	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	36
70	...	Яцимирський Микола	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	36

* 1538 р. (міський шос) сплачено 36 гр.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
71	...	...	Мартин писар, Домарад-ський	Вони ж	Вони ж, Альберт кравець	...	Мартин писар	Він же	—
72	...	...	Фучик Йоан мечник	Він же	Він же, Блазій римар	...	Фучик Антон мечник, Альберт кушнір	Він же, Кручек	36
73	Альберт кравець, Григер кушнір	Він же, Рак Станіслав	Рак Станіслав, Григер кушнір	Григер кушнір	Він же	...	Григер кравець	Григер кушнір	36
74	Вільт Андрій	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	72
75	Аберманова (Габерма-нова)	Вона ж	Вона ж	Вона ж, Якоб кравець	Вона ж, Александер	...	Вона ж	Вона ж	36
76	Клопот Микола, Микулка Ганус	Антон кравець	Симон каменяр, Бартош стельмах, Йоан бондар	...	Йоан ливарник	...	Стано Станіслав	Він же	36
77	Поплав-ський, Вишньов-ський	Ганус ливарник	Він же, Бунк Йоан, Ялмужна	Вони ж, Абрек Станіслав	Стругаля Матій, Абрек Станіслав	...	Вишньовський Станіслав, Ялмужна, Томас бондар	Банк бондар, Ялмужна	36
78	Духнина Катерина	Вона ж	Вона ж	Вона ж, Станіслав перевізник	Вона ж, Йоан органіст, Матій цирульник	...	Йоан органіст, Франчек золотар	Пачкерович Ганус, Ганус органіст	36
79	Андрій муляр, Кокошка кравець	Матій Стругаля колісник	Він же	Він же, Славинська	Поврозкова, Славинська	...	Йоан ливарник, Йоан кравець	Вони ж	36

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
80	Поврозек Йоан	Єлонек Іоан	Поврозкова	Вона ж, Микола кравець	Адам бакалавр	...	Помьотло Андрій	Він же	36
81	Стругалина, Ялмужна кравець, Помьотло кушнір, Георгій золотар	Калєта Антон	Він же	Він же	Він же	...	Лазницький Андрій	Він же, П'ятек, Валентин колісник	36
82	Андрій вірменин	Бжестянський	Він же	Він же, Йоан Земелька	Він же	...	Бжестянська, Дуда кравець	Микола кравець, Матішова, Барбара, Уршуля	36
83	Мисько бондар, Бартош Міхно, Симон кравець	...	Кардаш Бартош, Сенько крамарчук, Станіслав підстригач сукна, Симон кравець	Він же, Симон кравець, Валентин колісник	Вони ж	...	Кардаш Бартош, Блазій Медрек кравець, Альберт медовар	Вони ж	36
84	Венчкова Анна римарка	Вона ж	Вона ж	Вона ж	Вона ж	...	Вона ж, Алберт кравець	Вони ж	18
85	Кросно Георгій	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	18
86	Микола — зять Долинського війта, Микола муляр	Долинський Микола	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Блазій столяр	36
87	Ходзенчина	Холубко вірменин	Він же	Він же	Він же	...	Ходзенковичі	Вони ж	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
88	Міклашова Зайдикова, Стецькова	Вона ж	Зайдик вірменин	Він же	Він же	...	Він же	Він же, Івашко	36*

3-тя частина Ринку

89	Петро різник, Старосельська, Станіслав кушнір, Мордохай, Якоб кравець, Валентин	Станіслав мечник, Мордохай, Старосельська	Вони ж, Георгій золотар	Вони ж	Вони ж, Микола угорець, Себастян кравець	...	Криштоф столяр, Георгій золотар	Вони ж, Августинович Йоан, Луця	36
90	Вільчек Станіслав	Він же	Він же	Він же, син Йоан	Вони ж	...	Вони ж	Вони ж	36
91	Кийовська Газка (Андрейова, Коснаровна)	Вона ж	Вона ж	Вона ж	Вона ж	...	Регуліс Якоб	Коснаровна Гаска, Регуліс Якоб	36
92	Ганель Мартин	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	36
93	Агустиновський	Жидачовський (Земелька) Микола	Він же	Він же, Климек	Вони ж, Земелька Йоан, Рогатина	...	Жидачовський Микола, Земелька	Він же	—
94	Стано Іеронім	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	72
95	Тарло, Мартин кушнір	Тарло, Писчек Ян	Він же	Він же, Григер кравець	Вони ж	...	Він же	Він же	—

* 1544 р. сплачено 72 гр.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
96	Будинок архиєпископа, Петро кравець, Павлик кравець	Двір архиєпископа, Петро кравець, Мартин кравець	Вони ж	Двір архиєпископа, Петро кравець, Васько кравець	Вони ж	...	Двір архиєпископа	Двір архиєпископа	—
97	Кіност Балтизар, Будзовська	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	72
98	Шелінк (Шелінг)	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	72
				Руська вулиця					
99	Омелян, Лесько	...	Омелян	Він же, Федько	Він же	...	Омелян кравець	Омеляновна	27*
100	Станько	Він же	Він же	Він же	...	...	Красовський	Він же	13,5
101	Ігнатова	Филип кравець	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	36**
102	...	Курило кушнір	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	13,5
103	Стецько кушнір, Яцько	...	Стецько	Він же, Олекса	Васько кушнір	...	Він же	Попович Сенько	13,5
104	Мацек	Він же, Павел	Вони ж	Морохов-ський	Матій русин	...	...	Матій русин	13,5***
105	Івановці	...	Морохов-ський Матій	Він же, Яцько	Вони ж	...	...	Микульчич Яцько	27
106	Павлик, Кусько	Він же	Він же	Він же, Роман	Вони ж, Матвейова	...	...	Павлик	27

* 1544 р. сплачено 13,5 гр.
** 1536 р. сплачено 27 гр.
*** 1536 р. сплачено 27 гр.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
107	Огас вірменин	...	Він же	...	Він же	...	...	Він же	27
108	Волос	Він же	Він же	Він же	Він же	...	...	Він же	27
109	...	...	...	Руський священик	Він же	...	...	Він же	—
110	Бабич Іванко	Він же	Він же	Він же	Він же	...	...	Він же	13,5
111	Захарчина	Вона ж	Сениця Сенько	Він же, Луцька, Станіслав	Він же	...	...	Він же	13,5
112	Курило кушнір	Він же	Кусько кравець	Він же	Він же	...	...	Він же	13,5
113	Давидко кушнір	Він же, Адам	Він же	Він же	Він же	...	...	Він же	13,5
114	Яцько купець	Він же	Він же	Він же, Хома	Вони ж	...	...	Він же	13,5*
115	...	...	Кибалка Васько	Павлик	Він же, Сидорович Васько	...	...	Хома	13,5
116	...	...	Луцький Федько	Він же, син Васько	Вони ж	...	...	Вони ж	18
117	Сенько кравець	Він же	Він же	Він же	Він же	...	...	Він же	18
118	...	Ісацько єврей	...	Кошельман	Зельман	...	...	...	—
119	Кость русин	Він же	Він же	Костьова	Вона ж	...	Вона ж	Вона ж	36
120	Будинок Ігната	Онисько, Красовський	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же, Лука	18
121	Зашков-ський Яцько	Він же	Він же	Він же	...	...	...	Він же	—
122	Макар	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Макарова	Вона ж	—

* 1536 р. і 1538 р. (міський шос) сплачено 18 гр.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
123	Филип кравець, Шостек	Шостек	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	36
124	Гросман Микола	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	36
125	Грегер кравець	Сосна Блазій різник, Микола муляр	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	36
				Зерванська вулиця					
126	Войнер Георгій	Він же	Він же	Він же	Він же, Красовський	...	Він же	Він же	36
127	Остров-ський Станіслав, зять Мартин мечник	Він же, Бартош стельмах	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же, син Адам	18
128	Андрій Тесер столяр	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Собек, Прус Ганус	Себастян, Прус Ганус	18
129	Срочка Матій муляр	Він же	Він же	Срочина, Карасек	Вона ж	...	Срочка пекар	Він же	18
130	Гідек Матій	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	18
131	Модзен-ський коваль	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же, Андрій кравець	Вони ж	18
132	...	...	...	Михайло кравець, капник (витоплювач воску)	Капник	...	Він же	Він же	18

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
133	Шольц (Шульц) Якоб	Він же	Він же	Він же	Він же, Михайло кравець	...	Він же	Він же	18
134	Ганель кушнір	Вінцент різник	Він же	Фриш різник	Вінцент різник	...	Він же	Він же	18
135	Томас муляр, Климкова	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же, Станіслав тесля	18
136	Страх Франчек	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	18
137	...	...	Матуш	Він же	Він же	...	Він же	Він же	18
138	...	...	Смочек Валентин	Він же	Він же	...	Якубкова	Він же	18
139	Матій різник	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	36
140	Єлонек Андрій кушнір	Він же	Він же	Матій різник, Єлонек кушнір	Він же	...	Він же	Він же	18
141	Фламштик Петро	Він же	Він же, Станіслав кушнір	Ганель Мартин	Він же	...	Він же	Він же	18
142	Скварчек Мартин, Кулька кушнір	Він же, Гаська	Він же	Скварчакова, Страх Станіслав	Вона ж, Станіслав бондар	...	Кисліс Михайло	Він же	—
4-та частина Ринку									
143	Гайзлерова, Михайло, кравець	Гаспарова, Михайло кравець	Міський будинок Гайзлеровський, Климек	Косинський Якоб, Кошка Ян кравець	Вони ж	...	Августинович Йоан, Микола кравець	Лука муляр, Петрова	72
144	Кохнова	Вона ж	Вона ж	Вона ж	Вона ж, Станіслав палітурник	...	Гляч Георгій	Він же	72

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
145	Бартош кушнір, Станіслав кушнір	Баран Станіслав	Григер кравець	Шольц Вольфґанг	Він же	...	Він же	Він же	72
146	Ласкавчова, Бик кравець, Бочка Лаврентій	Бичек, Куликовська, Бартош муляр, Михайло золотар, Грабош	Бик кравець	Він же	Він же	...	Він же, Карасек	Просек, Дзядек	72
147	Куликовська	Грегер	Газлерова (Гайзлерова)	Вона ж	Якоб кравець	...	Мартин аптекар	Він же	72
148	Смочек кушнір	...	Георгій гарматник, Нікель золотар	Вони ж	Вони ж, Банк	...	Георгій гарматник, Микола золотар	Вони ж	—
149	Шонгрегер Мартин, Грабош	Він же	Він же	Він же	Він же, Грабош	...	Вони ж	Вони ж	72
150	Гутетер Георгій	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	90
151	Стасьова	Вона ж	Вона ж	Вона ж	Вона ж	...	Запаля Ієронім	Він же	36
152	Бартоломей аптекар	Вачер Йозеф	Він же	Крайзер Йозеф	Він же	...	Він же	Він же	54
153	Бродзина Софія, Мартин аптекар	Вона ж	Вона ж	Вона ж, Мартин аптекар	Вони ж	...	Вони ж, Бірковський Микола	Вони ж	36
154	Валентин	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Валентинович Станіслав, Йозеф різник, Урбан аптекар	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
				Галицька вулиця					
155	Симон голкар, Мартин	Гляч Георгій	Ольпнер Ленарт	Він же, Йозеф різник	Кунча Ленарт різник	...	Він же	Він же	18
156	Симон різник, Алексій кравець	Він же, Кілька муляр, Матій кравець	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	36
157	Филип швець	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	36
158	Тлустомар-тинова, зять Грегер різник	Вони ж	Вони ж	Вони ж	Вони ж	...	Вони ж	Вони ж	36
159	Бергер Станіслав	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	—
160	Смешек (Смишек) Микола бондар	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	36
161	Антон різник	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	18
162	Ляшек Станіслав	Він же, Венгляр швець	Вони ж	Ляшек Станіслав	Він же	...	Охріма Филип	Ляшек Станіслав	18*
163	Матій швець	Михалкова	Матій швець	Він же	Він же	...	Він же, Йозеф	Він же, Йозеф	54
164	Ольпнер Андрій різник	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же, Вайс Йоан	Він же	36

* З 1542 р. платилося 36 гр.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
165	Шолтишкова, Заремба швець, Протас кушнір	Дзінгерова	Шолтишек	Шолтишкова	Вона ж	...	Шолтишек Станіслав	Він же	36
166	...	...	...	Фламштик Петро	Він же	...	Він же, Станіслав органіст	Вони ж	36
167	Млечко Лоринч, Стернігель швець	Він же	Він же	Млечкова, Охрім швець	Вони ж, Станіслав, Барнишович	...	...	...	36
168	Барнуш швець	Він же	Барнушович Матій, Сенько швець	Вони ж	Вони ж	...	Барнуш Мартин	Він же	18
169	Якоб швець	Мартин швець	Якоб швець, Мартин швець	Вони ж	Вони ж	...	Якоб швець	Він же, Вотеска швець	18
170	Матішова швачка, Шмаль Бартош	Вони ж	Шмаль Бартош	Він же	Він же	...	Він же	Він же	18
171	...	...	...	...	Будинок каноніків	...	...	Будинок каноніків, Смишек молодший	—
172	...	...	...	...	Франчек бровар	...	...	Він же	—

Шпитальна вулиця

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
173	...	Кризаковський	Голянка Георгій броварник	Він же	Голянка Йоан броварник	...	Він же	Георгій броварник	54

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
174	Кистесель Михайло різник	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Броварня Єлонека, Кистесель Михайло	Те ж, Станіслав броварник	18*
175	...	...	Франчек броварник	Броварня Абрека, Франчек броварник	...	...	Те ж, Франчек броварник, Страх Станіслав	Станіслав кушнір	36**
176	Мжикот (Імжикот) Георгій	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	18
177	Страх Матій бондар	Він же	Він же	Страхова	Вона ж	...	Вона ж	Страх Станіслав	18
178	Кризак швець, Зигмонт	Пуделько Станіслав, Масний Станіслав	Він же	Мартин кравець, Плотишек	Він же, Фунт	...	Він же	Він же	18
179	Генска Йоан	Капінос Ян	Гляч Георгій	Він же	Він же	...	Пастернак Альберт	Він же, Шишка кравець	18
180	Станіслав кушнір, Селєшова	Блазій столяр	Криштоф столяр	Він же	Він же	...	Лука муляр, Шишка кравець	Станіслав з Солі (?)	—
181	Йоан кушнір, Гальшка	Станіслав Следзь	Микола бондар	Він же	Він же	...	...	...	18
182	Блазій столяр, Крапликова, Симон бондар	Цьолек Йоан кушнір	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	18

* 1544 р. сплачено 36 гр.
** 1544 р. сплачено 18 гр.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
183	Матуш, Буська	Симон бондар	Він же	Він же	Він же	...	Він же, Пелка	Белявський, Менсопуст	36
184	...	...	Матій цирульник, Козік муляр	Він же, Мацинський Петро	Він же	...	Пелка	Він же, Александер	—
185	...	...	Помьотло Андрій	Він же	Він же	...	...	Каспар бондар	18
186	Лис Георгій, Ядвіга	Він же	Він же, Карасик рибалка	Шафранич	Він же	...	Лис Георгій	Він же, Себастян кушнір	—
187	...	Квартник Михайло	Він же	Він же, Бусько	Він же, Плотифляк	...	Він же	...	—
188	Свинар-ський Франчек бондар	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	—

Вулиця Багатих крамів

189	Матвійова	Вона ж	Вона ж	Морохов-ський Матвій	Він же	...	Матвій цирульник	Морохов-ський Матій	13,5
190	Малецький Яцько	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	13,5
191	...	Ігнатова	Вона ж	Адам, Ігнатова	Вони ж	...	Ігнатова	Вона ж	—
192	Мартин золотар	...	...	Він же	Він же	...	Він же	Він же	13,5
193	Зигмонт адвокат	Чорн Франчек	Він же	Він же	Він же	...	Станіслав	Матій цирульник	13,5
194	Гаврарка	...	Августин Йоан	Він же	Августинович Валентин	...	Станіслав палітурник	Він же	13,5
195	Підгайний Йоан	Він же	Він же	Квартник Лука	Він же	...	Він же	Він же	13,5
196	...	...	Войткова	Вона ж, Кохнова	Вона ж	...	Вона ж	Меч	13,5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
197	Іоахим золотар	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	13,5
198	Конрад гарматник	Віла Матій	Він же	Гінкова, Кохнова	Кохнова, Віла Матій	...	Михайло кравець	Він же (мертвий)	—
199	Альберт купець	...	...	...	...	...	Кошка кравець	Йоан	—
200	Йоан золотар	Мартин золотар	Лопатка Іоан	Він же	Він же	...	Меч Станіслав, Старосельська	Бозькова	—

Вірменська вулиця

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
201	Луходзина	Луходза Грегер	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Луходзовичі	27
202	Баран Симон	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	27
203	Лазарова	Вона ж	Вона ж	Вона ж, Луходза, Волковська	Лазарова, Волковська	...	Филипович Бернат	Він же	18*
204	Огасик (Огайсек)	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	13,5
205	Стецькович Лазар	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	—
206	Томанова	Вона ж	Вона ж	Вона ж	Вона ж	...	Вона ж	Томанович Ясько	36
207	...	...	Андрій (Андрікас) вірменин	Він же	Він же	...	Він же	Андріашовський, Залеський	90
208	Кость	...	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	18
209	Грегорова	Вона ж	Вона ж	Вона ж	Вона ж	...	Вона ж	Вона ж	27
210	Криштоф священик	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	—
211	Амброзій	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	—

* 1544 р. сплачено 27 гр.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
212	Микола священик	Йоан (Іванис) священик	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Михно священик	—
213	Хачик	Він же	Хачикова	Вона ж, Василь	Вона ж	...	Вона ж	Іванис священик	—
214	...	...	Якоб ткач	Він же	...	...	Він же	Він же	—
215	Іванис молодий	...	Бартошович Йоан	Він же	Він же	...	Серепко, Ілляш, Іванис	Хачикова, Ілляш, Іванис	13,5
216	Серепко (Степан) попович	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Степанова	36
217	Степан єпископ	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	13,5
218	Аксапита	Довгий Оганько	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	—
219	...	...	Куто	Богдан вірменин	Едлубей	...	...	...	—
220	Алмазова	Вона ж	Вона ж	Вона ж	Вона ж	...	Вона ж	Вона ж	—
221	Василь	Васильова (Васихильова)	Вона ж	Вона ж	Вона ж	...	Вона ж	Вона ж	—
222	Глушак Сахно (Захно)	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	18
223	Стецьковичі	Стецькович Сахно	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	27
224	Оганько, Стецьковичова	Оганькова	Вона ж	Вона ж	Оганьковичовович	...	Оганьковичі	Вони ж	54*
225	Микилей	Ходзігий	Стецькович Лука	Він же, Серепко, Ілляс	Вони ж	...	Стецькович Лука	Він же	13,5

* 1536 р. сплачено 27 гр.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
226	Хацько	Він же	Филипович Микола	Він же	Він же	...	Він же	Він же	13,5
227	Филиповичі	Филипович Бернат	Він же, брат Микола	Вони ж	Вони ж	...	Филипович Георгій, Филипова	Хачкова, Грегор	18
228	Іваськович Георгій (Йорко)	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	36
229	Стецькова Андрейова	Вона ж	Вона ж	Вона ж	Вона ж	...	Вона ж	Вона ж	—
230	Манчук	Він же	Манчукович	Він же	Він же	...	Він же	Він же	13,5
231	Галзухна	Вона ж	Верещак Хацко	Він же	Він же	...	Він же	Він же	—
232	Вартик	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	36
233	Кут Йоан	Кутова (Котова)	Вона ж	Шимек	Він же, Кутова Іванисова	...	Він же	Він же	18
234	...	Огасьовське	Мадцович (Мадзерович) Йосько	Він же	Він же	...	Він же	Він же	13,5
235	Манькович Грегор	Він же	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Він же	54
236	Аведик	Аведикова	Вона ж	Вона ж	Вона ж	...	Аведикович Симон	Він же	27
237	Стрийлович Юхно	Іванисович Торос	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Торосович Якуб	36
238	Торос, зять Стецько-вича	Стецькович Юхно (Йохно)	Він же	Він же	Він же	...	Він же	Юхновичі	—
239	Огайс вірменин	Він же	Він же	Він же	Торос попович	...	Торосовичі	...	27*

* 1542 р. сплачено 18 гр.

Myron KAPRAL'

THE REALTY OWNERS IN L'VIV'S MIDDLE-TOWN OF THE 1530-40s AS SHOWN BY THE SCHOSS BOOKS (A SOCIO-TOPOGRAPHICAL ASPECT)

In the 1530-40s L'viv's middle-town had a developed network of buildings including Rynok (Market) Square, with its four adjacent lots, and the Rich Traffic Street, as well as nine streetblocks, of Shevs'ka, Pekars'ka, Krakivs'ka, Virmens'ka, Rus'ka, Zervans'ka, Halyts'ka, Shpytal'na, and Yevrejs'ka Streets. The most respectable district, composed of largest lots and stone buildings and inhabited by the city patricians, was that of Rynok Square, along with the main thoroughfares leading to the city gates, as Halyts'ka and Krakivs'ka Streets.

L'viv's middle-town was divided into four ethnic quarters, the largest one being inhabited mainly by the Catholic Poles and Germans, the other three, by Ukrainians (Ruthenians), Armenians and Jews. In the Ukrainian and Armenian districts, as compared with the Catholic one, smaller building-lots were prevalent, which, as it may be plausibly alleged, was the original planning system of what is now the north-eastern part of the city's middle-town.

The article includes two tables and some source materials as appendices.

Андрій ГРЕЧИЛО

ГЕРБИ МІСТ І МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1791—1792 РОКІВ

Занепад міст та значне обмеження міського самоврядування в XVIII ст. знаменували неминучість упадку Речі Посполитої. І тільки після першого поділу Польщі ця проблема отримала більш тверезу оцінку й змусила окремих політиків уважніше прислухатися до вимог представників міст[1].

Реформаційний закон „Про вільні королівські міста в Речі Посполитій" прийнято так званим „чотирилітнім" сеймом у Варшаві 18 квітня 1791 р.[2] (за іншими джерелами — 21 квітня)[3]. Ним передбачалося надання всім королівським містам статусу „вільних міст", територія в межах цих поселень ставала власністю міщан, вони могли посилати депутатів на сейм з правом голосу та діставали ряд інших прав. Міські права признавалися не тільки тим містам, які ще зберегли самоврядування, а й тим, що втратили свої привілеї; вони також поширювалися на новоосаджені міста та на приватні (за умови згоди на це власника). Такі реформаційні акти мали на меті піднесення середнього стану. Але, за влучним висловом В. Антоновича, цей закон „спізнився аж на два століття, під кінець XVIII віку міг мати для Речі Посполитої значення тільки передсмертної, та й то дуже неповної сповіді з історичних її гріхів"[4].

До кінця червня цього ж року сейм видав ще три акти, що стосувалися міст[5]. Особливе значення для нашого питання має акт „Внутрішня організація вільних королівських міст Речі Посполитої в Короні й у Великому князівстві Литовському", прийнятий 30 червня[6]. У розділі X „Склад, обов'язки і повноваження урядів у містах, що не мають циркулів", у пункті 6, реґламентувалося: „Печаткою маґістрату буде герб

---

[1] Див.: Materiały do dziejów Sejmu czteroletniego.— Wrocław, 1960.— T. 3.— 580 s.

[2] Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР).— К., 1869.— Ч. 5, т. 1.— С. 504—511; Kraszewski J. I. Polska w czasie trzech rozbiorów 1772—1799.— Poznań, 1874.— T. 2.— S. 400.

[3] Schmitt H. Szkic historyczny dziejów 30-letniego panowania Stanisława Augusta ostatniego króla polskiego.— Kraków, 1872.— S. 93; Volumina legum.— Kraków, 1889.— T. 9.— S. 215—219.

[4] Антонович В. Предисловие // Архив ЮЗР.— Ч. 5.— Т. 1.— С. 93; його ж. Українські міста // Розвідки про міста та міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII в.— Львів, 1904.— Ч. 2.— С. 382.

[5] Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej.— Wrocław, etc., 1986.— S. 583.

[6] Volumina legum.— T. 9.— S. 291—297.

міста“[7]. Це ж правило поширювалося пунктом 2 у розділі XV на міста, поділені на округи[8]. Пунктом 4 розділу XVI окремо визначались судові печатки, котрі повинні мати в Короні — герб Корони, в Литві — литовський герб, а під ним — герб міста[9]. Цими статтями юридично визначалося функціональне призначення міського знака.

Після прийняття законів про міста розпочалося активне підтвердження та надання королівських привілеїв. Характерно, що крім затвердження самоврядування на маґдебурзькому праві, дозволу на ярмарки і торги та інших пільг обов'язковою нормою всіх міських „дипломів“ стає надання герба, кольоровий малюнок якого фіксувався у грамоті. Копії цих документів з аналогічними малюнками заносили до записних книг. Зокрема, у Литовській метриці вписано грамоти для 74 міст[10]. З цих населених пунктів сьогодні 55 містяться на території Литви, 16 — Білорусі, 3 — Польщі. Зображені в документах герби неодноразово були об'єктами досліджень[11].

Справа з вивченням знаків українських міст дещо складніша. В „Архиве Юго-Западной России“ були опубліковані за різними копіями та записами у гродських, земських і маґістратських книгах привілеї 1791—1792 рр. для дев'яти міст: Смотрича, Чигирина, Канева, Крилова, Брацлава, Корсуня, Медведівки, Звенигородки і Таборова[12]. Крім того, оригінал грамоти Крилова зберігається у фондах ЦДІА України в Києві[13]. Окрему розвідку присвячено генезі черкаського герба, також наданого в цей період[14]. Однак повного дослідження як королівських привілеїв 1791—1792 рр., так і затверджених ними гербів зроблено не було.

Пошукові роботи дали змогу виявити необхідні документи у двох записових книгах у збірці так званих „Канцлерських книг“[15]. До них внесено копії привілеїв, виставлених у Варшаві від 4 листопада 1791 р. до 16 червня 1792 р. для 25 міст (у тому числі — 22-х українських). Але якщо у 14 наданнях, вписаних до книги № 106, подано кольорові малюнки гербів (виконані, очевидно, тією самою особою, що й у згаданій книзі Литовської метрики, оскільки форма подачі малюнка та манера виконання ідентичні), то у книзі № 99 ця робота не була закінчена — для восьми міст герб промальовано тільки олівцем, а в трьох „дипломах“ малюнка взагалі немає, залишено тільки порожнє місце. З огляду на різнохарактерність матеріалу (в одних випадках затверджувалися здавна

[7] Volumina legum.— T. 9.— S. 294.

[8] Ibid.— S. 296.

[9] Ibid.

[10] Российский государственный архив давних актов в Москве (далі — РГАДА в Москве), ф. 389, д. 556.

[11] Obst J. Herbarz Litewski: Herby miast // Litwa i Ruś.— Wilno, 1912.— T. 1, zesz. 1.— S. 43—56; T. 2, zesz. 1.—S. 47—54; Gumowski M. Herby miast litewskich // Ateneum Wileńskie.— Wilno, 1935.— Rocz. 10.— S. 256—294; Indriulaitis A. Lietuviškoji heraldika // Statyba iz architektura.— 1988.— N 5.— P. 20—22; Rimša G. Lietuviškoji heraldika // Ibid.— N 8.— P. 20; Цітоў А. Гарадская геральдыка Беларусі.— Мінск, 1989.

[12] Архив ЮЗР.— Ч. 5, т. 1.— С. 5—12, 64—77, 82—90, 125—132, 529—545, 549—569.

[13] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 220, док. 562.

[14] Мариновський Ю. Ю. Герби міста Черкас: спроба узагальнення виявлених джерел // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К., 1992.— Вип. 1.— С. 134—143.

[15] Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), księgi kancelaryjny, sygn. 99, 106.

вживані герби, в інших — нові), розглянемо окремо кожне надання. Український переклад опису гербів приведено, наскільки це можливо, до геральдичних норм.

Сквира Київського воєводства*

„Диплом" виставлено 4 листопада 1791 р.[16] У ньому згадується привілей 1591 р. Сиґізмунда III на відновлення міста й замку. В кінці документа подається розширена формула про затвердження герба („Aby zaś toż Miasto tak w rzeczach Sądowych iako y Rządowych Mieiskich na wypisach y Dziełach Urzędowych pewnego zażywało zaszczytu Onemu Herb taki nadaiemy iaki się tu odmalowany widzieć daie [...] Którego to Herbu na Pieczęciach y wszelkich oznakach temuż Miastu używać pozwolamy"), його опис: „у чорному полі золота брама з однією вежею; у короні — ридван" („[...] Bramę o iednej Wieży złotą w polu Czarnym w Koronie zaś Radwan") та слабо промальований олівцем рисунок (брама з вежею та прапорцем на ній вписана у фіґурний щит, увінчаний короною з ридваном над нею)[17]. Характерно, що основні мотиви були збережені у гербі Сквири, який перезатвердив російський цар 22 січня 1796 р., але брама перетворилася на стіну, на вежі замість прапорця з'явився чотирираменний хрест, вилучено позащитові елементи (при цьому вказувалося, що цей герб надано місту ще 1591 р.) та додано верхнє поле з гербом Брацлавського намісництва[18].

Черкаси Київського воєводства**

Привілей виставлено 10 листопада 1791 р.[19] У кінці документа подано опис герба: „воїн у польському військовому вбранні на коні в збруї, у правій руці тримає спис" („[...] w szrodku iadącego na Koniu Zbrojnym Żołnierza w Polskim Stroju Woiskowym Ubranego Kopią w Ręce prawej gotową do Ugodzenia trzymaiącego [...]")[20]. Малюнка немає. Правдоподібно, зображення озброєного вершника (можливо, козака) могло мати давніші корені й використовуватись ще раніше як символ Черкас. Очевидно, „польська одежа" в гербі 1791 р. була продиктована політичними мотивами. У „височайше затвердженому" 26 грудня 1852 р. гербі залишився лише кінь[21]. Хоч на практиці ніхто не додержував визначеного порядку, бо на міських печатках обидва типи гербів трапляються ще наприкінці XIX—на початку XX ст.[22]

---

* Тепер місто Київської области.

[16] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 1—7.

[17] Ibid.— S. 6.

[18] Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ).— СПб., 1830.— Т. 23.— № 17435; Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649—1900 гг.— СПб., 1900.— С. 138.

** Тепер обласний центр.

[19] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 7—38.

[20] Ibid.— S. 36.

[21] Винклер П. П. Гербы...— С. 166; Мариновський Ю. Ю. Герби...— С. 136—137.

[22] Мариновський Ю. Ю. Герби...— С. 139—140.

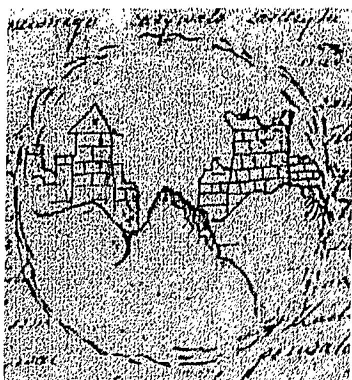

1

2

3

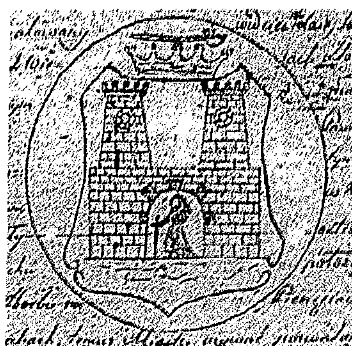

4

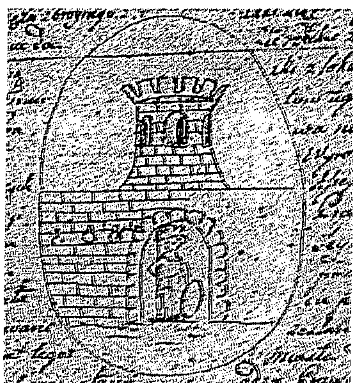

5

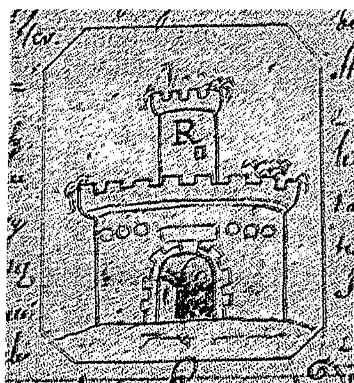

6

Герби міст і містечок Правобережної України. *1791—1792 рр.:*
1. Кошовате; 2. Кальниболото; 3. Звенигородка; 4. Таборів; 5. Ломовате; 6. Романів

7

8

9

10

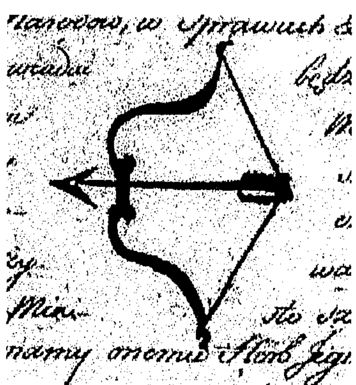

11

12

Герби міст і містечок Правобережної України. *1791—1792 рр.*

(продовження):

7. Корсунь; 8. Канів; 9. Сальниця; 10. Брацлав; 11. Медведівка; 12. Нехвороща

Таращa Київського воєводства*

Привілей виставлено 10 листопада 1791 р.[23] У кінці документа подано опис герба: „у білому (срібному) полі біжить заєць" („[...] w Białym Polu biegnącego Zająca [...]")[24]. Малюнка немає. У „Геральдичному словнику" С. Кшижановського занотовано описи двох різних таращанських гербів: один — як наведено вище (датований 1791 р.), другий — „сніп пшениці на стерні" (датований 1801 р.)[25]. Цікаво, що на виявленій нами печатці Таращі з документа від 11 вересня 1791 р. зображено св. Юрія Змієборця[26]. А за царським затвердженням 26 грудня 1852 р. та указом сенату від 10 лютого 1853 р. прийнято ще інший знак: у верхньому полі — київський герб, а в нижньому, срібному, зображено чорного орла із розгорнутими крильми, який сидить[27]. Як бачимо, протягом короткого часу Таращу „ощасливлено" трьома (хоч інформація про герб 1801 р. не зовсім певна) новими гербами, але в жодному з них не був врахований знак (св. Юрій), що фіґурував раніше на печатках міста.

Романів Київського воєводства**

Привілей виставлено 10 листопада 1791 р.[28] У кінці документа подано опис та зображення герба: „брама з вежею, на вежі фіґурує сигль "R" („[...] Bramę z wyniosłą wieżą, w szrodku której wieży ma bydz wyryta Litera R wielka [...]")[29]. Малюнок виконано олівцем, брама зображена у восьмисторонній рамці. Російські царі герба міста не перезатверджували.

Ломовате (Ломувате) Київського воєводства***

Привілей виставлено 10 листопада 1791 р.[30] У кінці документа подано опис та малюнок герба: „у білому (срібному) полі брама з вежею, в отворі брами — озброєний воїн" („[...] w Białym Polu Stoiącą Bramę o iednej Wieży, a w Bramie — stoiącego męża zbrojnego [...]")[31]. Малюнок виконано олівцем, брама зображена в овальній рамці. Російська адміністрація герба не перезатверджувала, а містечко поступово занепало і стало звичайним селом.

---

* Тепер місто Київської області.

23 AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 38—44.

24 Ibid.— S. 43.

25 Krzyżanowski S. Słownik heraldyczny dla pomocy w poszukiwaniach archeologicznych.— Kraków, 1870.— S. 47, 58.

26 Muzeum narodowe w Krakowie, Biblioteka Czartoryjskich, odz. rękopisów, MN 566, N 162598.

27 Винклер П. П. Гербы...— С. 149; ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 160, спр. 42, ч. 1, арк. 338.

** Тепер село Романівка Попільнянського району Житомирської області.

28 AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 45—52.

29 Ibid.— S. 51.

*** Тепер не існує (затоплене при спорудженні Кременчуцького водосховища).

30 AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 53—69.

31 Ibid.— S. 58.

Білозор (Білозір) Київського воєводства*

Привілей виставлено 10 листопада 1791 р.[32] У кінці документа подано опис герба: „у білому (срібному) полі риба осетер“ („[...] w Polu Białym Rybę Jesiotra [...]“)[33]. Малюнка немає. Російська влада герба не перезатверджувала.

Брацлав**

Грамоту виставлено 10 січня 1792 р.[34] У ній згадується ряд привілеїв та інших документів, що свідчили про міські права. У кінці документа подано опис та зображення герба: „на скелястому пагорбі, поміж ровами, оточений фортечними стінами замок з трьома вежами, середня з яких зруйнована“ („[...] na górze skalistej między rowami położonej Murami i fortecą obtoczony Zamek o trzech Wieżach z ktorych iedna szrodkowa nadrujnowana [...]“)[35]. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле біле, трава зелена, замок і скелі — вохристі.

У гербовнику Б. Папроцького (з другої половини XVI ст.) подано як герб Брацлава зображення св. Петра[36]. Традиція датує появу цього знака, як і отримання містом маґдебурзького права, 1497 р.[37] Такі припущення дуже правдоподібні, оскільки саме на цей час припадає надання самоврядування за маґдебурзьким правом таким великим містам, як Київ, Луцьк, Мінськ, Полоцьк. В окремих працях, плутаючи поняття міського і територіального герба, Брацлаву помилково припиcували на кінець XVI ст. герб Брацлавського воєводства[38]. Однак на 1792 р. місто „давньої своєї відзнаки через втрату первісних привілеїв не зберегло“ й отримало новий знак. А 22 січня 1796 р. царським затвердженням цей герб „оставляется без перемены, а для означения присоединения и подданства сего края к Российской империи изображается государственный герб, то есть, двуглавый орел, на груди же его положен показанной города Брацлава герб“[39].

Нехвороща Київського воєводства***

Привілей виставлено 17 лютого 1792 р.[40] У кінці документа подано опис та малюнок герба: „осідланий кінь“ („[...] Konia z Siodłem [...]“)[41]. Кольоровий малюнок круглої форми: поле — синє небо з білими хмар-

* Тепер село Білозір'я Черкаського району Черкаської області.

[32] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 59—64.

[33] Ibid.— S. 64.

** Тепер смт Брацлав Вінницької області.

[34] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 1—16.

[35] Ibid.— S. 15.

[36] Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.— Kraków, 1858.— S. 921.

[37] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета.— Каменец-Подольск, 1901.— Вып. 9.— С. 123.

[38] Городские поселения в России.— СПб., 1864.— Т. 4.— С. 36.

[39] ПСЗ.— Т. 23.— № 17435; Винклер П. П. Гербы...— С. 18.

*** Тепер село Нехворощ Андрушівського району Житомирської області.

[40] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 20—33.

[41] Ibid.— S. 32.

ками, трава зелена; кінь і дерево коричневі, опона червона. Російська влада герба не перезатверджувала.

Корсунь Київського воєводства*

Привілей виставлено 21 лютого 1792 р.[42] У ньому згадуються давніші документи, що свідчать про міські права (у тому числі локаційні та маґдебурзькі привілеї). У кінці „диплома" подано опис та зображення герба: „брама з трьома вежами і ґратами на воротах, на середній вежі стоїть лелека" („[...] Bramę o trzech Wieżach kratę w drzwi maiącą a na szredniey Wieży stoiącego Bociana [...]")[43]. Кольоровий малюнок круглої форми: поле блакитне, трава зелена, замок коричневий, дахи на вежах червоні, лелека чорний.

Характерно, що після отримання 1584 р. локаційної грамоти та дозволу на маґдебурзьке право міщани зверталися до короля Стефана Баторія з проханням, щоб „[...] тому мѣсту новозаложеному, прикладомъ инших мѣстъ нашихъ гербъ, то есть лукъ жолтый натягненый и стрѣлу на тативѣ наложеную, въ червономъ полю надали", що й було здійснене окремим привілеєм від 20 лютого 1585 р.[44] Але цей документ і давній герб, затверджений на прохання самих корсунців, не був у 1792 р. взятий до уваги. Російською адміністрацією герб міста не перезатверджувався.

Квітків Брацлавського воєводства**

Привілей виставлено 21 лютого 1792 р.[45] У кінці грамоти подано опис та зображення герба: „гіллясте дерево з квітками" („[...] Drzewo Krzewiste Kwiaty na sobie mające [...]")[46]. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле блакитно-рожеве, основа жовто-зелена, стовбур дерева коричневий, крона — зелена. Російською адміністрацією герб не перезатверджувався.

Сахнівці (Сахнівка) Київського воєводства***

Привілей виставлено 21 лютого 1792 р.[47] У кінці документа подано опис та зображення герба: „два осетри навхрест, на пам'ять про первісну назву Осетрів" („[...] dwóch Jesiotrów na Krzyż złożonych dla pamiątki że początkowo Jesiotrowem nazywało się [...]")[48]. Кольоровий малюнок у круглій рамці: небо — синє з білими хмарками, вода синя, риби чорні. Російською адміністрацією герб не перезатверджувався.

---

* Тепер місто Корсунь-Шевченківський Черкаської області.

42 AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 34—43.

43 Ibid.— S. 42.

44 Акты Западной России.— СПб., 1848.— Т. 3.— С. 292; ЦДІА України у Києві, ф. 221, спр. 20.

** Тепер село Квітки Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

45 AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 43—49.

46 Ibid.— S. 48.

*** Тепер село Сахнівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

47 AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 49—56.

48 Ibid.— S. 55.

Ушиця Подільського воєводства*

Привілей виставлено 5 березня 1792 р.[49] У кінці грамоти подано опис та зображення герба: „шість гір одна над одною, на верхній — хрест" („[...] sześć gór iedna na drugiej wspartych a na ostatniej górze krzyż [...]")[50]. Малюнок виконано олівцем — скелі зображені у круглій рамці. Цей герб перезатверджено 22 січня 1796 р.: вгорі подільський знак, внизу — у срібному полі шість гір і червоний хрест[51].

Медведівка (Данилів) Київського воєводства**

„Диплом" виставлено 30 березня 1792 р.[52] У ньому цитується локаційний привілей 1589 р. та згадується грамота на маґдебурзьке право 1592 р. У кінці документа подано опис та зображення герба: „поновлюємо стародавній герб, здавна вживаний, тобто лук із напнутою стрілою, над ними сигль „М" („[...] ponawiamy onemu Herb Jego Starożytny, jakiego zdawna używało, to jest: łuk z natężoną strzałą i nad nim litera M [...]")[53]. Кольоровий малюнок у полі круглої форми: поле біле, лук коричневий, перев'язаний червоними стрічками (літери „М" немає). Російською адміністрацією герб не перезатверджувався.

Крилів (Крилов) Київського воєводства***

Документ виставлено 30 березня 1792 р.[54] У ньому згадуються привілеї Чигирина і Крилова та повністю цитується грамота 1616 р. з наданням маґдебурґії Крилову. В кінці „диплома" подано опис та зображення герба: „три рушниці" („[...] trzy Karabiny porządkiem mimo siebie stojące [...]")[55]. Кольоровий малюнок у полі круглої форми: поле біле, основа жовто-коричнева, рушниці — коричневі. Російська адміністрація герба міста не перезатверджувала.

Чигирин Київського воєводства****

„Диплом" виставлено 16 квітня 1792 р.[56] У ньому цитується привілей 1592 р., в якому надано „печать месткую герб — три стрелы"[57]. У кінці документа подано зображення герба[58]. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле біле, стріли коричневі.

---

* Тепер смт Стара Ушиця Хмельницької області.
[49] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 65—67.
[50] Ibid.— S. 67.
[51] ПСЗ.— Т. 23.— № 17435; Винклер П. П. Гербы...— С. 159.
** Тепер село Медведівка Чигиринського району Черкаської області.
[52] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 68—82.
[53] Ibid.— S. 80.
*** Тепер не існує (затоплене при спорудженні Кременчуцького водосховища).
[54] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 82—95.
[55] Ibid.— S. 94.
**** Тепер місто Черкаської області.
[56] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 96—108.
[57] Ibid.— S. 102—103.
[58] Ibid.— S. 107.

У „височайше" затвердженому 26 грудня 1852 р. гербі цей знак збережено: вгорі — герб київський, внизу — у срібному полі три стріли навхрест, вістрями вгору[59].

Звенигородка Брацлавського воєводства*

Привілей виставлено 30 квітня 1792 р.[60] У ньому згадуються різні документи, що свідчать про міські права. У кінці грамоти подано опис та малюнок герба: „фортечний пагорб, оточений частоколом, на якому озброєний воїн з мечем у руці" („[...] Górę Forteczną Palisadami obstawioną po upadłym Zamku pozostaą, a na niej stoiącego Uzbroionego Żołnierza Pałasz dobyty w Ręku trzymaiącego, pamiątkę kiedyś znaiduiącego się Zamku Zwinogrodzkiego okazuiący [...]")[61]. Малюнок виконано олівцем, фігури зображені у круглій рамці. Автор згаданого „Геральдичного словника", мабуть, бачив цей малюнок, бо подав докладний опис, але воїна ідентифікував як „дівицю в шоломі"[62]. У „височайше затвердженому" 26 грудня 1852 р. гербі цей знак змінено: вгорі — герб київський, внизу — у червоному полі срібна фортечна стіна з трьома вежами[63].

Кальниболото Брацлавського воєводства**

Привілей виставлено 30 квітня 1792 р.[64] У кінці документа подано опис та зображення герба: „у синьому полі зубр" („[...] stoiącego Zubra w błękitnym Polu [...]")[65]. Малюнок виконаний олівцем, зубра зображено в овальній рамці. Російська влада герба не перезатверджувала.

Кошовате Київського воєводства***

Привілей виставлено 30 квітня 1792 р.[66]. У кінці „диплома" подано опис та зображення герба: „на двох горах стоять два замки, поміж ними третя гора" („[...] dwa zamki na dwoch górach stoiące trzecią w szrodku górą oddzielone [...]")[67]. Малюнок виконано олівцем, елементи зображені в круглій рамці. Російські царі герба не перезатверджували.

Сальниця Подільського воєводства****

Грамоту виставлено 5 червня 1792 р.[68] У ній підтверджується надане 1607 р. маґдебурзьке право та інші пільги. В кінці документа, з поси-

[59] Винклер П. П. Гербы...— С. 167.
* Тепер місто Черкаської области.
[60] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 68—81.
[61] Ibid.— S. 80.
[62] Krzyżanowski S. Słownik...— S. 8.
[63] Винклер П. П. Гербы...— С. 55.
** Тепер смт Катеринопіль Черкаської области.
[64] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 81—89.
[65] Ibid.— S. 88.
*** Тепер село Ківшувата Таращанського району Київської области.
[66] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 89—97.
[67] Ibid.— S. 95.
**** Тепер село Сальниця Хмільницького району Вінницької области.
[68] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 196—206.

ланням на цитований раніше привілей, подано опис та зображення „поновленого" герба: „одна рука гола, а друга в латах, тримає лук з натягнутою стрілою" ("[...] iedna Ręka goła a druga pancerzem okryta z łukiem strzałą wyciągnionym [...]")[69]. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле біле, лати і лук коричневі, рукав на другій („голій") руці — червоний. Російська адміністрація герба міста не перезатверджувала, але він трапляється на міських печатках ще на початку XX ст.[70]

Канів Київського воєводства*

Грамоту виставлено 9 червня 1792 р.[71] У ній згадуються давніші привілеї міста. В кінці документа подано опис та зображення герба як для „пограничного міста": „на пагорбі озброєний чоловік зі списом" („[...] Męża zbrojnego z Kopią na górze stoiącego [...]")[72]. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле біле, основа зелено-коричнева, лати воїна срібні. У російському перезатвердженні 26 грудня 1852 р. цей сюжет залишено, але змінено його інтерпретацію: вгорі — герб київський, внизу — у чорному полі руський ратник XII ст.[73]

Табор (Таборів) Київського воєводства**

Привілей виставлено 16 червня 1792 р.[74] У кінці грамоти подано опис та зображення герба: „у червоному полі золота брама з двома вежами, в отворі брами св. Павло з опущеним мечем; над короною — оголений меч" („[...] Bramę o dwoch wieżach Złotą w Polu Czerwonym w szrodku ktorej Swięty Paweł z Mieczem dobytym, na doł spuszczonym w Koronie Miecz goły ostrzem na iej wierzchu położony [...]")[75]. Малюнок виконаний олівцем. Браму вписано у фігурний щит, увінчаний короною, над якою — меч; всі елементи зображені в круглій рамці. Російська влада герба не перезатверджувала.

Смотрич Подільського воєводства***

„Диплом" виставлено 5 липня 1792 р.[76] У ньому цитується грамота 1448 р. на маґдебурзьке право для Смотрича. В кінці документа подано опис та зображення герба: „святий Юрій" („[...] Swiętego Jerzego [...]")[77]. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле червоне, основа і змій — зелені, кінь і лати святого — вохристі, плащ малиновий, опона коня

[69] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 205.
[70] ЦДІА України у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 790, арк. 46 зв.
* Тепер місто Канів Черкаської области.
[71] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 213—235.
[72] Ibid.— S. 234.
[73] Винклер П. П. Гербы...— С. 62.
** Тепер село Таборів Сквирського району Київської области.
[74] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 97—104.
[75] Ibid.— S. 103.
*** Тепер смт Смотрич Дунаєвецького району Хмельницької области.
[76] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 241—253.
[77] Ibid.— S. 251.

синя. Ймовірно, що св. Юрій здавна фіґурував на гербі міста. Російська адміністрація знака не перезатверджувала.

У книзі № 106 також вписано привілеї, виставлені 27 квітня 1792 р. для трьох міст Краківського воєводства (Сєвєж, Челядзь, Козєглови)[78].

Підсумовуючи, спинимося на кількох аспектах. По-перше, до 1791 р. на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої, надання разом з „маґдебурзькими" привілеями міських гербів не було обов'язковою нормою. Для королівських міст знаки надавалися досить рідко, та й то переважно з політичних міркувань. Як звичайно, справа міського герба вирішувалася на місці, іноді отримуючи формальне королівське перезатвердження (яскравим прикладом є привілей 1585 р. для Корсуня). У приватних містах знак встановлювався власником. Якщо ж на його прохання виставлялася королівська грамота, то в ній або наводився вказаний у проханні опис, або подавалася формула „як дідич встановить", або залишалося порожнє місце для пізнішого внесення малюнка чи опису герба. У „дипломах" 1791—1792 рр. короткий опис і малюнок міського знака стають обов'язковими елементами документа. Очевидно, масове надання привілеїв було спричинене прийнятими 1791 р. законами про міста. Але цілком можливо, що на внесення до цих грамот гербів певний вплив мали й події у сусідніх країнах. У Російській імперії з початку 1780-х рр. централізовано затвердили велику кількість міських гербів (у тому числі й на прикордонних з Річчю Посполитою українських та білоруських землях), а 1785 р. затверджено грамоту „на права і вигоди містам", якою також передбачалося „місту мати герб, затверджений рукою імператорської величности, і цей герб використовувати у всіх міських справах"[79]. Тоді ж активізувалися й австрійські власті, централізовано перезатверджуючи міські привілеї на землях, захоплених після першого поділу Польщі.

Характерно, що переважну більшість привілеїв 1791—1792 рр. виставлено містам, що лежали вздовж тодішнього російсько-польського кордону та на прилеглих землях. Тоді як, скажімо, для міст Волинського воєводства, що на той час опинилося мало не в центрі Речі Посполитої, не надано жодної грамоти, хоч становище міст там нічим не різнилося від ситуації в Київському воєводстві. Можна припустити, що першочерговість привілеювання була продиктована політичною кон'юнктурою. Власне кажучи, здійснювалася „фіксація кордону", підтвердження міських прав в інших реґіонах відкладалося на пізніше. Централізоване надання гербів мало бути виявом „особливої ласки" та утвердженням свого впливу на прикордонні землі.

Як видно з наведеного матеріалу, в одних випадках формально перезатверджувано здавна вживані знаки (Медведівка, Чигирин, Сальниця), в інших — створювано зовсім нові (Корсунь, Таращa, Брацлав). Гербові надання 1791—1792 рр. (і 25 „коронних", і 74 „литовські") характеризуються поверховим описом — без точної фіксації кольорів фіґур та поля герба. Малюнки подаються переважно без щита, а надмірний „натуралізм" (хмарки, травичка) взагалі викликає сумнів у „геральдичності" цих знаків, тим більше — на тлі тогочасного досить строгого виконання гербів

[78] AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 109—175.
[79] ПСЗ.— СПб., 1830.— Т. 22.— № 16187.

у сусідніх Російській та Австрійській імперіях. У новостворених гербах особливо помітна фіксація реального стану архітектурних споруд — напівзруйновані та порослі травою фортеці й оборонні укріплення у знаках Брацлава, Звенигородки, Кошоватого, Романова. Подібні мотиви в міській геральдиці з'являються тільки у XVIII ст. і можуть символічно відображати загальне становище міст та стан місцевого самоврядування того часу.

Певна річ, привілеї мали надати не тільки перерахованим містам. Але закони про міста викликали неґативну реакцію шляхти, яка розпорядженням так званої Торговицької генеральної конфедерації 29 жовтня 1792 р. скасувала ці акти і проголосила відновлення міського устрою та судочинства, що діяли до 1788 р.[80] Але вже 1793 р. відбувся другий поділ Польщі, 1795 р.— третій, унаслідок чого Правобережжя захопила Російська імперія, і „свіжопривілейовані" міста стали підлягати іншим законам. По-різному склалася доля гербів 1791—1792 рр. Одні перезатвердила або видозмінила російська влада, інші із занепадом містечок зовсім втратили своє значення.

Надання гербів містам 1791—1792 рр. становить хоч і короткотривалий, але окремий етап в еволюції української міської геральдики. Він характеризується правовою реґламентацією гербів, окресленням їх функції та централізацією гербротворчого процесу. Ці ж тенденції наприкінці XVIII ст. можна простежити й на інших українських землях, що входили до складу Австрії та Росії. На зміну місцевому гербротворенню прийшла централізована форма реґулювання геральдичних процесів, яка знаменувала поступовий занепад міської геральдики у XIX ст.

Незважаючи на окремі вади, більшість знаків з привілеїв 1791—1792 рр. при належній „геральдизації" й сьогодні можуть функціонувати як міські герби.

Andrij GRECHYLO

THE TOWN EMBLEMS IN RIGHT-BANK UKRAINE IN 1791—92

The article investigates the development of Ukrainian municipal heraldry on the territories that were part of the Polish Crown, after the 1791 law of the crown towns was enacted. The declaration of the self-government municipal rule could not be legitimate without obtaining the king's patent of privilege, the 'diploma'. Among the privileges the diploma granted was the confirmation of the town emblem. During the years 1791-92 twenty two Ukrainian towns received new emblems, or confirmed their old ones. Although in the autumn of 1792 this campaign was over, many municipal signs kept on functioning in later years.

The emblems in question are a very valuable object of study in the history of emblem-making, in its connection with some other problems of Ukrainian political and cultural history.

[80] Архив ЮЗР.— С. 569—574.

Віталій ГАВРИЛЕНКО

ГЕРБОВІ ЕМБЛЕМИ ЛЬВІВСЬКИХ ДЕРЕВООБРОБНИХ ЦЕХІВ

Питання цехового ремесла міста Львова вивчено досить ґрунтовно[1]. Що ж стосується емблематики львівських цехів, її джерелознавчих аспектів, то вона не привернула належної уваги істориків, дослідників сфрагістики і геральдики. Наявні лише стислі описи цехових пам'яток в „Актах гродських і земських", у працях Ф. Яворського і Л. Харевічової, репродукції декількох печаток у книзі В. Лозинського[2]. У 1905 р. у Львові відбулася так звана Локальна виставка праць кустарно-промислового учнівства і цехових старожитностей. Організаторам виставки вдалося згромадити майже весь відомий на той час джерелознавчий матеріал про цехову організацію Львова: речові пам'ятки (печатки, прапори, ціхи, цехові скрині, ремісничі вироби), документальні пам'ятки (цехові книги, статути, протоколи засідань цехових майстрів, дипломи, привілеї та грамоти королів, маґістрату міста, що стосуються цехового ремесла). Побіжний каталог цехових пам'яток зробив львівський історик О. Чоловський, звернувши особливу увагу на основні компоненти цехової емблематики і символіки[3]. Аналітичну статтю про печатки львівських цехів опублікував В. Гавриленко. Стаття базується на цехових пам'ятках раннього середньовіччя, зокрема на воскових печатках, привішених до грамоти 1425 р.[4]

У публікації зроблено спробу дослідити емблематику львівських деревообробних цехів, яка до цього часу залишалась поза увагою дослідників геральдики і сфрагістики.

---

[1] Білецький С. Т. Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст.// З історії західноукраїнських земель.— К., 1957.— Вип. 2.— С. 3—31; Яценко Г. А. Розклад цехів у Львові в 1740—1770 рр.// Там само.— С. 67—77; Інкін В. Ф. Нариси економічного розвитку Львова у XVIII ст.— Львів, 1959; Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму.— Львів, 1968.

[2] Akta Grodzkie i Zemskie.— Lwów, 1873.— T. 4; Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku.— Wyd. 2.— Lwów, 1892.— S. 399—400; Jaworski F. Lwów za Jagełły.— Lwów, 1910.— S. 120—121; Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej.— Lwów, 1929.

[3] Katalog wystawy zabytków cechowych urządzonej we Lwowe, we wrześniu 1905.— Lwów, 1905.

[4] Гавриленко В. О. Львівські цехові печатки XIV—XV ст. та питання про час їх виникнення // Історичні джерела та їх використання.— К., 1964.— Вип. 1.— С. 248—262: іл.

Деревообробка належить до традиційних промислів, що глибоко ввійшли в усі сфери народного життя і побуту. В найстарішій рукописній книзі маґістрату міста Львова з 1382—1389 рр. згадуються 3 бондарі і 6 каретників. У Книзі прибутків і видатків Львова з 1404—1414 рр. занотовано 8 каретників, 2 бондарі, 4 стельмахи. У відповідній книзі з 1414—1426 рр. записано бондарів — 9 чоловік, каретників — 12, колодіїв (колісників) — 5 чоловік, декілька теслярів, токарів і лучників[5]. Книги не дають повної картини про питому вагу деревообробного промислу середньовічного Львова, до них потрапили лише ті ремісники, які брали участь у торговельних та фінансових операціях.

Перші письмові згадки про львівські деревообробні цехи сягають середини XV ст. Так, у 1447 р. існував об'єднаний цех токарів, мулярів і мотузників, у 1462 р.— об'єднаний цех стельмахів і гончарів. Близько 1483 р. виник спільний цех бондарів, токарів, столярів, стельмахів та колодіїв. Окремі цехи створили токарі у 1539 р., столяри — 1585 р.[6] Львівські бондарі доводили у 1566 р., що вони мали окремий цех ще за короля Яна Ольбрахта (1492—1501)[7].

Дуже широкий асортимент виробів деревообробки. Бондарі виготовляли бочки, кадки, діжки, балії для прання білизни, ванни, цебри, цідильники для молока. За статутом 1601 р., кандидат у майстри повинен був зробити велику дубову броварну бочку на 5 ліктів, дубову ванну з ясеневими обручами і медову бочку з ялини. Столярі робили меблі (столи, шафи, ліжка, скрині, лавки, рами для картин), виконували будівельні роботи (вікна, двері), виготовляли дерев'яні знаряддя праці. Шедевром столярів (майстер-штиком) — взірцевою дипломною роботою, що давала право стати майстром цеху, були скриня і стіл з перегородками і шухлядами. Зразком такого шедевра може бути стіл, який випадково зберігся в Інституті українознавства імені І. Крип'якевича у Львові. Його слід би передати на музейне зберігання. Теслярі тісно співпрацювали з будівельниками, вони займались спорудженням дерев'яних будинків, башт для укріплень, церков, торгових повіток, мостів, зводили дахи, ґанки і паркани. Токарі виготовляли ніжки для столів і ліжок. Шедевром токарів була дерев'яна пляшка з внутрішньою перегородкою на дві рівні частини, виготовлення якої забирало багато часу і потребувало неабиякого уміння.

Між ремісниками існував чіткий поділ праці, порушення якого викликало безліч спорів, судових процесів. Так, у 1573 р. виникла суперечка між друкарем Іваном Федоровим і львівськими столярами, які добилися від маґістрату заборони наймати ремісників для виготовлення друкарських літер поза межами столярного цеху[8]. Прикладом чіткої реґламентації може бути виробництво карет, складанням яких займався цех каретників. Для всіх інших операцій наймалися спеціалісти з відповідних цехів. Стельмахи робили підвіззя, колодії — колеса, кравці шили верх, позументники його прикрашали, малярі розмальовували дверцята та інші частини карети.

---

[5] Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta.— Lwów, 1892—1905.— T. 1—3.

[6] Кісь Я. П. Промисловість...— С. 52—53, 143.

[7] Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje...— S. 115.

[8] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 52, оп. 2, спр. 15, с. 1202.

Крім названих спеціальностей, до групи деревообробних належали ремесла ситників (ситарів), кошикарів, різьбярів на дереві, ґонтарів, трачів (пилярів). Дерев'яні деталі використовували сідельники, ольстерники (футлярники), рушникарі, ножовники, органщики, щіткарі, гребінники, ґравери ілюстрацій, інтролігатори (політурники) тощо.

Значна диференціація спеціальностей у галузі деревообробки позитивно впливала на рівень кваліфікації ремісників, якість цехових виробів. Деякі львівські деревообробні цехи стали своєрідними академіями у своїх галузях. Так, цехові бондарів було дано право екзаменувати, переводити у майстри та підмайстри своїх колег з Буська, Галича, Кам'янця, Коломиї, Рогатина, усіх міст Поділля і Покуття. Їм належало монопольне право на ревізію, перевірку якости і міри бочок для транспортування риби зі Сходу до Львова і далі на Захід. Цех столярів міста Львова був учителем і законодавцем для ремісників свого фаху Руського, Волинського і Подільського воєводств. Жодний столяр не вважався досконалим у своїй спеціальності, якщо не пройшов професійного навчання у Львові. Меблі львівських столярів успішно конкурували з меблями віденських майстрів. Львівські стельмахи і колісники також домоглися старшинства над провінціальними цехами своїх галузей[9].

У середині XVII ст. намічається тенденція до занепаду цехового ремесла, зменшується загальна кількість цехів, чисельний склад їх членів, дріб'язковою стає реґламентація цехового устрою. Загальне економічне піднесення в другій половині XVIII — на початку XIX ст. певним чином впливає і на цехове ремесло. Виникає ряд нових цехів. У 1772 р. у Львові налічувалось 37 цехових організацій, тоді як у середині XVII ст. їх було близько 30. У 1778 р. австрійський уряд видає „Генеральний регламент для цехів Галичини і Володимирії", що вводить ряд позитивних явищ у цехове виробництво. Зріст цехів пов'язаний з побутовим обслуговуванням населення міст, яке ставало дедалі більшим, і характеризує не стільки розширення виробництва, як поліпшення культури побуту.

Львів, будучи ареною політичної боротьби, не раз терпів від нападів Туреччини, Литви, Польщі та Угорщини. З 1381 по 1737 р. хроніки міста зафіксували 14 великих пожеж. Зникло багато культурних пам'яток, цінних історичних джерел. Цехові пам'ятки особливо потерпіли 1704 р., коли в час облоги і здобуття Львова шведським королем Карлом XII цехи втратили всі коштовності, зброю, прапори та іншу атрибутику, які були пограбовані окупантами[10]. Через названі обставини коло джерел емблематики деревообробних цехів Львова обмежується XVIII — початком XIX ст. До нас дійшли печатки, прапори, кухлі, ціхи (жетони) бондарського, каретного, столярного, теслярського і токарного цехів. На початку XX ст. вони належали Бондарському товариству у Львові, Товариству мулярів, каменярів і теслярів, Об'єднанню товариства столярів, Музею міста Львова та Промисловому музею. Тепер речові цехові пам'ятки зберігаються у Львівському історичному музеї та Музеї етнографії і художнього промислу НАН України. Малюнки емблем та відтиски деяких печаток можна знайти в книгах та інших документах цехів, які збері-

---

[9] Білецький С. Т. Розвиток...— С. 17; Кісь Я. П. Промисловість...— С. 141, 143—144.
[10] Katalog...— S. 8.

гаються у фондах ЦДІА України у Львові, Львівського обласного архіву, відділі рукописів Наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України.

Найбільш повно представлена емблематика бондарського цеху: три штемпелі печаток, два прапори, три ціхи, дві приватні печатки львівських бондарів, ілюстрована книга протоколів цеху з 1787—1885 рр. Перше, що впадає в очі при розгляді цих пам'яток,— це відсутність усталених емблем, їх дещо довільний характер. Так, на прапорах виступають релігійні мотиви: свята Родина, св. Урбан (патрон цеху) в єпископському вбранні, всевидяще око у формі трикутника, Адам і Єва під яблунею. Тут же елементи австрійського державного (орел) і львівського міського гербів (крокуючий лев з трьома кулями). Біблійні мотиви наявні й на цісі цеху, на якій викарбувано постать Богоматері з немовлям Ісусом в овальному полум'яніючому ореолі.

На печатках бондарів бачимо різні комбінації знарядь праці та виробів ремесла, геральдичні щити, написи і дати. Наприклад, у полі печатки з 1794 р. на ренесансовому так званому німецькому геральдичному щиті зображено циркуль з розведеними кінцями і дуговою поперечкою, дві бондарські сокири з короткими держаками, гаківницю для натягування обручів. На овальній печатці з 1824 р. вирізано бондарський циркуль, дві сокири (тесаки), товкач для насаджування обручів, у центрі композиції — лежача бочка гарного овального обрису.

Бочку і два молотки викарбувано на печатці бондаря М. Росовського, яка зберігається у фонді металу Львівського історичного музею.

Невизначений характер емблематики простежується в ілюстрованій книзі протоколів бондарського цеху з 1787 р., у якій суто живописні мотиви поєднуються з довільними елементами цехової символіки. Так, на звороті обкладинки книги намальовано велику бочку з 12 обручами і двокрилим ангелом, що тримає в руках знаряддя праці бондарів — дерев'яний молоток (товкач) у формі трикутника з коротким держаком. На іншій сторінці представлено кольоровий малюнок досить складної композиції: зверху всевидяще око у трикутнику, від якого в різні боки розходяться промені; посередині два ангели з бондарським знаряддям у руках — циркуль із заокругленою поперечкою, струг з двома ручками, два дерев'яні товкачі (круглий і у формі трикутника); знизу коронований лев — атрибут львівської міської геральдики.

На третій сторінці перед заголовком книги зображена віньєтка з оригінальним геральдичним щитом, дещо подібним до так званого чотирикутного загостреного знизу французького щита, у його полі — мальтійський хрест і три шестираменні зірочки. На четвертій (останній ілюстрованій) сторінці — двоголовий чорний увінчаний короною орел, який тримає в лапах два дерев'яні кухлі (вироби цеху), з гарними фіґурними ручками і покришками. На грудях орла щит специфічної форми (поєднання овального італійського і вирізного німецького геральдичного щитів), на ньому два перехрещені струги і свердло з поперечною ручкою.

Підсумовуючи огляд символіки львівського бондарського цеху, можна зробити висновок, що при всій композиційній різноманітності у ній незмінно повторюються зображення циркуля, бочки, дерев'яних товкачів, стругів і бондарських сокир з короткими держаками. Вони визначають бондарське ремесло і можуть розглядатись як гербові емблеми.

В образний світ символіки львівського столярного цеху вводять два штемпелі цехових печаток з 1715 і 1801 рр., мідна ціха, декілька індивідуальних печаток майстрів-столярів. Як і в бондарському цеху, в основу емблематики столярів покладено їх знаряддя праці. У полі цехових печаток і на чільному боці ціхи в центр композиції поставлено столярний циркуль, переплетений на печатці 1715 р. і цісі з кутівником і стругами (циклінами), а на печатці 1801 р.— з кутівником. У нижній частині останньої печатки і ціхи зображено рубанок (гимбель). На зворотному боці ціхи — монограма Ісуса Христа, напис та дата 18 березня 1707 р. Ціха виконана за мотивами пластики акант і характеризує стиль українського бароко.

Емблеми ціхи 1707 р. та печатки 1715 р., які хронологічно близькі, подібні у своїй композиційній будові, на них представлено один і той же набір інструментів столярного ремесла. Емблема печатки 1801 р. відрізняється від них набором знарядь праці та стилістично. Вона лаконічна, інструментарій зображено реалістично, наближено до оригіналу. Легко розрізняються усі конструкційні деталі столярного інструменту.

У сфрагістичній колекції Львівського історичного музею зберігається декілька приватних печаток майстрів-столярів з XIX ст. На них викарбувано той же набір знарядь праці, що й на печатках столярного цеху міста Львова: циркулі, кутівники, струги. Часом трапляється основний матеріал промислу — дошки і дерев'яні заготовки.

Аналіз сфрагістичних пам'яток столярного ремесла XVIII — початку XIX ст. показує, що єдиної традиційної емблеми в цеху не було, але всі символи близькі за змістом і, головне, чітко відображають специфіку ремесла.

Окремі екземпляри емблем львівських цехів теслярів, каретників, токарів на дереві, що дійшли до нас, не дають можливости з'ясувати генезу символіки, тому обмежимось лише коротким оглядом наявних пам'яток.

На печатці токарів і гребінників міста Львова з 1803 р. викарбувано у верхній частині корону, що вінчає тринадцятизубцевий гребінь. Внизу — кронциркуль з вигнутими у вигляді кола ніжками, між якими затиснуто круглу деталь, тобто показано функціональне значення цього вимірювального приладу. Посередині печатки — два перехрещені різці (давильники) з фігурними вигнутими лезами і зручними ручками. З боків (справа геральдично) — келих зі встановленою у нього живою квіткою, зліва — свічник із запаленою свічкою. Свічник і келих (кубок) так званої італійської роботи були шедеврами цеху[11], і їх наявність на печатці цілком закономірна.

Свідченням того, що мова йде про печатку і відповідно про емблему деревообробного цеху, служить леґенда сфрагістичної пам'ятки, у якій наявне німецьке слово „Drexler" (Drechsler), що вказує на фах токаря на дереві. Коли б йшлося про токаря на металі, то мало б бути слово „Dreher". На цьому варто наголосити, тому що відомий український мистецтвознавець П. Жолтовський помилково відносить цей цех до галузі металообробки. Він пише: „На печатці цеху токарно-мотузяного (?) від 1800 р. (?) серед емблем цеху вміщено зображення виточеного свічника.

---

[11] Кісь Я. П. Промисловість...— С. 142.

Ці токарні вироби виконувались як з міді, так і в олові. Відповідно до статуту в рахунок „майстерщиків" токар робив келихи"[12].

Зберігся опис інструментів львівського токаря В. Соборневича: свердла, долота, циркулі, рашпілі, колодки для гвинтування, гвинтівники, струги для виточування[13], який виразно свідчить про деревообробний напрям цеху.

Про емблематику теслярського цеху розповідає його печатка, на якій представлено циркуль, перехрещені кутівник, теслярську сокиру специфічної форми і свердло з поперечною ручкою. З боків центральної композиції розміщена ще одна теслярська сокира з видовженим обушком та сокира з широким лезом традиційної форми, знизу — залізна скоба для скріплення колод і дві дошки.

На олов'яному келиху, яким користувалися львівські теслярі, викарбувано герб міста Львова та емблему цехового виробництва, оздоблені рослинним орнаментом[14]. Якою була згадана емблема, важко судити, оскільки цей експонат, що зберігався у Промисловому музеї Львова, поки що не розшукано.

На індивідуальних печатках майстрів-теслярів наявні зображення традиційної емблеми: перехрещені циркулі і кутівники, теслярські сокири, свердла, скоби.

Принагідно з'ясуємо ще одне питання, яке стосується символіки теслярського цеху. В „Каталозі виставки цехових старожитностей Львова", який склав О. Чоловський, згадується декрет райців міста Львова з 1645 р. про суперечку в теслярському цеху і говориться, що „на шовковому шнурку печатка цеху"[15]. Відомість надзвичайно інтриґуюча, адже це була б найстарша сфрагістична пам'ятка львівських деревообробних цехів. Правда, відразу виникає сумнів — чому на документі, виданому маґістратом міста, привішена печатка цеху. Це суперечить практиці застосування печаток і взагалі елементарному глуздові. Але все може трапитись на незвіданих шляхах історії. Звернімось до „Каталога пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові: 1239—1799", у якому сказано: „Грамота райців м. Львова 22 листопада 1645 р. в справі спору між цехмістрами, майстрами та товаришами цеху теслярів з приводу порушення статуту останніми. На шовковому голубому шнурку у бляшаній коробочці печатка"[16]. Як бачимо, вичерпної відповіді не дано. Найпростіший спосіб розв'язати сумнів — звернутись до ориґіналу. Як і слід було чекати, грамоту засвідчила та інстанція, яка повинна була це зробити, тобто маґістрат міста Львова власною печаткою[17]. Прикро, що втрачено нагоду мати цікаву пам'ятку емблематики теслярів, але, як мовиться, істина понад усе.

На бронзовій цісі цеху каретників з XVIII ст., що має форму щита, зображено постать людини, яка тримає руку на колесі. На зворотному боці жетона викарбувано карету і напис з іменами цехмістрів[18].

---

[12] Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні XIV—XVIII ст.— К., 1973.— С. 101.

[13] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 259, с. 585.

[14] Katalog...— S. 16.

[15] Ibid.— S. 17.

[16] Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові: 1239—1799 / Уклад. О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький.— К., 1972.— С. 437.

[17] ЦДІА України у Львові, ф. 131, оп. 1, спр. 724.

[18] Katalog...—S. 39.

На штемпельній пластинці приватної печатки колодія з XIX ст. зображено стилізоване колесо, над яким перехрещені циркуль і косинець, ініціали майстра.

Відомості про символіку львівських каретників і колодіїв дуже фрагментарні, тому визначити їхні гербові емблеми практично неможливо.

Отже, наявні сфрагістичні та геральдичні пам'ятки провідних львівських деревообробних цехів (бондарів, столярів і теслярів) дають змогу скласти доволі повне уявлення про їх емблематику. В основу емблем покладено цехові знаряддя, ремісничі вироби, зокрема шедеври (майстерштики) та деякі геральдичні компоненти: щити, корони, стилізовані зірочки в написах тощо. Емблеми не мають усталеної форми, що дало б можливість трактувати їх як герби цехових організацій, але конкретність зображень, корпоративна спрямованість дозволяє назвати їх гербовими емблемами цехів. Вони чітко виявляють фахові ознаки, характер виробництва кожного конкретного цеху. З маси інструментів, широкого асортименту виробів цехів для емблем відбирались ті предмети, які найбільш повно відображали специфіку кожного ремесла, його виробничий напрям. До такого висновку прийшов і дослідник символіки київських цехів М. Корнилович, який писав „[...] Загальна характерна риса всіх предметів, що їх було відображено на печатках київських цехів, їх суто професійний — виробничий характер“[19]. Ця особливість емблематики цехів різних міст і навіть країн зумовлює їх стилістичну подібність і неодноразово провокувала вчених на відшукання аналогій, єдиних центрів, спільних причинно-наслідкових зв'язків, впливів і наслідувань.

Характерна ознака цехової емблематики — це відсутність якоїсь обов'язкової традиції, певних геральдичних канонів. У цьому сенсі цехову емблематику і символіку можна сміливо трактувати як найбільш демократичну ланку геральдики. Зроблені ремісниками для власного користування, вони відбивають життя трудової людини, коло її інтересів і уподобань.

Однак при всіх геральдичних „вільностях“ цехова емблематика не позбавлена і внутрішніх закономірностей, певних ключових засад. Наприклад, на всіх печатках, інших пам'ятках емблематики деревообробних цехів Львова наявні зображення циркуля, який став обов'язковим атрибутом емблемотворчости цехів цієї галузі. Притому для кожного ремесла характерний свій вид цього вимірювального приладу. В бондарів циркуль з середньою дуговою поперечкою, що викликалось потребою виготовляти круглі чи овальні деталі. У столярів і теслярів циркулі простіші за формою, без фіксуючої поперечки, зазвичай дерев'яні, із загостреними закінченнями, що обумовлювалось потребами виміру плоских, рівних площин. У токарів зображено кронциркуль, що пов'язувалось з його призначенням як приладу для точного вимірювання кулястих чи круглих деталей. Тобто циркуль як композиційний елемент символіки деревообробних цехів реалістично відображав конкретні інструменти деревообробки.

Професійні відмінності чітко простежуються і в зображеннях сокир. В емблемах бондарів вони мають короткі держала, широкі леза, немає

[19] Корнилович М. Печатки 16 київських цехів XIX в. і характер символіки на них // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського.— К., 1928.— Т. 1.— С. 308.

масивних обухів. На печатці теслярів — довгі сокирища і видовжені обухи.

Отже, циркулі й сокири разом з іншими фаховими ознаками надають емблемам деревообробних цехів репрезентативного характеру, виділяють їх з емблематики інших галузей ремесла. Укладачі цехових емблем дбали не так про геральдичні канони, як про їх фахову спрямованість, доступність для розпізнання широким загалом. Центральна композиція емблем, їх ядра, що має більш-менш усталений характер, доповнюється на кожній окремо взятій пам'ятці іншими атрибутами цього промислу, які мають одноразовий характер і, як правило, не повторюються в інших випадках.

З позицій історії техніки емблеми цехів можна назвати енциклопедією старовинного ремісничого інструменту. Вони доносять до нас колорит минулих епох, доповнюють історичне минуле образними картинами діянь людини, відображають національні й реґіональні традиції ремесла.

Під час підготовки цієї статті нам довелося опитати багатьох досвідчених столярів, аби мати точніше уявлення про цеховий інструментарій. Та з жалем мусимо констатувати, що більшість з них, навіть майстри старшого покоління, уже майже не знають старих знарядь праці. Хоч деякі інструменти, як виявилось, ще зберігаються на далеких полицях столярних майстерень, але їх назви і функціональне значення для багатьох уже не відомі. Нам так і не вдалося з'ясувати назви деяких столярських і теслярських інструментів, зображених на печатках і ціхах. Прикро, що ці зручні й раціональні у вжитку деревообробні інструменти витіснені індустріальною епохою так стрімко і, здається, уже без вороття. І особливо досадно, що забуваються не тільки старі знаряддя праці, але й немало раціональних прийомів деревообробки, висока якість і краса виробів з дерева.

Важливу джерелознавчу вартість мають викарбувані на печатках дати. Це надає сфрагістичним і геральдичним висновкам значного ступеня вірогідности, доповнює історію цехового ремесла новими фактами.

Великий потенціал інформації зосереджується у написах печаток і ціх. Так, уже згадувалось, що леґенда печатки токарів дала підстави виключити цей цех з галузі металообробки і віднести його до деревообробного промислу. Напис на ребрі цієї пам'ятки (тобто поза офіційним полем печатки) відкрив цікаву обставину в історії цього цеху, а саме про входження до нього ремісників-гребінників, притому останнім, очевидно, належала другорядна роль у цеховому об'єднанні. В сукупності з датою, яка є в леґенді печатки, це важливий джерелознавчий факт.

Розглядувані емблеми належать до переломного етапу в історії Львова, коли тут відбувся перехід від польського до австрійського володарювання. Мова написів печаток у цій ситуації може подати додаткові відомості про політичну орієнтацію, національну прихильність членів того чи іншого цеху. Так, леґенди двох печаток бондарського цеху латинською мовою свідчать, що вони повинні датуватись не пізніше як XVIII ст. На печатці столярного цеху з 1715 р. змішаний латинсько-польський напис.

Як свідчать документи, в тому числі й цехові книги, у львівських канцеляріях починаючи з 1772 р. запроваджувалося німецьке письмо. Печатка токарів та гребінників з 1803 р. має написи двома мовами: у леґенді німецькою, на ребрі польською. Ціха каретників і печатка бон-

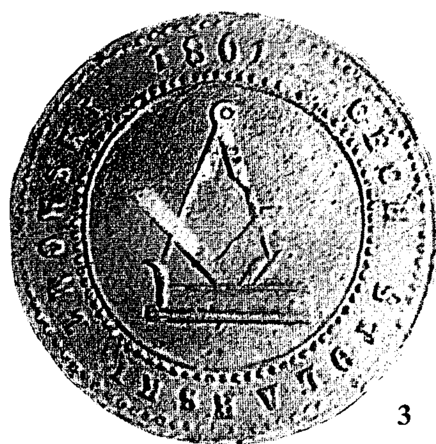

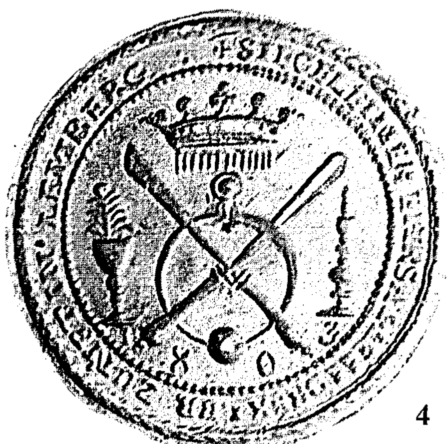

Печатки та ціха деревообробних цехів Львова. *XVIII — поч. XIX ст.:*
1. Печатка цеху бондарів. *1794 р.*; 2. Печатка столярного цеху. *1715 р.*;
3. Печатка цеху столярів у *1801 р.*;
4. Печатка об'єднаного цеху токарів і гребінників. *1803 р.*

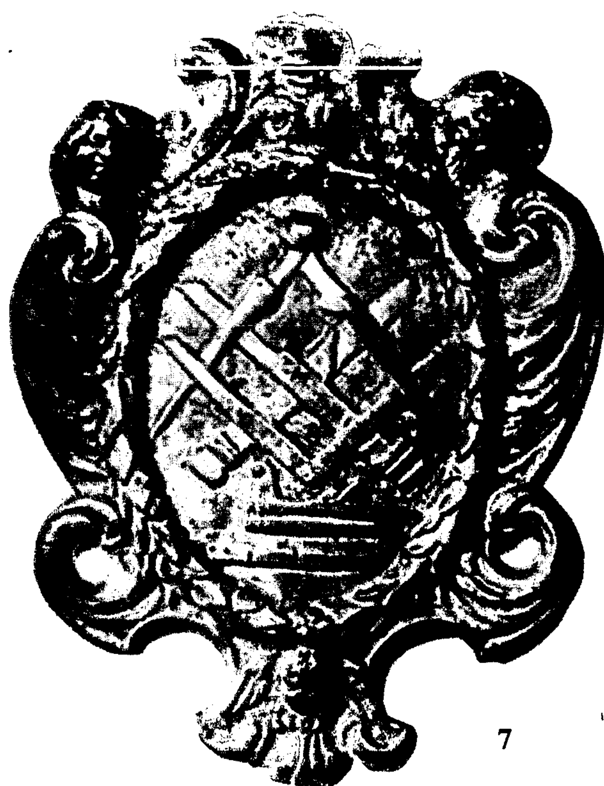

Печатки та ціха деревообробних цехів Львова. *XVIII — поч. XIX ст.*
(продовження):
5. Печатка бондарського цеху. *1824 р.*; 6. Печатка теслярського цеху. *1816 р.*; 7. Мідна ціха столярного цеху. *1707 р.*

дарського цеху з 1824 р. мають написи тільки німецькою мовою. Столярний цех у 1801 р. і теслярський цех у 1816 р. замовили для своїх печаток написи польською мовою. Печатки, як відомо, завжди були і залишаються офіційними атрибутами інститутів влади, тому факт застосування у леґендах печаток одночасно різних мов свідчить про певну мовну толерантність у Львові у XVIII—XIX ст.

Обмежена кількість розглянутих у цій публікації пам'яток з написами не дає змоги зробити вичерпні висновки з цього питання. При розгляді всього корпусу львівських цехових печаток, яких відомо близько 60 екземплярів, аналіз їх леґенд обіцяє цікаві висновки.

Різьбярі львівських цехових печаток були досить освіченими людьми свого часу, знали латинську, німецьку і польську мови. Написи печаток відповідають усім вимогам тогочасного правопису, слова в них узгоджені одне з одним. У леґендах двох печаток бондарського цеху з XVIII ст. вжито скорочення, так звані суспенсії, коли відкидається закінчення слова. На приватних печатках ремісників-деревообробників застосовувались абревіатури.

Труднощі технічного характеру при карбуванні написів печаток, адже літери доводилось писати у дзеркальному (зворотному) відображенні, призводили інколи до помилок. Наприклад, на печатці бондарів з 1824 р. у слові „Stadt“ (місто) переплутана послідовність двох останніх літер. Нечітко вирізані літери напису на печатці столярного цеху з 1715 р. Особливо часто непорозуміння траплялися з датами на печатках. Зокрема, на штемпелі печатки бондарів дата вирізана у зворотному вигляді, і важко збагнути, про який рік йдеться: 1494, 1794 чи 1798. За стилем викарбуваних зображень і характером напису ця сфрагістична пам'ятка належить до XVIII ст., але про який конкретно рік йдеться, невідомо.

Львівські цехові печатки та ціхи (жетони) — цікаві твори дрібної пластики. На них точно розрахований центр композиції, зображення, як звичайно, займають усе поле печатки. На печатці столярного цеху з XVIII ст. малюнки знарядь праці майстерно вписані в ренесансовий фіґурний щит, вони повторюють усі його волюти.

Цехові печатки мають круглу або овальну форму, вона обумовлюється характером напечатаних зображень і обрисами емблем. Так, овальна бочка, що розміщується в центрі симетрії печатки бондарів, зумовила овальну форму цієї сфрагістичної пам'ятки. Цілісність композиційного задуму ще більше підкреслюється півовальним обідком у нижній частині печатки, де вписані дані про Львів.

За допомогою крапкових чи так званих шнурових обводів зображення вміло поєднується з написами печаток. У разі потреби написи доповнюються зірочками, розетками, крапковими комбінаціями. Інколи трапляються випадки порушення пропорційности зображень ремісничих інструментів та виробів, але вони не впливають на художню виразність цих творів торевтики.

Віддаючи належне гербовим цеховим емблемам у колі історичних пам'яток, слід поставити питання і про їх актуальне звучання в сучасних умовах ринкових відносин, приватизації виробництва, поширення конкуренційних зусиль. Традиційні геральдичні емблеми успішно можуть бути використані кооперативними, акціонерними та приватними підприємства-

11. Перстенева печатка М. Тершовича, львівського столяра з документа прелатів і каноніків Кафедрального костелу від 1 березня 1614 р.

Печатка восьмикутна (діаметр — 5 мм) на червоному воску в дерев'яній коробочці, привішена на малиновому шовковому шнурку. На печатці вирізано монограму з літер „MTR“.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові, ф. 131, оп. 1, спр. 649.

Публікації: Каталог пергаментних документів...— С. 394.

12. Штемпель столяра К. Зіберта, латунний з такою ж ручкою, овальний, розмір — 19×23 мм.

На печатці вирізано столярські знаряддя: кутівник, циркуль, молоток, рашпіль, долото, струг, стамески. Під ними вінок, вгорі напис: „Carl Siebert“.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 1691.

13. Штемпель печатки латунний з такою ж фігурною ручкою, овальний, розмір 20×17 мм.

Знак: перехрещені циркуль, косинець та рубанок. Внизу літери „I · E · E · “. Навколо два концентричні обідки з крапок і рисок.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 2115.

14. Штемпель латунний із залізною ручкою, овальний, розмір 24×28 мм.

У полі печатки зображено столярські знаряддя: кутівник, циркуль, рубанок, з боків літери: „G — I“.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 1588.

15. Штемпель печатки латунний з такою ж ручкою, овальний, розмір — 25×20 мм.

У полі печатки: переплетені кутомір (транспортир), столярський чи теслярський циркуль, лінійка, кутівник (косинець). Зверху над емблемою — корона, внизу — дошка. Навколо літери „A A S.“

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 1317.

16. Бронзова посріблена ціха (жетон) цеху каретників у вигляді щита із зубцями, XVIII ст.

На чільному боці — постать людини, яка тримає руку на колесі, на звороті — карета і напис: „Michael Kowal i Jan Kasimir, Michel Lanc Oberer Meister Lemberg“.

Місце зберігання: Промисловий музей м. Львова (1905 р.), тепер — невідомо.

Публікації: Katalog...— S. 23.

17. Штемпельна пластинка печатки, мідна, кругла, діаметр — 36 мм.

У центрі — стилізоване колесо, над ним зверху — перехрещені циркуль і кутівник, зліва — літера „F“, справа „T“. Навколо колеса віночок.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 2348.

18. Штемпель печатки теслярського цеху, мідний з дерев'яною ручкою пізнішого часу, овальний, розмір — 34×39 мм, 1816 р.

У полі печатки знаряддя праці: циркуль (зверху), перехрещені дворучне свердло, кутівник, теслярська сокира з видовженим обушком (у центрі). З боків — дві теслярські сокири, залізна скоба і дві дошки через

низ печатки. Навколо у двох концентричних обідках — напис і дата: „Pieczęc · cechu · ciesielskiego · 1816".

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 1172.

Публікації: Гавриленко В. Зацікавленим поглядом.— С. 63: іл.

19. Індивідуальна печатка тесляра. Штемпель латунний з фіґурною ручкою, круглий, діаметр — 20 мм.

У полі печатки зверху — перехрещені циркуль і кутівник, з боків — літери „AS". Знизу — перехрещені дві теслярські сокири і свердло, з боків — дві залізні скоби.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 1732.

20. Штемпель печатки цеху токарів і гребінників, 1803 р. Мідний з дерев'яною ручкою, діаметр — 42 мм.

У верхній частині поля печатки — корона, що вінчає 13-зубий гребінь. Внизу — кронциркуль, який об'єднує перехрещені токарські різці (давильники) з фіґурними лезами і овальними ручками. З боків — кубок з встановленою квіткою і свічник зі свічкою. Між ручками різців — дата: „1803". Напис у двох концентричних обідках німецькою мовою: „ + Siegel einer ehrsamen Drexler Zunft in Lemberg:" (Печатка шановного цеху токарів у Львові). Навколо на ребрі штемпеля (тобто поза офіційним полем печатки) — напис польською мовою: „Za Franciszka Wany Cechmistrza tokarskiego y drzebieniarskiego" (За Францішка Вані цехмістра токарського і гребенярського).

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 1171.

Публікації: Katalog...— S. 41. Маркевич О. В. Документальні матеріали...— С. 239—240: іл.; Жолтовський П. М. Художнє лиття...— С. 101; Гавриленко В. Зацікавленим поглядом.— С. 63: іл.; його ж. Гербознавча експертиза цехової символіки // Знак.— 1997.— № 13.— С. 5: іл.

Vitalij HAVRYLENKO

THE HERALDIC EMBLEMS OF L'VIV'S WOODWORK TRADES

The author examines a large and functionally heterogeneous selection of sphragistic and heraldic species of the woodwork trades that were active in the city of L'viv from the 17th till the early 19th century, and describes the general features, characteristic of the trade heraldry, as well as the tendencies of its development. The author argues that since these trade emblems have no single definite shape they cannot be treated as trade ensigns, yet there are reasons (the distinctive character of the images, their explicitly professional purport) to call them trade emblems.

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

ПРО ЗНАРЯДДЯ ПИСЬМА ТА КИРИЛИЧНІ НАПИСИ НА ПРЕДМЕТАХ XI—XIV СТОЛІТЬ З ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ

Упродовж століть освічені люди, працюючи у княжих та єпископських канцеляріях, писали тексти грамот для місцевого вжитку, вели дипломатичне листування, складали літописи своїх володарів. Згаданий у літописі „прємоудрь книжникъ Тимофѣи“ переконливо підтверджує це[1]. Що стосується рукописних книг, створюваних у Галицько-Волинському князівстві, то їх з тієї давньої епохи збереглося надто мало — Галицьке євангеліє 1144 р., Христинопільський апостол XII ст., Бучацьке євангеліє XII—XIII ст., Холмське євангеліє XIII ст.[2] та окремі інші. З писемною культурою цих земель пов'язують також „Повість про осліплення Василька“, перемишльське літописання 80—90-х рр. XI ст., фрагменти якого збереглися у хроніці Длугоша XV ст., унікальний Галицько-Волинський літопис, зрештою, деякі вчені відстоюють версію про галицьке походження пам'ятки XII ст. „Слово о полку Ігоревім“. Усі ці факти добре відомі, переважно детально вивчені, і тому особливих надій на відкриття нових пам'яток староукраїнського письменства немає, хоч загалом такої можливости не варто відкидати.

Археологія ж як наука поряд з іншими науками має ту перевагу, що її джерела постійно поповнюються, і вони, з одного боку, суттєво доповнюють свідчення писемних джерел, а з другого — відкривають нові пам'ятки. Завдяки археологічним дослідженням насамперед зібрано значний матеріал про поширення писемности серед різних верств населення Давньої Русі, у тім числі й Галицької землі.

Важливу групу знахідок, які підтверджують дані про писемність на теренах цієї землі, становлять окремі написи на предметах, а також інструменти, виготовлені з кістки, заліза або бронзи переважно у вигляді загостреного стержня, що з другого кінця завершується плоскою лопаточкою. За їх допомогою створювалися написи на окремих предметах, писалися акти і документи. Такі інструменти відомі у Галицькій землі

---

[1] Ипатьевская летопись // Полное собрание летописей, изд. императорской Археографической комиссией.— СПб., 1908.— Т. 2.— Кол. 722; Пор. також: Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис.— К., 1958.— С. 25—98.

[2] Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории.— 1973.— № 1.— С. 92—107; Запаско Я. П. Пам'ятки книжного мистецтва. Українська рукописна книга.— Львів, 1995.— С. 15—304.

ще з археологічних розкопок 80-х рр. XIX ст.[3] Тривалий час вони були незрозумілими для дослідників, і в науковій літературі про них згадують як про „шпильки", „ложечки для причастя", „браслети", „інструменти для обробки шкіри чи лініювання пергаменту". Між тим, уже в античний період у Греції та Римі подібні знаряддя були добре відомі і їх називали „стилями" (по-грецьки stilos; по-латинськи stilus). Гострим кінцем таких інструментів писали по дощечці, вкритій воском, а лопаточкою виправляли або зовсім згладжували написане. У цьому полягала зручність такого способу письма — особливо для початківців або тих, хто робив короткі тимчасові записи. На Русі такі інструменти називали писалами. Виявлені у Новгороді дощечки, що покривалися воском, та велика кількість писал остаточно розвіяли сумніви щодо призначення таких виробів[4].

Колекція писал з Галицької землі доволі чисельна і цікава. Серед археологічних матеріалів тут виділені майже всі відомі на теренах Русі типи писал, класифікація яких визначається формою лопаточки.

У літописному Звенигороді виявлено кістяне писало з лопаточкою у формі чотирикутника з круглим отвором у центрі (I, 7). Подібні новгородські вироби датуються другою половиною X — першою половиною XI ст. З Галича та Звенигорода відомі металеві писала з лопаточкою майже півкруглої форми (I, 1). Вони відносяться до XI—XII ст. Оригінальним є бронзовий стилюс, знайдений на городищі у селі Городниці на Івано-Франківщині. Його лопаточка має форму широкого келиха (I, 12). Аналогічні писала знайдені у Белзі та Новогородку (Новогрудку)[5]. Усі три вироби, ймовірно, відлиті в одній формі. Вони мають зооморфне зображення на лопаточці і датуються XII — першою половиною XIII ст.

Дуже подібними між собою є також три бронзові писала зі Львова, Звенигорода та Городниці, що мають фігурну лопаточку з хрестовидним прорізом (I, 14, 18). Дуже близькі до них писала із Берестя і Волковиська у Білорусі та Витичева у Подніпров'ї[6]. Скупчення цього типу виробів на землях Галицько-Волинської Русі і майже повна їх тотожність, мабуть, вказують на те, що виготовлено їх в одному з міст цієї землі.

Залізні писала із Галича та Звенигорода, що мають лопаточки у вигляді гостроreберного келишка, датуються XII ст. (I, 4). Для бронзового писала із Пліснеська та залізного і двох бронзових стилюсів з Галича характерні лопаточки у формі келишка з відтягнутими краями. У XII — першій половині XIII ст. цей тип писал був найбільш поширеним. Єдиною знахідкою представлене писало з села Іванє-Пустого на Тернопільщині, лопаточка якого має форму літери „Т" із заокругленим лезом та криль-

---

[3] Петегирич В. М. Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі // Київська Русь: Культура, традиції.— К., 1982.— С. 39.

[4] Медведев А. Ф. Древнерусские писала X—XV вв. // Советская археология.— 1960.— № 2.

[5] Петегирич В. М. Про один тип давньоруських писал XII—XIII ст. // Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції, 26—28 вересня 1985 р.— Луцьк, 1985.— С. 256—257; Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок.— Л., 1981.— Рис. 51, 2.

[6] Лысенко П. Ф. Берестье.— Минск, 1985.— С. 390, рис. 260; Зверуго Я. Г. Древний Волковыск X—XIV вв.— Минск, 1975.— Рис. 38, 13; Медведев А. Ф. Древнерусские писала...— С. 76.

цями на кінцях[7] (І, 20). Подібні вироби особливо були розповсюджені у Новгороді з другої половини XII до середини XIII ст. Два стилюси з Ленківців на Чернівеччині мають п'ятикутні лопаточки і відносяться до XII — першої половини XIII ст.[8] (І, 10, 13).

Досить популярними в Галицькій землі у XII—XIII ст. були писала з лопаточкою у формі трикутника, який плавно переходить у стержень (І, 3, 6, 9, 15). Вони виявлені серед археологічних матеріалів Звенигорода, Галича, Ленківців[9]. Добре відомі також стилюси з такими ж лопаточками, які відділені від стержня кількома валиками або круглим потовщенням (І, 11, 16, 17, 21). Їх знайдено в Галичі, Перемишлі, Жидачеві, Ленківцях та на городищах у селі Усті на Тернопільщині і Олешкові на Івано-Франківщині[10].

У Галичі виявлені інструменти, у яких відсутні лопаточки, а стержні завершені круглим потовщенням або пташиноподібною головкою з отвором та кільцем (І, 2, 5). Такі вироби могли використовуватися для писання по березовій корі, продряпування написів на стінах церков, горщиках і т. д. Для цієї ж мети годилися й інші загострені залізні та бронзові предмети.

Мабуть, з допомогою таких писал були зроблені написи на стінах Успенського собору та церкви Пантелеймона у Галичі, печерному монастирі у Бакоті та на інших культових спорудах, що не збереглися до наших днів. Свої написи галичани залишили також в інших містах Давньої Русі і навіть далеко за її межами. Зокрема, у Константинопільській Софії виявлено напис: **„МАТФѢИ ПОПЪ ГАЛИЧЬСКИЙ“**[11].

Справдились наші передбачення щодо відкриття берестяних грамот в окремих містах Галицько-Волинської землі[12]. У кінці 80-х рр. у Звенигороді вдалося виявити два уривки грамот, написи на яких виконані писалами (II, 10). Такими інструментами продряпані також написи на амфорі — **„РОЖЬ“** та імена власників дерев'яних виробів **ІОАН, ТАР[...]** (очевидно, **ТАРАС**), **ЛЕСЬ** з цього міста. На амфорах трапляються і окремі букви, наприклад, літера **Ж** на знахідці з Галича[13] (II, 12). Можливо,

[7] Гаврилюк О. Давньоруські старожитності Борщівщини // Літопис Борщівщини.— 1993.— Вип. 2.— С. 20.— Рис. 1, 3.

[8] Тимощук Б. А. Об инструментах для письма („стилях“) // Краткие сообщения Института истории материальной культуры.— 1956.— Вып. 62.— Рис. 57; його ж. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.).— К., 1982.— Рис. 43, 1, 6.

[9] Ратич О. О. Звіт про археологічні дослідження у с. Звенигород на Львівщині у 1973 р.— Табл. II, 9; Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина...— Рис. 43, 7.

[10] Пастернак Я. Старий Галич.— Краків; Львів, 1944.— Рис. 73, 2; Kunysz A. Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu.— Przemyśl, 1981.— Rys. 100; Корчинський О. М. Раскопки в г. Жидачеве // Археологические открытия 1983.— М., 1985.— С. 296; Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина...— Рис. 43, 2; Гаврилюк О. Давньоруські старожитності...— Рис. I, 5; Томенчук Б. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті // Записки НТШ.— 1993.— Т. CCXXV.— С. 91.

[11] Висоцький С. О. Епіграфічна знахідка з Чернігова // Археологія.— 1984.— Вип. 48.— С. 96; його ж. Киевские граффити XI—XVII вв.— К., 1985.— С. 5.

[12] Петегирич В. М. Археологічні джерела...— С. 40.

[13] Свєшніков І. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін.— 1990.— № 6; його ж. List z Przemyśla z początków XII wieku // Rocznik Przemyski.— 1995.— T. XXXI.— Z. I.— S. 47—53; Ратич А. А. Надпись на амфоре из Звенигорода на Белке // Археологические открытия 1970.— М., 1971.— С. 295; Пастернак Я. Старий Галич.— С. 192, рис. 80, 1.

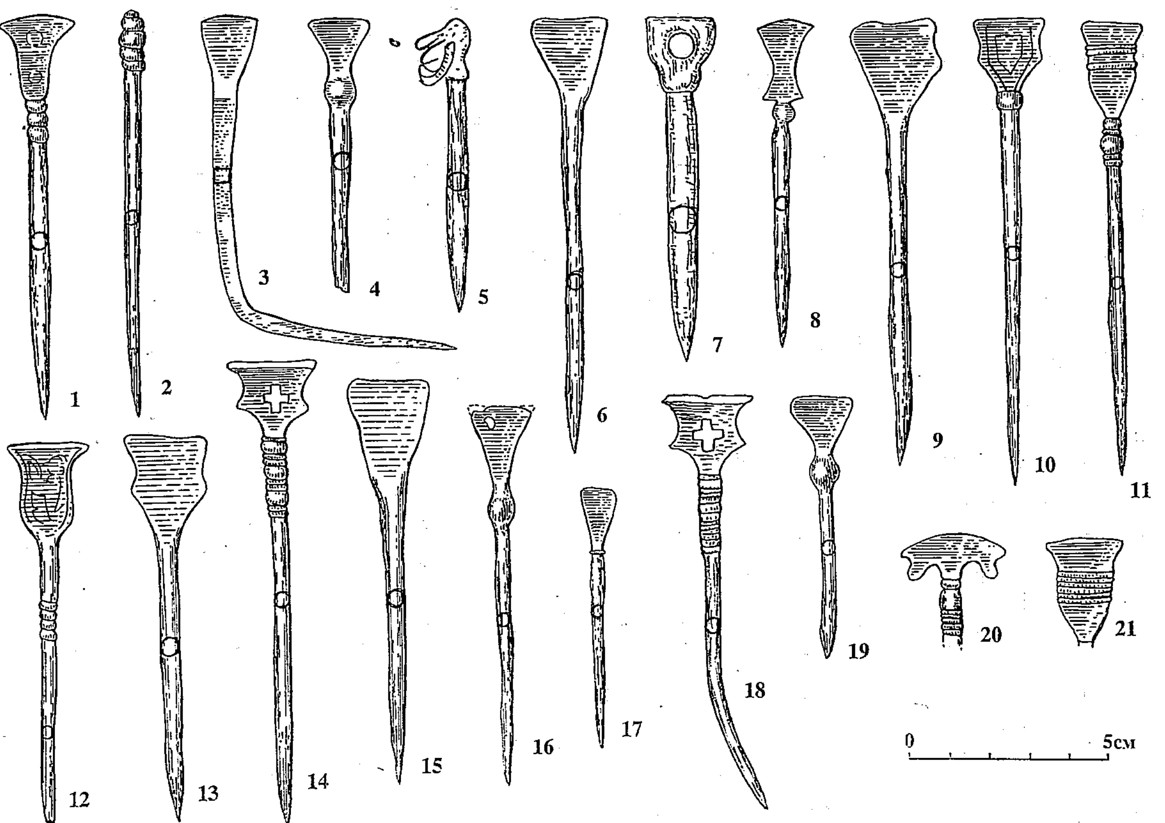

Рис. І. Писала XI—XIII ст. із Галицької землі:
1—5, 17. Галич; 6—9. Звенигород; 10—11, 13, 15. Ленківці; 14. Львів; 12, 18. Городниця; 16. Перемишль; 19. Олешків; 20. Іване-Пусте; 21. Устя

вони відповідають цифрам для означення об'єму посудини[14]. Окремі літери відомі на денцях звичайних горщиків, які широко використовувалися у побуті,— **Ж** з Ленківців, **И** та **Н** зі Звенигорода[15]. Деякі дослідники вважають, що за допомогою черепків, на яких збереглися букви, діти вчилися складати склади, і вони виконували роль своєрідної азбуки[16]. Літерами помічені і кістяні вироби. Зокрема, на ручці кістяної ложки з Ленківців вирізані букви **Н** та **И**[17].

Окремі слова і літери на шиферних пряслицях свідчать, що навіть серед простих жінок траплялися грамотні. Так, напис на пряслиці із Теребовлі „**РОМАДИНЪ**", що датується XI—XII ст., вказує на його приналежність якійсь особі[18]. Пряслицю з літерами **Н**, **Н**, **N** та з пошкодженим написом (читаються тільки букви **ТАБ**) виявлено на Ленковецькому городищі[19]. З Галича походить керамічна плитка з буквеними знаками[20].

Значну групу знахідок з літерами та написами складають культові речі — хрести, іконки, церковне начиння. Серед них виділяється напрестольний бронзовий хрест з написом і датою, знайдений ще в 1911 р. у селі Аксманичах[21], пов'язаний своїм походженням, мабуть, з Перемишлем[22]. Хрест двораменний, шестиконечний, його розміри: висота 23,1 см, менше верхнє рамено має довжину 6,1 см, більше нижнє — 10,2 см (II, 7). У верхньому середхресті нанесено зменшений рисунок шестиконечного двораменного хреста, а на кінцях вигравірувана монограма: зліва **IС**, справа **ХС**, зверху **NН**, знизу **КА**. Це традиційна формула „Ісус Христос переможець". Вона відома на багатьох культових речах у слов'янському світі, зокрема, енколпіонах, іконках та хрестах. Напис на другому великому рамені читається так: „**ПОБЕДА НА БѢСЬ**". Нижче на вертикальному доземному стовпі хреста розміщена буквена дата: **ЅѲПХ**. Ця дата є дещо загадковою. Вона починається буквою „зєло", що має числове значення 6000, за нею стоїть буква „фіта" з числовим відповідником 9, далі йде літера „П", що означає 80, і нарешті „Х" зі значенням „600". Така послідовність буквено-цифрового запису незвична, проте вона не повинна нас дивувати. На пам'ятках епіграфіки Київської Русі подібні

---

[14] Высоцкий С. А. Граффити архитектурных памятников Древнего Киева // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 401.

[15] Тимощук Б. А. Об инструментах...— С. 157; Ратич О. О. Літописний Звенигород // Археология.— 1973.— Вып. 12.— С. 92.

[16] Бабишин О. Д. Школа та освіта Давньої Русі. XI — перша половина XIII ст.— К., 1973.— С. 25.

[17] Тимощук Б. А. Ленковецкое древнерусское городище // Советская археология.— 1959.— № 4.— С. 256.— Рис. 4, 6.

[18] Алексеев Л. В. Еще три шиферных пряслица с надписями // Советская археология.— 1959.— № 2.— С. 243.— Рис. 1.

[19] Тимощук Б. А. Об инструментах...— С. 157; його ж. Північна Буковина — земля слов'янська.— Ужгород, 1969.— С. 120.

[20] Матеріали з досліджень В. Ауліха.

[21] Свєнціцький І. Національний музей в 1911 році // Діло.— 1912.— 17 січня.— С. 2—3; Ілюстрований провідник по Національнім музеєви у Львові.— Жовква, 1913.— С. 11.— Фото 6.

[22] Петегирич В. До історії Перемишля другої половини XII ст. // Міжнародна археологічна конференція „Еволюція розвитку слов'янських градів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Львів, 27—29 вересня 1994 р. Тези доповідей та повідомлень.— Львів, 1994.— С. 32—34.

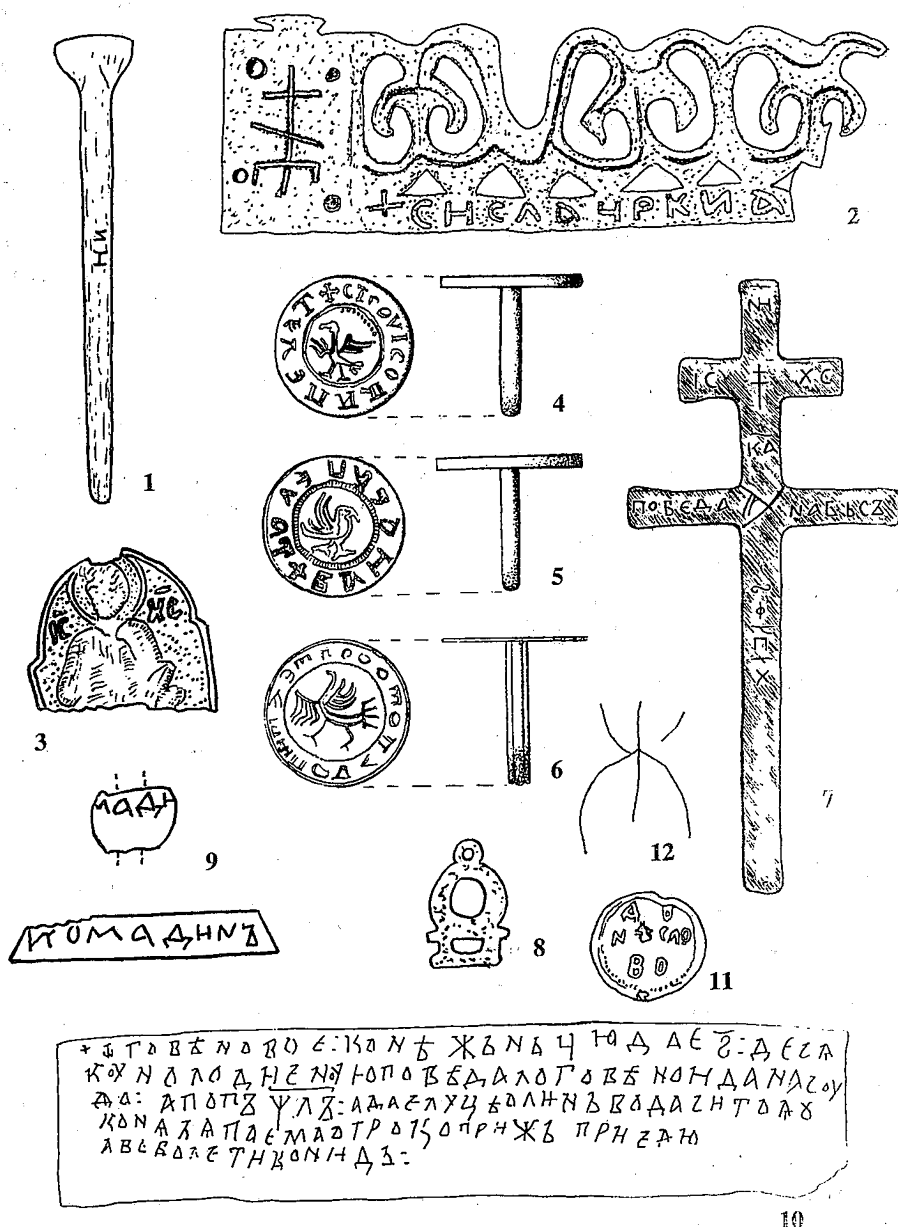

Рис. II. Побутові та сакральні предмети XI—XIII ст. із Галицької землі з написами окремих текстів, слів і літер: 1. Ленківці; 2. Галич; 3. Городниця; 4—6. Молотів; 7. Перемишль; 8—9. Теребовля; 10. Звенигород; 11. Іванівка

випадки відомі. Так, на Тмутороканському камені напис зроблено так, що остання цифра вписана у передостанню. Інколи зустрічаються у датах зайві букви, як на хресті Євфросинії Полоцької. В окремих випадках різьбярі помилялися у написанні літер або писали їх у різні боки і т. п. Єдиний варіант, за яким можна розташувати букви на цьому хресті, щоб вийшла якась логічна дата, такий: ЅХП·Ѳ·. Цей запис відповідає 6689 р. від створення світу. При переведенні дати на сучасне літочислення (6689—5508) отримуємо 1181 р. Точна дата з антиязичницьким написом на хресті наштовхують на припущення, що їх зроблено у зв'язку з якимись особливими подіями в історії Перемишля. Цікаво, що 1181 р. збігається з 200-річним ювілеєм першої згадки про це місто у писемних джерелах. Під 981 р. літописець занотував похід київського князя Володимира на Перемишльську і Червенську землі та їх приєднання до Київської держави. Можливо, саме пам'ять про цю подію знайшла своє відображення у написі на хресті як свідчення перемоги Володимира над хорватським племінним об'єднанням, що в поглядах сучасників асоціювалася з перемогою над язичниками, єретиками, і тому на цій реліквії з'явилася монограма, яка утверджувала всеперемагаючу силу Христа та антиязичницький напис. Цілком реально також припустити, що виготовлення цього хреста було приурочене до приходу одного з невідомих нам єпископів на перемишльську катедру.

Літерами, монограмами і навіть цілими написами помічені хрести-енколпіони Галицької землі. Найбільше їх знайдено у Галичі, Перемишлі, Звенигороді, Теребовлі, Львові[23]. Особливо цікаві енколпіони зі зворотними написами. Окремі дослідники відстоюють версію про їх київське походження, хоч їх могли виготовляти також в інших великих містах. Перші хрести цього типу могли дійсно з'явитися у Києві тоді, коли там вже знали про розгром Північно-Східної Русі в 1237—1238 рр. ордами Батия і про небезпеку, що загрожувала Києву. У зв'язку з цими подіями на енколпіонах з'явився напис „Святая Богородице помагай"[24].

До рідкісних знахідок відноситься дерев'яний хрестик зі Звенигорода з буквами СВДІСХ[25] та частина панікадила, що знайдена на місці церкви Спаса у Галичі з написом „СНСЛА ЦРКИА"[26], який мав своє продовження (II, 2). З Галицької землі відомі кам'яні та металеві іконки з монограмами. Прикладом може слугувати бронзова іконка з Городниці (II, 3)[27].

---

[23] Петегирич В. Хрести-енколпіони Галицько-Волинської землі XI—XIII ст. // Міжнародний історико-археологічний семінар „Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій у другій половині I — на початку II тисячоліття н. е." Чернівці, 22—24 вересня 1994 року. Тези доповідей та повідомлень.— Чернівці, 1994.— С. 38—40.

[24] Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI—XIV вв. Свод археологических источников.— М., 1974.— Вып. ЕІ-44.— С. 39.

[25] Свєшніков І. К. Дослідження пригорода літописного Звенигорода // Вісник АН Української РСР.— 1985.— № 11.— С. 43.

[26] Старчук І. Д. Металеві прикраси ранньофеодальної доби в західних областях УРСР. Рукопис. Архів Інституту українознавства НАН України, спр. 38.— С. 105—106.

[27] Петегирич В. М. Пам'ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю // Археологія.— 1983.— Вип. 42.— С. 50.

Повні написи збереглися на срібних перстеневих печатках з Молотівського скарбу[28]. На плоских круглих щитках трьох перснів вигравірувані зображення птахів. По краю щитків зроблено написи кирилицею. На одному: „**СКОЧКОВА + ПЕЧАТ**", на другому — „**ВАНОВА + ПЕЧАТ**"[29]. Напис на третьому менш чіткий (II, 4—6). Можливо, його можна відчитати як „**ПОТАПОВА + ПЕЧАТ**". Молотівські перстеневі печатки, очевидно, відносяться за знайденими у складі скарбу чеськими монетами до другої половини XIII — першої половини XIV ст.[30]

Доволі часто написи вміщували на звисаючих свинцевих печатках, що підвішувалися до документів. Зокрема, у Галичі та Іванівці біля Перемишлян виявлені звисаючі печатки з написом „**ДНЬСЛОВО**"[31] (II, 11).

Наведені відомості переконливо свідчать про достатньо поширену грамотність міського, можливо й сільського населення Галицької землі. Незважаючи на поверхову вивченість території, у тому числі й великих міст, вдалося зібрати чималу колекцію писал (стилюсів), за допомогою яких створювалися різні написи, а також велику добірку відомих у Галицькій Русі виробів з написами чи окремими буквами. Слід зазначити також широку географію знахідок цього типу давньоруських пам'яток, які були сконцентровані не тільки у відомих містах. Багато їх виявлено під час розкопок невеликих городищ, у селах.

Написи на пряслицях, амфорах, кістяних виробах, букви на денцях горщиків, плитках, на багатьох виробах з кольорових металів, правдоподібно, були зроблені рядовими міщанами або й селянами. Таким чином, археологічні матеріали дають змогу певною мірою визначити соціальний стан власників речей, отримати матеріальні докази про ступінь грамотности відповідних соціальних груп, доповнюючи і конкретизуючи свідчення писемних джерел, які містять дані про грамотність у князівсько-боярському середовищі.

Найбільш ранні з таких знахідок відносяться до другої половини XI ст., а переважна більшість датується XII—XIII ст. На цей час припав розквіт культури міст Галицької землі. Інтенсивно розвивалися ремесло і торгівля, будувалися численні монументальні споруди, розширювалися економічні та культурні зв'язки з іншими землями. У цьому контексті мусила інтенсивно поширюватися грамотність серед населення.

---

[28] Грушевський М. Молотівське срібло // Записки НТШ.— 1898.— Т. 25.— С. 1—5; його ж. Молотівське срібло // Записки НТШ.— 1899.— Т. 31—32.— С. 3—4.

[29] Старчук І. Д. Металеві прикраси...— С. 105—106.

[30] Гончаров В. К. Художні ремесла // Історія українського мистецтва.— К., 1966.— Т. 1.— С. 392.

[31] Пастернак Я. Старий Галич.— С. 200.— Рис. 83, 3; Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв.— М., 1970.— Т. 1.— С. 184—186.

Volodymyr PETEHYRYCH

ON WRITING UTENSILS AND THE CYRILLIC INSCRIPTIONS ON PARTICULAR OBJECTS OF THE 11TH — 14TH CENTURIES, AS DISCOVERED AT VARIOUS LOCALITIES IN HALYCHYNA

Due to archeological observation and field research, the data bank of the known written sources is constantly expanded, or new sources are discovered. Today it is archeology that provides for most findings as regards the ancient sources of Old Ukrainian penmanship. Inscriptions on particular objects, e. g. on spindle-whorls, crosses, small icons, church plate, or seals, make up a separate group. In this respect, some writing utensils are very informative, like the so-called *pysalos*, that is, the sticks of bone or metal, pointed at one end and blade-shaped at the other, serving to make inscriptions, or write documents and acts on parchment. They were discovered at the locations of various ancient settlements.

From the manner these inscriptions or individual letters are written in, as well as from the geographical distribution of these findings, one can infer that literacy was well-spread in Halychyna, and judge of its level among different social strata.

Віра ФРИС

ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД РЕПЕРТУАРОМ, ІСТОРІЄЮ СТВОРЕННЯ І РОЗВИТКОМ УКРАЇНСЬКОЇ РУКОПИСНОЇ КНИГИ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ

Сфера функціонування рукописної книги в Україні у XVI — першій половині XVII ст. була доволі широкою, охоплювала різні аспекти людського життя. Рукописні книги використовувалися у релігійних дійствах, навчальному процесі, суспільно-політичному житті.

Репертуар збережених книг, що були написані у цьому періоді, представлений переважно Євангеліями, яких є близько 92 лише точно датованих. А точно датованих Апостолів збереглося понад 30, причому більше третини з них переписані з Апостола 1574 р. львівського друку. Є й копії з Апостола, видрукуваного Франциском Скориною. З-поміж іншої богослужбової літератури збережено від одної до семи книг, 28 комплектів Міней та сім Прологів, вісім Тріодей пісних і чотири Тріоді цвітні, невелику кількість Анфологіонів, Октоїхів, Служебників, Псалтирів, Ірмолоїв. Серед нелітургійних книг найбільше Євангелій учительних — сім, а також „Бесід“ на теми Євангелія Йоана Золотоустого (сім рукописів). Цього ж автора є ще збірник „Слів“ та два Маргарити. Крім того, виявлено окремий кодекс „Казання на Різдво“, десять книг з церковного права: книга Федора Студита, Номоканони, Кормчі, Устави та два рукописні збірники. Один з них, переписаний близько 1568 р. у Ярославі, містить старозавітні тексти із шести книг Біблії, видрукуваної Франциском Скориною у Празі у 1517—1519 рр., тлумачення Йоана Золотоустого, а також „Слово... Єфрєма ѡ книжном чтѣніи“ та „Слово нѣкоєго Чорноризца о кнігах“[1]. Другий збірник, переписаний у 1644 р., містить статті полемічного характеру: „Для чого не можемся згодити з римлянами“, „Артыкулы вѣры стои православнои кафоличєскои“ та інші[2]. Серед збережених книг є Печерські Патерики, Листвичники, Хронограф, „Бесіди“ Макарія Єгипетського, відредаговані в Острозі Кипріяном[3], та Діоптра Віталія ієродиякона[4]. Збереглися переписані на Волині „Слова постничєськіє“ Никона Чорноризця*.

[1] Российская Национальная библиотека в Санкт-Петербурге (далі — РНБ в Санкт-Петербурге), отд. рукописей, основное собрание, № F°.1.4.

[2] Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 4, № 362/2.

[3] Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія.— К., 1990.— С. 121—122, 129—130.

[4] Там само.— С. 126—127.

* Ця книга вперше була надрукована 1598 р. у Вільні в друкарні Мамоничів, яка мала тісні контакти з Україною, і Волинню зокрема.

Окремої уваги заслуговує Служебник, відомий в історіографії як „Служебник Петра Могили", переписаний Лаврентієм Яцковичем[5]. В. Александрович на основі знайденого ним заповіту сина священика львівської Успенської церкви Івана Васильовича Боярського висунув гіпотезу, що Служебник, ймовірно, був переписаний у Львові, оскільки в заповіті вказано, що „Pontificał Ruski" Івана Боярського, котрий у нього взяв „пожичальним способом" П. Могила, у Могили забрати і віддати матері, бо книга дуже дорога і гарно мальована"[6]. Погоджуючись з В. Александровичем, гадаємо, що йдеться справді про згаданий Служебник, який, можливо, був створений у Львові.

Загально проглянувши репертуар збережених рукописних книг України XVI — першої половини XVII ст., можна констатувати, що він незначний. Це почасти треба пояснювати як традиційністю у підборі книг для переписування, так і універсальністю використання книг наявного репертуару. Євангелій до нашого часу збереглося найбільше. Без них не обходилися ні при щоденному та святковому богослужіннях, ні при обрядах хрещення та похорону. З надзвичайною повагою і шаною ставилися до цієї книги як в часи різних природних та суспільних катаклізмів — пошестей, повеней, воєн, так і пам'ятних для окремих місцевостей подій, наприклад, завершення будівництва храму. Ці фактори часто ставали причиною для замовлення чи купівлі готового Євангелія.

Можливо, наявність великої кількости Євангелій у побутовому вжитку українського населення потрібно пояснювати і впливом протестантизму, бо ж відомо, що ні Православна Церква, ні Католицька не схвалювали самостійного читання книг Біблії мирянами.

Євангелія використовувалися й при навчальному процесі у школах. Але їх, звичайно, „не зачитували" так, як, скажімо, Букварі чи Псалтирі. До вивчення Євангелія приступали у старшому віці, засвоївши необхідні початкові знання та навчившись поводитися з книгою[7]. Відповідно й ставлення до неї було шанобливішим, обережнішим, що відбивалось як на написанні цієї книги, так і на її оформленні. Великого значення надавалося зовнішньому виглядові списку, тому, як тільки книга втрачала окремі аркуші (здебільшого початкові або кінцеві) чи забруднювалася, священик починав клопотання про придбання нової[8]. Старий примірник звичайно клали у церковну скриню, в якій зберігали цінні церковні речі, що не використовувалися для щоденного вжитку. У великих і багатших церквах часто було декілька Євангелій. Яскравим свідченням цьому є

---

[5] Центральна наукова бібліотека імені В. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ НАН України), від. рукописів, П. 60/647 (Софія Київська).

[6] Александрович В., Мицько І. Архієрейський служебник і Требник Івана Боярського // Пам'ятки України.— 1993.— № 1—6.— С. 78—79.

[7] Щодо навчання з Євангелія, то цікавим є запис на Євангелії 1588 р., у якому йдеться про те, що книга переписана „справою и накладом сщнноєрєѧ Дементєѧ, а справовал ку чти и хвалє во тройци єдиномоу Богу длѧ наоуки сыну своєму Рєдькоу". Див.: Российская государственная библиотека (далі — РГБ), отд. рукописей, ф. 209, № 5, с. 235.

[8] Про те, що саме священики найчастіше виступали ініціаторами придбання до церкви нової книги, свідчать покрайні записи, в яких згадуються священики, що „повеліли" писати, а також записи, коли священики згадуються по імені — при якому священикові книга покладена в храм. Тут характерними є записи на Євангелії 1567 р., на Тріоді цвітній 1608 р. (Харківська наукова бібліотека імені В. Короленка (далі — ХНБ), від. рукописів, № 819081, арк. 10—29; ЦНБ НАН України, від. рукописів, № 79/638 (Софія Київська), арк. 285 зв.

інвентарі церкви Успіння Богородиці у Львові[9], у яких натрапляємо на часті згадки про кілька Євангелій у самій церкві, а також їх копії, що знаходили ревізори під час перепису майна у скринях та шухлядах[10].

Слід зазначити, що основна маса збережених донині книг потрапила у новітні книгозбірні з церков, менше — з монастирських збірок. І зовсім поодинокими є примірники, які в XVI—XVII ст. належали приватним особам. Це, звичайно, не могло не вплинути на загальне звуження репертуару книг, доступних дослідникам.

Оскільки Євангеліє використовували доволі часто — на його основі готували проповіді на євангельські теми,— то, природно, мусило виникати багато різноманітних неясностей, пов'язаних з тлумаченням „темних місць". Думається, саме цим можна пояснити той факт, що серед збережених книг значну кількість становлять Євангелія учительні та „Бесіди" Йоана Золотоустого на теми Євангелія. І це притому, що в 1569 р. уже було надруковане учительне Євангеліє, яке набуло значного поширення в Україні. Про популярність учительних Євангелій свідчить і той факт, що в інвентарі із 54 книг при церкві Успіння Богородиці у Львові 1579 р. було одне напрестольне Євангеліє і аж чотири Євангелія учительних[11].

Загалом же більшість збережених книг мають літургійний характер. Із них значна частина новозавітні: Євангелія, Апостоли. Не менше, напевно, було й Псалтирів. Так, згідно зі шкільним статутом Львівської братської школи, дидаскал „повинєн [...] учити і на письмі подавати от граматики, рєторики, діалєктики, мусики и от прочихъ кніжныхъ поєтовъ и от свѧтого Євангєлія, от книг Апостольских"[12]. Іван Вишенський також перераховує книги, з яких вчилися у школі: „[...] краще тобі вивчити Часословець, Псалтир, Октоїх, Апостол, Євангеліє та інше, що до церкви належить"[13]. Щодо Псалтирів, то нині маємо відомості здебільшого про ті з них, які не дійшли до нашого часу. Про це свідчать помітки в інвентарях бібліотеки Львівського Ставропігійського братства[14]. Псалтирі переписувалися особливо часто як книги шкільного вжитку для початкового навчання.

Відомо, що Йов Княгиницький переписав Псалтир для князя Олександра Острозького[15]. Але природно, що книги шкільного вжитку не менш інтенсивно зачитувалися, ніж переписувалися, швидко приходячи в неналежний стан. Так, на книзі Федора Студита 1577 р. є такий напис: „Написаны быст сїи двѣ книзѣ Студит и Псалтырѧ [...]"[16]. Книга Федора Студита збереглася й донині, а Псалтир, напевно, „зачитали".

---

[9] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 129, оп. 1, спр. 1127, арк. 4; спр. 1365, арк. 1.

[10] Що книги зберігалися і в шухлядах, свідчить, зокрема, інвентар Львівського Ставропігійського братства, де сказано: „Rewizia Sosudochranitelnicy górney N 1. Szuflada [...] 1 Ewangelia w Czarnym Aksamicie [...]" (ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 1127, арк. 4—5).

[11] ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 1033, арк. 1—4.

[12] Порядок школьний // Галичанинъ. Литературный сборник, издаваемый Яковомъ Головацким.— Львовъ, 1868.— Кн. 1, вып. II.— С. 76.

[13] Вишенський І. Твори.— К., 1959.— С. 57.

[14] ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 1033, 1034, 1050.

[15] Житіє Іова пера Ігнатія Симоновича з Любарова // Зоря Галицька яко Альбум на год 1860.— Львів, 1860.— С. 225—251.

[16] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77, № 66, с. 13 зв.— 16 зв.

Тут можна провести аналогію з друкованими підручниками XVI — початку XVII ст. Незважаючи на великі тиражі „Букваря", видрукуваного у Львові 1574 р., в Острозі 1578 р., „Адельфотеса" 1591 р., „Граматіки словенскої" Лаврентія Зизанія 1596 р., „Букваря" Тимофія Вербицького 1627 р., до нас дійшли лише одиничні їх примірники або фрагменти текстів[17].

У кінці XVI — на початку XVII ст. потреба арґументації під час полеміки сприяла появі цілої низки полемічних творів. Частина цих творів була надрукована, а частина розповсюджувалася у списках. Зокрема, у списках розповсюджувалися твори Івана Вишенського, а також деякі інші, як, наприклад, „На другий лист [...] Іпатія єпископа до [...] княжати Костантина відповідь" Клірика Острозького, відома лише у двох рукописних копіях[18]. Робилися також копії і з друкованої продукції.

Великий вплив на різноманітність репертуару книг, зрозуміло, мали замовники, серед яких переважали духовні особи: священики, дяки, ігумени. Багато книг, як згадувалося, замовляли сільські громади або окремі мешканці з подяки, що Господь оберіг їх від морів, пошестей чи інших стихійних лих, а також у зв'язку з побудовою нової церкви або після окрадення церкви злодіями. Судячи з документів церковних візитацій більш пізнього часу, такі випадки були непоодинокими, про що свідчать окремі записи такого змісту: „Wewnątrz oprócz obrazów nic niemasz, xięge ze wszystkim złodzieie zabrali"[19]. Проте чи не найголовнішою причиною, що спонукала ту чи іншу особу замовити або купити книгу, була турбота про спасіння душі — як власної, так і своїх близьких.

У Євангелії 1584 р. читаємо, що „каждый поп или навчител повины Єго прєдкы котрыи прєставили завшє поминати, а за живых Господа Бога просити [...] токмо жєбы за отпущєниє грѣхов была, ажєбы был спомын [...]"[20]. Побажання вкладників з часом не змінилися, і у Євангелії 1631 р. маємо такий запис: „[...] коупила шолтыска и кнѧгынѧ Квѧтонскаѧ за злотых и коу храмоу [...] напрєд за прєставлъшагосѧ раба Божіа Іакова малжонка своєго, шолтыса Квѧтонского, потом за своє здоровѧ и за отпущеніє грѣхов изъ своимъ малжонкомъ Григорієм дрѹгым зъ своим Синѡм Лєсом. А который сщєнникъ с тых книг будє справовати и людіи наоучати повинєнъ Господа Бога просить вышрєчєных"[21].

Подібних записів на Євангеліях є дуже багато. Наприклад, Євангелія 1545, 1552, 1558, 1565, 1584, 1593, 1598, 1600, близько 1650 рр.[22] В усіх

---

[17] Див.: Граматика Івана Федорова.— К., 1964; Первопечатник Иван Федоров. Описание изданий и указатель литературы о жизни и деятельности.— Львов, 1983; Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні.— Львів, 1981.— Кн. 1.— № 2, 3, 4, 22, 20, 36, 40, 83 та ін. Фрис В. Перший київський буквар // Український історичний журнал.— 1992.— № 4.— С. 106—108 та ін.

[18] Див.: ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 3; ф. 77, № 59 та ін.; Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 4726, с. 52—116; ЛНБ НАН України, від. рідкісної книги, СТ-П-4453, с. 341—590.

[19] Фрис В. О распространении русских старопечатных книг XVI—XVIII вв. на западноукраинских землях // Федоровские чтения 1980.— М., 1984.— С. 105.

[20] Національний музей у Львові (далі — НМЛ), від. рукописів і стародруків, F N 297, арк. 9—34.

[21] РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, собрание Ю. Яворского, № 30, л. 166 об.

[22] НМЛ, від. рукописів і стародруків. F N 162, 431, 500, 564, 297; Q N-250; F N 254; Музей мистецтва книги у Львові (далі — ММК), Р-48; Наукова бібліотека Харківського державного університету, від. рукописів, № 193, с. 10.

названих книгах є покрайні записи, де вказано саме таку причину їх вкладу в церкву.

Доволі часто замовлялись для переписування і нелітургійні книги. Наприклад, для братства „ремесла шевського" з Куликова був виготовлений церковний Устав, переписаний у 1594 р.[23] Взагалі ж значна частина замовлень на переписування книги чи факт її купівлі громадою були наслідком звернень священиків, які уміли схилити громаду чи окремих заможніших парафіян до придбання книг. Траплялося, що вкладники самі переписували книги, особливо коли вкладниками виступали самі священики, як у випадку з Євангелієм 1559 р., що його виготовив ієрей Олексій Кузьмінський з церкви св. Параскеви[24].

Торкаючись питання про переписувачів книг, ми спираємося здебільшого на покрайні записи цих же книг. Відомості, які нам вдалося з'ясувати, зокрема, стосовно соціального стану переписувачів української книги XVI — першої половини XVII ст. та кількости переписаних ними книг, коротко сформульовані у наведеній далі таблиці.

Соціальний стан переписувачів	Кількість книг
Фахові переписувачі	4
Священики	40
Дяки, диякони	31
Дидаскали, школярі	11
Поповичі	19
Ченці або особи, пов'язані з монастирями	12
Представники вищої церковної ієрархії	3
Представники ремісничого та міського середовища	5
Особи, які вказали лише своє ім'я	39

Як бачимо, книгописанням займалися особи різного соціального стану, а передовсім священики та ченці. І це зрозуміло, бо, як правило, саме цей контингент мав навики письма, найкраще знав потреби церкви, був вихованим у традиції, згідно з якою переписування книг уважалося проявом служіння Богові. Крім того, церкви були досить бідними, і це також спонукало священиків братися за перо, аби мати при потребі ту чи іншу книгу. Для прикладу можна назвати Тріодь пісну 1566 р., Євангеліє 1610 р., Апостол 1619 р.[25]

Переписування спеціально для церкви засвідчує Євангеліє 1557 р., на останньому аркуші якого записано: „[...] в лѣто 7065 [...] въ Унѧвѣ монастири придал єї р[аб] б[ожий] свещенноскимник Касїанъ к церквѣ". А вгорі є приписка: „Касіан придал сіє євангеліє к храму Преобр[аженіѧ] за своє отп[ущеніє] грѣхов и своих родителїи. Боже, даи на вѣчнѹю памѧть"[26]. Приписки зроблено тим же почерком, яким написана книга.

Інколи писали книги і в скрутних життєвих обставинах, щоб утвердити свій авторитет. Так, наприклад, дяк Васко, переписавши казання

[23] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77, № 48, арк. 223 зв.
[24] Biblioteka Narodowa w Warszawię, zbiory specjalne, акс. 2325.
[25] Ibid.— Akc. 2502, 2801; ХНБ, від. рукописів, № 819130;
[26] Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiory specjalne, akc. 2572, k. 345.

на Різдво Христове, додає: „Сє азъ написа многогрѣшний рабъ Божий Васко [...] рекомий дачом. Исписа сіє оустꙋпиньцє до сєла газ[...] Пωдкоръткωв;“ „Ѿць Романь сіа тетрадь Ѿдати належит до роук Ваших власных. А ты Ѿче Романе не чоудоуй же са так злє вписалω бо есми барзо при великои нꙋждѣ сіє писал, бо ма пωп стоупницький єі разъ перед громадоу водил, бо хотѣл щобы ма из сєла висадил алє моу Господь Бог не помог“[27].

Разом з тим, як видно з таблиці, до книгописання прилучалися й ті особи, для яких це заняття було не завжди звичним, наприклад, ремісники. Так, у Євангелії 1573 р. відзначено, що „писав Мацѣиско [...] кравец“[28]. У Євангелії 1563 р. вказано, що [...] „писал еи раб Бжий многогрѣшний Миско лꙋчниковичъ Кремянецькый в разꙋмѣ младом на мислех великих“[29], а в Євангелії 1613 р. згадує про себе „Сидор Іванович стелмахов син“[30]. Те, що значна частина переписувачів не вказала свого роду занять, дає підставу вважати, що вони належали до світського стану, оскільки у XVI—XVII ст. духовенство було поважане у суспільстві, і приналежність до нього усіляко відзначалася і підкреслювалася. Серед останніх рідко зазначається, що конкретна особа була фахівцем-переписувачем. Винятком є чітко сформульоване повідомлення про людину, яка фахово займається виготовленням книг, вміщене у Євангелії, переписаному у 1590 р.[31] Тут читаємо, що писар Ігнатій попович сам книгу „писал и вязал дроуг и товариш и работник книжный“. Є також згадка про ченця, який переписував усі монастирські книги[32]. Трапляються випадки, коли особа, яка переписала книгу, походила зі середовища канцеляристів-писарів. Наприклад, у „Івашка писара“[33] чи „Андрѣя писарчика“[34].

У ролі переписувачів нерідко виступали шкільні дидаскали та їхні учні, як, приміром, „чесний юноша Власій“[35] і Фома та його учень Михайло Васкович[36]. Дидаскали, очевидно, таким заняттям збільшували свої прибутки, а також надавали можливість учням повправлятися у письмі, причому на дуже серйозній і потрібній роботі. Маємо відомості про школу в Яворові, де у 1609 р. Георгій Тимкович, „дидаскал училища Яворовского“, переписав Євангеліє[37]; у 1616 р. „недостоинии Семионище“ в Рогатині „в школѣ на новому мѣстѣ“ переписав Апостола[38]. У місті Миколаєві біля Львова також була школа, і тут у 1619 р. Яків Кузьмич,

---

[27] Наукова бібліотека Львівського державного університету імені І. Франка (далі — НБ ЛДУ), від. рідкісної книги, № 200. III, арк. 392—401.

[28] НМЛ, від. рукописів і стародруків, F N 324, арк. 316.

[29] Львівський історичний музей (далі — ЛІМ), збірка рукописів, № Р-4, арк. 5—7.

[30] Biblioteka PAN w Kurniku, oddz. rękopisów, N 100.

[31] Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiory specjalne, akc. 2595, k. 291 zw.

[32] РГБ, отд. рукописей, ф. 256, № 131, л. 302.

[33] НБ ЛДУ, від. рідкісної книги, № 195. III, арк. 8 зв.

[34] ЛІМ, збірка рукописів, Р-54.

[35] РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, собрание М. Погодина, № 144, л. 298 об.

[36] ЛІМ, збірка рукописів, Р-60 (55), арк. 319.

[37] Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги.— К., 1960.— С. 112.

[38] НМЛ, від. рукописів і стародруків, F N 32, арк. 1 зв.— 6.

„учитель дѣтей“, також переписав Апостола[39]. І таких прикладів можна навести більше[40].

У XVI—XVII ст. сприйняття людиною книги було емоційним. Книга в її уявленні була дуже шанованим і сталим предметом, а тому надійним зберігачем інформації, особливо тої, яку хотілося зафіксувати навічно. Так з'явилися покрайні записи, яким при дослідженні питання про замовлення книги, її переписувачів та читачів завжди приділяється велика увага. Виписуючи власне ім'я на книзі, переписувач стверджував своє „авторство“ і разом з тим залишав відповідні повідомлення читачеві. Рукописні книги містять приписки не лише переписувачів, але й власників, вкладників, дяків та священиків тих церков, у яких перебували книги. Тому доволі часто, крім основного тексту, знаходимо у книгах різні вставки, зроблені на вільних від основного тексту (чистих) частинах аркушів у кінці розділу чи в кінці книги, на полях та форзацах. Покрайні записи, як правило, дають найбільш достовірну інформацію про час та місце створення книги, ім'я переписувача. Нерідко з покрайніх записів можна довідатися про долю книги, краю, де вона знаходилася. Характерними є записи на Мінеї з 1527 р., що зберігається у Науковій бібліотеці ЛДУ: „Ѹнига сѧ докончила в Люблинє за кралѧ Жикгимонта Августа лѣта зоз го, а от рож[дества] Христова року аѳзѳ [1569] го при Пєтру попу Спаском“[41]. На тому ж примірнику в іншому місці читаємо: „Почаласѧ церковъ новаа в Люблинє, муровали того року кгды Подзамчє горѣло и церковъ деревѧнаа згорѣла, року аχз [1607]“[42]. На Євангелії учительному залишив записи і очевидець штурму Львова військами Б. Хмельницького у 1648 р., коли „[...] войсками [...] Львувъ штурмовали [...] лечь мѣщанє отпиралися моцно“[43]. Частими є згадки і про напади татар; так на Пролозі, переписаному у 1579 р., є запис: „Рокѹ Бжиѧ воплощєнія аѳоѳ [1579] мца февруарима дня ·ѕ· ѡрда на Подгѹрѹ* била и люди великое mnozstwo набрала и ѡгнєм и мечєм збѹрили, навєт и панов знатных забрано в неволю“[44]. Ще один запис про напад татар: „афчд [1594] доздє писаніє многогрішного и блоуднаго ѡлеѯєа диака того ж лѣта ѡ стом. Пєтрѣ татарє Покутє зопсовали и Галич спалили и через Бєскиди перешли на оугорскоую землю турковы на пом[...]на цѣсарѧ воєвати“[45]. Унікальним є невеличкий (у 8°) Служебник, що перебував у козацькому таборі під час битви під Берестечком, про що свідчить запис: „Tą xięźkę w Taborze kozackim pod Beresteczkiem wziętą. Anno D[omi]ni 1651 in Julio“[46]. Крім записів про воєнні лихоліття трапляються записи про природні явища[47].

[39] Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiory specjalne, akc. 2502, k. 367 zw.

[40] Більш конкретно про записи на книгах, у яких трапляються згадки про школи, дидаскалів та школярів, див.: Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії культури доби феодалізму.— К., 1972.— С. 92—96.

[41] НБ ЛДУ, від. рідкісної книги, № 202.III, арк. 1.

[42] Там само.— Форзац.

[43] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77, № 5, арк. 125.

* Тобто на Підгір'ї.

[44] РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, собрание Ю. Яворского, № 4, л. 206.

[45] РГБ, отд. рукописей, ф. 256, № 194, л. 42 об.

[46] РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, основное собрание, № Q. I.— 12, форзац.

[47] Більш конкретно про історичні записи та природні явища див.: Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год.— Львов, 1874.— С. 11, 21, 33, 34, 42, 43 та ін.

Цікавим є запис на Мінеї 1571 р., у якому писар, згадавши про себе, не забув відзначити, що „писал съ правдивого зводоу из миніи монастира печерского“[48], а не з будь-якої книги, що першою потрапила до рук.

Радість від того, що закінчена напружена праця над книгою, як і в попередні століття, нерідко проявлялася у такому традиційному записі: „Рад заяц ѿбѣгши тенета а писар рад добѣжавши послѣдней строки“[49]. А от на Псалтирі 1642 р. переписувач до традиційної фрази додає й своє порівняння: „Іак сирота бѣлой сорочцѣ, так рад писар послѣдней строцѣ, іак рад заяц тенета ѹбѣгши, так писар концѹ приспѣвши“[50].

Переписуючи книгу, писар йшов за старими традиціями і, пам'ятаючи про читача, не лише прикрашав книгу, виділяючи заголовки та розділи, але й намагався остерегти себе від клятьби, яка могла послідувати при виявленні помилок, допущених ним під час переписування. Тому в рукописних книгах не є рідкісним явищем приписки зі зверненням до читачів, які знайшли б помилки, не клясти писаря: „а що в чом прегрѣшил простите благословите а не клените“[51]. Деякі писарі навіть пояснюють причини помилок: „аще сіа буду где ѿписал понеж не дух ни ангелом но рука бренна и сгмазныла ѿкайана грѣшна“[52]. Часом такі приписки носять моралізаторський характер: „ѿци братїе чтѣте, а не клѣнѣте Клятва бо іако ѡрьла где хочеть там сяде, а где не хочет там не сядет“[53].

Як видно з приписок на книгах, які несуть інформацію про їхню вартість, значна частина примірників писалася на продаж. Зрештою, як слушно вважає Б. Сапунов, власне ціни на книги значно обмежували коло користувачів[54]. Коливання вартости книги навіть в один і той самий час залежало від якости рукопису та його зовнішнього вигляду: формату, кількости аркушів, оформлення, оправи. В. Адріанова свого часу висловила припущення, що на ціну впливав і зміст книги[55]. На жаль, ми не володіємо достатньою кількістю відповідних записів, аби висловитися „за“ чи „проти“ такого припущення. Що ж стосується цін на книги в різний час, то Трефологіон 1542 р.[56] купили за „пувчварти гривни“, а Євангеліє 1545 р.[57] за 5 золотих. Євангеліє у 1552 р.[58] коштувало чотири золотих. У 60-х рр. XVI ст. ціни коливалися у межах 5—10 золотих[59], у 70-х рр.— 6—7 золотих[60], у 80-х рр. було заплачено 3 золотих за Євангеліє учительне, написане на папері, формат якого становив четверту долю ар-

---

[48] РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, собрание К. Михайловского, № F° 38, л. 174 об.

[49] РГБ, отд. рукописей, ф. 256, № 131, л. 302.

[50] РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, собрание Тиханова, № 162, л. 828 об.

[51] Там само.— Собрание Ю. Яворского, № 5, л. 381 об.

[52] Там само.— Собрание К. Михайловского, № F 26, л. 185.

[53] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 108, с. 799.

[54] Сапунов Б. В. Книга и читатель на Руси XVI в. // Книга. Исследования и материалы.— М., 1983.— № 46.— С. 60—79.

[55] Адрианова В. Материалы для истории ценъ на книги въ Древней Руси XVI—XVIII вв. // Памятники древней письменности и искусства.— [Б. м.], 1912.— Т. 178.

[56] НМЛ, від. рукописів і стародруків, F° N 423, арк. 292.

[57] Там само.— F° N 162, арк. 16.

[58] Там само.— F° N 431, арк. 14.

[59] ЛІМ, збірка рукописів, Р-45; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77, № 43, арк. 13 зв.

[60] НМЛ, збірка рукописів, F° N 324, арк. 17 зв.; ЦДІА України у Львові, ф. 204, оп. 4, спр. 424.

куша[61]. У 90-х рр. XVI ст. книга коштувала 6—8 золотих[62]. На початку XVII ст. ціни на книги лише трохи піднялися — в середньому книга коштувала 8—9 золотих[63]. Треба враховувати й те, що купівельна спроможність польського золотого упродовж досліджуваного періоду падала[64]. З десятиліття в десятиліття ціни зростали надто повільно (особливо на початку XVII ст.), й можна висловити обережне припущення, що наприкінці XVI — на початку XVII ст. рукописна книга загалом стала дешевшою порівняно з її вартістю. Тут слід додати, що коли книга виконувалася на замовлення, то замовник нерідко не лише платив за рукопис, але й під час роботи утримував переписувача: „[...] дал за ню и злотых писареви і на своий стравѣ тримал вї недѣл"[65].

Якщо співставити ціни на книги з цінами на предмети першої необхідности, продукти харчування, одяг чи худобу, то можна переконатися, що ціни на книги були усе ж таки високими, і саме вони значною мірою визначали соціальний стан власника книги. Проте не лише ціни були головним фактором у справі формування приватних бібліотек. Це видно з наступного прикладу. У 1590 р. за заповітом братчика Л. Малецького Львівському Ставропігійському братству була передана його чимала книгозбірня[66]. Достатком він не перевищував багатьох львівських купців, але зумів зібрати бібліотеку і, зрештою, не був єдиним книголюбом чи власником бібліотеки у Львові[67].

Про атмосферу торгів дає уявлення запис на книзі, де писар зазначає, що „книгу продав за 7 злотих, недорого Бога ради"[68].

Нерідко на рукописах трапляються приписки-застереження проти крадіїв, на які у свій час звернув увагу І. Франко[69]. Такі застереження були дуже поважні, адже людина, вкладаючи книгу до церкви, сподівалася заслужити душевне спасіння і відпущення гріхів, тому була особливо зацікавлена, аби книга не пропала, оскільки саме у цій церкві священик, як зазначено в одному з записів, „повинєн Господа Бога просити за отпущєнє грѣхов [...] до конца вѣка"[70]. Звідси грізна стилістика застережень: „[...] а кто мєл тую книгу ѡдалити [...] то на нєго проклѧтыє да будет стыx ѿць тии иже в Никєи [...] тогды маєт зо мною разсудитисѧ прєд милостивым Богом"[71]. Часто в записах називаються конкретні особи, які, на думку вкладника, могли б зважитися забрати з церкви книгу: „аби єи ни поп ни читєлник нє смѣл взѧти [...] нє только ѧ албо жєна, алє ни розаи мои ани жадєн поп албо учєник [...]"[72]. Є і гумористичні

---

[61] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 2, № 379, арк. 13.

[62] Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiory specjalne, akc. 2491, 2596.

[63] РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, собрание Ю. Яворского, № 30, л. 166 об.; ЛІМ, збірка рукописів, Р-56, арк. 15—41.

[64] Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Львів, 1907.— Т. VI.— С. 84—86.

[65] НМЛ, від. рукописів і стародруків, F° N 479, арк. 96.

[66] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 337, с. 599—600.

[67] Исаевич Я. Д. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI—XVII вв. // Федоровские чтения. 1976.— М., 1978.— С. 65—76.

[68] ЛІМ, від. рукописів і стародруків, Р-37, арк. 275 зв.

[69] Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1982.— Т. 37.— С. 256—259.

[70] ХНБ, від. рукописів, № 819081, арк. 27.

[71] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 422, арк. 8—11.

[72] НБ ЛДУ, від. рідкісної книги, № 1536. III, арк. 17—19.

застереження, наприклад: „А хто бы єі мавъ оукрасти, то буде свинѣ пасти“[73].

Покрайні записи завдяки своїй різноплановості допомагають нинішнім дослідникам краще зрозуміти і стосунки між людьми того часу, спосіб їх мислення. Добре ілюструє це запис на Євангелії 1625 р.[74] Гроші на нього дала „пані судна“, а спонукало її до такого вчинку те, що її ключниця „Татіяна Волосова жона“ раптово померла, а „пані судна“ зароблені ключницею гроші, що зберігалися у неї, віддала до церкви на Євангеліє та його оправу в срібло.

Узагалі ж покрайні записи є надзвичайно широким та повчальним джерельним матеріалом, який дає змогу доповнити і розширити знання не тільки з історії та культури краю, але й соціальної психології його мешканців. Завдяки їм вдається повніше зрозуміти і сферу функціонування рукописної книги, встановити, ким були замовники, переписувачі, вкладники цих книг та інше.

* * *

Створення рукописної книги в Україні загалом подібне до книгописної практики інших країн. Припускають, що уже в перші роки введення писемности тут виникали спеціальні майстерні-скрипторії, які продукували книги[75]. Вони створювалися спочатку при княжих дворах, монастирях і соборах, оскільки сама книга обслуговувала передовсім потреби церкви і вимагала значних фінансових засобів. Кожну книгу того часу виписували надзвичайно старанно освічені люди, фахівці у цій справі.

Найдавніші книги писалися уставом. Але вже у XVI ст. устав був витіснений півуставом. Темпи цього процесу і навіть його причини були різними залежно від складности тексту і цільового призначення книги. Так, для виготовлення основних богослужбових книг — Євангелія та Апостола — устав використовували особливо довго. Бо крім того, що з цих книг відправляли літургію, вони мали ще й загальне сакральне значення.

Від початку XVI ст. майже всі книги почали писатися півуставом. Це торкається як кодексів, різноманітних збірників, так і літургійних текстів. Але в різних реґіонах України півустав набував своїх особливостей, співзвучних зі специфікою місцевої культурної традиції і обставин. Я. Гординський з цього приводу зауважував: „[...] само письмо, почерк, уклад рукопису достроювалися звичайно до певного одноцільного мистецького смаку так, що кожна стрічка творить естетичну цілісність“[76]. Еволюціонуючи від форм, значно наближених до уставу, півустав постійно змінювався до більш простих і порівняно демократичних варіантів. У різних реґіонах цей процес відбувався у різний час.

Найдовше давні традиції збереглися на Волині, де в першій половині XVI ст. у рукописних кодексах простежується дотримання традицій ти-

---

[73] НМЛ, від. рукописів і стародруків, Q N 68, арк. 3—5.

[74] Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiory specjalne, akc. 2505, k. 289 zw.

[75] Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги.— К., 1960.— С. 7.

[76] Гординський Я. Слідами старої української культури. Культура рукописної книги на Україні в XVI ст. // Стара Україна.— 1924.— Ч. 7—8.— С. 106.

пового уставу. З цього часу маємо Пролог 1530 р. та Мінею 1536 р. з Загорова. Їх письму властива певна архаїчність, притаманна книгам XV ст.[77] Та вже до середини XVI ст. це письмо, ніби законсервувавши традиції XV ст., набуло ряду особливостей, що відображали інноваційні процеси у книгописанні. Писати почали м'яким пером, через що вертикальні лінії та щогли літер ставали широкими. На противагу їм з'єднуючі лінії, виносні та розчерки були волосоподібними. Крім того, індивідуальний підхід переписувача до малюнку літер ще більше підкреслював вишуканість письма, що добре гармоніювало з усім оформленням рукопису. Ці особливості чітко простежуються у Євангелії з Дубна, переписаному близько 1550 р., Загорівському Апостолі 1554 р., Пересопницькому Євангелії 1556—1561 рр., Апостолі 1579—1580 рр., Митрополичому архиєретиконі близько 1590 р., Євангелії XVI ст.[78] Цим справді гарним, елеґантним письмом відзначаються волинські рукописні книги кінця XVI ст. Навіть у рукописах 1611 та 1636 рр. ще впізнається „волинська школа", хоч письмо має вже багато відмінностей, більш спрощене. Зразками такого письма можуть бути Апостол 1611 р. та Мінея 1639 р.[79]

Спираючись на давні традиції, київські переписувачі також досить довго зберігали більш давні форми півуставу. Цінним зразком такої книги є Євангеліє 1526 р., у якому півустав має більш давні традиційні форми графем, а рукопис прикрашений у кращих традиціях початку XVI ст.[80] Однак на той час у їхніх рукописах вже простежується тенденція до звичайного зменшення літер: здебільшого висота рядка не перевищує 3 мм. Це передовсім Євангеліє 1514 р., Мінея 1571 р., Шестоднев 1594 р., Печерський Патерик 1619 р.[81] Ця тенденція простежується і в 1642 р., коли у Ніжині було переписано Псалтир, висота рядка у якому сягала 2—2,5 мм[82]. Тимчасом на Волині вона сягала 5—7 мм. Оскільки літери стали маленькими, переписувачі почали використовувати відсічки, що робило літери чіткішими. Висока кваліфікація київських переписувачів сприяла створенню вишуканих книг.

На початку XVI ст. у рукописних книгах Галичини також можна побачити традиції XV ст. Однак зі середини XVI ст. маємо книги, письмо яких виконане невправно, не витримані пропорції, відчувається недбало заточене перо, неякісне чорнило. Прикладом таких рукописів є комплект Міней 1555 р., переписаних у Риботичах[83], Апостол 1559 р. з Потелича[84], Євангеліє з околиць Динова[85] з 1561 р. та інші. Це явище можна пояснити тим, що з 40—50-х рр. у Галичині з'явилася велика кількість книг, писаних людьми, для яких переписування було лише побічним заняттям.

---

[77] Biblioteka Lituvos Moslų Akademijos, rankraščių skyrius, F° 19.101; ХНБ, від. рукописів, № 819298.

[78] РГБ, отд. рукописей, ф. 256, № 131; Бугославский Г. К. Волынские рукописные евангелия и апостолы // Труды IX Археологического съезда в Вильне в 1893.— М., 1897.— Т. II.— С. 307; ЦНБ НАН України, від. рукописів. № 15512; РГБ, отд. рукописей, ф. 299, № 371; НМЛ, від. рукописів і стародруків, F° N 103; ХНБ, від. рукописів, № 819110.

[79] ХНБ, від. рукописів, № 819178, 819128.

[80] ЦНБ НАН України, від. рукописів. П. 417.

[81] РГБ, отд. рукописей, ф. 256, № 194, 209; РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, основное собрание, № Q. I.— 900; НБ ЛДУ, від. рідкісної книги, № 213. II.

[82] РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, собрание Тиханова, № 162.

[83] Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiory specjalne, akc. 2625, 2627, 2859.

[84] Ibid.— Akc. 2496.

[85] Ibid.— Akc. 2665.

Так, Мінеї з Риботич, Апостол з Потелича та Євангеліє з Динова писані священиками чи дяками. Подібна тенденція зберігалася і в більш пізній час, коли переписуванням займалися різні люди. Причому лише в окремих випадках можна побачити дві-три книги одного переписувача. Тут як приклад продукції переписувачів-аматорів можна назвати ще декілька рукописів: Євангеліє 1592 р., Устав церковний 1594 р., Апостол 1619 р., Казання на Різдво 1625 р.[86]

Упродовж XVI ст. паралельно з півуставом у книгописання входить скоропис. Але книг, переписаних ним, виготовлялося мало, і то, очевидно, лише для приватного користування (ми не беремо до уваги канцелярської книжкової продукції XVI—XVIII ст.).

Функціональну диференціацію вважають визначальним фактором, що впливав на письмо і зовнішній вигляд рукописної книги в Україні взагалі. Однак детальний аналіз наявного у нас матеріалу з XVI — першої половини XVII ст. дає підставу поставити під сумнів таке твердження. При порівнянні письма книг з однаковим функціональним призначенням і навіть однієї назви, приміром Євангелій, між ними часто простежується така диференціація, яку аж ніяк не можна назвати функціональною*. І тут стає очевидним факт читацького призначення книги. Це наводить на думку, що у XVI ст. в Україні (а ще раніше в Західній Європі)[87] відбувалася диференціація книги залежно від особи чи установи, для якої вона переписувалася. Тобто книга набувала певної персоніфікації.

Якщо Євангеліє призначалося для продажу, зокрема для небагатого покупця, який бажав вкласти його у церкву за своє здоров'я та душевне спасіння, то каліграфії та оформленню рукопису надавали меншого значення. Якщо ж виконання книги щедро фінансувалося або вона призначалася для подарунку якійсь високопоставленій особі чи великому храмові (що, зрештою, також не виключало значного фінансування), то тут використовувався особливий півустав, великі вправно виписані літери, щедре використання кіноварі, золота, інших фарб. Деколи такі книги писали на перґаменті, наприклад, Пересопницьке Євангеліє[88] чи Апостол[89]. Для оформлення такої книги запрошували художника, хоч можна припустити, судячи з мистецьки виписаних літер, що нерідко художник був і переписувачем[90].

При диференційованому підході до виконання книги велике значення мав рівень підготовки писарів. Виходячи з показника якости продукції, писарів можна поділити на дві категорії. Перша — це переписувачі, які одержали бодай мінімальну спеціальну підготовку (в основному це писарі з волинських і київських монастирів). Друга — своєрідні аматори, які взялися за перо або з набожних мотивів, або бажаючи прислужитися

---

[86] НМЛ, від. рукописів і стародруків, F° N 55; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77, № 48; Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiory specjalne, akc. 2502; НБ ЛДУ, від. рідкісної книги, № 200. III.

* Припускаючи, що окремі з них могли використовуватися для навчання, ми брали до уваги лише ті, які призначалися для церков чи монастирів.

[87] Киселева Л. И. Западноевропейская книга XIV—XV вв.— Л., 1985.— С. 249.

[88] ЦНБ НАН України, від. рукописів, № 15512.

[89] НБ ЛДУ, від. рідкісної книги, № 192. IV.

[90] Див.: Бугославский Г. К. Волынские рукописные евангелия и апостолы.— С. 307; ЦНБ НАН України, від. рукописів, № 15512.

священикові чи громаді, а також з метою заробітку. Вони часто не мали елементарної підготовки, не вміли приготувати якісного чорнила (що, як відомо, було доволі копіткою і складною процедурою).

Масове виготовлення рукописної книги в Україні у XVI ст. почало виробляти певні стереотипи у писарів. За характерними зовнішніми ознаками книги XVI — першої половини XVII ст. можна поділити на три типи: розкішні, звичайні і дешеві[91]. Книги першого типу писалися вмілими каліграфами, до їх оформлення залучали спеціальних майстрів. Траплялися, однак, випадки, коли книгу писав не фахівець, але для її художнього оформлення запрошували майстра. Тут добре помітна різниця, з одного боку, між неохайним півуставом і невправно виписаними найпростішими ініціалами й ломбардами, а з другого — прекрасними багатоколірними заставками та мініатюрами впевненої руки[92]. Більшість парадних книг, що дійшли до нашого часу, були переписані на Волині. З Галичини маємо таких книг лише одиниці.

До другого типу належать переважно літургійні книги, що використовувалися у більшості церков. Вони охоплюють також основну масу кодексів, переписаних у XVI — першій половині XVII ст. Такі рукописи прикрашені набагато скромніше. Їх переписувачами здебільшого були люди, які не мали відповідних знань та кваліфікації.

Третій тип — дешеві книги, в яких півустав часто переходить у курсив. Вони призначені для приватного користування або для обмеженого кола читачів. Прикрашені скромно або й не прикрашені зовсім. За змістом це здебільшого збірники з найрізноманітнішим складом статей, які висвітлювали атмосферу зацікавлень тогочасного читача.

Загалом диференціаційним елементом рукописної книги XVI—XVII ст. завжди слугувало її художнє оформлення. Розглядаючи поряд з малюнком письма оформлення рукописних книг XVI—XVII ст., варто підкреслити, що рукописна книга в Україні у XVI — першій половині XVII ст. була невід'ємною складовою тогочасного мистецтва.

Практично в будь-якому тогочасному рукописі сучасний дослідник може знайти елемент як класичного, так і народно-ужиткового мистецтва, відчути рівень творчого потенціалу виконавця, його освічености та глибину духовних зацікавлень.

* * *

У XVI—XVII ст. продовжувалися жваві культурно-освітні контакти між реґіонами України, завдяки чому відбувався активний книгообмін, який позитивно впливав на зовнішній вигляд рукописної книги.

Одним з найактивніших реґіонів у справі книгообміну була Волинь, що зумовлювалося рядом причин. Ця територія була більш захищена від набігів татар, впливу зовнішньої експансії. У монастирях зберігалися традиції давньої культури, у тому числі й культури творення книги. Завдяки фінансовій підтримці великих маґнатів сюди запрошували учених з інших країн, купували в інших місцях чи посилали туди власні рукописи.

---

[91] Вони аналогічні типам західноєвропейської рукописної книги. Див.: Киселева Л. И. Западноевропейская книга...— С. 46.

[92] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 2, № 57.

За рахунок меценатів можна було організовувати пошуки списків і перекладів, замовляти переклади чи братися за їх переписування або навіть редагування. Чи не найяскравішим прикладом волинського меценатства стала Острозька слов'яно-греко-латинська академія, створена й фінансована князем Костянтином Острозьким, яка фактично з кінця 70-х рр. XVI ст. стала першою науковою установою України. В академії та вченому гуртку при ній працювали (чи співпрацювали) талановиті вітчизняні мовознавці, викладачі, друкарі, відомі діячі з Росії, Білорусі, Греції, Болгарії, Сербії тощо[93].

У Галичині роль координатора інтелектуального життя і водночас своєрідного контактного осередку, що пов'язував багато регіонів, виконувало Львівське Ставропігійське братство. Маючи значну бібліотеку і весь час поповнюючи її, братчики проводили якнайширший обмін книгами з іншими культурними центрами України, особливо з Києвом.

Львівське Ставропігійське братство мало постійні контакти як з далекими і близькими землями, так і з парафіями та монастирями в селах, розташованих поблизу Львова. Причому переважно реалізовувалися вони через книгообмін і книготоргівлю. Братство продавало зі своєї бібліотеки окремі примірники книг, дарувало їх поважним особам або допомагало церковною літературою новозбудованим церквам. Слід гадати, що згодом у цих місцевостях доходило до власного переписування книг для церкви. Зразком для переписування інколи ставали книги, які надійшли з братства.

В інвентарях бібліотеки Львівського Ставропігійського братства є багато даних про його роль у розповсюдженні книг у XVI—XVIII ст. При передачі бібліотеки у підпорядкування іншої особи або при звірках наявности книг писали новий інвентар або робили помітки на полях старого з вказівкою про причини переміщення чи появи нових книг. З пізніших приписок на інвентарях стає відомою доля книг, які на час його складання перебували в бібліотеці братства. Так, біля запису „Апостол тетрований писаний" є більш пізня приписка: „Продан до Мешиске села"; поряд з „Апостолом писаним": „Проданъ под Самбур"[94]. При записі про Острозькі Біблії („Библей словенских три") стоїть приписка: „Єдну цареви Дмитрѣю дали"[95].

Оскільки цей інвентар складався у 1611 р., а приписка про подарунок зроблена трохи пізніше, то, очевидно, Біблію отримав Лжедмитрій І. Тут же натрапляємо на записи, які свідчать про зв'язки з іншими слов'янськими країнами[96]. Подібний факт є підтвердженням широких міжнародних зв'язків братства, коло яких, як відомо, охоплювало Віленське братство, білоруські культурні центри, Молдавію, Волощину, Росію.

Були у членів братства зв'язки з Москвою, куди неодноразово направлялися замовлення на отримання тих чи інших книг[97]. Про те, що

---

[93] Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія.— С. 48.

[94] ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 1050, арк. 7.

[95] ЛІМ, збірка рукописів, Р-135, с. 369.

[96] Ісаєвич Я. Д. До питання про діяльність Львівського братства в галузі міжслов'янських взаємин у XVI—XVIII ст. // Українське слов'янознавство.— Львів, 1960.— Вип. І.— С. 137—140.

[97] Крип'якевич І. П. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.— К., 1958.— С. 26.

їх бажання не залишались без уваги, свідчать неодноразові згадки в інвентарях про „Прелог руский, писаний", дванадцять міней московських, два Прологи московського друку, Євангеліє велике „аршинне друку московського"[98]. Зв'язки з Росією були взаємними: у збірках Москви та Санкт-Петербурга зберігається чимало книг, переписаних в Україні протягом XVI—XVII ст.[99], які потрапили в Росію відразу після написання.

У бібліотеці Львівського Ставропігійського братства в рукописних копіях були представлені твори одного з найвизначніших письменників-публіцистів XVI ст. Максима Грека[100]. Уже в 1601 р. у візитаціях бібліотеки згадується „Максима інока книга" або „Исповедание Максима" (ця книга по інвентарях братства прослідковується аж до 1731 р.)[101]. Як бачимо, програмний твір Максима Грека „Исповедание православной веры", написаний ним після 1538 р., потрапив до бібліотеки братства, ймовірно, наприкінці XVI — на початку XVII ст. і зберігався там протягом багатьох десятиліть. Ймовірно, ця книга потрапила до бібліотеки братства через посередництво Острозької академії або через Миляновицький гурток князя А. Курбського.

Братчики Львівської Ставропігії регулярно виділяли кошти на переписування книг для власної книгозбірні[102], а також дозволяли робити копії з привезеної літератури. Так, у збірці братства зберігалася рукописна копія з друкованого Уставу Онисима Радишевського[103], яка була зроблена при братстві десь після 1638 р.[104], а потім надійшла до бібліотеки Крехівського монастиря. Мистецтво львівських переписувачів було знане далеко за межами Львова. Недарма, наприклад, у 1603 р. молдавський господар посилав до братства за папером і за „добрими дяками" для переписування книжок[105].

Були в бібліотеці Львівського Ставропігійського братства і грецькі рукописні книги, про що свідчить запис в інвентарі, де вказано, що книгу, „котораꙗ сꙗ называєт Треоднєю кгрєцким языком писанаꙗ" староста братства видає під розписку віленському братчикові Василеві Тваровському, а разом з нею „позичил мѣнєй грєцких книг двох в них мѣсяцєй 12"[106].

[98] ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 1101, арк. 15; спр. 1223, с. 46; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 2170, арк. 26—37.

[99] Государственный исторический музей России. Москва, собрание Щукина, № 653, 40, 772; собрание Н. Барсова, № 1499.

[100] Хомишин М. Я. Поширення творів Максима Грека на Україні // Бібліографічна інформація і сучасність.— К., 1981.— С. 113, 114.

[101] Див.: Голубев С. Г. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.— К., 1883.— Т. 1. Приложение.— С. 167—171; Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi.— Lwów, 1836.— S. 63—68; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 3, спр. 370, с. 174.

[102] ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 1044, арк. 4 зв.

[103] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 78.

[104] Мицько І. З. Ідеологічна боротьба на Україні в XVII ст. і формування та склад бібліотек // Бібліографічна інформація і сучасність.— К., 1981.— С. 107.

[105] Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского ставропигийского братства.— Львов, 1886.— С. 34.

[106] ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 489, арк. 1.

Згадки про книги, переписані в Україні, є й у давніх інвентарях Росії. Так, в описі книг Воскресенського монастиря йдеться про збережений Псалтир, переписаний у Перемишлі єпископом Перемишльським і Самбірським Арсенієм у 1549 р.[107] Безпосередні зв'язки, обмін книгами сприяли запозиченню окремих способів книгописання. Так, Л. Костюхіна, досліджуючи книжне письмо в Росії XVII ст., відзначає запозичення в російських рукописних книгах з українських. Автор вважає показовим те, що український півустав поширився в Москві з кінця 50-х рр. XVII ст.[108], тобто після козацьких війн, коли значні маси людей переселялися на Схід. Водночас освічені люди з України жваво залучалися до культурного життя в Москві. На нашу думку, вплив українського письма в Росії почався набагато раніше, ніж масова еміґрація туди[109].

Взагалі ж у Росії користувалися популярністю праці острозького видавництва, переклади наукового гуртка. Саме завдяки збереженим російським спискам дізнаємося про перекладений у 1599 р. у Дермані збірник афоризмів „Пчела"[110]. Тоді ж значного поширення набували острозькі друки (в оригіналах та в рукописних копіях)[111]. Виявлено багато полемічних творів, а також книг, які на той час у Росії ще не виходили друком (Біблія, Маргарит, Книга о постничестві), а також підручники. Цікаво, що в Росії у XVII ст. до складу рукописних азбучників і тлумачних словників входила й „Граматика" Л. Зизанія 1596 р. або принаймні передмова з неї[112].

Викладений матеріал — лише частка фактів, що вказують на широкі культурні контакти, у тому числі й книжкові, України з різними країнами. На нашу думку, зв'язки з Білоруссю та Росією були побудовані таким чином, що рукописні книги більше поступали з України до них, ніж навпаки. Якщо з Росії присилались якісь книги, то були вони переважно друковані[113]. Потрапляли, звичайно, і книги рукописні. Так, список Геннадієвської Біблії, безперечно, зроблений в Росії. Проте видається досить проблематичним, щоб до нього могли мати доступ переписувачі книжок, скажімо, Волині. Відомо, що більшість книг у Галичині переписувалася по селах та містечках, і сумнівно, щоб переписувач їхав кудись далеко за зразком, тим більше якщо він незвичний для його ока і мовного сприймання. До речі, згадуваний уже список твору М. Грека, відзначений в одному з перших інвентарів, з однаковою ймовірністю міг бути переписаний у Росії росіянином або вихідцем з України, що зробило б його

[107] Сапунов Б. В. Книга и читатель на Руси XVI в. // Книга. Исследования и материалы.— М., 1983.— № 46.— С. 71.

[108] Костюхина Л. М. Книжное письмо в России XVII в.— М., 1974.— С. 63.

[109] Ковальский Н. П. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI — первая половина XVII в.).— Днепропетровск, 1985.— С. 36—38.

[110] Сперанский М. Н. Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности: Исследования и тексты // Чтения в обществе истории и древностей российских.— 1905.— Кн. 1.— С. 372—374.

[111] Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника.— М., 1981.— С. 142—143, 145—146.

[112] Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI — первая половина XVII в.).— К., 1987.— С. 51.

[113] Фрис В. О некоторых собраниях русских старопечатных книг во Львове // Федоровские чтения 1978.— М., 1981.— С. 165—167; її ж. О распространении...— С. 104—107.

дуже подібним до книг, переписаних в Україні. Копію могли зробити й в Україні. Одиничні примірники книг з Росії, що потрапляли в Україну, а також аналіз наявного матеріалу наводять на думку, що такі книги навряд чи могли мати істотний вплив на українську рукописну книгу, що досягла свого розквіту, швидше йшов зворотний процес. З України переїжджали в Росію діячі культури, освіти; вони вивозили свої книги, які переписувалися, передавалися в дар, продавалися. Звідси й впливи української рукописної книги на книгу російську. У цьому ж контексті видається цікавим міркування І. Льовочкіна стосовно впливів болгарської рукописної книги на російську. Він вважає, що болгарське письмо в XVI ст. не мало і не могло мати розповсюдження в Росії, оскільки болгарських книг тут були одиниці, у той час як своїх, переписаних у Росії, зокрема в Москві, було надзвичайно багато[114]. Можна думати, що цей висновок правомірний і стосовно України, яка тоді продукувала книги у великій кількості і сама їх експортувала, виступаючи до певної міри у ролі законодавця „моди".

Зовсім іншу картину спостерігаємо в ділянці внутрішніх зв'язків у самій Україні, де фіксуються часті запозичення, викликані жвавим і постійним обміном між Волинню та Києвом, Львовом і Поділлям, Києвом та Львовом. Так, переїзд Смотрицьких до Острога (і, відповідно, використання ними письма, яким вони навчилися писати ще вдома, у Смотричі) мав певний вплив на стиль письма всього острозького осередку[115]. Півустав, яким користувалися в Острозі наприкінці XVI — на початку XVII ст., більше подібний до подільського, ніж до волинського, хоч у ньому більшою чи меншою мірою проступають прикмети, характерні для Волині. Очевидно, на ці зразки орієнтувалися й писарі Дерманського монастиря[116].

Елементи вишуканого волинського письма спостерігаються у деяких книгах, переписаних у Галичині, так само, як галицького письма — у книгах Київщини чи Волині[117].

Можна сказати, що у XVI — першій половині XVII ст. помітний вплив функціональної диференціації на зовнішній вигляд книги. У той же час мала місце еволюція півуставу, яка в різних реґіонах проходила по-своєму. Відмінності почали проявлятися зі середини XVI ст. на Волині, а згодом у Києві та в Галичині.

При порівнянні книг одного функціонального призначення виявилося, що цей фактор не був основним, який би впливав на зовнішній вигляд книги. Істотною була персоніфікація книги, тобто призначення кожного окремого примірника чи групи книг для певного споживача. Книги писалися і оформлялися залежно від призначення, що призвело до появи трьох основних типів книг: розкішних, звичайних та дешевих. У цих книгах чітко простежується і різний рівень підготовки книгописців.

---

[114] Левочкин И. В. К вопросу о возникновении рисунка русских первопечатных шрифтов // Федоровские чтения 1985.— М., 1987.— С. 111—115.

[115] РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, собрание М. Погодина, № 840; ЦНБ НАН України, від. рукописів, збірка Мелецького монастиря, П., 119; ХНБ, від. рукописів, № 819328.

[116] ХНБ, від. рукописів, № 819139, 819072.

[117] Див.: НМЛ, від. рукописів і стародруків, F° N 26, 32; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77, № 26. 5; Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiory specjalne, akc. 2502; ХНБ, від. рукописів, № 81972 та ін.

Зв'язки ж українських книгописців з південними слов'янами, Білоруссю та Росією сприяли певному „консервуванню" окремих архаїчних рис.

* * *

Розглядаючи рукописну книгу XVI — першої половини XVII ст., не можна не звернути уваги на взаємовпливи між рукописною та друкованою книгами у час хронологічного збігу книгодрукування та розквіту рукописання. „Історія книги єдина,— зауважував Д. Лихачов,— вона загалом не може бути розбита на дві відокремлені історії: історію рукописної книги та історію друкованої книги"[118]. І це справді так, бо природність цього явища спостерігається в історії української книги.

Знайомлячись з друками, які Іван Федоров (Федорович) видав у Росії та в Україні, а також з книгами, переписаними в Україні, дослідники зауважили, що друкар мав у своєму розпорядженні багато таких рукописних книг, які вплинули на подальші його видання. Про шрифти московських друків свого часу писали П. Полєвой, В. Щепкін, Є. Немировський[119]. На вплив українських мовних традицій (зокрема, на текст Апостола 1574 р.) вказували Г. Коляда[120] та Я. Ісаєвич[121]. Вплив української рукописної книги, її орнаментики на оформлення книг Івана Федорова, виданих в Україні, дослідив у своїй праці Я. Запаско[122].

В окремих рукописних Апостолах XVI ст.[123] використана, наприклад, цікава кінцівка у вигляді руки, тримаючої жезл, який розгалужується вгорі і утворює дві гілки, що охоплюють знизу і частково з боків спуск колонки у кінці розділу. З доступних нам рукописів видно, що рука у таких кінцівках повернута зліва направо, в той час як у „сигнеті" Івана Федорова — навпаки. Можливо, йдучи за рукописним зразком, художник (чи ґравер) малював так, як звик бачити чи малювати, а оскільки з дошки у стародрукованій книзі зображення виходить дзеркальним, то, відповідно,— рука обернута в інший бік, ніж у рукописах.

Як зразок для оформлення стародрукованої книги, привертає увагу Апостол, переписаний 27 листопада 1571 р., у якому кінець зачала 57 переписувач скомпонував так, як потім скомпонував кінець цього ж зачала Іван Федоров у Апостолі 1574 р.[124]

---

[118] Лихачев Д. С. Задачи изучения связи рукописной книги и печатной // Рукописная и печатная книга.— М., 1975.— С. 205.

[119] Полевой П. Н. Очерк жизни и деятельности первого русского печатника Ивана Федорова.— СПб., 1883.— С. 205; Щепкин В. Н. Учебник русской палеографии.— М., 1918.— С. 116; Зацепина Е. В. К вопросу о происхождении старопечатного орнамента и московских печатных книг // Труды НИИ Полиграфии. 1962.— М., 1987.— С. 102—154; Немировский Е. Л. Орнаментика первых московских печатных книг // Труды НИИ Полиграфии. 1962.— М., 1987; Левочкин И. В. К вопросу возникновения...— С. 110—115.

[120] Коляда Г. І. Друкар книг перед тим невиданих у Львові // Радянське літературознавство.— 1959.— № 6.— С. 102—116.

[121] Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні.— Львів, 1983.— С. 53—54.

[122] Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова.— Львів, 1974.

[123] ЛІМ, збірка рукописів, Р-6, 40; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 422; НМЛ, від. рукописів і стародруків, F° N 104.

[124] НМЛ, від. рукописів і стародруків, F° N 46.

Виготовляючи шрифти і замовляючи їх ремісникам, друкарі брали за зразок літери рукописних книг. Тому шрифти перших друкованих книг дуже подібні до письма книг рукописних. Хоч, звичайно, такого величезного розмаїття почерків, яке існувало в рукописній книзі, не могло бути у друкованій з чисто технічних та матеріальних міркувань.

Із впровадженням друкарства спостерігався не лише вплив рукописної книги на друковану, але й навпаки, друкована книга мала помітний вплив на рукописну. Ще довгий час поряд з книгодрукуванням тривав процес рукописного відтворення книжок. Це пояснюється тим, що, по-перше, продукція друкарень не могла задовольнити потреб ринку, оскільки на початках книгодрукування мало епізодичний характер. Наприклад, Євангеліє, чи не найбільш вживана книга, вперше в Україні було надруковане у 1636 р. По-друге, друкована книга довго була дорожчою від рукописної книги[125]. По-третє, кожна письменна людина могла переписати для себе потрібну книгу — книгописання й надалі залишалося „богоугодною справою". Тому рукописне книговиробництво продовжувалося не менш інтенсивно, ніж дотепер. Прикладом цьому є рукописні Апостоли, переписані з друкованого у 1574 р., широке розповсюдження рукописних копій учительного Євангелія. Зокрема, з 70-х рр. XVI ст. значного поширення набули списки з учительного Євангелія, видрукуваного в Заблудові у 1569 р. Іваном Федоровим та Петром Мстиславцем. І незважаючи на те, що книга вийшла друком, її активно переписували далі. Так, у 1570 р. писар дяк Хома з Кам'янки Струмилової переписав учительне Євангеліє[126], 1585 р. у Львові піп Андрій також переписав таку книгу[127]. Ми зафіксували книгу, переписану у 1588 р.[128], та декілька учительних Євангелій першої половини XVII ст. Традиція переписування книг з друкованих видань виявилася доволі стійкою. Приклади цього знаходимо і в XVII, і в XVIII ст.[129] Переписувалися і вже надруковані твори полемічної літератури. До нашого часу у збірках збереглося декілька таких списків. Найдавніший з них — рукописна копія з так званої „Книжиці у шести розділах" Василя Суразького (Малюшицького), що була написана ним у 1588 р., а надрукована у 1598 р. в Острозі[130]. Список був зроблений на початку XVII ст. на 331 аркуші. Переписувач у кінці старанно повторив за друком: „[...] многогрѣшным и худѣшии въ хрстіанех оубогіи Васілеи"[131]. Судячи з великої кількости списків, Апокрисис Христофора Філарета, видрукуваний в Острозі у 1598—1599 рр.[132], був дуже популярним. Лише у Львові відомо дві копії у Львівській науковій бібліотеці імені В. Сте-

[125] Сапунов Б. В. Книга в быту древней Руси // Федоровские чтения 1976.— М., 1978.— С. 30—36; Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника.— М., 1981.— С. 123, 124.

[126] Див.: ХНБ, від. рукописів, № 819177.

[127] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77, № 5.

[128] Там само.— Ф. 2, № 379.

[129] НМЛ, від. рукописів і стародруків, F° N 95, 447; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 2, № 62; ф. 77, № 62, 65, 73, 89, 111; ф. 3, № 353; НБ ЛДУ, від. рідкісної книги, № 200.III; ЛІМ, збірка рукописів, Р-104.

[130] Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні.— Львів, 1981.— С. 29.

[131] РГБ, отд. рукописей, ф. 256, № 296.

[132] Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки...— С. 32.

фаника НАН України[133]. Ще дві копії XVIII ст. збереглося у Національному музеї у Львові[134]. Разом з Апокрисисом у згаданих списках міститься і „Отпис на лист [...] Ипатиа [...]" Клірика Острозького, що також вийшов друком в Острозі 1598 р.[135]

Повертаючись до Львівського Апостола 1574 р. і нашого питання, хочемо підкреслити, що він мав значний вплив на рукописну книгу останньої третини XVI — першої половини XVII ст. Нам вдалося виявити цілий ряд рукописних Апостолів, що були переписані з нього. Із 67 Апостолів, переписаних в Україні між 1574 р. і серединою XVII ст., 21 скопійовано саме з цього видання (19 з них зберігаються у збірках Львова, один — у Києві, один — у Варшаві). Отже, списків збереглося чимало, тому можна говорити про спільні риси, характерні для цих рукописів.

Так, Іван Федоров, друкуючи Апостол 1574 р., у зачалі 36 помістив на полі слова: „Посланіє к віровавшимъ", розмістивши їх таким чином, що напроти рядка набірного тексту на полі видрукувана одна з літер вищевказаних слів, рядком нижче — наступна і т. д. Усі переписувачі, які робили копії з цього видання, повторили цей прийом (правда, дехто копіював їх точно, інші вносили у правопис свої елементи, а один написав кіновар'ю). Зберігся також ряд рукописів, які хоч і не повторили повністю федоровське видання, але в згаданому місці (зачало 36), мають знаки, що нагадують коми. Їх кількість відповідає кількості букв у тексті, винесеному Іваном Федоровим на поле[136]. Частина книг була переписана вже зі списків, скопійованих з друкованої книги Івана Федорова.

Копіюючи, переписувачі намагалися сторінку скомпонувати так, як в Апостолі 1574 р. Коли ж окреме послання підходило до кінця, а на сторінці ще залишалося місце, робили гарні спуски у вигляді трикутників, обернених вершиною вниз. Крім того, переписувачі намагалися у міру своїх можливостей повторити друковану книгу і щодо розміщення набірного тексту. Більшість з них повністю дотримувалися оригіналу — від початку і до кінця. Але дехто, бажаючи скоротити собі працю, не переписував пояснень і додатків, які подав друкар наприкінці кожного розділу[137].

Вивчаючи рукописні книги, створені до виходу Апостола 1574 р., ми зауважили, що в них на початку є цілий ряд вступних статей, які розраховані на різних читачів (наприклад, Апостол 1571 р.[138]). В Апостолі середини XVI ст. передмови займають 38 аркушів. Виклад діянь починається з 39 аркуша[139]. Друкуючи свого Апостола і розміщуючи в ньому додаткові статті, Іван Федоров ішов за рукописною традицією. У свою чергу рукописи, переписані з федоровського Апостола, повторюють усі вступні статті видання. Незважаючи на те, що в деяких рукописах відсутні окремі аркуші, можна твердити, що копіісти Апостола 1574 р. переписували книгу до кінця, за винятком післямови Івана Федорова. Один

[133] ЛНБ НАН України, від. рідкісної книги, СТ-П-4453, від. рукописів, ф. 77, № 64—65.

[134] НМЛ, від. рукописів і стародруків, Q° N 921, 752.

[135] Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки...— С. 31.

[136] НМЛ, від. рукописів і стародруків, F° N 156, 182, 209, 246, 309.

[137] Апостол.— Львів, 1574.— Арк. 80 зв.

[138] НМЛ, від. рукописів і стародруків, F° N 46.

[139] Там само.— F° N 193.

з примірників, який зберігся повністю[140], цікавий тим, що на останньому аркуші — 347 зв.— переписувач замість післямови Івана Федорова помістив доволі ґрунтовний запис про те, що книга переписана у 1616 р. в Рогатині „в школі на новомъ місті [...]" накладом Павла дяка, а писав „[...] недостойний Семионище". Цей запис зроблено згідно з рукописною традицією, використовуючи її формулювання й вирази.

В оформленні книги переписувачі нерідко відходили від друкованого зразка — робили заставки та кінцівки подібними до кращих зразків оформлення української рукописної книги або ж значно спрощували прикраси друкованого примірника, запозичуючи з-поміж них найбільш скромні і легкі для копіювання.

Ті рукописи, переписувачі яких не намагалися сліпо наслідувати друкований зразок, виглядають дуже ошатно. Тут поряд із дрібними прикрасами на полях є майстерно виконані багатоколірні заставки. Особливо гарно прикрашені книги зі збірки ЛНБ НАН України[141] та НМЛ[142].

У застосуванні „друкарського орнаменту" в рукописній книзі XVI — першої половини XVII ст. Я. Запаско виділяв два періоди: перший — з 1574 по 1620 р., другий — з 20-х рр. і до кінця першої половини XVII ст. На думку Я. Запаска, перший період відзначався високим рівнем оформлення рукописної книги: оформлювачі лише зрідка зверталися до „друкованого" орнаменту, а використовуючи його, не вносили змін. Другий період характерний широким використанням у рукописній книзі „друкованого" орнаменту. Це пояснюється тим, що рукописна книга почала занепадати, витісняючись друкованою — більш перспективним видом книжкової продукції[143].

На нашу думку, занепад української рукописної книги зумовлений значно ширшим спектром причин. Рукописна книга на початок XVII ст. стала певним анахронізмом. Уже минуло понад 150 років з часу винаходу друкарського верстата, і Західна Європа перейшла на механізоване виробництво масової книги. При таких контактах, які на той час мала Україна, зокрема Галичина, з Західною Європою, це не могло не вплинути на українське суспільство. Ширше застосування „друкованої" орнаментики у рукописній книзі, помітне в 20-х рр. XVII ст., пояснюється поширенням друкованої книги, що давало змогу використовувати її як зразок для переписувача.

Визвольна війна середини XVII ст.[144] також посилила занепад рукописної книги. Багатьох переписувачів було втягнуто у її вир, зникла можливість займатися цією суто мирною справою. Книга перестала бути ходовим товаром. Під час козацьких воєн майже припинилося книгодрукування. Але пізніше, з нормалізацією життя, воно відновилося значно швидшими темпами, ніж книгописання. Так поступово відпадала потреба переписувати книги, оскільки найпопулярніші з них виходили друком і при потребі тиражі їх повторювалися. Звідси й згасання виробництва

---

[140] НМЛ, від. рукописів і стародруків, F° N 32.

[141] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 2, № 112; ф. 77, № 15; ф. 3, № 1289.

[142] НМЛ, від. рукописів і стародруків, F° N 104.

[143] Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення...— С. 124—127.

[144] Франко І. Я. Історія української літератури // Зібрання творів: У 50 т.— Т. 40.— К., 1985.— С. 248—249.

рукописної книги, обсяги якого вже ніколи не досягли довоєнного рівня, спрощення її оформлення, хоч, звичайно, і в другій половині XVII ст. маємо прекрасні зразки цього мистецтва[145]. Протягом тривалого часу друкована книга співіснувала поряд з рукописною, вони доповнювали одна одну, бо добре виконаний рукопис, звичайно ж, справляв краще враження, ніж друк, а виготовлена власноруч книга значно економила кошти. Лише процес заміни фізично постарілих книг на нові, які, як правило, були друкованими, привів до поступового майже повного витіснення рукописів друками.

* * *

На завершення хочемо відзначити, що збережені книги вказаного періоду (майже 800 примірників кириличних кодексів) репрезентують доволі вузький репертуар, хоч культурне піднесення в Україні зумовило гостру потребу в книзі, причому різноманітній за своїм змістом і призначенням. Обмежений репертуарний список, на нашу думку, визначався універсальністю використання книг. На нього значний вплив мали замовники: духовні чи світські особи, громади, представники церков, монастирів.

За книгописання у XVI — першій половині XVII ст. бралися різні люди, але найбільше духовні особи — священики та ченці. Священики як найбільш письменний прошарок населення — з доброю орієнтацією у потребах церкви, вихованням у традиціях, згідно з якими переписування книг вважалося проявом служіння Богові — ніколи не стояли осторонь такої потрібної справи. До них долучалися й інші особи, які так чи інакше були пов'язані з церквою,— дяки, диякони, поповичі. До книгописання прилучалися й ті, для кого це заняття було незвичним, вторинним,— представники ремісничого середовища, і це стало цілком новим явищем, на відміну від попереднього століття. Значна частина переписувачів не вказала свого соціального стану, що дає підставу вбачати у них представників світського середовища, бо, як уже наголошувалося, у XVI—XVII ст. приналежність до духовенства, навіть посередня, обов'язково відзначалася і підкреслювалася. Часто за переписування бралися шкільні вчителі і залучали до цієї справи учнів.

На початку XVI ст. майже всюди у справі творення книги зберігалися традиції попереднього століття, а з середини XVI ст. з'явилися її специфічні відмінності, передусім на Волині, а згодом у Галичині та Київщині. Це яскраво проявилося насамперед в особливостях письма та художнього оформлення кириличної книги, які були спричинені значною мірою характером соціально-політичного, культурного та психологічного устоїв. Так, переписування книг у Галичині досягло небувалих розмірів й стало поширеним заняттям багатьох верств населення, хоч фахова підготовка їх була надзвичайно низькою або ж взагалі відсутньою. Тому, безумовно, це позначилося на зовнішньому вигляді книг та письмі, яким вони переписані.

---

[145] ЦНБ НАН України, від. рукописів, П. 31, 560; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 76; ф. 2, № 103; НМЛ, від. рукописів і стародруків, F° N 586; ЛІМ, збірка рукописів, Р-81, 83; ММК, збірка рукописів, Р-16 та ін.

Щодо збережених книг, переписаних на Волині, то географія їх написання значно вужча від попереднього реґіону. Значна частина книг, як показав аналіз, переписана у монастирях, де збереглися давні традиції книгописання. Та й замовниками їх здебільшого були багаті меценати, про що свідчать покрайні записи, а також добротний загальний вигляд, вишукане письмо і високохудожнє оформлення. Немає сумніву, що ці книги створювали фахові книжники.

У зв'язку з тим, що з Києва та Київського воєводства збереглося надто мало книг, переписаних у досліджуваний період, ризиковано робити якісь глибші узагальнення. Однак книги з цього реґіону відзначаються чіткістю письма — літер дрібного півуставу; художнє оформлення цих кодексів також виконане з великим смаком. Книги, створені поза Києвом, не відзначаються такою вправністю та вишуканістю оформлення.

Цікавою, на наш погляд, є залежність зовнішнього вигляду книги, її письма та художнього оформлення від функціональної диференціації та конкретного призначення. Так, очевидною є суттєва різниця у зовнішньому вигляді книг відповідно до їх функціонального призначення — літургійні, книги для читання, книги-повчання. Порівняльний аналіз книг одного функціонального призначення та назви дає підставу твердити, що це не єдиний фактор, який визначав їх зовнішній вигляд. Інший фактор — це індивідуальне призначення книги, тобто персоніфікація окремих примірників, що дало змогу встановити наявність трьох основних типів книг: 1) розкішних; 2) звичайних; 3) дешевих. На їх прикладі можна визначити і різний рівень підготовки, естетичних уподобань майстрів, переписувачів, замовників.

Результати досліджень дають право твердити про тісний взаємозв'язок рукописної та стародрукованої книги, позитивний для обидвох. Зважаючи на те, що повільний розвиток друкарства в Україні диктував і невеликі тиражі, і доволі вузький репертуар, та й епізодичність діяльности друкарень не могла задовольнити нагальної потреби в різнопланових книгах, книги інтенсивно переписувались — і ті, що виходили друком, і рукописні.

З кінця 20-х рр. XVII ст. рукописна книга почала занепадати. Це прослідковується передовсім у кількісному спаді виготовлення книг. Дуже неґативну роль у занепаді книгописання відіграли воєнні лихоліття середини XVII ст. Так, під час козацьких воєн майже припинилося й книґодрукування, але з нормалізацією життя воно відновилося значно швидшими темпами, ніж книгописання. І хоч рукописна книга не витіснялася друкованою і вони далі співіснували, доповнюючи одна одну, та все ж таки з часом при заміні книг, що фізично постаріли, щораз більше зверталися до друкованої книги. Поступово відпала потреба у переписуванні книг, оскільки найбільш популярні з них виходили друком і тиражі їх часто повторювалися. Звідси й поступове згасання виробництва рукописної книги, обсяги якого вже ніколи не досягли довоєнного рівня. Проте і в другій половині XVII і у XVIII ст. маємо, як винятки, гарні зразки цього рукописного мистецтва.

Загалом українська книга цього періоду донині залишається яскравим феноменом культури своєї доби, цінним джерелом інформації для історично-культурних досліджень.

Vira FRYS

SOME OBSERVATIONS UPON THE REPERTOIRE, HISTORY AND DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN MANUSCRIPT BOOK IN THE 16TH — THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURIES

The author gives a general description of the Cyrillic manuscript codices that were in widest circulation in Ukraine, and offers her conclusions as for the genesis of these books, and the idiosyncrasies of their commissioners or scriveners based on the analysis of the marginal inscriptions and some other sources. Special attention is given to handwriting peculiarities and to the trimming of the books, to the problem of local and international book exchange. The interaction between MS and printed books, in the process of their creation, is also discussed in detail.

Марта БОЯНІВСЬКА

СВІТСЬКІ ПЕРЕПИСУВАЧІ КНИЖОК В УКРАЇНСЬКІЙ КНИГОПИСНІЙ КУЛЬТУРІ XV — СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТЬ

Кирилична книгописна культура України середньовічної і раннього нової доби постає в уяві історика передусім у вигляді величезного масиву пам'яток, більшість з яких не зберегли імен їх творців. Загалом усталилося поняття, що рукописна книжка є наслідок колективної творчости освічених, переважно духовних, осіб. Натомість у кожній писемній пам'ятці відбито працю саме індивідуумів, причому рівною мірою вихідців з духовенства і світського середовища,— одного чи декількох, унаслідок чого кожен кодекс є унікальним духовним і матеріальним витвором. У процесі виготовлення книжки найвагомішою постаттю є саме переписувач, а художник, золотописець, мініатюрист чи палітурник відсуваються на другий план.

У працях з історії української культури тема переписувачів кодексів практично не висвітлювалася, а принагідні згадки про діячів книгописання стосувалися найчастіше окремих духовних осіб. Тим часом зберігся багатий джерельний матеріал, аналіз якого дає змогу визначити роль і місце в українському книгописанні світських копіїстів, з'ясувати питання про їх соціальне походження, мотиви і спосіб їх праці тощо.

Найважливішим, і здебільшого єдиним, джерелом для дослідження ролі переписувача в книгописному процесі є вихідні записи — післямови, вміщувані зазвичай наприкінці тексту пам'ятки чи певного її розділу, зрідка — передмови чи титульні аркуші, де подавалися відомості про замовників книжки, походження копіїстів, оплату їх праці, подекуди — скупі факти їх біографій. Ці дані, однак, зафіксовано лише в частині кодексів — переважно в майстерно написаних і оформлених або у виконаних на замовлення. Книжка масового виробництва, скопійована часом недбало (починаючи з другої половини XVI ст.) і оздоблена досить примітивно, не підписувалася. Чимало вихідних записів просто не збереглися, оскільки вони вміщувалися здебільшого на останньому аркуші книжки, який нерідко втрачався чи нищився від частого вживання. Загалом „післямови" переписувачів збереглися приблизно в 1/7 частині пам'яток, відомих дослідникам*.

---

* Такий висновок зроблено на підставі вибірки — близько 2,5 тисяч кодексів українського походження XV — першої половини XVII ст., що зберігаються у сховищах Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурга, Варшави, а також відомі з публікацій. З-поміж них вихідні дані містять приблизно 340.

У соціальному сенсі переписувачі всього корпусу українських кодексів були вихідцями з трьох груп: 1) світського середовища (близько 45 відсотків за час від початку XV до середини XVII ст.); 2) білого духовенства (понад 39 відсотків); 3) чернецтва (майже 11 відсотків). У різні хронологічні відтинки співвідношення між ними змінювалося. Так, у XV ст. найбільше переписувачів були ченцями (близько 50 відсотків). За тодішнього обмеженого характеру освіти, що рідко охоплювала кола поза духовенством і родовою чи політичною елітою, культурно-освітні осередки формувалися власне в монастирях. У XVI ст., внаслідок насамперед масового поширення освіти як одного з виявів засвоєння в Україні європейських гуманістичних та ренесансних ідей, серед переписувачів переважали світські особи (близько 52 відсотків), натомість священики й ченці становили меншу частку (відповідно 38 і 10 відсотків). У першій половині XVII ст. зросла питома вага білого духовенства (близько 40 відсотків), проте важливе місце в переписуванні надалі займали світські особи (приблизно 48 відсотків). Загалом протягом зазначеного періоду (XV — середина XVII ст.) до процесу книговиробництва більш-менш рівномірно були залучені і духовні, і світські особи.

Серед світських переписувачів, які вказали місце виготовлення кодексів, у XV—XVI ст. більшість працювали в містах: у Львові, Кам'янці Струмиловій, Стрию, Городку, Перемишлі, Сяноку, Галичі, Рогатині, Збаражі, Тернополі, Костянтинові, Києві. У першій половині XVII ст. світські особи часто переписували книжки й по селах, особливо в Галичині, на Лемківщині, Волині.

Загальне уявлення про соціальне походження світських копіїстів кодексів можна скласти лише гіпотетично, оскільки джерела містять поодинокі фраґментарні дані такого змісту. Очевидно, більшість з них походили зі священичих родин, де дітей змалку навчали початкової грамоти. Так, Номоканон 1565 р. переписав Федір, син і учень архимандрита Зимненського монастиря на Волині[1]. Текст Євангелія тетр 1573 р. скопіював „Мацѣйко попович Кравєц", можливо, у місті Кривчі над рікою Сян[2]. Псалтир тлумачний 1613 р. було виготовлено „тщанієм и трудом, и накладом" поповича Василя, сина вишгородського протопопа отця Прокопія[3]. А „попович крилаловскии Ѳєωдоръ Миха[й]ло[ви]чъ" 24 березня 1645 р. в Канівському монастирі закінчив переписувати Кормчу[4].

Частина світських переписувачів, можливо, були вихідцями зі середовища освічених міщан, зокрема Лука з Кам'янки Струмилової[5], Степан Івахів син родом з Галича[6], Петро Станіславович Яневський з Костян-

---

[1] Свенцицкий И. Опись музея Ставропигийского института во Львове.— Львов, 1908.— С. 36—37, № 118.

[2] Національний музей у Львові (далі — НМЛ), від. рукописів і стародруків, збірка рукописів кириличних, № 333, арк. 316.

[3] Сенгалевич Ф. Псалтир толкований // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. XVIII.— С. 206.

[4] Центральна наукова бібліотека імені В. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ НАН України), Інститут рукопису, № 82 П/104, арк. 403 зв. Див. також: Петров Н. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве.— М., 1896.— Вып. 2.— С. 37—38, № 82.

[5] Євангеліє тетр 1554 р. (НМЛ, від. рукописів і стародруків, № 716, арк. 68 зв.).

[6] Євангеліє тетр 1597 р. (Щапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики.— М., 1976.— Ч. 2.— С. 103, № 236).

тинова[7]. Деякі походили з родин переписувачів, що дає підставу говорити про існування своєрідних професійних династій. До однієї з них належали Данило, дяк у Смотричі на Поділлі[8], та його потомки Герасим[9] і Стефан[10] Смотрицькі.

Працюючи над книжкою, світські копіїсти керувалися різними мотивами. Інколи вони виготовляли книжки на замовлення. Так, Євангеліє апракос на замовлення „жупана Михаила логофєта м[ол]давского и братїи єго пана Думы. и пана Симгу" переписав 1477 р. у Львові дяк Волошин[11]. Лаврентій Іванович після 1525 р. у Маначині „накладом" маначинського намісника ієрея Єфрема виготовив перепис Апостола з друку Франциска Скорини[12]. 6 березня 1607 р. Андрій Єреєвич (тобто попович?) зі Старого Самбора передав священикові Василеві Добрянському в містечку Сіль (тепер Стара Сіль на Львівщині) власноручно скопійовану, очевидно, на замовлення, пам'ятку „Бесіди на Євангеліє" Йоана Золотоустого[13]. А Яків Федорович Чайка 10 лютого 1621 р. у містечку Бузьк (тепер, мабуть, Буськ на Львівщині) за „повєлєнїєм жє и всѧким тщанїєм" священноієрєя Тимофія закінчив переписувати „Соборник цвітоносний" (збірник, скомпонований з морально-повчальних творів)[14].

Проте частіше світські переписувачі виготовляли книжки з власної ініціативи, переважно на продаж. Наприклад, Іван переписане в середині XVI ст. „оу сєлѣ Гориславичєх оу дръжавѣ пана Ѡ[?]сьманицко[го] Станислава" Євангеліє тетр за „пол шоста злот[ого]" продав іншому Іванові для пожертви до церкви Різдва Богородиці в селі Великому на Львівщині[15]. Григорій Яноцький (або Сяноцький), який працював, мабуть, у Сяноку, 1596 р. власноручно скопійованого Апостола відступив за „золотых Ѕ[6]" Григорієві Панцевому із села Трепчого[16]. У Федора Панковича

[7] Номоканон 1599 р. (Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, akc. 10.782, s. 487; Калужняцкий Е. Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах львовских // Труды III Археологического съезда... в Киеве... в 1874 г.— К., 1878.— Т. 2.— С. 240, 292).

[8] Упорядник Збірника середини XVI ст. (Українська поезія XVI ст.— К., 1987.— С. 251).

[9] Відомий письменник-полеміст. Як встановив Ігор Мицько, перед 1596 р. уклав Збірник змішаного змісту (ЦНБ НАН України, Інститут рукопису, збірка Мелецького монастиря, П/ 119; Петров Н. Описание...— М., 1891.— Вып. 1.— С. 220, № 119; Мицько І. Промовляє рукописний збірник // Жовтень.— 1985.— № 2.— С. 133), а в першій половині XVII ст. скопіював Збірник, текст якого впорядкував його батько (ЦНБ НАН України, Інститут рукопису, № 484 П/1738; Петров Н. Описание...— Вып. 2.— С. 21, № 484; Українська поезія...— С. 251).

[10] Священик церкви Успіння Богородиці в Острозі. 1622 р. переписав Збірник морально-повчальних творів (Краткое описание предметов древности, пожертвованных в Волынское епархиальное древнехранилище по июль 1893 года.— Почаев, 1899.— Вып. 3.— С. 46—47).

[11] Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, збірка А. Петрушевича, № 21, арк. 286 зв. Див. також: Свєнціцький І. Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича.— Львів, 1911.— Ч. 3.— С. 129, № 51.

[12] Владимиров П. Рукопись „Апостола Толкового" 1500 г., принадлежащая И. Л. Силину // Труды IX Археологического съезда в Вильне в 1893 г.— М., 1897.— Т. 2.— С. 323—324.

[13] ЛНБ НАН України, від. рукописів, збірка А. Петрушевича, № 76, арк. 281 зв. Див. також: Свєнціцький І. Опис рукописів...— Львів, 1911.— Ч. 2.— С. 96, № 6.

[14] Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, akc. 2578, k. 462—462 zw.

[15] НМЛ, від. рукописів і стародруків, № 717, арк. 3—7.

[16] Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, akc. 2491, k. 227—232 zw. Див. також: Свєнціцький І. Нариси з історії української мови.— Львів, 1920.— С. 73.

„из Бережници“ виготовлену 1618 р. Тріодь пісну відкупили Ілько „Климков снь“ і Матвій „Фединчин снь“ для церкви в селі Бережниці (неподалік Жидачева)[17]. Михайло Лодинкович 1621 р. у селі Милику (тепер на території Польщі) продав переписане того-таки року Євангеліє тетр Васкові, синові „старого небощика шолтыса по прозвиску Чорногуза“, який заплатив за книжку 11 золотих „оуцтивыми и зацными грошми своими власными“[18].

Можливо, більшість таких копіїстів були професіоналами і цим заняттям заробляли собі на прожиток. Про свою причетність до книгописного ремесла деякі з них, наприклад, „Андреи Писарчикъ“[19], Андрій (?) із Сатанова „прозвищем Скорописны[и]“[20], зазначали в післямовах.

Нерідко виготовленням книжок займалися з юності. Так, Євангеліє тетр 1602 р. переписав „честныи юноша Власие“ в селі Грімному (на Львівщині)[21]; Устав церковний 1623 р. скопійовано „Михаилωм мдаденцемъ“ у Белзі[22]. Очевидно, з ранньої молодости переписував книжки Георгій Кулик, який не полишив цього заняття й пізніше, коли став священиком: у післямові до Євангелія тетр, скопійованого 1541 р. у Сяноку, він називає себе лише „многогрішним рабом божим“[23], а у вихідному літописі в Євангелії тетр, виготовленому 1564 р. у містечку Динові, згадується уже як піп[24].

Більшість професійних переписувачів у пошуках заробітку мандрували селами й містечками, де ненадовго осідали на час праці. Наприклад, попович Іван 1589 р. переписував Євангеліє тетр „в домоу сщного ієрея. Дмітріа“ у селі Калинській Деражні (на Поділлі?)[25], Андрій Якович зі Старого Самбора 1611 р. скопіював текст Євангелія тетр у селі Куклі на Волині[26]. Іван Олексич (?) 1621 р. виготовляв Апостола, „мескаючи на тен час при ωбители ієр[а]рха чюдотворца [...] Николы в селѣ Вапѹвцех“ (неподалік Перемишля)[27]. Федір Симеонович з Бережан протягом 1638—1639 рр. перебував у Супрасльському монастирі в Білорусі, де копіював текст Ірмолою[28]. Узагалі мандрівні переписувачі виготовляли книжки для

---

[17] ЛНБ НАН України, від. рукописів, збірка А. Петрушевича, № 17, арк. 130 зв.— 131 зв., 303. Див. також: Свєнціцький І. Опис рукописів...— Ч. 3.— С. 149, № 101.

[18] Российская Национальная библиотека в Санкт-Петербурге (далі — РНБ в Санкт-Петербурге), отд. рукописей, собрание Ю. Яворского, № 31, л. 120 об., 208.

[19] 1541 або 1542 р. переписав служебову Мінею для села Тростянця (Свенцицкий И. Опись музея...— С. 17, № 54).

[20] 1645 р. у селі Новоселиці (на Волині?) скопіював текст Апостола (Перетц В. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21—26 октября 1910 г. // Университетские известия.— К., 1911.— № 10.— С. 63).

[21] Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга.— Львів, 1995.— С. 403, № 108.

[22] Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, akc. 2775, k. 328 zw.

[23] НМЛ, від. рукописів і стародруків, № 426, арк. 257 зв.

[24] Там само.— № 301, арк. 261 зв.

[25] Там само.— № 681, арк. 276.

[26] Бугославский Г. К. Волынские рукописные евангелия и апостолы // Труды IX Археологического съезда в Вильне в 1893 г.— М., 1897.— Т. II.— С. 293—294.

[27] НМЛ, від. рукописів і стародруків, № 317, арк. 270 зв.

[28] Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16—18 століть: Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження.— Львів, 1996.— С. 123—124, № 46.

монастирських книгозбірень досить часто, про що свідчать порівняно численні факти. Наприклад, Дем'ян Фрялевич, Костів син із Смерека, працював „на Ѡпорѣ ѹ манастыри оу стои прчстои Матєрє Бжіи при градѣ Стрии"[29]; Іван Васильович — у Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі „за старанємъ и повєлєнїємъ [...] Ѿца Аръсєниꙗ"[30]; Іван — ймовірно, в Загорівському монастирі на Волині[31]; Іван Бонаревський з Підгір'я — у Крехівському монастирі[32].

Поодинокі підприємливі особи засновували власні книгописні майстерні, у яких налагоджували систематичне виготовлення книжок і, мабуть, навчання переписувачів. Очевидно, саме таким був характер діяльности стрийської майстерні Василя Богоносика, дяка з Дрогобича. З цього осередку походять, зокрема, витончено оздоблені два Євангелія тетр (кінця XVI і зламу XVI—XVII ст.) та Апостол 1611 р.[33] Можна припустити, що подібного типу осередок існував у Старій Солі в першій половині XVII ст. Збереглися, зокрема, чотири однотипно оформлені та оправлені службові Мінеї 1620, 1621, 1628 та 1629 рр., які на замовлення дидаскала Василя Стефановича для церкви св. Параскевії переписали Стефан Коновський, Матвій з Нового Міста та інші анонімні копіїсти[34]. Набагато меншими за масштабами були, мабуть, книгописні майстерні в інших містечках, звідки походять колективно виготовлені пам'ятки. Так, Євангеліє тетр 1563 р. переписав у Крем'янці (на Поділлі) Місько Лучникович Крем'янецький, а Місь Писаревич і Денис Сидорович Скорий виправили помилки[35]. Текст Євангелія учительного 1592 р. у селі Угринівцях на Поділлі скопіював „на початкоу" Данило, попович Гриневський, а „послѣ" Федір Пашкович із Сатанова[36]. А Мінею службову (з читаннями на листопад — грудень) 1604 р. виготовили Фома і його учень Михайло Васкович[37]. Разом працювали над копіюванням тексту Литовського статуту писарі київської міської канцелярії Адам Залуський і Лукаш Гошковський[38].

---

[29] Мінея службова 1556 р. (Яворский Ю. Исторические, личные, вкладные и другие записи в карпаторусских рукописных и печатных книгах XVI—XIX веков.— Ужгород, 1931.— С. 12).

[30] Мінея службова (з читаннями на лютий) 1600 р. (ЦНБ НАН України, Інститут рукопису, № 425 П/1669, арк. 228; Петров Н. Описание...— Вып. 2.— С. 136—137, № 425).

[31] Мінея службова (з читаннями на жовтень) 1639 р. (Алексей, архим. Список древних рукописных книг, хранящихся в библиотеке Загоровского монастиря Волынской епархии // Труды XV Археологического съезда в Новгороде 1911 г.— М., 1916.— Т. 2.— С. 504, № 14).

[32] „Пандекти" Никона Чорногорця XVII ст. (Гординський Я. Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧСВВ у Львові // Записки Чина св. Василія Великого.— Жовква, 1925.— Т. I, вип. 2/3.— С. 261, № 11).

[33] Запаско Я. Орнаментальне оформлення української рукописної книги.— К., 1960.— С. 98, 101, 105, 108, 122.

[34] НМЛ, від. рукописів і стародруків, № 342, арк. 1—2 зв.; № 340, арк. 1—3, 244 зв.; № 345, арк. 1—3; № 346, арк. 1—3.

[35] Свенцицкий И. Опись музея...— С. 2—3, № 4; Ясіновська О. Каталог кириличних рукописних Євангелій XV—XVIII століть зі збірки Львівського історичного музею.— Львів, 1996.— С. 62—64, № 24.

[36] Перетц В. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав, 1—9 июня 1910 г.— К., 1910.— С. 36.

[37] Свенцицкий И. Опись музея...— С. 18—19, № 60.

[38] Статут Литовський близько 1619 р. / (Василяускене А. Волынские статуты во львовских хранилищах // Записки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України: Збірник наукових праць. 1992.— К., 1993.— С. 21—22).

Відомі факти співпраці переписувачів з авторами оздоб і палітурниками, зокрема згаданого переписувача Власія і Андрія Паленички, який „предсловиꙗ писалъ з[о]лото[м]"[39], копіїста Дмитра Івановича Воробія і, очевидно, виконавця заставок та інших орнаментальних оздоб Максима[40], переписувача Івана Стрільбицького й палітурника Ігнатія Гостиславського[41]. Загалом спорадичність відомостей про колективних творців книжки дає підстави припускати, що, найімовірніше, в Україні не існувало великих скрипторіїв з достатньо високим поділом праці: переписувачі працювали здебільшого індивідуально, від часу до часу кооперуючись із золотописцями, мініатюристами чи інтролігаторами.

Книгописна діяльність світських осіб нерідко поєднувалася з іншими (мабуть, основними) заняттями: дяківськими та вчительськими обов'язками, палітурництвом, працею в канцеляріях, малярством.

Найчастіше в ролі переписувачів фіґурували дяки, які одночасно були вчителями у початкових школах. Наприклад, дяк Федір Одрехівський у середині XVI ст. скопіював текст Мінеї святкової в селі Одреховій (тепер у Польщі)[42], дяк Іван 1600 р. переписав Апостола в місті Кам'янці[43], а Яків Кузьмич, який був „оучителем дѣтей", 1619 р. „всѣм коштом своим, пач же и рꙋкож" виготовив Апостола при храмі св. Миколая в Миколаєві[44]. Василь Прокопович, „въ ꙋчилищи малых дѣтеи на тои час бꙋдꙋчи даскалом", 1631 р. переписав Євангеліє тетр у містечку Нижанковичах[45].

Чимало рукописних пам'яток виготовили мандрівні дяки. Так, „дячїще" Данило Новицький з Волині 1571 р. у Києво-Печерському монастирі „ись правдивог[о] зводоу" скопіював текст службової Мінеї (з читаннями на грудень)[46]. Дяк Анфим Євангеліє тетр переписував аж 5 або 6 років, розпочавши працю 1575 р. або 1576 р. у Чернівцях і закінчивши 1581 р. у Снятині[47].

Нерідко дяки виготовляли книжки на замовлення. Зокрема, дяк Стефан 1419 р. в Києві скопіював Ліствицю „замышленьем и състроеньем ч[е]стнѣишаг[о] вь сщенноинокох старца Савы"[48]. Гаврило, „дѧк полюховск[ий] родом[...] из Дꙋнаева", 1599 р. у селі Полюхові переписав Євангеліє тетр за наказом священика Федора[49]. Дяк Михно виконував замов-

---

[39] Євангеліє тетр 1602 р. (Запаско Я. Пам'ятки...— С. 403, № 108).

[40] Євангеліє тетр другої половини XVI ст., переписане в Галичині (Ясіновська О. Каталог...— С. 54—55, № 18).

[41] Євангеліє тетр 1612 р., скопійоване в місті Риботичах (Biblioteka Narodowa w Warszawie, od. rękopisów i starodruków, акс. 2720, k. 272, 286 zw.).

[42] Щапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги...— Ч. 2.— С. 58—59, № 174.

[43] Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, akc. 2634, k. 363.

[44] Ibid.— Akc. 2502, k. 367 zw.

[45] НМЛ, від. рукописів і стародруків, № 180, арк. 308 зв.

[46] РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, собрание К. Михайловского, № F. 38, л. 174 об.

[47] ЛНБ НАН України, від. рукописів, збірка А. Петрушевича, № 41, арк. 3—6, 65—68, 98—101, 165—178. Див. також: Свєнціцький І. Опис рукописів...— Ч. 3.— С. 134, № 60.

[48] РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, отдельное собрание редких рукописей, № Q.п. I.17, арк. 304 зв.

[49] НМЛ, від. рукописів і стародруків, № 55, арк. 248 зв.

лення волинського шляхтича Петра Богдановича Загоровського[50], а дяк Федько — жидачівського міщанина Івана Петраневича та його жінки Меланії[51]. Раківський дяк Григорій, родом з Перемишля, 1625 р. виготовив Євангеліє тетр „за старанѧмъ ѿца, Іѡанна сщенника выкотского", а „коштом и накладом єи милости панєи сѹдинои"[52].

Більшість дяків, очевидно, виготовляли книжки за певну винагороду (грошима чи харчами), хоч цей факт вони не завжди згадували у вихідних записах, як, наприклад, Лукаш Іванович, дяк „ѡбитєли стго Ѡнофриѧ вє Львовѣ на прєдградии краковскѡмъ". Виготовлене, мабуть, власноруч Євангеліє тетр він 1613 р. за 14 золотих відпродав до села Великополя[53]. Натомість факти доброчинного виготовлення книжки дяки переважно фіксували у своїх післямовах. Зокрема, дяк Іван, який 1555 р. при церкві св. Онуфрія в Посаді Риботицькій переписав річний комплект службових Міней, зазначив таке: „нє брал єсмь. за них жадного гроша а справовалєм их коштом своим ѿ початка и до конца"[54].

Правдоподібно, певна частина тих світських переписувачів, які виготовляли книжку на продаж, володіли також ремеслом палітурника. Цікаві факти такого змісту стосуються, зокрема, Ігнатія, поповича Гостиславського, згодом перемишльського диякона. Відомо чотири кодекси, до створення яких він був причетний. Євангеліє тетр 1590 р. цей „роботник книжный" „писал и вѧзал"[55], до Тріоді пісної 1592 р. і Євангелія тетр 1612 р. виготовив палітурки[56], а в Євангелії учительному 1615 р. скопіював текст і, ймовірно, виконав кіновар'ю ініціальні літери[57].

Деякі копіісти книжок працювали в князівських і міських канцеляріях (зрозуміло, лише на тих теренах України, що входили до складу Великого князівства Литовського). Наприклад, Збірник 1483 р. уклав Васко, писар Миколи Радивиловича[58], а текст Апостольських діянь і послань переписано 1597 р. „чєрєзь [...] Фєдора Чєрємского на тот час писара в Чєтвєрътьни"[59].

Поодинокі світські переписувачі були одночасно малярами. Зокрема, мабуть, саме тому Прокопія, поповича з Дубровки, копіїста Євангелія тетр 1589—1590 рр. нарекли Малярчиком з Риботич[60].

---

[50] Мінея службова (з читаннями на вересень) 1535 р. (Перетц В. Отчет об экскурсии... в Житомир...— С. 16).

[51] Євангеліє тетр 1593 р. (ЛНБ НАН України, від. рукописів, збірка А. Петрушевича, № 81, арк. 414; Свєнціцький І. Опис рукописів...— Ч. 3.— С. 135, № 62).

[52] Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, akc. 2505, k. 289 zw. Повний текст запису див. у публікації: Bojaniwska M. Marginalia w kodeksach rękopiśmiennych z XVI—XVII w. z dawnej grecko-katolickiej kapituły przemyskiej (obecnie w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie) // Slavia Orientalis.— 1995.— T. XLIV.— N 4.— S. 563.

[53] НМЛ, від. рукописів і стародруків, № 181, арк. 14, 15 зв.— 16 зв.

[54] Мінея (з читанням на грудень) 1555 р. (Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, akc. 2627, k. 209 zw.). Повний текст запису див. у публікації: Bojaniwska M. Marginalia...— S. 559—560.

[55] Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz, rękopisów i starodruków, akc. 2595, k. 16 zw.— 17, 291 zw.

[56] Ibid.— Akc. 2554, k. 344; akc. 2720, k. 286 zw.

[57] НМЛ, від. рукописів і стародруків, № 95, арк. 6 зв. На цей рукопис звернув мою увагу Ігор Мицько.

[58] Петров В. Описание...— Вып. 2.— С. 218—221, № 493.

[59] ЦНБ НАН України. Інститут рукопису, ф. I, № 7462, арк. 228 зв.

[60] НМЛ, від. рукописів і стародруків, № 694, арк. 5 зв.

Упродовж XVI і до середини XVII ст. рукописні книжки коштували здебільшого від 5 до 10 золотих. Їх ціну складали вартість витраченого матеріалу (паперу, чорнила, кіноварі, фарб, шкіри та дощок на оправу) і вкладеної праці (ілюмінатора, палітурника, самого переписувача), яка оплачувалася в різних формах.

Найчастіше копіїст працював одноосібно, за власний кошт закуповуючи папір, чорнило, фарби тощо. У такому разі він визначав купівельну ціну кодексу на власний розсуд, орієнтуючись на відповідні потреби й можливості покупця. Так, Василь в останній третині XVI ст. продав книжку за 5 золотих у село Словіту[61], стрийський учитель Симеон наприкінці XVI — за 7 золотих („недорого") до Миколаєва[62]. Встановлюючи ціну, переписувачі інколи прислухалися до порад духовних осіб. Очевидно, саме тому дяк Стефан із Жовкви, який планував продати майстерно виготовлене 1605 р. Євангеліє тетр за 20 золотих, погодився відступити його лише за 12 золотих і 8 грошей, бо „так мовил Ѿць Гавриліи"[63].

Відомі факти виготовлення книжки на матеріалі замовника. Так, Яків Пелало (?) переписав 1605 р. у Тернополі „Бесіди" Йоана Золотоустого „за коштомъ и за платою" Семена Григоровича Сенчини[64]. При цьому праця переписувача винагороджувалася не лише грошима. Наприклад, Михайло Олійник з Добромиля трушівському поповичеві Стефанові 1594 р. заплатив „за писанѧ" Євангелія тетр „є [5] злотых. и грошїи ві [12]. кром[ѣ] иных подарков"[65]. А мешканець села Коритників (недалеко від Перемишля) Федір копіїстові Євангелія тетр 1596 р. Іванові Товаренському віддячив 12-тижневим утриманням, бо „на свою [своєи.— *М. Б.*] стравѣ тримал ві нєдѣл", і 8 золотими[66].

Отже, книгописне ремесло давало змогу одержувати певний зиск, що, очевидно, й зумовило його поширення, особливо від другої половини XVI ст.

Належить зазначити, що світські особи переписували книжки найрізноманітнішого змісту. Це були не лише пам'ятки, призначені для домашнього читання парафіян („Бесіди" Йоана Золотоустого, учительні Євангелія, Псалтирі, збірники змішаного змісту тощо)[67], а й найуживаніші

[61] Євангеліє тетр останньої третини XVI ст. (ЛНБ НАН України, від. рукописів, збірка Баворовських, № 628, арк. 287 зв.).

[62] Євангеліє тетр, очевидно, не пізніше 1586 р. (року смерти згаданого в післямові короля Стефана Баторія), а не 1591 р., як зафіксовано, зокрема, в каталогах Іларіона Свєнціцького (Свенцицкий И. Опись музея...— С. 13, № 37) і Оксани Ясіновської (Ясіновська О. Каталог...— С. 75—77, № 32).

[63] НМЛ, від. рукописів і стародруків, № 86, арк. 280 зв.— 284.

[64] Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г.— Львов, 1874.— Т. I.— С. 28.

[65] Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, akc. 2653, k. 2 zw.— 3 zw.

[66] НМЛ, від. рукописів і стародруків, № 488, арк. 96.

[67] Наприклад, диякон Сава Григорієвич 1587 р. у Львові виготовив список „Бесід" Йоана Золотоустого (ЦНБ НАН України, Інститут рукопису, збірка Мелецького монастиря, № П.112, арк. 477; Петров Н. Описание...— М., 1891.— Вып. 1.— С. 185—186, № 112), а Олекса „родом от Перемышле" між 1539—1549 рр.— копію Псалтиря (Археографический ежегодник за 1963 год.— М., 1964.— С. 360).

в церковній практиці Євангелія тетр, Апостоли, Мінеї, Тріоді, Прологи[68]. Учителі виготовляли книжки здебільшого для потреб навчання: Євангелія, Апостоли, Ірмолої. Так, Євангеліє тетр перед 1604 р. писане в Дубецьку на Перемишльщині рукою Семиона Дубецького, „на тен час в школѣ дѣти оучащаго“[69]; Октоїх 1610 р.— дидаскала „язика словєнска“ в Підгайцях Івана Борисовича[70]; Євангеліє перед 1648 р.— Тимофія, бакалавра в селі Копані на Закарпатті[71]. Світські особи копіювали й ті тексти, що призначалися здебільшого для читання ченцям (Листвиці, Номоканони, Патерики[72]), тому інколи вони працювали на замовлення котрогось із монахів. Частина книжок призначалася для їх власних потреб. Наприклад, для особистого читання уже згаданий дяк Данило зі Смотрича в середині XVI ст. уклав Збірник, в якому вмістив популярні повістеві твори „Сказаніє Афродитіяна“, „Менандрові мудрості“, оповідання про Яна Гуса. В родині Смотрицьких книжка зберігалася протягом тривалого часу і наприкінці XVI ст. була скопійована заходами Данилового сина Герасима[73].

Власне, світські переписувачі найчастіше копіювали тексти перекладів на „просту мову“ Біблії, здійснені і видані заходами Франциска Скорини[74]. Саме вони були тими новаторами, які втручалися у церковнослов'янську цілісність мови пам'яток, вкраплюючи в неї, хоч і не завжди свідомо, окремі слова й цілі фрази з живої народної мови.

---

[68] Зокрема, Станіслав Граматик 1401 р. у селі Королевому на Закарпатті переписав Євангеліє (Микитась В. Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею: Опис і каталог.— Львів, 1964.— С. 22, № 3), а миколенський попович Діонісій Феоктистович родом з Могилева 1584 р. в містечку Ратно на Волині — Пролог (Щапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги...— Ч. 2.— С. 12, 121, № 101).

[69] Петрушевич А. Дополнения к сводной галицко-русской летописи.— Львов, 1891.— С. 19—20; Барсов Е. Описание некоторых южнорусских и западнорусских рукописей, находящихся в рукописном собрании Е. В. Барсова // Чтения в Обществе истории и древностей российских.— М., 1884.— Кн. 2.— С. 13.

[70] Ісаєвич Я. Джерела з історії української культури доби феодалізму. XVI—XVIII ст.— К., 1972.— С. 92.

[71] Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах.— Ч. 1 // Науковий збірник товариства „Просвіта“.— Ужгород, 1929.— Річ. VI.— С. 157.

[72] Так, Дмитро Васильович Мелехович 21 березня 1604 р. закінчив копіювати Листвицю (ЛНБ НАН України, від. рукописів, збірка монастиря Василіян у Львові, № 13, арк. 414; Гординський Я. Рукописи...— С. 267—270, № 14), а Марко 4 серпня 1645 р.— Києво-Печерський патерик (РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, собрание К. Михайловского, № Q. 346, л. 286).

[73] Мицько І. Промовляє рукописний збірник...— С. 133.

[74] Згаданий Федір Черемський 1597 р. у Четверні переписав Апостольські діяння і послання „изь друку доктора Франьцышка Скорины с Полоцька“ (ЦНБ НАН України, Інститут рукопису, ф. І, № 7462, арк. 228 зв.). Скоринині тексти Біблії копіювали Василь Жугаєвич у Ярославі протягом 1567—1568 рр., який у післямовах до розділів замість імені Скорини, де його згадано як „избранного мужа“ і „в лѣкарскых науках доктора“, поставив своє ім'я (РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, № F. І.4, л. 45, 78 об., 91, 160; Калайдович К., Строев П. Обстоятельное описание славянороссийских рукописей, хранящихся в Москве, в библиотеке графа Ф. А. Толстого.— М., 1825.— С. 30—35); Лука „в не неславнѣмь же градѣ Тернополи“ в 1569 р. (Карский Е. Западно-русские переводные псалтири XV—XVII в.— Варшава, 1895.— С. 25—26); Дмитро із Зінькова упродовж 1575—1576 рр. спільно з ієреєм Йоаном з Маначина на Поділлі, який до 1577 р. продовжував працю свого попередника (ЛНБ НАН України, від. рукописів, збірка монастиря Василіян у Львові, № 1290; РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, собрание М. Погодина, № 85; Владимиров П. Доктор Франциск Скорина. Его переводы, печатные издания и язык.— СПб., 1888.— С. 222).

Важливою характеристикою особи переписувача є його післямова (чи передмова) до книги — своєрідне публіцистичне послання-звернення до читача. Дотримуючись традицій середньовічної літератури, де форма кожного жанру заздалегідь реґламентувалася, аби бути впізнаваною, післямови теж писалися за „етикетною формулою"[75]. Її елементами були подяка Всевишньому за можливість докінчити переписування, відомості про замовника, час та місце виготовлення рукопису, ім'я переписувача, вибачення за допущені помилки. Часто тут згадувалися місцеві шляхтичі, державні особи чи духовні ієрархи, за яких створено пам'ятку. Переписувачі нерідко вносили до післямов також відомості про локальні історичні події, природні явища, власні моралізаторські роздуми. Тому в їх вихідних літописах часто присутній елемент індивідуальности. Наприклад, згадуваний бакалавр Тимофій залишив у своїй післямові коротку згадку про події 1648 р. під час Визвольної війни і про великий голод по війні на Закарпатті, коли „єднако продавали пшеницꙋ и просо по пꙗт золотих"[76]. У розлогій передмові до Кормчої 1565 р. син і учень архимандрита Зимненського монастиря Федір поділився своїми роздумами над змістом книжки і міркуваннями на тему спасіння душі[77]. Захарія Гостиловський на різних етапах праці залишив три нотатки про написання книжки. Цікаво, що перші дві мають особистісний характер: в першій, уміщеній на початковому аркуші, копіїст звертається за допомогою у справі завершення розпочатої праці не традиційно до Бога чи св. Трійці, а до Богородиці; у другій лаконічно сповіщає дату і своє ім'я. І лише в третій, що дотримує „етикетности", наводить ті самі дані, але вже в офіційному тоні[78]. Деякі копіїсти навіть римували фраґменти післямов[79]. Загалом більшість вихідних нотаток написано тією мовою (інколи й з діалектними ознаками), якої переписувач уживав у щоденному житті.

У післямовах світські копіїсти не завжди дотримувалися одного з обов'язкових елементів „етикетної формули" — самопринижувальних епітетів на зразок „многогрѣшный", „недостойный", „худый". Навпаки, багатьом з них властиве яскраво виражене почуття власної гідности. Наприклад, уже відомий бакалавр Тимофій зазначив, що йому — „малѣишемꙋ ѿ первых а болшемꙋ ѿ менших"[80] — судилося працювати над книжкою. А дубецький учитель Симеон навіть назвав себе „славетним паном"[81].

---

[75] Ісаєвич Я. Літературна спадщина Івана Федорова.— Львів, 1989.— С. 57—58.

[76] Євангеліє перед 1648 р. (Панькевич І. Покрайні записи...— С. 157).

[77] Головацкий Я. Библиографические находки во Львове // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук.— СПб., 1873.— Т. X.— № 7.— С. 35—43.

[78] Євангеліє тетр 1623—1624 рр. (Щапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги...—Ч. 2.— С. 123, 15, № 105).

[79] Яків Денисович з Городка Солоного закомпонував у післямові до переписаного 1618 р. в Стрию напрестольного Євангелія тетр такі ритмічні рядки: „Списаже в бгоспасаемом градѣ Стрыю, при сослꙋжители и сщеннику Григорію" (Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, akc. 2878, k. 418 zw.).

[80] Євангеліє 1563 р. (Панькевич І. Покрайні записи...— С. 158).

[81] Євангеліє тетр 1604 р. (Барсов Е. Описание...— С. 13).

Інколи копіісти у вихідних записах уміщували біографічні відомості про себе. Так, Данило Новицький походив „з Волыни [...] ис села бискоупих ис Студены Воды"[82], „даскалисько" Ігнатій був „родом веси з Вороблевки сын менший Федорович"[83]. Переписувач Євангелія 1575—1581 рр. мав хрещене ім'я Анфим, а прізвисько Салтан[84].

Досить часто в післямовах копіісти закликали читачів пропаґувати книжні знання: „талантъ данный вамъ роспложайте", людей „устьі своими научайте"[85].

Виняткове місце серед вихідних записів займають п'ять післямов у Пересопницькому Євангелії 1556—1561 рр., у яких згадано обставини й ініціаторів виготовлення книжки, вказано її читацьке призначення „для лепшого вырозумленя люду" (такі зауваги запровадив свого часу Ф. Скорина), а на початку кожної групи зачал зазначено уривки, які могли використовуватися у релігійній полеміці з католиками[86].

Переписувачі книжок виступали й редакторами текстів, авторами коментарів або співпрацювали з такими особами. Зокрема, творцями Пересопницького Євангелія є, як відомо, копіїст Михайло Васильович — син сяноцького протопопа і перекладач Григорій — високоосвічена на свій час людина, книжник, байдужий до „злата і сребра тлеющих", який володів церковнослов'янською, польською, латинською, чеською мовами[87]. Текст цієї пам'ятки творчо використав під час праці над Євангелієм 1571 р. переписувач Петро, який умістив на берегах переклади малозрозумілих церковнослов'янських слів тогочасною українською мовою, наприклад: „въ сандаліи" — „в черевікі"; „благообразный совѣтникъ" — „панъ радный"; „зъ именій" — „з маетностіи"[88]. Подібний словник з обидвох боків тексту уклав Іван, який працював у селі Коршеві на Волині на замовлення Федора Гребінського[89].

Загалом не можна категорично стверджувати, що діяльність світських переписувачів мала виняткого праґматичну мету. Як відомо, виготовлення книжки вважалося справою богобажаною, яка забезпечувала в посмертному житті відпущення гріхів і душевне умиротворення. З іншого боку, через тексти книжок поширювалися засади християнської етики, пись-

[82] Мінея 1571 р. (РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, собрание К. Михайловского, № F. 38, л. 174 об.; Перетц В. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в С.-Петербург 20 февраля — 6 марта 1910 г. // Университетские известия.— К., 1910.— № 5.— С. 11).

[83] Євангеліє не пізніше 1635 р. (Щербаківський Д. Нові придбання рукописного відділу бібліотеки Першого державного музею в Києві // Бібліологічні вісті.— 1923.— Грудень.— Ч. 4.— Кол. 104, 108).

[84] ЛНБ НАН України, від. рукописів, збірка А. Петрушевича, № 41, арк. 3—6. Див. також: Свєнціцький І. Опис рукописів...— Ч. 3.— С. 134, № 60.

[85] Євангеліє учительне 1635 р. (ЛНБ НАН України, від. рукописів, збірка Народного дому, № 62, арк. 148 зв.).

[86] ЦНБ НАН України, Інститут рукопису, ф. 1, № 11512 (фотокопія), арк. 3, 123 зв., 198 зв., 335, 442 зв., 476 зв., 481 зв.— 482 зв. Див. також: Житецкий П. О Пересопницкой рукописи // Труды III Археологического съезда... в Киеве... в 1874 г.— К., 1878.— Т. 2.— С. 223.

[87] Грузинский А. Пересопницкое евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI веке.— К., 1911.— С. 5.

[88] Трипольский Н. Волынское рукописное евангелие XVI века // Волынский историко-археологический сборник.— Житомир, 1900.— Вып. 2.— С. 36—40, 104.

[89] Євангеліє 1608 р. (Бугославский К. Волынские рукописные евангелия...— С. 286—287, 288—291).

менність, знання. Деякі світські копіїсти це добре усвідомлювали, про що й зазначали у своїх зверненнях до читачів[90].

На підставі викладеного можна підсумувати, що в кількісному розумінні світські особи були залучені до процесу українського книгописання нарівні з духовенством. Переписувачі світського походження працювали не лише в міських культурних осередках, а й на периферії, особливо в Галичині та на Волині. Для більшости з них книгописання було засобом заробітку, ремеслом, у пошуках якого вони міґрували містами й селами майже по всій Україні. Поодинокі переписувачі засновували власні професійні майстерні, проте загалом праця копіїстів не мала організованого характеру і виявлялася у спорадичних індивідуальних акціях. Можливо, таке явище пояснює той факт, що основним заняттям світських копіїстів було не книгописання, а, наприклад, учителювання, палітурництво, малярство тощо. Однак, як свідчать джерела, виготовлення книжки навіть для професійного переписувача завжди було діяльністю передовсім духовною, яка, треба думати, хоч відомостей про це не вдалося відшукати, особливо шанувалася у суспільстві.

Marta BOYANIVS'KA

SECULAR SCRIBES ACTIVE IN UKRAINIAN HANDWRITING CULTURE FROM THE 15TH TO THE MIDDLE OF THE 17TH CENTURIES

The author analyzes the role lay scribes played in the Ukrainian manuscript culture. They are responsible for one half of all MS books made up at the time (the other half coming from among the secular and regular clergy). Regardless of their social origin (which mostly was that of the clergy, or lay burghers), the scribes treated their occupation as a job to be paid with either money, or food, or gifts. Some of them were trained in some other professions like those of a teacher, bookbinder, or painter. Generally speaking, the work done by these scribes was more than a pragmatic accomplishment: it was a conscious cultural activity, since the bookmaking furthered Christian ethos and education.

---

[90] У XVI ст. Йоасаф закінчив переписувати текст „Бесід“ Йоана Золотоустого, які назвав книжкою „добрых нъравовъ“ і призначив „ку пожитку людем посполитымъ“ (ЦНБ НАН України, Інститут рукопису, ф. 307, № 423, нижня палітурка оправи і арк. 216 зв.), а Сидір Іванович, „стєлмахов сн҃ь“, у післямові до виготовленого протягом 1613—1614 рр. Євангелія тетр дав навіть своєрідне напучування читачам: „Полности трєба знати, що читати и розумѣти добрє“ (Щапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги...— С. 88—89, 131—132, № 224).

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

БІБЛІОТЕКА БРАТІВ РОГАТИНЦІВ

Суспільно-політична та культурна ситуація у Львові на переломі XVI—XVII ст. усе ще недостатньо вивчена й здебільшого відома загальними своїми рисами. Однією з характерних особливостей нинішнього стану її дослідження є, зокрема, цілковита відсутність ґрунтовних знань про провідних діячів тодішнього Львова. Традиційно це могло б пояснюватися порівняно невеликою кількістю уцілілих документальних матеріалів. Тут є певна доля істини, проте у даному випадку діють не лише об'єктивні фактори. Адже загальновідомо, що багатющі архівні матеріали давнього Львова на цей час опрацьовані й використані лише у досить незначній частині. Величезний фактичний матеріал стосовно різних аспектів історії міста все ще чекає своїх дослідників. Красномовним свідченням того, наскільки вагомі відомості і далі залишаються поза увагою істориків, є група нововиявлених матеріалів про братів Юрія та Івана Рогатинців й особливо про склад їхньої бібліотеки.

Як вказує саме прізвище, брати були вихідцями з Рогатина[1]. У Львові вони поселилися наприкінці 1570-х рр. Перший виявлений у документах міського архіву запис про Рогатинців відноситься до 30 грудня 1579 р. й називає їх рідними братами з міста Рогатина[2]. За свідченням документа, у цей час вони поселилися в будинку на Краківському передмісті перед міськими воротами. Це був той район міста, з якого починалася історія Львова, де традиційно проживала основна частина його українського населення. Цілком очевидно, що брати зовсім не випадково оселилися саме тут.

За професією Юрій та Іван Рогатинці були сідлярами. Згідно з датованим 1609 р. свідченням сина Івана, Івана-молодшого, вони „жили з собою на одному хлібі спільно й ремесло роблячи також спільно"[3]. Брати

[1] Про Рогатинців див.: Капраль М. Брати Рогатинці — старійшини Львівського Успенського братства // Україна в минулому.— Київ; Львів, 1992.— Вип. 2.— С. 50—60. Люстрація Рогатина 1565 р. не дає ніяких певних відомостей про походження братів. Їх батька звали Кузьмою. У люстрації вказано п'ять жителів з таким іменем, один з них був малярем. Див.: Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1895.— Т. 1.— С. 162—165. В актовому записі 1602 р. брати (Юрій у документі помилково найменований Григорієм) значаться як Козунки. Див.: Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 9, оп. 1, спр. 54, с. 517.

[2] ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 338, с. 633.

[3] Там само.— Ф. 52, оп. 2, спр. 255, с. 1496.

ні в кого не вчилися, а оволоділи ремеслом самотужки[4]. Поселившись у Львові, вони на перших порах працювали поза цехом, і лише після нагадування львівського старости Миколи Гербута у 1583 р. Рогатинців прийняли до цехової організації, хоч у них і не було необхідних при цьому документів про завершення навчання. Брати принесли на львівський ґрунт новий тип сідла, відомого під назвою „козацького"[5]. Рада міста Львова офіційно визнала, що це сідло є їх власним винаходом. Хоч міські власті і навіть королівська влада підтримали Рогатинців, їхні відносини з цехом складались непросто. Не останню роль у цьому відіграло загострення релігійної ситуації у Львові наприкінці XVI ст. Так, зокрема, у 1603 р. тодішнє керівництво цеху не виконало прохання Івана Рогатинця і не зібралося для затвердження у званні майстрів його синів Івана, Прокопа та Кузьми. Тому перед смертю майстер склав спеціальний заповіт, у якому заявив про навчання у нього синів, і силою цього заповіту утвердив їх у званні майстрів[6].

Скупі відомості про професійну діяльність братів Рогатинців характеризують їх як майстрів, з іменами яких пов'язана одна з яскравих сторінок в історії львівського ремесла. Особливої уваги заслуговує винайдення братами нового типу сідла. У тогочасному ремісничому середовищі це явище не таке вже й поширене. Воно свідчить про певні особливості індивідуальної вдачі братів, які по-своєму виявилися у їх активній суспільній позиції.

Очевидно, незабаром після свого переїзду до Львова Рогатинці органічно увійшли в середовище української громади міста і невдовзі виділилися як одні з її лідерів. Уже в 1580-х рр. вони відігравали помітну роль у братському русі, який тоді переживав період піднесення. Брати стали одними з керівників боротьби львівського православного міщанства проти єпископа Гедеона Балабана. У листі від 30 квітня 1586 р. єпископ відзначав: „Сомущенѣє чинять в людех Юрко і Іван сѣдлѧрове... якимись новими науками"[7]. У чому конкретно полягали ці „нові науки", нині можна хіба що здогадуватися. Проте львівський владика відлучив братів від церкви „з их весполек ученики и подражателѣ"[8]. Отже, „новизни" Рогатинців знайшли собі на львівському ґрунті прихильників. Львівські братчики, які примкнули до Г. Балабана, у 1590 р. також свідчили, що брати Рогатинці „здавна чинять бунти і смуту в їх грецькій вірі"[9].

Особливо яскравою індивідуальністю поміж братів був Юрій. У 1593 р. він разом зі Стефаном Зизанієм був запрошений віленським Святодухівським братством вести „сильную і великую войну с римляни"[10]. Ю. Рогатинець, як допускали, міг вести літературну діяльність. Іван Франко навіть вважав його вірогідним автором видатного твору української полемічної літератури початку XVII ст., відомого під назвою „Перестоо-

[4] Срібний Ф. Студії над організацією Львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст. // Записки НТШ.— Львів, 1913.— Т. CXV.— С. 69, прим. 5. Тут детально описана історія стосунків Рогатинців з цехом. Подані далі окремі її епізоди взяті з цієї публікації.

[5] Опис цього сідла див.: Історія Львова в документах і матеріалах.— К., 1986.— С. 49—50.

[6] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 255, с. 1497.

[7] Monumenta Confraternitatis Stauropigianae.— Leopoli, 1895.— T. 1.— Pars. 1.— P. 136.

[8] Ibid.

[9] Ibid.

[10] Баркулабовская летопись // Университетские известия.— К., 1898.— № 12.— С. 10.

га"[11]. Й хоч питання про автора цього твору остаточно так і не вияснено[12], можливість пов'язувати його з іменем Ю. Рогатинця свідчить сама за себе.

Гіпотеза І. Франка — чи не найбільш яскравий прояв інтересу дослідників до Рогатинців. Головним фактором, що гальмує таке зацікавлення, є порівняно обмежена кількість документальних відомостей про братів. Тому віднайдення матеріалів про склад їхньої бібліотеки не лише поповнює їхній небагатий „архів", але й додає певні важливі деталі до їх громадського життя, розширює можливості для характеристики їхньої діяльности.

Відомості про бібліотеку Рогатинців збереглися у матеріалах судового процесу за батьківську спадщину між дітьми молодшого з братів — Івана, який помер у 1603 р. після тяжкої хвороби, що тривала 45 тижнів[13].

Виявлений опис бібліотеки Рогатинців не дає повного уявлення про її склад. До нас дійшов перелік книг лише тієї її частини, яка належала спадкоємцям Івана Рогатинця. Зафіксовані у виявленому переліку книги[14] — це лише половина спільної бібліотеки обидвох братів. Такий висновок випливає зі слів Івана Івановича Рогатинця про те, що „ті книги наполовину з Юрком (Ю. Рогатинцем.— *В. А.*) ділились"[15]. Оскільки частина книг, які внаслідок поділу випали спадкоємцям І. Рогатинця, нараховує 39 томів, спільну бібліотеку братів можна визначити приблизно в обсязі 80 томів, що для тогочасного Львова було досить значною книгозбірнею[16]. Проте необхідно відзначити наявність у Рогатинців окремих видань у двох, трьох, чотирьох і більше примірниках. Тому зафіксовані в описі 39 томів дають 27 назв книг. У тій частині бібліотеки, яка при поділі відійшла до Ю. Рогатинця, очевидно, теж були дублети. З огляду на це загальна кількість видань і рукописів бібліотеки Рогатинців коливалася у межах 50—60 томів.

Репертуар книг І. Рогатинця досить звичний для свого часу й не таїть у собі жодних несподіванок. Але наскільки така характеристика відноситься і до тієї частини бібліотеки, яка відійшла до Ю. Рогатинця, тобто до всієї бібліотеки братів, судити важко. Оскільки Юрій, як можна твердити, був значно активнішою особистістю, він міг здійснити певний вибір зі спільної бібліотеки після смерти молодшого з братів.

---

[11] Franko I. Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r. // Kwartalnik Historyczny.— 1895.— S. 22.

[12] Останнім до цієї теми звертався Ігор Мицько, який підтримав версію про авторство вчителя львівської братської школи Івана Борецького, згодом київського митрополита Йова. Див.: Мицько І. З. Авторство „Перестороги" в світлі українсько-білоруських взаємин // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні: Тези республіканської науково-теоретичної конференції 20—22 квітня 1988 р.— Львів, 1988.— С. 133—137.

[13] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 255, с. 1881.

[14] Там само.— Спр. 391, с. 947.

[15] Там само.— Спр. 255, с. 1887.

[16] Про тогочасні львівські бібліотеки див.: Skoczek J. Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce renesansu.— Lwów, 1939; Исаевич Я. Д. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI—XVII вв. // Федоровские чтения 1976.— М., 1977.— С. 65—76; його ж. Бібліотека Львівського братства // Бібліотекознавство та бібліографія.— 1966.— № 3.

У віднайденому переліку насамперед привертає увагу група найраніших українських стародруків — львівських та острозьких. Їх перелік розпочинають три примірники знаменитої острозької „Біблії“. З інших острозьких видань тут є „Новий Завіт з Псалтирем“ 1580 р., „Псалтир“ 1598 р. (якщо тільки це не одне з віленських видань — таку можливість слід мати на увазі з огляду на відомі віленські контакти Ю. Рогатинця), „Книга о постничестві“ Василія Великого 1594 р., „Маргарит“ Йоана Золотоустого 1595 р., надрукований не раніше 1597 р. „Апокрисис“. З львівських видань у Рогатинців зафіксовані „Адельфотес“ 1591 р. („Граматика грецка з руским одна“), а також, як можна здогадуватися, „Апостол“ 1574 р., який слід бачити в „Діяннях апостольських руських“ або в „Повісті діянь апостольських руських св. Луки“. Наявність обидвох вказаних книг свідчить про присутність у бібліотеці двох різних примірників „Апостола“, один з яких, логічно, був львівським виданням.

Поряд з друками у бібліотеці були також й рукописні книги. Лише у рукописах в ній могли бути твори Григорія Назіанського, „Бесіди“ Івана Богослова, „Никон або повість святого Іоана Золотоустого про святих отців“, „Повість“ Максима Святогорця. До нашого часу дійшло й архівне свідчення про збирання Рогатинцями рукописів: слугами єпископа Гедеона Балабана був побитий юнак Іванко, „який книги святих отців писав Рогатинцям“[17].

Характерною особливістю розглядуваної книгозбірні є наявність у ній чималої кількости (третина від усього складу) книг грецькою та латинською мовами, втім і граматик.

Особливу увагу варто звернути на присутність у переліку декількох варіантів „Біблії“. Крім острозького видання, Рогатинці володіли біблійними текстами польською і чеською мовами, а також двома різними примірниками паралельних греко-латинських текстів біблійних книг.

Відома нині лише наполовину, бібліотека братів Рогатинців є однією з важливих пам’яток духовної культури Львова кінця XVI ст. Вона становить тим більший інтерес, що якоюсь мірою дає повніше уявлення про постаті двох відомих представників тогочасного українського Львова.

Подальша доля бібліотеки Рогатинців досить скупо відображена в архівних матеріалах. Згадка про її частину виявлена у справах Ради міста Львова за 1618 р. у заповіті Івана Івановича Рогатинця. Він відказав братові Кузьмі „Біблію руську“ (безперечно, острозьку), „руський Завіт“, у якому можна бачити тільки один із уже згадуваних примірників острозького „Нового Завіту з Псалтирем“, а також декілька польських книг[18]. Серед них могли знаходитися й придбання самого І. Рогатинця, оскільки у віднайденому інвентарі половини бібліотеки згадано лише три польськомовні книги. Заповіт Рогатинця дозволив, таким чином, знову зібрати разом частину поділеної між п’ятьма спадкоємцями[19] бібліотеки його батька. Інших документальних відомостей про бібліотеку Рогатинців знайти не вдалося.

Хоч від часу формування розглядуваної бібліотеки минуло майже чотири століття, вона, однак, не зникла безслідно. До нас дійшли окремі

---

[17] Monumenta...— P. 419.

[18] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 34, с. 857.

[19] Там само.— Спр. 255, с. 1887.

книги, які на підставі наявних на них записів можна впевнено віднести до бібліотеки братів Рогатинців. У Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі зберігається примірник острозького „Нового Завіту з Псалтирем" з власницьким записом Івана Рогатинця, зробленим частково грецькими літерами[20].

Якщо петербурзька книга з бібліотеки Рогатинців добре відома у літературі, то вцілілий рукопис їхньої збірки до цього часу залишався поза увагою дослідників. Це „Слова" Івана Богослова у відділі рукописів Харківської наукової бібліотеки імені В. Короленка НАН України[21]. На першому їх аркуші вміщена абревіатура: „Ю.І.К.Р.С.М.Л." — Юрій Іван Кузьмичі Рогатинці сідлярі, міщани львівські. Правильність розшифрування підтверджує запис на звороті того ж аркуша: „...потомком Ивана Рогатинцѧ спо(л)нєго роздѣлȣ досталасꙗ". Він дозволяє ідентифікувати харківські „Слова" з книгою, зазначеною в описі бібліотеки Рогатинців як „Бесіди руські святого Яна одні". Запис на 427-му аркуші „Сиꙗ книга дєрманского монастира єст, котра єст позичєна до пєрєписанꙗ ѾѾцу архимандриту Жидичинскому" стверджує, що не пізніше 1616 р. книга перейшла до бібліотеки Дерманського монастиря.

Покрайній запис із книги „Бесіди Йоана Богослова"
(Харківська наукова бібліотека ім. В. Короленка, № 81916), у якому йдеться про приналежність книги до бібліотеки Юрія та Івана Рогатинців і її спадкоємців

Нововиявлені матеріали про бібліотеку братів Рогатинців дають нові відомості до характеристики цих видатних представників українського Львова перелому XVI—XVII ст., але склад бібліотеки не засвідчує інтенсивних літературних занять її власників. Він скоріше спростовує, ніж підтверджує, давню гіпотезу І. Франка про Юрія Рогатинця як можливого автора „Пересторогии".

Бібліотека братів Рогатинців була розпорошена уже невдовзі після їх смерти — ще на початку XVII ст., проте окремі книги з її складу усетаки дійшли до нашого часу. Петербурзька та харківська знахідки дають підставу сподіватися на можливість віднайдення й інших книг із однієї з найцікавіших бібліотек Львова кінця XVI — початку XVII ст.

---

[20] Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні.— Львів, 1975.— С. 89; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров.— М., 1974.— С. 118—119; Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова.— Львів, 1989.— С. 157.

[21] Харківська наукова бібліотека імені В. Короленка НАН України, від. рукописів, № 81916. Висловлюю щиру подяку Ігореві Мицькові, який вказав мені цей рукопис і сприяв в отриманні фотографії.

Додаток

Перелік книг Івана Кузьмовича Рогатинця

Biblia polska wiązana iedna, Bibly ruskich trzy, iedna wiązana, a dwie niwwiązanych, Biblia ruska iedna, Biblia grecka z łacińskim iedna, Lexikon grecki z łacińskim, Nowy testament polski ieden, Testamentow nowych ruskich cztery, testamentów greckich z łacińskim trzy, Testamentów nowych greczkich dwa, Herbarz polski ieden, Psałterzów ruskich dwa, Apokrisis ruska iedna, Catechizm ruski ieden, Grammatika greczka z ruskim iedna, Marcharita ruska iedna, Rozmowy ruskie świetego Jana iedne, Henady patriarchi konstantinopolskiego dwie, iedna wiązana, druga nie wiązana, Dzieje apostolskie ruskie dwoie, iedne w desczkach, Basili Wielki ruski ieden, Powieść dziei apostolskich ruska s. Łukasza, Nikon albo powieść ruska s Jana Złotoustego o śwętych oiczech niewiązana iedna, Epistole familiaris Ciceronis dwoie, Aristotelis organum graecum, Bibliorum quatuor thomi graeco-latinorum, Powisc Maxima S. Gori, Throdori grammatica, Ursini grammatica, Gregory Nadzieiańskiego ruska xięga.

Volodymyr ALEKSANDROVYCH

THE ROHATYNTSI BROTHERS' LIBRARY

Regardless of the fact that the Rohatyntsi Brothers' library was dispersed soon after their death, in the early 17th century, some books have been preserved and are extant. Recent findings in Sanct-Petersburg and Kharkiv give grounds to hope that other books may be as well found somewhere, and the library may, to some extent, be restored. The newly discovered books and other materials concerning the Rohatyntsi Brothers' library add more information to what can be said about these outstanding representatives of the Ukrainian community in L'viv at the turn of 17th century, and, more generally, of the Ukrainian culture of Late Middle Ages.

Мирослав БУТРИН

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ БІБЛІОГРАФІЇ В ГАЛИЧИНІ У 1920—1930-ті РОКИ

Джерела до вивчення української бібліографії в Галичині досліджуваного періоду дуже розпорошені. Це переважно внутрікнижкові, внутрішньожурнальні, зрідка — внутрігазетні бібліографічні матеріали. Враховано також окремі факти з видань про НТШ у Львові, товариства „Просвіта", „Рідна школа", видавництва та видавців, періодичні видання, книжкову торгівлю тощо.

Мало публікацій, присвячених нашій темі.

Останнім часом з'явилася окрема книжка про видатного українського бібліографа того часу Є. Пеленського, видана НТШ у Львові[1], дослідження М. Гуменюка про І. Калиновича[2], а також статті та повідомлення автора цієї статті, який опублікував ряд матеріалів, що стосуються переважно розвитку книготорговельної бібліографії в Галичині досліджуваного періоду[3].

У 1920—1930-ті рр. в Галичині діяло більш ніж 60 українських книжкових видавництв і понад 120 редакцій української періодики.

---

[1] Євген Пеленський: Життєписно-бібліографічний нарис / Редколегія: Ярослав Падох, Анатоль Курдидик, Роман Микитович.— Львів, 1994.— 114 с.

[2] Гуменюк М. П. Бібліографічна діяльність І. Калиновича // Гуменюк М. П. Біля джерел української радянської бібліографії.— К., 1991.— С. 66—74.

[3] Бутрин М. Л. Видавничо-книготорговельна бібліографія на Україні (1917—1944 рр.) // Поліграфія і видавнича справа.— 1993.— Вип. 27.— С. 66—74; його ж. Роль НТШ у розвитку української бібліографії // Шевченко і українська національна культура: До 175-річчя з дня народження Т. Шевченка і 115-річчя заснування Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: Матеріали наукового симпозіуму (Львів 8—9 червня 1989 року).— Львів, 1990.— С. 140—141; його ж. Бібліографічні матеріали про українську книгу в Галичині 20—30-х років XX ст.// Звітна наукова конференція за 1992 рік Українського поліграфічного інституту.— Львів, 1993.— С. 7; його ж. Науково-довідковий апарат до „Історії української літератури" М. Возняка // Академік М. Возняк і розвиток української національної культури: Тези. Наукові читання, Львів 20 березня 1990 р.— Львів, 1990.— С. 61—63; його ж. Бібліографічна інформація на сторінках української преси в Галичині 20—30-х рр. XX ст.// Українська періодика: Історія і сучасність. Тези доповідей і повідомлень Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (9—10 грудня 1993 р.) — Львів, 1993.— С. 206—211; його ж. Українські видавничо-книготорговельні каталоги в Галичині та діаспорі у 20—30 роки XX ст.// Поліграфія і видавнича справа.— 1994.— Вип. 29.— С. 209—213; його ж. Особливості бібліографічної інформації у виданнях Івана Тиктора // Книга в соціокультурному просторі: Доповіді і повідомлення Міжнародної наукової конференції, 3—5 травня 1995 р.— Львів, 1995.— С. 7—8.

Збільшення кількости української друкованої продукції викликало потребу в розвитку бібліографічної інформації.

Новоутворена польська держава налагоджувала державний облік друкованої продукції на своїй території, до якої входили українські землі Галичини і Волині. Цю роботу розпочала у загальнопольському масштабі львівська Бібліотека імені Оссолінських, яка з 1920 р. почала видавати „Przewodniki bibliograficzne". У них, проте, свідомо іґноровано (крім 1922 р.) українські друки. Тільки з 1928 р. українські видання починають реєструвати в офіційних варшавських „Urzędowych wykazach druków", що стали органом поточної національної бібліографії Польщі. Тут у спеціальних розділах реєстровано мовою ориґіналу, але міжнародною транскрипцією також видання національних меншин, у тому числі українську книгу. Однак „Urzędowe wykazy druków" були вузьковідомчі, вони не давали повної інформації про українські друки.

Завдання налагодити власне бібліографічне інформування взяли на себе українські друковані органи. У галицьких українських періодичних виданнях знаходить своє місце поточна національна бібліографічна інформація, розгортається робота у сфері розвитку української ретроспективної бібліографічної інформації науково-допоміжного та рекомендаційного характеру. Особливо активно розвивається українська видавничо-книготорговельна бібліографічна інформація у формі видавничих і книготорговельних каталогів, внутрікнижкових та внутріжурнальних списків літератури, бібліографічних оглядів, рекламних оголошень, численних рецензій у пресі на українські та українознавчі видання тощо.

Докладними бібліографічними матеріалами забезпечувано різні наукові видання.

Ми конкретно розглянемо шлях розвитку української бібліографії в Галичині у міжвоєнний період і покажемо загальноукраїнське значення цього процесу.

У розвитку української бібліографії в Галичині важливу роль відіграло НТШ у Львові. Розгорнувши величезну наукову і видавничу працю, воно було ініціатором організації бібліографічної справи в Україні на професійних засадах, об'єднавши першокласних фахівців.

Початком бібліографічної роботи Товариства вважаємо 1885 р., коли у його власність переходить журнал „Зоря" (1880—1897). Саме на сторінках цього журналу, завдяки Василеві Лукичу (В. Левицькому), з'являються бібліографічні списки українських книг, що вийшли з друку чи надійшли до редакції, бібліографічні огляди українських видань, книготорговельні списки і рекламні оголошення про книжки, передплату на періодику тощо. Традиції „Зорі" збереглися і в бібліографічній інформації на сторінках наступника „Зорі" — журналу „Літературно-науковий вісник" (1898—1932). Це були списки нових українських книг і періодичних видань, що вийшли з друку, надійшли до бібліотеки і книгарні НТШ, численні рецензії та рекламні оголошення.

Бібліографічні матеріали реґулярно вміщувано у „Записках Наукового товариства імені Шевченка" (1892—1939), „Хроніці НТШ" (1900—1939), на сторінках багатьох книжкових видань НТШ як внутрікнижкові списки різного призначення. Товариство у 1908 р. випустило книготорговельний „Каталог книгарні НТШ у Львові" і два додатки до нього 1910 і 1913 рр.

Ці традиції розвиваються і примножуються у 1920—1930-ті рр.

Важливою передумовою розвитку української бібліографії в Галичині у той час було створення Бібліографічної комісії НТШ. Ще у 1908 р. обґрунтовано конечність її існування, визначено завдання. Комісія, охарактеризувавши розвиток бібліографії в інших народів, указала на невтішний стан української бібліографії, заініціювала створення ретроспективного покажчика української книги і запровадження її поточного обліку. Комісія мала складатися з десяти членів НТШ, які репрезентували 6 великі видавничі центри Наддніпрянської України, Галичини, Буковини, Закарпаття, а також Америки.

Крім членів Комісії, до бібліографування української друкованої продукції передбачалося залучити фахівців з різних міст України, які мали постійно стежити за видавничим рухом на певній території й на початку кожного року подавати Бібліографічній комісії списки українських і українознавчих видань за минулий рік. У спеціальній відозві Бібліографічної комісії повідомлялося: „Наукове Товариство ім. Шевченка приступає до нової дуже важливої роботи, а саме — до провадження біжучої української бібліографії. В цій цілі зав'язано при Науковому Товаристві ім. Шевченка спеціальну бібліографічну комісію і спеціальне бібліографічне бюро, котрі мають вести загальну бібліографію [...]“[4]. „Бібліографічна комісія має на меті від року 1911 постійно вести, рік за роком, докладний спис усього, що виходить у нашій мові, де б і коли і ким воно було видане [...]“. І далі: „Бібліографія наша реєструватиме все, що виходить у нашій мові, незалежно від змісту видання, від національних, політичних, суспільних переконань авторів чи видавців, незалежно від правопису“[5].

Перше засідання Бібліографічної комісії відбулося 21 листопада 1909 р., а 1 грудня того ж року на засіданні Виділу НТШ пунктом 6 „прийнято до відомості утворення і конституування нової комісії бібліографічної, що повстала за порозумінням усіх секцій“[6].

Членами Бібліографічної комісії названо Михайла Возняка, Володимира Гнатюка, Василя Доманицького, Філарета Колессу, Михайла Комарова, Івана Кревецького, Івана Крип'якевича, Володимира Левицького, Івана Левицького, Володимира Перетца, Іларіона Свєнціцького, Миколу Сумцова, Василя Щурата та інших. Обрано президію комісії, до її складу ввійшли Іван Левицький (голова), Володимир Левицький та Іван Крип'якевич, які стали заступниками голови, та Михайло Возняк (секретар). Принято ухвалу про видання друкованого органу Бібліографічної комісії, нової серії під назвою „Матеріали до української бібліографії“, а також невеликих бібліографічних покажчиків. Комісія накреслила широкі плани: створити репертуар старої української книги (до кінця XVIII ст.), завершити облік української друкованої продукції, що з'явилася у XIX ст. в Росії, підготувати загальну українську бібліографію XX ст. і покажчиків україніки в чужих мовах і літературах.

---

[4] Хроніка НТШ.— Львів, 1910.— Ч. 44.— С. 18—19.

[5] Там само.— С. 20—21.

[6] Там само.— 1909.— Ч. 40.— С. 4.

При Бібліографічній комісії було засноване Бібліографічне бюро, яке на сторінках „ЛНВ“ мало вести систематичний огляд усієї української друкованої продукції.

Почесним членом Бібліографічної комісії був І. Франко, який подав свої доповнення до „Галицько-руської бібліографії“ І. Левицького[7].

На засіданні комісії 25 червня 1914 р., в роботі якого брали участь І. Франко, В. Гнатюк та інші, розглянуто питання про підготовку до видання бібліографічних матеріалів, які залишилися по смерті голови комісії І. Левицького (18 січня 1850—30 січня 1913). Після нього головою комісії став Володимир Дорошенко (3 жовтня 1879—1963).

Бібліографічна комісія розпочала видання гектографованого „Бібліографічного вісника“, перший номер якого побачив світ 1914 р. і який мав виходити сьомого числа кожного місяця (не залишилось жодного примірника).

Важливим науковим здобутком Комісії стало видання „Матеріалів до української бібліографії“. Перші три томи їх становила відома праця І. Левицького „Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887—1900“[8], що була продовженням його “Галицько-руської бібліографії“.

Комісії не вдалося здійснити своїх тодішніх планів, бо незабаром почалася Перша світова війна. „Українська бібліографія Австро-Угорщини“ була доведена тільки до 1893 р. Не видано Франкових доповнень до „Галицько-руської бібліографії“ І. Левицького, не вийшла друком „Всеукраїнська бібліографія за 1911—1913 рр.“ Видання „Матеріалів до української бібліографії“ продовжено після Першої світової війни. У 1919 р. вийшов черговий, четвертий, том „Матеріалів...“ як праця В. Дорошенка „Спис творів Івана Франка“; другий випуск її побачив світ 1930 р.[9]

П'ятий том „Матеріалів...“ вийшов 1924 р. як „Бібліографія українознавства“ І. Калиновича[10].

Шостий том „Матеріалів...“ уміщував працю В. Дорошенка, присвячену перекладам і переспівам українською мовою творів Й.-В. Гете у століття від дня його смерти[11].

Останній, сьомий, том „Матеріалів...“ присвячено боротьбі Січових Стрільців[12]. Його уклав український педагог і громадський діяч Іван Шендрик, колишній керівник видавництва Українського генерального штабу.

„Матеріали до української бібліографії“ — вагомий внесок у розвиток української ретроспективної бібліографії.

Заслуговує на увагу бібліографічна методика Є. Пеленського, його прийоми опрацювання матеріалу. У вступній статті до цієї праці Є. Пеленсь-

---

[7] Хроніка НТШ.— Львів, 1912.— Ч. 42.— С. 20.

[8] Левицький І. Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887—1900.— Львів, 1909—1911.— Т. 1—3.— Т. 1: 1887—1889.— 1909.— 300 с.; Т. 2: 1890—1891.— 1910.— 262 с.; Т. 3: 1892—1893.—1911.— 290 с.

[9] Дорошенко В. Спис творів Івана Франка з додатком статей про нього і рецензій на його писання.— Львів, 1919.— Вип. 1.— 80 с.; Вип. 2: Критика і публіцистика.— Львів, 1930.— 184 с.

[10] Калинович І. Бібліографія українознавства за 1914—1923 рр.— Львів, 1924.— Вип. 1. Історія України. Публікації в українській мові.— 59 с.

[11] Дорошенко В. Гете в українських перекладах, переспівах та наслідуваннях: Спроба бібліографії з нагоди століття смерті великого німецького письменника.— Львів, 1932.— 20 с.

[12] Шендрик І. Матеріали до бібліографії Січових Стрільців.— Львів, 1937.— 60 с.

кий повідомляє про обсяг матеріалу: він ставить своїм завданням "[...] зібрати виказ перш за все всіх українських бібліографій, написаних українською і московською мовами"[13], а також указує на принцип класифікації зібраного матеріалу:

„З чужих наводимо лише важніші і не перестарілі, зокрема московські та польські, далі німецькі та чеські, виїмково інші, тому що на інших мовах появлялося дійсно цікавого для нас дуже мало. До бібліографії бібліографій ввійшли також книжки, що по суті не є бібліографіями, але при кінці або після кожного розділу подають точнішу бібліографію, крім цього бібліографічні огляди.

Не втягнено тут бібліографії книгознавства, ані статей про так звані бібліографічні особливості. Опущено каталоги рукописів"[14].

У праці застосовано десятковий принцип класифікації. Покажчик має досить складну, але чітку структуру. Бібліографічні описи своєрідні, складені за тодішньою традицією. Вони не завжди уніфіковані. У бібліографічних описах іноді пропущено окремі елементи. Однак усе це не знижує інформативної вартісности посібника.

Сьогодні ми вже маємо великий покажчик друкованих праць Є. Пеленського, який повно відображає і бібліографічну діяльність ученого[15].

Головніші праці І. Калиновича публіковано у 1900—1910-ті рр. У 1920-ті рр. вийшла вже згадувана його „Бібліографія українознавства за 1914—1923 рр." Помер І. Калинович 1927 р. Великий науковий доробок останніх років життя ученого зберігається в його архіві у ЛНБ НАН України. Бібліотека готує до публікації опис цього архіву.

Серед уміщених у журналі „Дзвони" — "Бібліографічний покажчик до праць Вячеслава Липинського" (1934.— Ч. 6.— С. 490—499), „Чужі і свої про Богословію та її видання" А. Струтинської (1934.— Ч. 4.— С. 179—185) та праця Є. Пеленського „Русалка Дністровая". Матеріали до бібліографії" (1937.— Ч. 6—8; її також видано окремою відбиткою).

Журнал у 1934 р. відкрив рубрику „З преси і журналів". Під нею майже у кожному числі місячника публіковано огляди цікавих статей із часописів „Мета", „Вістник", „Нова зоря", „Ми", „Діло", „Хліборобський шлях", „Кооперативна республіка" та інших. В оглядах давалося коротку характеристику чотирьох-п'яти періодичних видань з певною бібліографічною характеристикою. В українській бібліографії це була цікава форма, що мала на меті зосереджувати увагу читача на проблемних, сенсаційних чи полемічних статтях.

Визначним явищем у розвитку української бібліографії в Галичині була поява у Львові книгознавчого місячника „Українська книга" (1937—1939) за редакцією Є. Пеленського. Журнал виходив як орган Бібліологічної комісії НТШ і Українського товариства бібліофілів у Львові. Українське товариство бібліофілів було створене у 1936 р. Очолив Товариство Є. Пеленський, його заступником став Ярослав Рудницький, секретарем — Богдан Романенчук, скарбником — Іван Ковалик, бібліо-

---

[13] Дзвони.— 1932.— Ч. 2.— С. 155.

[14] Там само.

[15] Мороз М. Бібліографія друкованих праць Є.-Ю. Пеленського // Євген-Юлій Пеленський: Життєписно-бібліографічний нарис.— Львів, 1994.— С. 71—114.— (Видатні діячі НТШ; № 4).

текарем — Богдан-Ігор Антонич, потім Мирослав Семчишин. До контрольної комісії увійшли: Іларіон Свєнціцький, Марія Деркач і директор бібліотеки НТШ Володимир Дорошенко.

Журнал „Українська книга“ публікував розвідки про історію української рукописної та друкованої книги і преси. Чимало місця відводилося сучасній книжці, бібліоекономії та бібліопсихології, бібліотекознавству і бібліографознавству, бібліофільству, мистецтву книги у минулому і сучасному.

Багато уваги журнал приділяв бібліографічним матеріалам різноманітної тематики і повній поточній бібліографічній інформації.

У книгознавчій „Всячині“, як її назвала редакція журналу, публіковано замітки, дискусії, статті про книжкові курйози, хроніку книгознавчих інституцій та книжкового руху, рецензії на нові книгознавчі видання тощо.

Простий перелік співпрацівників „Української книги“ та її авторів засвідчує високий фаховий рівень журналу. Їх було 36, серед них такі відомі українські бібліографи і книгознавці, як Левко Биковський, Михайло Возняк, Володимир Дорошенко, Петро Зленко, Філарет Колесса, Василь Королів-Старий, Іван Кревецький, Іван Крип'якевич, Роман Лукань, Іван Раковський, Богдан Романенчук, Іларіон Свєнціцький, Василь Сімович, Марія Фуртак-Деркач, Іван Шендрик, Василь Щурат та інші.

Бібліографічні матеріали журналу мають загальноукраїнське значення.

Уже в першому числі „Української книги“ вміщено ґрунтовний огляд М. Андрусяка „Післявоєнна історіографія української книги“ (1937.— Ч. 1.— С. 25—30). Тут же опубліковано список М. Фуртак-Деркач „Друковані твори Лесі Українки, що не ввійшли до збірних видань “Книгоспілки“ (1937.— Ч. 1.— С. 23—25).

В „Українській книзі“ друкувався персональний бібліографічний посібник „Бібліографія В. Стефаника“ Б. Романенчука (1937.— Ч. 3.— С. 90—94; Ч. 4—5.— С. 128; Ч. 6.— С. 151—153), „Бібліографічний покажчик віршів про І. Котляревського“ Т. Пачовського (1939.— Ч. 1.— С. 15—16), праця П. Зленка „Періодичні видання Наддніпрянщини в 1918 р. (1938.— Ч. 6—7.— С. 113—127). Заслуговують на увагу бібліографічні огляди: І. Крип'якевича “Каталог бібліотеки Львівської Ставропігії з 1619 р.“ (1937.— Ч. 7—8.— С. 174—177), Є. Пеленського „Українські описи Святої Землі“ (1937.— Ч. 6.— С. 149—150), Т. Пачовського „До питання про перші переклади Горація (1937.— Ч. 7—8.— С. 157—166).

Останнє число „Української книги“ вийшло на початку 1939 р. У ньому оголошується, що журнал надалі стане квартальником у зв'язку з виходом у Львові нового часопису „Сучасне і минуле“, який бере на себе частину матеріалу „Української книги“.

Поточну бібліографічну інформацію про українську книгу з жовтня 1933 р. починає друкувати журнал „Дзвони“. На третій сторінці обкладинки в ньому вміщувано список нової української літератури „Нові книжки“, який опрацював Є. Пеленський. Згодом список друкується у кінці журналу під назвою „Бібліографія“. У списку літературу спочатку класифіковано за жанровою ознакою, що ускладнювало пошук книжок через брак чіткого розмежування чи визначення жанрів. Згодом з'являється поділ на такі відділи: 1. Художня, альманахи, дитяча література;

2. Збірники; 3. Релігійна; 4. Архітектура; 5. Мистецтво; 6. Літературознавство, мовознавство; 7. Історична; 8. Політична, суспільна; 9. Читанки, пісні, періодика.

Опис літератури у списку доволі повний: прізвище та ініціали автора, назва, підзаголовок, вихідні дані, кількість сторінок, ціна, назва серії, формат. Іноді бракує деяких елементів, як-от сторінки, та інших.

Твори друку у списку розміщено у хронологічному порядку.

Цей універсальний бібліографічний покажчик давав значну, але, на жаль, неповну інформацію про українські видання.

Гостро стояла проблема повної поточної універсальної бібліографічної інформації про українську книгу в Галичині. І така інформація з'явилася у журналі „Українська книга". Починаючи з його другого числа за 1937 р. до останнього номера — першого за 1939 р.— Б. Романенчук веде рубрику „Бібліографія", у якій реєструє майже всі українські видання, що виходили друком у 1937—1938 рр. у Галичині, на Волині, а також на Буковині, Закарпатті та на еміґрації. Матеріал у цьому покажчику класифіковано за десятковим принципом. Досить повні описи складаються з таких елементів: заголовок (прізвище, ім'я, звання автора), назва видання, підзаголовок, місце видання, формат, кількість сторінок і супровідні матеріали, назва серії (чи бібліотеки), видавець, друкарня, ціна, вага книжки (для визначення вартости пересилання поштою). Усе говорить про високу бібліографічну культуру автора.

Редакція журналу постійно просила видавців надсилати їй свої видання для опису і вміщення їх у списку.

Шкода, що журнал виходив такий короткий час,— його інформація про українські друки неоціненна.

Поточну інформацію про українські видання і україніку збирала й оприлюднювала бібліотека НТШ у Львові, яку послідовно і постійно комплектовано українськими і українознавчими неперіодичними та періодичними виданнями. У міру їх надходжень до бібліотеки про них подавано бібліографічну інформацію на сторінках „Хроніки НТШ". До 1920-х рр. це була інформація не тільки про галицькі видання, а й про видання, які виходили в Україні та в інших країнах світу. У бібліотеці НТШ у Львові була повна бібліографічна інформація про українські видання на підрадянській Україні у формі „Літопису українського друку" та інших національних поточних бібліографічних видань Книжкової палати УРСР.

У 1920—1930-х рр. публіковано списки нових надходжень українських і українознавчих видань до редакцій журналів „Літературно-науковий вісник", „Вістник", „Дзвони", „Життя і знання", „Назустріч" та інших. Про нові українські видання інформували майже всі українські галицькі газети. Часто це були книготорговельні списки. Дуже вибіркова інформація у газетах переважно мала рекомендаційний характер. Особливістю згаданих списків була їх галузева або тематична спрямованість, що залежала від призначення періодичного видання.

Тоді ж у Галичині виходить чимало видавничо-книготорговельних каталогів різних видавництв і книгарень.

Після Першої світової війни відновила свою роботу найбільша українська книгарня НТШ у Львові. У 1920—1930-ті рр. вона видала більш як 20 каталогів видань Товариства та інших видавництв українських і україномовних книжок, у тому числі тих видавництв, що працювали за

межами Галичини, а навіть України. У 1922 р. вийшов великий універсальний каталог цієї книгарні[16], потім — більш як 20 галузевих каталогів літератури з історії, етнографії, музики, богослов'я, права, політики, бібліографії, книгознавства, музейництва, мовознавства, етнології, антропології та інших[17]. Іноді виходили тематичні каталоги поезії, драматургії, публіцистики, історії визвольних змагань[18] тощо.

Розглянемо докладніше один з таких каталогів книгарні НТШ за 1930 рік — „Катальог повістей і оповідань"[19]. Це книжка форматом 23×14 см. За алфавітом авторів і назв тут подано більш як 100 книжок українських видавництв — оригінальних творів українських письменників і перекладних. Бібліографічні описи книжок досить повні, з вказівкою на ціну в польських злотих. У багатьох збірниках оповідань розкривається їх зміст, до деяких з книжок додано короткі анотації. У тексті каталога є 102 чорно-білі фотоілюстрації обкладинок мистецьки оформлених книжок.

На другій сторінці м'якої обкладинки каталога подано адресу і номер телефону львівської книгарні НТШ, відомості про її філію у книгарні „Просвіти" у Крем'янці на Волині, а також про комісійні склади книгарні у Перемишлі, Станиславові, Тернополі, Дрогобичі та Бресті з поданням адрес. Тут же вміщено інформацію про прийом замовлень на всі українські книжки, що вийшли в краї і за кордоном, про доставку книжок всіма мовами через комісіонерів у Лейпцігу і Парижі, які спеціалізуються на літературі з українознавства. Видрукуване оголошення про антикваріат книгарні НТШ, який розшукує і комплектує усі давні і продані книги, журнали, газети та інші твори друку.

На третій сторінці обкладинки подано список 27 творів образотворчого мистецтва у вигляді кольорових і сірих репродукцій з картин українських художників, портретів видатних діячів української історії і культури.

На четвертій сторінці обкладинки подано 12 назв книжок українських письменників, що вийшли у популярній серії „Бібліотека для школи і дому". Каталог коштував 70 грошів.

Книгарня видавала також окремі універсальні ретроспективні каталоги. Один з них охоплював книги за 1933—1938 рр.[20] Ці каталоги, хоч і різні за обсягом (від 2 до 92 сторінок), були добре опрацьовані, переважно з доволі повними описами літератури, іноді — з анотаціями.

У 1920—1930-ті рр. видавничо-книготорговельні каталоги також видавало товариство „Просвіта", яке мало налагоджене видавництво і книгарню у Львові та в інших місцевостях Галичини, Закарпаття, Волині. Ці каталоги здебільшого поступалися каталогам книгарні НТШ. Бібліографічні описи у них давали відомості тільки про автора, назву і її ціну. Для прикладу назвемо один з каталогів за 1927 рік[21], який мав 21 відділ

---

[16] Катальог: (Книгарні Наукового товариства імені Шевченка у Львові), Ринок, ч. 10.— Львів, 1922.— 57 с.

[17] Див., зокрема: Катальог книгарні НТШ у Львові: Історія.— Львів, 1936.— 80 с.

[18] Катальог книгарні НТШ у Львові: Історія. Історія визвольних змагань, спогади, листування.— Львів, [Б. р.].— 8 с.

[19] Катальог повістей і оповідань.— Львів: Книгарня НТШ.— Львів, Ринок, ч. 10, 1930.— 92 с.

[20] Катальог книгарні НТШ у Львові: Ринок, ч. 10.— Львів, 1938.— 48 с.

[21] Катальог: Видання Товариства „Просвіта" у Львові, ч. 721.— Львів, 1927.— 52 с.

художньої та іншої літератури. Інший каталог „Просвіти", складський, мав такі відділи: повісті і оповідання, поезія, драматургія, історія, історія літератури, суспільні науки, політика, виховання і просвітня діяльність, періодичні видання, лікарські, сільськогосподарські, дитячі, різні, ноти для фортепіано, музичні школи та інші[22]. До каталога додано списки книжок, укомплектованих у спеціальні бібліотеки для читалень: „100 книжок за 228 зл.", „200 книжок за 530 зл.", „77 книжок за 100 зл.". У кінці його вміщено „Декларацію-замовлення для читалень „Просвіти", за якою можна було замовити книжки.

Особливістю каталогів „Просвіти" є те, що вони зорієнтовані на численні читальні товариства, які були майже в усіх селах Галичини, Закарпаття, Волині, а також на індивідуальних покупців книгарень товариства у Львові та інших місцевостях. Каталоги „Просвіти" мали обсяг від 10 до 92 сторінок і видавалися доволі оперативно, у чому їх перевага перед посібниками інших видів бібліографії.

За час, який розглядаємо, кілька каталогів видало товариство „Рідна школа" у Львові. Назвемо деякі з них. Це каталог книжок, які у книгарні товариства продавали за зниженими цінами[23], каталог книжок для школи і дому видавництва товариства[24], універсальний каталог книгарні товариства[25]. Ці каталоги були невеликі за обсягом і застосовували переважно дуже короткі бібліографічні описи, що складалися зі заголовка, назви книжки та її ціни.

З інших каталогів треба назвати каталоги Української книгарні й антикварні у Львові на вул. Рутовського, 22. Це невеликі каталоги книжок на 1923 р.[26], каталог повістей, оповідань і новел[27], спеціальний бібліотечно-книготорговельний каталог[28]. Тут бачимо повернення до старої української традиції XIX ст.— організовувати при книгарнях читальні.

Книготорговельні каталоги видавали також кооперативні книгарні: „Народний базар" у Сокалі[29] та Станиславові[30], „Будучність" у Тернополі[31]. Називали їх каталогами добрих книжок чи повістей і оповідань. Виходили вони у 1930-х рр. обсягом від 4 до 92 сторінок.

Свої каталоги видавала книгарсько-видавнича спілка, або видавнича кооператива, „Червона калина" у Львові[32]. Ці каталоги були невеликі —

---

[22] Катальог книжок, які має на складі т-во „Просвіта", ч. 790.— Львів, [Б. р.],— 40 с.

[23] Катальог книжок по знижених цінах.— Львів: Книгарня „Рідної школи", 1932.— 24 с.

[24] Новий каталог для школи і дому видавництва „Рідної школи" у Львові.— Львів, 1929.— 31 с.

[25] Катальог книгарні „Рідної школи".— Львів, вул. Сикстуська, ч. 20.— Львів, 1936.— 32 с.

[26] Катальог книжок на 1923 рік.— Львів, 1923.— 8 с.

[27] Катальог І. Повісті, оповідання, новелі, збірні твори різних видавництв.— Львів, 1927.— 18 с.

[28] Катальог випозичальні книжок Української книгарні і антикварні у Львові, вул. Рутовського, ч. 22, ч. II.— Львів, 1929.— 88 с.

[29] Катальог добрих книжок, які можна дешево набути в кооперативі „Народний базар" в Сокалі.— Сокаль, [Б. р.].— 4 с.

[30] Катальог повістей і оповідань.— Станиславів: Кооп. „Народний базар" і „Українська книгарня", 1930.— 92 с.

[31] Каталог повістей і оповідань.— Тернопіль: Книгарня кооперативи „Будучність", 1930.— 92 с.

[32] Катальог „Червоної калини" видавничої кооп. Львів, Руська, 18.— Львів, 1928.— 30 с.

охоплювали до 200 назв книжок і давали короткий бібліографічний опис: заголовок, назва книжки, ціна.

Відомі були каталоги видавництва „Русалка" за редакцією Григорія Гануляка, що вийшли у Львові у 1922, 1923, 1935, 1938 рр.[33], і два без року видання[34]. Окремо назвемо цікавий новий ілюстрований каталог цього видавництва[35].

У Львові видавали свої каталоги видавництво „Слово"[36], „Дитяча бібліотека", „Світ дитини"[37], книгарня А. Бардаха[38] (каталог книгарні був оформлений у вигляді буклета на 9 сторінок), видавництво і накладня М. Матвійчука (у 1934—1938 рр. видали п'ять каталогів, серед них галузевий з музики[39], новин[40] і комісійних книжок[41], драматичних творів[42]), накладня Михайла Таранька[43], видавництво „Ізмарагд"[44], видавництво Українського педагогічного товариства у Львові[45], друкарні Артура Ґольдмана і бібліотеки „Ізмарагд"[46], книгарні Ставропігійського інституту в піднаймі Українського педагогічного товариства[47], Загальної бібліотеки та інших видавництв Галицької накладні Якова Оренштайна в Коломиї[48], видавництво „Всесвітня бібліотека", що його очолював бібліограф І. Калинович у Золочеві[49].

Цікавим був каталог сестер-служебниць з Жовкви[50] та багато інших.

Українські видавничо-книготорговельні каталоги виходили також у діаспорі, але вони не є предметом нашого дослідження.

Багато видавничо-книготорговельних каталогів досліджуваного періоду збереглося у львівських книгосховищах, але також немало не дійшло до нашого часу. Причиною було те, що деякі бібліотеки таких каталогів

---

33 Катальог видавництва „Русалка" / Під ред. Григорія Ганулякa.— Львів, 1922.— 8 с.; 1923.— 14 с.; 1935.— 16 с.; 1938.— 16 с.

34 Катальог „Русалки" / Під ред. Гр. Ганулякa.— Львів, [Б. р.].— 8 с.; Катальог вид-ва „Русалка". Театральна бібліотека.— Львів, [Б. р.].— 16 с.

35 Новий ілюстрований катальог вид-ва „Русалка".— Львів, 1924.— 16 с.

36 Катальог найпопулярніших п'єс, книжок і др. брошур... видавництва „Слово".— Львів, 1937.— 8 с.

37 Катальог „Діточої бібліотеки" вид-ва „Світ дитини".— Львів, [Б. р.],— 8 с.

38 Каталог книжок власного накладу і чужих накладів. Книгарня А. Бардаха.— Львів, 1938.— 9 с. (буклет).

39 Катальог книгарні М. Матвійчука: (Музика).— Львів, 1938.— 16 с.

40 Катальог накладні М. Матвійчука: (Катальог новостей).— Львів, 1938.— 48 с.

41 Катальог книжок власних і комісових накладні М. Матвійчука у Львові...— Львів, 1934.— 24 с.

42 Катальог накладні М. Матвійчука (Драматичні твори).— Львів, 1936.— 32 с.

43 Катальог накладні Михайла Таранька.— Львів, 1928.— 4 с.

44 Катальог видавництва „Ізмарагд".— Львів, 1928.— 4 с.

45 Ілюстрований катальог видавництва Українського педагогічного товариства у Львові.— Львів, [Б. р.],— 48 с.

46 Катальог українських книжок.— Львів: З друкарні Артура Гольдмана, 1930.— 80 с.— (Випозичальня книжок „Ізмарагд". Львів, Косцюшка, 5).

47 Катальог.— 1927.— 52 с.— (Книгарня Ставропігійського інституту в наймі Українського педагогічного товариства у Львові, Косцюшка 5).

48 Катальог Загальної бібліотеки і інших видавництв Галицької накладні Якова Оренштайна в Коломиї (в Галичині).— Коломия, [Б. р.].— 22 с.

49 Катальог видавництва Всесвітня бібліотека 1923 р.— Золочів, 1923.— 16 с.

50 Катальог згромадження сестер служебниць Пресвятої Непорочної Діви Марії на 1938 рік.— Жовква, 1938.— 55 с.

просто не збирали, в інших їх списували як видання тимчасового користування чи з ідеологічних міркувань.

Відповідальне завдання інформувати про українське друковане слово читацький загал узяла на себе галицька періодика. У газетах і журналах постійно друковано бібліографічну інформацію про українські видання, які вийшли з друку, є у книгарнях або готуються до виходу. Цю інформацію подавано у формі бібліографічних списків видавничо-книготорговельного характеру, бібліографічних оглядів, різних рекламних оголошень про вихід друкованої продукції, рецензій на нові видання.

Так, у львівській щоденній газеті „Діло“ постійною була рубрика „Нові книги і журнали“. Тут подавалось бібліографічні дані про вихід у світ двох-трьох книжок, наприклад: „Володимир Шаян. Орден Бога Сонця. Поезії. Вид-во „Ізмарагд“. Львів, вул. Косцюшка 5. Ціна зол. 0.40. Стор. 48“ або: „Пам'яті професора Василя Біднова. Прага, 1936. Видання українського історико-філологічного товариства в Празі. С. 32. Ф. 8“[51]. Хоч і досить своєрідні, ці описи давали покупцям певну інформацію про видання. У цій же рубриці подавано відомості про нові українські журнали, що вийшли в світ,— „Життя і знання“, „Дзвони“, „Вістник“, „Нова хата“, „Літопис червоної калини“, „Рідна школа“, „Торгівля і промисл“ та інші. Описуються окремі числа журналів.

Багату бібліографічну інформацію подавав просвітянський науково-популярний журнал „Життя і знання“ (1927—1939). На його сторінках вміщувано різні списки книжок, як-от: „Бібліотека історичних повістей“, „Найновіші видання товариства „Просвіта“, „Ширіть видання „Рідної школи“, „Видання „Червоної калини“. В останньому списку понад сто назв, але опис книг дуже короткий: автор, назва і ціна. Це книготорговельний список, що за формою подачі матеріалу був дуже поширений у той час. Цікавими були списки „Книги до свята книжки“, у яких подавались досить змістовні анотації, „На ялинку і на свята“ тощо[52].

У 7 і 8 числах журналу за 1929 р. видрукувано списки 59 книг видавництва „Вільна спілка“, що працювало у Подебрадах (Чехо-Словаччина). Журнал давав чимало рекламних оголошень про вихід нових книжок і періодичних видань.

Значну інформацію про нові українські книжки і періодичні видання публікував журнал „Просвіта“ (1936—1939), який був свого роду методичним порадником для читалень, бібліотек, різних аматорських гуртків товариства „Просвіта“. У журналі вміщувано бібліографічні списки книжок, рекомендованих читачам різних категорій, наприклад: „Літературні твори історичного змісту“, „Що читати?“, „Популярно-наукові книжки“, „Що молоді читати?“, „Українознавство, історія, історична повість“ тощо. Списки літератури мали виразно рекомендаційний характер — вони призначалися для практичного використання у просвітянській роботі. Так, у списку „На Різдво Христове добрий подарунок“ подавалося 20 книжок у скороченому описі, які могли бути святковими подарунками для читачів різних категорій.

---

[51] Діло.— 1936.— 31 жовтня.
[52] Життя і знання.— 1928.— № 12.

Книготорговельна інформація про українську книжку і періодику була в журналах „Дзвони“, „Українська книга“, „Вістник“, „Літопис червоної калини“ та багатьох інших.

На особливу увагу заслуговують бібліографічні огляди українських видань, які друкувалися на сторінках галицьких періодичних видань. Наприклад, в огляді Н. Порая „Політичні брошури останніх часів“[53] давалося доволі обширну характеристику п'яти брошур конкретної тематики.

Оскільки в Галичині 1920—1930-х рр. було дуже багато періодичних видань, видавнича, торговельна та інша бібліографічна інформація на їх сторінках була доступна широким колам покупців і читачів книжок і періодики. Правда, книжки виходили невеликими тиражами, але довго були у продажу, тому така інформація про них виявилася досить ефективною.

У галицьких видавництвах 1920—1930-х рр. видавалось чимало книг. Були дуже поширені різні серії книжок, бібліотеки і бібліотечки.

На м'яких обкладинках і при кінці блоків книжок публікувалася видавничо-книготорговельна та інша бібліографічна інформація про книги, що вийшли або вийдуть з друку чи є у книгарнях. Це було продовження традицій у нових історичних умовах.

Дуже типовими були внутрікнижкові списки українських книжок і рекламних матеріалів про них у книжках, які видавав Іван Тиктор.

У цьому плані цікава „Українська бібліотека“, що виходила як місячний додаток з 8 аркушів друку до газети „Наш прапор“. Так, у 63-му числі „Української бібліотеки“ за 1938 р. на другій сторінці обкладинки книги В. Короліва-Старого „Милосердний самарянин. Оповідання“ вміщено список 63 книжок цієї серії. Опис книжок у цьому списку давав тільки автора, назву і ціну, а з книжок, що були розпродані,— тільки назву. Окремою приміткою подавали номери позицій тих книжок, які були відзначені літературними нагородами: Г. Журби „Зорі світ заповідають“, Ю. Косача „Сонце в Чигирині“, І. Ольбрахта „Микола Шугай“ (два томи). До списку входили книги В. Будзиновського, М. Голубця, А. Чайковського, У. Самчука, К. Гриневичевої, О. Кобилянської, П. Франка, В. Щурата, С. Ордівського та інших.

При Тикторовій газеті „Народня справа“ щомісячно виходила популярно-наукова „Народна бібліотека“, на обкладинках кожної книжки якої друковано список цілої бібліотеки з вказівками на ціни.

Такі ж списки друкувалися на обкладинках тикторівських „Бібліотеки „Нового часу“ і бібліотеки „Український театр“, а також у щомісячних книжечках для підлітків бібліотеки „Ранок“, що виходила при дитячому журналі „Дзвіночок“.

Внутрікнижкова бібліографічна інформація друкувалася у численних виданнях товариства „Просвіта“. Наприклад, у книжці видавництва „Просвіта“ „Спільними силами“ (Львів, 1934.—100 с.) Івана Горишівського (псевдонім історика І. Крип'якевича) оголошувалося про вихід календаря „Просвіти“ на 1935 р., давався список видань товариства, що вийшли у 1934 р. у серії місячних книжечок, квартальних книжок „Науково-популярної бібліотеки“, виданих заходами фонду „Учітеся, брати мої“, та інших.

---

[53] Шлях нації.— 1936.— Ч 3—4.— С. 235—237.

У книжці Філарета Колесси „Українські народні думи" (Львів: Просвіта, 1920) на четвертій сторінці обкладинки видрукувано список просвітянської серії „Українське письменство", що складалася зі збірок творів класиків української літератури: Г. Квітки-Основ'яненка (два томи), М. Шашкевича і Я. Головацького, М. Устияновича і А. Могильницького, А. Метлинського і М. Костомарова, Т. Шевченка (два томи), П. Куліша (шість томів), С. Воробкевича (два томи), Л. Глібова і Климковича, О. Стороженка, С. Руданського (три томи), Ю. Федьковича, І. Нечуя-Левицького, які можна було замовити у канцелярії товариства „Просвіта" у Львові на пл. Ринок, 10. Тут же давалось рекламне оголошення про вихід першого числа „Загальної бібліотеки „Просвіти" — „Історії української літератури. Т. І до кінця XV віку" Михайла Возняка.

Список книжок видавництва „Поділля" у Тернополі, що були у продажу, подано на четвертій сторінці обкладинки однієї з цих книжок — „Тіні забутих предків" Михайла Коцюбинського (Тернопіль, 1928).

Список власних видань систематично давала на сторінках обкладинок своїх щомісячних книжечок популярна освітна серія „Самоосвіта", що виходила з кінця 1920-х рр. й до 1939 р., а також серія „Найкращі оповідання „Самоосвіти", яка виходила наприкінці 1930-х рр.

Окремо треба сказати про видавничо-книготорговельні списки та рекламні оголошення на сторінках численних у Галичини календарів, що виходили у 1920—1930-х рр.

Назвемо відомий ще з XIX ст. „Календар „Просвіти". Так, у цьому календарі на 1937 р. вміщено великий, на кількадесятьох сторінках, рекламний відділ, у якому дано різноманітні торговельні відомості, а також відомості про адвокатів, лікарів тощо. У цих розділах публіковано і бібліографічні списки: „Бібліотека для школи і дому", у якому 18 назв книжок, описаних традиційним на той час способом: автор, назва, ціна. За таким же описом на двох сторінках видрукувано „Цінник видань РСУК" (Ревізійного союзу українських кооперативів), список чотирьох книжок видавництва „Червона калина", оголошення про умови передплати на українську періодику, книготорговельна інформація про роботу книгарні „Просвіти" тощо.

Багато уваги приділялося бібліографічній інформації про українську книгу та періодику у популярних у 1920—1930-ті рр. календарях І. Тиктора „Золотий колос", „Календар для всіх" і календарях інших українських видавництв.

Отже, численні видавничо-книготорговельні бібліографічні списки і рекламні матеріали друкувалися на обкладинках або сторінках галицьких книжкових видань як внутрікнижкові.

Сукупність бібліографічних матеріалів у вигляді каталогів, різних списків, оглядів і рекламних оголошень у періодичних виданнях і книжках характеризує видавничо-книготорговельну бібліографічну інформацію про українську друковану продукцію в Галичині 1920—1930-х рр. як добре налагоджену. Цей вид бібліографічної інформації був чи не найбільше представлений у бібліографії, яка в Галичині розвивалася, продовжуючи національні традиції, започатковані ще у XIX ст., передусім завдяки діяльності Бібліографічної (Бібліологічної) комісії НТШ у Львові, українських видавництв та окремих бібліографів, якими часто були видатні вчені.

Myroslav BUTRYN

THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN BIBLIOGRAPHY IN HALYCHYNA IN THE 1920—30s

The most popular kind of Ukrainian bibliographical information to be obtained in the 1920—30s in Halychyna were catalogues, various listings, surveys of publications, and the periodical and book advertising. These give the most comprehensive view of the prints coming out in the Ukrainian language and show, that the system of bibliographical information, established as early as in the 19th century, was working quite accurately. This accomplishment should be accredited, first of all, to the activity of the Bibliographical (Bibliological) Commission of the Shevchenko Scientific Society in L'viv, and to Ukrainian publishers, as well as individual bibliographers who, for the most part, were outstanding scholars.

Надія БОРТНЯК

МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ НАУКОВИХ ПРАЦЬ СТЕПАНА ТОМАШІВСЬКОГО

Більша частина з того, що написав Степан Томашівський — а це праці з історії Галичини, його блискуча публіцистика,— ще не ввійшли в науковий і читацький обіг. Не тільки тому, що публікувались ще за життя автора і досі не перевидані в Україні (декілька книг, які вийшли за кордоном, зазначені у „Матеріалах...“), але й тому, що немає бібліографії його праць. А прочитання будь-якого автора починається насамперед із бібліографії.

С. Томашівський був одним із найбільших галицьких істориків і публіцистів; він — людина епохи початку XX ст., у чиїй долі і науковій праці переплелися події історії Галичини, про які він писав як учений і на які намагався впливати як громадський діяч, публіцист, дипломат і видавець.

„Біля тої особистості не зможе перейти байдужо ні один ум, котрий буде займатися долею нашої землі і народу“,— писав Осип Назарук у невеликій книжечці „С. Томашівський. Історик, політик, публіцист“, яка вийшла 1931 р. і стала одночасно першою і останньою працею про С. Томашівського.

9 січня 1998 р. виповнилося 123 роки від дня його народження. Цій даті присвячуємо „Матеріали до бібліографії наукових праць Степана Томашівського“. Не подаємо бібліографії його публіцистики, яка не поступатиметься за обсягом нашим „Матеріалам...“ (співробітник більш як двадцяти друкованих органів, радник дипломатичних місій Української держави).

Будучи дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові, С. Томашівський публікував свої наукові розвідки у виданнях Товариства — „Записках НТШ“, „Жерелах до історії України-Руси“ та інших. Здебільшого дослідження виходили і окремими відбитками.

Читаючи у Львівському університеті систематичний курс історії Галичини, він підготував два рукописні томи своїх лекцій. Під час Першої світової війни рукопис, як і частина бібліотеки й архіву Томашівського, що зберігались у будинку НТШ, пропали. Нездійсненим залишився план видання „Дипломатарія Галичини“. Із 1914 р. С. Томашівський перебував на еміґрації. Друкувався у „Вістнику Союза визволення України“, накладом Союза вийшли окремі його праці.

Після повернення до Львова у 1919 р. побачили світ його „Українська історія. Нарис. Т. І. Старинні і середні віки“ та „Ватиканські матеріали

до історії України. Т. І. Донесення римських нунціїв про Україну 1648—1657 р.“, що були підсумком праці попередніх років.

Після бурхливої дипломатичної та видавничої діяльности, пошуків власної політично-історіософської концепції з'явилися праці з історії церкви. Темою його габілітації в Ягеллонському університеті була участь митрополита Петра Акеровича в Ліонському соборі 1245 р.

Наприкінці 1928 р. за дорученням Перемишльського, Самбірського і Сяніцького єпископа Йосафата Коциловського С. Томашівський почав писати велику „Історію Української Церкви“, якої планувалося чотири томи. У „Записках Чина святого Василія Великого“ опубліковано лише „Вступ до історії церкви на Україні“.

При підготовці бібліографії ми скористалися бібліографічними оглядами праць з української історії, які доповнили бібліографію С. Томашівського, особливо у тій її частині, де йдеться про видання на еміґрації під час Першої світової війни.

В „Огляді української історіографії“, виданому 1923 р. у Празі, Дмитро Дорошенко подає основні наукові праці С. Томашівського (список неповний) від початку його наукової діяльности до 1919 р.

Праці за 1914—1923 рр., друковані у „Вістнику Союза визволення України“ (Відень, 1915, 1916), „Хліборобській Україні“ (Відень, 1921), „Ділі“ (Львів—Відень), зібрав Іван Калинович в „Бібліографії українознавства за 1914—1923 рр.“ (Львів, 1924).

Перелік брошур, виданих на еміґрації, є у Євгена-Юлія Пеленського (Ucrainica: Selected Bibliography on Ucraine in Western European Languages.— Munich, 1948), Івана Чепиги (Українська літературна продукція на еміґрації у Відні.— Відень, 1916), а також І. Калиновича (Огляд воєнної української бібліографії за час першого року світової війни // Українське слово (Львів).— 1915.— Ч. 51.— С. 3—4; Ч. 53.— С. 2; Ч. 54.— С. 2; Ч. 55.— С. 3; Ч. 56.— С. 2; Ч. 57.— С. 2; Ч. 58.— С. 2; Ч. 59.— С. 2—4; Ч. 61.— С. 2; Ч. 65.— С. 5—6; Ч. 72.— С. 34; Ч. 76.— С. 4; Ч. 80.— С. 6; Ч. 81.— С. 2; Ч. 83.— С. 4—5).

Назви розвідок та найважливіших статей за 1919—1923 рр. зібрані на форзацах книжки С. Томашівського „Десять літ українського питання в Польщі“ (Львів, 1929).

Монографії з історії церкви та рецензії за 1927 р., опубліковані в „Записках ЧСВВ“,— у бібліографічному огляді „Досягнення української науки. Українознавство поза межами УСРР за р. 1927“ ([Б. м.], [Б. р.].— С. 101—126).

Найважливіші праці з історії церкви в Україні опубліковані у книзі Ісидора Патрила „Джерела й бібліографія історії Української Церкви“ (Romae, 1975.— Vol. 1; 1988.— Vol. 2; 1992.— Vol. 3).

Сам С. Томашівський в автобіографії, писаній для Наукового товариства імені Шевченка, подав список своїх наукових праць до 1901 р. Серед документів архіву НТШ продовження не виявлено.

Найбільш повний бібліографічний перелік наукової спадщини С. Томашівського залишив Іван Крип'якевич (Записки НТШ.— Львів, 1931.— Т. 151.— С. 224—230).

У пропонованих „Матеріалах...“ ми дотримуємося хронологічного принципу. Нехай кожен рік скаже сам за себе, вимальовуючи цілісну картину

наукової діяльности Степана Томашівського — ученого-працелюба і вдумливого дослідника історії України.

1896 рік

1. Самуїл Кушевич, райця львівський і його записна книжка // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1896.— Т. 15.— С. 1—24.

2. Матеріали до історії Хмельниччини // Записки НТШ.— Львів.— 1896.— Т. 14.— С. 1—14.

(Окрема відбитка: [Б. м.], [Б. р.]— 14 с.)

3. Огляд часописей за р. 1895. Часописи видавані на Україні російській // Записки НТШ.— Львів, 1896.— Т. 13.— Наукова хроніка.— С. 1—2.

Підпис: С. Т.

4. Записки императорского Харковского университета // Записки НТШ.— Львів, 1896.— Т. 13.— Наукова хроніка.— С. 2—6.

Підпис: С. Т.

5. [Рец. на:] Dr. Max Gumplowicz. Bischof Balduin Gallus von Kruszwica, Polens, erster lateinischer Chronist // Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Academie der Wissenschaften, 1895.— 36 s. // Записки НТШ.— Львів, 1896.— Т. 13.— Бібліографія.— С. 5—6.

6. Ученые записки имп. Казанского университета // Записки НТШ.— Львів, 1896.— Т. 14.— Наукова хроніка.— С. 5—6.

Підпис: С. Т.

7. Ученые записки имп. Юрьевского университета // Записки НТШ.— Львів, 1896.— Т. 14.— Наукова хроніка.— С. 6—8.

Підпис: С. Т.

8. Przewodnik Naukowy i Literacki // Записки НТШ.— Львів, 1896.— Т. 14.— Наукова хроніка.— С. 25—26.

Підпис: С. Т.

9. [Рец. на:] Фотинский О. Иоанн Красовский, униатский архиепископ полоцкий и луцкий.— Почаев, 1894. 911 с. // Записки НТШ.— Львів, 1896.— Т. 14.— Бібліографія.— С. 24—25.

1897 рік

10. Образок з львівського життя в середині XVII в. // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 19.— Miscellanea.— С. 11—14.

11. Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 19.— С. 1—70.

(Окрема відбитка: Львів, 1897.— 70 с.)

12. [Рец. на:] Отчет императорской публичной библиотеки за 1893 г.— СПб., 1896 // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 15.— Бібліографія.— С. 51—52.

Підпис: С. Т.

13. Огляд часописей за р. 1896. Часописи українсько-руські. Зоря // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 16.— Наукова хроніка.— С. 1—7.

Підпис: С. Т.

14. [Рец. на:] Заневич Іван. Скасування панщини в Галичині. Причинок до історії суспільного життя і суспільних поглядів 1830—1848 р. Перша половина.— Львів, 1896 // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 16.— Бібліографія.— С. 15—25.

15. [Рец. на:] Фотинский О. Л. Краткое описание предметов древности, пожертвованных в Волынское епархиальное древнехранилище по июль 1893 г.— Почаев, 1893.— 59 с.; його ж. Краткое описание памятников древности, посту-

пивших в Волынское епархиальное древнехранилище (с июля 1893 г. по 1 августа 1894 г.).— Почаев, 1894.— Вып. 2.— 71 с. // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 16.— Бібліографія.— С. 33—34.

Підпис: С. Т.

16. [Рец. на:] Известия Таврической ученой архивной комиссии № 25, 26.— Симферополь, 1896—1897.— 165 с. // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 17.— Бібліографія.— С. 50.

Підпис: С. Т.

17. [Рец. на:] Pawiński Adolf. Sejmiki ziemskie. Początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego, 1374—1505.— Warszawa, 1895 // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 18.— Бібліографія.— С. 9—16.

Підпис: С. Т.

18. [Рец. на:] Dr. Antoni J. Kobiety na dworze czyhryńskim // Biblioteka Warszawska, 1893.— Cz. III, IV; Chmielnicki w Czyhrynie // Przegląd Polski.— 1896.— Cz. III // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 18.— Бібліографія.— С. 20—24.

Підпис: С. Т.

19. Огляд часописей за р. 1895. Часописи видавані на Україні російській. Університетські вісті (київські) // Записки імператорського харківського університету // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 19.— Наукова хроніка.— С. 1—2.

Підпис: С. Т.

20. Труды Киевской духовной академии // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 19.— Наукова хроніка.— С. 2—4.

Підпис: С. Т.

21. [Рец. на:] L. Dr. Kubala. Szkice historyczne. Serya pierwsza i druga.— Wyd. trzecie.— Kraków, 1896 // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 19.— Бібліографія.— С. 27—31.

Підпис: С. Т.

22. [Рец. на:] Записки императорского Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1896.— Т. 19 // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 19.— Бібліографія.— С. 42—43.

Підпис: С. Т.

23. Ученые записки Казанского университета (12 кн.) // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 20.— Наукова хроніка.— С. 3.

Підпис: С. Т.

24. Этнографическое обозрение (год издания — 8) // Живая старина; Biblioteka Warszawska; Przegląd Polski; Przegląd Powszechny; Przegląd Naukowy i Literacki // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 20.— Наукова хроніка.— С. 19—27.

Підпис: С. Т.

1898 рік

25. З життя галицько-руських соймиків 1648—1649 рр. // Жерела до історії України-Русі (Матеріали до історії Галичини.— Т. 1).— Львів, 1898.— Т. 4.— С. 1—36. (Окрема відбитка: Львів, 1898.— 36 с.)

26. Матеріали до історії Галичини.— Т. 1: Акти з р. 1648—1649 // Жерела до історії України-Русі.— Львів, 1898.— Т. 4.— 411 с.

27. Перший зазивний лист Хмельницького // Записки НТШ.— Львів, 1898.— Т. 23—24.— С. 1—9. (Окрема відбитка: Львів, [Б. р.].— 9 с.)

28. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки НТШ.— Львів, 1898.— Т. 23—24.— 138 с. (Окрема відбитка: Львів, 1898.— 138 с.)

29. [Рец. на:] Чечулин Н. Д. Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II, 1762—1774.— СПб., 1896 // Записки НТШ.— Львів, 1898.— Т. 21.— Бібліографія.— С. 23—24.

Підпис: С. Т.

30. [Рец. на:] Записки императорского Одесского общества истории и древностей.— 1897.— Т. 20 // Записки НТШ.— Львів, 1898.— Т. 22.— Бібліографія.— С. 7—8.

Підпис: С. Т.

31. [Рец. на:] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алепским / Перевод с арабского Г. Муркоса.— Вып. первый.— Москва, 1896 // Записки НТШ.— Львів, 1898.— Т. 23—24.— Бібліографія.— С. 9—12.

32. [Рец. на:] Богдан Хмельницький до часу повстання проти Польщі.— Львів, 1897.— Кн. 3 // Записки НТШ.— Львів, 1898.— Т. 23—24.— Бібліографія.— С. 13—15.

Підпис: С. Т.

33. Університетські вісті (київські) // Записки НТШ.— Львів, 1898.— Т. 25.— Наукова хроніка.— С. 9.

Підпис: С. Т.

1900 рік

34. Незвісний лист Мазепи до міста Львова // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 37.— С. 7—8.

(Окремо у відбитці: Причинки до історії Мазепинщини.— Львів, 1910.— 38 с.)

35. Огляд часописей за р. 1898. Часописи видавані поза Україною. Варшавські університетські вісті.— 1898.— Т. I—IX // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 33.— Наукова хроніка.— С. 34.

Підпис: С. Т.

36. Богословский вестник // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 33.— Наукова хроніка.— С. 34—35.

Підпис: С. Т.

37. Ateneum, Biblioteka Warszawska, Przewodnik Naukowy i Literacki // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 33.— Наукова хроніка.— С. 44—46.

Підпис: С. Т.

38. Огляд часописей за р. 1899. Часописи українсько-руські // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 34.— Наукова хроніка.— С. 1—8.

39. [Рец. на:] Dąbkowski Przemysław. Zemstwa, okup i pokora na Rusi Halickiej w wieku XV i pierwszej połowie wieku XVI.— Lwów, 1898.— 55 s. // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 34.— Бібліографія.— С. 18—19.

Підпис: С. Т.

40. [Рец. на:] Вержбовский Федор. Материалы к истории московского государства в XV и XVII в.— Вып. 1: Посольство Иоанна Кобенцеля в Москву в 1575—1576 г.— Варшава, 1896; Вып. 2: Война с Польшей в 1609—1611 г.— Варшава, 1898 // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 34.— Бібліографія.— С. 19—21.

Підпис: С. Т.

41. [Рец. на:] Dr. Krotowski Kazimierz. Gall, scholastyk poznański i jego kronika // Kwartalnik Historyczny.— 1899.— Т. IV.— S. 675—682 // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 37.— Бібліографія.— С. 14.

Підпис: С. Т.

42. [Рец. на:] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Изд. второе с дополнениями.— Киев, 1898.— Т. 1, 2, 3 // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 37.— Бібліографія.— С. 20—21.

Підпис: С. Т.

43. [Рец. на:] Bartholomaei Josephi Zimorowicz. Opera, quibus res gestae urbis Leopolis illustrantur, ex mandato senatus eiusdem civitatis edidit Dr. Cornelius Heck (Józefa Bartołomieja Zimorowicza Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się z polecenia reprezentacyj miasta wydał dr. Korneli Heck).— Lwów, 1899 // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 38.— Бібліографія.— С. 21—22.

Підпис: С. Т.

44. [Рец. на:] Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши з казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века // Университетские известия.— 1898.— № 11; 1899.— № 1, 2, 3, 4.— С. 361-XIII // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 37.— Бібліографія.— С. 24—34.

Підпис: С. Т.

45. [Рец. на:] Церетели Е. Елена Иоанновна, великая княгиня литовская, русская, королева польская.— СПб., 1898.— 2 + 356 с. // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 38.— Бібліографія.— С. 7—8.

Підпис: С. Т.

46. [Рец. на:] Дмитриевский А. Арсений, архиепископ елассонский (суздальский тоже) и его вновь открытые исторические мемуары // Труды Киевской духовной академии.— 1898—1899 // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 38.— Бібліографія.— С. 15—16.

Підпис: С. Т.

47. [Рец. на:] Сцепуро Д. Виленское св. Духовное братство в XVII и XVIII в.// Труды Киевской духовной академии.— 1898.— № 9, 11; 1899.— № 4, 6, 8, 9 // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 38.— Бібліографія.— С. 17.

Підпис: С. Т.

48. [Рец. на:] Dubiecki Maryan. Kudak, twierdza kresowa i jej okolice. Wydanie nowe przejrzane i powiększone.— Warszawa, 1900.— 154 s. // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Бібліографія.— С. 17—18.

Підпис: С. Т.

49. [Рец. на:] Петрушевич А. С. Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1700 по 1772 год, изданной во Львове 1887 года// Литературный сборник, изданный Галицко-русской Матицею.— Т. 1: 1700—1771.— Львов, 1896.— С. 3—423.— Т. 2: 1772—1800.— Львов, 1897.— С. 2—431 // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 38.— Бібліографія.— С. 20—22.

Підпис: С. Т.

1901 рік

50. Погляд на стан людності Львівської землі // Жерела до історії України-Русі (Матеріали до історії Галичини.— Т. 2).— Львів, 1901.— Т. 5.— С. 1—52.

51. Матеріали до історії Галичини.— Т. 2: Акти з р. 1649—1651 // Жерела до історії України-Русі.— Львів, 1901.— Т. 5.— 355 с.

52. Маруся Богуславка в українській літературі: Історично-літературний нарис.— Львів, 1901.— 75 с.

53. Огляд часописей за р. 1899. Часописи видавані поза Україною. Варшавські університетські вісті // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 39.— Наукова хроніка.— С. 60.

Підпис: С. Т.

54. Христианское чтение (Орган Санкт-Петербургской духовной академии) // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 39.— Наукова хроніка.— С. 60.
Підпис: С. Т.
55. Руководство для сельских пастырей // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 39.— Наукова хроніка.— С. 61.
Підпис: С. Т.
56. Ateneum, Biblioteka Warszawska, Przewodnik Naukowy i Literacki, Przegląd powszechny, Przegląd Polski // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 39.— Наукова хроніка.— С. 71.
Підпис: С. Т.
57. [Рец. на:] Жукович П. К вопросу о виновности экзарха Никифора, председателя Брестского православного собора, в турецком шпионстве// Христианское чтение.— 1899.— № III.— С. 573—583 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 39.— Бібліографія.— С. 11—12.
Підпис: С. Т.
58. [Рец. на:] Платонов С. Ф. Очерки по истории смуты в московском государстве XV—XVII в.// Записки историческо-филологического факультета имп. Санкт-Петербургского университета.— СПб., 1892.— Ч. LII // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 39.— Бібліографія.— С. 12—13.
Підпис: С. Т.
59. [Рец. на:] Szelągowski A. Układy królewicza Władysława i dysydentów z Gustawem Adolfem w r. 1632.— Lwów, 1898 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 39.— Бібліографія.— С. 15—16.
Підпис: С. Т.
60. [Рец. на:] Wołyniak. O Bazylianach w Humaniu// Przewodnik Naukowy i Literacki.— 1899 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 39.— Бібліографія.— С. 18—19.
Підпис: С. Т.
61. [Рец. на:] Завялов А. К истории отобрания церковных имений при императрице Екатерине II// Христианское чтение.— 1899 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 39.— Бібліографія.— С. 23—24.
Підпис: С. Т.
62. [Рец. на:] Zsłatkovics Kálmán. A Koriatowicsok.— Századok, 1900.— Т. VI.— S. 509—517 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 40.— С. 10—11.
Підпис: С. Т.
63. [Рец. на:] Мончаловский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1659 г.)// Киевская старина.— 1900.— Кн. I.— С. 62—75 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 40.— Бібліографія.— С. 14—15.
Підпис: С. Т.
64. [Рец. на:] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским/ Перевод с арабского Г. Муркоса.— Вып. пятый.— Москва, 1900.— С. 5—174 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 40.— Бібліографія.— С. 15—16.
Підпис: С. Т.
65. [Рец. на:] Материалы по истории русской картографии/ Изд. Киевской комиссии для разбора древних актов.— К., 1899.— Вып. 1 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 40.— Бібліографія.— С. 18—19.
Підпис: С. Т.
66. Огляд часописей за р. 1900. Часописи українсько-руські // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 41.— Наукова хроніка.— С. 1—9.

67. [Рец. на:] A bronzkor emlékei Magyarhonban. 3 rész. áttekintö ismertetés. Irta Hampel József. As orsz. rég. és embertani társulat kiadványa.— Budapest, 1896 (Памятки бронзового віку на Угорщині. III частина: загальні відомості. Накладом краєвого археологічного й антропологічного товариства) // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 41.— Бібліографія.— С. 1—2.

Підпис: С. Т.

68. [Рец. на:] Войниловець І. Р. Церква і монастир св. Юрія у Львові та відпусти і ярмарки святоюрські// Діло.— Львів, 1900.— Ч. 89—121 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 41.— Бібліографія.— С. 6—7.

Підпис: С. Т.

69. [Рец. на:] Рудович І. Унія у львівській єпархії// Діло.— Львів, 1900.— Ч. 221, 236 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 41.— Бібліографія.— С. 7—9.

Підпис: С. Т.

70. [Рец. на:] Rawita Gawroński Fr. Historya ruchów hajdamackich.— Lwów, 1899.— Т. 1, 2; Historya ruchow hajdamackich.— Lwów, 1901.— Т. 1, 2 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 41.— Бібліографія.— С. 9—20.

71. [Рец. на:] Смаль-Стоцький Ст. Буковинська Русь. Культурно-історичний образок.— Чернівці, 1897 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 41.— Бібліографія.— С. 30—32.

Підпис: С. Т.

72. [Рец. на:] Кузів І. Короткий погляд на історію читальні руської духовної семінарії у Львові// Діло.— 1900.— Ч. 80—81 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 41.— Бібліографія.— С. 32—33.

Підпис: С. Т.

73. [Рец. на] Dr. Kutrzeba St. Szos we Lwowe w początkach XV w.// Przewodnik Naukowy í Literacki.— 1900.— S. 401—411 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 42.— Бібліографія.— С. 11—12.

Підпис: С. Т.

74. [Рец. на:] Dr. Kutrzeba St. Podwody miast polskich do r. 1564// Przewodnik Naukowy í Literacki, 1900.— S. 495—509 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 42.— Бібліографія.— С. 12—13.

Підпис: С. Т.

75. [Рец. на:] Ф. І. С. Прикарпатська Русь під володінням Австрії.— Ч. 1: 1772—1848; Ч. 2: 1850—1895.— Львів, 1895—1896 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 42.— Бібліографія.— С. 31—34.

Підпис: С. Т.

76. [Рец. на:] Свистун Ф. І. Галицько-руське військо в 1848—1849 роках// Живе слово.— 1899.— Т. 1.— С. 30—39 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 42.— Бібліографія.— С. 34—35.

Підпис: С. Т.

77. [Рец. на:] Рункевич С. Из истории русской церкви в царствование Петра Великого// Христианское чтение.— 1900.— Кн. I, II, IV—XII // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 43.— Бібліографія.— С. 11—12.

Підпис: С. Т.

78. [Рец. на:] Rawita-Gawroński Fr. Uposażenie duchowieństwa rzymsko-katolickiego na kresach ukrainnych w końcu XVIII w.// Przewodnik Naukowy í Literacki.— 1900 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 43.— Бібліографія.— С. 12—13.

Підпис: С. Т.

79. [Рец. на:] Марков Н. Дети духовенства. Исторический очерк вопроса об их правах// Странник.— 1900.— Кн. 3—5, 8—9 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 43.— Бібліографія.— С. 15—17.
Підпис: С. Т.

80. [Рец. на:] Мончаловський О. А. Літературне і політичне українофільство.— Львів, 1898.— С. 190 (відбитка з газ. „Галичанинъ") // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 43.— Бібліографія.— С. 26—32.
Підпис: С. Т.

81. [Рец. на:] История России. Сочинение Д. И. Иловайского.— Т. 4, вып. 2: Эпоха Михайла Федоровича Романова.— Москва, 1899 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 44.— Бібліографія.— С. 22—25.
Підпис: С. Т.

82. [Рец. на:] Rawita-Gawroński Fr. Studya i szkice historyczne.— Lwów; Warszawa; Poznań, 1900.— Ser. II // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 44.— Бібліографія.— С. 25—29.

83. [Рец. на:] Gloger Zygmunt. Geografia historyczna ziem dawnej Polski.— Kraków, 1900 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 44.— Бібліографія.— С. 30.
Підпис: С. Т.

84. [Рец. на:] Цегельський Льонгин. Русь-Україна і Московщина. Історична розвідка. Коштом і заходом товариства „Просвіта".— Львів, 1901 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 44.— Бібліографія.— С. 32—38.
Підпис: С. Т.

85. [Рец. на:] Образки з історії України-Русі.— Львів, 1900 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 44.— Бібліографія.— С. 38.
Підпис: С. Т.

86. [Рец. на:] Czołowski A. Po cecorskim pogromie.— Iris, 1899 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 44.— Бібліографія.— С. 38—39.
Підпис: С. Т.

87. [Рец. на:] Матвеев Павел. Москва и Малороссия в управление Ордина Нащокина Малороссийским приказом// Русский архив.— 1901 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 44.— Бібліографія.— С. 39.
Підпис: С. Т.

88. [Рец. на:] Gawroński Rawita Fr. Humańszczyzna w drugiej połowie XVIII w.// Tygodnik Ilustrowany.— 1899 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 44.— С. 39.
Підпис: С. Т.

89. [Рец. на:] Др. Пачовський Михайло. Соті роковини народного письменства Русі-України. Пам'яті Івана Котляревського.— Львів, 1898 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 44.— Бібліографія.— С. 40—41.
Підпис: С. Т.

90. [Рец. на:] Борковський А. Богдан Хмельницький.— Ч. 2: Події 1648 р.— Львів, 1898; Про славного сербського ученого Вука Стефановича Караджича.— Львів, 1899 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 44.— Бібліографія.— С. 41.
Підпис: С. Т.

91. [Рец. на:] Селянський Любомир. Цікаві розмови про держави і народи Європи.— Львів, 1899 // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 44.— Бібліографія.— С. 41—42.
Підпис: С. Т.

1902 рік

92. Київська козаччина 1855 р.— Львів, 1902// Літературно-наукова бібліотека.— Ч. 29.— 20 с.

93. [Рец. на:] Трипольский. Исторические сведения о г. Житомире// Волынский историко-археологический сборник.— 1900.— Вып. 2 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 45.— Бібліографія.— С. 7—8.

Підпис: С. Т.

94. [Рец. на:] Фотынский О. Обыкновенные люди старой Волыни// Волынский историко-археологический сборник.— 1900.— Вып. 2 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 45.— Бібліографія.— С. 8—9.

Підпис: С. Т.

95. [Рец. на:] Obrazy i studya historyczne, skreślone przez Maryana Dubieckiego.— Warszawa, 1899.— Ser. II // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 45.— Бібліографія.— С. 19—21.

Підпис: С. Т.

96. [Рец. на:] Записки протоиерея Петра Гавриловича Лебединцева о „козаччине" 1855 года// Киевская старина.— 1900.— Кн. 7—8 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 45.— Бібліографія.— С. 27—35.

97. Ateneum, Biblioteka Warszawska, Przewodnik Naukowy i Literacki, Przegląd Polski, Przeglad Powszechny // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 46.— Наукова хроніка.— С. 11—13.

Підпис: С. Т.

98. [Рец. на:] Петров Н. И. Историческо-археологический очерк г. Брянска, Орловецкой губернии и его отношение к Киеву// Труды Киевской духовной академии.— 1901.— Кн. X // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 46.— Бібліографія.— С. 13—14.

Підпис: С. Т.

99. [Рец. на:] Голубев. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII в.// Труды Киевской духовной академии.— 1901.— Кн. XI.— С. 306—406 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 46.— Бібліографія.— С. 23—24.

Підпис: С. Т.

100. [Рец. на:] А. А. Еще страничка из прошлого г. Переяслава// Киевская старина.— 1901.— Кн. IX.— С. 277—303 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 46.— Бібліографія.— С. 25.

Підпис: С. Т.

101. [Рец. на:] Записки имп. Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1901.— Т. 23 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 46.— Бібліографія.— С. 43.

Підпис: С. Т.

102. Огляд часописей за р. 1901. Часописи українсько-руські. Літературно-науковий вістник // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 47.— Наукова хроніка.— С. 1—7.

Підпис: С. Т.

103. Молода Україна, Учитель, Богословський вістник // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 47.— Наукова хроніка.— С. 14—15.

Підпис: С. Т.

104. [Рец. на:] Rawita Gawroński Fr. Wycieczki historyczno-archeologiczne po Ukrainie// Przewodnik Naukowy i Literacki.— 1901 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 47.— Бібліографія.— С. 3—4.

Підпис: С. Т.

105. [Рец. на:] Житецкий И. Евреи в Южной России. Историческая справка// Киевская старина.— 1901.— Кн. 1.— С. 57—80; Евреи в Южной России. Историко-этнографические заметки.— Там само.— Кн. 7—8// Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 47.— Бібліографія.— С. 6—7.

Підпис: С. Т.

106. [Рец. на:] Жукович. Последняя борьба духовенства митрополичьей епархии с Потием и унией (1609—1611 г.)// Христианское чтение.— 1901.— Кн. III // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 47.— Бібліографія.— С. 17—18.

Підпис: С. Т.

107. [Рец. на:] Kubala Ludwik. Zajęcie Kijowa przez Moskwę w r.1654 i zatarg prawosławnej cerkwi ruskiej z patryarchatem moskiewskim// Pocznik Akademii Umiejętności w Krakowie.— 1900/1901.— S. 112—138 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 47.— Бібліографія.— С. 18—20.

108. [Рец. на:] О. Л. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.// Киевская старина.— 1901.— Кн. 1—3, 5, 7—12 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 47.— Бібліографія.— С. 20—22.

109. [Рец. на:] Волынский историко-археологический сборник.— Житомир, 1900.— Вып. 2.— С. 114—287 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 47.— Бібліографія.— С. 39—40.

110. Огляд часописей за р. 1901. Часописи видавані на Україні. Університетські вісті; Записки імп. Харківського університету // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 48.— Наукова хроніка.— С. 9—10.

Підпис: С. Т.

111. Труды Киевской духовной академии, 1901 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 48.— Наукова хроніка.— С. 10.

Підпис: С. Т.

112. [Рец. на:] Ольховский Г. Важный момент в истории Холмской Руси. Холмский кафедральный Рождество-Богородицкий собор от начала его существования до введения унии на соборе в Бресте (1001—1596)// Странник.— 1901.— Т. VIII.— С. 210—230 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 48.— Бібліографія.— С. 7.

Підпис: С. Т.

113. [Рец. на:] Руднев М. Церковное судопроизводство по делам расторжения брака по причине супружеской неверности// Христианское чтение.— 1901.— Кн. IX.— С. 405—427; Кн. X.— С. 510—529; Кн. XI.— С. 658—675 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 48.— Бібліографія.— С. 7—8.

Підпис: С. Т.

114. [Рец. на:] Szymonowicz Szymon (Simon Simonides). Jego żywot i dzieła, napisał Dr. Korneli Heck// Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny.— 1901.— Т. XXXIII.— S. 188—345 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 48.— Бібліографія.— С. 10—11.

Підпис: С. Т.

115. [Рец. на:] Załęski Stanisław. Jezuici w Polsce.— T. II: Praca nad spotęgowaniem ducha wiary i pobożności 1608—1648.— Lwów, 1901 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 48.— Бібліографія.— С. 11—18.

Підпис: С. Т.

116. [Рец. на:] Оглоблин Н. Красноярский бунт 1695—1698 г. К истории народных движений XVII в.// Журнал министерства народного просвещения.— 1901.— С. 26—39 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 48.— Бібліографія.— С. 18—19.

Підпис: С. Т.

117. [Рец. на:] Барсов Р. О духовной цензуре в России// Христианское чтение.— 1901 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 48.— Бібліографія.—С. 20—23.
Підпис: С. Т.
118. [Рец. на:] Папков А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя Освободителя (1855—1870).— СПб., 1902.— 184 с. // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 48.— Бібліографія.— С. 32—36.
Підпис: С. Т.
119. Огляд часописей Ateneum, Biblioteka Warszawska, Przewodnik Naukowy i Literacki // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 50.— Наукова хроніка.— С. 11—12.
Підпис: С. Т.
120. [Рец. на:] Кокорудз Іл. Ягайлонський університет, його заснування, розвиток і значення.— Львів, 1900 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 50.— Бібліографія.— С. 14—15.
Підпис: С. Т.
121. Огляд часописей Századok, Történelmi Tár, Etnographia // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 50.— Бібліографія.— С. 17—18.
Підпис: С. Т.
122. [Рец. на:] Рудович Іоанн. Коротка історія галицько-львівської єпархії на основі грецьких джерел та інших новійших підручників.— Жовква, 1902.— С. 58 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 50.— Бібліографія.— С. 25.
Підпис: С. Т.
123. [Рец. на:] Козаччина.— Чернівці, 1902 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 50.— Бібліографія.— С. 26.
Підпис: С. Т.
124. [Рец. на:] Самостійна Україна, промова// Видання Р. У. П.— Ч. 1.— Львів, 1900 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 50.— Бібліографія.— С. 26.
Підпис: С. Т.

1903 рік

125. Угорські русини в світлі мадярської урядової статистики // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 56.— С. 1—46.
(Окрема відбитка: Львів, [Б. р.].— 46 с.)
126. [Рец. на:] Żródła dziejowe.— T. XVIII.— Cz. I: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym; T. VII.— Cz. I: Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona opisana przez A. Jabłonowskiego.— Warszawa, 1902 // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 51.— Бібліографія.— С. 29—33.
Підпис: С. Т.
127. [Рец. на:] Załęski Stanisław. Jezuici w Polsce.— T. III: Prace misyjne nad ludem 1648—1773.— Lwów, 1902.— Cz. 1—2 // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 51.— Бібліографія.— С. 34—35.
Підпис: С. Т.
128. [Рец. на:] Білгородський А. Київський митрополит Ієросій Малицький (1796—1799).— К., 1901 // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 51.— Бібліографія.— С. 43—46.
Підпис: С. Т.
129. [Рец. на:] Westberg Friedrich Ibrâhims-ibn-Ja'kübs. Reisebericht über die Slavenlande aus dem Jahre// Записки имп. Академии наук за г. 1898.— Т. III // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 52.— Бібліографія.— С. 5—10.

130. [Рец. на:] Кузьмин А. Запорожская сечь, исторический и бытовой очерк.— Москва, 1902 // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 52.— Бібліографія.— С. 18—19.
Підпис: С. Т.

131. [Рец. на:] Эварницкий Д. И. Как побеждали запорожцы мусульман.— СПб., 1902 // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 52.— Бібліографія.— С. 19.
Підпис: С. Т.

132. [Рец. на:] Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов.— Ч. 3-я, т. V: Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 году.— К., 1902 // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 52.— Бібліографія.— С. 19—21.

133. [Рец. на:] Теодорович Н. И. Волынская духовная семинария.— Почаев, 1901 // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 52.— Бібліографія.— С. 21—24.
Підпис: С. Т.

134. Огляд часописей за р. 1902. Часописи українсько-руські. Літературно-науковий вістник // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 53.— Наукова хроніка.— С. 1—11.
Підпис: С. Т.

135. [Рец. на:] Описание Черного моря и Татарии. Составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 г.// Записки Одесского общества истории и древностей.— 1902.— Т. XXIV.— С. 89—180 // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 53.— Бібліографія.— С. 25—29.
Підпис: С. Т.

136. [Рец. на:] Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом (до открытия епархии в 1803 г.) и настоящем.— Полтава, 1901.— Вып. I // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 53.— Бібліографія.— С. 32—34.
Підпис: С. Т.

137. [Рец. на:] свящ. Лотоцький Ігнатій. Віннице-Браїлівський жіночий монастир і його святині.— Немирів, 1900.— 62 с. // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 53.— Бібліографія.— С. 36—37.
Підпис: С. Т.

138. [Рец. на:] Харкевич Едвард. Хроніка львівської академічної гімназії.— Львів, 1901 // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 53.— Бібліографія.— С. 37.
Підпис: С. Т.

139. [Рец. на:] Отчет о сорок первом присуждении наград графа Уварова // Записки имп. Академии наук по ист.-фил. отд.— 1901.— Т. V.— № I // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 54.— Бібліографія.— С. 62—63.
Підпис: С. Т.

140. [Рец. на:] Белокуров С. А. Юрий Крижанич в России// Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1903.— Кн. 2.— С. 1—210; Кн. 3.— С. 1—306 // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 55.— Бібліографія.— С. 12—16.

141. [Рец. на:] Отчет о сорок втором присуждении наград графа Уварова// Записки имп. Академии наук по ист.-фил. отд.— 1902.— Т. VI.— № II // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 55.— Бібліографія.— С. 44—47.
Підпис: С. Т.

142. [Рец. на:] Записки имп. Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1902.— Т. XXIV // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 55.— Бібліографія.— С. 47—49.
Підпис: С. Т.

143. Угорські часописи Századok, Törtenelmi Tár, Ethnographia // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 56.— Наукова хроніка.— С. 41—43.
Підпис: С. Т.
144. [Рец. на:] Розвідки в справозданнях руських гімназій: Мандибур Тадей. Олімпія.— 20 с.// Справоздання дирекції ц. к. акад. гімназії у Львові за р. шк. 1896/7; Кокорудз Ілля. Взаємини між староруськими законодатними пам'ятниками.— Ч. II.— 47 с.— Там само.— 1898/9; Чичкевич А. Римський Сенат// Справоздання дирекції ц. к. II гімназії в Перемишлі за р. шк. 1896/7; Франчук І. Жіночі типи в повістях Квітки-Основ'яненка.— 32 с.— Там само.— 1897/8; Глібовицький К. Інтеграли рівнянь ріжничкових першого ряду в точках особливих, п-кратних.— 30 с.— Там само.— 1898/9; Чеховський Дмитро. Домашні боги в Помпеях.— 24 с.— Там само.— 1899/1900; Щурат В. Вибрані оди Горація.— 33 с. Там само.— 1900/1901; Макарушка О. Олександр Потебня і його наукова діяльність// Звіт дирекції ц. к. гімназії в Коломиї за шк. р. 1900/1901.— 37 с. // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 56.— Бібліографія.— С. 30—34.

1904 рік

145. Огляд часописей за р. 1903. Часописи українсько-руські. Літературно-науковий вістник // Записки НТШ.— Львів, 1904.— Т. 58.— Наукова хроніка.— С. 1—8.
Підпис: С. Т.
146. [Рец. на:] Pazdro Zbigniew. Organizacya i praktyka żydowskich sądów podwojewodzińskich w okresie 1740—1772 na podstawie lwowskich materyałów archiwalnych.— Lwów, 1903 // Записки НТШ.— Львів, 1904.— Т. 59.— Бібліографія.— С. 21—24.
Підпис: С. Т.
147. [Рец. на:] Жукович П. Московская смута начала XV в. и ее отражение в Литовско-Польском государстве// Христианское чтение.— 1902 // Записки НТШ.— Львів, 1904.— Т. 60.— Бібліографія.— С. 17—18.
Підпис: С. Т.
148. [Рец. на:] Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski/ Wydał Bronisław Dembiński.— Lwów, 1902.— Т. I // Записки НТШ.— Львів, 1904.— Т. 60.— Бібліографія.— С. 20—23.
Підпис: С. Т.
149. [Рец. на:] Boratyński Ludwik. Stefan Batory i plan ligi przeciw Turków (1576—1584)// Rozprawy Akademii Umiejętności wydz. hist.-filoz.— Kraków, 1903.— Cz. II.— T. XIX.— S. 197—347 // Записки НТШ.— Львів, 1904.— Т. 61.— С. 19—21.
Підпис: С. Т.
150. [Рец. на:] Войтков А. Іов Базилевич, єпископ переяславський і участь його в церковно-політичному житті Польської України (1771—1776).— К., 1903 // Записки НТШ.— Львів, 1904.— Т. 61.— Бібліографія.— С. 21—25.
Підпис: С. Т.
151. [Рец. на:] Др. Пачовський Михайло. Похоронний обряд на Русі// Звіт дирекції ц. к. гімназії за р. 1901/2 // Записки НТШ.— Львів, 1904.— Т. 61.— Бібліографія.— С. 30—33.
152. Századok // Записки НТШ.— Львів, 1904.— Т. 62.— Наукова хроніка.— С. 58—59.
Підпис: С. Т.

153. [Рец. на:] Розвідки у справозданнях руських гімназій в Галичині за 1901/2 і 1902/3: Рудницький Ст. Про зв'язок періодичної діяльності сонця з температурою земної атмосфери.— 38 с.// Звіт дирекції ц. к. академ. гімназії у Львові за р. шк. 1901/2; Пачовський М. Народній похоронний обряд на Русі.— 32 с.— Там само.— 1902/3; Яричевський С. Франц. Прешерон, найбільший словінський поет (його життя і твори).— 32 с.// Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Перемишлі за р. шк. 1901/2; Клищикевич В. Платонова оборона Сократа.— 32 с.— Там само.— 1902/3; Рибачек М. Логічна будова математичних доказів.— 32 с.// Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Коломиї за р. шк. 1901/2; Раковський І. Astacus Dybowskij.— 40 с.— Там само.— 1902/3. // Записки НТШ.— Львів, 1904.— Т. 62.— Бібліографія.— С. 32—33.

1905 рік

154. Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Русі, тепер і давнійше // Записки НТШ.— Львів, 1905.— Т. 67.— С. 1—18.

155. Шкільництво на Угорщині й Русини // Записки НТШ.— Львів, 1905.— Т. 67.— Наукова хроніка.— С. 7—13.

156. Pogląd na rozwój gimnazyum brzeżańskiego (1789—1905).— Cz. I.— Nakł. autora.— Brzeżany, 1905.

157. [Рец. на:] Ubul Kállay Mikor koronázták meg Kálmánt, Halics felkent királyát, a pápától küldött koronával.— Századok, 1903 // Записки НТШ.— Львів, 1905.— Т. 63.— Бібліографія.— С. 12.

158. [Рец. на:] Tivadar Lehoczky. A beregmegyei görögszertartásu katholikus lelkészségek története a XIX század végeig.— Munkac, 1904 // Записки НТШ.— Львів, 1905.— Т. 63.— Бібліографія.— С. 26—27.

159. [Рец. на:] Máramorosi diplomák a XIV éz XV századból, edybegyüjté és jedyzetekkel kisérve kiadta apsai Mihályj Janos, jogtudor megyei tiszti föügyész.— M.— Sihot, 1900 // Записки НТШ.— Львів, 1905.— Т. 64.— Бібліографія.— С. 26—27.

160. [Рец. на:] Várady Gábon. Máramorosi Emlekkönyv.— M.— Sihot, 1901 // Записки НТШ.— Львів, 1905.— Т. 64.— Бібліографія.— С. 48.

161. [Рец. на:] Por Antal Magyar-ruthen erintkezesek a XIV-ik Században.— Századok, 1904 // Записки НТШ.— Львів, 1905.— Т. 65.— Бібліографія.— С. 11—12.

162. Огляд часописей за р. 1904. Часописи українсько-руські. Літературно-науковий вістник // Записки НТШ.— Львів, 1905.— Т. 66.— Наукова хроніка.— С. 1—9.

Підпис: С. Т.

1906 рік

163. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (З нагоди ювілею) // Літературно-науковий вістник.— Львів, 1906.— Т. I—III.— С. 38—56, 261—280, 458—485. (Окрема відбитка: Львів, 1906.— 67 с.)

[Рец.:] Грушевський Ол. // Записки НТШ.— Львів, 1906.— Т. 71.— Бібліографія.— С. 217—219.

164. Словацький висланник на Україні (1708—1709 р.) // Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині 1894—1904.— Львів, 1906.— С. 301—345. (Окрема відбитка: Львів, 1906.— 45 с.)

165. Stulecie gimnazjum brzeżańskiego.— 1906. Книга подана за: Крип'якевич І. Некролог // Записки НТШ.— Львів, 1931.— Т. 151.— С. 224—230.

166. Етнографічна карта Угорської Русі. Уклад С. Томашівського. Видання Імператорської академії наук.— СПб., 1906.— Мірило 1:300.000.

167. [Рец. на:] Левицкий Ор. Сговор малолетних, страница из истории брачного права на Украине XVI в.// Киевская старина.— 1906.— Кн. I // Записки НТШ.— Львів, 1906.— Т. 69.— Бібліографія.— С. 194.

Підпис: С. Т.

168. [Рец. на:] Łoziński Władysław. Prawem i lewem, obyczaje na Czerwonej Rusi za panowania Zygmunta III.— Львів, 1903; Prawem i lewem, obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII w.// Wydanie drugie, przejrzane i znacznie pomnożone.— Т. I: Czasy i ludzie — Т. II: Wojny prywatne.— Lwów, 1904 // Записки НТШ.— Львів, 1906.— Т. 70.— Бібліографія.— С. 205—209.

Підпис: С. Т.

169. [Рец. на:] Дві облоги Львова. Переяславська угода. За Миколою Костомаровим.— Львів, 1905 // Записки НТШ.— Львів, 1906.— Т. 71.— Бібліографія.— С. 204.

Підпис: С. Т.

170. [Рец. на:] Jaworski Franciszek. Obrona Lwowa, 1655.— Lwów, 1905 // Записки НТШ.— Львів, 1906.— Т. 71.— Бібліографія.— С. 204—205.

Підпис: С. Т.

171. Századok, Történelmi Tár // Записки НТШ.— Львів, 1906.— Т. 74.— Наукова хроніка.— С. 194—195.

Підпис: С. Т.

172. [Рец. на:] Кревецький Іван. Цуцилівська тривога в р. 1848. Причинки до історії останніх днів панщини в Галичині.— Львів, 1906; Аграрні страйки і бойкоти у Східній Галичині в 1848—49 р. До історії боротьби за суспільно-економічне визволення укр. мас у Східній Галичині // Записки НТШ.— Львів, 1906.— Т. 74.— Бібліографія.— С. 222—225.

Підпис: С. Т.

173. [Рец. на:] проф. Флоринский Т. Д. Славянофильство Т. Г. Шевченка (Оттиск из университетских известий за 1906 г.).— К., 1906.— 28 с. // Записки НТШ.— Львів, 1906.— Т. 74.— Бібліографія.— С. 225.

Підпис: С. Т.

1907 рік

174. Замітка до пісні про Штефана воєводу // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. 80.— Miscellanea.— С. 128—135.

175. [Рец. на:] Каманин И. Эпизоды и деятели эпохи Богдана Хмельницкого.— К., 1905.— С. 20 // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. 75.— Бібліографія.— С. 195—196.

Підпис: С. Т.

176. [Рец. на:] Каманин И. К подробностям о начале войны Богдана Хмельницкого// Университетские известия.— 1905 // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. 75.— Бібліографія.— С. 196.

Підпис: С. Т.

177. [Рец. на:] Rawita Gawroński Fr. Bohdan Chmielnicki do elekcyi Jana Kazimierza.— Lwów, 1906 // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. 75.— Бібліографія.— С. 196—199.

Підпис: С. Т.

178. [Рец. на:] Др. Кордуба Мирон. Ілюстрована історія Буковини.— Чернівці, 1906 // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. 76.— Бібліографія.— С. 213.

Підпис: С. Т.

179. [Рец. на:] Сумцов Н. Ф. О литературных правах южно-русских писателей XVIII в.// Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии наук.— 1906 // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. 76.— Бібліографія.— С. 214.

Підпис: С. Т.

180. [Рец. на:] Грушевський А. С. М. А. Максимович (1804—1873) // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. 76.— Бібліографія.— С. 216.

Підпис: С. Т.

181. Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии наук // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. 80.— Наукова хроніка.— С. 177.

Підпис: С. Т.

182. Przewodnik Naukowy i Literacki // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. 80.— Наукова хроніка.— С. 181—187.

Підпис: С. Т.

183. Századok, Történelmi Tár // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. 80.— Наукова хроніка.— С. 193.

Підпис: С. Т.

184. [Рец. на:] Prof. Milkowicz Vladimir. Osteuropa. Weltgeschichte herausgegeben von Hans F. Helmolt.— Bd. V.— Leipzig und Wien, 1905.— S. 415—596 // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. 80.— Бібліографія.— С. 195—201.

Підпис: С. Т.

185. [Рец. на:] Dr. Kutrzeba Stanisław. Historya ustroju Polski w zarysie.— Львів, 1905; Balzer Oswald. Z powodu nowego zarysu historii ustroju Polski// Kwartalnik Historyczny.— 1906.— S. 1—57, 398—441; Kutrzeba Stanislaw. Kilka kwestyj z historyi ustroju Polski// Kwartalnik Historyczny.— 1906.— S. 589—626; Balzer Oswald. O kilku kwestyach spornych z historyi ustroju Polski// Kwartalnik Historyczny.— 1907.— S. 1—58; Państwo polskie w pierwszem siedmdziesięcioleciu XIV i XVI w.// Kwartalnik Historyczny.— 1907.— S. 193—291 // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. 80.— Бібліографія.— С. 212—217.

Підпис: С. Т.

186. [Рец. на:] Szelągowski Adam. Wzrost państwa polskiego w XV i XVI w. Polska na przełomie wieków średnich i nowych.— Lwów, 1904 // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. 80.— Бібліографія.— С. 217—218.

Підпис: С. Т.

187. [Рец. на:] Митрофанов П. Политическая деятельность Иосифа II, его сторонники и его враги (1780—1790).— СПб., 1907 // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. 80.— Бібліографія.— С. 224—226.

Підпис: С. Т.

1908 рік

188. Причинки до історії Мазепинщини // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 81.— Miscellanea.— С. 151—154.

189. Студії Петрова А. до історії Угорської Русі // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 81.— Наукова хроніка.— С. 172—179.

190. [Рец. на:] Hampel Joseph. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn.— Braunschweig, 1905.— Bd. I—III // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 81.— Бібліографія.— С. 180—181.

Підпис: С. Т.

191. [Рец. на:] Dr. Lewinson Artur. Die Nuntiaturberichte des Petrus Vidoni über den ersten nordischen Krieg aus den Jahren 1655—1658.— Wien, 1906 // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 81.— Бібліографія.— С. 190.

Підпис: С. Т.

192. [Рец. на:] Hans Uebersberger. Österreich und Russland seit dem Ende des 15 Jahr. I B. 1488—1605.— Wien; Leipzig, 1906 // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Бібліографія.— С. 221.

Підпис: С. Т.

193. [Рец. на:] Sztripsky Hiador. Kossuth Lajos a rutén népköltészetben (Л. Кошут в руській народній поезії. Відбитка з часопису „Ethnographia").— Budapest, 1907.— S. 31 // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 82.— Бібліографія.— С. 228.

Підпис: С. Т.

194. [Рец. на:] Paul Haake. Polen am Ausgang des XVII Jhr. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, 1905; Die Wahl Augusts des Starken zum König von Polen.— Historische Vierteljahresschrift, 1906 // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 83.— Бібліографія.— С. 222—223.

195. [Рец. на:] Svensk historisk bibliografie 1875—1900 af Kristian Setterwall.— Stockholm, [1907] 439 + 8 s. // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 83.— Бібліографія.— С. 236.

Підпис: С. Т.

196. [Рец. на:] Grabowski Tadeusz. Literatura aryańska w Polsce 1560—1660.— Kraków, 1908 // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 84.— Бібліографія.— С. 213.

Підпис: С. Т.

197. [Рец. на:] Urbański Tadeusz. Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii.— Lwów, 1907 // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 84.— Бібліографія.— С. 220—221.

Підпис: С. Т.

198. [Рец. на:] Bericht über den Zug des Gross-Bitschafters Ibrahim Pascha nach Wien i j. 1719, im Originalteöte herausgegeben, übersetzt u. erlaütert von Dr. Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst// Sitzungsberichte der kais. Academie der Wissenschaften in Wien, philos. hist. Klasse, Bd. 158, 3 Abh.— Wien, 1908.— 64 s. // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 84.— Бібліографія.— С. 224—225.

Підпис: С. Т.

199. [Рец. на:] Біленький. Старша руська писемність в Угорщині.— Унгвар, 1907 // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 84.— Бібліографія.— С. 226—227.

Підпис: С. Т.

200. До історії панславізму // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 85.— Miscellanea.— С. 134—135.

201. Századok, Történelmi Tár.— Ethnographia // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 86.— Наукова хроніка.— С. 210—211.

Підпис: С. Т.

202. [Рец. на:] Петров А. Первый печатный памятник угро-русского наречия.— СПб., 1908 // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 86.— Бібліографія.— С. 240—241.

1909 рік

203. Угорщина і Польща на початку XVIII в. // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 83.— С. 89—133; Т. 84.— С. 33—87; Т. 85.— С. 43—80; Т. 86.— С. 31—58. (Окрема відбитка: Львів, 1909.— 166 с.)

204. Із записок Каролинців про 1708/9 р. // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 92.— С. 66—92. (У відбитці: Причинки до історії Мазепинщини.— Львів, 1910.— 38 с.)

205. Листи Петра Великого до А. М. Сінявського // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 92.— С. 194—238. (Окрема відбитка: [Б. м.], і [Б. р.] — 46 с.)

206. З донесень австрійського посла Плейєра в Москві 1708—1709 // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 92.— Miscellanea.— С. 242—244. (У відбитці: Причинки до історії Мазепинщини.— Львів, 1910.— 38 с.)

207. Мазепа й австрійська політика // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 92.— Miscellanea.— С. 244—245. (У відбитці: Причинки до історії Мазепинщини.— Львів, 1910.— 38 с.)

208. Стан парохіальних шкіл в Кізлівськім деканаті львівської Єпархії в 1819—1827 рр. // Матеріали до історії галицько-руського шкільництва XVIII—XIX в.— Львів, 1909.— С. 102—110.

209. Стан парохіальних шкіл в Бережанськім деканаті 1843—1849 р. // Матеріали до історії галицько-руського шкільництва XVIII—XIX в.— Львів, 1909.— С. 151—174.

210. [Ред.:] Матеріали до історії галицько-руського шкільництва XVIII—XIX в. Збірки І. Свєнціцького, С. Томашівського, І. Кревецького / За ред. С. Томашівського.— Львів, 1909.— 200 с.

211. Просвітні видавництва // Перший український просвітно-економічний конгрес.— Львів, 1909.— С. 96—110.

212. Полтавська битва (1709 р.) / Притча про двох сусідів, що мали одне ім'я.— Львів: Просвіта, 1909.— 16 с.

213. [Рец. на:] Zachorowski Stanisław. Węgierskie i polskie osadnictwo Spiżu do połowy XIV w.// Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział hist.-filoz.— Kraków, 1909.— Ser. II.— T. XXVII.— S. 191—283 // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 88.— Бібліографія.— С. 206—210.

214. [Рец. на:] Handlingar angående konung August den starkes utrikespolitik före hans afsättning ar 1704, utgifna af Kungl. samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia, genom Carl Hallendorff// Historiska Handlingar, del. 19.— N II.— Stokholm, 1908 // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 89.— Бібліографія.— С. 192—204.

215. [Рец. на:] Петров А. Пределы угро-русской речи в 1773 г. по официальным данным.— СПб., 1909 // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 89.— Бібліографія.— С. 206—209.

216. [Рец. на:] A Brückner. Eintritt der Slaven in die Weltgeschichte// Ullsteins Weltgeschichte herausgegeben von. Prof. Dr. v. Pflugk-Hartung. Geschichte des Mittelalters.— Berlin, 1909.— S. 559—639 // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 90.— Бібліографія.— С. 216—217.

217. [Рец. на:] Riter Carl von Sax. Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19 Jahrhunderts und die Phasen der „orientalischen frage" bis auf die Gegenwart.— Wien, 1908 // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 90.— Бібліографія.— С. 227.

218. Угорські історичні часописи Századok, Történelmi Tár, Ethnografia // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 91.— Наукова хроніка.— С. 199—202.

219. [Рец. на:] Kubala Ludwik. Oblężenie Lwowa z r. 1655.— Lamus, 1909 // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 91.— Бібліографія.— С. 215.

220. [Рец. на:] Charmatz R. Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907.— Leipzig, 1909 // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 91.— Бібліографія.— С. 215—216.

1910 рік

221. Етнографічна карта Угорської Русі // Статьи по славяноведению.— СПб., 1910.— Вып. III.— С. 178—269. (Окрема відбитка: Отдельный оттиск из „Сборника по славяноведению“.— СПб., 1910.— 93 с.)

[Рец.:] Назаріїв Олексій. Етнографічна територія угорських українців-русинів // Записки НТШ.— Львів, 1911.— Т. 102.— Наукова хроніка.— С. 165—192.

222. [Рец. на:] Jensen Alfred. Mazepa.— Lund, 1909 // Записки НТШ.— Львів, 1910.— Т. 93.— Бібліографія.— С. 181—184.

223. [Рец. на:] Still Arthur. Carl XII.— Lund, 1908 // Записки НТШ.— Львів, 1910.— Т. 93.— Бібліографія.— С. 185.

224. [Рец. на:] Amira Alessandro. Storia de soggiorno di Carlo XII in Turchia, scritta dal suo primo interprete e publicata da N. Jorga, professore all universita di Bucarest.— Bucureşti, 1905.— P. 98 // Записки НТШ.— Львів, 1910.— Т. 93.— Бібліографія.— С. 185—186.

Підпис: С. Т.

1911 рік

225. Наша політика і проф. Грушевський.— Львів, 1911. [Брошура подається за]: Крип'якевич І. Некролог // Записки НТШ.— Львів, 1931.— Т. 151.— С. 224—230. Припускаємо, що ця брошура — це відбитка серії статей С. Томашівського під назвою „Наша політика. Гльосси до брошури проф. Грушевського“, опублікованих у: Діло.— 1911.— № 273—279.]

226. [Рец. на:] Por Antal Opuli Laszlo herzeg, Magyarorszag nadorispanja.— Századok, 1090 // Записки НТШ.— Львів, 1911.— Т. 101.— Бібліографія.— С. 178.

Підпис: С. Т.

227. [Рец. на:] Divéky Adorján Magyar vonatkozású jengyel müvek.— Századok, 1909 // Записки НТШ.— Львів, 1911.— Т. 101.— Бібліографія.— С. 178.

Підпис: С. Т.

228. Іван Созанський, посмертна згадка // Записки НТШ.— Львів, 1911.— Т. 102.— Miscellanea.— С. 162—164.

229. [Рец. на:] Oklevelek Máramoros vármegye történetéehez, közli Petrovay György.— Történelmi Tár, 1909 // Записки НТШ.— Львів, 1911.— Т. 102.— Бібліографія.— С. 195—196.

230. [Рец. на:] Finkel Ludwik. Elekcya Zygmunta I. Sprawy dynastyi Jagiellońskiej i unii polsko-litewskiej.— Kraków, 1910 // Записки НТШ.— Львів, 1911.— Т. 102.— Бібліографія.— С. 196—198.

231. [Рец. на:] Kipa Emil. Fryderyk Gents a Polska 1794—1831.— Kraków; Warszawa, 1911 // Записки НТШ.— Львів, 1911.— Т. 103.— Бібліографія.— С. 222—223.

232. Adotok II Rákóczi F. es kora történetéhez.— Századok. [Подано за: Крип'якевич І. Некролог // Записки НТШ.— Львів, 1931.— Т. 151.— С. 224—230.]

233. Südrussland (Ukraine) 1901—1910 Jahresberichte der Geschichtswissenschaft.— T. XXXV, 1912. [Подано за: Крип'якевич І. Некролог // Записки НТШ.— Львів, 1931.— Т. 151.— С. 224—230.]

1913 рік

234. Між Пилявцями і Замостям // Жерела до історії України-Русі (Матеріали до історії Галичини.— Т. III).— Львів, 1913.— Т. 6.— С. 1—144. [Рец.:] Крип'якевич І. Ілюстрована Україна.— Львів, 1914.— № 2.— С. 38.

235. Матеріали до історії Галичини.— Т. 3: Літописні пам'ятки з р. 1648—1657 // Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1913.— Т. 6.— 244 с.

1914 рік

236. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.).— Львів, 1914.— Накладом автора.— 151 с. [Рец.:] Крип'якевич І. Хмельниччина в новім освітленні // Діло.— 1914.— 5 лютого.— № 8 (572).

237. Наше старе і нове москвофільство. [Книга подана за переліком книг, виданих видавництвом „Вчора і нині", у кн.: Перший похід Б. Хмельницького в Галичину.— Львів, 1914.— 151 с.]

238. Один момент під Зборовом 1649 р. Критичний нарис // Записки НТШ.— Львів, 1914.— Т. 117—118.— С. 115—125. (Окрема відбитка: Львів, 1914.— С. 115—125.)

1915 рік

239. Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни. Друге вид.— Львів, 1915. Політична бібліотека.— 32 с. (Окрема відбитка: [Б. м.], 1915.— 32 с.)

240. Die weltpolitische Bedeutung Galiziens.— München, F. Bruckmann. A-G., 1915.— S. 46.— I Karte (Weltkultur und Weltpolitik Oesterreichische Folge). [Книга подана за бібліографічним покажчиком: Pelenskyj E. Selected Bibliography on Ukraine in Western-European Languages.— Munich, 1948.]

241. Війна й Україна // Вістник Союза визволення України.— Відень, 1915.— № 29—30.— С. 2—3; № 47—48.— С. 1—2; № 51—52.— С. 1—2; № 53—54.— С. 1—2; № 59—60.— С. 1—2.

1916 рік

242. Угорщина й Україна // Вістник СВУ.— Відень, 1916.— № 55.— С. 588—589. Підпис: Hungaricus. [Подаємо за: Калинович І. Бібліографія українознавства за 1914—1923 р.— Львів, 1924.]

243. Церковно-політичний бік українського питання // Вістник СВУ.— Відень, 1916.— № 17—18.— С. 129—130; № 19—20.— С. 145—146; № 31—32.— С. 249—252.

244. Церковний бік української справи.— Відень, 1916.— Накладом Союза Визволення України.— 19 с. [Рец.:] [Без підпису] Бібліографія // Вістник СВУ.— Відень, 1916.— № 44.— С. 421—422.

245. Угорская Русь // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— СПб., 1916.— Т. 2.

246. Die wissenschaftlichen Voraussetzungen der mitteleuropäischen Idee.— Wien, 1916. [Книга подана за: Крип'якевич І. Некролог // Записки НТШ.— Львів, 1931.— Т. 151.— С. 224—230.] Підпис: St. Tomaschiwskyj.

247. Polen von der Ostsee bis zum Schwarzen Meer. Verlag des Bundes zur Befreiung der Ukraina.— Berlin, 1916.— I Karte.— 36 s. Підпис: Polschtschak. [Книга подана за: Крип'якевич І. Некролог // Записки НТШ.— Львів, 1931.— Т. 151.— С. 224—230.]

1919 рік

248. Українська історія. Нарис І: Старинні і середні віки.— Львів: Видавництво „Вчора і нині", 1919.— 150 с. [Рец.:] Кревецький І. Українська історіографія на переломі // Записки НТШ.— Львів, 1924.— Т. 134—135.— С. 161—170; [Рец.:] Герасимчук В. // Громадська думка.— Львів, 1920.— № 33.

249. Ватиканські матеріали до історії України.— Т. 1: Донесення римських нунціїв про Україну 1648—1657 р. // Жерела до історії України-Русі.— Львів, 1919.— Т. 16.— 236 с. (Перевидання: Львів, 1924.— 236 с.)

250. Історія і політика // Хліборобська Україна.— Відень, 1921.— Зб. V—VI. 5—6.— С. 165—170.

1922 рік

251. Влада і культура // Хліборобська Україна.— Відень, 1922—1923.— Зб. 7—8.— С. 303—311.

252. Під колесами історії: Нариси і статті.— Берлін, 1922.— Українське слово.— 102 с.

1926 рік

253. [Рец. на:] J. M. Campbell. The Influence of the Second Sophistic on the style of the sermons of St. Basil the Great.— Washington, 1922 // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1926.— Т. 2, вип. 1—2.— С. 180.

254. [Рец. на:] Leib B. Rome. Kievet Byzance a la fin du siécle. Rapports religicus des latins et des grécorusses sour le Pontificat d' Urbain II (1088—1099) / Ed. August Picard.— Paris, 1924.— T. XXXII.— 356 p. // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1926.— Т. 2, вип. 1—2.— С. 184—186.

255. [Рец. на:] Zakrewski S. Boiesław Chrobry Wielki.— Lwów; Warszawa; Kraków, 1925 // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1926.— Т. 2, вип. 1—2.— С. 189.

1927 рік

256. До історії перелому Хмельниччини. Листи королівського секретаря Паоло Доні до нунція П'єтро Відоні з 1653 р. // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія.— Київ, 1927.— С. 1—51. (Окрема відбитка: Київ, 1927.— 51 с.)

257. Предтеча Ісидора: Петро Акерович, незнаний митрополит руський (1241—1245) // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1927.— Рік 3, 1926, Т. 2.— С. 221—316. (Окрема відбитка: Записки ЧСВВ.— Жовква, 1926.— Т. 2.— С. 221—316.)

258. До історії питання: Хто був архиєпископ Петро 1245 р.? // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1927.— Рік 3, 1926, Т. 2.— Miscellanea.— С. 441—443. [Рец.:] Заїкін В. // Поступ.— Ч. 5—6.— С. 184—185.

259. [Рец. на:] Giovanni Mercati. Scritti d' Isidoro il Cardinale Ruteno e codici a lui appartenuti che si conservando nella Biblioteka Apostolica Vaticana.— Romae, 1926.— Vol. XI.— P. 176-V // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1927.— Т. 2, вип. 3—4.— С. 445.

260. [Рец. на:] J. Gay. Les Papes du XIe siécle et la Chrétiente.— Paris, 1926 // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1927.— Т. 2, вип. 3—4.— С. 450—451.
Підпис: S. T.

261. [Рец. на:] L. von Pastor Geschichte der Päpste.— Freiburg im. Br., 1927.— Bd. XI // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1927.— Т. 2, вип. 3—4.— С. 451—453. Підпис: S. Tomasziwskyj.

262. [Рец. на:] Ks. D-r J. Umiński. Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII w. i papierz Innocenty IV.— Lwów, 1922 // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1927.— Т. 2, вип. 3—4.— С. 453—454. Підпис: S. Tomasziwskyj.

263. Ruski epizod Soboru ugduńskiego 1245. Szkic historyczny.— Lwów, 1927.— Nakladem autora.— 32 s. Підпис: St. Tomaszewski. [Рец.] Maleczyński // Kwartalnik Historyczny.— 1927.— N 3—4.— S. 616—618.

264. [Рец. на:] Розанов С. К вопросу о „Житии преп. Антония Печерского"; Пархоменко В. В какой мере было тенденциозным сохранившееся древнейшее „Житие Антона Печерского"// Известия отделения рус. яз. и слов.— 1914 // Kwartalnik Historyszny.— 1927.— N 2.— S. 312—315.

1928 рік

265. Петро — перший уніатський митрополит України-Руси. Історичний нарис. 2-ге вид.— Львів, 1928.— 60 с.

266. Боярин чи ігумен? // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1928.— Т. 3, вип. 1—2.— Miscellanea.— С. 171—179.

267. До історії Перемишля і його єпископської катедри // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1928.— Т. 3, вип. I—II.— Miscellanea.— С. 179—190.

268. [Рец. на:] L. v. Pastor Geschichte der Päpste. Freiburg im. Br., 1927.— Bd. XII // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1928.— Т. 3, вип. 1—2.— С. 264—265. Підпис: S. T.

269. [Рец. на:] Scherer. Geschichte und Kirchengeschichte an den deutschen Universitaten.— Freiburg im Br.; Herder, 1927 // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1928.— Т. 3, вип. 1—2.— С. 265—267. Підпис: S. T.

270. [Рец. на:] Таубе М. Рим і Русь в домонгольський період.— Майнц, 1927 // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1928.— Т. 3, вип. 1—2.— С. 282—283. Підпис: S. Tomašivskyj.

271. [Рец. на:] Шмурло Е. Коли і де хрестився Володимир Святий ? — Прага, 1927 // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1928.— Т. 3, вип. 1—2.— С. 283—285. Підпис: S. Tomašivskyj.

1929 рік

272. Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В. Липинського з додатками.— Львів, Накладом автора.— 1929.— 132 с.

273. Наша чільна партія у власному зеркалі. Критичні замітки.— Львів, 1929.— Накладом автора.— 62 с.

274. Десять літ українського питання в Польщі. Переклад стенограми відчиту, уладженого Інститутом дослідів національних справ у Варшаві 12.IV.1929.— Львів, 1929.— Накладом автора.— 48 с.

1930 рік

275. Боярин чи ігумен? (Причинок до питання про особу митрополита Петра Акеровича) // Записки ЧСВВ.— Львів, 1930.— Рік 7, 1928/30.— Т. 3.— Miscellanea.— С. 171—179. (Окрема відбитка: Львів, 1928.— 8 с.)

276. До історії Перемишля і його єпископської катедри. Критичні замітки // Записки ЧСВВ.— Львів, 1930.— Рік 7, 1928/30.— Т. 3.— Miscellanea.— С. 179—190. (Окрема відбитка: Жовква, 1919.— 11 с.)

277. Nowa teoria o początkach Rusi.— Lwów, 1930 // Kwartalnik Historyczny.— Річн. 43.— Т. 1. (Окремо: Львів, 1930) [Книга подана за: Крип'якевич І. Некролог // Записки НТШ.— Львів, 1931.— Т. 151.— С. 224—230.]

278. [Рец. на:] Szentpetery I. Az Arpadhasi kiralyök öklevéleinek kriticai jegyzéke // Записки ЧСВВ.— Львів, 1930.— Т. 3, вип. 3—4.— С. 666—669.

279. [Рец. на:] Bulletin de la Section Historique // Записки ЧСВВ.— Львів, 1930.— Т. 3, вип. 3—4.— С. 724—727. Підпис: S. Tomašiwskyj.

280. [Рец. на:] Paszkiewicz H. U podstaw potęgi moskiewskiej // Записки ЧСВВ.— Львів, 1930.— Т. 3, вип. 3—4.— С. 735—737. Підпис: S. Tomašziwskyj.

281. Вступ до „Історії Церкви на Україні". З церковною мапою Східної Європи в IX—XIII в. // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1932.— Т. 4, вип. 1—2.— С. 1—161. Передрук: Філядельфія: Ameryca.— [1936].— 159 с.

Nadiya BORTNIAK

SOME MATERIALS TO THE BIBLIOGRAPHY OF STEPAN TOMASHIVS'KYJ'S SCHOLARLY HERITAGE

Stepan Tomashivs'kyj's scholarly interests embraced many fields, yet it was the history of Halychyna that took the priority over the rest. He was also a preomirent journalist. Several attempts have been made at arranging the scholar's bibliography. The one, offered here, is the most comprehensive among those devoted to his scholarly heritage. However, his other writings are still to be systematized.

Олег ГАЙДАЙ, Богдан ХАВАРІВСЬКИЙ

ГРОШОВІ ДОКУМЕНТИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ 30—50-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

До „білих плям" історії ОУН—УПА, що виразно проступили в нашому сьогоденні, належить і фінансово-господарська діяльність оунівського підпілля в Західній Україні у 1941—1955 pp. Видані на Заході солідні монографії, автори яких аналізують фінансові проблеми рухів Опору окупованих країн Європи часів Другої світової війни, воєнного грошового обігу, несправедливо замовчують наявність в ОУН(б) досконало організованих фінансово-господарських органів, які за допомогою спеціальних грошових документів — біфонів та інших форм діяльности зуміли мобілізувати значні матеріальні ресурси для партизанської боротьби проти нацизму та сталінізму.

Із різноманітних партизанських грошових знаків, сурогатів та грошових документів Друга світова війна представлена тільки емісіями Народно-визвольної армії Югославії[1]. Лише у відомому каталозі паперових грошових знаків Г. Стена, а згодом А. Піка подана неточна інформація про „грошовий знак УПА" 5 карбованців[2]. У новому виданні каталога А. Пік зробив деякі розпливчасті уточнення, зокрема, що ця „бона УПА була квитанцією пожертвування" і „знаходилась в обігу як розписка". Автор вказав на існування подібних бон, емітованих протягом 1945—1949 pp. „іншими українськими групами": ОУН, УГВР і АБН[3]. На жаль, українська діаспора також залишилась осторонь теоретичного дослідження цієї проблеми.

Публікації матеріалів ОУН—УПА частково заповнили цю прогалину в історії українського руху Опору. До них передовсім слід віднести книжку-альбом „Польова пошта УПА", яку впорядкували Роман Дубиняк та Петро Цибаняк (Великобританія) за активної участи Степана Голяша (США)[4]. Праця цінна з погляду джерелознавства. В ній поряд з філателістичними матеріалами подані відомості стосовно 23 грошових документів ОУН—УПА з посиланнями на місце їх зберігання.

---

[1] Toy R. S. World War 11 Allied Military Currency — El Gagon Calif.— 1969.

[2] Pick A. Standard Catalog of World Paper Money.— Krause Publications, 1977.

[3] Ibid.— 1980.— P. 100.

[4] Польова пошта УПА (тимчасова збірка матеріялів).— Вест Йорк, 1991.

Кілька зразків оунівських грошових документів вмістив у своєму філателістичному каталозі український дослідник з Бельґії Максим Хом'як[5]. Обширна стаття уже згадуваного Степана Голяша про діяльність підпільних друкарень ОУН[6] також може стати у пригоді при комплексному вивченні грошових документів, їх ідентифікації з іншою продукцією підпільних друкарень, встановленні авторів, обставин емісії тощо.

В історичній літературі часів тоталітаризму це питання не тільки не вивчалось, а навіть не порушувалось. І лише протягом останніх років завдяки ентузіазмові пошуковців, зокрема Р. Тхоржевського, наукового керівника Центру вивчення історії грошей, що діє в Тернопільській академії народного господарства, та низці публікацій у місцевій пресі ця тема викликала зацікавлення як фахівців, так і всіх тих, кому не байдужа історія краю[7].

Наше дослідження не є суто науковим, воно має більше науково-популярний характер, бо у багатьох випадках через відсутність документів автори змушені використовувати як свідчення „живих джерел" — учасників підпілля, так і людей, які не мали безпосереднього відношення до ОУН. Але й вони не завжди можуть пролити світло на наші проблеми, оскільки підпілля було побудоване за принципом глибокої конспірації, де кожен знав лише те, що йому потрібно було знати.

Пропонована публікація не є і каталогом у класичному розумінні. Це швидше нарис-дослідження про роль і долю грошових документів ОУН—УПА в українському русі Опору, а також спроба зібрати й узагальнити всі фраґментарні матеріали з цієї теми для укладення в перспективі максимально повного і систематизованого їх переліку. За основу створення систематизованої таблиці біфонів узято опис грошових знаків, який запропонували російські боністи А. Малишев, В. Таранков та І. Смиренний, з незначними змінами та доповненнями[8].

Для кращого вивчення змісту таблиці пояснюємо принцип її побудови. Таблиця складається з десяти граф, у яких подана інформація про грошові документи:

1. Порядковий номер. У цій графі подана нумерація знаків, яка співпадає з номерами ілюстрацій.

2. Рік випуску. У цій графі вказано роки, які проставлені на грошових документах. А за їх відсутности вказано точний (чи приблизний) час використання біфонів.

3. Номінал. У цій графі таблиці подано номінальну вартість грошових документів у карбованцях, німецьких марках, польських злотих або ж у цифрових показниках без назви валюти. Особливе місце тут займають

[5] Каталог українських недержавних марок.— Брюссель, 1987.

[6] Голяш-Мар С. Підпільні друкарні та їх друковане слово // Бойові друзі. Збірка спогадів з дій ОУН (1929—1945). — Торонто, 1993.— Т. II.

[7] Тхоржевський Р. Паперові гроші УПА // Вільне життя.—1991.— 30 вересня; його ж. За що й одержав 25 років // Там само.— 1992.— 30 червня; його ж. Бофони ОУН—УПА // Там само.— 1993.— 5 листопада; його ж. Паперові гроші України // Бібліотечка вільного життя.— 1992.—12 червня; Гайдай О., Хаварівський Б. Біфони, або грошова система, яка не мала аналогів у світі // Свобода.— 1993.— 5 і 12 жовтня; їх же. І біфони „воювали" за незалежність // Тернопіль вечірній.— 1993.— 25 грудня; їх же. Біфони.— Тернопіль, 1995.

[8] Малишев А. И. и др. Бумажные денежные знаки России и СССР.— М., 1991.— С. 9—10.

безномінальні біфони, які прирівнювались у відповідному еквіваленті до грошей, що були в обігу на території України.

4. Розмір. У цій графі формат біфона позначений двома величинами в міліметрах. Перша — довжина по горизонталі, друга — висота по вертикалі. Виміри проводились, як правило, по рамці.

5. Папір. Повстанці використовували для біфонів простий папір без водяних знаків, який могли роздобути в умовах підпілля. Найчастіше це був обгортковий, білетний папір та картон для палітурок учнівських зошитів, щоденників, альбомів. Вивчення паперу та його ідентифікація з іншою продукцією друкарень ОУН у багатьох випадках дає дослідникові інформацію про місце друкування грошових документів.

6. Колір. Необхідність цієї графи обумовлена чорно-білим зображенням ілюстрацій.

7. Місце друку. Друкарня (технічна ланка). У графі подані назви підпільних друкарень (технічних ланок) і точна або ж приблизна їх підпорядкованість тим чи іншим структурам ОУН. За відсутности цієї інформації вказано точну чи приблизну територію поширення біфонів.

8. Автор проекту (художник). Більшість підпільних авторів біфонів є на сьогодні невідомими. Встановити прізвища — завдання майбутніх дослідників.

9. Ступінь рідкісности. За основу визначення взято інформацію, якою володіють автори, про кількість відомих біфонів ОУН—УПА, що зберігаються у приватних колекціях на території України. Взято до уваги й невелику державну колекцію паперових грошових документів у Центрі вивчення історії грошей у ТАНГ. На жаль, нам нічого не відомо про приватні закордонні зібрання. Можливо, майбутні публікації стосовно біфонів як в Україні, так і в діаспорі внесуть суттєві корективи у визначення ступеня їх рідкісности.

Враховуючи те, що ступінь рідкісности грошових документів ОУН—УПА є відносним, ми все ж намагаємося правильно орієнтувати колекціонерів, вказуючи на ті біфони, відшукати які їм буде складніше, ніж інші.

З цією метою нами використана шкала, яку запропонували відомі спеціалісти в галузі нумізматики Д. Мошнягін і М. Дашевський[9]. У систематизованій таблиці оцінка грошового документа позначена символом Р1 за умови, коли відомо про наявність у колекціях не більше 50 примірників. Якщо кількість примірників біфона не перевищує 35, то в таблиці ступінь його рідкісности виражається символом Р2. Позначення Р3, Р4, Р5 вказуть на те, що у відомих колекціях знаходиться відповідно не більш як 20, 10, 5 грошових документів. Символ Р0 позначає біфони, які вважаються рідкісними лише умовно, бо їх кількість може бути значною. Цей символ свідчить про те, що до наших днів грошовий документ зберігся у кількості близько 100 примірників.

10. Примітки. У цій графі таблиці вказані додаткові дані про біфони, а також їх різновиди.

---

[9] Мошнягин Д., Дашевский Н. Каталог монет советского чекана // Советский коллекционер.— М., 1974.— № 12; їх же. Поправка каталога монет советского чекана // Там само.— М., 1974.— № 16.

Незаповнені графи таблиці свідчать, що немає достовірної інформації з того чи іншого питання.

Біфони — це однобічні, рідше двобічні грошові документи (квитанції) з оунівською символікою та відповідними написами: „Бойовий фонд ОУН", „Революційний фонд ОУН", „Визвольний фонд ОУН" і іншими, які від імені керівництва українського руху Опору (УВО—ОУН—УПА—УГВР) видавались населенню як боргові розписки за внесені добровільно або ж стягнуті (реквізовані) кошти у вигляді грошей, продуктів харчування, одягу тощо, а також використовувались в агітаційно-пропаґандистській роботі підпілля. Поєднуючи в собі агітаційно-пропаґандистську та фінансову функції, ці документи поширювалися на території, що сягала рівня середньої європейської держави, і функціонували більш як 25 років.

Грошові документи ОУН сягають коренями у практику фінансової діяльности громадських організацій різної спрямованости, які діяли в Галичині на початку XX ст. Зокрема це стосується створення добровільних громадських фондів, що сприяли формуванню Галичини як твердині національного руху. За внесені пожертвування кожен громадянин одержував від фонду спеціальні розписки-квитанції, що мали різну форму: віньєтки, листівки, зубковані та незубковані марки. Зразком квитанції пожертвувань тих часів може бути „цеглинка" номіналом 10 злотих, яку віддрукував польський комітет міста Кременця Тернопільської области на побудову музею-садиби Юліуша Словацького (№ 105).

Бойовий фонд УВО—ОУН був започаткований як економічний фундамент діяльности цих організацій від часу їх створення та розбудови. ОУН від початку свого існування поряд з політичною діяльністю застосовувала і методи індивідуального терору супроти представників польської окупаційної влади, їхніх вислужників та розсадників „совєтофільства" на західноукраїнських землях. Мета і значення таких акцій окреслені у „Бюлетені КЕ ОУН на ЗУЗ": „Акти терору супроти найвизначніших представників окупаційної влади, це приклад акцій, в яких їхній безпосередній ефект та політично-пропаґандивний капітал ми ставимо нарівні [...] консеквентним тероризуванням ворога і спрямовуванням уваги мас на безпосередню боротьбу створюється стан, який зближає хвилю остаточного зриву. А разом з цим, ряд таких акцій постійно послаблює ворога морально й фізично і підриває його авторитет"[10].

Серйозні акції індивідуального терору, як, скажімо, атентат на міністра внутрішніх справ Польщі генерала Пєрацького у 1934 р., окрім героїзму та самопожертви його учасників, вимагали великих матеріальних затрат на закупівлю зброї, амуніції та вишкіл виконавців. Доволі фондоємними були й інші військові приготування ОУН. Так, з ініціативи Степана Бандери у серпні 1933 р. в Данціґу були зорганізовані тижневі курси для інструкторів військового вишколу членів ОУН на західноукраїнських землях. Через невеликий проміжок часу у Берліні були проведені військові курси для радіотелеграфістів. Повернувшись із цих курсів, військові спеціалісти ОУН відповідно зорганізували у різних місцевостях Західної України вишколи військових інструкторів, у їх

[10] Мірчук П. Степан Бандера — символ революційної безкомпромісовости.— Нью-Йорк; Торонто, 1961.— С. 26—27.

числі десять вишколів у Львові за участю дев'яти слухачів у кожному[11]. Надалі завданням цих інструкторів було проведення систематичних військових вишколів усього членства ОУН на місцях.

У 1934 р., коли розвиток політичної ситуації у Польщі вказував на можливість нової пацифікації на західноукраїнських землях, Крайова Екзекутива ОУН розглянула на засіданні змогу і потребу організувати так звані „зелені кадри". На випадок посилення польського терору супроти українців усі розконспіровані члени ОУН повинні були, згідно з планом, перейти в підпілля і створити збройні партизанські загони[12]. Однак арешти, які почалися у середині 1934 р., не дали змоги реалізувати цей план. Ідея організації збройних загонів розвинулася згодом у концепцію Української Повстанської Армії.

Бойовий фонд ОУН формувався і поповнювався насамперед за рахунок щомісячних членських внесків членів і симпатиків ОУН та інших коштів, отриманих від окремих фундаторів-патріотів, прихильників Української державности. Члени ОУН в умовах підпілля не мали спеціальних партійних квитків, у котрі занотовувалися б внесені обов'язкові кошти у фонд організації, тому скарбник мусив видавати розписки. З часом розписка набула певної стандартної форми: невелика картка, що нагадувала візитку, з необхідними атрибутами — тризубом і написом „Бойовий фонд ОУН". Після отримання грошей скарбник символічно вручав тій чи іншій особі квитанцію вказаного зразка, яку тут же з метою конспірації знищував, оскільки її наявність могла стати речовим доказом для польських, а згодом і радянських каральних органів. Для щойно прийнятих в ОУН обов'язковою була сплата вступних внесків, розміри яких визначала організація. Дефіцит бюджету військової референтури не могли покрити лише членські внески. Тому ця референтура поряд з основною бойовою діяльністю змушена була здійснювати „екси" — напади на поштові установи.

Мешканець села Бариша на Бучаччині Пилип Кулинич, якого УНКВС заарештувала на початку 1940 р. за підозрою у причетності до ОУН, дав свідчення, що за завданням повітового провідника ОУН „Ясена" поширенням біфонів займався керівник оунівської організації в селі Бариші Дудар Михайло („Верес"). Далі в документі детально описана практика застосування конкретного біфона, що, очевидно, був безномінальним. Текст документа подаємо в перекладі українською мовою зі збереженням орфографії оригіналу: „На початку 1939 року до мене по місцю проживання зайшов Дудар Михайло, котрий мав картку, показав її мені, я побачив, що на ній був зображений тризуб і написано „На бойовий фонд". Дудар тут же сказав, що на мене накладено 5 злотих, які я йому віддав, при виході з мого будинку Дудар цю картку знищив"[13]. Не дивно, отже, що за такої практики використання грошових документів ОУН до нашого часу майже не дійшли їх тогочасні зразки. Вираз „накладено 5 злотих" може означати, що ОУН, використовуючи безномінальні біфони, встановлювала розміри датків згідно з матеріальним становищем тієї чи іншої

---

[11] Мірчук П. Степан Бандера — символ революційної безкомпромісовости.— С. 31.

[12] Там само.

[13] Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО), ф. 3432, оп. 1, спр. 6, арк. 7.

особи. Так, П. Кулинич, ставши членом ОУН, щомісячно платив внески у сумі 50 польських грошей.

Грошові документи ОУН довоєнного періоду представлені лише двома безномінальними знаками, випущеними у Хусті 1939 р. Ці документи виконували функцію поквитування за внесені добровільні пожертвування та використовувалися як поштові марки (№ 1, 2). На одному — тризуб із мечем, на середньому — „зуби" і напис „ОУН". На іншому — тризуб і дві дати: „1919" і „1939" (20-річчя соборности України). Оскільки ОУН у той час відстоювала в боях суверенітет Карпатської України, військове призначення згаданих грошових документів очевидне. Очевидне й те, що бойовий фонд ОУН та його документи протягом 1929—1941 рр. мали чисто організаційне значення і ще не набули того загальнонародного розмаху, який проявився у період боротьби з фашизмом і сталінізмом.

Цікавою є етимологія слова „біфон". У різні періоди діяльности ОУН фонд мав назви „бойовий", „визвольний" та „революційний". Незважаючи на цю різноманітність назв, виділився і завоював найбільшу популярність термін „бойовий фонд". Для зручности мовлення серед військових виникло скорочення: голосний звук „о" змінився на „і" або ж на „е" чи „и", залежно від краю. І таким чином у Галичині грошові документи ОУН почали називати „бефонами", „бифонами", а на Волині, Рівненщині, Житомирщині та білоруському Поліссі — „біфонами". Причому зазначені мовні різновиди дуже швидко перекочували у повстанські документи та літературу підпільних авторів, а далі і у видання української діаспори. Правильний, „літературний" термін „бофон" нам не трапився жодного разу, бо його й не було. Водночас хочемо зазначити, що нині ця тема ще не вичерпана. Відомий і авторитетний серед ветеранів ОУН—УПА Василь Кук вважає, що правильніше було б вживати термін „бефон"[14]. Отже, останнє слово за мовознавцями.

Щоб зменшити похибки, особливо в датуванні грошових документів, їх систематизації та класифікації, вважаємо за доцільне впровадити наукову періодизацію, в якій у хронологічній послідовності пов'язати еволюцію біфонів з розвитком визвольного руху в Західній Україні проти нацизму і сталінізму в 1941—1955 рр. Як показала дослідницька робота, автори біфонів ОУН—УПА були дуже чутливими до змін конкретно-історичних умов, форм, методів, стратегії і тактики партизанської війни. Талановиті художники, сповна використавши агітаційно-пропагандистську функцію біфонів, зуміли засобами графіки охопити не лише всі етапи боротьби, а й провести історичні паралелі з визвольними змаганнями в Україні у 1917—1920 рр. Періодизація побудована на основі досліджень істориків діаспори і ділить боротьбу ОУН—УПА на чотири періоди: І — 1941—1944 рр.— організаційний, підготовчий; II — 1944—1946 рр.— апогей повстанської боротьби; III — 1947—1951 рр.— підпілля ОУН; IV — 1952—1955 рр.— згасання боротьби.

Характерною особливістю першого періоду, що тривав від початку війни Німеччини з СРСР до звільнення Західної України від німецьких окупантів, є створення мережі підпілля ОУН в Україні, а згодом і Української Повстанської Армії. 30 червня 1941 р. представники ОУН(р.) у Львові проголосили відновлення Української самостійної соборної держави і сформували уряд (Українське державне правління) на чолі з

[14] Матейко Р. Дослідження історичних перелогів // Шлях Перемоги.— 1995.— 9 грудня.

прем'єр-міністром Я. Стецьком. За оцінками дослідників, продуктивна діяльність уряду тривала лише кілька діб. Окупанти швидко відійшли від шоку проголошення — спочатку надійно ізолювали, а потім інтернували новостворену державну структуру[15]. Враховуючи свідчення колишнього прем'єра та роботи окремих істориків діаспори, можемо однозначно сказати, що в тих умовах український уряд був фізично неспроможним прийняти законодавчі акти в галузі фінансів, бо „відродження було негайно здавлено", а вже 1 серпня Галичину приєднали до генерал-губернаторства[16]. Міністр фінансів, дипломований інженер Ілярій Ольховий, прийняв свою посаду лише номінально. У відповідь на перші масові арешти українських патріотів І підпільна конференція ОУН (вересень 1941 р.) виробила найближчі завдання діяльности організації на всій території України, серед яких значиться „[...]організація пасивного спротиву[...], пропаґандивно-роз'яснювальна підготовка до активної боротьби з німецькими окупантами [...], збір та магазинування зброї"[17].

Репресії окупантів поставили на порядок денний питання про необхідність створення українських збройних сил. Умови їх організування, порівняно з іншими європейськими рухами Опору, були дуже несприятливими. Український рух — єдиний збройний підпільний рух поневоленого народу, що не мав навіть мінімальної допомоги ззовні. Мемуарист Д. Куп'як, у минулому активний учасник ОУН—УПА, посилаючись на книгу „Polski sily zbrojnie w II wojnie swiatowej", яку видав Інститут імені генерала Сікорського в Лондоні у 1950 р., стверджує, що польське підпілля в краї для своїх потреб щорічно отримувало від еміґрантського уряду 10 млн. доларів. Водночас „[...] український нарід ні від кого не одержував ні одного набоя, ні одного літра йодини. Він мусів все це добувати у ворога і платити за все власною кров'ю"[18]. Таким чином, питання озброєння, оснащення та фінансування майбутньої УПА були досить гострими. Саме ці аспекти підкреслюються у донесенні айнзацгруп поліції безпеки і СД з окупованих районів Сходу від 16 січня 1942 р.: „Передбачаючи майбутні дії, ОУН приділила однакову увагу як залишеним совєтами складам зброї, так і банкам. Гроші банків призначені не тільки для фінансування ОУН, але також для оплати витрат активістам, які мають працювати із закордоном або за кордоном. Тим і пояснюється факт, що люди Бандери далі безнастанно намагаються прибувати на місця разом з воюючими військами, або зразу після них"[19].

Вихід за межі організації і апробування грошових документів ОУН — біфонів проходили в основному в Галичині, де грошовою одиницею під час окупації був польський злотий. У 1943 р. вони з'явилися на Волині та Рівненщині. На інших окупованих територіях України біфонів до 1944 р. не було. Це пояснюється насамперед тією роллю, яку відігравала Галичина в розгортанні всенародного руху. На думку підпільного автора,

---

[15] Косик В. Історична роля ОУН—УПА в боротьбі за Українську державу // Визвольний шлях.— Лондон, 1992.— № 5.— С. 558.

[16] Стецько Я. 30 червня 1941 р.— Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967.— С. 330—336.

[17] Лебідь М. УПА.— Мюнхен, 1946.— С. 17.

[18] Куп'як Д. Спогади нерозстріляного.— Торонто; Нью-Йорк, 1991.— С. 180.

[19] Косик В. Україна під час Другої світової війни (1938—1945).— Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992.— С. 621—622.

„в початковій фазі повстанської боротьби, заки вона прибере ширших розмірів, завдання Галичини було постачати Волинь і Полісся зброєю й амуніцією зі своїх магазинів та доставляти необхідних медикаментів“[20]. Саме в підпіллі ОУН у Галичині визріла проблема мобілізації матеріальних засобів для фінансування військових та організаційних витрат, що мали надзвичайний характер. Спеціальні служби рейху, вивчаючи процеси в українському національно-визвольному русі, констатували: „Фінансування руху Бандери йде у великій мірі з Галичини. Члени руху частково сплачують організації певні внески, або частково доставляють продовольство [...]. Встановлено, що серед тих, хто вносить кошти, є і євреї, часто їх змушують давати гроші“[21].

У надзвичайних умовах війни та труднощів господарського забезпечення невідкладний випуск біфонів був справді необхідний, оскільки насильницьке вилучення матеріальних цінностей у населення ОУН—УПА вважали недопустимим ні з політичної, ні з моральної точки зору. У летючках та інших пропаґандистських виданнях ОУН, поширюваних тоді у Галичині, першочерговим був заклик: „Друже! Складай датки на революційний фонд і таким чином допомагай у сьогоднішній нашій визвольній боротьбі. Цього від тебе бажає сьогодні Україна“[22]. Біфони з'явились у Галичині через кілька місяців після окупації. Можливо, піонером серед них є грошовий документ, датований серпнем 1941 р. (№ 3). Виготовлений він на обгортковому папері в традиційних для ОУН(б) червоно-чорних кольорах. Вгорі малюнка є картуш з тризубом, ліворуч і праворуч від нього — схилені червоно-чорні штандарти, що утворюють своєрідне обрамлення для двох розміщених одна за одною прямокутних табличок з написами: „Боєвий фонд ОУН“ і „День боротьби“. На рівні картуша дві дати: „31.VIII.1919“ і “31.VIII.1941 р.“ (31 серпня 1919 р. війська Директорії і УГА звільнили Київ від більшовиків. Відтоді цей день відзначається як свято зброї.)

Німецькі окупанти помітили випуск біфонів. У донесенні айнзацгруп поліції безпеки і СД про події в СРСР, датованому 18 серпня 1941 р., вказано: „[...] У Львові ОУН продає віньєтки для збору коштів на військовий фонд й поширює листівки [...]. Накази вермахту часто іґноруються“[23].

За свідченнями очевидців, біфони поширювались серед населення за ціною 2 краківських злотих або 1 німецька марка. Відсутність номіналу на перших біфонах вказує на джерельну основу цих грошових документів — вони ще тісно пов'язані з аґітаційними і заохочувальними квитками-подяками за внесені пожертвування. Тому тут має сенс термін „віньєтка“, який вжили окупанти, тобто листівка з графічною прикрасою. Наступний випуск біфонів, уже іншого зразка, також потрапив у поле зору окупантів і був зафіксований у рапорті поліції безпеки від 10 вересня 1941 р.: „Збір фонду боротьби для ОУН: продаж марок з датою проголошення незалежности (30.06.1941 р.)“[24]. Впадає у вічі новий термін —

---

[20] Левенко Г. Нарис боротьби Української Повстанської Армії // Літопис Української Повстанської Армії.— Торонто, 1989.— Т. 1.— С. 4.

[21] Косик В. Україна під час Другої світової війни.— С. 624.

[22] ДАТО, ф. 3432, оп. 1, спр. 4, арк. 40.

[23] Косик В. Україна під час Другої світової війни.— С. 592.

[24] Там само.— С. 597.

„марка". Очевидно, ці біфони були меншого розміру, зовні нагадували поштові марки; мабуть, на деяких з них уже стояв номінал.

У розпорядженні авторів є подібний безномінальний біфон (цілком можливо, що в рапорті поліції йдеться саме про нього), віддрукований у Львові в фонд пам'яті жертв більшовицької окупації Західної України. Він невеликий за розміром і справді нагадує марку. Зображення „могильний хрест з тризубом і два схрещених мечі" також виконане в традиційних для ОУН(б) червоно-чорних кольорах. Вгорі — дві відомі дати: „17.IX.1939—30.VI.1941" (№ 4). Цей біфон реалізували населенню за ціною 2 краківських злотих. Напевне, в 1941—1942 рр. у Галичині випускали й інші серії грошових квитанцій, але, на жаль, про них немає даних. До нас дійшла лише серія біфонів номіналами 20 і 50 злотих, що була надрукована вже у 1943 р. Вони майстерно оздоблені геометричним орнаментом. Крім того, на біфоні номіналом 50 злотих зображене зубчате колесо та стилізоване колосся, що символізують єдність міста і села (№ 7, 8). Виявлені і деякі особливості галицьких біфонів 1941—1943 рр. Їх випускали друкарським способом лише крайові Проводи ОУН. Для цього періоду характерні біфони безномінальні, одного номіналу або невеликі серії (2—3 номінали). Формат їх був різним: від розмірів агітаційної летючки до поштової марки. Використовувались ці біфони як квитанції за кошти, внесені населенням, та як спеціальні марки добровільного податку членів і симпатиків ОУН.

Значну роль у створенні матеріально-технічної бази майбутньої УПА відігравала також українська діаспора у поневолених фашистами країнах Європи, де окупаційний режим був дещо слабкішим, ніж в Україні. Так, у протектораті Богемія та Моравія прихильники ОУН(м) у 1942 р. випустили серію із двох однотипних марок номіналами 0,5 і 1. Відрізняються вони лише кольорами. На малюнку — тризуб із мечем на щиті, довкола напис: „Визвольний фонд ОУН". У верхніх та нижніх кутах означений номінал[25]. Їх, очевидно, потрібно вважати одним із різновидів біфонів (№ 5, 6).

З осені 1942 р. на Поліссі й Волині під егідою ОУН(б) планомірно й організовано повставали збройні загони, які згодом отримали назву УПА. Бійці УПА завдавали дошкульних ударів німецьким окупантам. Уже на кінець 1942 р. у більшості районів Волині німецька адміністрація існувала лише у районних або окружних центрах, а сільська місцевість була повністю в руках повстанців. Зародилася і почала реалізовуватися ідея створення так званих „республік", які контролювали сили УПА. У таких республіках була своя адміністрація, розвивався дрібний промисел для потреб війська. Територія, яку контролювали сили українського руху Опору, швидко зростала. У червні 1943 р. керівник рейхскомісаріату „Україна" Е. Кох у листі до рейхсміністра А. Розенберґа стверджував, що північну частину генеральних округ Луцька і Житомира в основному контролюють „бандити": „[...] Йдеться про територію в 17 400 квадратних кілометрів. Територія, що розташована ще далі на північ, практично також не в наших руках. У генеральній окрузі Житомир і в поліській частині генеральної округи Луцьк йдеться виключно про радянські банди.

---

[25] Каталог українських недержавних марок.— С. 29.

У південній частині Волині переважають українські національні банди з центрами у Костополі — Сарнах і Горохові — Крем'янці"[26].

За свідченнями очевидців, на той час у деяких повстанських районах Рівненщини в обіг були введені так звані „партизанські гроші". Матеріалом для їх виготовлення служили окупаційні грошові знаки емісійного банку „Україна". Спеціальними штампами на них проставляли відповідні написи. (Подібним чином, використовуючи емісії Центральної Ради, гетьмана Скоропадського та Директорії, виготовлялись грошові знаки у війську Нестора Махна.) Ось як писалося про партизанські гроші в одному з донесень поліції безпеки від 1 грудня 1943 р.: „У секторі командира Рівного знову помічено, що бандити пустили в обіг білети карбованця з двома різними печатками. На одній написано: "Слава Україні, героям слава!", на іншій — „Слава Бандері!"[27] У цьому тексті помітні дві особливості: по-перше, з'ява партизанських грошей у часі співпадає із закінченням грошової реформи в рейхскомісаріаті „Україна"; по-друге, слово „знову" свідчить про те, що грошові знаки цього зразка й раніше потрапляли в поле зору окупантів. Через брак матеріалів нині неможливо точно відтворити територію поширення вказаних грошей. Правдоподібно, що, будучи грошима одного з військових округів УПА „Північ", вони мали локальний характер, перебували в обігу досить короткий час і виконували швидше пропаґандистську, ніж економічну, функцію.

1944—1946 рр.— період найбільшого піднесення боротьби з більшовиками. На березень 1944 р. УПА, яка дислокувалася головним чином у лісових масивах Західної України, нараховувала близько 100 тисяч чоловік, хоч підпільні дослідники 50-х рр. подають дещо зменшені дані[28]. УПА як дітище ОУН була пов'язана з цією організацією невидимими нитками, що нагадувало кровоносну систему єдиного організму. ОУН у той період взяла на себе функції тилу армії, її матеріального, кадрового та ідеологічного забезпечення. Час вимагав мобілізації усіх ресурсів для боротьби, тому незмірно зросла роль біфонів як одного з основних засобів поповнення повстанського бюджету. Крім того, згадані грошові документи мали ще одне завдання — протистояти примусовому матеріальному і політичному поширенню облігацій „государственных займов СССР", випуски яких у ті роки досягли вершини.

На 1945—1946 рр. припадає щонайменше чотири випуски грошових документів ОУН, у кожному з яких було від 4 до 8 номіналів. Емісії досягли апогею. У 1945 р. командування УПА „Захід — Карпати" для власних потреб видрукувало серію біфонів номіналами 5, 10, 30 і 100 (грошова одиниця не вказана), приурочену до 27-ї річниці ЗУНРу. Очевидно, її призначення не обмежувалося лише Західною Україною, а виходило за межі державних кордонів. Враховуючи близькість кордонів з Румунією, Угорщиною, Чехо-Словаччиною, вказані біфони, можливо, планувалось використовувати і на цих територіях.

Грошові документи „5" і „10" за формою і зовнішнім виглядом є віньєтками з рослинним орнаментом; „30" і „100" різняться кольорами,

---

[26] Косик В. Україна під час Другої світової війни.— С. 688.

[27] Там само.— С. 671.

[28] Омелюсік М. УПА на Волині в 1943 році // Літопис Української Повстанської Армії.— Торонто, 1989.— Т. 1.— С. 37.

мають малюнки: фортецю зі спалахами від вибухів снарядів та цитадель із трьома вежами, на фоні якої озброєні повстанці. На всіх біфонах є тризуб і дати: „1.XI.1918—1945" (№ 11, 9, 10, 12).

У Прикарпатті війська МДБ планували широкомасштабну операцію щодо блокування краю, через те вказана серія, очевидно, не встигла розійтися по низових структурах ОУН—УПА. Є свідчення, що після боїв у районі Чорного лісу більшовики захопили підпільну друкарню з віддрукованими біфонами згаданого зразка. В числі інших трофеїв їх відвезли у Станиславів і там знищили.

Командування УПА „Північ" та провід ОУН на північно-західних українських землях у 1945—1946 рр. випустили так звану „волинську серію" біфонів номіналами 10, 25, 50, 100, 200, 300, 500 і 1000 крб., що функціонували в 12 областях України та Білорусі, де діяли повстанські загони. Її автором був видатний український художник-графік Ніл Хасевич. Ці грошові документи, на відміну від попередніх випусків, не приурочені до певної історичної події. Новацією випуску є також велика кількість номіналів. Усе це свідчить, що біфони цього зразка планувалось використовувати триваліший час. Також проглядається намагання командування УПА уніфікувати біфонну систему на основі „волинської серії" і при змозі перетворити її у загальноукраїнську. Графічні особливості цих біфонів ніби документально передають високий бойовий дух, піднесення і звитяжність повстанців. Вони стали своєрідним мистецьким еталоном для інших підпільних художників-графіків.

Біфон номіналом 10 крб. за сюжетом і виконавським стилем дуже близький до квитанції номіналом 1000 крб. На обох зображена стрімка атака повстанців при підтримці танка (№ 27, 31). Грошовий 25-карбованцевий документ із зображенням емблеми ОУН, як і 50-карбованцевий, можна умовно назвати гербовим (№ 13, 14). На 100-карбованцевому біфоні зображений повстанець з гвинтівкою, який переможно топче поваленій імперський прапор (№ 28). На грошовому документі номіналом 200 крб. на передньому плані зображено трьох озброєних повстанців. Один з них кидає гранату. Вгорі малюнка — тризуб в овалі, вище якого півколом іде напис: „За Україну, за волю, за народ". Внизу також є написи „УПА" і „На бойовий фонд" (№ 15). На малюнку 300-карбованцевого біфона — колона озброєних повстанців під прапором, на якому тризуб і напис: „За Українську Самостійну Соборну Державу". У правому верхньому куті вказаний номінал, під ним напис у два рядки: „На бойовий фонд ОУН", причому слово „ОУН" виконано у вигляді емблеми цієї політичної організації (№ 16). 500-карбованцевий біфон можна назвати портретним. На малюнку в овальній рамці постать воїна УПА, яка дуже нагадує графічний портрет Клима Савура роботи Ніла Хасевича (№ 29). Існує різновид вказаного біфона, у якому постать повстанця має відмінності (№ 30). Автори допускають наявність різновидів й інших грошових квитанцій цієї серії. Вони викликані обставинами, на які вказує у своїх спогадах „подруга Марічка" — дружина крайового провідника на північно-західних українських землях Василя Галаси — „Орлана". У важких підпільних умовах Ніл Хасевич завжди мав учнів, яких учив різьбити. Таких учнів з часом було направлено до підпільних друкарень та „технічних звен", де вони виготовляли кліше за його проектами. Причому Ніл Хасевич, він же „Бей-Зот", так досконало навчив своїх учнів

техніки різьби, „що недосвідченій людині не раз важко було пізнати, чи це була відбитка з оригінального дереворити, чи кліші його ученика [...]"[29].

Існував і біфон номіналом 20 крб. Малюнок цього грошового документа цікавий тим, що в його графіці можна вбачати ідеї „Польської Січі" та УНРА. Очевидно, він був призначений ОУН(б) для використання на території, яку в минулому контролювали мельниківські військові формування (№ 32). З ряду причин, пов'язаних насамперед з динамікою боротьби, впровадження грошових документів „волинської серії" тривало повільно. Лише наприкінці 1945 р. структури ОУН—УПА були частково забезпечені „ходовими" квитанціями номіналами 50, 200 і 300 карбованців. Номінали 10, 25, 100, 500 і 1000 крб. з'явилися в обмеженій кількості лише у 1946 р., тому на сьогодні вони є досить рідкісними. „Волинська серія" на практиці була найдовговічнішою. Окремі її номінали (50, 200 та 300 крб.) постійно передруковувались аж до 1950 р. Окремі факти, можливо, поодинокі, свідчать, що біфони цієї серії виконували і грошову функцію, однак в дещо гіпертрофованому вигляді. За непідтвердженими документально даними, командування деяких повстанських загонів УПА на Поліссі, сподіваючись на патріотизм населення, намагалось у 1946—1947 рр. використати вказані квитанції як замінник грошей. За передані бійцям УПА продукти харчування, одяг селяни отримували біфони в еквіваленті вартости товарів. Про таку практику застосування біфонів писав у газеті „Дрогобицький колекціонер" (1993.— Серпень—вересень) відомий учасник оунівського підпілля на Буковині Пантелеймон Василевський: „Чулося деколи і таке, коли швець казав вірному другові: „Вибач, але пошиті чоботи я віддав учора до лісу за „біфони", бо ж босий повстанець — не воїн". І той мусив чекати на другі". Подібні випадки були у 1947 р. і в Шумському районі Тернопільської области. Вказані явища потребують додаткового вивчення, але попередньо їх можна пояснити такими причинами: 1) у населення економічно відсталих районів було дуже мало готівки, тому добровільні внески на бойовий фонд ОУН надходили у вигляді продуктів власного виробництва; 2) введення у 1947 р. в СРСР карткової системи значно звужувало можливості повстанців щодо отоварення грошей. Можливо, саме така практика використання біфонів дала Георгові Стену підстави вважати їх грошовими знаками.

Радянський репресивний апарат на Львівщині та Дрогобиччині майже не залишив документального матеріалу про фінансову діяльність Львівського Крайового Проводу ОУН. Порівняно з іншими західними областями України, тут репресивний режим був найжорстокішим. Усі летючки, біфони, часописи, які виявляли органи МДБ—МВС, безжалісно знищувались як такі, що не мали оперативної цінности і містили антирадянську пропаґанду. Про це свідчать численні кримінальні справи на учасників ОУН—УПА. В постановах військового трибуналу Прикарпатського військового округу, як правило, була вимога після судового процесу знищувати матеріали „наклепницького" характеру на існуючий в СРСР лад, які фіґурували як речові докази. Через те наші дані про біфони „Львівського краю" досить неточні, фраґментарні, побудовані в основному на

[29] Голяш-Мар С. Підпільні друкарні та їх друковане слово.— С. 71—72.

топографії знахідок окремих грошових документів ОУН. Але й вони засвідчують, що саме в цьому краї були сконцентровані найкращі сили підпілля, працювало кілька талановитих художників-графіків, а для пропаґандистської роботи використовувалась передова на той час поліграфічна база.

Серія біфонів 1945 р. складається з шести номіналів: 5, 10, 20, 50, 100 і 500 (№ 17, 18, 19, 20, 21, 22). Вперше інформація про окремі біфони цієї серії та їх ілюстрації, зокрема номіналів 5, 10 і 50, з'явились у 1946 р. в українськомовному виданні „Америка" з таким пояснювальним текстом: „[...] жетони друковані на „фонд УПА" в 1945 році в підпільній друкарні ОУН в Україні. Населення називало такі жетони „гроші УПА"[30].

Малюнки віддзеркалюють важкі бої повстанців, роблять акцент на їх героїзмі і самопожертві: 5 — розгорнутий прапор з тризубом; 10 — динамічна постать повстанця з гвинтівкою; 20 — атака повстанців на тлі полум'я; 50 — стилізоване зображення архистратига Михаїла зі щитом та мечем, який, за народною міфологією, наділений силою кидати громи та вбивати чортів; 100 — алегоричне зображення казкового героя у поєдинку зі змієм; 500 — повстанець з прапором та гвинтівкою. Існують різновиди грошових документів 10 і 50 з наддруківками „УПА. Христос Воскрес". Очевидно, їх використовували як Великодні біфони у подальші роки повстанської боротьби" (№ 23, 24). Є підстави вважати, що вказані біфони могли бути надруковані у підпільній друкарні ОУН, яка з 1943 р. діяла у Миколаївському районі Львівської области, оскільки лише вона мала кольоровий друк. Керівником її був Микола Дужий, секретар Президії УГВР. У кінці травня 1945 р. друкарню викрили більшовики, а її керівника засудили на 10 років каторги[31]. Після знищення цієї друкарні Крайовий Провід ОУН зумів обладнати ще кілька підпільних друкарень, які технічно були навіть досконалішими. Цю авторську тезу підтверджують нові випуски біфонів, зокрема 1946 р.

Серія біфонів 1946 р. представлена п'ятьма номіналами: 5, 10, 20, 50 і 100 (№ 33, 34, 35, 36, 37). Фото деяких біфонів вказаної серії вперше були опубліковані в діаспорному журналі „Визвольний шлях"[32] у 1982—1983 рр.

Про біфон номіналом 5 ми знаємо з відомого каталога А. Піка. На його малюнку зображені „солдат з автоматом і солдат з ручною гранатою". На грошовому документі номіналом 10 — символічне зображення руки з мечем, що рубає кайдани. Біфони номіналом 20, 50 і 100 ніби повторюють відомі сюжети серії 1945 р.: „Казковий герой у поєдинку зі змієм", „атака повстанців" та „повстанець на тлі прапора". За непідтвердженими даними, грошові документи цієї серії могли бути віддруковані у підпільній друкарні ОУН імені Є. Леґенди в селі Уличному на Дрогобиччині. Разом з редакційним складом там перебувало керівництво ВО „Маківка". У 1946 р. друкарню знищили більшовики. В бою загинув командир „Маківки" поручик „Щит"[33].

---

[30] Америка.— XXXV.— Ч. 52 (1946.— 16 травня).

[31] Голяш-Мар С. Підпільні друкарні та їх друковане слово.— С. 74.

[32] Визвольний шлях.— Кн. 12 (417).— 1982.— Грудень.— С. 1442, 1443; Там само.— Кн. 2 (419).—1983.— Лютий.— С. 168.

[33] Голяш-Мар С. Підпільні друкарні та їх друковане слово.— С. 74.

Для серій 1945 і 1946 рр. характерний лаконізм написів: „УПА“ і номінал. Вказані серії відбиті з дереворитів, виготовлених професійними художниками-графіками. Завдяки виразності, сконцентрованості сюжетів, динамізмові ці біфони мало чим поступаються відомій „волинській серії“ Ніла Хасевича. Можливо, до них прикладав руку і сам „Бей-Зот“, тобто Ніл Хасевич, як метр, котрий виправляв своїх учнів. Такі спільні роботи Н. Хасевича і його учнів відомі дослідникам.

Через те, що підпільні друкарні швидко використовувались більшовиками, тиражі серій грошових документів 1945—1946 рр. були практично знищені. До нашого часу дійшли лише передруки 1946—1947 рр., котрі здійснили оунівці у Зальцбурґу (Австрія) та Мюнхені (Німеччина) з метою збору коштів серед еміґрантів для потреб підпілля в краї. Яким чином оригінали були доставлені за кордон, невідомо.

Боротьба повстанців була важкою і кровопролитною. Протягом 1944—1945 рр. у кількох битвах на Рівненщині і Волині та внаслідок „великої бльокади“ військ МВС—МДБ на Прикарпатті УПА зазнала значних втрат[34]. Загинув майже весь керівний склад армії, в тому числі її перший командуючий Клим Савур. Частина куренів з тяжкими боями змушена була відійти в глиб Карпат, інші перебазувалися на територію Польщі, де, опираючись на українське населення, створили нове вогнище боротьби, що не згасало до кінця 1947 р.

Окрему героїчну сторінку історії УПА становить боротьба повстанців на захист українського населення Закерзоння, куди входили давні українські землі Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, окуповані поляками. Закерзонський край умовно ділився на три тактичні відтинки: „Бастіон“, „Данилів“ і „Лемко“, об'єднані у військовий округ УПА „Сян“. Для українського підпілля територія Польщі була вікном на Захід. Підпільний провід робив усе можливе, щоб інформувати західний світ про українську визвольну боротьбу[35]. Тому видавнича справа на цих теренах була поставлена досить добре: діяло кілька видавничих осередків і близько десятка технічних ланок. Найбільшу видавничу діяльність Закерзоння було сконцентровано на терені відтинку „Бастіон“, де перебував штаб крайового провідника Ярослава Старуха („Стяг“, „Ярлан“).

Нині в архівах багатьох країн Західної та Центральної Європи зберігаються летючки, відозви, підпільні часописи, видрукувані у підпільних друкарнях Закерзоння: імені Д. Сурмача, імені Петра Волоша-Василенка, імені Габрусевича-Джона та інших. Що стосується теми нашого дослідження — біфонів, то тут досить відчутні неґативні наслідки акції „Вісла“. До нашого часу дійшло лише кілька грошових документів. У 1945 р. тут був віддрукований на друкарській машинці біфон номіналом „сто злотих“, присвячений 4-й річниці Акту від 30 червня 1941 р. Грошовий документ має назву: „Збірка на фонд боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу“ (№ 25). Приблизно у той самий час виготовлено біфон номіналом 50 злотих з написом: „Збірка на допомогу Українській Повстанчій Армії на Західньо-Українських землях“ (№ 26).

У так званій „Повстанській республіці“ за Сяном керівництво ОУН приділяло значну увагу правильній організації в інтересах підпілля

[34] Літопис Української Повстанської Армії.— Торонто, 1990.— Т. 18.— С. 11.
[35] Там само.— Т. 16.— С. 19.

фінансово-господарської діяльности у напрямку надання їй законности і більшої леґітимности. Провідник ОУН Закерзоння Ярослав Старух — „Стяг" в інструкції від 8 квітня 1946 р. вказував: „У багатьох кущах і військових підвідділах сильно виступає тенденція доповнити нестачу харчів шляхом реквізиції серед польського населення. Після виселення українців ми приневолені забезпечуватися у польського населення. Не може це відбуватися шляхом самовільних реквізицій тереновими організаціями або військовими чинниками, але мусить прийняти форму централізованої збірки, впорядкованої і пов'язаної з відповідною політично-пропаґандивною акцією. Акція прохарчування серед польського населення повинна мати такий характер: а) добровільних датків або збірки на фонд поневолених народів, кожна пожертва мусить бути підтверджена квитом із печаткою й підписом; б) конфіскації і реквізиції в тих, що можуть дати, але не хочуть. Ці реквізиції мають проводитися після порозуміння з польськими підпільними організаціями, які повинні вказати, в кого можна взяти, щоб уникнути несправедливих актів; в) дисциплінарно-відплатних контрибуцій у тих, які пограбували українців"[36]. Акція збирання харчів та коштів у фонд ОУН серед польського населення супроводжувалась, як правило, поширенням роз'яснювальних листівок.

У надрайоні „Бескид" технічна ланка містилася в селі Бук. За його діяльність відповідав уже згадуваний Степан Голяш („Мар"), тоді надрайонний провідник. Разом з відомим скульптором Михайлом Черешньовським („Петро") С. Голяш брав участь у проектуванні та виготовленні окремих карикатур, біфонів, летючок. У 1946 р. ця технічна ланка виготовила два грошових документи: 20 і 100 злотих. Біфони номіналом 20 злотих використовувались серед польського населення. Про це свідчить напис польською мовою: „Даток у фонд боротьби пригноблених народів, проти більшовицької тиранії" (№ 38). Біфон номіналом 100 злотих, приурочений до річниці ЗУНР, має дещо абстрактний малюнок людини зі смолоскипом, що символізує прагнення народу до волі (№ 39).

Дворічне перебування підрозділів УПА в Закерзонні також засвідчене виходом у 1946 р. біфона номіналом 50 злотих, на якому досить виразно позначився вплив творчости Ніла Хасевича. На малюнку зображена колона повстанців на фоні львівської ратуші. Напис „1 листопада" вказує на те, що грошовий документ присвячений річниці проголошення ЗУНР (№ 40). Восени 1947 р., коли наслідки операції „Вісла" почали проявлятися в діяльності ОУН у Закерзонні, Центральний Провід прийняв рішення про негайну передислокацію найбільш загартованих у боях кадрів на територію Західної України для продовження боротьби. У проміжку з вересня по грудень 1947 р. підрозділи УПА з боями перейшли радянсько-польський кордон. У лісових масивах тодішньої Дрогобицької області була створена система організаційно-мобілізаційних заходів щодо розподілу і спрямування бійців УПА в територіальні структури ОУН Західної України. Можливо, саме до цього часу слід віднести грошовий документ номіналом „100 КАР.", що мав цільове призначення: „На допомогу раненим воякам УПА" (№ 41).

Незважаючи на польський терор і те, що кращі сили ОУН були виведені із Закерзоння, боротьба тривала, особливо в прикордонних райо-

[36] Szcześniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacia w Polsce.— Warszawa, 1973.— S. 268—269.

нах, які межували з УРСР. У 1990 р. в селі Бандрові (Польща) знайдено архів Устрицького районного проводу ОУН. Серед документів є кілька фінансових звітів про реалізацію біфонів, що належать до 1948—1949 рр. У фінансово-господарській діяльності провід використовував відомі біфони Львівського Крайового Проводу ОУН: „3 річниця УССД“, „Писанка на 1949“. Разом з тим у квитках є згадки про грошові документи, які нам не відомі — „Зимовий фонд“, „Зимовий дар“, „Свято зброї“, „Святочна зірка“. Звіти свідчать про те, що підпілля оперувало значними сумами: 1450, 700, 650 крб.[37]

Однак саме в той час у поповненні повстанського бюджету почали з'являтись і тривожні симптоми, спричинені важким економічним становищем населення, терором властей, невизначеністю. Різко підвищились податки, примусово поширювались облігації „госзайма СССР“. У 1945—1947 рр. галицькі селяни повинні були платити щороку в середньому 2—3 тисячі крб. податку, а також „добровільно“ підписати позику щонайменше на 100 крб.[38] Великі кошти віддавали і на бойовий фонд ОУН. Населення не могло безконечно витримувати такого важкого тягаря, що ілюструє протокол уже згадуваного Устрицького районного проводу ОУН[39].

Заарештований на Станиславівщині у 1949 р. учасник підпілля М. Глібко, відповідальний за поширення біфонів, свідчив: „В грудні 1948 року від станичного „Колоса“ мною були отримані ОУН-біфони на суму 1500 крб., котрі я особисто поширював серед жителів села Спас. Я особисто поширив на суму 115 крб., а ті, що залишились, зберігав у себе, оскільки жителі не хотіли їх брати і гроші не давали“[40].

Важкі обставини спонукали підпілля шукати нові шляхи поповнення бюджету. Оригінальний спосіб здобування коштів застосував у 1949—1950 рр. провідник Шумського районного проводу ОУН М. Тарановський („Яструб“), який дав вказівку підпільникам в обмін на біфони заготовляти у великій кількості облігації державної позики СРСР. Згодом їх перевіряли за тиражною таблицею, а на виграшні квитки отримували гроші через ощадні каси.

Ще у 1946 р. керівництво ОУН зробило висновок про неможливість боротьби з радянською владою силами повстанської армії. У зв'язку з тим було прийнято рішення про розпуск УПА і передачу особового складу армії територіальним підпільним органам ОУН[41]. Політична організація фактично взяла на себе військові функції. 1947—1951 рр.— період, коли з більшовизмом боролися лише сили широко розгалуженого підпілля ОУН, яке було побудоване на принципах глибокої конспірації, безумовного підкорення по ієрархії низових ланок вищим структурам. На початку 1948 р. керівники повстанців протягом короткого часу зуміли поповнити підпілля за рахунок решток розформованої УПА. На території Західної України активно діяли Крайові Проводи ОУН: „Буг-2“ (Львівська і Дрогобицька області). „Захід—Карпати“ (Чернівецька і Станиславівська об-

---

[37] ДАТО, ф. 3432, оп. 1, спр. 6, арк. 8.

[38] Киричук Ю. Історія УПА.— Тернопіль, 1991.— С. 29.

[39] ДАТО, ф. 3432, оп. 1, спр. 6, арк. 9.

[40] Там само.

[41] Бердій Д. ОУН і УПА.— Нью-Йорк; Лондон; Мюнхен; Торонто, 1983.— С. 39.

ласті), „Поділля“ (Тернопільська область) та Провід ОУН на північно-західних українських землях, що охоплював Волинську, Рівненську і частину Житомирської області.

Боротьба тривала, хоч нерідко виникали ситуації, коли в результаті більшовицьких акцій гинули цілі ланки підпілля. Це призводило до порушення зв'язку та взаємодії, і, як наслідок, повстанці змушені були боротись у надзвичайно важких умовах, в повній ізоляції. Керівникам ОУН, незважаючи на великі втрати, вдавалося відновлювати знищені ворогом структури підпілля. Відомо, що Крайовий Провід ОУН „Захід — Карпати“ відновлювався 6 разів, „Поділля“ — 5 разів і т. д. Біфони також продовжували відігравати важливу роль у поповненні повстанського бюджету, хоч випуск їх значно скоротився. У цей період, крім біфонів Крайових Проводів ОУН, з'явилися так звані місцеві біфони, випуск яких з об'єктивних причин не узгоджувався з центральними структурами ОУН. Географія їх поширення була обмежена (округ, адміністративний район, підрайон). У гірських районах Карпат майже до кінця 1948 р. базувалися загони УПА, які діяли відокремлено від територіальних частин ОУН. З невідомих причин вони не виконали наказу Р. Шухевича і не розформувалися. Подібна ситуація виникла і в Шумському районі Тернопільської области, де діяв курінь „Герасима“. Цілком можливо, що назва „курінь“ не відповідала кількості бійців, а була збережена для підтримання високого бойового духу повстанців та авторитету їх серед населення.

Карпатські загони УПА випускали свої біфони, дещо примітивні на вигляд. Їх оформлення свідчить, що повстанці не мали належної множильної техніки, паперу, фарб і діяли у дуже важких умовах. Біфон номіналом 10 руб. присвячений 6-й річниці створення УПА. На ньому нема малюнка, лише написи: „Свято УПА 14.Х.1942—1948“ та „На рев. фонд“. Замість фарби використане фіолетове чорнило (№ 52). Кліше наступного біфона, на якому зображені три воїни УПА зі знаменами біля гармат,— базове, бо його використано для виготовлення грошових документів 10 і 50 руб. Спочатку відбивали на папері основний малюнок, а далі цифровим штампом проставляли необхідний номінал (№ 53, 54).

У 1947 р. зазнав серйозних втрат і опинився у скрутному становищі Бережанський надрайонний провід ОУН (Тернопільська область). Надзвичайно важкі умови на терені склалися ще з осені 1944 р., коли Бережанщину та Рогатинщину, де були розташовані основні бази ВО „Лисоня“, блокували війська НКВС. З вересня 1944 по серпень 1945 р. у безперервних боях бійці УПА зазнали значних втрат. Майже повністю були розбиті сотні „Буйні“, „Холодноярці“ та сотня без назви під командуванням сотника „Крилатого“, а в сотнях „Чорноморці“, „Лісовики“, „Сірі Вовки“, „Орли“, „Бурлаки“, „Полтавці“, „Рубачі“ і „Риболовці“ втрати сягали до 60 відсотків особового складу[42]. У серпні 1945 р. на нараді у селі Слов'ятині Бережанського району керівники ВО прийняли надзвичайно важливе і єдино правильне рішення про роздрібнення великих підрозділів УПА і подальше ведення бойових дій групами із 8—10 чоловік[43]. Але енкаведисти розуміли важливість для підпілля краю саме

[42] ДАТО, ф. 3432, оп. 1, спр. 6, арк. 18.
[43] Там само.— Арк. 19.

цих районів, тому блокади не знімали. Більше того, поряд з блокадними діями вони здійснювали широкомасштабні військові операції з прочісуванням лісових масивів, що призвело до непоправних втрат командного складу УПА та керівників територіальних органів ОУН. З січня 1945 по червень 1947 р. в боях з енкаведистами загинули: командир ВО „Лисоня" Володимир Якубовський („Бондаренко"), його заступник Іван Яцків („Гордієнко"), члени штабу „Чугайстер" та поручик „Довбня", політвиховник підрозділів УПА Тернопільщини Микола Гуменюк („Сум", „Архип"), курінний Богдан Федик („Крук") та крайовий провідник ОУН Іван Шанайда („Данило"). Сотника УПА „Борового" — заступника командира УПА „Захід" та колишнього керівника Бережанського повітового проводу ОУН „Грома" на Бережанщині захопили енкаведисти[44]. У ході військових операцій енкаведистам вдалося викрити основні схрони зі зброєю та продовольством. Через те повстанці змушені були масово реквізувати у населення продукти харчування, одяг тощо. Вдаючись до таких надзвичайних і непопулярних заходів, члени ОУН—УПА намагалися дотримуватися елементарної справедливости. Учасник тих подій заступник політреферента ВО „Лисоня" Сказинський Іллярій („Крига") на допиті в УНКВС дав такі зізнання: „Восени 1946 року м'ясо ми заготовляли серед селян. Якщо нам було відомо, що в того чи іншого селянина був кабан, то ми приходили до нього і вимагали, щоб він віддав четвертину кабана, якщо цей селянин був заможний, то вимагали половину. Якщо хто-небудь з селян відмовлявся виконати наші вимоги, то ми самі брали в нього кабана, різали його, забирали половину собі, а половину залишали господареві [...]"[45].

Але підпілля жило. Згідно з наказом надрайонного провідника ОУН „Глинки" — Дмитра Бандури, „технічне звено" виготовило однотипні біфони номіналами 50, 100 і 500 (грошова одиниця не вказана). У цьому випадку кліше також мало переставні цифри, що дозволяє зробити припущення про можливу наявність інших номіналів біфона. Зображення досить просте — тризуб у сяйві сонячних променів та перехрещені знамена, на яких написи: „За УССД!" та „Воля народам! Воля людині!". Цікаво, що сировиною для вказаних знаків послужили палітурки повстанського журналу (№ 42, 43, 44). Пережите у надзвичайно важких умовах тих часів, помилки, допущені у стосунках з населенням, стали добрим уроком для „Криги". Будучи з 1948 по 1951 р. Чортківським окружним провідником ОУН, досвід господарської діяльности він завжди намагався передавати молодим учасникам підпілля. Під час проведення вишколів „Крига" виступав з лекцією „Як організувати збір у населення продуктів харчування та грошей", яку сам розробив[46].

Керівництво ОУН приділяло велику увагу активізації повстанської діяльности у Східній Україні. В одній з інструкцій Центрального Проводу, що зберігається в архіві авторів, вказувалося: „Направлення людей на СУЗ робота першочергового значення [...]. Використовувати кожну, навіть маленьку, можливість для зустрічей і розмов агітаційного характеру з українцями-східняками. Збирати інформацію про східні області з метою

---

[44] ДАТО, ф. 3432, оп. 1, спр. 6, арк. 20.
[45] Там само.— Арк. 21.
[46] Там само.— Арк. 20.

1

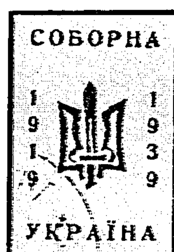

2

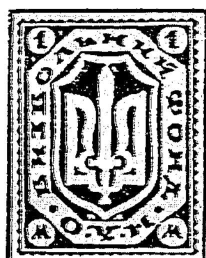

4

3

5

Грошові документи ОУН—УПА:

1. Хуст. Закарпаття, *1939;* 2. Хуст. Закарпаття, *1939;* 3. Галичина, *1941;* 4. Прага. Протекторат Богемія і Моравія, *1942;* 5. Галичина, *1942*

6

7

8

9

Грошові документи ОУН—УПА *(продовження):*
6. Галичина, *1943;* 7. Крайовий провід ОУН „Захід-Карпати“. Друкарня ім. С. Петлюри, *1943;* 8—9. Провід ОУН на північно-західних українських землях. Худ. Н. Хасевич. Друкарня „Воля народам“, *1945*

10

11

12

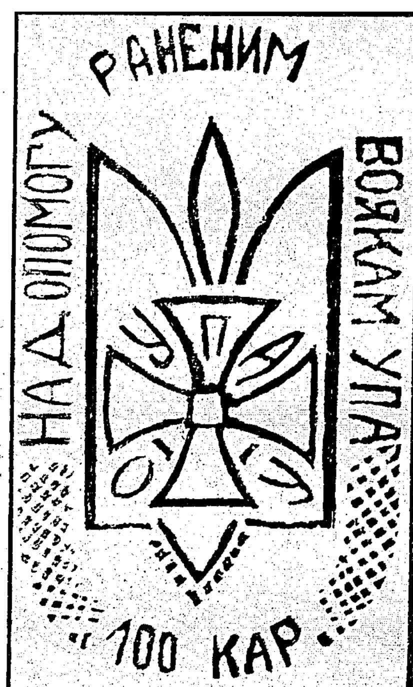

13

Грошові документи ОУН—УПА *(продовження):*

10. Частина УПА в Закерзонні, *1946;* 11. Провід ОУН на північно-західних українських землях. Худ. Н. Хасевич. Друкарня ім. К. Савура, *1946;*
12. Провід ОУН на північно-західних землях, *1946;*
13. Частина УПА на території Львівської обл., *1947*

14

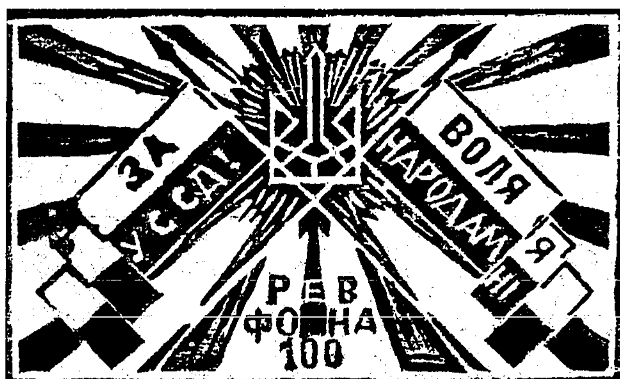

15

16

Грошові документи ОУН—УПА *(продовження):*
14. Крайовий провід ОУН „Поділля", *1947;* 15. Бережанський надрайонний провід ОУН, *1947;* 16. Окремі загони УПА, дислоковані в Карпатах, *1948*

17

18

19

20

Грошові документи ОУН—УПА *(продовження):*

17. Галичина, *1950;* 18. Станиславівська обл., *1950;*
19. Крайовий провід ОУН „Поділля“. Друкарня ім. М. Міхновського, *1950;*
20. Провід ОУН на північно-західних українських землях, *1950*

21

22

25

23

24

26

Грошові документи ОУН—УПА *(продовження):*

21. Провід ЗЧ ОУН у Мюнхені (Німеччина), *1954;* 22—24. Визвольний фонд ОУН у США, *1952;* 25. Новосільський районний провід ОУН Тернопільської обл., 26. Українська ветеранська організація в Аргентині, *1964*

вивчення можливостей і конкретних умов для проведення там організаційної роботи [...]". Праця оунівського підпілля у східних областях України, а також серед українців, які прибули у Західну Україну, згідно з наказом Центрального Проводу ОУН, мала криптонім „Могила". Для керівництва підпіллям на Вінниччині та Хмельниччині навесні 1948 р. був посланий провідник Крайового Проводу ОУН „Поділля" Василь Бей („Улас"), якому вдалося на деякий час оживити діяльність повстанців на цій території[47]. Під його безпосереднім керівництвом було організаційно зміцнено Кам'янець-Подільський окружний провід ОУН „СК-9", який структурно був включений до Крайового Проводу ОУН „Поділля". Очолив Кам'янець-Подільський окружний провід „Скоб", він же „Качур" — колишній провідник Чортківського надрайонного проводу ОУН. Для потреб „СК-9" з осені 1948 р. продуктивно працювала добре законспірована друкарня ОУН імені Ярослава Старуха — „Стяга" (з 1950 р. їй присвоєно ім'я В. Міхновського), що була розташована у підземному схроні міста Товстого у Заліщицькому районі[48]. Безпосереднім керівником друкарні був референт пропаґанди Чортківського окружного проводу ОУН Мирослав Гук („Косач"). До акції „Вісла" він під псевдо „Григор" керував Перемишльським окружним проводом ОУН. „Косач" був не лише добрим організатором, а й талановитим художником-графіком, автором багатьох проектів робіт з повстанської тематики. Свій природний талант художника він зумів розвинути під час навчання на архітектурному факультеті Львівської політехніки. „Косач" та підпільники „Богдан", „Хмель", „Славко" і „Неплюй" налагодили випуск гострої ідеологічної зброї — повстанських журналів „Хрін", „До волі", різнопланових летючок та відозв, які по конспіративних каналах зв'язку відправляли боївкам ОУН, що діяли на території Хмельниччини і Вінниччини. Ті, у свою чергу, намагалися поширити підпільні видання на Черкащину та Київщину. Поряд з пропаґандистськими виданнями для потреб повстанців вони відновили випуск розробленого у 1947 р. безномінального біфона, який у варіанті 1949 р. набув форми номінального — 100 крб., присвяченого Дню української зброї. На малюнку зображена атака повстанців, які йдуть у бій під прапором, та наведені слова І. Мазепи: „Нехай вічна буде слава, що през шаблі маєм права". У верхніх кутах біфона — дві дати: 1919 і 1949 (№ 45, 57).

Широкого резонансу набув рейд підрозділів УПА на чолі з командирами Володимиром Щигельським („Бурлакою") та Романом Грубельським („Бородичем") влітку 1947 р. на територію Чехо-Словаччини. Обидва відділи намагалися прорватися через Чехо-Словаччину на Захід. Проти частин УПА були кинуті чехо-словацькі поліцейські частини і реґулярна армія. Чехо-словацька служба безпеки у взаємодії з МДБ СРСР проводила широкомасштабні акції з метою компрометації рейду. На теренах, де діяли повстанці, поширювались фальшивки у вигляді летючок, брошур, відозв. Не обминали фальсифікатори і грошових документів бойового фонду ОУН. У чехо-словацькій брошурі тих часів були вміщені світлини біфонів з таким супровідним текстом: „Ще перед остаточною поразкою німецьких армій під час війни бандерівці виготовили велику

[47] Кекіш П. По свіжих слідах минулого.— Тернопіль, 1993.— С. 67.
[48] ДАТО, ф. 3432, оп. 1, спр. 8, арк. 24.

кількість таких друків. Так вони приготовлялись на свою ролю, як було їм наказано „вищими закордонними чинниками". Через те діла їхніх бандитсько-грабіжницьких боєвих відділів були далеко більші, як дії пропаґандивних рейдів, на які бандерівці зброїлися такими безцінними паперами, які давали за забрані харчі, убрання та інші речі, щоб викликати хибну уяву, що не йдеться про звичайну крадіж"[49]. Завдяки цій „компрометації" до нас дійшла серія однотипних Великодніх біфонів номіналами 10 і 25. На малюнку зображений на фоні палаючих сіл вояк, що відкриває могилу, в яку загнаний український народ. Рамки грошового документа виконані у вигляді стилізованих вербових гілок та дзвоників. Біфони цього типу мали відривні талони (№ 55, 56).

Поширенню біфонів на території іноземної держави командування УПА намагалося надати леґітимности. С. Голяш згадує, як він під час рейду „Бурлаки" по Східній Словаччині передав йому друковані посвідчення за підписом полковника „Павленка", в яких було продекларовано, що за отриману допомогу від словацького населення для потреб УПА витрати відшкодує уряд вільної України. Ці „Посвідчення — посвідки УПА в справі реквізування харчів для потреб рейдуючих частин УПА по Словаччині" фіґурують у звіті „технічного звена" району „Бескид", яке віддрукувало їх 892 примірники[50]. Одночасно з рейдами „Бурлаки" і „Бродича" по Чехо-Словаччині пройшли кілька менших відділів УПА, яким вдалося пробитися до Мюнхена.

Провід „Львівський край" вніс певні новації у розвиток біфонної системи. Протягом 1947—1951 рр. для потреб підпілля тут виготовляли двобічні біфони з відривними талонами. Зворотний бік грошового документа виконував функцію аґітаційної летючки, а талон сприяв поліпшенню фінансової звітности. Для ілюстрації пропонуємо репродукцію багатоколірного біфона Львівського Крайового Проводу ОУН номіналом 200 крб. від 1948 р., видрукуваного „в сьому річницю відновлення Самостійної Української Держави". На тлі Львівської ратуші зображені озброєний повстанець та дівчина в національному одязі, які на витягнутих руках тримають картуш з тризубом. Схід сонця, маєво прапорів створюють святковість і урочистість події. Обрамлює біфон вінкове плетиво. Зворотний бік грошового документа використаний для публікації звернення повстанців з приводу 7-ї річниці Акту від 30 червня 1941 р. про відновлення Української держави. На відривному талоні вказані номінал біфона — 200 крб., дата — 30.06.1948, тобто річниця, до якої приурочений випуск грошового документа (№ 51).

Тоді ж у користуванні продовжували перебувати біфони відомої „волинської серії", особливо 50 і 200 крб., які постійно передруковувались повстанцями, але їх номінал, унаслідок проведеної в СРСР у 1947 р. грошової реформи, зменшився у 10 разів. Органічним доповненням до цієї серії став біфон номіналом 25 крб., випущений у 1949 р. за проектом Н. Хасевича на відзначення 20-ї річниці ОУН. У центрі малюнка в овальній рамці зображені озброєні повстанці, повернуті обличчям на Захід. Один з них тримає прапор, на якому є емблема ОУН. На рамці текст „На бойовий фонд". Внизу — „ОУН". У верхніх кутах — номінал (№ 58).

---

[49] Slawik Vaclav. Prawa twar banderovců.— Praga, 1948.— P. 11.

[50] Голяш-Мар С. Підпільні друкарні та їх друковане слово.— С. 79.

Вказаний знак набув популярности серед повстанців, тому його періодично передруковували, але вже з іншими датами (1950, 1952).

Незважаючи на тяжкі умови підпілля і спад повстанської боротьби, Крайові Проводи ОУН „Поділля", „Буг-2" та провід ОУН на північно-західних українських землях зуміли в 1950—1951 рр. виготовити свої біфони, які вважаються останніми грошовими документами, що їх випустили великі структури ОУН. Так, Провід ОУН на північно-західних українських землях видрукував однотипні біфони номіналами 50 і 100 крб. На них зображені постаті трьох воїнів різних часів (Київської Русі, козацької доби та повстанець ОУН), які символізують вікову боротьбу українського народу за незалежність та історичну єдність поколінь. Вгорі і внизу малюнка — написи „За Українську Самостійну Соборну Державу!", „На революційний фонд ОУН" і дата — 1950 (№ 62, 63). З подібним сюжетом повстанці виготовили і Різдвяну листівку, що виконувала функцію безномінального біфона[51] (№ 68).

У друкарні імені В. Міхновського Крайового Проводу ОУН „Поділля" віддруковано три однотипних грошових документи — 25 руб., 50 руб. і 300 руб. та безномінальний біфон, які об'єднані темою „У свято героїв" і присвячені 12-й річниці від дня загибелі Євгена Коновальця. Вони підкреслюють увесь трагізм становища підпільників. На біфонах 25, 50 і 300 руб. зображений тризуб у сяйві сонячних променів, до якого з обох боків тягнуться стрічки з написами: „Слава Україні!" і „Героям слава!" Сонячні промені ніби висвічують центр малюнка, який обведений своєрідною рамкою у вигляді серця. На передньому плані — могила повстанця з необхідними атрибутами: хрестом і вінком з дубового та лаврового листя, що символізують вічність і славу. Гілки берези, під якою могила, скорботно похилені. На задньому плані — ще одна могила. Ліворуч від рамки — три краплини сліз, що підкреслюють всенародне горе. Внизу малюнка — дата та номінал (№ 64, 65, 66). На передньому плані безномінального біфона, який реалізовували населенню за 100 крб. (є відповідний напис олівцем на звороті), вміщено портрет Є. Коновальця у вінку. У верхніх кутах дві дати: „1938" і „1950", внизу під портретом ще одна дата „23.V", а далі напис: „Здобудеш Українську державу, або загинеш в боротьбі за неї" (№ 67). Їх авторами були вже згадуваний Чортківський окружний провідник ОУН Мирослав Гук та підпільний митець „Неплюй".

У 1951 р. ОУН „Львівський край" повторила свій традиційний тематичний випуск однобічних біфонів (цього разу номіналом 50 і 100), присвячених Актові 30 червня 1941 р. Через труднощі боротьби документи, порівняно з випуском 1948 р., оформлені дещо скромніше, лише в двох кольорах: червоному і чорному. В центрі малюнка — висвітлена сонцем постать повстанця з піднятою гвинтівкою. Праворуч і ліворуч від нього зі знаменами та букетами в руках — юнак і дівчина у вишиванках. Вдалині видніються силуети львівських соборів. Написи: „30.VI.1941", „30.VI.1951", „В річницю відновлення Самостійної Української Держави" вказують на тематику біфонів (№ 74, 75). Виснажливі умови боротьби виробили нові форми поповнення повстанського бюджету, що опиралися на народні традиції. Святкування Різдва та Великодня командування

[51] Український Самостійник.— Ч. 2 (52) (із Різдва 1951 р.).

ОУН використовувало як для агітаційно-пропаґандистської роботи серед населення, так і для розв'язання господарських проблем. У Державному архіві Тернопільської области зберігаються фінансові документи підрайонного провідника ОУН „Пугача“, який діяв у підрайоні „Львів“ (частина колишнього Мельнице-Подільського району Тернопільської области), датовані січнем 1945 р., де вказана конкретна сума коштів, зібрана „за Маланку“, тобто різдвяні колядки[52]. Вважалося, що під час Різдвяних свят повстанці збирали кошти без застосування бірфонів. Але знахідка різдвяного біфона, який, очевидно, використовувався на теренах Крайового Проводу ОУН „Поділля“, спростовує це твердження. На малюнку грошового документа зображена жанрова сценка в дусі українських традицій. Номінал 20 та напис „Коляда для ОУН“ однозначно вказують на призначення цього біфона (№ 46).

Для пропаґандистського забезпечення роботи щодо поповнення повстанського бюджету під час Великодніх свят керівництво ОУН вирішило випустити спеціальні грошові квитанції великодніх біфонів, які вперше з'явились у Галичині в переломному і важкому для повстанців 1947 р. В народі їх називали „писанки“. Для великодніх біфонів характерним є поєднання релігійного та політичного аспектів боротьби за волю України. Ці біфони дещо більші за розмірами від звичайних, нерідко для їх виготовлення використовували кольорові друкарські фарби та порівняно кращий папір, щоб підкреслити святковість та урочистість події. На одних знаках вказаний номінал, на інших він означений за допомогою наддруківки або відповідного напису олівцем, але є й безномінальні грошові документи. Нерідко замість біфонів повстанці використовували великодні листівки, які зовнішнім виглядом нічим не відрізняються від безномінальних біфонів. Остаточну відповідь на запитання „біфон чи листівка?“ може дати лише документальне свідчення про конкретне їх використання.

На знаку, виготовленому в 1947 р. у Карпатському краї[53], зображений тризуб на тлі сонця, навколо якого на стрічці напис: „Христос воскрес! Воскресне й Україна!“ Вгорі великими буквами позначено: „ОУН“ і „УПА“. Внизу малюнка — церковний дзвін, що б'є на сполох: „До бою. За волю!“ та великодні писанки. Ще нижче напис: „За Українську Самостійну Соборну Державу!“ Номінал не вказаний (№ 50). Біфони номіналами 20 і 40 крб. були віддруковані в 1947 р. циклостилевим способом у підпільній друкарні ОУН також Карпатського краю[54]. Вказані грошові документи мають характерні сюжети, в яких символи великого і світлого свята політизовані через поєднання в малюнках релігійної та військової атрибутики: вербові гілки і меч, вербові гілки і літаки, гармати (№ 47, 48). У тому ж році віддруковано двосторонній біфон номіналом 500 з написом „Писанка УПА — 1947 р.“ Його емітент невідомий. Зворотний бік біфона використаний як агітаційна летючка (№ 49). Львівський Крайовий Провід ОУН віддрукував серію однотипних великодніх біфонів номіналами 20 крб., 100 крб. і 200 крб. під заголовком: „Ти воскреснеш, моя Україно!“ Грошові документи багатоколірні, виготовлені циклостилевим способом. Зображення: на тлі сільського краєвиду повстанець з авто-

---

[52] ДАТО, ф. 3432, оп. 1, спр. 8, арк. 5—7.

[53] Сурма.— Ч. 5 (із Великодня 1949 р.).

[54] Там само.

матом і знаменом у руці, на якому напис: „Христос воскрес! Воскресне Україна!“ Біфони цієї серії оздоблені рамками з геометричним орнаментом. Правий бік грошових документів, що відділений від малюнків перфорацією, має напис „Писанки УПА на 1949 рік“ і номінал. Їх застосовували при веденні повстанської бухгалтерії (№ 59, 60, 61). На зворотному боці документів слова Тараса Шевченка, які розкривають тему заголовка:

Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти.

У 1951 р. в діаспорній газеті „Сурма“ були опубліковані ілюстрації двох великих біфонів номіналами 5 і 20 крб., датованих 1950 р.[55] (№ 70, 71). У центрі композиції грошового документа номіналом 5 крб.— погруддя повстанця з автоматом і двома писанками в овальній рамці, навколо якої вінок з вербових гілок. На стрічках традиційні написи: „Христос Воскрес! Воскресне Україна!“ Біфон номіналом 20 крб. має яскраво виражений політичний характер. У центрі малюнка — труна з розбитим віком. На ньому зображена зірка та вміщено напис: „СССР“. Біля могили лежить символ імперії — прапор СРСР. Вгорі розміщений тризуб на тлі сонця, праворуч і ліворуч від нього — державний прапор України та знамено ОУН. Малюнок символізує Україну, яка встала з могили і бореться зі своїм одвічним ворогом. Тут також є написи: „Христос Воскрес! Воскресне й Україна!“ В нижніх кутах проставлений номінал 20 крб. Між цифрами написи: „Писанка“ та „На Р. Ф.“.

У 1950 р. в підпільній друкарні імені М. Арсенича — „Михайла“ Крайового Проводу ОУН „Захід — Карпати“ віддрукований безномінальний великодній біфон, на звороті якого проставлений олівцем номінал 50 руб. На його багатоплановому малюнку проглядаються сюжети щонайменше трьох відомих грошових документів: „Могила повстанця“, „Львівська ратуша“ та „Повстанці атакують“. Причому сюжетний епізод „Повстанці атакують“ має подібність з біфонами 1947 і 1949 рр., які випустив Крайовий Провід ОУН „Поділля“ (див. № 72, 57). Наступний біфон є політизованою іконою з зображенням Ісуса Христа. Нижче під зображенням — тризуб і два прапори: жовто-блакитний та червоно-чорний. Під ними — карта України. В лівому нижньому куті стоїть дата 1950. Є й характерні святкові написи: „Христос Воскрес! Воскресне й Україна!“ Номінал також не вказаний (№ 69). Після 1949 р. трапляються великодні біфони великих номіналів (200, 300, 500 і 1000 крб.), які, на нашу думку, давались за внесені кошти групі осіб або ж релігійній громаді.

На території Бережанського району Тернопільської области знайдено оригінальний знак. На малюнку два ангели тримають тризуб на тлі сонця, що вогняними стрілами знищує ворогів. За свідченнями очевидців, його виготовили у 1950 р. невідомі повстанці, які прибули на територію району зі Станиславівської области. На біфоні є наддруківка: „На У.Р.Ф. 500 крб.“ (№ 73).

Останній період діяльности ОУН охоплює 1952—1955 рр. Підпілля зазнало значних втрат, але не припинило боротьби. Вже не було його

[55] Сурма.— Ч. 30 (із квітня 1951 р.).

чіткої організаційної структури, існували лише ізольовані одна від одної окремі ланки, групи людей, особи. Більшовицький режим поступово поглинав Західну Україну. Найпоширенішими грошовими документами цих років були боргові розписки — „квити" за одержані кошти. Водночас, можливо традиційно, тривали й випуски біфонів. Характерними для вказаного періоду були місцеві емісії. При цьому окремі підпільники використовували старі кліше (частково перероблені або ж з переставними цифрами). Тому існує вірогідність, що в поле зору дослідників можуть потрапити унікальні грошові документи навіть тих років, коли підпілля в Україні вже фактично не існувало. У нашому розпорядженні є два однотипних грошових документи номіналом 50 і 100 (грошова одиниця не вказана), які випустила в 1952 р. одна з ланок неіснуючого на той час Новосільського районного проводу ОУН (нині Нове Село Підволочиського району Тернопільської області). Виготовлені вони методом штампування, як барвник використане фіолетове чорнило. Зображення просте: тризуб у сяйві сонячних променів, нижче — перехрещені радянський автомат ППШ і шабля європейського типу (правдоподібно, російська, зразка 1913 р.), тобто трофейна зброя, яку повстанці здобули у боях. Вгорі — напис: „За УССД!", внизу — „Р", „Ф" (революційний фонд).

Були випадки, можливо поодинокі, коли для виготовлення біфонів використовували агітаційні плакати малого формату, на яких наддруковували „На Р. Ф." і проставляли номінал. Нерідко відповідні написи робили олівцем. Біфони цього періоду випускались в дуже обмеженій кількості, про них можна говорити лише як про винятки. Біфонна система ОУН занепадала.

Відповідальними за виготовлення біфонів були референтури пропаґанди Крайових та Окружних Проводів ОУН. Кліше для грошових документів виготовляли так звані технічні ланки, які структурно входили в названі референтури. Потім кліше надходили безпосередньо у підпільні друкарні, де згідно із замовленнями підрозділів друкували певну кількість грошових документів. Незважаючи на відсутність на біфонах номерів, серій, вівся суворий облік випущеної продукції, яку потім передавали в господарську референтуру. Остання через свої пункти зв'язку відправляла біфони господарським референтурам окружних та надрайонних проводів для використання. Після ліквідації господарських референтур біфони передавались уповноваженим проводом особам, які реґулярно звітували про їх розповсюдження.

Підрозділи УПА забезпечували свої потреби у коштах, продуктах харчування за рахунок територіальних клітин ОУН. Основний тягар інтендантської служби несли господарські апарати оунівського підпілля, оскільки лише вони досконало знали економічні можливості своїх теренів, могли відшукати нові джерела покриття надзвичайних витрат, викликаних визвольною боротьбою та ефективно реґулювати не завжди прості стосунки між селянами й повстанцями. Про пріоритетність у цьому питанні саме територіальних клітин ОУН наголошено у бойовому правильнику УПА „Партизанка", в якому, зокрема, рекомендовано командирові повстанського відділу „[...] про потрібний одяг та харч[...] договоритися з тереновою революційною владою"[56].

[56] Партизанка.— К., 1944.— С. 3.

Для ефективного керівництва оунівським підпіллям, організаційної та господарської діяльности кожен районний провід ОУН був розділений на дрібніші структури — кущі. У районі їх було, як правило, чотири. До куща входило в середньому від 7 до 10 населених пунктів. Механізм збору коштів та продуктів харчування для УПА можна простежити зі свідчень заарештованого енкаведистами кущового провідника куща № 2 Підгаєцького районного проводу ОУН Ярослава Солтиса — „Руха“[57]. До куща № 2 входили села Гнильче, Пановичі, Завалів, Заставче, Затурин, Середнє, Лиса та Носів.

У свою чергу станичні ОУН обкладали грошима та продуктами харчування конкретних жителів своїх сіл, враховуючи можливості того чи іншого селянського господарства. Добровільні датки та вимушені обкладання з боку ОУН—УПА були доволі обтяжливими для селянства, котре також терпіло від сваволі „совєтов“, які систематично вимагали виконання контингентів. Тому нема нічого дивного, що попри всі намагання підтримувати ОУН—УПА, селяни не завжди могли виконати планові завдання, особливо щодо збору готівки. Так, заарештований „бандпосібник“ Михайло Дідора, житель села Завалів Підгаєцького району, засвідчив, що членами ОУН Масляком і Чабаном „на мене накладено 300 крб. грошей в жовтні місяці 1945 року, з котрих мною заплачено лише 200 карбованців“[58]. Подібні невиконання були типовими для селян Західної України.

Про технологію виготовлення біфонів писав у вже згадуваному числі „Дрогобицького колекціонера“ колишній сотенний УПА М. Симчич („Кривоніс“): „Про існування біфонів знаю добре. Вони були у нашому підпіллі подібно як у більшовиків — облігаціями. Штампували їх в осередку Окружного проводу ОУН побіля села Космача Косівського району. Купюри були різні, від 3-х до 100 карбованців. Вироблялися вони дереворитами, тобто різб'яр вирізував рисунок на дерев'яній дошці м'якої породи за попереднім зразком, а відтак штампувалися ці облігації“.

Використання біфонів у фінансово-господарській діяльності повстанців дозволяло командуванню ОУН—УПА за порівняно короткі терміни мобілізувати для своїх потреб значні матеріальні ресурси. Вказані документи також ефективно забезпечували юридичні й морально-етичні аспекти стосунків повстанців із населенням. Аналізуючи діяльність повстанського господарського апарату, підпільний автор ще в 1943 р. відзначив: „Не можна сказати, що цей апарат працював бездоганно, але приймаючи до уваги несприятливі обставини, в яких він мусив працювати, він вив'язувався дуже добре“[59].

Але не лише бандерівське підпілля у своїй фінансово-господарській діяльності користувалося грошовими документами, їх емітували й інші українські політичні сили, зокрема УЦК. У 1939 р., коли Німеччина окупувала Лемківщину, Холмщину та Підляшшя, де проживало близько 550 тисяч українців, для задоволення основних економічних та освітніх потреб українського населення Генерального губернаторства було створено десятки комітетів самодопомоги. Навесні 1940 р. з мовчазної згоди генерал-губернатора Ганса Франка ці комітети утворили в Кракові коорди-

[57] ДАТО, ф. р. 3432, оп. 1, спр. 8, арк. 25—26.

[58] Там само.— Арк. 27.

[59] Омелюсік М. УПА на Волині в 1943 році // Літопис Української Повстанської Армії.— Т. 1.— С. 34.

наційний орган під назвою Український Центральний Комітет (УЦК) й обрали його головою відомого географа, професора Володимира Кубійовича. УЦК був українським закладом соціального забезпечення, обов'язки якого полягали в нагляді за хворими, літніми людьми, безпритульними дітьми, в організації громадської служби охорони здоров'я, освіти, у допомозі військовополоненим та в представництві інтересів українських робітників, котрі працювали у Німеччині. Німці, однак, дали зрозуміти, що УЦК не матиме ніяких політичних прерогатив. Більше того, у правильнику діяльности українських допоміжних комітетів, який окупаційні власті затвердили в липні 1940 р., підкреслено, що „всі пляни чи устійнення завдань Комітету мусять бути узгіднені з місцевою німецькою владою, яка мусить дати згоду на це здійснення“[60].

Але, виконуючи свої функції, УЦК також прагнув здійснювати власну таємну програму протидії полонізуючим впливам на українців та піднесення їхньої національної свідомости. Після нападу німців на СРСР та включення Галичини до Генерального губернаторства УЦК поширив діяльність і на Галичину. Протягом усієї війни це була єдина леґальна організація, яка могла, хоч і дуже обмежено, боронити соціально-економічні інтереси українців у Генеральному губернаторстві. Згідно зі своїми програмами, УЦК систематично випускав грошові документи для збирання коштів у фонд допомогових комітетів. У 1943 р. він поширив серед населення Галичини двосторонній грошовий документ „Писанка українській дітворі“ номіналом 2 злотих. Однак не варто зрівнювати грошові документи УЦК з грошовими документами ОУН—УПА. Незважаючи на зовнішню подібність, між ними велика відмінність, як між леґальною та нелеґальною формами діяльности. Навіть сама назва „бойовий фонд“ означала спротив окупантам, боротьбу за визволення.

В. Кубійович ставився до „бойового фонду ОУН“ наскрізь неґативно, про що може свідчити його відозва, поширена у березні 1941 р. на території Генерального губернаторства: „Кожний суспільний гріш мусить бути уважаний справжньою святістю, бо він сам зроджений з тієї ідейности та жертвенности. Суспільний гріш може йти тільки у повно-громадські відповідальні руки та на виразно означені ідейні цілі під безсумнівною контрольністю. В іншому випадку це буде звичайний обман, нікчемне жирування на ідейності жертвенності. Тому, бажаючи охоронити ідейність та жертвенність нашого громадянства перед надужиттям і зловживанням, подаю до загального відома, що всякі збірки поза збірками, порученими Українським Центральним Комітетом, та збірками, переводженими існуючими організаціями, є неправосильні і з огляду на державний закон недозволені. З цілою рішучістю перед ними остерігаю та завзиваю ціле громадянство їм безоглядно протиставитися“[61].

Учасники ОУН-УПА, перебуваючи в еміґрації, продовжували політичними й ідеологічними методами боротися за волю України. Ця боротьба тривала у складних умовах, спричинених поразкою оунівського підпілля в республіці, організаційною кризою та подальшим розколом ОУН(б) на кілька угруповань. Створені цільові фонди політичних партій та організацій, спрямовані на реалізацію конкретних програм, вимагали надхо-

---

[60] Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939—1941.— Чікаго, 1975.— С. 480.
[61] Там само.— С. 537—538.

дження значних коштів, тому знову зросла роль грошових квитанцій. Прорісши на іноземному ґрунті, в строкатості еміґрантського життя, біфони зазнали певних видозмін, певної трансформації. Із сюжетів зникла яскраво виражена військова спрямованість, поступившись місцем політичній. Зовнішнім виглядом біфони почали нагадувати швидше цінні папери, ніж віньєтки, бо для їх друкування широко застосовували високоякісну поліграфічну техніку (нерідко з водяними знаками), кольорові фарби. Практикувався випуск спеціальних марок на „визвольний“ фонд ОУН. Політична спрямованість біфонів зарубіжних оунівських центрів найчіткіше проявилася в документі Президії Світового Конґресу Вільних Українців, текст якого вважаємо за потрібне процитувати:

„Секретаріят СКВУ. Червень 1972 р.
Мюнхен — Лондон — Брюссель.

Набуваючи щорічно „гривні“ в валюті вашої країни, Ви сповняєте громадський обов'язок супроти своєї української спільноти. „Гривня“ — це поквитування за добровільну вплату на громадський фонд Світового Конґресу Вільних Українців (СКВУ).

Секретаріят СКВУ зобов'язується при помочі громадського фонду СКВУ сприяти:

— поширенню інформації про Україну в вільному світі;
— обороні людських прав в Україні і її остаточному визволенню;
— розбудові українського шкільництва, виховних інституцій, наукових і культурних осередків;
— розвиткові мистецтва, літератури, преси;
— зміцненню церковно-релігійного і національно-громадського життя.

За президію Секретаріяту СКВУ
Мгр. А. Мельник (В. Р.) Президент
Д-р С. М. Фостун (В. Р.) П. Н. Секретар
Мгр. О. Коваль (В. Р.) Скарбник“.

До 20-ї річниці створення ОУН бандерівці віддрукували однотипні двосторонні грошові документи номіналами 1 німецька марка та 1 англійський шилінґ для збирання коштів серед еміґрантів у фонд воюючої України. На грошових документах цього типу проставлений п'ятизначний номер. Аналогічну акцію щодо збирання коштів у фонд українського руху Опору здійснило ЗП УГВР шляхом емітування грошових документів номіналами 5, 10, 20, 50, 100, 500 (назва валюти не вказана), у малюнках яких вдале поєднання історичного минулого українського народу з героїчною боротьбою підпілля ОУН.

Створена у 1948 р. Українська Національна Рада (УНРада), яка претендувала на роль координаційного центру націоналістичних організацій у Західній Німеччині, випустила у 1949 р. облігації 2-процентної „Позички Визволення України“ номіналами 1, 5, 10, 20, 50 і 100 американських доларів. 1952 р. у США на користь визвольного фонду ОУН бандерівська організація випустила серію спеціальних марок номіналами 5, 10 і 25 центів, що є, по суті, мініатюрними біфонами. У 1954 р. для потреб підпілля в Україні ЗЧ ОУН у Мюнхені віддрукували біфон номіналом 10, приурочений до 25-ї річниці ОУН. На ньому вміщений портрет Є. Коновальця у вінку. У листопаді 1959 р. Провід ЗЧ ОУН виніс постанову про створення Фонду визвольної боротьби імені Степана Бандери. У тексті постанови вказано, що „Закордонні Частини ОУН, як невідривна

складова частина революційної ОУН, спираючись на жертовну працю й боротьбу численної української еміґрації, мають виконати не тільки окреслені завдання на відтинку зовнішньої політичної діяльности на різних континентах і країнах світу в користь воюючої України, а й спричинитися до скріплення та ще ширшого розгортання революційно-визвольної акції ОУН на Рідних Землях". Виходячи з цього завдання, метою фонду є: „Мати залізну резерву на час особливо трудних ситуацій, в яких може опинитися Організація, як теж для виконання особливої ваги акцій"[62].

Починаючи з 1964 р., реґулярно випускаються податкові марки для квитування добровільного місячного податку на визвольний фонд ОУН. Номінал їх подано в шести різних валютах: доларах США, британських шилінґах, бельґійських франках, німецьких марках, арґентинських песо. В Арґентині українська ветеранська організація випустила для потреб військових інвалідів грошовий документ номіналом 2 (песо), на якому зображений Український Комбатантський Хрест. Активну політичну діяльність серед української еміґрації вели також молодіжні організації, насамперед бандерівського спрямування. Серед них чільне місце займає Спілка Української Молоді (СУМ). У США фонд СУМ реґулярно випускав однотипні грошові документи номіналами „50 сентів" і „1 доляр".

З кінця 1950-х рр. бандерівські організації діаспори щорічно здійснюють добровільні збірки у визвольний фонд України. З цією метою вони віддрукували наступні серії однотипних грошових документів (кожен номінал має свій колір): „Визвольний фонд" 1958, 1960, 1964, 1965, 1972, 1974 (прапор), номінали 1, 2, 5, 10 доларів США; „З пантеону героїв України". Рік не вказаний (портрети Дмитра Мирона — „Орлика" та Ярослава Старуха — „Стяга", номінали 5, 10, 25, 50 доларів США; „Великі державні мужі України". 1986—1987 рр. (портрети Симона Петлюри і Ярослава Стецька), номінали 5, 10, 25, і 50 доларів США; „Великі роковини". 1989—1990 рр. (портрети Євгена Коновальця і Степана Бандери), номінали 5, 10, 25, і 50 доларів США; „Україна живе, Україна бореться!" 1990—1991 рр. (портрети Степана Бандери і Ярослава Стецька), номінали 5, 10, 25, і 50 доларів; „Вічна Слава героям ОУН і УПА". 1991—1992 рр. (портрети Степана Бандери і Романа Шухевича), номінали 5, 10, 25 і 50 доларів США.

Грошові документи виготовляв і Антибільшовицький Блок Народів (АБН), біля керма якого протягом тривалого часу був Ярослав Стецько. Президія СКВУ в 1972 р. віддрукувала грошовий документ номіналом „1 гривня", що дорівнює в еквіваленті 0,25 долара США, 50 парагвайських гуарані, 1 бразильському крузейро, 1 арґентинському песо, 1 болівійському песо. На знаку вміщений портрет Г. Сковороди в овалі.

З об'єктивних причин автори лише в тезах подали інформацію про найхарактерніші випуски грошових документів української діаспори. Цей великий пласт матеріалів ще чекає на детальніше вивчення, на вдумливих дослідників.

На закінчення необхідно наголосити, що грошові документи ОУН—УПА повинні зайняти належне місце в музеях та архівах як цінні історичні реліквії і свідки боротьби українського народу за свою державу.

---

[62] Московські вбивці Бандери перед судом. Збірка матеріялів за редакцією Данила Чайковського.— Мюнхен, 1965.— С. 464.

СИСТЕМАТИЗОВАНА ТАБЛИЦЯ ГРОШОВИХ ДОКУМЕНТІВ ОУН—УПА (1939—1955 рр.)*

№ пп	Рік випуску	Номінал	Розміри	Папір	Колір	Місце друку. Друкарня (технічна ланка)	Автор проекту (художник)	Ступінь рідкісности	Примітки
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	1939	Не вказаний	25×36		Чорно-синій	Хуст, Закарпаття		Р5	
2	1939	Не вказаний	22×32		Чорний	Хуст, Закарпаття		Р5	
3	1941	Не вказаний	93×135	Обгортковий	Червоно-чорний	Галичина		Р5	Поширювався за 1 рейхсмарку або 2 краківських злотих
4	1941	Не вказаний	26×37	Обгортковий	Червоно-чорний	Львів, Галичина		Р5	Поширювався за 1 рейхсмарку або 2 краківських злотих
5	1942	0,50 рейхсмарки	22×30		Світло-синій	Прага, Протекторат Богемія і Моравія		Р3	
6	1942	1 рейхсмарка	22×30		Червоний	Прага, Протекторат Богемія і Моравія		Р3	
7	1943	20 злотих	60×33		Чорний	Галичина		Р5	
8	1943	50 злотих	104×60		Чорний	Галичина		Р5	
9	1945	10	35×40		Чорно-зелений	Крайовий провід ОУН "Західні Карпати". Друкарня ім. Петлюри		Р5	

* До таблиці увійшли не всі відомі грошові документи, а переважно ті, які друкувалися в Україні.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10	1945	30				Крайовий провід ОУН „Захід-Карпати“. Друкарня ім. Петлюри		Р5	
11	1945	5	30×32		Чорний	Крайовий провід ОУН „Захід-Карпати“. Друкарня ім. Петлюри		Р5	
12	1945	100	44×67		Малиновий	Крайовий провід ОУН „Захід-Карпати“. Друкарня ім. Петлюри			
13	1945	25 крб.	34×41	Білетний	Чорний	Провід ОУН на ПЗУЗ. Друкарня „Воля народам“.	Н. Хасевич	Р1	
14	1945	50 крб.	34×41	Білетний	Чорний	Провід ОУН на ПЗУЗ. Друкарня „Воля народам“.	Н. Хасевич	Р0	Різновид надрукований синьою друкарською фарбою Р2
15	1945	200 крб.	50×75	Білетний	Чорний	Провід ОУН на ПЗУЗ. Друкарня „Воля народам“.	Н. Хасевич	Р0	Різновид надрукований синьою друкарською фарбою Р3
16	1945	300 крб.	85×60	Писально-кольоровий	Чорний	Провід ОУН на ПЗУЗ. Друкарня „Воля народам“.	Н. Хасевич	Р2	
17	1945	5	100×55	Обгортковий	Червоно-чорний	Львівський Крайовий Провід ОУН		Р5	
18	1945	10	100×55	Обгортковий	Червоно-чорний	Львівський Крайовий Провід ОУН		Р5	
19	1945	20	100×55	Обгортковий	Червоно-чорний	Львівський Крайовий Провід ОУН		Р5	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
20	1945	50	100×55	Обгортковий	Червоно-чорний	Львівський Крайовий Провід ОУН		Р5	
21	1945	100	100×55	Обгортковий	Червоно-чорний	Львівський Крайовий Провід ОУН		Р5	Був передрукований у Зальцбурґу (Австрія) у 1946 р.
22	1945	500	100×55	Обгортковий	Червоно-чорний	Львівський Крайовий Провід ОУН		Р5	
23	1945	10	100×55	Обгортковий	Червоно-чорний	Львівський Крайовий Провід ОУН		Р5	Наддруківка УПА „Христос Воскрес!“
24	1945	50	100×55	Обгортковий	Червоно-чорний	Львівський Крайовий Провід ОУН		Р5	Наддруківка УПА „Христос Воскрес!“
25	1945	100 злотих	95×50	Обгортковий	Чорний	Провід ОУН в Закерзонні		Р5	
26	1945	50 злотих	70×40		Чорний	Провід ОУН в Закерзонні		Р5	
27	1946	10 крб.		Білетний	Чорний	Провід ОУН на ПЗУЗ. Друкарня ім. К. Савура	Н. Хасевич	Р4	
28	1946	100 крб.		Білетний	Чорний	Провід ОУН на ПЗУЗ. Друкарня „Воля народам“	Н. Хасевич	Р1	
29	1946	500 крб.	54×79	Білетний	Чорний	Провід ОУН на ПЗУЗ. Друкарня ім. К. Савура	Н. Хасевич	Р3	
30	1946	500 крб.	4×79	Білетний	Чорний	Провід ОУН на ПЗУЗ	Учень Н. Хасевича	Р5	
31	1946	1000 крб.	77×53	Білетний	Чорний	Провід ОУН на ПЗУЗ. Друкарня ім. К. Савура	Н. Хасевич	Р4	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
32	1946	20 крб.			Чорний	Провід ОУН на ПЗУЗ		Р5	
33	1946	5	100×66	Обгортковий	Багато-колірний	Львівський Крайовий Провід ОУН. Друкарня ім. Є. Леґенди		Р5	Був передрукований у Німеччині в 1947 р.
34	1946	10	100×66	Обгортковий	Багато-колірний	Львівський Крайовий Провід ОУН. Друкарня ім. Є. Леґенди		Р5	Був передрукований у Німеччині в 1947 р.
35	1946	20	100×66	Обгортковий	Багато-колірний	Львівський Крайовий Провід ОУН. Друкарня ім. Є. Леґенди		Р5	
36	1946	50	100×66	Обгортковий	Багато-колірний	Львівський Крайовий Провід ОУН. Друкарня ім. Є. Леґенди		Р5	
37	1946	100	100×66	Обгортковий	Багато-колірний	Львівський Крайовий Провід ОУН. Друкарня ім. Є. Леґенди		Р5	
38	1946	20 зл.	85×45		Чорний	Провід ОУН в Закерзонні	М. Черешньовський—„Петро“ і С. Голяш-„Мар“	Р5	
39	1946	100 зл.	100×45		Чорний	Провід ОУН в Закерзонні	М. Черешньовський—„Петро“ і С. Голяш-„Мар“	Р5	
40	1946	50 зл.	50×70	Білетний	Чорний	Частини УПА в Закерзонні		Р3	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
41	1947	100 кар.	57×100		Чорний	Частини УПА та провід ОУН на території Львівської обл.		Р5	
42	1947	50	101×61	Обгортковий	Чорний	Бережанський надрайонний провід ОУН (Тернопільська обл.)		Р5	
43	1947	100	101×61	Обгортковий	Чорний	Бережанський надрайонний провід ОУН (Тернопільська обл.)		Р5	
44	1947	500	101×61	Обгортковий	Чорний	Бережанський надрайонний провід ОУН (Тернопільська обл.)		Р5	
45	1947	Безномінальний	52×77		Чорний	Крайовий Провід ОУН „Поділля“		Р5	
46	1947	20	105×53	Обгортковий	Синій	Крайовий Провід ОУН „Поділля“		Р5	
47	1947	20 крб.	77×110			Крайовий Провід ОУН “Захід-Карпати”		Р5	
48	1947	40 крб.	77×110			Крайовий Провід ОУН “Захід-Карпати”		Р5	
49	1947	500	135×85					Р5	
50	1947	Не вказаний			Чорний	Крайовий Провід ОУН “Захід-Карпати”		Р5	
51	1948	200 крб.	85×135		Багатоколірний	Львівський Крайовий Провід ОУН		Р5	
52	1948	10 руб.	93×57	Обгортковий	Фіолетовий	Окремі загони УПА, дисльоковані в Карпатах		Р5	
53	1948	10 руб.	76×117	Білетний	Чорний	Окремі загони УПА, дислоковані в Карпатах		Р5	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
54	1948	50 руб.	76×117	Білетний	Чорний	Окремі загони УПА, дислоковані в Карпатах		Р5	
55	1948	10	115×55		Чорний	Провід ОУН в Закерзонні		Р5	
56	1948	25	115×55		Чорний	Провід ОУН в Закерзонні		Р5	
57	1949	100 крб.	52×77	Картонований папір блакитного відтінку	Чорний	Крайовий Провід ОУН „Поділля“. Друкарня ім. Я. Старуха-„Стяга“		Р5	
58	1949	25 крб.	56×76	Білетний	Чорний	Провід ОУН на ПЗУЗ	Н. Хасевич	Р3	
59	1949	25 крб.			Багатоколірний	Львівський Крайовий Провід ОУН		Р5	
60	1949	100 крб.			Багатоколірний	Львівський Крайовий Провід ОУН		Р5	
61	1949	200 крб.			Багатоколірний	Львівський Крайовий Провід ОУН		Р5	
62	1950	50 крб.	52×77	Писально-кольоровий	Чорний	Провід ОУН на ПЗУЗ		Р2	
63	1950	100 крб.	52×77	Писально-кольоровий	Чорний	Провід ОУН на ПЗУЗ		Р2	
64	1950	25 крб.	63×92	Білетний	Чорний	Крайовий Провід ОУН „Поділля“. Друкарня ім. Міхновського	М. Гук-„Косач“ і „Неплюй“	Р3	
65	1950	50 руб.	63×92	Білетний	Чорний	Крайовий Провід ОУН „Поділля“. Друкарня ім. Міхновського	М. Гук-„Косач“ і „Неплюй“	Р3	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
66	1950	300 руб.	63×92	Білетний	Чорний	Крайовий Провід ОУН "Поділля". Друкарня ім. Міхновського	М. Гук-"Косач" і "Неплюй"	P4	
67	1950	Не вказаний	82×125	Писально-кольоровий	Чорний	Крайовий Провід ОУН "Поділля". Друкарня ім. Міхновського	М. Гук-"Косач" і "Неплюй"	P5	Олівцем проставлений номінал 100 руб.
68	1950	Безномінальний	77×113	Обгортковий	Чорний	Провід ОУН на ПЗУЗ		P4	
69	1950	Не вказаний	72×104		Чорний	Галичина		P5	
70	1950	5 крб.	65×92		Чорний	Галичина		P5	
71	1950	20 крб.	65×92		Чорний	Галичина		P5	
72	1950	Не вказаний	92×139	Білетний зеленуватого відтінку	Чорний	Крайовий Провід ОУН "Захід-Карпати". Друкарня ім. Арсенича-„Михайла"		P5	Олівцем проставлений номінал 50 крб.
73	1950	500	90×155	Обгортковий жовтуватого відтінку	Чорний	Станиславівська обл.		P4	Різновид. Трапляється наддруківка "На У.Р.Ф."
74	1951	50			Червоно-чорний	Львівський Крайовий Провід ОУН		P5	
75	1951	100			Червоно-чорний	Львівський Крайовий Провід ОУН			
76	1952	25 кар.	56×76	Білетний	Чорний	Провід ОУН на ПЗУЗ	Н. Хасевич	P4	
77	1952	50	49×68	Обгортковий жовтуватого відтінку	Фіолетовий	Новосільський районний Провід ОУН (Тернопільська обл.)		P1	
78	1952	100	49×68	Обгортковий жовтуватого відтінку	Фіолетовий	Новосільський районний Провід ОУН (Тернопільська обл.)		P1	

Oleh HAJDAJ, Bohdan KHAVARIVS'KYJ

THE MONEY DOCUMENTS OF THE ORGANIZATION OF UKRAINIAN NATIONALISTS AS CURRENT IN THE 1930—50s

The article deals with the unique money documents, so-called *bifons*, that are little known to Ukrainian numismatists and source students. They were one-sided or, sometimes, two-sided paper bills bearing Ukrainian national emblems, some other images and inscriptions, and were put into circulation by the nationalist organizations (by the OUN and the Ukrainian Insurgent Army, in the first place) as bonds, in exchange for the money and in-kind donations gathered from the local population in the 1930s and up to the middle of the 1950s. The money bonds were produced by different offices and were circulating upon a considerable part of Ukrainian territory.

ЗАБУТІ ТА НЕВІДОМІ СТАРОУКРАЇНСЬКІ ГРАМОТИ XIV — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XV ст.

Кожна писемна пам'ятка пізнавальна для вивчення історично-культурного та мовного процесу епохи, до якої вона належить. І вартість такої знахідки, звичайно, зростає тим більше, чим віддаленіша вона від нас у часі. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує актовий та документальний матеріал, порівняно, наприклад, з книжковою спадщиною. Він, як правило, доволі розмаїтий, відображає широку географію і пов'язаний з конкретними реаліями території та діяльности людей, які на ній жили і працювали.

Значення актових і документальних джерел XIV—XV ст. для пізнання різних ділянок гуманітарних наук і передовсім історії та мови в українській і зарубіжній історіографії, а також у джерелознавстві широко обговорене. Однак це аж ніяк не означає, що нові аспекти і напрямки цих наук не вимагають нових оцінок і узагальнень як щодо смислового навантаження джерел, так і щодо найновіших завдань у ділянці методики і методології їх дослідження.

В сучасних умовах розвитку української науки до першочергових завдань належить не лише оцінка (або й завчасна переоцінка, яка вже відбувається) відомих пам'яток писемности під різним кутом зору, але передусім їх повне виявлення і пізнання. Без обліку та подальшої публікації джерел (це стосується не лише актових і документальних пам'яток) неможливий їх повноцінний аналіз, а тим більше зголошення на їх основі нового слова в науці. Далі залишається актуальною аксіома, висунута науковцями ще в XIX ст.: спочатку виявлення „факту записаного на пергаменті, папері, а потім розкриття його змісту і всебічне опрацювання", у тому числі аналітичне і синтетичне. Інакше й далі будемо продовжувати недоговорювати (правда, тепер уже з чисто об'єктивних причин, а не в догоду ідеологічній системі чи за завданням сусідів), а значить далі триватиме спотикання, спотворення реалій та неправда. Непереконливою у цьому контексті є думка Б. Крупницького, який вважав, що пошана до факту, а отже, й безпосередньо до історичних джерел наприкінці XIX — на початку XX ст., впроваджена історичною школою В. Антоновича та М. Грушевського (її дотримувалися й історики молодшого покоління), привела до „якогось знеохочення займатись ширшими висновками", стимулювала „обережність у висновках, доведену до скрайности [...] стримувала від синтетичних спроб [...]"[1]. Навіть з боку звичайної логіки ця сентенція

[1] Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України // Збірник статей.— Мюнхен, 1959.— С. 120—121.

є незрозумілою. Чи не все тут навпаки? Пошук джерел і їх виявлення провадилися не для того, аби не допускати узагальнень, а якраз з метою їх осягнення на ґрунті джерельних знахідок. Отже, саме брак джерел, а не їх наявність спричинювали „обережність“ висновків. Який міг вестися аналіз (тим більше „синтеза“, як це трактує Б. Крупницький), якщо у розпорядженні дослідників не було достатньої кількости джерельного матеріалу, не кажучи про кадрове забезпечення подібного рангу досліджень у часи життя і діяльности названих учених. Не забуваймо і про европейську традицію у тогочасній українській історіографії, де найменше теоретизування без джерельного підтвердження не сприймалося. А якщо й певним чином сприймалося, то не трактувалося поважно. Щодо праць М. Грушевського (та його учнів), то йому, як відомо, вдавалось поєднувати виявлення фактів з паралельним їх аналізуванням — він писав свою „Історію України-Руси“ і постійно дозбирував сам і через своїх кореспондентів джерела. Але саме в ній учений зумів запропонувати своїм сучасникам такі висновки і узагальнення, які й досі є основоположними у нашій історіографії. „Аналіз“ без джерел — це сумне явище в українській історіографії переважно 30—80 рр. XX ст., яскравим прикладом чого є радянська історіографія. Але прикро, що це дивне протиставлення виноситься й нині на сторінки наукової літератури при трактуванні новітньої історії: начебто „захоплення археографічною діяльністю створює нову диспропорцію у розвитку історіографії, коли є багато фактологічних праць і майже відсутні ширші узагальнення“[2]*. На нашу думку, не надмірне „захоплення“, а об'єктивна реальність вимагає нині окремої уваги до джерел, в тому числі й стосовно „модерної“ української історіографії. Тут доречно згадати наведену Я. Грицаком думку М. Ґроха, який у свій час мав скаржитися, що „в галузі дослідження націоналізму ми маємо надмір теорій, у той же час страждаємо від нестачі конкретних досліджень цього явища“*[3]*. Тож чи після багаторічних і всебічних звинувачень та очорнень ОУН—УПА нині не на місці поява багатотомного „Літопису УПА“ (Т. 1—28), „Літопису нескореної України“ (Т. 1—2), збірників „Акція „Вісла“. Документи“ (польськомовне і українськомовне видання), „Культурне життя в Україні. Західні землі“ (Т. 1—2) та інших. Багато українських істориків, які донедавна створювали узагальнюючі монографії, тепер, усвідомлюючи прогалини у джерелознавстві для новітньої української історії, звернулися до вивчення і публікації актів і документів, чим саме, з одного боку, беруть безпосередню участь у підготовці ґрунту для відповідних у майбутньому висновків, а з другого — уникають кволих, але таких популярних у минулому узагальнень і теоретизувань. Тому згадану „диспропорцію“ потрібно шукати не в кількісному переважанні археографічних праць над теоретичними з „модерної“ історіографії (до речі, цей поділ дуже умовний), а у відсутності сил, які б уміли і могли створювати теоретичні, побудовані на живій фактології, праці і забезпечували відповідний рівень узагальнень з питань новітньої історичної науки. На жаль, у нас і досі у багатьох випадках відсутні навіть вихідні засади синтетичного і теоретичного мислення, у тому числі серед багатосотенних колективів наукових інститутів гуманітарного профілю, що часто не дозволяє українським науковцям „прилучитися до дискусій, які ведуться у сучасному науковому світі“.*

---

[2] Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX—XX ст.— К., 1996.— С. 5.

[3] Там само.— С. 7.

Повертаючись до українського середньовічного актового і документального матеріалу, мусимо констатувати, що досі у розпорядженні нашої науки немає повного дипломатарія XIV—XV і раніших століть. Ми не знаємо, скільки є актів і документів, які виходили в українських землях, а скільки поза їх межами, але відносяться до України. Також не володіємо навіть приблизною інформацією про те, скільки, наприклад, писано документів українською мовою (хоч створюємо словники української мови і називаємо їх „тезаврусами", які начебто засвідчують основний словниковий фонд мови українців), а скільки подібного змісту документальних джерел відомо латинською, турецькою, польською та іншими мовами. Цікаво знати, як виглядало українське слово XI—XV ст. у контексті церковнослов'янської мови, незалежно від типів, видів і жанрів пам'яток.

Виявлення і оголошення невідомих писемних пам'яток, у тому числі актових та документальних, є одним із першорядних завдань істориків і мовознавців різних ранґів. Сьогодні створилася така ситуація, що цей матеріал пекуче необхідний для широких історичних узагальнень. А тим часом він захований у давніх важкопрочитуваних рукописних конволютах, що зберігаються в наших і зарубіжних архіво- і книгосховищах. Безперечно, найбільше навантаження у цьому плані падає на архівістів і археографів. В умовах незалежности України і повноцінного розвитку національної науки, якого ми прагнемо і до якого усе-таки прямуємо, це питання повинно змінити свій дотеперішній статус випадковостей і стати основою спеціальної державної програми та складовою частиною підтвердження самобутности української нації від найдавніших часів, а заодно і наукової безпеки держави.

Водночас не можемо не наголосити, що виявлення нових українських актових і документальних пам'яток за вказаний історичний період триває. Після таких капітальних публікацій XIX — перших десятиліть XX ст., як „Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России..." (СПб., 1863.— Т. I (1361—1598); „Архив Юго-Западной России..." (К., 1883.— Ч. I, т. VI; 1867.— Ч. 4, т. I; 1890.— Ч. 7, т. II; 1893, 1907—1909.— Ч. 8, т. I, III, IV); „Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией" (Вильно, 1870.— Т. III; 1880.— Т. XI); „Акты Литовской метрики, собранные Ф. Н. Леонтовичем" (Варшава, 1896.— Т. I.— Вып. I (1413—1498); 1897, вып. 2 (1499—1507); „Акты Литовско-русского государства, изданные М. Довнар-Запольским" (М., 1900.— Вып. I (1390—1529); Розов В. Українські грамоти.— Т. I: XIV і перша половина XV в. (К., 1928); „Akta grodzkie i ziemskie..." (Lwów, 1868—1883.— Т. 1—9 (XIII—XV ст.); „Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie" (Lwów, 1887).— Т. 1 (1366—1506); 1890.— Т. 3 (1432—1534), Kuraszkiewicz Wł. Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku... (Kraków, 1934) і багато інших, а також численних часткових публікацій у різних монографічних і серійних періодичних виданнях, наприклад, „Записках Наукового товариства імені Шевченка" (Т. V, XI, LI, LXXVI, CXV, CLII), за післявоєнні десятиліття з'явився для XIV—XV ст. цілий ряд досліджень. Як приклад можемо назвати серію „Пам'ятки української мови", у якій побачили світ такі праці: Пещак М. Грамоти XIV ст. (К., 1974); Русанівський В. Українські грамоти XV ст. (К., 1965); Costăchesku M. Documente dela Ştefan cel Mare (Iaşi, 1948); збірники „Documente privind Istoria Romîniei" (veacul XIV, XV. A. Moldova, vol. 1 (1384—1475); „Editura Academiei Republicii Populare Romîne" (1954); „Monumenta Ucrainae Historica" (Roma, 1964.— Vol. I (1075—1623); „Zbiór dokumentów Małopolskich" (Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962.— Cz. 1 (1257—1420); 1963.— Cz. 2 (1421—1441);

1969.— Cz. 3 (1442—1450); 1969.— Cz. 4 (1211—1440); 1970.— Cz. 5 (1401—1440); 1974.— Cz. 6 (1386—1417); 1975.— Cz. 7 (1418—1434); Cz. 8 (1435—1450) та інші[4].

Проте, якщо враховувати фундаментальні завдання української історичної науки (у тому числі й українського джерелознавства) в контексті світової науки, то всі відомі публікації джерел, а також ті, що з'явилися після війни, далеко не вичерпують наявних за вказаний час актових і документальних матеріалів.

Починати таку важливу справу, на наш погляд, сьогодні необхідно з систематичного обстеження зібрань актів і документів у найбільших зосередженнях українських матеріалів — архівах і бібліотеках міст Варшави, Москви, Львова, Києва, Кракова, Мінська, Вроцлава. У цих містах знаходяться збірки в основному зібраних рік за роком комплексних фондів майже за чотири століття. Акти за XIV—XV ст. містяться у прямих записах (що, звичайно, пов'язане з фіксацією текстів під час їх видачі прохачам), але більше у контексті підтверджених документів (трансумптів), різних типах облят за пізніший час. У цих записах можна дошукатися записів документів навіть з княжих часів, наприклад, Галицько-Волинського князівства, чи згадок про них.

Перегляду з метою виявлення невідомих документів, які відносяться до території України, повинні піддаватися передовсім архіви і бібліотеки та їх фонди у таких містах:

***Варшава.** Головний архів давніх актів (Archiwum Główne Akt Dawnych, далі — AGAD w Warszawie):*

— Коронна метрика (779 книг, 1353, 1414—1795);

— Литовська метрика (31 книга, 1440—1582, 1775—1792);

— Родинні фонди: Потоцькі, Радзивілли, Пшездецькі, Анни Браницької, маєтку Рось у Волковинському повіті та інші.

***Москва.** Російський державний архів давніх актів (Российский государственный архив древних актов):*

— Литовська метрика (664 книги, 1263—1794).

***Львів.** Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України у Львові):*

— Гродські та земські суди: Белзькі, Буські, Галицькі, Жидачівські, Львівські, Переворські, Перемишльські, Сяноцькі, Теребовельські (18 фондів, 6541 книга та фасцикула, 1423—1784).

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України). Відділ рукописів:

— Родинні фонди: Любомирські, Оссолінські, Радзимінські та інші.

***Київ.** Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України у Києві):*

— Гродські та земські суди: Брацлавські, Вінницькі, Володимирські, Дубенські, Житомирські, Каменецькі, Київські, Кременецькі, Летичівські, Луцькі, Овруцькі (17 фондів, 1412 книг, 1521—1796);

— Монастирі (84 фонди, 1502—1923).

***Краків.** Ягеллонська бібліотека (Biblioteka Jagellońska):*

— Колекція документів.

Бібліотека Чарториських (Biblioteka Czartoryskich. Fundacja książąt Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie):

---

[4] Відносно повна бібліографія українських актів і документів XIV—XV ст. вміщена у „Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст." (К., 1977.— Т. І.— С. 19—23).

— Колекція документів (Dyplomy), Родинні фонди та ін.

Мінськ. *Центральний державний історичний архів Білорусі (Центральний дзяржавни гістарични архів Беларусі):*

— Гродські та земські суди: Брестські, Волковинські, Дрогичинські (Дорогичинські), Кобринські, Мозирські, Пінські, Пружанські, Давид-Городоцькі та інші (8 фондів, 1560—1790).

Вроцлав. *Бібліотека національного інституту ім. Оссолінських. Відділ рукописів (Biblioteka Instytutu Narodowego im. Ossolińskich. Oddział rękopisów):*

— Родинні фонди — Оссолінські.

Названі зібрання на предмет виявлення українських актів і документів з XIV—XV ст. (це стосується українських територій у зарубіжних архівах взагалі) спеціально майже не обстежувалися. Виявлення і фіксація документів у названих архіво- і бібліотекосховищах стане поважним початком у справі створення національного банку інформації (за попередніми підрахунками це тисячі нових документів), а заодно й базою для різносторонніх досліджень українського середньовіччя. Це неоціненне джерело, багатство якого, як відомо, примножується і зростає під час його спеціального аналізу.

Виявлення і публікація усього названого багатоманітного актового і документального матеріалу за XIV—XV ст. (це стосується також матеріалів у їх відповідній черговості до і після цих століть), а отже, приведення його у струнку систему, яка б відповідала вимогам сучасної археографічної науки і могла забезпечувати його використання нинішніми і майбутніми поколіннями дослідників, були б, безперечно, амбітивним заходом для української науки. Такий захід став би, без сумніву, певним етапом у національному джерелознавстві, а заодно й тим вагомим підсумком, який безпосередньо підводитиме дослідника до обґрунтування історичних і мовних узагальнень. Крім того, єдина система опрацювання і подальше обнародування великої кількости невідомих документальних матеріалів дозволила б історикам, мовникам та представникам інших гуманітарних наук створити якісно нову основу для дослідження ряду наукових проблем, забезпечити фундаментальність обґрунтування різних історичних явищ. Появиться, очевидно, можливість опрацювання наскрізних тем, присвячених найважливішим історичним подіям та явищам, що мали місце упродовж сторіч; разом з тим зіставлення опублікованого матеріалу відкриватиме шлях до широких порівняльно-історичних досліджень на загально-слов'янському ґрунті і т. д.

* * *

До уваги читача подаємо 14 україномовних документів, принагідно виявлених саме у вищезазначених документальних фондах. Одні з них (№ 1, 4, 7, 9, 10 кириличний текст, 11, 12, 13, 14) друкуються вперше, інші (№ 2, 3, 5, 6, 8) — повторно; № 10 публікувався у латинській транслітерації. Публікація вдруге чи втретє одних і тих самих документів викликана, з одного боку, їх унікальністю (йдеться переважно про документи XIV ст., яких дійшло до наших днів дуже мало), з другого — вкрай незадовільним дотеперішнім опрацюванням і виданням їх текстів. Причини останнього явища різні, але головні — це передусім не завжди вдале відчитання „первісного" тексту-основи, а далі — спосіб транслітерації латинськими літерами кириличних текстів (пор. № 3, 8). Така ситуація є типовою для польської історичної і сучасної археографії стосовно українських пам'яток, і в них передача текстів, як пра-

вило, дуже непослідовна або й помилкова, нерідко сповнена полонізації орфоепічних засад української мови, нарешті, наявних у публікаціях численних друкарських помилок (№ 2, 3, 5, 6, 8). Щодо останнього, то ряд друкованих документів під час їх підготовки до друку, здається, навіть не зачитувались у редакціях (про погодження з автором публікації тут зовсім не йшла мова), у зв'язку з чим вони містять дивовижні помилки (Мовознавство.— 1986.— № 1.— С. 61—64), які не піддаються жодним поясненням і коментуванням у будь-яких примітках. Це й зумовило передрук чотирьох (з п'яти) документів у нашій добірці.

Майже всі публіковані документи дійшли до нас не в оригіналах (виняток становить № 13), а в списках (місцезнаходження оригіналів грамот сьогодні не відоме). Вони збереглися у формі засвідчених копій, що виготовлялися із оригінальних кириличних текстів найчастіше у вигляді пізніших підтверджень (трансумптів) у королівських документах і вносились у транслітерованій формі латинськими літерами на сторінки актових книг Коронної метрики або судові книги земських і гродських урядів Руського і Волинського воєводств у різних формах облят.

Аналізовані документи переважно стосуються різноманітних питань, пов'язаних зі земельними володіннями. Лише один з них частково засвідчує життя купецтва і торгівлі (№ 12).

З погляду смислової і дипломатичної навантажености тут репрезентовані різні типи документів: шість (№ 2, 3, 5, 7, 9, 10) засвідчують розмежування земель і встановлення між ними меж. Це одна з найбільш представницьких груп документів не лише у нашій добірці, а взагалі для цього часу. Вона віддзеркалює нові політично-адміністративні зміни на українських теренах і пов'язаний з ними новий поділ земель, а заодно й право власности на них між давніми і новими власниками. Як правило, ці процеси супроводжувалися частими непорозуміннями, надуживаннями і навіть сваволею сторін. Три документи є дарчими грамотами (№ 6, 8, 14), два — судними (№ 4, 11). У них у доказ прав на землі від найдавніших часів подані у формі письмових арґументів покликання на те, що земля належала **„из вѣка, при рꙋскиχ кнѧзеχ“** *(№ 4), або буде за неї сплата данин, яка була „za pirvich kniaziath“ (№ 8) і т. д.*

По одному документові представлені функції заповітности майна — заповітна грамота (№ 1), а також поквитування про продаж майна (№ 13); нарешті, дозвіл на переїзд країною чужоземним купцям (№ 12) і право продавати на ній свою продукцію (№ 12).

Експонентами документів виступають польські королі, князь Федір Любартович, старости Руської землі, зокрема староста Ота з Пільча (Пілецький) і Ян Тарновський, воєводський суд у Перемишлі за участю руського старости Яська (в інших документах Яна) Кміта. Один документ виданий приватною особою — українським „землянином“ паном Іваном Калениковичем. Для документів не встановлене експонентство.

Усі документи датовані. Правда, їх датаційні формулювання не завжди містять усі складові елементи. Причини цього різні, але здебільшого цих елементів не було в оригіналах; також простежується відсутність повної дати, яка придбана документом під час його копіювання.

Що торкається структури документів, то вона в основному відповідає будові пізньосередньовічної класичної грамоти. Як правило, складається із трьох основних частин: вступного протоколу, власне змісту і прикінцевого протоколу (есхатоколу), крім, звичайно, № 13 поквитування, розміщення

тексту якого нагадує розписку. Кожна з названих частин формуляра документа містить відповідну кількість певного змісту клаузул. Не все вони однаково репрезентовані у формулярах публікованих документів. На це існувало багато причин. Дуже часто порушення структури формуляра зумовлювалося переписуванням документів. Слід гадати, що в ориґіналах грамот, принаймні в окремих із них (№ 13), наприкінці тексту або у вступному протоколі після ***інвокації*** *виступала також клаузула* ***апрекації: „оу вѣки. Аминъ“; „Аминь“*** *і т. д. (пор.: Розов, № 5, 9, 10, 12, 16 та ін.). У грамотах № 3, 5, правдоподібно, пропущена* ***інвокація.*** *На її відсутність вказують не лише загальні відомості про будову формуляра українського документа XIV—XV ст., але й зіставлення, наприклад, публікованої грамоти № 5 із раніше виданою (від 1 січня 1391 р.), що писалася, правда, не в Перемишлі, а у Вишні (Розов, № 24). Зрештою, йдеться про традицію канцелярії однієї землі. Перед ідентичною клаузулою* ***оповіщення*** *цих грамот* ***„А се знаменито бѹдѹ и свѣдочъно всѣмъ добрымъ людемъ што на тотъ листъ ѹзоз^А^рѧть“*** *у грамоті № 5 пропущена* ***інвокація,*** *яка збереглася у документі з 1391 р. Подібну до № 5 будову вступного протоколу засвідчує грамота з 1393 р. (Розов, № 28). В 11 документах виступає клаузула* ***корроборації.*** *Її текст вказує, що при документах були підвішані печатки — королівські князівські, старостинські та приватних осіб.*

Незважаючи на те, що публіковані документи є копіями (виняток становить № 13), автентичність їх безсумнівна. На це вказують їх зміст, структурна будова, характерна для документів XIV—XV ст. українського та інших слов'янських народів та, врешті, спосіб формулювання клаузул. На окрему увагу з цього погляду заслуговують клаузули ***свідки і дата.***

Тексти кириличних документів у публікації подаються, відповідно до ориґіналів, кириличним шрифтом зі збереженням, як в ориґіналах, надрядкових літер, титлів та крапок у рядку, хоч без різних діакритичних знаків, паєрків, крапок над рядком, латинські — згідно з усталеними правилами їх публікації у Польщі[5]*. Окремі відхилення допускаються лише в інтерпункції та частково у членуванні текстів. Ті документи, які беруться із публікації або машинописних заготовок для друку (№ 12), зберігають правопис цих публікацій, бо окремо звірити їх сьогодні неможливо через відсутність підстави. Кожний документ супроводжується коротким заголовком з датою, вступною археографічною анотацією про створення, провенієнцією і дипломатичною оцінкою документа, посиланням на місце зберігання, публікацію (якщо вона існує) та примітки, які торкаються лише тексту підстави, що лягла в основу публікації.*

За вказане місцезнаходження документів № 7, 14 щиро дякую Володимирові Александровичу та Наталії Яковенко.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

[5] Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt/Przykłady opracował J. Woronczak.— Wrocław, 1955.— 36 s.; Wolff A. Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku // Studia źródłoznawcze.— 1957.— T. 1.— S. 155—181.

ДОДАТОК

№ 1

1351 р., серпня 18. Галич — Староста Руської землі Ота з Пільча (Пілецький) підтверджує зроблений панею Овдотією для онуки Марусі запис дідизни Васичин, що у Галицькій волості

Грамота видана від імені старости Руської землі Оти з Пільча (Пілецького) і належить до ряду заповітних документів.

Оригінал документа не зберігся. Знаємо про нього лише з копії, яка дійшла до нас у записі Коронної метрики, що основується на списку підтвердження (трансумпту) документа, виданого королем Сигізмундом Августом у Варшаві 2 жовтня 1559 р. (AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, t. 95, k. 279—279 zw.)

Текст грамоти транслітерований латинськими літерами з кирилиці (правдоподібно, таким він був уже в королівському підтвердному документі), містить ряд орфоепічних невідповідностей щодо первісного звучання тексту українською мовою.

Виданий документ у Галичі „w trethi den Matkiei Boży w lita tisiecznoho trisothnoho [piatdesia]thoho perwoho ot rozestwa Christowa", тобто 18 серпня 1351 р. Певне застереження щодо датаційного формулювання викликає лише перша частина слова, яка означає десятку століття, а саме [piatdesia]thoho. Слово у першій частині написане нечітко. Його можна прочитати також як [tricze]thoho, що, однак, є непереконливим стосовно змісту документа. Потрібно читати не [tricze]thoho, а [piatdesia]thoho, інакше дата суперечить згаданим у документі найменням експонента та свідків. До 50—60 рр. XIV ст., а не раніше, відноситься діяльність Оти з Пільча (Пілецького) як старости Руської землі (1351—1369), свідки Shudiwoj — відомий під 1349 р. (Розов, № 2) — та Piotr Iwanowicz — 1351—1353 рр. У 1350-х рр. згадується у ряді документів як свідок Choczko Bobelski (фактично Хотко або Хотко Бибельський) і т. д.

Оригінал грамоти засвідчувався старостинською печаткою.

Не викликає застережень структура документа: вона членується на три основні частини, кожна з яких виповнена відповідною кількістю клаузул, що в основному співмірні зі змістом класичних формулювань.

Грамота автентична, публікується вперше.

Wo imie Oicza ÿ Swiatoho Ducha.

Ja pan Otha s Pilcze starosta dzierzaw Ruskoiei Ziemli sfiethszomo kozdomu dobromu naszom listom kto na nÿ vzdrit ÿ kto vsliszit.

Prisla peret nas pani Laskauaia Owdoczia swoieiu wnukoiu z Maruskoiu dobroiu wolieiu i sfoÿm dobrim rozume za swoioho dobreho ziwota wozdala swoieiu dziedninv w Haliczkoiei wolosti, wozdala swoiei wnuczie Maruszi na wieki wiecznoie, ze wsem prawom, zo wsiemi vzitki sto suth albo budut, z mitom, ÿ z rikoiu, ÿ z wodoiu, ÿ stawem, ÿ zo mlinem, y s polem, y s sianozeczmi, ÿ z lesom, y zo wsiemi vzitki. Wolna Maruska tot Wasziczen prodati, ÿ zastawithi ÿ oddati na swoie polepszenie obernuthi vczinithÿ iako swoÿm na wieki.

A pri tom beły [!] panowye, pan Hendrich woiewoda Haliczki, pan Wolotko y pan Piotr Iwanowicz, pan Choczko Bobelski [!] y pan Shudiwoi, y pan Chalastra.

Na to swiedocztwo nas list iezmo dali y naszu pieczat priwiesieli.

Pisan list w Haliczu w trethi den Matkiei Boży w lita tisiecznoho trisothnoho [piatdesia]thoho perwoho ot rozestwa Christowa.

Рук.: AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, t. 95, k. 279—279 zw. Список 2 жовтня 1559 р.

№ 2

1352 р., травня 8. [Перемишль].— Староста Руської землі Ота з Пільча (Пілецький) встановлює на території лісу Радохонь, що у Перемишльській волості, межу володінь пана Кузьми Сурмича

Грамота видана від імені старости Руської землі Оти з Пільча (Пілецького) і за своїм смисловим і дипломатичним навантаженням належить до розмежувальних документів. Поява грамоти пов'язана з проханням шляхетного Кузьми Сурмича, який звернувся до короля і старости Руської землі з заявою встановити межу його володінь, оскільки „iesth yemu krywda wo graniczach w lesi Radochoni", що у Перемишльській волості. Староста відгукнувся на прохання, розпорядився виїхати „zemliany [...] wolosty y starczy", і ті визначили „wieczne graniczy y przisziegli po prawdy".

Оригінал грамоти не зберігся. Про її текст дізнаємось зі списку, що входить до окремого комісарського протоколу, внесеного у формі обляти в актову книгу Перемишльського земського суду під 1606 (?) р. (книга за 1585—1686 рр.). В основу цього списку покладено текст грамоти з підтвердженого документа (трансумпту) короля Сиґізмунда Авґуста, що виданий у Кракові 11 листопада 1542 р. і включений у документ перемишльського підкоморія Павла Коритка з 1578 р. Підтвердна грамота на сьогодні втрачена. Заголовок обляти: Oblata litterarum privilegii ac granitierum super bona villae Bolanowicze servien[s] ex parte generosi Ioannis Jaszkmaniczki de Iaskmanicze nottarii terrae Praemislien[sis] (ЦДІА України у Львові, ф. 14, оп. 1, кн. 155, с. 397—398).

Текст грамоти транслітерований з кирилиці латинськими літерами. Це могло відбутися на рівні підготовки підтвердження грамоти королем Сиґізмундом Авґустом 1542 р. У зв'язку з цією транслітерацією помітно ряд орфоепічних невідповідностей з українським звучанням слів.

У датаційному формулюванні відсутня вказівка на місце видачі документа, однак оскільки йдеться про територію Перемишльської волості, то, правдоподібно, документ складався у Перемишлі. Інші частини датаційного формулювання не викликають зауважень. Традиційно для південно-західного реґіону Русі-України день і місяць подані за назвою християнського свята („w den szwieteho Iwana Bogoslawa", що припадало на 8 травня), рік — за новою ерою літочислення. Правда, після числа „pietdesieth" з невідомих причин внесене польською мовою додаткове слово — „dwudziestego". Правдоподібно, це пов'язано з невпевненістю у відчитанні слова писарем комісарського протоколу із тексту основи — документа 1542 р.

Оригінал грамоти засвідчувався старостинською печаткою.

Загалом у документі відсутні застереження щодо його структурної побудови. Пропущена, однак, клаузула *свідки*, у яку, як правило, вписуються прізвища осіб присутніх під час акту розмежування і встановлення межі між землями. Вона могла бути в оригіналі, але пропущена копіїстами під час копіювання документа у 1542 чи 1606 рр.

Грамота автентична. Попередні публікації містять суттєві помилки.

W imie Oycza y Szyna y Ducha Swietego amin.

A szie ya pan Otha Pilieczki starosta Ruskoiey ziemli priwodim tho ku wiecznoiey pamiethy szim naszym listem kazdemu dobromu, kto uzdrith nass listh, albo uszłysyth czteci yecho koli budeth ieho potreba komu.

Przisel przed krolia y pred nasz slachethny pan Kuzma Surmycz oiczycz Bolenowski, zalowal iesth nam kako iesth yemu krywda wo graniczach w

lesi Radochoni, y my iesmo przykazali panu Othu aby wyiechal y zemliany ruskiemi y laszkiemi obapolnemi Przemyskiey wolosty y starczy, tho iesth pan Kuzma dowiel granycz wieczysthych w lesi Radochoni themi zemlany y starczy ukazali suthy[1] granicze: od Krukienicz po Siecznicu asz po Berezowsku, od Ritarowycz od koli wstala ryczka Bolanowska y po wierchowiny y po Rogozienskiey lug od Rohozna y od Radochoniecz po Rudawy potok asz do Dobrozinskieho potoka y po ty potoki tekucze w Bolenowsku od wierchowin. A inni wszi od Radochoniecz po Kniezy Dub y po Duplenu Mogilu ass po Ostrohanski potoczok, ktory teczeth w Bolenowku protiw Hostyslawiczom. Y wyznawsy y ukazawszy wieczne graniczy y przisziegli po prawdy.

Y ia na tho pieczeth swoiu priwiszil w den szwieteho Iwana Bogoslawa, po lety Rozestwa Christowego thysiecz trysta pietdesieth[2] y wtoreho lietha.

Рук.: ЦДІА України у Львові, ф. 14, оп. I, кн. 155, с. 397—398. Список 1606 р.

Опубл.: P[rocha]ska A. Dokument graniczny czerwono-ruski z 1352 r. // Kwartalnik historyczny.— Lwów, 1900.— R. 14.— S. 54; Zbiór dokumentów Małopolskich. Dokumenty z lat 1211—1400 / Wyd. St. Kuraś i I. Sul-kowska-Kuraś.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969.— Cz. 4.— S. 92.— N 943; Купчинський О. А. П'ять староукраїнських грамот XIV ст. // Мовознавство.— 1986.— С. 61.— № 1.

Примітка 1. В оригіналі, очевидно, було „суть тын"; 2. Далі помилково внесено слово „dwudziestego".

№ 3

1353 р. [Перемишль].— Староста Руського воєводства Ота з Пільча (Пілецький) за наказом короля Казимира III розмежовує землі сіл Надковичі та Оріховець

Грамота видана від імені старости Руської землі Оти з Пільча (Пілецького). Передувало появі документа „приказаніє королѧ казимира". Належить до розряду розмежувальних документів, у ній ідеться про „розєзд" між селами Надковичі (нині Гнатковичі), що належало перемишльському єпископові Кирилові Волошину і Оріховець (належало боярину Осташкові Потрутовичеві). Обидва села входили у Перемишльську волость.

Оригінал грамоти нині не відомий. Її текст облятовано в актовій книзі Перемишльського земського суду під датою 25 січня 1575 р. Грамота вносилась на основі кириличного, писаного українською мовою, пергаментного оригіналу, що був поданий до книг суду спадкоємцем села Оріхівця Валентином Оріховським. Письмо списку — пізній півустав. Заголовок обляти: Oblatae l[itte]rae granicierum ex parte g[e]n[er]osi Valentini Orzechowsky iudicis terrestris Premysliensis (ЦДІА України у Львові, ф. 14, оп. I, кн. 32, с. 250—251).

До кириличного списку доданий транслітерований список документа латинськими літерами (Там само.— С. 251—252).

Датаційне формулювання не містить назви місця, де писався і звідки видавався документ, а також відсутня у ньому частина власне дати, тобто дня і місця, коли писався документ. Вказаний лише рік за старою ерою літочислення і юліанським календарем: „а писа[н] листь въ лѣто ѕ҃ · ѡ҃ · ҁ҃ · а҃ · го", тобто 1353 р. Таке датування —

присутність у датаційному формулюванні тільки дати року — не викликає застережень щодо дипломатичної вартості документа. Датування тільки роком було поширене у практиці виготовлення документів і актів XIV—XV ст. (пор.: Розов, № 5—7, 9, 12).

Писався документ, цілком правдоподібно, у Перемишлі.

Оригінал документа засвідчувався старостинською печаткою.

Структура грамоти відображає класичну тричастинну побудову; кожна з частин виповнена відповідного змісту клаузулами.

Автентичність грамоти безсумнівна. Наявні на сьогодні публікації її тексту не витримують критики, оскільки містять багато неточностей.

Мы пан ѡта пилецкин староста рȣской землѣ знаю то нашим листом нн҃ѣ и потомь и съ приказанїемь королѧ казимира господаря нашего милостивого· казал ми абыхь розехаль межи кȣрилом волошином владкою премышскым и межи ѡсташком потрȣтовичемь· межи надковичи владчиным селом а межи ѡрѣховци потрȣтовича селом· тогъды мы выехали межи них ис тыми боѧры што оу тот час с нами были· тогды есмо рекли владцѣ· чим хочеш того доказати поки ес заехал· тогды владка поставил старцѣ добрыи люди· и такожь испытали есмо пана ѡсташка потрȣтовича· дѣдича ѡрѣховского чим того хочеш доказати поки есь заехал· тогды пан ѡсташко поставиль старцѣ добрыи люди· тогды казали есмо старцюм ѡтстȣпити исмотивитис с обȣ стороноу. Тогды старци исмовившисѧ и сгодилис на ѡднȣ рѣчь[1]· и пошли соут ȣказȣючи границѣ насеред дȣбровы ꙗхьновицѣ· тогды казали сыпати границѣ серед доубьровы ꙗхновицѣ а ѡт ꙗхьновицѣ простѣ коу болоту а через болото простѣ к могїлѣ ко городищȣ ко чанковской граници ко городищȣ[2]. а также сыпали есмо границю доубь серед дȣбровы ꙗхновицѣ над долиною ис ихь волею владчиною и потрȣтовича ѡсташьковою покȣд старци вели и ȣказовали, то есмо розехали на вѣкы вѣчными· границѧми ѡграничили· и листь свȣи дали есмо на то и печат нашȣ привѣсили.

А при том были боѧре: пан ходко выбельскыи· ꙗнко коуньцевич· пан глѣбь дворскович· пан ходко лоевич· григор тимошевич· кдевко кривецкии· васко кузмич· богданко воютицкии· ивашко кадолфович· юрии сѣвроукович· а се дворѧне: пан вышенко сестричич дворсковича· пан мстибор· ꙗшко писар· а се мѣстичеве: михалко воить премыскии и аньдръко гинцевич· ганко гирлахович· А при томь было много добьрых·

А писан листь въ лѣто ѕ҃·ѡ҃·ꙁ҃·а҃·го

Рук.: ЦДІА України у Львові, ф. 14, оп. I, кн. 32, с. 250—251 (кириличний текст), с. 251—252 (транслітерація тексту латинськими літерами). Списки 25 січня 1575 р.

Опубл.: P[rocha]ska A. Akt graniczny czerwono-ruski z 1353 r. // Kwartalnik historyczny.— Lwów, 1896.— R. 10.— S. 814—815; Zbiór dokumentów Małopolskich.— 1969.— Cz. 4.— S. 95—96.— N 946 (транслітерація тексту латинськими літерами); Купчинський О. А. П'ять староукраїнських грамот...— С. 62.— N 2.

Примітка: 1. У тексті помилково „чѣчь“; 2. Написано „рогодищȣ“.

№ 4

1369 р., лютого 23. Перемишль.— Перемишльський воєводський суд у присутності старости Руської землі Яска Кміта розглядає суперечку про земельні угіддя між землянами Пінько Кунашевичем і Верещаком Бутевичем

Документ виданий воєводським судом Перемишльської землі у присутності руського старости Яска Кміта і належить до ряду судних грамот. Своєю формою нагадує традиційний протокольний запис суду (текст починається датою), сприймається як витяг із судового протоколу, який звичайно складався судом пізніше або паралельно з протоколом як окремий документ і видавався на руки зацікавленої сторони, а з метою надати йому особливої публічно-юридичної сили називався „грамотою".

Ориґінал документа (як і його протокольний протограф, що міг бути вписаний у книгу Перемишльського воєводського суду середини XIV ст.) нині не зберігся. Про текст дізнаємось із обляти в актовій книзі Перемишльського гродського суду, куди він був унесений 1 квітня 1608 р. на прохання Перемишльської капітули. Заголовок обляти: Oblata decreti ex parte capituli eccl[esi]ae catedralis Praemisliensi[s] (ЦДІА України у Львові, ф. 13, оп. 1, спр. 324, арк. 509). На той час, як свідчить вступний протокол судового розгляду справи, ще був відомий оригінал документа (писаний на пергаменті і, можливо, засвідчений печаткою). Його показували перед судом. До кириличного тексту доданий переклад документа польською мовою. У документі зазначено, що угіддя, які є предметом судової суперечки — належали до „кꙋнашевичо^{в} из вѣка при рꙋских кнꙗзе^{х}".

Також відомий інший список документа, що зберігся на окремому аркуші. Він був створений через 60 років, а саме 23 квітня 1672 р. (ЦДІА України у Львові, ф. 13, оп. 2, спр. 3, с. 111—112). Список дуже нагадує чорнову копію: складений неохайно, містить багато пропусків.

Датований документ за старою ерою літочислення і юліанським календарем. Число дня і місяць у датаційному формулюванні подані традиційно за церковним календарем: „во вѣлѣю ст҃го Мацѣа ап҃^{с}ла и ева^{н}ъгелиста", тобто 23 лютого. (Число дня уточнює назва дня у тижні — „четъве^{р}токъ" — першосічневого початку року). Аналогічне датування відоме з інших грамот цього часу (пор.: Розов, № 14, 19, 23 та ін.)

Грамота автентична, публікується вперше.

Въ лѣто ѕ҃ѡ҃о҃з҃ и ста^{л}сꙗ сꙋдъ во вѣлѣю ст҃го Мацѣа ап҃^{с}ла и ева^{н}ъгелиста ꙋ четъве^{р}токъ при пн҃ꙋ ꙗ^{с}кꙋ Кмитѣ старостѣ рꙋ^{с}ко^{м}, ѡже и ста^{л}сꙗ сꙋдь·

Тꙗга^{л}сꙗ пѣнько кꙋнашеви^{ч} и с верещакою Бутевичемъ ѡ га^{н} що ꙋ частровици и ѡ зе^{м}лю и помо^{г}ль бг҃ъ пѣнькови воснꙗгати ꙋ ве^{ре}щаки, како же бы^{л} кꙋнашевичо^{в} из вѣка при рꙋских кнꙗзе^{х}· Також и нинѣ сꙋдь ꙋздалъ пѣнькови ты^{н} ган и со зе^{м}лею ꙋ вѣки и со сѣножа^{т}ми и со лꙋками и со всѣмь истѣмь ка^{к} тꙗ^{г}ло из вѣка[1] к томꙋ дѣди^{ц}твꙋ ꙋ бы^{ш}ковичо^{х}·

а сꙋди^{л} ти^{н} сꙋдь Анъдрѣико испро^{в}ски^{м} [!] воевода переми^{с}льски^{н}· бра^{т} его ꙗ^{с}ко а сꙋдиа Кость Ѳокови^{ч}· Миха^{л}ко воить переми^{с}льски^{н}· Ꙗ^{с}ко писа^{р}· панъ ме^{ч}сла^{в} бꙋдиво^{н}· ꙗнꙋ^{ш}ко жира^{в}скии; мѣстичеве: ми^{ч}ко ранфлеви^{ч}· ганъко гѣрпахови^{ч}· Аньдри^{х} че^{х} вапове^{ц}ки^{н}· а при то^{м} бы^{л} Ꙗкꙋбь быскꙋпь· кнꙗ^{з} ба^{р}толомѣи· плеба^{н} а^{л}бра^{х}ть· Кмита старости^{н} бра^{т}· Ѳеменъ тꙋрꙗти^{ч}· За^{н}ъ широбокови^{ч}· ма^{т}ѳѣецъ сере^{б}ны^{н}· кꙋзьне^{ц}ъ давидець ѡста^{ш}ко потрꙋтови^{ч}· синь его миха^{л}ко· а бы^{л} сꙋ^{д} ꙋ ста^{н}лꙗ домꙋ·

Ѧ писана грамота ꙋ а^{л}бра^{х}та ꙋ домꙋ, а писа^{л} дна^{к} пана старости^{н} перемі^{с}льски^{н} и ꙗ^{н}ько рипочи^{ч}· Ѧ да^{л} пѣнько помо^{ч}ного гри^{в}нꙋ сере^{б}ра·

Рук.: ЦДІА України у Львові, ф. 13, оп. 1, кн. 324, арк. 509. Список 1 квітня 1608 р.

Примітка: 1. Слова „тꙗгло и^{з} вѣка" написано двічі підряд і далі повторення: „и^{з} вѣка к томꙋ и^{з} вѣка".

Варіант тексту

В лѣто[1] ста^{л}сѧ сꙋ^{д} в вѣлїю с҃таго ма^{т}феꙗ[2] а҃птла. и ева^{н}листы[3] в[4] четве^{р}то^{к} при Пнꙋ ꙗ^{с}кꙋ Кмитѣ, старостѣ рꙋскомъ ѡжь стал сꙋдъ·

Тѧгалъсѧ пѣнко кꙋнашевичъ ис вьрьщакомъ бꙋтевичьм ѡ гаи що ꙋ щастровици и ѡ землю и помоглъ Бг҃ъ Пѣнкови востѧгати ꙋ ве[ре]щаки· Коко [!] же бывъ кꙋнашевичов извѣка· При Рꙋских Кнѧзѧх<> так<о> же і нн҃ѣ сꙋдъ воздал Пѣнкови тои[5] гаи и со зе^{м}лею во вѣки и со сѣножатми<> и со лꙋками<> и со в<ь>сѣми[6] истымь како тѧгло из вѣка тѧ^{г}ло[7] из вѣка к томꙋ извѣк[а] к томꙋ изь вѣка дѣдитствꙋ <ꙋ> вышковичах·

Сꙋдив той сꙋд Ѧндренко ис провоким[!] воевода Перемыс[кий] брать его ꙗско· а сꙋдїѧ ко^{ст} сꙋковичь· михалко вꙋнить Пер<е>мыскій<> ꙗско Писар· П҃нь мечислав· Бꙋдивꙋй· ꙗнꙋшько жиревский· <мѣ>стичеве: миско Ранꙋфлевичь· Ганко Гипакохович· аньдрѣх Чех вап<ове>цькїй· а При томь быль ꙗкꙋбь Бискꙋпъ· кнѧзь Бартоломѣи плебан [...]хтъ[8] кмита· старостинь Брать· Семень Туратичь· Зань широбокови^{ч}, матьвѣець сребрьный· Кꙋзнець Давыдецъ· Ѡсташко Потрꙋтови<ч> сн҃ь его михалько· Ѧ был сꙋдъ· оу Станлѧ в домꙋ·

Ѧ писана Грамота [...]брахта[8] ꙋ домꙋ· а писалъ дѧкь Пана Старостинъ Перемыскїй ꙗнъко Рипочичъ, а даль Пѣнько помочного Гривнꙋ Срѣбъра [!].

Рук.: ЦДІА України у Львові, ф. 13, оп. 2, кн. 3, с. 111—112, Список 23 квітня 1672 р.

Примітка: 1. Далі незаписане місце; 2. Зверху над останнім складом слова дописано „цѣѧ", тобто „мацѣѧ"; 3. Над рядком виправлення останньої літери „ы" на „а"; 4. Спереду перед літерою „в" проставлено „ꙋ"; 5. Слово написане над рядком; 6. Слово прочитується також як "восѣми"; 7. Слово правлено з „тако"; 8. Частина слова не прочитується.

№ 5

1392 р., червня 24. Перемишлъ.— Староста Руської землі Ян Тарновський за наказом короля Владислава Яґелли встановлює межу між землями сіл Ятвяги і Ритаровичі

Грамота написана і видана від імені старости Руської землі Яна Тарновського, належить до розряду розмежувальних документів. Чин розмежування проведено згідно з попереднім розпорядженням („наказанїемъ") короля Владислава Яґелли, унаслідок чого був зроблений „ро^{з}издъ межи ꙗтъвѧкги королевои дѣдиною а межи рытаревичи Гри^{ч}ковою дѣдиною вѣчьною" і створена грамота.

Ориґінал документа втрачено. Про його текст дізнаємось із внесеної на основі пергаментного ориґіналу в актову книгу Перемишльського гродського суду обляти з датою 23 січня 1616 р. Запис документа відбувся на прохання Данила Гонського у зв'язку з суперечкою за землі між родами Гонських і Хращевських. Заголовок обляти: Oblata granicierum inter Jatwięgi et Rytarowicze (ЦДІА України у Львові, ф. 13, оп. 1, кн. 332, с. 159).

До кириличного списку доданий переклад польською мовою (Там само.— С. 159—160).

Писана грамота у Перемишлі. Повне її датаційне формулювання: „А писа^{н} ли^{ст} в Премышъли в дн҃ъ ст҃ого Ивана лѣта б҃жого а лѣтъ и т҃ · лѣтъ и ч҃ · лѣтъ и второго лѣта". Форма подачі дати року не викликає застережень, розшифровується як 1392 р. (аналоги пор.: Розов, № 8—10, 13 та ін.), числа дня і місяця подані традиційно за святами церковного календаря, хоч однозначне відтворення і ідентифікація цієї дати викликає застереження щодо своєї точности. Справа у тому, що свято св. Івана у датаційному формулюванні подане без жодного уточнюючого слова („в дн҃ъ ст҃ого Ивана"). Виникає запитання, якого св. Івана? Церковний календар для свята св. Івана відводить 15 днів (Срезневский И. И. Древний русский календаръ по местным Минеям XI—XIII вв.— СПб., 1863.— С. 4—19 (Христианские древности и археология В. Прохорова, кн. 7); Макарий. История русской церкви.— СПб., 1888.— Т. 3.— С. 303—315), а археографічний — понад 50 (Горбачевский Н. Археографический календарь на две тысячи лет...— Вильно, 1869.— С. 86). За критерій у цьому випадку ми обрали дедуктивні відомості, тобто яке саме свято св. Івана найурочистіше відзначуване у році церквою і людьми. З усіх днів ми обрали день народження св. Івана Предтечі, яке у 1392 р. припало на 24 червня.

Ориґінал грамоти засвідчувався печаткою.

Грамота відображає типову структуру середньовічного документа, що складається із трьох основних частин, кожна з яких репрезентує зміст різних клаузул.

Автентичність документа безсумнівна. Попередня публікація його містить багато суттєвих помилок.

А се знаменито бꙋдꙋ и свѣдочъно всѣмъ добрымъ людемъ што на тотъ листъ ꙋзоз^{д}ратъ ·

А се мы панъ ꙗнъ дѣдичъ Та^{р}нꙋвъски^{и} · староста рꙋскои зе^{м}ли познаваемы то нашы^{м} листомъ господаря нш҃го милостивого наказанієм̾ короля владыслава полскаго. Єго прыказаніємъ то есмы вчынили ро^{з}издъ межи[1] Ꙗтъвѧкги королевои дѣдиною а межи рытаревичи Гри^{ц}ковою дѣдиною вѣчъною · призвали есмо к томоу ро^{з}изъдови земъляны старыи и молωдыи боюры [!] рꙋскии и ста^{р}ци моужи старіи въ исполнѧѧ села доложилисѧ и мы[2] ты^{х} ста^{р}цювъ и допытали есмо сѧ и^{х} з ωбоу сторонъ · А ωни съзнали вѣчънꙋю границꙋ и прысѧгъли на тꙋю кꙋды ωни ста^{р}ци пошли по зе^{м}ли тꙋда е^{с}мо велили копати границꙋ межи ꙗ^{т}вѧкги королевои дѣдинои а межи Рытиревичъ Гры^{ц}ковою дѣдиною вѣ^{ч}ною · почавъши ω^{т} сꙋдъковъскои границѣ оузгороу Рωдино<ю> [!][3] ажъ до кнѧжеи ки^{р}ници подъ лꙋгъ съзънанѧ ста^{р}цювъ и выведенѧ границѣ прысꙋдили есми с тыми добрыми которы же в тотъ ча^{с} с нами были · Грыцъкови Рытарꙋвъскомꙋ де^{р}жати вѣчъно ·

А про то дали есмо грамотꙋ нашꙋ грицъкови Рытерꙋвъскомоу на потве^{р}дзенѧ томоу ро^{з}изъдови · и печа^{т} нашꙋ привисили есмо ·

А пры том былі свѣдъци: Панъ Ходко Быбелскый · пан мицко вжоуровъский · Панъ суділ Костъко · пан Стахъничъ Челатицъкий · Панъ Костъко Шелъвовичъ · Пан Иванъ Капълич и инных много добрых пры тωм было ·

А писан лист в Премышъли в дн҃ъ ст҃ого Ивана лѣта бж҃ого а лѣтъ и т҃ · лѣтъ и ч҃ · лѣтъ и второго лѣта[4] ·

Рук.: ЦДІА України у Львові, ф. 13, оп. 1, кн. 332, с. 159 (кириличний текст); с. 159—160 (польський переклад). Списки 23 січня 1616 р.

Опубл.: Купчинський О. А. П'ять староукраїнських грамот...— С. 63—64, № 4.

Примітка: 1. У тексті над словом є позначка, яка нагадує нетиповий для почерку рисунок літери „д"; 2. Помилково написано „мо"; 3. Так у тексті. Згідно з польським перекладом „Rudką", отже, очевидно, „Рудкою"; 4. Після основного тексту грамоти дрібним почерком написано: „[...] грски [?] писалъ". Це підпис, який належить переписувачеві грамоти в актову книгу; при польському перекладі такий підпис відсутній.

№ 6

1395 р., березня 9. Перемишль.— Король Владислав Яґелло надає своєму слузі Драгомирові і його нащадкам села Рахине і Дуліби з усіма приналежними до них угіддями

Грамота належить до розряду дарчих документів. Писана і видана, правдоподібно, королівською канцелярією під час перебування короля Владислава Яґелли у Перемишлі. Король подарував слузі Драгомирові села Рахине і Дуліби з усіми приналежними до них землями і правами „na wiki wiczne" за те, що „viernie posluzil".

Місце знаходження оригіналу на сьогодні не відоме. Його текст дійшов до нас у записі Коронної метрики, який основується на списку підтвердження (трансумпту) документа, виданого королем Сиґізмундом Авґустом з датою: Люблін, 3 лютого 1569 р. Заголовок запису: Confirmatio privilegii super villas Rachina et Duleby pro generoso Benedicto Naraiowski (AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, t. 107, k. 330—331).

Текст грамоти транслітерований з кирилиці латинськими літерами (правдоподібно, так було і в ориґіналі королівського підтвердного документа), містить ряд орфоепічних невідповідностей щодо звучання слів та виразів українською мовою.

Формулювання власне дати: „w den Czuterdessiat swiatich pod lity rozestwa Christowa perszei tiszety [!] trista y dewietdesiat y piatoho lita" не викликає застережень. Свято 40-ка святих у 1395 р. припадало на 9 березня.

Ориґінал грамоти засвідчувався королівською печаткою.

Немає зауваг і щодо структури грамоти. Вона складається з трьох основних частин, кожна з яких включає відповідного змісту клаузули.

Грамота автентична. Публікації грамоти 1974 та 1986 рр. містять, порівняно з нині публікованим списком, багато суттєвих помилок.

W imie Oicza y Sziwietoho Ducha amin.

My Wladislaw z bozei milosti korol polski y litowski, y ruski, y inich mnohich zemli hospodar znaiomo czinim sim naszim listom, ktokoli nain vzozdrit y usliszit, niniszim y potom buduczim, a ze Drahomir nasz wirny sluha nam viernie posluzil, naszim ditom y naszim sczatkom, dali esmy iemu y ieho ditom, y ieho sczatkom sela Rachinie, Doliby y s poly, z lissy y z dubrowani, z rikami, ze mliv [!][1], ze wszimy uzitki y ze wszimi hraniczami, sto koli z wiku przislussalo k tim selom na wiki wiczne. Wolen

prodati, wolen obminithy, w swoie lipsze pozitki obrotiti. A y s toho maiet nam sluziti, naszim ditom y naszim sczatkom, wony ieho diti, y ieho sczatkowe a sluziti iemu dwoma strilczoma y kopiam, hde koli nam budet nadoby.

A szwidoczi na to: pan Jaszko Tarnowski y pan Dmitr marszalko, y xiąz Kurowski kanclerz, y pan Klimanth podkanczlerzi.

Na potwirzenie shemu listu kazalismy priwisziti naszu peczat.

W naszom horodi w Peremyszli, w den Czuterdessiat swiatich pod lity rozestwa Christowa perszei tiszety [!] trista y dewietdesiat y piatoho lita.

Рук.: AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, t. 107, k. 330—331. Список після 3 лютого 1569 р.

Опубл.: Zbiór dokumentów Małopolskich.— 1974.— Cz. 6.— S. 128—129.— N 1606; Купчинський О. А. П'ять староукраїнських грамот...— С. 64.— № 5.

Примітка: 1. Слово написане нечітко, замість кінцевого „v", очевидно, повинно б виступити „n" і форма „ze mliv" відповідати староукраїнському „зє млин" (з млинами).

№ 7

1400 р., квітня 23.— Староста Руської землі Ян Тарновський встановлює межу між землями села Лотатники, Ярошин демнею, Репехович демнею, Хильчич демнею, Михалковом, Коморовом з одного боку, з другого — селом Верчанами і Верчанською демнею

Грамота писана і видана від імені судомирського воєводи та руського старости Яна Тарновського. За смисловим та дипломатичним навантаженням вона належить до розмежувальних документів. Написання грамоти відбулося за наказом короля Владислава Яґелли, якого просив пан Михайло Прочевич (Процевич) „о границȣ" — визначити межі приналежних йому земель і маєтностей.

Ориґінал документа не зберігся. Про його текст дізнаємось зі списку, що був уміщений у книзі Львівського земського суду за 1586 р., де він поданий у контексті документа Миколи Гербурта і у зв'язку зі суперечкою за землі між родами Браницьких і Нарайовських. Заголовок обляти: Naraiowski cum Branieczký (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, кн. 774, арк. 1331). До кириличного тексту доданий текст цієї ж грамоти у транслітерації латинськими літерами (Там само.— С. 1332).

Датаційне формулювання у документі неповне, подане без одного елемента — вказівки про місце складення і видачі грамоти. Щодо власне дати і форми її подачі у документі зауваження відсутні. Правда, викликає певне застереження вжитий перед іменником „лѣто" (перший раз) прийменник по, у якому копіїст, очевидно, пропустив кінцеву приголосну д (под), або ж, що менш імовірно, помилково прочитав у прийменникові літеру п замість в (во): „**Ѧ то сѧ дѣѧло днеⷭ ст҃оⷢⷪ Юрїѧ по лѣто роⷤства х҃ва тысѧⷱ лѣⷮ и чтыриста лѣⷮ**". Свято св. Юрія у 1400 р. припадало на 23 квітня.

Ориґінал документа засвідчувався старостинською печаткою.

Структурно грамота ділиться на три основні складові частини, що виповнені відповідними клаузулами. Згадувані у клаузулі імена свідків, що присутні під час розмежування відомі з інших документів, більшість згадуваних у документі географічних назв також дійшли до нас в ідентичному або дуже подібному до теперішнього звучанні.

Грамота автентична, публікується вперше.

Се ꙗ панъ Ꙗнъ дидичъ Тарнаⷡскиꙵ въевода сȣдомирскиꙵ староста рȣскиꙵ· вызнаваю симъ нашиⷨ листоⷨ коⷤдωмȣ дωбромȣ комȣ бȣдеⷮ его потребизна· нынѣ бȣдȣчиⷨ и потоⷨ·

Пришедши панъ Михаило Прочеви^{ч} просиль є^{го} господара наше^{г} королѧ Владислава о границꙋ ѡ^{т} лѡтатни^{к} и ѡ^{т} гаршшинѣ демнѣ и ѡ^{т} репехови^{ч} демнѣ и ѡ^{т} хилчи^{ч} демни и ѡ^{т} михалкова и коморова, ѡ^{д} єго села Верча^{н} и ѡ^{т} верчанскои демнѣ·

И но на^{м} господа^{р} коро^{л} приказа^{л} выйхати и розграничити и но мы єсмо та^{м} выєхали с паны и земѧны, и велилѣсмы старши^{м} статн з ѡбою сторонь и пыталисмы старцѡвь покова єсть королевство а покова є^{ст} Верчанское и старци сѧ згодили и ꙋзнали· Ѡ^{т} стрылковскои границѣ и ѡ^{д} могилы пꙋте^{м} доловь дꙋбровою по липе поверхь за бышева потока· и поверхь кадилного лѣска и потока· и поверхь Горбова лѣска и потока· и поверхь Сычева лѣса и потока·по конець Дѣдова лѣса и потока ѡ^{т} Дѣдова лѣса по могилꙋ·ѡ^{т} могилы поперекь пꙋти и дꙋбровы и лѣса а ли^{ж} в рѣкꙋ Жежавꙋ· а ѡ^{т} рѣки Жежавы пони^{ж} сѣножати ѡ^{т} стры^{н} лꙋки, сѣножа^{т} ѡстрага лꙋка к верчанѡ^{м}· А ѡ^{т} стры^{н} лꙋки попере^{к} лѣса мокрца к Татарско^{н} границн· И мысмо старцовь выслꙋхали и с паны которын з нами были измовілисѧ єсмо по та^{т} [!] ꙋрочища вышеписаныи по могилы и по пꙋ^{т} которы^{н} бѣжи^{т} к гаришинѣ демнѣ полѧ, дꙋбровы и лѣски и потоки котороп бѣжа^{т} к рѣцѣ Бере^{ж}ници то єсть королевское· А на дрꙋгꙋю сторонꙋ тат же [!] ꙋрочища по могилы и по лѣски по верхы потоков присꙋдили єсмо и приказали панꙋ михаилови Процевичꙋ к верчано^{м} на вики·

И на тосмы помочное взгали· и к темꙋ наше^{мꙋ} листꙋ печа^{т} єсмо свою привисили·

А при тѡ^{м} были свѣдци пань Волчко Переслюжичь· пань Бенко· пань Глѣ^{б} рѣмановски^{н}· п҃нь Чемѣр· п҃нь Данило Задеревецки^{н}· п҃нь Ивашко Дѣдѣшицки^{н}, пань Васко Мошенчи^{ц} и ины^{х} досы^{т} добры^{х} было·

А то сѧ дѣѧло дне^{с} ст҃о^{го} Юріѧ по лѣто ро^{ж}ства хв҃а тысѧ^{ч} лѣ^{т} и чтыриста лѣ^{т}·

Рук.: ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, кн. 774, арк. 1331. Список 1586 р.

№ 8

1409 р., лютого 28. Сандомир.— Король Владислав Яґелло дарує за „вірну службу" слузі Степанові Угрину та його нащадкам село Стрілківці на Виликоночславі, що у Скальській волості Подільської землі, з усіма приналежними до нього землями, данинами, повинностями та обов'язком обороняти Подільську землю на випадок потреби перед ворогом

Грамота видана від імені польського короля Владислава Яґелли і належить до розряду дарчих документів.

Оригінал документа не відомий. Знаємо про нього лише з копії, яка дійшла до нас у записі Коронної метрики, що основується на списку підтвердження (трансумпту) документа, виданого королём Сиґізмундом Авґустом з датою у Варшаві 2 січня 1557 р. Заголовок запису: Confirmatio litterarum Ruthenico idiomate scriptorum... (AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, t. 89, k. 136—137).

Текст грамоти транслітерований з кирилиці латинськими літерами (правдоподібно, таким він був уже в королівському підтвердному документі), містить ряд орфоепічних невідповідностей щодо первісного звучання слів і виразів українською мовою. Окремі слова полонізовані.

Виданий документ у Судомирі „vtoroie niedieli velikoho postu w czetwerh pod lyety rozestwa Christova tysiacza liet i czotirista liet dieviatoho lieta“, тобто 28 лютого 1409 р. Датований документ за новою ерою і першосічневим початком року.

Оригінал грамоти засвідчувався королівською печаткою.

Не викликає застережень структура документа. Вона чітко членується на три основні частини, кожна з яких виповнена відповідною кількістю клаузул, що співмірні зі змістом класичних формулювань. Клаузула *диспозиції* королівського документа містить відомості про те, що данина мешканців села Стрілківців не повинна бути іншою, як була „za pirvich kniaziath“. Клаузула *свідки* репрезентована відомими людьми з інших тодішніх близьких за часом появи документів.

Грамота автентична. Попередньо публікована зі значними помилками.

W imie boze stan sie.

Wladzislaw boziiv milosczіu krol polski i litewski, ruski y ynnych mnohich zieml hospodar znaiemo czyniem sym nasim lystom kozdomv, kto koli win vzrith yli vsslyssit cztvszi, koli koho budzie potrzebizna.

Ize dayem i daliesmo sluzie nassomv Stepanu Vhrinu nassv dziedzinv Strzelkowczi na Vielikonoczslavie w Skalieczkoy volosczi vozrewssi na ieho viernuyv sluzbu chotiaczi po niem, izbi toy liepiei i wiernie posluzel nam i nassem dyetem i nassem namiestikom [!] von i ieho dziety i ieho namiestkovie. A tak dayem i dalissmy iemv tvyszczniov nassu dziedzinv na vieki viecznеye iemv i ieho dietem i ieho namiestkom zo wssim pravem, z liessy, s polmi, pasiekmi, z sinozietmi i z sielisczi, z rzekami i z vodami i stavami, z dvbrovami i zo wssemi viecznimi hraniczami i zo wssitkiemi vzytki, szto k tomv sielu przyslissalo i z vieku vieczпoho y slvssa, iako siroko i iako dolho. A s toho mayet nam i nassem dzietem i naszem namiastkom Stepan Vhrin sluzet i ieho dzieti i ieho namiestkowie na kozdnye dorohv kopiem a dwiema strzelczoma, koli nam toho budzieth potrzeba. A koli by byla niekotoraya naloha od nieprziietielie nassey ziemly podolsko [i], thohdi maiet Stepan Vhrin sam swoym ziwotom i swoiemi liudmi na oboronienie naszey ziemli podolskoi, a pro niedostatek ludi mayet Stepan Vhrin sam swoym zivotom byti v nassoi ziemli podolskoy, v tom sielie v Strzelkowczi i ieho dzieti i yeho namiestkowie. A tye dani y tye roboty, sto byli za pirvich kniaziath, mayvt robity i platyti podlug toho, iako ynnich ziemlian liudy robiat i placziat, koli bvdziet nam toho potrzebizna.

A k siemv nassomv listu na krepost kazaliiesmo nasu pieczat vielikvyu poviesiti.

V nassom horodye, v Svdomirzv, vtoroie niedieli velikoho postu w czetwerh pod lyety rozestwa Christova tysiacza liet i czotirista liet dieviatoho lieta.

A przi tem byli swidczi: pan Jan krakowski s Tarnowa, pan Chsczen voyevoda svdomirski, pan Jacub voievoda Konieczpolski, pan marsalek Zbigniew, pan Michal lubelsky, pan Nikolai voiniczski, pan Chsczen sadeczski, pan Kvropatwa starosta chelmski, pan Hriczko Kirdeyovicz.

Рук.: AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, t. 89, k. 136—137.

Опубл.: Zbiór dokumentów Małopolskich.— 1974.— Cz. 6.— S. 293—294.— N 1723.

№ 9

1412 р., серпня 15. Жидачів.— Князь Федір Любартович встановлює межу між землями, приналежними панам Іваськові Дідошицькому та Федорові Чолганському, що у Галицькій землі

Грамота видана від імені жидачівського князя Федора Любартовича. За своїм смисловим і дипломатичним навантаженням належить до розряду розмежувальних документів. Підставою для розгляду справи та чину проведення межі послужила скарга Іваська Дідошицького.

Місцезнаходження оригіналу документа на сьогодні не відоме. Він до нас дійшов у записі Коронної Метрики з датою 1564 р. (AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, t. 85, k. 66—67 zw.).

Текст документа транслітерований з кирилиці латинськими літерами, містить чимало неточностей щодо передачі українського звучання слів. Оригінал грамоти, очевидно, був написаний канцелярським півуставом, як і інші тогочасні грамоти Федора Любартовича (пор.: Розов, № 52; Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków.— Lwów, 1906.— T. 1.— S. 20—21 та ін.). На якому етапі пройшла транслітерація українського тексту, чи він пізніше підтверджувався королями і це відбулося під час трансумпту документа — не відомо.

Виданий документ у Жидачеві. Повне датаційне формулювання звучить так: „A list pisan i dan w Zidaczewÿ miesiaczia awhusta piathinastÿ den, pod lethÿ narozÿna hospoda nasseho Isus Christa thysiacznoho czothÿrÿsothneho ÿ wthoroho na diesiath litha". Грамота щодо свого змісту і побудови не викликає застережень. Вжиті у такому порядку слова „hospoda nasseho Isus Christa" є нечастим явищем у датаційних формулюваннях актів та документів у середньовіччі (подібні формулювання пор.: Архив ЮЗР, 8/IV, № 9, 61) і характерні передусім для писарів — духовних осіб.

Оригінал документа засвідчувався князівською печаткою.

Структура документа зберігає класичний поділ тексту на три частини, кожна з яких виповнена відповідного змісту клаузулами. На окрему увагу заслуговує клаузула „свідки". Незважаючи на її дещо нестандартне формулювання, більшість імен свідків відома з інших тогочасних документів: „**панъ драгомиръ володимерецки**" (1411, AGZ, III. с. 165; Розов, № 79); „**панъ татомиръ балицкии**" (1411, 1473, AGZ, III, s. 165; Розов, № 79; ЗНТШ, V, 3); „**Грицко Дробышеви**ч" (1419, Розов, № 91); „**па**н **ıацкѡ мошенчичь**" (1430, Розов, № 64). Згаданий у документі Procop Nianivwski відомий як **прокопь нѧневич**" (1413, 1421, Розов, N 45, 52). Отже, з шести згаданих свідків, які „przysiahli", п'ять відомі.

Грамоту відносимо до автентичних. Її зміст і форма відхиляють твердження З. Радзимінського як безпідставне про те, що всі документи з іменем Федора Любартовича є пізнішими підробками (Radzimiński Z. L. Monografia...— S. 20—23) Пор. також № 11.

Публікується документ вперше.

V imie Boze, amen.

Mi knias Fedor Liborthowicz, czÿnÿm swiadowo thim moim listhom, tak ninieischÿm iako ÿ przÿslÿm komu bi tho nalezalo wiedath, isz pozwal przed nas i vrzad nas prawom ninieisim vstawlenim od je[h]o krolewskiei milosti vmoczowanim. Pan Iwasko Didosiczki pana Fedora Czolchanskoho zalvivcziszie na nieho, is on iemv ziemlv pooral nize posuthvi mohili, a wiseÿ Didosicz, i Vswiczi rzeki sinozathi pokosil i za Swiczei w dubrowi i w lisi skodi iemv czinith. Mi thedi z rosutku naseho buduczi w Zidaczewi w piathok przed Swiathoiv Troiczeiv odeslalismo ich na polie svoliwsÿ im rok po swiathom Petri w poniedelok, ÿ sami isto wijichali y s nami pan Jan z Niedoborowa, pan Jan Swinka [?] ÿ[z] Zelienÿwa, pan Malochsÿ pisar korolewski, pan Dmithr Chodorowski, pan Danilo Zadereweczki, pan Wol-

czko Puceshczycz ÿ inich mnoho wirÿ godnich, ÿ sadil nas pan Iwasko Didosiczki v posuthoji mohili iak storone powodna na pravoie hranicznom i zalowal tham znowv na Fiedora Cholhanskoho o kriwdi wÿse napisanÿ, thedi Fiedor Cżolhanski polozil, przed nami listhÿ hraniczne i dowiod listÿ i starczÿ swoimi i obczimi, is tho iest ziemlia ieho wlasnaia i wedluk listow swoich pol i dubrow, lissow vziwaieth. Mi obacziwssÿ slusnÿ dowod Czolhanskoho i skaralÿ iesmo powudstwo thomv Fedoru Cholhanskohomv y powiodl nas thymi znaky na kotore listÿ vkazal poczawssy od posuthoji mogili dulho s [...][1] as do woroth bilikowskich [!], od woroth poprzek piola [!] prosto k nizniemv thirniv, od nieznieho thirnia poprzek polia chde vpala krasnaia v swieczv rÿku uvod vstzia krasnoi poprzek swiczi wud Swiczi czeres lassÿ ku wawozowi chde przisla werchowina sczo ydet z nize thetherewÿncza z dubrowi wuth [!] thohos vvozu poperek dobrowi ku vstziv Mizvlowu chde vpal v Luzissewu nize thetherewincza, wud thois Luzessewÿ [...][1] pothokom Misulowom as do wiercha, wud wiercha v drisan na vst kadolbicznoho, wod thola poprek lissa v riku Thuri [!] chdie vpal Balinski wod Thurji nyznÿm Balinskim sczo znize ssulnocho okna. Tam ze Iwasko Didosyczki dopieral szie, aby iemv wokno ssolnoie przissuzeno Balinv. A Czolhanski Fedor vkazal list korolia Wladzislawa iz ÿemu korol na ieho wlasnom grunthÿ didicznum dozwolil thoie wukno svlnoie Balinv wuthworilby ku wlasnomu pozilku thego Fedora Cholhanskoho. Mi thedy icho zusthawili przÿ temu ÿ przysudzili yesmo iemu thoie wokno wudluch ieho listv i powiol nas thym ze Balinskim as do viercha, a od wiercha lissom poperek wielkoho pothoka as do rÿkÿ Sÿlkÿ chde vpala w sÿlku znus [!] ssÿlocznaia wielikaia tam zastanowil pan Choiko Czemirz wud szela swoieho Nadiiewa i tham szie skonczila hranicza miedzi dobri didicznimi, tho iest z odnoji storony Czelhani, a z druhoji Didossÿczniy y Bÿlÿkowiczi, y za Lalowiczÿ ÿ za rzicziunu [!] Didosiczi.

Y tham przisiach Fedor Czolhanski, ÿ s nÿm przysiahli — Pawel Nachwadan, Jaczko Moszienczicz, Drahomir Wolodimireczki, Thuthomir Baliczki, Procop Nianivwski, Hrisko Drobiszevicz. Y na tho Fiedor Czolhanski dal pamiethnoie.

A tak mÿ skazaliiesmo Didosziczkomu wiecznoie milczenie, y vcziniliiesmo mezi nÿmÿ wiecznviv hraniczv v wu wthorek po swiathy Petri poczawssy wud possuthoji mohili as do rÿki szilkÿ, sczo nize thich opisanich vrocziscz tho Didosÿczkomv, a ssczo wissei thych znakow y horÿ ssÿlkow po prawei ruczÿ tho k Czolhanom a ssczo po liewuÿ ruczÿ horÿ sÿlkuw tho Chodkowe Czemierowo ku Nadziiowv.

A thak mÿ dlia lepsego swiadcztva kazaliiesmo pieczath nasv przywiesythÿ a themu nassemv listv.

A list pisan i dan w Zidaczewÿ miesiaczia awhusta piathinastÿ den, pod lethÿ narozÿna hospoda nasseho Isus Christa thysiacznoho czothÿrÿsothneho ÿ wthoroho na diesiath litha.

Рук.: AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, t. 85, k. 66—67 zw. Список 1564 р.

Примітка: 1. Одне слово не прочитано.

№ 10

1415 р., березня 13.— Староста Руської землі Іван Срімський встановлює, згідно привілею короля Владислава Яґелли, межу між селами Копистно і Брилинці, що у Перемишльській землі

Грамота писана і видана від імені старости Руської землі Івана Срімського і належить до розряду розмежувальних документів. Йдеться у ній про розмежування земель села Кописна (Копистна), яке на початку XV ст. було спадкоємним маєтком дідичів Захарія, Левка та Малева — землян Перемишльщини (під 1408 р. згадується Копистно як городище: Акты Юго-Западной России.— СПб., 1863.— Т. I.— С. 6) та села Брилинець як королівщини. Поділ земель цих сіл відбувався „подлꙋгъ королева привилꙗ“, а також з погодження „с па^{н}скою радою и съ землꙗ^{н}скою“ і при численних свідках.

Оригінал документа не зберігся. Відома його копія з рукописного конволюта актів документів, так званого „копіярія“ родини Кмітів за XVI—XVII ст. (Biblioteka Instytutu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, N 1251, k. 89—89 zw.).

Текст грамоти писаний кирилицею (стилізований скоропис XVI ст.) зі збереженням правопису української канцелярської мови початку XV ст. На звороті лицевого боку документа є короткий діловодний запис змісту грамоти польською мовою: „Roziechanie abo rozgraniczenie Kopystna od dobr krolewskich in A[nno] 1415“.

Датаційне формулювання документа неповне, подане без одного елемента: не вказане у ньому місце складення і видачі грамоти. Можна лише припускати, аналізуючи зміст документа, що це міг бути Перемишль або котресь із поселень на Перемишльщині. Щодо самого датування і форми його подачі у документі зауваження відсутні.

Немає зауваг і відносно структури грамоти. Вона складається із трьох основних частин, кожна з яких включає відповідного змісту клаузули.

Автентичність документа безсумнівна. Це, зокрема, підтверджують реалії змісту документа, витримана структура, а передусім у клаузулі *свідки* перелік імен осіб.

Публікація документа українською мовою кириличним шрифтом здійснюється вперше.

Во имꙗ бж҃іє.

Иванъ Єримски^{н} старо^{с}та рꙋски^{н} вы^{з}наваю то свои^{м} листѡ^{мъ} · и^{ж} ро^{з}ѣхали єсмо границю · межи брылѣнци а межи копыснѡ^{мъ} во^{з}дрѣвши на господарꙗ нашѡ^{го} королꙗ привилїє и розѣхали єсмо подлꙋгъ королева привилїꙗ и въѣхали єсмо кꙋ копы^{с}нꙋ Єтрꙋчинѵ лꙋкꙋ и мотовищє великоє и малоє по потꙋкъ [!] попере^{к} лѣса кꙋ дорозѣ, то єсмо вѣхали кꙋ копы^{с}нꙋ ты^{м} дѣдичꙋ^{мъ} Захарїи · и Левкови · и Малеви на вѣки и дѣтємъ и^{х} подлꙋгъ [!] королєва привілиꙗ.

А то сꙗ стало и с па^{н}скою радою и съ зе^{м}лꙗ^{н}скою ·

При тѡ^{м} были свѣдци · пн҃ъ Ꙗнꙋшъ примꙋсъ · па^{н} Хо^{д}ко сꙋ^{д}ничъ · пн҃ъ Пєтръ ритєрови^{ч} сꙋдꙗ пере^{м}иски^{н} · па^{н} радко Рыботи^{ц}ки^{н} · Иванко рыботи^{ц}ки^{н} · ива^{н} се^{р}гївичъ · петра^{ш} Кокꙋ^{т}ко бра^{т} єго Иванъ Ходакъ мѣлнꙋвски^{н} · па^{н} Ꙗнꙋшъ Бара^{н}ко и к томѵ было много добры^{х} · им же чес^{т} и вѣра лежи^{т} ·

Да^{н} на средопостїє в сред^{ꙋ} по бжїємъ нарожꙗню а҃ лѣ^{т} и ѵ҃ лѣ^{т} и єі҃ лѣ^{т} · Аминъ ·

Рук.: Biblioteka Instytutu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, N 1251.— K. 89—89 zw. Список XVI ст.

Опубл.: Zbiór dokumentów Małopolskich.— 1970.— Cz. 5.— S. 153—154, N 1264 (транслітерація латинськими літерами).

№ 11

1427 р.— Князь Федір Любартович на прохання Юсипа Гошовського, Юркового сина Микити та Івана Михайловича розглядає скаргу про захоплення „лазів" на ріці Витвиці Негрином Гошовським і признає право власности за останнім

Грамота видана від імені жидачівського князя Федора Любартовича, належить до розряду судних майнових документів. Князь разом „yz naszymy słuchamy y so zemlany [...] sudułу" і встановили право приналежности сторін на землі.

Оригінал документа не зберігся. Про його текст дізнаємось із обляти, уміщеної на прохання Андрія Гошовського в актовій книзі Жидачівського земського суду під датою 16 вересня 1697 р. Заголовок обляти: Oblata decreti super villas Hoszow servientis. Очевидно, це той список, який ліг в основу обляти або є її тогочасною копією (про це говорить ідентична дата і діловодний напис на його звороті). На сьогодні він пошкоджений (ЦДІА України у Львові, ф. 7, оп. 1, кн. 79, арк. 20—21). Паралельно виявлений у фасцикулі інший на окремому аркуші список цього ж документа (ЦДІА України у Львові, ф. 7, оп. 2, кн. 50, арк. 2244). Не виключено, що саме останній виготовлявся на підставі якогось нині невідомого підтвердження документа чи самого кириличного оригіналу. Однак його, правдоподібно, не можна вважати варіантом грамоти. У першому облятованому списку пропущені слова „Pan Jusyp" і „Pan Sawa Boiaryn Kr[...] Mysza. Pan woit Zudaczowski", які є у другому списку. Нетотожність списків, що створювалися в один час і в одному місті, вказує лише на недбале ставлення судових писарів у Жидачеві до своїх обов'язків.

Текст грамоти транслітерований латинськими літерами з кирилиці. Він містить ряд орфоепічних невідповідностей щодо звучання слів і виразів українською мовою. Окремі слова документа піддані полонізації.

Датаційне формулювання неповне. У ньому бракує назви місця складення і видачі документа, а також числа дня і місяця, звичайно вираженого святом церковного календаря. Маємо лише річну дату: „pod Lit Rozdestwa Chrystowa Tysiacza Czeteresta Dwacciet Semoho Lita". Датування документів лише роком не є тут винятковим, воно мало місце в українськомовній дипломатиці XIV—XV ст. (пор.: Розов, № 5, 9, 13 та ін.)

Оригінал грамоти засвідчувався князівською печаткою.

Структура документа класична. Він складається з трьох частин, кожна з яких містить відповідне число клаузул різного смислового навантаження. Вживання у клаузулі *інскрипції* особового займенника „Ja" поряд з використаним „Му" в іншій грамоті одного й того ж експонента (пор. № 9, а також: Розов, № 45, 52, 60) свідчить лише про нестабільність писарських традицій у канцелярії.

Грамота, видана від імені князя Федора Любартовича, не викликає сумнівів щодо своєї автентичности (пор. док. № 9).

Публікується вперше. В основу публікованого тексту покладено облятований список з датою 16 вересня 1697 р. Клаузула *свідки* у ньому доповнена із списку фасцикула.

Ja knias Fedor Lubartowycz czynymy to znamenyto sym naszym [listom] kazdomu dobromu, kto koły nan uzryt iły usłyszyt ieho cztuczy.

A ze pred Nas, y pred naszy słuchy, pred zemlany, Pan Jusyp Hoszowsky, y Jurkow syn Mykyta y Iwan Mychayłowycz y załowały na Nehryła Hoszowskocho, o Tyi Łazy sczosz on sobi rozczynył Łazy na Wytwycy y wyterebył, tochdy my yz naszymy słuchamy y so zemlany mezy nymy tocho dosmotryły y sudyły, y ostawyły esmo Nehryła prawoho, y pry tom Łazi, a onyi Juzyp y Iwan Mychayłowych y Mykyta Jurkowycz ne dobyły, a koł usz ony ne dobyły, tochdy esmy Nehryła odprawyły y

pomocznoie iesmy w necho wziały, a iemu kazały swoich terebezow y swoich Łazow pożywaty, a ony ko iecho Łazom nemaiut nyczoho zan ze na nym ne dobyły.

A pry tym były Swidcy y Sudyi Pan Lenko Starosta Zudaczowskii, Pan Sawa Boiaryn Kr[...] Mysza, Pan woit Zudaczowski[1], Pan Chodko Wołkowycz, Pan Mys Didoszyckiy, Pan Maciy Krechewyckiy y innych dobrych dosyt buło pry tomu.

A k semu naszemu listu na swidoctwo, kazały esmy pryłozyty naszu peczat.

Pod Lit Rozdestwa Chrystowa Tysiacza Czeteresta Dwacciet Semoho Lita.

Рук.: ЦДІА України у Львові, ф. 7, оп. 1, кн. 79, арк. 20—21.

Примітка: 1. Слова „Pan Jusyp“, „Pan Sawa Boiaryn Kr[...] Mysza, Pan woit Zudaczowski“, які підкреслено, внесено із одноаркушної фасцикульної копії документа (Там само.— Оп. 2, кн. 50, арк. 2244).

№ 12

1460 р., квітень. Львів.— Король Казимир Яґелло дозволяє молдавському канцлерові Михайлові та його купцеві Гринькові вільний переїзд **„пресъ ливов до Кракова, с Кракова до Львова або до литвы“** *та вільну торгівлю на території Королівства і наказує у зв'язку з цим усім урядовцям королівської і міської адміністрації не збирати з них мита та не чинити перешкод у дорозі*

Грамота видана від імені польського короля Казимира Яґелли і є спеціальним дозволом на вільний переїзд (ґлейдом) через землі країни у торговельних справах.

Ориґінал документа на сьогодні не відомий. Про його текст дізнаємось з машинописної копії, що була виготовлена 8 вересня 1938 р. (ЦДІА України у Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 478-а). Список створений правдоподібно на підставі ориґіналу. На звороті його (що відображено у копії) був зроблений напис польською мовою зі вставкою трьох слів мовою українською: „List krola Kazimierza Jagiellończyka do Michała kanclerza moldawskiego, którym król pozwala kupcu Гринцу на волыни handel i przejazd w swoyem państwie. List dany we Lwowie w r[oku] 1460“. Зміст цього діловодного напису не повний — у документі йдеться про вільний проїзд і торгівлю двох осіб, **„пана михала и его купца“**. Список тексту документа містить багато помилкових відчитань слів, усі надрядкові літери внесені у рядок без окремого позначення, наявні пропуски. На жаль, не маючи змоги звірити текст, публікуємо його без змін на основі копії.

Виданий документ у Львові **„у патокъ по недели судоным под лѣты бжими тисачем чтырмисты ѯ“**. Формулювання дати року (1460) не викликає застережень, проте число дня і місяць не піддаються однозначному розшифруванню. Неясність випливає з можливого двоякого тлумачення слів **„по недели судоным“**. По-перше, можна вважати, що йдеться про судний, страстний тиждень, де **„паток“** страстного тижня у 1460 р. припадав на 18 квітня. Але чи у даному випадку **„недела“** може означати тиждень? Напевно ні. Недовіру викликає також характер визначення числа дня у даті. Чому вона у цій ситуації не обчислюється писарем за устійненою традицією — від Великодня або називанням днів тижня по-порядку, тим більше що кожний із цих днів має свою назву. По-друге, можливо, за словами **„по недели судомым“** криється „судна“,

„суджених“ (?) неділя. Отже, йдеться про обчислення дати дня і місця за латинським календарем і латинською хронологічною системою свят. „Недѣлѧ судомыхъ“ могла б відповідати другій неділі перед Великоднем або п'ятій великого посту, інакше неділі „Judica“ (Udica me Deus). Отже, п'ятниця цього тижня для 1460 р. за латинським календарем припадала на 9 квітня. Це число дня здається більш переконливим, хоч тут не можна обійтися без застереження щодо засад датування україномовних документів за латинським календарем у тогочасній королівській канцелярії. Тому через невпевненість у правильності розшифрування дати дня і місяця, а також через те, що як перша, так і друга дати припадають на квітень, не вдаємось у деталізацію і датуємо видачу документа квітнем 1460 р.

До оригіналу грамоти була „привѣшена“ королівська печатка.

Структура документа традиційна, тричленна, містить вступний протокол, власне зміст і кінцевий протокол. Кожна з частин включає відповідну кількість клаузул.

Грамота автентична, публікується вперше.

Казимир з бога милости король полскы кнѧзь литовскы· рускы· прускы и иншихъ многихъ земель.

Вызнавамы тым то листомъ которымъ бы было потреби знат посполитим·ѧко узнавши вѣрны службы и уставичны вѣрно службъ которыми урожены михалъ канцлир молдавскыи вѣрныи наш млти и нашеи заслужил любъ быти освѣцености·Єму и его купцеви мита у кролевстви нашем везде заплатити ввыклы. Умыслили [...][1] и отпустити и тым то листом отпущаемъ того пана михала и его купца которого бы ѡ себе скупами живими и мертвими тое здобытки и кторыми коли иншими речами крамными. Скору и шолку и суконъ дорогихъ и з нашими колы ричами послалъ бы то є гринцѣ русина· о заплачень мит нашихъ кторыхъ коли перевозувъ вн[...]ма мы выбавлѣемъ и выпущамы тым то листом таким обычаемъ ажбы пресъ ливов до кракова с кракова до Лвова або до литвы·и где коли бы єхалъ прес панства кролевства нашего тотъ исты купецъ его гринец русин·доброволне и преспечне прес тих то мит и превозув заплаченїѧ ити абы пропущун длѧ чого вам посполитимъ и особнымъ воеводамъ панум мѣст рицером пасаним [...][1] старостомъ державцамъ бургграбѧмъ урѧдникумъ бургмиструмъ дад цимъ присѧжникумъ мѣстъ и мѣсточкъ городувъ замкув звѣдителемъ и тиж друг сторожум митнум и привозумъ· выборцам и всим урѧдникум и подданым королевства нашего приказуемъ остро о вшелкы хотѣчи имѣти·абы пререченого михала и его купца пререченого гринца которого бы от себе послал своими куплъми выше и выписаными кторыми бы коли име чы возваны тое дабытки сукны шолковыми и простыми и скурками·и посполитыхъ речѣ и краму вы прес мѣста замкнены и отворены прес мосты превозы и кторы коли мѣстцъ панствъ нашихъ єхати мешкати и ставати правець и куповаць доброволне и преспечно не рушаючи речи его и тарогу[!] препустите и препустити кажте безъ жадноѥ заплаты мыта и безъ жадного нагабанѧ нѧтѧ [!] або ставленїа отатрыѧчи.

Абы у речахъ его такыхъ то шкоду никтору попадлъ бы и утѣженїѧ под одержанїем ласкы нашеи и инакъ бы есте не учинили тым то листом· тулко до нашеи любости волен тулко до нашеи воли которому листу печатка та є привѣшена.

П҃н оу ливов у пѧток по недели судоным под лѣты б҃жими тисѧчем чтырмисты ѯ.

Рук.: ЦДІА України у Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 478-а. Список 8 вересня 1938. Копія.

Примітка: 1. Так у копії.

№ 13

1463 р.— Грицько Яглищевич зі своєю матір'ю Овдотією і братом Глібом підтверджують у присутності свідків Сенькові Хомековичу продажу кута поля зі садком за п'ять кіп широких грошей

Документ виданий невідомим нині експонентом, правдоподібно, адміністратором волости чи землі, який очолював заодно судово-адміністративний уряд (можливо, на території Полісся чи Підляшшя, про що до певної міри свідчить школа письма документа і пізніше діловодна згадка про литовські гроші) та належить до розряду публічних підтверджень (поквитувань) продажу нерухомостей.

Зберігся оригінал документа, писаний на пергаменті (ЛНБ НАН України, ф. 5 (Оссолінські), оп. 3, спр. 2088, арк. 1). Він, очевидно, є витягом з більшого за обсягом тексту, можливо, нині втраченого протокольного запису. Документ був виданий на руки зацікавленій стороні з метою надання справі правової сили, засвідчений печаткою.

Починається текст із хрисмона (+), що винесений на поле зліва перед текстом. Крім основного тексту на пергаменті є різні діловодні записи про документ. Основні з них зроблені польською мовою: „Roku 6971, to ma rozumieć się od stworzenia świata" (залом пергаменту, XV ст.), „Hrycko Jahliszczewicz z matką swą y bratem przedają kąt Pola za pięć kop szerokich groszy litewskich Senkowi Chomiakowiczowi" (зворотний бік пергаменту, XVII ст.) та інші.

Датаційне формулювання у документі неповне, бракує у ньому назви місця складення і видачі документа, а також дати дня і місяця. Назва місцевости, однак, у витягах із протоколів могла не проставлятися, проте точна дата пропущена (пор. № 4). Щодо формулювання дати року „пи^с в лѣ ѕ҃ц҃о҃а҃ индикта а҃і" немає застережень. Вона подана за старою ерою літочислення і юліанським календарем, розшифровується як 6971 р. і відповідає (-5508) 1463 р. Немає суперечности між вказаним роком і індиктом дати: 11 індикт збігається з 1463 р.

Побудова документа відповідає в основному структурі протокольного запису.

До документа була підвішена на пергаментному пояску печатка, тепер втрачена. Кому вона належала, якій канцелярії чи особі,— невідомо.

Документ автентичний. Публікація його здійснюється вперше, хоч досі він був відомий з літератури (пор.: Inwentarz dyplomatów Zakładu narodowego imienia Ossolińskich, oddz. rękopisów N 2088. Рукопис // ЛНБ НАН України, від. рукописів. Реєстр інвентарних описів, № 7; Dąbkowski P. Archiwum Berechskie Luba-Radzimińskich.— Lwów, 1919.— S. 23.— № 5) і використовувався у науковій літературі (Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.— К., 1977—1978.— Т. 1—2).

+ Се ѧ грицко ѧглищевичь и своею маткою с овдотьею и своимъ братомъ изь глѣбомъ продали есмо паноу сенкоу хомековичю коутъ полѧ ись садкомъ по роудкоу за пѧть копъ широкихъ грошей · вѣчно и непороушно и ко[пцы][1] есмо закопали ·

а при томъ были свѣтки добрыи люде к҃нзь глѣбъ ивановичь · панъ михаило нѧкевичь · панъ нелюбъ панъ игнатко мнѧтиньскин слоуги королевы

ильѧ гоущичь братъ его еско рострасъ и нелѣпко а кнзѧ юрьевь слоуга изь половчи поузило·

а на^д^то есмо и печать свою приложили к семоу нашемоу листоу·

пи^с^ в лѣ^т^ ѕцоа индик^та^ аі·

Рук.: ЛНБ НАН України, ф. 5 (Оссолінські), оп. 3, спр. 2088, арк. I. Оригінал.

Примітка: 1. Місце у тексті продерте, видно чітко лише „ко".

№ 14

1480 р. Корниця.— Пан Іван Каленикович дарує зятеві панові Грицькові Промчейковичеві село Шелвів, що у Волинській землі, з усіми приналежними до нього землями, повинностями та правами

Грамота видана від імені приватної особи, „земѧнина" пана Івана Калениковича і належить до розряду дарчих документів.

Оригінал документа не зберігся. Про його текст дізнаємось зі списку, що внесений Юрієм Корницьким у формі обляти в актову книгу Кременецького земського суду під датою 16 листопада 1609 р. В основу цього списку обляти покладено список грамоти з підтвердного документа (трансумпту) короля Сигізмунда III, виданого у Варшаві 16 квітня 1589 р. (ЦДІА України у Києві, ф. 22, кн. 17, арк. 344 зв.— 345).

Втрачений оригінал грамоти на „ле^п^шую справе^д^ливость" засвідчувався печаткою.

Датаційне формулювання неповне — відсутня дата дня і місяць. На місці цього елемента у тексті обляти є пропуск; очевидно, ця дата не прочитувалася кременецьким копіїстом із підтвердного королівського документа: „А писа^н^ и да^н^ у Ко^р^ници м^с^ца [...] пе^р^шого днѧ в лете^х^ Х^ст^ва рожества ле^т^ тисѧче и чотыриста и ѡс^м^десѧт ле^т^". Із цього елемента дати знаємо тільки те, що документ складався якогось „пе^р^шого" числа.

До оригіналу була підвішена приватна шляхетська печатка експонента.

Грамота засвідчує типову структуру — складається з трьох основних частин, кожна з яких репрезентує зміст різних клаузул.

Автентичність документа безсумнівна, публікується вперше.

Мы па^н^ Ива^н^ Каленикови^ч^ и^з^ де^т^ми своими· з Андрее^м^ и^з^ Ѡле^х^номъ чыни^м^ знаме^ни^то ко^ж^дому до^б^рому наши^м^ листо^м^ нинешни^м^ и на пото^м^ будучы^м^· хто на него посмо^т^ритъ а^л^бо чтучы его услыши^т^ тому кому буде^т^ его потреба·

И^ж^ да^л^ е^с^ми дочку свою за пна Гри^ц^ка Промче^и^ковича и да^л^ есми по не^и^ зѧтю свое^му^ село Ше^л^во^в^ с ты^м^ со вси^м^· што ку тому селу и [!] старода^в^на[1] слу^ш^шае и тягло и^з^ по^л^ми и^з^ ро^л^ѧми и^з^ дубровами и^з^с лесы и^з^ реками и^з^ сеножа^т^ми и^з^ боры <·> и^з^ бо^р^тными· зеленѧми· и^з^ боровыми гоны <·> болоты· ис потоки и з и^н^шими правы и с пожи^т^ками <·> не выменѧючы собе ничого того, што ку Ше^л^вову слушае^т^· а в тое село никому дете^м^ мои^м^ и близки^м^ мои^м^ не уступатисѧ· А да^л^ есми ему ве^ч^не и дете^м^ его и бли^ж^нимъ будучы^м^ по немъ·

Ѧ при то^{м} были све^{т}ки па^{н} Дашко Калениковичъ · а па^{н} Ѳеме^{н} · земѧне ѡстрозкие · а па^{н} Ѳе^{н}ко Ѳтра^{л}ко^{в}ски^{н} · а па^{н} Ꙗ^{н} Жуко^{в}ски^{н} · служебникъ кнѧжа^{т} Ѡстро^{з}кихъ · а па^{н} Чепа^{н} [!] Ра^{з}ѧно^{в}ски^{н} ·

Ѧ на то е^{с}ми да^{л} сво^{н} ли^{ст}, а про ле^{п}шую справе^{д}ливость печа^{т} есми каза^{л} свою привеси^{ти} к сему моему листу.

Ѧ писа^{н} и да^{н} у Ко^{р}ници м^{с}ца [...][2] пе^{р}шого днѧ в лете^{х} Х^{ст}ва рожества ле^{т} тисѧче и чотыриста и ѡ^{см}десѧ^{т} ле^{т} ·

Ѧ писа^{л} писа^{р} кнежа^{т} Ѡстро^{з}ки^{х} Ѳуви^{н}ски^{н}[3]

Рук.: ЦДІА України у Києві, ф. 22, кн. 17, арк. 344 зв.— 345. Список 16 листопада 1609 р.

Примітка. 1. Слово старода^{в}на написано двічі; 2. Далі не заповнене писарем місце; 3. Останнє речення окремо виділене копіїстом в обляті.

З УКРАЇНСЬКОГО ДИПЛОМАТАРІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Про необхідність публікації Українського дипломатарія козацької доби, тобто всього комплексу універсалів, наказів, листів та іншої документації державних мужів і урядовців (дигнітаріїв) — представників центральної та місцевої влади Української держави — Гетьманщини та Запорізької Січі ми вже говорили на 1-й республіканській нараді археографів у грудні 1988 р.[1] *Ще у XIX — на початку XX ст. українські археографи (і не лише українські) провели значну роботу щодо публікації цих документів Української держави, але тоді ще не ставилося питання про створення Українського дипломатарія. Першими українськими істориками, які фактично започаткували систематичну працю у цьому напрямку, були відомі дослідники І. Крип'якевич та І. Бутич, котрі видали корпус документів Богдана Хмельницького у 1961 р.*[2] *На жаль, документи інших гетьманів вивчені значно гірше. Досить сказати, що з 1917 р. в Україні було видано лише поодинокі документи гетьманів — наступників Б. Хмельницького. Цю прогалину ми й прагнемо певною мірою заповнити публікацією 36 документів за 1657—1668 рр., переважна більшість яких (35) вийшла з-під пера українських дигнітаріїв, передовсім гетьманів та полковників. Тут представлені універсали і накази (24 документи), а також листи-накази, листи-скарги, дипломатичне листування (12). Щодо авторства згадані документи діляться таким чином: документи гетьманів та претендентів на гетьманство — 16, у тому числі Юрія Хмельницького — 6, Івана Виговського та Івана Брюховецького — по 4, Івана Безпалого та Петра Дорошенка — по одному; документів представників генеральної старшини, полковників та інших — 19, у тому числі Костянтина Виговського — 4, Василя Золотаренка — 3, Василя Дворецького, Івана Нечая, Григорія Гуляницького — по 2, Якова Скидана, Оникія Силича, Павла Яненка (Яновича), Лазаря Горленка, Остапа Роздайбіди, Василя Обіда (?) — по одному. Крім того, у Додатку вміщено лист ніжинського протопопа Симеона Адамовича. Про значення листа*

---

[1] Мицик Ю. А. Український дипломатарій XVI—XVIII ст. (Документи гетьманів, полковників і кошових Війська Запорізького) // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку.— К., 1988.— С. 36—39. Не менш актуальним є питання про публікацію дипломатарія Кримського ханства. Див.: Мыцык Ю. А. О публикации дипломатария Крымского ханства // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI—XX ст.— Днепропетровск, 1990.— С. 41—50.

[2] Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657 рр.— К., 1961.

цієї особи як історичного джерела буде сказано далі, але зазначимо назрілу потребу видання документів православних ієрархів в Україні, тим більше, що вже виданий корпус документів уніатських ієрархів до XIX ст. включно, і було це зроблено лише завдяки українським історикам з еміґрації та діаспори, які працюють у Ватикані[3].

У нашій статті подано лише частину документів українських диґнітаріїв, виявлених нами під час кверенд у польських архівосховищах. Підбираючи для друку саме цю частину документів, ми враховували не тільки їх значення як джерел та малодоступність польських архівів для істориків з України. По-перше, ці документи стосуються переважно конкретного реґіону України — Сіверщини та ще ряду одних і тих самих монастирів або населених пунктів. По-друге, вони виявлені нами переважно у двох збірниках ориґіналів та копій українських документів, створених у другій половині XVII—XVIII ст. очевидно монастирськими архіваріусами у тому ж реґіоні. У 1858—1860 рр. ці збірники поряд з іншими двадцятьма, де містилися матеріали іншого характеру, були вивезені з Сіверської України до Польщі польським колекціонером Марцином Гожковським. Нині вони зберігаються у відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії наук (далі — Бібліотека ПАН у Кракові) під сиґнатурами 269 та 270[4]. *До речі, на багатьох документах цих збірників у верхньому лівому куті є скорочений напис польською мовою М. Гожковського „Mar. Gorzk.", а часом вказується і дата напису. Вдала систематизація монастирськими архіваріусами документів, що стосуються їхнього або сусіднього монастиря, дають змогу краще уявити розвиток аграрних відносин у Сіверській Україні, передовсім монастирського землеволодіння, встановити хронологію і характер надань їм маєтностей урядом Гетьманщини, критично перевірити окремі дані джерел тощо.*

Зазначимо, що частина матеріалів цих збірок уже була введена до наукового обігу (привілей ніжинського та чернігівського полковника П. Шумейка 1648 р., універсал вірогідного автора літопису Самовидця Р. Ракушки-Романовського 1664 р., три універсали гетьмана І. Мазепи кінця XVII ст.)[5], *деякі, наприклад універсал І. Виговського, котрим чернігівському єпископові Лазареві Барановичу передавався Спасько-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському 1657 р., вже подані нами до друку і тому не були включені до цієї публікації. Окремі документи розглядуваних збірників за іншими списками були видруковані свого часу відомим українським істориком Олександром Лазаревським. Маємо на увазі універсал ніжинського наказного полковника Р. Катіржного*

---

[3] Див. напр.: Epistolae Metropolitarum et Episcoporum. Epistolae Josephi Velamin Rutskyj (1613—1637).— Romae, 1956; Epistolae R. Korsak, A. Sielava, G. Kolenda (1637—1674).— Romae, 1956; Epistolae C. Zochovskyj, L. Zalenskyj, G. Vynnyckyj (1674—1713).— Romae, 1958; Epistolae L. Kiszka, A. Szeptyckyj, F. Hrebnyckyj (1714—1762).— Romae, 1959; Littere episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600—1900).— Vol. 1—3.— Romae, 1972—1974; Litterae Basilianorum in terris Ucrainae et Bielarusjae.— Vol. 1 (1601—1730).— Romae, 1979.

[4] Biblioteka Polskiej Akademji Nauk w Krakowie (далі — Biblioteka PAN w Krakowie, od. rękopisów, N 269, 270. У каталозі, підготовленому Яном Чубком, рукописи М. Гожковського, які потім перейшли у власність польського історика С. Кшижановського, займають номери з 260 по 281. Див.: Czubek J. Katalog rękopisów Akademji Umiejętności w Krakowie.— Kraków, 1906; Dodatek.— Kraków, 1921.

[5] Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.— Днепропетровск, 1984.— С. 75—76; Методические указания к изучению курса „Источниковедение истории СССР".— Днепропетровск, 1984.— С. 20—21; Мицик Ю. А. Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України.— 1991.— № 6.— С. 56—58.

1654 р., універсал-привілей Юрія Хмельницького від 1 лютого (22 січня) 1660 р. на ряд маєтностей жіночому П'ятницькому (св. Параскеви П'ятниці) монастиреві у Чернігові[6].

Крім документів зі згаданих збірок, тут ми публікуємо й листи, виявлені у Головному архіві давніх актів у Варшаві (фонди — Архів Замойських та Архів Радзивілів), а також у Національному музеї у Кракові (через відділ мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві).

Насамперед необхідно звернутися до даних аналізу формуляра опублікованих тут документів, особливо універсалів та наказів. Одразу впадає у вічі разюча подібність формуляра гетьманських і старшинських документів другої половини XVII ст. та формуляра документів, які вийшли з-під пера Б. Хмельницького або його писарів і канцеляристів. Це не є випадковим, оскільки саме Б. Хмельницький став творцем відродженої Української держави у середині XVII ст., а його канцелярія, яка є органічним продовженням канцелярії Коша Запорізької Січі, виробила своєрідні взірці офіційних документів для Генеральної та інших канцелярій Української держави другої половини XVII ст. До того ж ряд гетьманів були не лише сподвижниками Б. Хмельницького, але й брали безпосередню участь у написанні з його волі універсалів, наказів та листів, а часом і власноручно їх писали (І. Виговський). Враховуючи те, що формуляр документів Б. Хмельницького вивчений досить непогано[7]*, обмежимося тут вказівками на загальні риси формуляра документів його наступників та на відмінності між цими формулярами.*

Якщо вести мову про універсали, то для їхнього формуляра характерними є, як і для формуляра універсалів Б. Хмельницького, відсутність ***інвокації, апрекації*** *й виключно рідкісне вживання* ***аренги****. Тепер перейдемо до послідовного розгляду елементів формуляра і клаузул.*

Інтитуляція *майже тотожна з тією, яка вживається в універсалах Б. Хмельницького, особливо з 1654 р., коли при згадці Війська Запорізького з'являється уточнення „его царского величества" (принаймні у більшості документів). Після Переяславського договору 1659 р., коли під тиском Москви було змінено рівноправний характер російсько-українського союзу у невигідний для України бік, коли почала швидко урізуватися вже автономія України у складі Російської імперії, це не могло не вплинути на формуляр документів Української держави і зокрема* ***інтитуляції****. У часи гетьманату І. Брюховецького було додано епітет „пресвітлий" стосовно царя, а для розрізнення козаків, що притримувалися різних зовнішньополітичних орієнтацій, було вжито епітет „вірне" (Військо Запорізьке). Отже, з цього часу* ***інтитуляція*** *гетьманів Лівобережної України набирає дещо іншого вигляду порівняно з* ***інтитуляцією*** *Б. Хмельницького, наприклад: „Іван Бруховецкий, гетман з* ***вірним*** *Войском его царского* ***пресвітлого*** *(виділено нами.—* ***Ю. М.****) величества Запорозким" (док. № 1)*.*

Аналогічні зміни торкнулися й нижчих диґнітаріїв, хоч на правому боці Дніпра бачимо іншу картину. У нашій публікації не представлені універсали

---

[6] Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ... С. 77.

[7] Див.: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. IV. Гетьманські універсали // Записки НТШ.— Т. 147.— Львів, 1927.— С. 55—64; Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.— Днепропетровск, 1983; Мыцык Ю. А. О формуляре универсалов и приказов сподвижников Богдана Хмельницкого // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории.— Днепропетровск, 1985.— С. 107—113.

* Тут і далі в дужках подаються номери документів, які публікуються нижче.

гетьмана П. Тетері (універсал П. Дорошенка ушкоджений в цій частині), але про це яскраво свідчить звернення отамана О. Роздайбіди до наказного гетьмана Правобережної України Григорія Лісницького („гетмане [...] Войска ео кр[олевской] м[и]лости“ (док. № 28). Додамо, що в наведених далі деяких листах відсутні вказівки на царську зверхність над Військом Запорізьким. Туровсько-пінський полковник Костянтин Виговський взагалі не вживав ніяких означень, оскільки цілком підтримував незалежницький курс свого брата гетьмана І. Виговського, а до того ж не бачив потреби згадувати про царя у листах, адресованих не до Москви. Ще цікавішою є справа з незалежницькою ***інтитуляцією*** *прилуцького полковника Л. Горленка (док. № 35). Останній видав свій привілей у лютому 1668 р., тобто якраз тоді, коли на Лівобережній Україні вибухнуло антимосковське повстання, а до того ж й сам І. Брюховецький несподівано узяв його сторону. Варто також звернути увагу на зміни в* ***інтитуляції*** *ніжинських полковників. Якщо в часи Б. Хмельницького (І. Золотаренко), І. Виговського (Г. Гуляницький) та на початку гетьманування Ю. Хмельницького (В. Золотаренко) до їхнього титулу додавалося означення „и всего Сіверу“ (док. № 26, 27, 31), то вже у липні 1660 р. воно було зняте (док. № 32). На наш погляд, це пов'язано з послабленням позицій України у Білорусі та контрнаступом військ Речі Посполитої у тому ж реґіоні.*

Інскрипція*, як і в документах Б. Хмельницького, виглядає складною і примхливою. Найчастіше тут вживається 2-й тип* ***інскрипції*** *(варіанти 1—2, 4), а також особливий варіант цього типу, який починався зі слів „До відомості доносим“ (док. № 17). Тут* ***інскрипція*** *поєднується з* ***промульґацією****. Цілком відсутня інскрипція 1-го, класичного типу („Всім вобец і кожному зособна [...]“). У часи Ю. Хмельницького та І. Брюховецького більш поширеним став 3-й тип інскрипції, який починався безпосередньо зі звернення до адресатів, особливо у формі „Всій старшині і черні“ (док. № 8—10, 14) або „Всему старшому и меншому...“ (док. № 14). Починаючи від І. Безпалого у переліку адресатів могли згадуватися царські воєначальники і взагалі „ратные люди“ (док. № 5, 9). Наприклад, в оборонному універсалі Ю. Хмельницького читаємо: „[...] ратним началним и под началом зостаючим государевым людем [...]“ (док. № 9). В одному з універсалів В. Дворецького коло адресатів звужене до мінімуму (док. № 25), а в універсалі Л. Горленка* ***інскрипція*** *взагалі відсутня (док. № 35).*

Салютація*, яка є винятково рідкісною в універсалах Б. Хмельницького, вживається тут нібито частіше. Вона є в універсалі І. Брюховецького („браті моей милой доброго здоровя міти зичачи“, док. № 14) та універсалі І. Безпалого, хоч і не на звичному місці, а в заключному протоколі, як було прийнято у листах („Затим вас Господу Богу поручаем“, док. № 5).*

В основній частині формуляра зберігається традиція, якщо й вживати ***аренгу****, то у вигляді* ***аренги-нарації****. Промульґація в одних випадках займає звичне місце (док. № 9, 10, 13, 16), а в інших вона виходить на чільне, тобто одразу після* ***інтитуляції*** *(„ознаймуем [...]“), а інколи навіть дублюється. В універсалі І. Безпалого, який відкривається виразом „Ознаймую [...]“, після завершення громіздкої формули знову бачимо: „До відомості доносим [...]“ (док. № 5). Є й рідкісний випадок, коли* ***промульґація*** *поєднується з* ***диспозицією****, як у наказі Г. Гуляницького („[...] ознаймуем. и п. вуйтом приказуем“ (док. № 27) або у листі-наказі (док. № 29).*

Наррація *та її вживання у принципі не відрізняються від формуляра універсалів Б. Хмельницького; звичайно вона починається з виразів „иж хотячи“, „иж видячи“, „поглядаючи на убозство“, „иж мы для роскревеня и помноженя*

хвали Божое" та інших, часом з типових петиціо-прохань про видання універсалу, як-от: „Был предо мною Филун, мелник, и просил нас о потвержене ему от нас виданого писма на млин" (док. № 35) або „прикладал скаргу перед нами [...] игумен з братиею своею" (док. № 25). Нерідко таке прохання є прихованим і починається з посилань на універсали попередників, які необхідно підтвердити, але не вказується, чому саме. Підкреслимо, що такі посилання мають особливу цінність. Так, в універсалі В. Дворецького є покликання на його власні універсали, а також універсали „славное памяти небожчика Хмелницкого" (док. № 25). Дійсно, існує універсал про підтвердження права Троїцькому монастиреві у Козельці на землі, даний Б. Хмельницьким 19 (9) липня 1654 р.[8]*, та універсал самого В. Дворецького від 4 серпня 1660 р. (док. № 24). Є й універсал П. Яненка від 18 травня 1657 р. (док. № 17), але В. Дворецький про нього не згадав, можливо, з політичних міркувань. Справа в тому, що П. Яненко був прихильником І. Виговського, особистого ворога В. Дворецького, а також головним конкурентом у боротьбі за пернач київського полковництва. Він логічно підтверджує посилання у* ***нарративній частині*** *універсалу І. Брюховецького Микільському монастиреві у Макошині на універсали різних ніжинських полковників (док. № 12), бо існує і один з таких універсалів В. Золотаренка (док. № 31). В іншому універсалі І. Брюховецького (док. № 13) є натяк на надання жіночому П'ятницькому монастиреві у Чернігові („антецессорове наши особливый міли взгляд [...]", і його достовірність стверджують наведені у публікації універсали І. Виговського (док. № 1, 3) та Ю. Хмельницького (док. № 8, 9). Найважливішими є дані про існуючі, але незбережені чи невиявлені на сьогодні універсали попередників, особливо Б. Хмельницького. Так, у двох універсалах Ю. Хмельницького (док. № 6, 9) є чітке посилання на привілей „славное памяти небожчика его милости и [...] отца нашего", на основі якого колишньому чернігівському полковникові Іванові Аврамовичу надавалися села Вибли, Брусилів та хутори Боромики, Борки, Кобиляча Голова (док. № 6), та на оборонний привілей Б. Хмельницького П'ятницькому монастиреві (док. № 9).*

Диспозиція, короборація і дата *не мають значних відмінностей порівняно з формуляром універсалів Б. Хмельницького. Серед формул* ***санкції*** *можна вказати на дещо відмінну: „трваючи о ласку нашу войсковую" (док. № 8). І. Безпалий дає тут дозвіл арештовувати свавільників, „звязавши [їх], до нас отсилат" (док. № 5). В. Дворецький у двох своїх універсалах використовує досить рідкісну погрозу грошовою карою і визначає порядок її сплати (док. № 24, 25). В універсалі П. Дорошенка* ***санкція*** *взагалі відсутня, хоч залишена не досить виразна звістка щодо можливих кар („чого всего пан полковник білоцерковський постерегати мает", док. № 16). Такого типу клаузула, хоч і поряд з класичною санкцією „под срокгим каранєм войсковим", є і в універсалі І. Виговського (док. № 1).*

Варто зазначити, що печатки на опублікованих тут документах збереглися дуже погано, і тому лише на деяких з них можна розібрати герб Війська Запорізького, який свідчить про те, що документ походить з гетьманської канцелярії, або ж особисту печатку полковника з його власним гербом. ***Дата*** *є звичайно стандартною. Лише в одному випадку в універсалі Ю. Хмельницького (док. № 6) проставлено дивну дату — „7 генваря 1659 году". Справа в тому, що Ю. Хмельницький тоді ще не був формально гетьманом, і навряд*

[8] Документи Богдана Хмельницького.— № 269.

чи він тоді так відверто заявляв про свої претензії на гетьманську булаву, та ще й у Чигирині. Очевидно, тут звичайна помилка у даті.

Отже, оцінюючи у цілому формуляр згаданих універсалів, слід підкреслити, що він майже тотожний з формуляром універсалів Б. Хмельницького. Однак з'являються уже й деякі нові риси, наприклад, в ***інтитуляції,*** *що особливо помітні в універсалах І. Безпалого та І. Брюховецького.*

Усе вищесказане також стосується й наказів. Тут варто відзначити лише вільнішу побудову формуляра, різноманітне поєднання окремих його клаузул. Зокрема, у двох наказах (док. № 7, 26) послідовність поєднання елементів формуляра виглядає так: ***інтитуляція, інскрипція*** *і т. д., причому наказ Ю. Хмельницького (док. № 7) має ще й пост-скриптум. Наказ Г. Гуляницького (док. № 27) має доволі незвичну побудову:* ***інтитуляція, інскрипція, промульґація, диспозиція, нарація,*** *повторна* ***диспозиція*** *і т. д. Надзвичайно цікавою є побудова документа № 29, який є проміжним різновидом між наказом та листом. Його елементи поєднуються у такій послідовності:* ***інскрипція,*** *поєднана є* ***салютацією, аренга-нарація, промульґація, диспозиція,*** *повторна* ***салютація, дата.***

Завершуючи розгляд універсалів та листів з формального боку, не можна не сказати й про пізніші записи та замітки, зроблені власниками документів, архіваріусами чи іншими особами у другій половині XVII—XIX ст. Вони дозволяють уточнити деякі моменти створення та функціонування документів, реконструювати втрачені через механічні ушкодження деякі важливі елементи тексту (дата й місце створення тощо).

Формуляр листів є значно простішим. На відміну від попередньої категорії джерел, тут майже у кожному документі є ***салютація,*** *нерідко й повторна (у заключному протоколі). У головній* ***нарративній*** *частині є також яскраво виражена* ***диспозиція*** *(док. № 29) або, навпаки, прохання чи скарга (док. № 28), або ж поєднання одного й другого елементів. Серед значних і важливих відмінностей можна вказати на дві, які мають місце тільки у двох документах. У листі Ю. Хмельницького (док. № 11) вжито специфічний підпис-* ***інтитуляцію:*** *„Юрій Федір Венжик Хмельницький, князь малоросійської України і вождь Війська Запорозького". Це не було випадковим. Ю. Хмельницький у той момент був уже турецькою маріонеткою, не міг покликатися ні на яку хоч більш-менш репрезентативну козацьку елекційну раду і тому змушений був вигадувати собі новий титул. Ім'я Федір з'явилося, очевидно, внаслідок помилки польського копіїста, бо тут мало б стояти чернецьке ім'я Юрія Хмельницького — Гедеон. Ім'я Венжик, очевидно, мало б пов'язати, як це робилося і в деяких українських літописах, рід Хмельницьких зі славнозвісним гетьманом запорожців у 30-х рр. XVI ст. Венжиком Хмельницьким. У другому випадку (датум листа К. Виговського від 15 травня 1659 р.) проставлено латинською мовою нижче дати й підпису: „Тетеря писав". Дійсно, Павло Тетеря перебував тоді у Варшаві як керівник українського посольства, відправленого гетьманом І. Виговським на сейм, і логічно, що він взяв участь у написанні листа до гетьманового брата. Можна зауважити також, що листам — дипломатичним посланням, які складають більшість у нашій публікації (цій категорії джерел) притаманні пишномовність, компліментарність стилю. Ця ж обставина вплинула і на вибір мови авторами (К. Виговський, І. Нечай). Листи ж вороже наставлених до потенційного українсько-польського союзу В. Золотаренка та О. Силича були писані кирилицею, і лише копіїст „переклав" їхні послання літерами латинського алфавіту. Таке саме було зроблено і з листом ніжинсь-*

кого протопопа Симеона Адамовича. Він був писаний гарною українською мовою з сіверським акцентом (наприклад, слово „тулько“ замість „тільки“), його автор був, без сумніву, талановитим стилістом. Очевидно, копіїст зняв усі елементи листа, крім наративної частини, яка, власне, й складає його суть. Справа в тому, що цей лист, судячи зі змісту, писався не як приватне, а як публічне послання чи свого роду прокламація, скерована проти можливого союзу гетьмана П. Дорошенка з королем Яном Казимиром (Лист був писаний, очевидно, невдовзі після Андрусівського перемир'я у 1668 р.) С. Адамович був, як відомо, політичним аґентом Москви в Україні і навіть донощиком. Його лист, попри деякі точні зауваги, являє собою своєрідну програму політичного малорусизму і доводить, що корені останнього тягнуться у більш віддалені, ніж звичайно вважають, часи.

Якщо систематизувати усі вищезгадані документи за змістом, то більшість з них — це універсали-привілеї; усього їх 12 (док. № 1—4, 6, 8, 12, 15, 30—32, 35), хоч один з цих документів (док. № 1) не надає конкретної маєтности, а лише затверджує волею гетьмана надання маєтностей, вчинене колишнім чернігівським полковником монастиреві. Далі йдуть так звані „охоронні універсали“, тобто імунітетні, котрі підтверджували права й привілеї феодалів, якими забезпечувалася їхня безпосередня влада над селянами (усього 8 універсалів та 2 накази — док. № 5, 9—10, 13, 16—17, 24—25 та 7, 26). Два з цих документів мають певну специфіку, оскільки розв'язують питання церковно-адміністративного порядку (док. № 10, 16). Окрему категорію універсалів про „послушенство“ селян репрезентує наказ ніжинського полковника Г. Гуляницького (док. № 27). Крім того, один універсал (док. № 14) належить до актів військово-адміністративного характеру — він є по суті військовим наказом, так само, як і лист-наказ (док. № 29). Проминаючи уже згадуваний лист С. Адамовича (док. № 36), усі інші можна віднести до дипломатичного листування, за винятком типової скарги (док. № 28).

Інформація документів, які ми публікуємо, має дуже важливе значення для реконструкції динаміки розвитку монастирського землеволодіння, взагалі соціально-економічних відносин Гетьманщини, проливає світло на деякі моменти військово-політичної та церковної історії України, дає змогу краще розкрити механізм взаємовідносин між центральною та місцевою владами в Українській державі. Ось, наприклад, деякі дані, що стосуються біографій сподвижників Б. Хмельницького. Досі вважалося, що Іван Аврамович був наказним чернігівським полковником у 1659 р. В одному з опублікованих тут універсалів (від 29 листопада 1657 р.) він називається колишнім чернігівським полковником без означення „наказний“ (док. № 1). Залишається припустити, що саме І. Аврамович став чернігівським полковником після смерти відомого Стефана Подобайла у 1654 р. і обіймав цю посаду протягом щонайбільше трьох років. Універсал Ю. Хмельницького стверджує, що І. Аврамович був живий ще у 1660 р. (док. № 6). Інший універсал Ю. Хмельницького (док. № 7) називає ім'я взагалі невідомого київського полковника Івана Якименка (Яхименка), який на той час (січень 1660 р.) уже помер. Привілей І. Брюховецького (док. № 15) був звернений насамперед до генерального підскарбія, тобто до Р. Ракушки-Романовського — вірогідного автора літопису Самовидця.

Листи стосуються переважно дипломатичних контактів, що здійснювалися на рівні полковників, а ця сторінка досі не привертала спеціальної уваги дослідників. Між тим, бачимо, наприклад, як турово-пинський полковник К. Виговський (згадаймо, до речі, про Турово-Пинське князівство часів Київської

Руси) налагоджує контакти з таким визначним діячем у політичному житті Речі Посполитої, як Богуслав Радзивіл (1620—1669 рр.), відомий своїми опозиційними діями щодо короля Яна Казимира в роки „потопу". На той час Б. Радзивіл був губернатором королівської Прусії, тому листи К. Виговського дають додатковий матеріал до історії українсько-німецьких взаємин. Цікаво, що К. Виговський згадує про прихильність Радзивілів до „народу руського" (док. № 21). Дійсно, дядько Богуслава Криштоф II Радзивіл, будучи одним з вождів протестантської опозиції у Речі Посполитій у першій чверті XVII ст., прагнув налагодити міцний союз з Військом Запорізьким та Православною Церквою, щоб послабити, а далі і повалити короля Сиґізмунда III. Врешті, навіть окремі деталі стають у пригоді дослідникові історії України. Так, універсал І. Безпалого, важливий уже сам по собі, до того ж з ориґінальним підписом автора, стверджує достовірність пізнішого напису на відомому універсалі Б. Хмельницького Густинському монастиреві від 25 (15) травня 1655 р., а саме: „Оборона монастира і всіх его добр гетманов Хмельницкого і Безпалого і гетманихи Хмелницкой і князя Трубецкого"[9]*. Дійсно, на сьогодні відомий унікальний наказ Ганни Хмельницької Густинському монастиреві від 1 серпня (22 липня) 1655 р.*[10]*, який, до речі, знаходиться в уже згадуваній збірці Бібліотеки ПАН у Кракові (№ 270, арк. 5). Тепер публікується універсал І. Безпалого, в наративній частині якого згадується про князя О. Трубецького, котрий тоді ж, очевидно, видав свою жалувану грамоту монастиреві.*

При публікації українських текстів, писаних кирилицею, ми виходили з правил, розроблених в Інституті Української археографії НАН України, які передбачають відтворення літер „ять", „омега", „іжиця", „твердий знак", за винятком „кси" та „пси". Звук „і" передається у сучасному написанні, а фрикативний звук „г" переданий сполученням „кг". Надрядкові знаки та ліґатури на позначення буквосполучень -ст, -го внесені у рядок і набрані курсивом, титли збережені і не розкриваються. При публікації польськомовних текстів ми покладалися на інструкцію, розроблену Інститутом історії ПАН у 1953 р.[11] *Однак при публікації українськомовних текстів, записаних літерами латинського алфавіту (Док. № 33, 34, 36), передано всі особливості ориґіналу. Розділові знаки розставлені відповідно до вимог сучасної пунктуації.*

Юрій МИЦИК

[9] Документи Богдана Хмельницького.— № 311.

[10] Кревецький І. Універсал Ганни Хмельницької // Записки НТШ.— Львів, 1906.— Т. 69.— С. 167—168.

[11] Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku.— Wrocław, 1953.

ДОДАТОК

№ 1

1657, листопада 29 (19).— Чигирин.— Універсал гетьмана Івана Виговського, який підтверджує надання колишнім чернігівським полковником Іваном Аврамовичем маєтностей П'ятницькому монастиреві у Чернігові

Іωан Выговский, гетман з Войском его цар· вел· Запорозким.

Ѡзнаймуем симь нашим писанємь кождому, кому о том вѣдати належит, меновитє всєй старшинѣ и черни Войска єго цар· вел· Запорозког, а особливе пну полковникови чернѣговскому, асаулом, сотником и всєму товариству в том же полку знайдуючомуся, тудеж атаманови, вуйтови, мещаном и всєму посполству чернѣговскому и вшеляког стану и кондиции людем, котории тилко будет тоє писанє наше показано будет, ижь що надал пань Іван Аврамович, полковник бивший чернѣговский, футоровь три, то єст Мохнетин[1], Єновку и Катулку на мунастир своєй Парасковии чернѣговски й, теды и мы оноє наданє ствердивши и цалє тыє футоры вышьменованыє зо всѣми приналежностями на оный монастыр привернувши, и мѣти хочем и сурово приказуем, аби нихто з старшини и черни и всєг посполства вь уживаню тих футоровь законницам вышреченог монастира найменшоє кривди и перешкоды чинит и трудности задават нє важился под срокгым каранем войсковым, чог всєг пан Ѡникий Силич, полковник чернѣговский, постерегати маєт, жебы кривди оним ни ωд ког не дѣялася, иначей не чинячи.

Дан в Чигирину дня 19 ноєврия року 1657.

Іωанъ Выговский, р[укою].

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 270, ark. 18. Оригінал, засвідчений військовою печаткою. Запис на звороті іншим почерком кінця XVII ст.: „Іωана Виговьского, гетьмана листь на наданє ωт пана Івана Аврамовича маєтностей трох монастирови стом Пятьницкому".

№ 2

1658, лютого 9 (січня 30).— Чигирин.— Універсал-привілей гетьмана Івана Виговського на маєтності Петропавлівському монастиреві у Глухові[2]

Іωань Выговский, гетман з Войском его цар· вел· Запорозким.

Ѡзнаймуем сымь нашим писанємь кождому, кому о том вѣдати належит, а меновитє всєй старшинѣ и черни Войска єго цар· вел· Запорозког, а особливе пну полковникови нѣжинскому, сотником, атаманомь и всєй черни в том же полку знайдуючойся, ижь мы, поглядаючи

на убозство велебног *ѡтц*а Уриила Івановича, ігумена монастира ст*ы*х Верховных апстль Петра и Павла глуховског и братию, при н*е*м та*м* *ж*е зостаючую, также и на щоде*нн*ие *их* працы, котория за нас и все Войско Запорожское Гсда Бга блгаю*т*, чого и дал*е*й по ных жадаючи, казалисмо им для выживеня за одпущение грѣховь нашых двѣ селцѣ Холопковь и Баниче, туде*ж* млынокь Стрелницкий на рецѣ Клевенѣ стоячы*й*, о чымь кажды*й* вѣдаючи, абы з старшины и черни найменшое кривди и перешкоды вь уживаню тых селе*ц* и млинка, вишьречоному ѡ*т*цу ігуменови монастыра Глуховъског и братии его законникомь чини*ты* и трудности задава*т* не важился и до пожитку *им* належных з т*их* селец и млинка приходячих, не вт*ру*ча*лся*, сурово приказуе*м*; также обиватель т*их* селець никому, ти*лк*о ѡны*м* законнико*м*, послушными, аби были и повынност звычайную о*т*давали, счо иначе*й*, абы не было под срокгы*м* каране*м* войсковы*м*.

Да*н* в Чигиринѣ дня 30 генваря року 1658.

Іѡань Выговский.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, № 270, ark. 10. Оригінал, засвідчений військовою печаткою. Запис на звороті тією ж рукою: „На двѣ селѣ Холопковь и Баныч*ы* и на млынь Стрелницкий, стоячий на речце Клевень. Данный сей унѣверсаль ѡ*т*· велмож· его мил· пна Ивана Виговског· ге*т*мана Войска его црског. прес. вел. Запор. мнстрови глуховскому с по*т*верженемь“; Запис іншою рукою кінця XVII ст.: „40 лѣть и два роки ге*т*. Іѡань Вигов. ге*т*. унѣ. З за ігумена Уриила Івановича Даный“, „Виговского“.

№ 3

1658, червня 27 (17).— Чигирин.— Охоронний універсал гетьмана Івана Виговського жіночому П'ятницькому монастиреві у Чернігові[4]

Іѡань Выговский, гетма*н*, з Войско*м* его цар· вел· Запорозки*м*.

Ѡзнаймуе*м* сы*м* писане*м* нашы*м* вс*е*й старшинѣ и черни Войска его цар· вел· Запорозкого, а ѡсобливе пну полковниковѣ чернѣговскому, асаулом, сотником и всему старшому и меншому товариству в полку его знайдуючомуся, атаманови, войтови, бурмистро*м*, мещано*м*, и посполству в Чернѣговѣ будучому, и кождому, кому то*л*ко ѡказано буде*т*, ижь мы, поглядыючы на убозство монастира, яко новофундованог, стои великомученици Парасковиі чернѣговской, а до тог, жебы и хвала Бжая з блгтю за нас и все войско его цар· вел· Запорозское, не уставала в той обители, надалисмо для выживеня велебной вь Бгу госпожѣ Анастасии, ігумении монастира вы*ш* помененог и при н*е*й знайдуючимся инокиня*м*, час*т* належную на*м* в млынку при футорах того *ж* монастира на рецѣ Белоусѣ стоячо*м*. О чо*м* кажды*й* вѣдаючы, абы з старшини черни и аре*н*даров наменшое кривды и перешкоды в уживаню и одбираню розмѣру тог млы*н*ка, на нас приходячог, Госпожѣ игумении и о*д* ее зосланному чини*т* и трудности задава*т* не важи*лся* по*д* срокги*м* войскови*м* каране*м*, иначе*й*, абы [небы]ло.

Дан в Чигиринѣ дня 17 июня рок 1658.
Іωань Выговский.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 270, ark. 20. Оригінал, засвідчений особистим підписом І. Виговського і печаткою Війська Запорізького. Записи на звороті двома почерками кінця XVII ст.: „Унѣверсаль видана Виговского на част мелницкую на Белоусѣ ωборонный"; „1658 d. 17 юня".

№ 4

1658, липня 7 (червня 27).— Чигирин.— Універсал-привілей гетьмана Івана Виговського Троїцькому монастиреві у Козельці на маєтність село Бурки

Іωань Выговский гетман з Войском его цар· вел· Запорозким. Ѡз наймуемь сымь писанем нашим кождому, кому о том вѣдати належит, а меновите пну полковникови киевскому[5], асаулом, сотником, атаманом и всему старшому и меншому товариству Войска его цар· вел· Запорозкого и всѣмь обивателем бурковским и вшелякое кондиции людем, которым бы толко показано было, ижь мы для роскревеня и помноженя хвали Бжое конферовалисмо село Бурки[6] зо всѣми приналежностями до того села належачими на монастир стой Тройци козелский новофундуючыйся з побожности нашое, жебы такь за нас, яко и все Войско Запорозкое Гсда Бга велебный отць игумень з братиею своею иноками блгал, о чим кождый вѣдаючы, аби з старшини и черни и всего посполства найменшое кривды и перешкоди в завѣдованю ωного села Борок ωтцу ігуменови чинит и трудности задават не важился, также и всѣхь належных до села Борок здавна и тепер належних, яко то лѣса и инних кгрунтов спокойне уживат не зборонял, пилно и сурово приказуем. Ѡбиватели теж бурковские послушними ωтцу ігуменови монастира козелског и высланому ωд его мают бити, бо иначей кгди би кто волѣ нашой противным был и в завѣдованю оного села шкоду и трудност такую задавал, любо зъ обивателей борковских непослушним хотѣл бити, таковых кождых за найменшою скаргою срокго од нас караний будет, иначей не чинячи.

Дан в Чигиринѣ дня 27 іюня року 1658.
Іωанъ Выговский.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 270, ark. 21. Оригінал, засвідчений печаткою Війська Запорізького. Запис на звороті іншим почерком початку XVIII ст.: „Право на Бурки ωт гет. п. І. Виговского"; „На Бурки". Запис унизу іншим почерком кінця XVII ст.: „По (...)* села Борок кон[фе]дерован на монастир козелский".

---

* Одне слово написано нерозбірливо.

№ 5

1659, вересня 23 (13).— Табір в Оленівці.— Охоронний універсал претендента на гетьманську булаву Івана Безпалого Густинському монастиреві[7]

Іωан Безпалий, гетманъ з Войском цр· вел· Запорожским. Ѡзнаймуемъ сим уневерсалом ншим кождому, кому толко ω том вѣдати належит, а меновите полковникомъ, асаулом, сотникомѣ, атаманом и всей старшинѣ и черни Войска его цр· вел· Запорожского и всѣмъ началним его црского вел· ратним людемъ.

До вѣдомости доносим, иж бувалы [?] в нас, в таборѣ, в Войску ншим Запор. велебний воіеромонасех ωтць Иесифъ, игуменъ монастира Густынского, присягу потвердил его цр· вел· пред его мл, бояриноm и намѣсником рязанским, князем и воеводою гсдномь Алексѣем Никитичем Трубецким, просил насъ ω ωборонний уневерсал для чег даем сей ншъ уневерсал мѣсцу стому монастиревѣ Густинскому, абы найменшой кривди нѣ ωт кого не было. Вам полковникам и всей старшинѣ под горлом приказуемъ сурове, такъ мѣсцу стому монастиревѣ, а всѣм монастирским маетностям. А кгди бы мѣл хто бити упартимъ и своеволно якуюколвек найменшую важил би ся чинит велебному ωтцу игуменови, позволяемъ и всей братѣ, поймавши такових своеволников, звязавшы, до насъ ωтсилат; повторе вас всеей старшинѣ и чернѣ приказавши, ижбы иначей не было. Кром сего приказу ншего под каранъемъ срокгимъ войсковым. Затим вас Гсду Бгу поручаем.

Дат с табору з Оленовки[8], сентебра 18 дня 1659 року.

Іωанъ Безпалый, рука власна.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 270, ark. 44. Оригінал, засвідчений особистим підписом І. Безпалого та військовою печаткою.

№ 6

1659, січня 17 (7).— Чигирин.— Універсал-привілей гетьмана Юрія Хмельницького на ряд маєтностей Іванові Аврамовичу

Юрый Хмелницъкий, гетман з Войском его царского величества Запорозкимъ.

Ѡзнаймуем симь писанемь нашим кождому, кому ω том вѣдат належит, а меновѣте пномь полковникомь, ясауломь, сотникомь, атаманомь и всей старшинѣ и черни Войска его цар· величества Запорозкаго и инымь всякого стану людем, ижь мы, прихиляючисе до листу славное памяти небожчика его млсти и на ωтца ншего, пну Іванови Аврамовичови на село Выбли[9], Брусиловь и на хуторы, называемые Боромики, Борки и Кобылію Голову з кгруньтами, сеножатми, пасеками, ωзерами, затонами из перевозомь Выбелским на рецѣ Деснѣ будучим, даного помененаго пна Ивана Аврамовича при вышьписаныхь селах и хуторах, также и при перевозѣ Выбелском цале заховуем и лист небозчиковский

ствержаем, приказуючи, абы п. полковник черниговский и иншія всякіє особы, в том всємь пну Иванови Аврамовичови найменьшою перешькодою нє быль, тоє варуючи, абы з помененог перевозу на монастир стоє великомученици Парасковеи черниговской через руки п. Ивана Аврамовича грошы доходили, такьже и з млына єго власнаго в Сєднєвѣ будучог двѣ мѣротцы на нас приходячие, ѡному даруємь, на що для лѣпшой твердости и сєє писаньє помененому п. Иванови Аврамовичови далисмо.

Дань в Чигиринѣ дня 7 генваря 1659 году.

Юрий Хмелницкий, рукою власною.

Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 270, ark. 15. Тогочасна копія. Записи, зроблені рукою копіїста: „Конфѣрмація на Выбли п. Иванови Аврамовичовѣ", „Унѣверсал Юрія Хмелницкого пану Іванович Аврамовичовѣ на маєтности 1659 года". Запис пізнішого часу іншим почерком: „Оного унєверсала с копиі копия в коммисиі сочиненая, в полку Черниговскомь генералнои ревизиі списана и в опись под литерою „А" приложена генваря 3 дня 1767 году", „Подполковникь" [...]*. Угорі зліва є запис середини XIX ст.: „Mar. Gorz. 1858 г."

№ 7

1660, січень.— Чигирин.— Наказ гетьмана Юрія Хмельницького остерському сотникові

Юрый Хмелницкий, гетмань з Войском єго цар· вел· Запорозскимь.

Пане сотнику устерский!

Видячи (?) мы, же здавна [...]* ѡзера, до Муравска[10] належачие, отнял был небожчик Іван Якименко, полковник киевский не слушне под себе подьбиль; себѣ єго ж наслѣдуючи, тыєж ѡзера привлащаешь. Зачим мы, взявши слушний довод, пилно приказуєм, абий ѡт того часу жадною мѣрою в преречонние ѡзера не втручался им поменеьым законником монастыра Софѣйского в той мѣрѣ не чинил перешкоды под неласкою ншею и срокгым войсковим каранем.

Дан в Чигиринѣ дня [...]* януария року 1660-го.

Юрый Хмелницкий, рукою.

До того, абы перевоз, который небожчик Яхименко ѡтнял был, жебы тым же законником поверненый был им, нѣхто их болше не затрудняль.

Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 270, ark. 18. Оригінал, засвідчений військовою печаткою і особистим підписом Ю. Хмельницького. Запис унизу іншим почерком: „До сотника устрског, абы в поля чернецкие не втручался". Запис на звороті: „Софѣйскому мнсту на озера Мосаскіє и на перевоз. 1660. Унѣверсал".

* Фрагмент тексту втрачено.

№ 8

1660, січня 23.— Чигирин.— Універсал-привілей гетьмана Юрія Хмельницького на будування келій монастиреві св. Параскевії у Чернігові

Юрый Хмелницкий, гетмань з Войскомь его црског· вел· Запорозскимь.

Всєй старшинѣ и черни Войска его црског· вел· Запорозког и кождому, кому толко о том вѣдати належить, а меновите п. полковниковѣ чернѣговскому, сотником и атаманом тамошнымь, іжь мы для пмноженя хвалы Бжей законницамь стых Параскевей монастыра чернѣговског нововофундованог на будоване целѣ позволилисмо дво рокь збирати в Рудках, ихь же маєтности. Пилно теды жадаємь и приказуємь, абы им тог нѣхто нє зборонял и нє перешкожал трваючи ѡласку нашу войсковую.

З Чигирина дня 23 јануарія року 1660.

Юрый Хмелницкий рука власна.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 270, ark. 12. Оригінал, засвідчений особистим підписом Ю. Хмельницького і військовою печаткою. Запис справа внизу іншим почерком: „На строителство с села Рудки[11] на 2 года на будоване целий черницам чернѣговскимь". Запис на звороті почерком XVII ст.: „Юрія Хмелниц. подлинный унѣверсал на будоване целый" року 1660". Запис угорі зліва почерком XIX ст.: „Mar. Gorz. r. 1660".

№ 9

1660, лютого 2 (січня 23).— Чигирин.— Охоронний універсал гетьмана Юрія Хмельницького жіночому П'ятницькому монастиреві у Чернігові

Юрый Хмелницкий, гетманъ зъ Войском его цар· вел· Запороз.

Всєй старшинѣ и черни Войска его цар· велич· Запорозкого, так теж ратним началним и под началом зостаючим гсдрвым людем и кому толко ѡ томь вѣдати належит доносим до вѣдомости, иж яко небожчик родычъ ншъ ѡсобливый мѣлъ възгляд на законницъ монастира чернѣговского стых Пятницъ, так и мы, вѣдаючи, же за нас и все Войско его цар· вел· Запорозкое пред маєстатом Бга Всемогущого з поволанія своего млтвы вставичніе проливають, нашим ѡных унѣверсаломъ ѡбвароваłисмо, пилно их млстей ратных началных и под началом зостаючих людей гсдрских, жадаючи, абы подданим, прречоному монастыреви черниговскому стых Пятницъ наданым, жадного насилія проездами, наездами, мимоездами, ночлѣгами, становисками, попасами, подвод и стацій вытяганем и найменшими долегливостями не чинили. А хто бы зъ старшого и меншого, Войска его цар· вел· Запорозкого, товариства мѣлъ сщо сщо сей виразной волѣ ншой выкрочити, таковых кождый на [...]*, яко святокрадца будет з найменшим скарги донесенем караний.

Дат въ Чигиринѣ дня 23 януар. 1660.

Юрый Хмелницкий, рука власна.

Biblioteka PAN w Warszawie, odz. rękopisów, N 270, ark. 16. Оригінал, засвідчений особистим підписом Ю. Хмельницького та військовою печаткою. Записи справа внизу почерком другої половини XVII ст.: „Законницам чернѣговским шборонный" та „1660 21 Stycznia". Запис на звороті почерком другої половини XVII ст.: „шборонный черницам чернѣговским на маетности Юрія Хмелницкого".

№ 10

1662, травень.— Чигирин.— Охоронний універсал гетьмана Юрія Хмельницького коростишівському протопопові

Юрый Хмелницкий, гетман з Войскомь его црског вел· Запорозкимь.

Всей старшине и черни Войска его црског вел· Запорозког и кождому, кому ш том вѣдати належит, а меновите п. полковниковѣ коростешовскому и всему товариству тамошнему ознаймуем ивши, іжь мы хотячи духовенство при власных правахь духовных заховати, пилно приказуемь, абы нѣхто зь старшины и черни Войска его црског вел· Запоро и всяког стану людей, а меновите п. полковникь бѣлоцерковский[12], сотникь и атаман и войть коростешовский штцу протопопѣ коростышовскому в справахь и судах дховныхь не перешкожал и не втручался неналежне, але он сам з духовенством своим дховне дховных и свѣцкихь в справах належней судиль, якобы болшь до нас в том нѣ на ког не доходила скарга, за що кождый шт нас будеть караный.

З Чигрына дня [...]* маия рок 1662.

Юрый Хмелницкий, рукою власною.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 270, ark. 13. Оригінал, засвідчений особистим підписом Ю. Хмельницького та військовою печаткою. Внизу справа запис: „Штцу протопопѣ коростешовскому, жебы ся козаки в права их не втручали". Запис на звороті тим же почерком: „Штцу протопопѣ коростешовскому".

№ 11

1678, червня 15 (5).— Бендери (Тягиня).— Лист гетьмана Юрія Хмельницького до короля Речі Посполитої Яна Собєського[13]

Najaśniejszy i najpoteżniejszy krolu polski i wielki ksiaże litewski i innych ksiestw wielce najaśniejszy dzierżawiec!

Najaśniejszy majestat wkrmci pozdrowiany długołetwym panowaniem na Krółewstwie Polskim i szcześliwym Korony podwyszeniem; przy tym z woli i roskazania tureckiego najaśniejszego i niezwycieżonego cesarza tureckiego, pana naszego miłościwego, i wszystkiej prześwietnej Porty Otomańskiej, do najaśniejszego majestatu Waszej kr. mści te nasze pisanie zpowolnośćia przyjaźni naszej przesyłamy przez naszego pana pułkownika bracławskiego Hubara, nasze proźby wnoszać do waszego majestatu

* Дата дня не відчитується.

królewskiej miłości, iż co z woli Boga Wszechmogacego, w Trojcy świetej jedyny przebywajacego, postawione pacta były pod Żurawnem miedzy tym najjaśniejszym monarcha cesarzem tureckim, panem n.mym i monarcha najaśniejszym mtem w.kr. mci o to i teraz umyślnie upraszamy i posyłamy do majestatu w.k.mci, żadajac nierozerwanego pokoju, światobliwych i tych pact bez krwi dalszego rozlania, to jest z Kalnika i Niemirowa o zwiedzienie prosili, a zostawieniewszy wszystkie miasta, wsi do tegoż pułku kalnickiego, nam nałeżyte, w possesia puścić najaśniejszy majwstat w.kr.mci pozwolić racz; i gdyżkołwiek prositia w Ukrainie naszej w.k.mci zostaja, oprócz Pawołocz i Białej Cerkwi, tak też i rzadcy i comendanci i innych miasteczek i z wsi, aby sprowadzeni byli, gdyż i ten najaśniejszemu cesarzowi, panu n(aszem)u m(iłościwem)u, na tych pactych wielmożny je.m.p.wda chełmiński podpisał sie na sprowadzenie tych presidi, o czym majestat w.kr.mści bardzo dobrze wiedzieć raczysz, a naszego pana posła, nie bawiacy, o powróceniu z decłaratiej majestatów kr.mci wielce upraszamy. Zatym mtowi w. k. mci życzliwym zostajemy przyjaciełem.

Jerzy Fedor Weżyk Chmielnicki, kniaz małoruskiej Ukrainy i wodz Wojska Zaporoskiego.

Z taboru zpod Bender alias z Tehini d. 5 juny 1678.

Archiwum Gluwne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie). Archiwum Radziwiłłów, odz. II, N 1657. Копія. Копіїст поставив у даті також цифру „15", прагнучи, очевидно, датувати листа і за новим стилем.

Переклад

Найясніший і наймогутніший королю польський і великий князь литовський і інших князівств вельми найясніший державець!

Найясніший маєстат в. кор. м. відзначений довголітнім пануванням на польському королівстві і щасливим вивищенням Корони. При цьому з волі та наказу найяснішого та незвитяжоного турецького султана, нашого милостивого пана, і всієї найблискучішої Отоманської Порти, до найяснішого маєстату вашої кор. м. цей наш лист з послугами нашої приязні посилаємо через нашого пана полковника брацлавського Губара; вносячи наші прохання до вашого маєстату королівської милості: як з Волі Всемогутнього Бога, єдиному у святій Троїці, були під Журавном укладені пакти між цим найяснішим монархою турецьким султаном, паном нашим милостивим, монархом найяснішим милостивим, в. к. м., про і тепер спеціально просимо. Посилаємо до маєстату в. к. м., жадаючи непорушного миру, цих святобливих пактів (додержання) без подальшого кровопролиття, тобто просимо про виведення (військ Речі Посполитої) з Кальника й Немирова, щоб найясніший маєстат в. к. м. зволив дозволити дати нам в посесію всі міста й села до цього ж полку кальницького й нам належні; а де ще є в нашій Україні залоги в. к. м., крім Паволочі й Білої Церкви, а також радці й коменданти з інших містечок та сел, аби були виведені. Адже і на цих статтях вельможний й. м. п. воєвода холмський підписався,

щоб вивели ці залоги, про що маєстат в. к. м. добре зволиш знати. Дуже просимо про це і про те, щоб нашого посла, не затримуючи, відпустили з декларацією маєстату в.к.м. Затим милостивому (?) в.к.м. зичливим залишаючися приятелем

Юрій Федір Венжик Хмельницький,
князь малоросійської України
і вождь Війська Запорозького.

З табору з-під Бендер або з Тягині дня 5 червня 1678.

№ 12

1663, липня 13 (3).— Табір під Переяславом.— Універсал-привілей гетьмана Івана Брюховецького Макошинському монастиреві на володіння млином та озерами Риботинськими, Саховськими і Змітновськими

Івань Бруховецкий, гетман з вѣрним Войскомь его црског прес. величества Запорозкимь.

Ѡзънаймуем симь писанями нашимь кождому, кому бы того вѣдати было потреба, а меновите пном полковником, асаулом, сотником, атаманом и всему товариству старшинѣ и черни Войска вѣрног его цркого прес. величества Запорозког, а ѡсобливе пну полковникови сосницкому до вѣдомости в. мстем доносим, иж видячи мы унѣверъсали, наданье ѡт полковьниковь розних, в Нѣжине на врядах зостаючих, мѣстцу святому, манастыреви Макошинскому, чесному гсдну ѡтцу Виктору Бублицовичу, игуммену из братиею, то ест двѣ мѣрочки на нас належачие с каменей двох у млинѣ Чалог, на греблѣ сосницкой на рецѣ Убеди стоячом, треть (?), же и ступню в том же млѣни коло, а ѡсобливе до того ж манастира ѡзера надание, то ест Работинские, Саховские и Змѣтновьские и зо всѣми тонями и уходами, якь пред теми часи зоставали для виживленя им спокойног надали и писанями своимь ствердили. За чым и мы, не уймуючи того нѣчого, из тихь всѣхь пожитковь владзи нашое надаемь, и симь писанями стверждаемь, абы в том нашом наданю, якож вишей поменило, влсномы (?) гсдну ѡтцу Виктору, игумену макошинскому из братиею того ж монастыра святог тамь в млинѣ наданом, в ѡзерах жадно, фбы (?) найменшое кривди и перешкоды ѡт розных полковников и сотников, тамь зостаючих, не поносили, але, яко найспокойнѣй того всег заживали, а то для тог, абы ѡфѣра безкровная за нас и за все Войско Запорозкое у престола Бжого ѡтправована била; а если бы мимо сей унѣверсал нашь и найменшую кривду учинил, теди скоро за доношенемь до нас скарги и найменшой, таковых сурово горлом карати без ѡдпусту ѡбецуемь, що иначей абы не было под ласкою нашею и на противляючихсе срокгим каранем войсковим.

Писан в таборѣ под Переяславлем мця іюля 3 дня року 1663.

Іванъ Бруховецкий звышьменованый гетмань.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 270, ark. 34. Оригінал, засвідчений особистим підписом І. Брюховецького та військовою печаткою. Запис на звороті іншим почерком кінця XVII ст.: „Унѣверсал Бруховецкого на млин и west Работенские, Сохатовские и Змѣ[тновские] а млинь Чалого на гребли сосниц[кой], даний вь году 1663".

№ 13

1663, серпня 15 (5). Табір під Переяславом.— Охоронний універсал гетьмана Івана Брюховецького жіночому монастиреві св. П'ятниці у Чернігові

Іван Бруховецкий, гетман зъ вѣрным Войском его пресвѣтлог величества Запорозским.

Всей старъшинѣ и черни вѣрног Войска его пресвѣтлог црског величества Запорозког, также ратным началным и подначалным гсдрвым людем и кому толко о том вѣдати належитъ, доносим до вѣдомости, иж яко анътецессорове наши особливый мѣли вѣзглядъ на законницъ манастыра черънѣговског стых П'ятниц, так и мы, вѣдаючи, же на нас и все Войско его пресвѣ· црског вел· Запорозкое пред маестатом Бга Всемогущаг з поволанъя своег млтвы уставичные проливают, нашим оным унѣверсалом обваровалисмо пилно их млстей ратных началъных и подначалом зостаючих людей гдрских жадаючи, а подданым пререченному манастыреви чернѣговскому стих Пятницъ наданых, жадног насилия проездами, наездами, мимоездами, ночлѣгами, становисками, попасами, подводъ и стаций витяганем зъ найменшими долегливостями не чи[ни]ли. А хто бы зъ старъшог и меншог Войска его цр. вел· Запороз· товариства мѣл счо сей выразной воли нашой выкрочити, таковий каждый на горлѣ, яко с[вя]токрадца будет за найменший скаръги донесенем караный.

Дан въ таборѣ под Переяславлем авъгуста 5 1663.

Іванъ Бруховецкий зъвышъменованый гетманъ.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 270, ark. 32. Оригінал, засвідчений особистим підписом І. Брюховецького та військовою печаткою. Запис унизу справа іншим почерком кінця XVII — початку XVIII ст.: „Законницам чернѣговьским оборонный". Записи іншими почерками кінця XVII — початку XVIII ст. на звороті: „Универсал оборонный законницам манастыра Пятницкого чернѣговского Івана Бруховецкого подлинный", „Року 1663".

№ 14

1665, лютого 12 (2).— Канів.— Універсал гетьмана Івана Брюховецького про призначення Давида Обаровича піхотним сотником

Іван Бруховецкий, гетман зь вѣрним Войском его цар. пресв. вел. Запорозким.

Всему старшому и меншому вѣрного Войска его царского пресвѣтлого величества Запорозкого пѣхотному в Баришполю на тот час знайдуючомуся товариству, бртѣ моей милой доброго (здоровя) мѣти зичачи, до вѣдомости доношу, ижь видячи пна Давида Обаровича [...]* и годного его царскому пресветлому величеству и всѣму вѣрному Войску Запорозскому за [...]* поручилемь и повѣриль тое (?) старшинство над власною (?) братею моею, меновите сотництво пѣхотное, а не полковництво. А то для того, же [...]* полковник, а не два, нѣт его тры и болшей пѣхотних, кроме одного енералного повинен в вѣрномъ Войску его царского пресветлого величества Запорозскомь [...]*, якож и есть. А такь пилно вы старшого давши за [...]* собѣ, то ест за сотника пѣхотного, маючи ему во всемь, якь звычай, тому войскови указують повиннови, иж бы ни в чомь спротивными. А где будеть потреба на услуги войсковые стати, там за его поводомь смачне вечеря и виробиют на славу свою [...]* воинство [?] великого гсдря нашего, его цар. пресв. вел. противь неприятелей [...]*, иначей [...]*.

Дань в Каневѣ февраля дня 2 1665.

Іван Бруховецкий, вишменований гетмань.

AGAD w Warszawie. Archiwum Zamojskich, N 3036. Оригінал, засвідчений військовою печаткою.

№ 15

1665, серпня 11 (1).— Глухів.— Універсал-привілей гетьмана Івана Брюховецького глухівському козакові Маркові Кимбаровичу на звільнення від податку з млина

Івань Бруховецкий, гетман зъ вѣрным Войском его црског пресвѣтлог велъчества Запорозкым.

Ознаймуем симь писаньем нашим кождому, кому быс того вѣдати было потреба, а меновите пану полковникови нѣжинскому вѣрног Войска его црског Запорозкого, такьже паном сотником и всему товариству войсковому и пану сотникови, и атаманови глуховскому, а особливе пану подскарбему нашому войсковому и дозорцам млиновь в полку Нѣжинскому будучим и комуколвекь будет показано сие писанье наше, иж поглядаючи мы на вѣрные и щирые услуги пна Марка Кимьбаровича, товариша войсковог, обивателя мѣста Глухова, который завше у войску вѣрном Войска его црског пресвѣтлог величества Запорозком противко кождог неприятеля, не жалуючи здоровья своего, ѡдважне ставал и ставатимет и услуги войскове ѡдправуе, прето в нагороду поднятых працъ военних и услуг войсковых ѡдправуючих, млин, его власным коштом на рецѣ Березѣ востановлений и греблей занятим, из колом ѡдним мучним,

* Фраґмент тексту втрачено або він написаний нерозбірливо.

а другим ступним, двѣ мѣрочки войсковие далисмо єму, абы, такь тых двох войсковых, яко и своєє третєє мѣрочки, всѣхь трох спокойне ѡдбыраючи, заживал до ласки войсковоє, не поносячи в том ѡдбыранью припадаючог розмѣру из помененног своєго млина нѣ ѡд кого и наменша кривды и перешкоды, сурове приказуєм, що и на сей (?), абы не было под ласкою нашею, а не спротивляючихся срокгим каранем войсковым, на щосмо и сей унѣверсал нашь при печати войсковой из канцелярїѣ нашоє войсковоє при подписѣ руки нашоє выдати казали.

Дань въ Глуховѣ дня 1 августа року Бжого 1665.

Івань Бруховецкий, звышьменований гетмань.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 270, ark. 33. Оригінал, засвідчений особистим підписом І. Брюховецького і військовою печаткою. Запис на звороті почерком початку XVIII ст.: „Унѣверсаль гетмана Бруховецкого Маркови даный в млынѣ Березовскомь для забиранья частей войскових".

№ 16

1667, березня 29 (19).— Чигирин.— Охоронний універсал гетьмана Петра Дорошенка духовному станові

Петр Доро[шенко, гетман] з Войском его [...]*.

Всему старшому и мен[шому] товариству, а меновите [...]* сотником, атаманом, войтом и вшелякому стану свѣцкому на врядѣ и без старшинства по городах до того ж полку належачих. Сымъ нш̑им ѡзнаемуем писанемъ, иж яко за давных антецессоровь нш̑их, так и за вряду гетманства нш̑его повынност нш̑а того постерегати, аби жадный свѣцкий уряд справъ и судовъ дх̑овних, яко имъ неналежних, не важился судыти, анѣ до них ся инътересовати, але кождую справу дховную до ѡтца намесника и протопопов отсилати, которие вѣдают ведлугъ владзи им данной, кождого преступного закону законом карати, такъже и вшеляких доходовъ церквам Божим и священником легкованных, жебы урядове: пн̑ъ полковникъ, сотники, атаманя не важилис ѡтбырат, домы теж и кгрунта священические, аби нѣ ѡт кого не ѡтносили жадных аграваций ку темнеженю, але волны, абы от вшелеляких наиздовъ, становискъ, стацѣй, подвод и вшеляких тя [жа]ровъ городових зоставали, чого всег пн̑ъ полковникъ бѣлоцерковский постерегати мает, приказуем.

Писан в Чигиринѣ 19 марта 1667.

Петьро Дорошенко, гетманъ, рука власна.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 270, ark. 43. Оригінал, засвідчений особистим підписом П. Дорошенка та військовою печаткою. Запис унизу зліва іншим почерком: „До Бѣлой Церкви".

---

* Фрагмент тексту втрачено (відірвана права верхня частина документа).

№ 17

1657, травня 18 (8) (?).— Київ.— Охоронний універсал київського полковника Павла Яненка Троїцькому монастиреві у Козельці на „ґрунт"

Павель Яновыч, польковьныкь Войска его цар· вел· Запорозского киевьский.

До вѣдомости доносимь сим писанемь нашим, кому того вѣдати будет потреба, ижь ознаймиль намь честный гсднь отць протопопа козелский, же мает островь з ласки ему даный резудоват, также от част з отцевь, отца Саватия и отца Иоіля, еромонаховь монастиря стой живоначалной и нераздѣлимой Тройци; а то ест власный кгруньть купленый правне за суму, во всѣ права описаные от панѣ Завадской То я бачачи, от тих [?] чисел [?] згоду даю, сей мой лист гсдну отцу Григорею, протопопѣ козелскому, на тот вишпомененный островь, абы оному там вь [не]м острове ни от кого жадных утисковь не было, а меновите от мещань острецких, также и козаковь по [...]* там им мешкаючих жадних кривьдь, абы не было. А если бы хто мѣль з мещань так теж и с козаковь помененному гсдну протопопѣ козелскому кривьду чинит, на таковых заруки кладем золотых сто на его млс. п. гетмана, а на мене поль золотих пятдесят и противных сему листу нашему таковых без милости на горле караний будеть.

Дата в Киеве 1657 мая 8 [?].

Павел Яненко, полковник Войска Запорозкого киевский.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 269, ark. 32. Оригінал, засвідчений особистим підписом П. Яненка і печаткою. Запис на звороті іншим почерком XVIII ст.: „Право на островь полковника киевского Яновича Павла".

№ 18

1658, липня 16 (6).— Лист пинського полковника Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзивіла

Jaśnie oświecone mściwe ksże Radziwiłł, mój wielce mści panie i przyjacielu!

Zawzieta przyjaźń wszej kscej mści, pana mego młśwego z Wojskiem Zaporozkim, życzy sobie otrzymanego i pożadanego do końca skutku, dajto, aby et in posterum zostawała nie rozerwana, życze dla czego ja teraz z umysłu z ramienia swego pana Stafana Jelicza jako sługe, do waszej ksciej mści, meo mściwego pana, wysyłam, dawszy onemu ustna relatia, jako sie odkrywam z swoja przyjaźnia i życzli wośćia ku wszej ksciej mści, memu mściwemu panu opowi, jeżeliby wsza kscia mść onemu we wszystkim zwierzyć sie i rzetelnie opowiedzieć, abym ja za doswiadczeniem wszej ksciej me mściwego pana wiadomośćia upewniony został. W ostatku w czym bedzie

* Одне слово написано нерозбірливо.

mój zesławy żadał, wszej kdciej mśći, mego mśćiwego pana, tak rozumniem, że wsza ksia mść zesłanemu memu ucho łaskawe nakłonić raczysz, a ja na ten czas z powolnemi usługami memi samego siebie jako najpilnej w łasce wszej ksciej mśći, mego mśćiwego pana, commendujać.

W Turowie d. 6 Juły 1658.

W czymkołwiek wsza ks. m. mnie, sługe swego, affetować bedziesz, we wszystkim gotow wszej ksciej mśći, meo mśćiwego pana, usłużyć winien zostane. Wszej ksciej mść, meo w. panu życzliwy przytł. i powolny sługa Konstanty Wyhowski, pułkownik piński.

AGAD w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, odz. V, N 18112/1. Оригінал. Адреса: „Jaśnie oświeconemu ksiu jego mśći Bogusławowi Radziwiłowi, koniuszemu Wielkiego ksiestwa Litewskiego, memu wielce mśćiwemu panu i przyjaciełowi do rąk własnych oddać".

Переклад

Ясновельможний освічений милостивий княже Радзивіл, мій вельми милостивий пане і приятелю!

Завзята приязнь вашої княжої мості, пана мого милостивого, з Військом Запорізьким зичить собі отриманого, бажаного кінцевого результату, дай то, аби і в майбутньому (ця приязнь) залишалася нерозірваною зичу (собі). Для цього я тепер з свого умислу та волі посилаю до вашої княжої мості, мого мостивого пана, Стефана Єлича, як слугу, давши йому усну реляцію; він розповість, як я відкриваюся [серцем] до вашої княжої мості мого мостивого пана, з своєю приязню та зичливістю. Якби ж ваша княжа мость йому в усьому довірився і ретельно висловився, щоб я, дізнавши цього від вашої княжої мості, мого мостивого пана, був обнадіяний відомістю. На закінчення: чого буде жадати мій посланець від вашої княжої мості, мого мостивого пана, то думаю, що ваша княжа мость зволиш ласкаво вислухати мого посланця. А я на той час рекомендуюся з покірними моїми послугами, як найстаранніш, ласці вашої княжої мості, мого мостивого пана.

В Турові дня 6 липня 1658.

Чого б ваша кн. м. побажав би від мене, свого слуги, в усьому я готовий буду повинен готовим відслужити вашій княжій мості, моєму мостивому пану. Вашої княжої мості, мого м. пана зичливий приятель і покірний слуга Костянтин Виговський, полковник пинський.

Адреса: „Ясно освіченому князю його мості Богуславові Радзивілові, конюшому Великого князівства Литовського, моєму вельми мостивому пану і приятелеві віддати до власних рук".

№ 19

1658, листопада 25 (15.— Туров.— Лист пинського полковника Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзивіла

Jaśnie oświecone mśćie ksiaże, mój mcwy panie i przyjaciełu! Oświadczajac incrementi życzliwego ku waszej ksciej mść., cardorum mego te,

którem wiedział na nie przedko j.mc. panu Hetmanowi bratu memu i j.mc. panu Niemierzyczowi listy respensa odyskawszy od mnie i wiernego posłańca przez mego umyślnego przesyłano, obiecujac po sebie tak w tych, któres pierwo przez tegoż złecił sprawach życzliwa ma usługe i do j.mc. pana, brata mego, intercessia: jako i w inszych occasiach całe uprejmy affekt i tego sie podejmujac, że zawżdy pretko przez mnie możesz w.k.mc. z jego mcia panem hetmanem swoje miec [?] conferentie i correspondentie, jeno abyś ustnej posłanego rellatiej dał łaskawe ucho, służył sobie rozkazywał i w łasce mie swojej do której na ten czas pilno oddawam mie chował waszej ksciej mść.

Z Turowa d. 15 Nou. 1658.

W.m.m.m. panu całe życzliwy przyll. i sługa Konstanty Wyhowski pułkownik turowski.

AGAD w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, odz. V, N 18112/2. Оригінал, засвідчений печаткою. Адреса: „Jaśnie oświeconemu ksciu j. mci, mnie wielce mciwemu panu i przyjacielowi Radziwiłłowi, koniuszemu W° Ks^a^ Litt., gubernatorowi ziemie Pruskiej, oddać".

Переклад

Ясно освічений мостивий князю, мій мостивий пане і приятелю!

Освідчуючи зростаючу зичливість до вашої княжої мості мого серця, котрим відав про не швидку [справу] [?], відослав від себе листи відповіді й. м. пану гетьманові, моєму брату, і й. м. пану Немиричові; і вірного посланця мною спеціально послано, обіцяючи від себе, як в тих, котрі перше через цього ж [послання] доручив справах, мою зичливу послугу і посередництво до й. м. пана брата мого, так і в інших оказіях в усьому люб'язний аффект. А беручися [за ці справи], завжди швидко через мене можеш в. кн. м. з його мостю паном гетьманом мати зносини і кореспонденцію, аби лиш ласкаво вислухав усну реляцію [мого] посланця, наказав собі служити і тримав мене у своїй вашої княжої мості, милості, до котрої і тепер я старанно віддаюся.

З Турова д. 15 листопада 1658.

В. м. м. м. пану в усьому зичливий приятель і слуга Костянтин Виговський, полковник туровський.

Адреса: „Ясно освіченому князю й. мості, мені вельми милостивому пану і приятелеві, його мості пану Богуславові Радзивілові, конюшому В[еликог]о Кн[язівств]а Лит[овського], губернаторові Пруської землі, віддати".

№ 20

1659, травня 15 (5).— Варшава.— Лист туровського полковника Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзивіла

Jaśnie oświecony miłośćiwy ksiaże Radziwiłł, mój wielce mśći panie i przyjacielu!

Jako raz przyjacielski mój w. m. m. m. pana oświadczywszy affect, tak ony przy wszelkiej mojej a nigdy odmiennej życzliwośći kożdego czasu i na kożdym wyświadczać gotów, jestem w. m. m. m. pa(nu) płacu, nie tylko na desideria, łecz i na rozkazanie, kożdeo momentu. W czym zdołam zawsze usłużyć ofiaruje sie jej mśći m. wielce mśćiwej paniej, której zostawam i w. m. m. m. pana całe uprzejm wszego dobra

przyjacielem i sługa Konstanty Wyhowski,
pułkownik turowski.

Z Warszawy 5 Maj 1659.

Tetera stylo.

AGAD w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, odz. V, N 18112/3. Оригінал, писаний рукою Павла Тетері. Адреса: „Jaśnie oświeconemu ksieciu Bogusławowi Radziwiłłowi, koniuszemu Wielkieo Ksiestwa Litt., memu wielce mśćiwemu panu i przyjacielowi do odsania pilnie".

Переклад

Ясне освічений милостивий княже Радзивіл, мій вельми мостивий пане і приятелю!

Як раз мій приятельський аффект засвідчивши в. м. м. м. пану, так його при моїй всілякій, але незмінній зичливості кожного часу і на кожному [місці] готовий засвідчувати в. м. м. м. пану і [то] не тільки за бажанням [в. мн. м.], але й за наказом кожної миті. В чому зможу завжди услужити, віддаюся її мості, м. вельми мостивій пані, котрій і в. м. м. м. пану залишаюся в усьому люб'язний всього доброго (зичливий), приятелем і слугою Костянтин Виговський, полковник туровський.

З Варшави 5 травня 1659.

Тетеря писав.

Адреса: „Ясне освіченому князю Богуславові Радзивілові, конюшому Великого Князівства Лит[овського], моєму вельми мостивому пану і приятелеві неодмінно віддати".

№ 21

1659, червня 3 [травня 24].— Варшава.— Лист туровського полковника Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзивіла

„Jaśnie oświecony mśći ksiaże, mój wielce mśći panie i przyjaciellu!

Lubo dawno już, jeszcze od sławnej pamieci jaśnie oświeconych ksiażat, przodków w. m. m. m. ks. m., naród nasz ruski, wiela i wielkiem dobrodziejstwy ad omne officiorum genus deuinctus zostaje. Jednakże i w. ks. m.

nie mniej go ku sobie i ku wszystkiemu przeswietnemu domowi ksiażat ich mśćiow Radziwiłów, zniewalać raczysz, ponieważ i czynic to zawsze twykłeś, coby bez szkody i narodu ruskiego było i zamyślać to nie ustajesz. Szczegoby pożytkować mógł naród nasz i starożytna religia jego: percepimus to aside dignis i z samych listów w. ks. m., że zamysłać raczysz de erigendo cołłegia w mieśćie Słucku i one wszelkimi pracy et libertatious munire. Ten samy umysł w. ks. m., quiddenobis non meretur. Zgoła ad sanguinis usq effurionem nos adstringit et obligat. Coż, jezeli go w. ks. m. ad eksecutionem j. m. panu hetmanu Wojsk Zaporowskich i pomnie Słuckie swoim, tudzież i po całym narodzie naszym ruskim nie watpliwie rozumieć, że nihil tante restimanus czego bychmy dla honoru w. ks. m. i wszystkiego przeswietego domowstwa denerować mieli, tilko w. ks. m. swoim i rodzonego mego imieniem pilno upraszam abyś raczył ten swiatobliwy umysłniej jako najprzedzej eksequi. W tym sie miłośćiwej łasce w. ks. m. pilno oddaje.

Datte z Warszawy d. 24 Maja A° 1659.

Waszej ksiażeciej mśći, mego m. pana życzliwy przyll. i sługa Konstanty Wyhowsky, pułkownik turowsky".

AGAD w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, odz. V, N 18112/4. Оригінал, завірений печаткою. Адреса. „Jaśnie oświeconemu ksieciu j. mc. Bogusławowi Radziwiłowi, ksiacu na Birżach i Dubinkach, Słucku i Kopylu, panu na Newlu i Siebieżu..."

Переклад

Ясно освічений милостивий князю, мій вельми мостивий пане і приятелю!

Вже давно, ще від славної пам'яті ясно освічених князів, предків в. кн. м., народ наш руський вельми й великим добродійством в усіх службах залишається винагородженим [?] вашим родом. Однак і в. кн. м. не менш його до себе і до всього пресвітлого дому князів їх мостей Радзивилів зволиш прихиляти, бо і завжди звик це чинити, щоб це було без шкоди і народу руському; не стомлюєшся думати про те, щоб мав користь наш народ і його старожитна релігія: видно цей гідний помисл і з самих листів в. кн. м., що зволиш задумати збудування коллегіуму у місті Слуцьку і зміцнити його всілякими працями і вольностями. Цей же замисл в. кн. м., хоч не тільки значний [??], але буде постійно збільшувати нашу силу [?], що ж якщо його в. кн. м. дати до виконання й. м. пану гетьману Військ Запорізьких. Без сумніву розумієш, для мене, і [для] свого Слуцька, а також і для цілого нашого народу руського немає нічого такого, чого б ми для слави в. кн. м. і всього пресвітлого дому не вчинили. Тільки в. кн. м. старанно прошу від свого імені і імені мого рідного [брата], щоб зволив цей святобливий задум, виконати якнайшвидше. У цьому милостивій ласці в. кн. м. старанно віддаюся.

Дано з Варшави д. 24 травня 1659 року.

Вашої князівської мості, мого м. пана, зичливий приятель і слуга Костянтин Виговський, полковник туровський.

Адреса: „Ясно освіченому князю й. м. Богуславові Радзивілові, князю на Біржах і Дубинках, Слуцьку й Копилю, пану на Невлю і Себіжу, конюшому В. Кн. Лит[овського], барському, брянському, рошервинському етс старості, моєму вельми м. пану і приятелеві до віддання".

№ 22

1658, вересня-грудня 3.— Старий Бихів.— Лист полковника Івана Нечая до шляхтича Яна Казимира Селицького[19]

Mc panie Sieliecki, mój m. panie i przell.!

Niesposobnego zdrowia w. m. m. pana żałuje barzo, ałe życze, aby sie w. m. predko sie w. m. poprawiło, jakoż ostepem bedziemy, Pana Boga prosząć. A [...]* jakom po pierwszym moim pisaniu prosił, abyś w. m. do mnie przyjechać raczył, tož i terazniejszym ponawiam, abyśte nie chciał wamawiać i choć na kołascie do mnie przybyć. Jednak tak że [?] w droge. Gdyż to może bydź z dobrym wszystkich w. mciw, a nie mniejsza sława w. mc. [...]* mego. Przecie po trzecie proszać, abyś sie z tej nie wymawiał samej. Przyjaźń mie w. m. m. m. pan oddaje.

Z Starobychowa d. 3 bris 1658.

Zostaje w. m. m. pan przyll. i pac. sługa Jan Nieczaj, pułkownik.

AGAD w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, odz. V, N 10359. Оригінал, засвідчений печаткою. Адреса: „Jeo mść panu Janu Casimierzow(i) Sielickiemu, młmu m. panu i przyllowi by dany [?]".

Переклад

М. пане Селицький, мій м. пане й приятелю!

Дуже жалію, що у в. м. м. пана тяжкий стан здоров'я, але зичу, щоб воно швидко у в. м. поправилося, а ми, будемо і [в цій] лісовій глушині Господа Бога просити [за це]. Як і у першому своєму листі я просив, аби в. м. до мене зволив приїхати, так і нинішнім [листом] поновлюю [своє прохання], аби [в. м.] не хотів відмовитися і прибув до мене хоч у колясці, однак всеж вирушив у дорогу. І це може бути на добро для всіх в. мостей, а й не меншої слави в. м. [...] мого. Все ж і по третє просячи, аби від цього не відмовлявся, віддаю свою приязнь в. м. м. м. пан[у].

З Старобихова д[ня] 3 брис 1658. Залишаюся в. м. м. пан[а] приятелем і покірним [?] слугою Іван Нечай, полковник.

Адреса: „Його м. пану Яну Казимиру Селицькому, милостивому м. пану й приятелеві віддати".

* Одне слово написано нерозбірливо.

** Фрагмент тексту написаний нерозбірливо.

№ 23

1659, березня 8 (лютого 26).— Бихів.— Лист полковника Івана Нечая до речицького скарбника

Mśći panie skarbniku rzeczycki, mój wielce mść panie i przyllu!

Życzliwa przez w. m. m. mpana, którego sprawie mojej podejmować ochoczo raczysz, jeżeli [...]** czasu swego ode mnie nie odbierze pre [...], jeżeli tym że sie w. m. m. mpanem nie bedzie dzielił [?] swieskiem, niech mść [...] jeo król. mśći pana meo młwego łaska in [...] obraca, miłe gignoru w ostatku i zdrowie niechaj trace moje. Bona fide policeder, że takowej jakiej sobie pragniesz, po mnie wrychłe doznasz wdzieczności, tyło uniżeno upraszam, abyś według swej offiarowanej checi ad metam nog ordynował desideria moje, jakoby in pełago zazdrośći ludzkiej nauprasa u nie mogły. A te wszystkie intenta, że na towar mej przyp[...]* moga eurosiden po dziesiate upraszam, abyś spolne z jego mśćia panem Koszańskim znoszać sie, deficere w swej me zechciał i od złe tłumaczacych moja fatyge rycerska jezyków ludzkich defundere nie zbraniał czego pewien po przy kożdej w. m. m. m. panaustajac aż surywe (?), jakośmy pilnej załecam łasce.

W Bychowie d. 26 February A° 1659.

W. m. m. mśćiwego pana życzliwy przyłł. i sługa Jan Nieczaj, pułkownik j. k. m. Zaporowskiego Wojska.

I powtore prosze, abyś pracy (?) jeg w. z jego mśći panem Kyzańskim w zwyzystkrajie znosił i naradził, gdy zew [?] ja jego mśći pleneriawskich posesianiem w tej mojej sprawie.

AGAD w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, odz. V, N 10359. Тогочасна копія.

Переклад

Мость пане скарбнику речицький, мій вельми м. пане і приятелю!

Зичлива приязнь [?] в. м. м. м. пана, котрий зволиш охочо братися за мої справи, якщо [...] у свій час не візьме від мене [...], якщо цією свічкою [?] не буду ділитися з в. м. м. м. паном, нехай милість [...] його королівська мость, пана мого милостивого, ласка в [...] оберта, мило бере у заклад, врешті нехай витрача і моє життя. Добра вірність [...] [?], що такої, якої собі прагнеш, від мене скоро дістанеш вдячності, тільки понижено прошу, аби згідно з своїм обіцяним бажанням, до кінця чинив досить моїм прагненням, щоб у морі людських заздрощів вони не могли пропасти [?]. А ці всі наміри, що на мій товар [...] можуть [...]. Прошу й по-десяте, аби спільно, з його мостю паном Кошанським зносячися, не схотів зменшити у своїй [...] і не боронив спростовувати людські поголоски, які погано витлумачують мої рицарські труди, в чому переконаний.

* Фрагмент тесту втрачено.

При кожній [оказії] не шкодуючи [праці] для в. м. м. м. пана, старанно віддаюся ласці [в. м.].

В Бихові д. 26 лютого 1659 року.

В. м. м. мостивого пана зичливий приятель і слуга Іван Нечай, полковник й. к. м. Війська запорізького.

І по-друге прошу, аби [...] його м. з його мостю паном Кошанським в [...] [?] зносився і радив, коли я його мості пленеріавських [...]* в цій моїй справі.

№ 24

1660, серпня 4 (липня 25).— Київ.— Оборонний універсал київського полковника Василя Дворецького на ґрунт Липове

[Ва]силий Дворецкий полковникъ [Вой]ска его царского вел· Запор· киевский,

[...]* войтови за всими ѡбывателями ѡстрскими здоровя доброг зычимо [...]* ся мы зъ унѣверсаломь вельможного его мл· пана гетмана ѡтьцем мосна [...]* дельского на груньта купленый, правом им служачие и належачие належым явног [...]* не нарушаючи, пилноват жадаем и сурово приказуемъ іменем самого его мл. п. [гетма]на, абысте конечне жадной справы и потребы до них не мѣли и із Липового, ѡстрова власного их і им належачого, хтобы мѣлъ втручатися въступит [?] жадное справы и потребы не мѣючи, варуючи, абы нас болшей скарга не доходила; і повторе приказуемь, абы иначей не было, под неласкою войсковою и зарукою талярей ста до шкатулы войсковое.

Писан въ Киеве іюля 25 року 1660.

Василий Дворецкий, полковник его пресвѣтлого царского величества Войска Запорозког киевский.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 269, ark. 45. Оригінал, засвідчений особистою печаткою В. Дворецького. Запис на звороті іншим почерком першої половини XVIII с.: „Оборонний листь на Липовое".

№ 25

1664, червня 12 [2].— Козелець.— Охоронний універсал київського полковника Василя Дворецького на ґрунт Липовий Козелецькому монастиреві

Василий Дворецкий, полковник его црског пресв. величества Войска Запорозкого киевский.

Ѡзнаймуемь симь писанем нашим, кому ѡ томь вѣдати будет потреба Прикладал скаргу перед нами въ Бзе пречестний гсдинь ѡтець игумень мнстира козелского з братиею своею на острянь, же ся втручают и

* Фраґмент тексту втрачено.

перешкоду чинять ту в крунтах их имь правомь служачых и счо без вѣдома и благословения их зроблюют, а собѣ пожытки не належне зь оных привлащають, зачимь мы оных жалобы выслухавши и до унѣверсалов славное памяти небожчика Хмелницкого и наших на тые крунта им служачихь стосуючыся, сурово приказуем, абы гдеколвекь на наменеиных грунтахь мнстирских счо посѣяно, любо синожати скошено, такь остряне, яко и козелчане, жебы с того всего десятина была им дана без жадное одмовы, надто в Липовым освровѣ. Особливе приказуем, абы им там нѣ од кого перешкоды не было. На остатокь по забраню тоей десятины од сего часу, абы во всѣхь тых крунтах на помененный мнстир ограничоный не быль перешкодою, кромѣ того, счо зъ их благословением будет, а мѣль бы хто в тоей мимо заказ нашь втручати, таковий кождий безь одпусту до скарбу войскового заруки зол. полтораста заплатит. иначей не чинячи.

Дань в Козелцу іюня дня в року 1664-г

Василий Дворецкий, полковник киевский.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 269, ark. 46. Оригінал, засвідчений особистою печаткою В. Дворецького. Запис на звороті іншим почерком кінця XVII-ст.: „Дворецкого на друнт на Липовый Рогь даный року 1664". У верхньому лівому кутку запис середини XIX ст. М. Гожковського: „Mar. Gorzk".

№ 26

1657, березня 22 [12].— Борзна.— Наказ ніжинського полковника Григорія Гуляницького менському сотникові, який забороняв козакам і селянам займати колишні панські землі, передані Макошинському монастиреві

Григорий Гуляницкий, полковник нѣжинский и всег Сѣверу

Войска его црског вел. Запорозког

П. сотнику менский! Дойшла нам вѣдомост, ижь там нѣкоторие товариство и посполитие люде надавнимы часи поля пахают панские завоевание во всѣх грот [?] руках. Теды мы з владзи полковництва нашего приказуем, абися жаден не важил тог заводит поля, далисмо до заживаня манастиру Манкошинскому, а меновите черницам манастирским. И повторе приказуем сурове, абы жадное перешкоды в тих полях нѣхто не важился чинити, кдиж тог п. сотникь в. мс. повинен постерегати. Притом в. мс. гсду Бг поручаем.

Дат з Борзнѣ марта 12 1657.

Григорий Гуляницкий, пол. нѣжинский, рука.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 269, ark. 17. Оригінал-автограф, засвідчений печаткою. У верхньому лівому кутку запис рукою М. Гожковського 1858 р.: „Mar. Corzk. 1858".

№ 27

1658, лютого 17 [7].— Ніжин.— Наказ ніжинського полковника Григорія Гуляницького глухівському сотникові про „послушенство" селян Холопкова і Іваничів Петропавлівському монастиреві у Глухові

Григорий Гуляницький, полковник нѣжинский и всег Сѣвера Войска его цр. вел. Запороког.

П. сотнику глуховскому ѡзнаймуемь и п. вуйтомь приказуем, ижь которие села привернул ясне велможний его мл. пан гетман з ласки своеи на тые села Холопьковь, Иваниче и унѣверъсал на тое ѡдержал велебный гсднь ѡтць Уриила Иванович, игумен монастыра стих верховных апстль Петра и Павла глуховског, абысте им в тыхь селах, що ест подданых вшелякое послушенство и подданство ѡтдавали, абы до тих сел справы жадное нѣхто не мѣл, также и в млинку Стрелницьком на рецѣ Клеванѣ им даном, абы ѡние законники в том собѣ пожиток мѣли и до тог, аби нѣхто не мѣл жадное повинности, жебы собѣ спокойне заживали, не поносячи в том жадное кривди и по десяте упоминаючи, абисте иначей не чинили.

Дат з Нѣжина мсца феврuар дня 7 1658.

Григорий Гуляницький полковник нѣжинский, рукой власною.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 269. Оригінал-автограф, засвідчений печаткою. Запис на звороті іншими почерками кінця XVII ст.: „Гуляницкого на маетности 40 лѣть и два года"; „Полковый лист, вторий, ігумень Уриіль". У лівому верхньому кутку запис середини XIX ст. М. Гожковського: „Mar. Corzk.".

№ 28

1665, березня 5 (лютого 23).— Лобачов.— Лист лобачовського отамана Остапа Роздайбіди до наказного гетьмана Григорія Лісницького

Мсць пане Леснѣцькый, мсць пане гетмане наказъный Войска ео кр. мл. Запорозког а добродею нашъ!

Якосмы пѣрше утѣкалыся до велыкоі ласки в. мс., добродея нашег, в крывдах наших великих от нѣмцов, щос мы ѡдержалы за ласкою Бжією, а причиною в. мс., добродея нашег, писаня от ег милости пана столника, абы нам дано покой въ тим провианте ѡ всемь. На котрое писане бы намней не уважаючи, пан маіор, але еще се найбарзей врожит, упоминаются ведлуть первей уставы от каждог козака жита по ѡсмячце ѡвса по двѣ, гороху чвертка, пшона чвертка, соли гусѣй десят, солонины полот на два козака, чог нѣгды не может, гдыж самы в. мс. вѣдаете, добродею нашь, же наше козаки въсѣ зоставают при боку войсковом, то ест вь Нерадичах; ѡ що велице а унѣжоне упадаючи до ногь ваших панских, просим о пораду заполно панскую, зъмилуйся в. мс., як отць над детми, так в. мс. над намы, гдыж самы собѣ не можем рады дат въ бѣдах и утисках наших, яко то въ становних господах

казацких нѣмцов, которих въчиныли были волными домов двадцет. А на сєс час по старому давалисмы посполу провянти сто пристовом [?], а остатку и на тих єще правах с кождаг козака становных господь. Потом тих двадцет, за що атамана городовог наказат за ѡвий провянт пан маіорь по три раза покладаючи биль тя [?] ѡ найманци. Под ласку сє вашу панскую подаєм.

Дан з Лобачєва 23 фєвруар 1665.

Вашой милости всєг добра зичливиє и во всєм поволніє и служит готовиє ѡстапь Роздайбѣда, атамань лобачовский с товариствомь.

AGAD w Warszawie. Archiwum Zamojskich, N 3036, ark. 311. Оригінал.

№ 29

1665, лютого 11 [1].— Переяслав.— Лист-наказ генерального осавула Василя до піхотного полковника Івана Вербицького

Мс. ласкавий пнє Іванє Вєрбицкий, пол. пехотный!

З волѣ и з росказаня вел. єго мл. пна гєтмана ознаймую и приказую владзою самого вел. єг. п. гєт., жєбистє конєчнє виходили до Баришполя, скоро писмо наше прочитавши, зотад [?] онь пуда штукь хлѣбних жєр [?], особливє приказую вамь [...]*, жєбистє своєвол поперєстали, жєбы болшей скарги до нас нє доходили. Затимъ Гсду Бгу поручаємь.

С Пєрєясловля фєвруария 1 1665 року.

В. мс. всєг добра жичливы Василий Обєдя [?], єсаул вой. єго цар. прєс. вел. Запорозког єнєралный.

AGAD w Warszawie. Archiwum Zamojskich, N 3036, s. 312. Оригінал.

№ 30

1660, вересня 12 [2].— Сосниця.— Універсал-привілей сосницького полковника Якова Скидана жіночому Макошинському монастиреві на володіння частиною млина у селі Величківцях

Яков Скидан, полковникъ вѣрного Войска єго цар. прєсв. вел. Запорозкого сосницъкий.

Ѡзнаймуєм сим писанємъ нашим всѣм вобєцъ и кождому зособна, кому бы ѡ том потрєба вѣдат належало, ижъ вєдлугъ давного надания ѡ т полковниковъ бывших на монастырєц убогий стой Покровы Макошинский, т[еды] мы, взьглядом того сим листом ствєрджаєм и подаєм законницамъ, абы два камєни тыє в мълынѣ Вєличъковском вєдлугъ давнего звычаю на тот манастырь мѣрочьки двѣ, имєли, а мелникови —

* Фрагмент тексту написано нерозбірливо.

третя, и ни *от* кого *жадное перешкоды* и кривды не поносячи, яко наспокойне уживати, *также* ѡные селяне, абы греблю направова*т* не были спречъные, иначе*й* не чинечи под неласкою нашею.

Датъ из Сосницы року 1660, мсця сепьтеврия 2 дня.

Яков Скида*н*, *полковник* вы*ш*менова*н*ный сосницки*й*.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 270, ark. 30. Оригінал, засвідчений полковою печаткою. Запис у верхньому лівому кутку, зроблений рукою М. Гожковського: „Mar. Gorzk. 1858".

№ 31

1660, лютого 7 (січня 28).— Макошинський монастир.— Привілей-універсал ніжинського полковника Василя Золотаренка Макошинському монастиреві на володіння озерами Риботинськими, Сахонськими та Змінитськими

Васили*й* Ничипорови*ч* Золотаренко, *полковник* Войска его цар. величества Запорозкого нѣжи*н*ски*й*.

Ѡзнаймуе*м* си*м* писа*н*емъ нашы*м* ко*ж*дому, кому ѡтомъ вѣда*ти* належи*т*, іжъ мы, вѣдячи ѡ*т*ца ігумена тепере*ш*него макошинского Виктора посполу із братиею, пи*л*ны*х* и горливы*х* в набежене*н*ствѣ, а *ж*е у великихъ недоста*х* зостаю*т*, дае*м* ѡны*м* ѡзера Рыботи*н*ские, Сахо*н*ские і Змѣне*т*ъские зо всими тонями і уходами, яко ся в собѣ мѣю*т*, і пре*д* тымъ держали на то*т* монастыръ чудотворца Хва Нѣколаиа, абы ѡных заживаючи, за усе православие Гсда Бга просили, що лѣпшое вѣры дане*т* [?], абы в ти*х* ѡзера*х* ни ѡт кого *ж*адное кривды і пере*ш*коды не поносили, дае*м* наше сие писа*н*е с подписо*м* руки і притисне*н*е*м* печати нашое.

Писан в монастыру макоши*н*ско*м* генвара 28 дня 1660.

Васили*й* Ничипорови*ч* Золотаренка, *полков*. Войска его цар. вел. Запоро. нѣж. и всея Сѣвера.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 270, ark. 39. Оригінал, засвідчений особистим підписом В. Золотаренка та полковою печаткою. Запис на звороті почерком другої половини XVIII ст.: „Полковника Василия нѣжинского на ѡзера Работинские, Сохачевское изьменинское".

№ 32

1660, липня 31 [21].— Ніжин.— Універсал-привілей ніжинського полковника Василя Золотаренка жіночому Макошинському монастиреві на володіння частиною млина у селі Величківцях

Васили*й* Ничипорови*ч* Золотаренко, *пол*. Войскъ цар. ве*л*. нѣжинский.

Ѡзнаймуе*м* симъ писанемъ наши*м*, кому бы ѡ то*м* вѣдати належало, иж мы, мѣючи взгля*д* на убоги монастирецъ, дае*м* на виживене камени*й* два в млынѣ в селѣ Величъковъца*х*ъ, черницямъ монастира Макошин-

ского въ залог. ку церкви ст҇ое Покровы, жебы собѣ чотырох мѣрочокъ мененние [?] законъницы в вшелякого розмѣру заживала, не поносячы в тих каменях нѣ от кого кривды и перешъкоды [...]* ласки нашое, а мелъникъ, жебы себе заживалъ, с мѣрочокъ двѣ обычайних. На що и писане сее свое даем для вѣры лѣпшое.

Дань в Нѣжинѣ, июля 21, 1660.

Василий Ничипорович Золотаренко, пол. Во. его цар. вел. Запор. нѣжинский.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 270, ark. 42. Оригінал, засвідчений особистим підписом В. Золотаренка та полковою печаткою. Запис 1858 р. у верхньому лівому кутку: „Mak. Gokr. 1858".

№ 33

1661, січня 27 (17).— Ніжин.— Лист ніжинського полковника Василя Золотаренка до командуючого військами Речі Посполитої воєводи руського Стефана Чарнецького

Jasnie wielmożny mci panie woiewodo zieml ruskich!

Pisaty wielmożnost waszy raczysz pierszli do mienie, a napotym teper nowo do p. połkownika czernihowskieho w takich materiach, kotorym trudno sia staty, bo iakosmo zrozumili z pisma wielmozn. waszey, że toho nam zyczysz, żebyśmy boiazń Bozoiu zapomniwszy y wielikiie dobrodziystwa jeho carskoho preswitłoho wieliczens., monarchy naszoho chrzesciańskieho, kotoryi nas od mnohich nieprzyiateli ratował y kotoromusmy przysiagli vsi odnostaine tak z starszych, iako y pospolitych ludzi, nawiek zostawaty w wiernym poddanstwie, żebysmo odstapili y, iako inszyie niezbożnyie ludi, prysiahu swoiu wniwecz obernuwszy, szczo iak niebo od ziemli dałeko, tak tоże nie może sia staty, bo odnu duszu maiem y nie zyczymy toi krywoprysiastwom zaprodawaty; y to nadaremna nadeia wielm. waszoie, żebysmy mimo wiadomost eho carsk. presw. wiel. z wielmożnostiu waszoiu przyiazń brali y maiuczy monarchu jeho carsk. presw. wielicz., pana naszoho pryrożonoho chrestiańskoho, kotoromu wiernemi y wiecznemi iestesmo poddanemi, a joho krołowskuiu miłost iednalismo; szczo niepodobnaja recz. Proto tuiu nadieiu wielmożn. waszy na storonu odłożywszy, ieżeli nie zyczysz rozłania krwi chrestiańskie, racz ustupity z połku Czernihowskoho, bo toie woiewodztwo zostaiet pod krepkoiu y wysokoiu rukoiu jeho carskoho presw. wielicz., szczo ieżeli bołszey wielmożnost wasza budet pustoszyty wołost Czernihowskoiu, pewne u skorom czasi musim sia o onuiu szabloiu rosprawiaty. bo iestesmy nie udowicznyie poddanyie; za łaskoiu Bożoiu ieszcze jeho carskoje preswietłoie wielicz. maiet ztołko w[oi]ska, żeby kożdemu niepryiatelowi dat odpor, ktokołwiek wik na onoho nastupowaty budet, że niem z naszoie pryczyny znowu krwi prolitie stanowitsia, ałe hotowiwsmo od kożdoho nastupuiuczoho nieprla boronitisia. A zatym z powolnostiu moiemu oddaiusia zwykłey łasce wielmożnosti waszey.

* Фрагмент тексту втрачено.

Datt w Niżynie
d. 17 January A° 1661.

Wielmożnosti waszoie we wszem zyczliwy Wasiłey Niciporowicz Złotarenko, połkownik Woyska jeho carskieho wieliczenstwa Zaporoskoho niżyńskiy y wsieia Siewieru.

AGAD w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, odz. II, N 1431, ark. 1. Тогочасна копія. Текст, писаний кирилицею, був переданий літерами латинського алфавіту.

№ 34

1661, січня 28 [18].— Чернігів.— Лист чернігівського полковника Оникія Силича до руського воєводи Стефана Чарнецького

Jaśnie wielmożny młwy panie wojewoda zieml ruskich!

Za oddaniem pisania wielm. waszej przez Swieszczeników brahińskich tak musieło byty, że sie do toho czasu zabawili, a to dla samoie potreby jeho mllti p. połkownika niżyńskoho, Wojsk jeho carskoho wielicz. Zaporozkich, pod kotoroho i ja z połkom Czernihowskim regimentom zostaiuczy, bez ieho woli w tak poważnych sprawach, iakośmy poprzysiehali jeho carskiemu wielicz., odin bez druhoho posełstw żadnych nie expediowałi teper, za daniem od nieho wiedomosti, tych swiaszczeników wcałe [?] do wiełm. waszej, o czym i jeho mił., p. połkownik niżyński, dećłaratieiu swoiu posyłaiet, ku wielmożnosti wcy odsyłaiu. To wielm. wasza racz wiedati, że ia pozieraiuczy na teie pułki Pereasławski y Niżyński, sztokołwiek onyie, iako starszyie Wojsk jeho carskoho wielicz, Zaporoskich, w czym informatiu podadut y rozkazut, toie moiey prysiehi, iako sama urozonaia cnota chrestianinowi każet dierzatisia, winien zostaiu. Oczomkołwiek zachoczesz wielm. wasza umowu mieti, a osobliwie o niewinnym rozłatu krwi chrestianskoie, tedy z temi pułkami, iako starszemi; iakosz y teper za nastapieniem woiska z Muraszkoiu na siuiu storonu Dniepra prowosławnyie chrestianie okrutnie muki, morderstwa nieskazaneie niewinnie terpiat, że asz prorazliuju [?] hołos płaczu ludzkoho niebo prebiwaiet. Szto i wielmożnost wasza za prystem swoim z woyskami, to iesz nasłedowati, ieslibyś zachoteł y na nas niewinnych chrestian nastu poważ, obaczywali to wsich woyskow lude mudriie, że w każdey reczy czołowikowi pocztiwomu niczoho nie maiet byty drezszoho [?] nad zdorowi, a niewołaiu, kożdy sie wydýt, ałe y smiert od siebie odhaniat powinien. To wielmożnosti waszey do oznaymienia dawszy, iako naypilniey sia załecamy.

Datt w Czernihowie
miesiaca henwara
d. 18 A° 1661

Wielmożnosty waszey we wszem zyczliwy y służyc rad Onikiey Silicz, połkownik Woyska jeho carskoho wieliczenstwa Zaporoskoho

AGAD w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, odz. II, N 1431, ark. 2. Тогочасна копія. Текст, писаний кирилицею, був переданий літерами латинського алфавіту.

№ 35

1668, лютого 28 [18].— Прилуки.— Універсал-привілей прилуцького полковника Лазаря Горленка мельнику Филонові на володіння Штихилясовським млином у селі Усвариновцях

Лазар Горлєнко, полковникъ Войска Запор. прилуцкий. Былъ прєдо мною Филунъ, мєлникъ, и просил нас о потвєржєнє єму от нас видананого писма на млин у Сваричовцѣ найдуючийся, Штихилясовский, с которог млинка отєцъ протопопа нѣжинский при сєлах Бурумцу и Шиловичахъ чєрєз всѣ часи пожитки бирал и тот млинокъ нєбожъчикъ Кузма Штихиляс, старший рожоний братъ Филоновъ, куплєним способомъ мал. А по смєрти єго, жонъ тот млинъ остался. Тєды и жону из дѣтьми в нєволю взято, а она сполилас была посполу до пожитку ис того млинка бират з крупичъ полскимъ мєлником Панасомъ. Тєди тєпєрь Филунъ у того Опанаса откупил тот млинокъ братнѣй и просил нас о том, аби єму на тоє потдвєръжєнє было що ми, стосуючис на прозбу єго, а видячи, жє нє машъ ближъшог, кромѣ єму, сукъцєсара до тог млинъка, росказалисмо сиє нашє писанє видат, варуючи, аби нѣхто нє важился єго от тог милинка отпручат, алє єму, Филону, яко своѣмъ добрим пожитковат волно и що там к тому млинку [...]* и того єго власноє в моц то владзу спокойного уживаня єму вручивши, под притиснємъ пєчати войсковой казалисмо видат. Дѣялос в Прилуцѣ фєвруар дня 18 1668.

Вишъописанный пол прилуцкий.

Biblioteka PAN w Krakowie, odz. rękopisów, N 269, ark. 9. Тогочасна копія. На звороті запис іншим почерком кінця XVII ст.: „Унѣвєрсалъ Лазаря Горлєнка, полковника прилуцкого, Филону мєлнику на млинъ, прозиваємый Штихилясовский вь Усвариновцѣ, писмо подтвєрдитєлноє".

№ 36

1668 [?].— Ніжин [?].— Лист ніжинського протопопа Симеона Адамовича до гетьмана Петра Дорошенка

Ne tylko wełykym dywom dywowatysia musymo, ałe y w uszy umistyty ne możemo takowoy skoroy nachłoy y nigdy ne spodywanoiey waszey odminy, że ne pamiatawiuczy na Hospoda Bocha, na prysiahu swoiu nepoiodnokrotnuiu na duszu y na sumlinia swoie, na wiru swoiu swiatuiu prawosławnuju kapholiczeskuiu, na cerkwi Bożyie, na oyczyznu myłuju y utrapenuiu, nawet na neogranyczenuiu myłost y dobrodystwo oycowskoie cara joho myłosty, pryrodnoho pana swoho, ne tylko od ioho poddanstwa żadnoiey hospody od nego ne maiuczy, odorwałystesia, ałe i jeszcze ne wstydływe y bezbożne na neho porwałystesia y, iak na otca swoho rożonego y podnosy te, pustoszaczy cerkwi Bożeia, otczyznu swoiu miłuiu, iako matku utrapenuiu hubiaczy, y

* Одне слово написано нерозбірливо.

bratiu swoiu, chrescian prawosławnych, w plin y tiażkuiu newołu besurmanskuiu podaiuczy, ne inaczej, iako newynnych barankow, samy w peczy pchaiete, a drugich owcow macaiete [?], samy w newolu lackuiu wtysnułystesia y tysnete sia, nas ni w czym wam ne wynnych ludzy y yspokoynych gwałtow y tyransko czerez bisurmanskuiu surowosc przymuszaiete, a ono, hdy wam lackaia połytyka smacznaia, włosknie y francuskie stroi, luby y latynskoie prosbitostwo y wysokoie umlie [?] wdiaczo, żywi też sobi zdorowi y radujtesia y tisztesia y chlubitesia z lackoiey wolnosci y Hadziackich punktow, a nas, ludey prostych, newynnych y skromnych, zastawte żyty prostakow z prostakami, Rus z Rusioiu, prawosławnymy wy Pereiasławskoy tak otczoczey radi y punktach, a ne silte nas gwałtom y ne prymuszayte do swoich z lachamy malowanych wolnostey, ałe dayte nam spokoynoie, choc w newoli moskiewskey żytie, jeżeli insze iest choc iskra w was chrescianskaia, hdyż u nas żadney z toho krywdy ne masz, szczo my w newoli, nas, a ne was bołyt, a my waszym zołotym wolnostiam, Hadziackim punktom senatorskim stolnom netrochy ne zawyduiemo, butte wy zdorowy, y jasnewelmoznemy y wielmożnemy, y mosciwemy, y kancłeramy, y marszałkamy, y woiewodamy, na ostat, chotiay was krol polski ne tolko na stolkach senatorskich, ałe y na kolinach swoich posadyt, bynamniey ne zawyduiemo y zazdryty nikoły ne budemo, tulko nam dayte pokoy, ponewasz ne od nerowo według waszey dawney y reputacey chrecscianskoy, korsunskoy y czerkaskoy tut w sium kraiu ne kozaki, ałe burniaki [?], ne mołodcy dobruyi, ałe koszelnaki, preto ne treba ne kozakow panu hetmanowi y bez toho sia joho myłost obiuty maet, na szczo toho poniewulne tiachty do sebe y do toho, według Hadziackich paktow y konstytutiy seymowych na tesz Hadziackie punkte, tulko trydziat tysiaczy woyska powynno buty, tedy y z tych dawnych horodow kozackich ne vsi sia umisciat w regestry, a my jak y ni oden, gdyż to [...] obwarowano konstitutieiu, że tylko tam w tych horodow powynny buty kozaki, hde y w kotorych peret woynoiu buły, a tut peret wuynoiu w usich horodach y poukach, Niżynskom, Czerniehowskom, pryłuckom ne buło y teper ne budet y panu [?] hetmanu y usty ne potrebny, za czym słuszna, aby [...] ycz jeho myłosty panu hetmanu y ponetkały [?], iako nepotrebnych y hrubych postolnikow y bortnikow, bo iak bratiu swoieiu newynne pustoszyty y hubyty, hrychu mnoho, tak też y dostawszy pożytku iomu odtula nitrocha, a doby panu hetmanu y o tom kaiatysia, szczo tak ludey mnoho zdradecko podał y w newolu chrestian prawosławnych y do zhuby popustył, budet y za toie, za szczo odwiczaty, bo łatwo zdradecko chot iakoho kawałera pokonyty, ani masz joho miłost z czoho chłubytysia, szczo Szeremeta pokonaw, a swoich że kozakow zażuryw, toie łada kalika może t uczynyty, ałe to by sławoiu nesmertelnuiu rodu swoiemu carewy joho myłosty Wuysku Zaporoskomu y prysłuhu uczynyw, ho był bun poratowaw y pomochł, jak usich nas taia nadiia była, a za Hadziackiie punkta, iak za wyichanoie jajce, diakuiem wam swo [...] to własnie iest powabłenny, taia wam utycha y waszomu Wuysku Zaporuskomu z Hadżiackich punktow, własnie iak za opieki y obrony hana krymskoho y panow sołtanow,— szczym sia jeho myłost pan hetman chłubyt, pyszu do naszoho pana pułkownika, że nas maiete za y Woysko Zaporoskoie wopiet y oboronu swoiu wziaty y ich mosc ponow sołtanowe ne lada opika, takii to opekuny y pastuhy nam tatare, iak wouky

owciom, pewne rychło toie na nas zystytsia: „Pasu, pasu oweczki, do weczora ni odnoiei ne bude“, szczo y pan Tetera piszuczy do Zacharki, pochwaiłsia, że tam połe budet, o połe ne trudno odna iskra może pole uczynyty, raczey by s tym sia pochwaływ, koły on dobry mediator, szczob carow pomyryw, a tohdy łatwiy kozdy swoiecho pouznaiet, ałe y u pana Tetery wydytsia my, duszy zapewnia ne masz, odnu krywd[...] pryszastwom sprofanowanaia duszu stratit, druhaia zapewno do raiu ne dostanetsia, czoho y panu hetmanu y usty treba sia boiaty, koły poydet koza semtelnaja, mudromu d[o]syt, a tak słusznaia by rycz y welmy pożytecznaia ne tylko wam waszym duszam y wszemu naszomu prawosławnomu narodu, żebyśte poki smerty ne postygnet, upamiatały sie, a prybihły z upamiatаniem y pokaianiem Hospoda Boha, a z obraszczeniem do swoioho prawosławnoho tedy, na wirnoho moscihoho switloho cara, proszczenia prosia uszczeory iest Hospod Boh.

Biblioteka Narodowa, OM, N 45804; Muzeum Narodowy w Krakowie. N 72.— S. 286—288. Копія. „Copia listu od protopopy niżyńskiego do Piotra Doroszenka, nakaznego na ten czas zadniepr[zanskiego] hetmana Wojska je[g]o k mśći i ha [ ]* deputowanego“

ПРИМІТКИ

1. Мохнатин — нині смт. Менського району Чернігівської області, розташоване у 12 км від Мени. Як свідчать найновіші краєзнавчі праці, перша згадка про це село відноситься до 1660 р. (История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область.— К., 1983.— С. 714; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.— К., 1990.— С. 470). Між тим, як доводить універсал І. Виговського, це село існувало як мінімум трьома роками раніше. Янівка— нині Іванівка, село, що знаходиться у 15 км від Чернігова.

2. Чоловічий Петропавлівський монастир у Глухові (Глухівсько-Петропавлівський) був заснований, вірогідно у 1230 р. Він знаходився біля села Будищів Глухівського району Сумської области за 24 км від Глухова.

3. П'ятницький (св. Параскеви П'ятниці) монастир у Чернігові функціонував у XVII—XVIII ст. як жіночий. Час заснування невідомий.

4. Мається на увазі чернігівський полковник Федір Бурляй.

5. Мається на увазі київський полковник Павло Яненко.

6. Мова йде про село Борки, розташоване за 13 км від Козельця на березі річки Остер. Нині — село Козелецького району Чернігівської области.

7. Густинський монастир — один з найвідоміших центрів українського літописання. Був заснований на початку XVII ст. Знаходиться у селі Густині Прилуцького району Чернігівської области.

8. Оленівка — нині село Борзненського району Чернігівської области, розташоване за 10 км від Борзни.

9. Виблі — село Куликівського району Чернігівської области, розташоване на лівому березі ріки Десни за 20 км від райцентру. Боромики — село на правому березі ріки Десни, знаходиться за 25 км від Чернігова (Чернігівського району). Брусилів — село під Черніговом, нині входить до Киселівської сільради. Кобиляча Голова — можливо, сучасне село Кобилянка, що знаходиться під Черніговом (Киселівська сільрада).

10. Мова йде, очевидно, про сучасний Моровськ (Муромськ) — село на правому боці ріки Десни, що знаходиться у 42 км від Козельця (Козелецький район Чернігівської области).

---

* Текст написано нерозбірливо.

11. Рудка — село на річці Струг, розташоване за 16 км від Чернігова (Чернігівський район).

12. Йдеться про білоцерківського полковника Самійла Фридриховича.

13. Ян III Собеський, король Речі Посполитої у 1674—1696 рр.

14. Мухаммед IV, турецький султан у 1648—1687 рр.

15. Мається на увазі Журавненський мирний договір укладений між Річчю Посполитою та Османською імперією 27 жовтня 1676 р. За його умовами Річ Посполита, зокрема, визнала приєднання Поділля до Туреччини і погодилася на закріплення значної частини Правобережної України (за винятком Білоцерківського та Паволоцького полків) під владою гетьмана П. Дорошенка. Однак сейм Речі Посполитої відмовився ратифікувати цей договір, що призвело в подальшому до нових польсько-турецьких війн.

16. Мається на увазі відомий дипломат Речі Посполитої Ян Гнінський (помер у 1685 р.), з 1668 р. холмський воєвода.

17. Микільський чоловічий монастир у Макошині був заснований на початку XVII ст. на правому березі ріки Десни. У роки Визвольної війни був деякий час закритий, а відновлено його у 1660 р.

18. Очевидно, мається на увазі білоцерківський полковник Іван Кравченко.

19. Ян Казимир Селицький, посол І. Нечая до короля Речі Посполитої Яна Казимира в 1658 р. Про нього згадує, до речі, відомий польський мемуарист Ян Антоні Храповицький у своєму щоденнику від 27 лютого 1659 р.: „До Семятичів [прибув я] на обід [...] був у й. м. пана підканцлера, був і пан Селицький, посланий Нечаєм, який повертався від короля й. м...“. (Chrapowocki J. A. Dziennik.— Warszawa, 1978.— T. 1.— S. 184.

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ. ПОЛКОВНИК ОСТАП ГОГОЛЬ

Своєю діяльністю люди творять і віддзеркалюють історію, і щоб пізнати ту чи іншу епоху, потрібно пізнати її людей. Ця очевидна істина визнається, проте ще дуже слабо реалізується у науковому сенсі. Повною мірою це стосується української історіографії — біографістика у ній дотепер не є в належній пошані.

Відомо, що козацька старшина, як і козацтво загалом, відіграла дуже важливу роль в українській історії XVI—XVIII ст. Особливо визначною ця роль була під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького і протягом двох десятиріч після його смерти. Тому неабияке значення має вивчення життєвого шляху представників козацької старшини цього періоду. Дотепер інтерес дослідників у цьому плані був спрямований на дуже вузьке коло осіб. На тлі зробленого виразно виділяються монографії Івана Крип'якевича про Б. Хмельницького і Дмитра Дорошенка про Петра Дорошенка.

Серед тогочасної козацької старшини доволі помітною є постать Остапа Гоголя — українського шляхтича за походженням, багаторічного полковника, а наприкінці життя — наказного гетьмана, одного зі соратників Б. Хмельницького, Івана Виговського, П. Дорошенка.

Місце, яке він посів в історії України, відоме лише в загальних обрисах завдяки зацікавленню його особистістю Пантелеймона Куліша[1]*, Олександра Лазаревського*[2]*, статтям, що вийшли у світ в 60-х і 90-х рр. XX ст.*[3] *та*

---

[1] М. Н. [Кулиш П.] Опыт биографии Н. В. Гоголя с включением до сорока писем.— СПб., 1854.— С. 1; его же. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем.— СПб., 1856.— Т. 1.— С. 3.

[2] Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII и XVIII в., собираемые А. М. Лазаревским // Русский архив, издаваемый Петром Бартеневым.— М., 1875.— Год 13-й.— С. 451; Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца (далі — ЧИОНЛ).— Киев, 1902.— Кн. 16.— Отд. II.— С. 7.

[3] Сенютович-Бережний В. Рід Гоголів на Волині // Літопис Волині.— Нью-Йорк; Вінніпеґ; Буенос-Айрес, 1953.— Ч. І.— С. 40—42; Оглоблин О. Проблема предків Миколи Гоголя // Український історик.— Нью-Йорк; Мюнхен, 1967.— 3/4.— С. 85—87; Stilman L. Nikolaj Gogol and Ostap Hohol // Orbis scriptus Dimitrij Tschizewskij zum 70 Geburtstag.— München, 1966.— S. 813—814; Герасименко Н. Остап Гоголь — гетьман // Київська старо-

енциклопедичним довідникам[4].

Завдання нашої статті — розкрити полковницький період у діяльності О. Гоголя, до цього часу майже незнаний[5]*; він охоплює 1654—1675 рр. О. Гоголь був причетний до багатьох політичних подій на українських землях, і знання цього дає змогу краще відчути атмосферу тих бурхливих років.*

Стаття ґрунтується на великій кількості джерел — як опублікованих у численних виданнях, так і виявлених в архівах Києва, Москви, Варшави, Кракова та рукописних відділах бібліотек Львова, Києва, Кракова. Серед них найбільшу чисельно й за змістом групу складають документи — листи, повідомлення з місць подій, офіційні донесення тощо, решту — козацькі літописи, польські хроніки, спогади й інше. У пригоді стали також дослідження, де зачіпається діяльність О. Гоголя.

Розглянуто якнайдокладніше, рік за роком, життєвий шлях О. Гоголя означеного періоду. Висвітленню цього питання передує розповідь про його дополковницькі роки[6].

* * *

Місце і рік народження Остапа Гоголя невідомі; у джерелах його ім'я звичайно подається як „Євстафій", „Євстахій", рідше — „Остафій". Не виключено, що народився він у селі Гоголях, яке належало до маєткового комплексу з центром у місті Зінькові Летичівського повіту Подільського воєводства[7]*. Село було засноване десь перед 1617 р.: на цей рік припадає перша джерельна згадка про нього; вона супроводжується й першою знаною нам згадкою про подільського шляхтича з прізвищем „Гоголь". Обидві згадки містяться у декреті кам'янецького земського суду, винесеному 1617 р. за позовом „урожоного" (generosus) Флоріана Олевінського, адресованим „вельможній" (magnifica) Катерині зі Штемберґа, дружині коронного підчашія Адама Ієроніма Сенявського, та „шляхтичеві" (nobilis) Микиті Гоголю у зв'язку з неповерненням нею і ним кількох підданих, які втекли зі села Серватинців Кам'янецького повіту Подільського воєводства, що належало позивачеві, до села Гоголів. У декреті Катерина зі Штемберґа названа „дідичною власницею" (haeredissa), а М. Гоголь — „посесором" (possessor) цього поселення*[8]*. У декреті 1618 р. того ж суду в тій же*

вина.— 1991.— № 2.— С. 78—83; Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького: Військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648—1679 рр.) // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Зб. наук. праць.— К., 1995.— С. 142—158; Крикун М. Подільський козацький полк: періоди існування та полковники // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12—13 жовтня 1995 р.).— Львів; Люблін, 1996.— С. 123—142;

[4] Encyklopedia Powszechna.— Warszawa, 1863.— T. 12.— S. 33—36; Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana.— Warszawa, 1901.— T. XXIX.— S. 194—197; Polski Słownik Biograficzny.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1960.— T. IX.— S. 579—580.

[5] Про цей період окремі відомості подають: Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького...— С. 142—154; Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 123—142.

[6] Про гетьманські роки О. Гоголя див.: Герасименко Н. Остап Гоголь...— С. 78—83;

[7] Припущення щодо цього, засноване лише на здогаді, зробив Валерій Степанков (Степанков В. С. Розвиток подій національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року // Подільська старовина: Науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського.— Вінниця, 1993.— С. 159).

[8] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 37 (Кам'янецький земський суд), оп. 1, спр. 35, арк. 551 зв.— 552.

справі (оскільки 1617 р. суд відклав розгляд її до наступної своєї сесії) М. Гоголь іменується не тільки посесором, але й „осадчим" (locator) Гоголів, тобто безпосереднім, „виконавчим" їх засновником, причому Гоголі тут — „нове сільце на новому корені" (villula nova novae radicis)[9]. *Очевидно, село було закладене з дозволу Катерини зі Штемберґа, а М. Гоголь, напевно, у 1617—1618 рр. був або тимчасовим власником, або управителем села*[10].

Сама назва цього села і приналежність М. Гоголя до шляхти дає підставу твердити, що у його заснуванні взяло участь кілька (принаймні — дві) шляхетських родин Гоголів. На основі доступних нам джерел не вдалося виявити слідів перебування Гоголів як шляхтичів (і нешляхтичів також) у Подільському воєводстві до 1617 р. Тому можна припустити, що вони сюди прибули перед цим роком. На теперішній час найбільш вірогідно вважати, що „фундатори" села Гоголів походили з Волинського воєводства, де українські шляхтичі Гоголі були автохтонами[11].

Наведений матеріал може свідчити про те, що Остап Гоголь був у родинному зв'язку з кимось із Гоголів у селі Гоголях, а, отже, що він за походженням шляхтич[12]. *На користь його шляхетства, як видається, промовляє те, що він мав належну освіту: його листи, яких нам відомо чотири, засвідчують*

---

[9] ЦДІА України у Києві.— Спр. 36, арк. 244.

[10] У середині XVIII ст. заснування (locatio) села Гоголів перед (ante) 1617 р. помилково приписували Василеві (Bazyli) Гоголю (Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 І, т. 1, с. 647—648). Василь Гоголь — особа реальна. Про нього стосовно середини XVII ст. див.: ЦДІА України у Києві, ф. 4 (Підкоморський суд Київського воєводства), оп. 1, спр. 2, арк. 214— 217 зв. (1644 р.; тут він названий „Матвієм або Василієм"); ф. 44 (Вінницький гродський суд), оп. 1, спр. 2, арк. 338—338 зв., 641—644 зв. (1645 р.; тут він фіґурує як „Матвій"); Wagner M. Kadra oficerska armii koronnej w drugiej połowie XVII wieku.— Toruń, 1992.— S. 16, 36 (1654 р.); Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), dział 85, N 70, k. 172—174 v., 191—192 v. (1654 р.).

[11] Сенютович-Бережний В. Рід Гоголів на Волині.— С. 37. Варто звернути увагу на те, що Катерина зі Штемберґа була молодшою сестрою Анни зі Штемберґа — дружини волинського князя Олександра Острозького (помер 1603 р., а Анна померла 1635 р.; Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / Opracowany przez Seweryna hrabiego Uruskiego przy współudziale Adama Amilkara Kosińskiego, wydany staraniem i kosztem córek autora.— Warszawa, 1910.— T. VII.— S. 316; Herbarz Polski. Cz. I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał Adam Boniecki.— Warszawa, 1907.— T. XI.— S. 353), родові маєтки якого знаходилися у Волинському воєводстві, а волинський шляхтич Філон Гоголь у 1620-х рр. виступає як чоловік Софії зі Штемберґа (Rodzina...— 1908.— T. V.— S. 160; Herbarz Polski. Cz. I.— 1905.— T. VII.— S. 297), очевидно, кревної Анни і Катерини (чи була вона їхньою сестрою, невідомо). Не виключено, отже, що на Волині Гоголі зналися з Анною і Катериною. У такому разі можна твердити, що „подільські" Гоголі прибули з Волині услід за Катериною після одруження її з А. Г. Сенявським, якому, до речі, Зіньківський маєтковий комплекс належав як власність.

[12] Не наводячи жодних арґументів, українським шляхтичем О. Гоголя вважав В'ячеслав Липинський (Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski: Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego (R. 1648—1649) // Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Rylskiego... / Pod redakcją Wacława Lipińskiego.— Kijów, 1912.— S. 296; Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори.— Філадельфія, 1980.— Т. 2.— С. 209; його ж. Україна на переломі. 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Липинський В. Твори.— Філадельфія, 1991.— Т. 3.— С. 152). Це твердження, ніким так і не доведене, стало хрестоматійним. Див., наприклад: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ.— Львів, 1931.— Т. CLI.— С. 123; Polski Słownik Biograficzny.— T. IX.— S. 579.

добре знання ним тогочасної книжної української мови, а також польської та латинської мов[13].

* * *

В'ячеслав Липинський у своїй монографії про козацького київського полковника Михайла Кричевського, виданій 1912 р., навів початок з копії листа „судді“ (йдеться про кам'янецького земського суддю Лукаша Казимира Мясковського), датованого 3 серпня [1648 р.] і відправленого з Кам'янця-Подільського, де згадано „Гоголя“[14]. *Ось цей фраґмент (подаємо його на основі рукопису, яким користувався В. Липинський. До речі, останній припустився деяких неточностей при цитуванні. Лист писаний дуже невиразним почерком, тож не все у фраґменті вдалося розібрати; непрочитане беремо в дужки): „Nad Uszyczą wszytkie miasta y wsi rebellizowali y z Hoholem z wszi [...]* Hutana kozacy pancerni; co żywo bieży z [...]* taborami pieszo y konny“*[15].

На підставі цього уривка листа В. Липинський твердить, що названий тут Гоголь, якого він без будь-яких пояснень іменує „Остапом“, був ротмістром панцерних (важкоозброєних) козаків в Умані до повстання під проводом Б. Хмельницького[16]. *Щоб довести наявність у той час в Умані козацтва як організованої військової сили, він наводить те місце у позначеній 1654 р. записці королівського секретаря Гієроніма Піноччі про Б. Хмельницького і козаків, де сказано, що в Брацлавському воєводстві перед 1648 р. існував Уманський козацький полк „п. Калиновського“*[17]. *Перед Хмельниччиною і в перші роки її Уманським маєтком володів Марцін Калиновський — від 1635 р. чернігівський воєвода, від 1646 р. ще й польний коронний гетьман (загинув у Батозькій битві 1652 р.).*

---

[13] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою коммиссиею (далі — Акты ЮЗР).— СПб., 1879.— Т. XI: 1672—1674. Прибавления 1657.— С. 739 (лист від 29 червня (ст. ст.) 1657 р.); Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА в Москве), ф. 68 (Сношения России с Молдавией и Валахией), оп. 1, д. 3, с. 13 (лист від 13 (23) червня 1660 р.); Памятники, изданные Временною коммиссиею для разбора древних актов (далі — Памятники...).— Киев, 1859.— Т. IV.— Отд. III: Материалы для истории Малороссии (1660—1664).— С. 462—463 (лист від 11 вересня 1664 р.); AGAD w Warszawie. Archiwum Publiczne Potockich, N 47, t. III, s. 16—18 (лист від 18 грудня 1675 р.). Перші два з цих листів писані українською мовою (вони дійшли до нас у сучасних їм копіях, виготовлених московським скорописом), інші — польською (з вкрапленнями латинських слів і зворотів; з них той, що датований 11 вересня 1664 р., був опублікований на підставі автографа О. Гоголя, загиблого під час Варшавського повстання 1944 р., а невиданий лист зберігається як його автограф). Перші три листи використано у подальшій нашій розповіді; що ж до четвертого, то він є зверненням О. Гоголя як наказного гетьмана до сеймика Руського воєводства проханням допомогти йому і підвладним йому козакам коштами для прожитку. Про О. Гоголя як шляхтича див. у таких генеалогічних виданнях: Herbarz Polski Kaspra S. J. Niesieckiego, powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez J. N. Bobrowicza.— Lipsk, 1839.— T. III.— S. 43; Herbarz Polski.— T. VII.— S. 297; Rodzina...— T. V.— S. 160.

[14] Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski...— S. 296.

* Підкреслене нами дописано в рукописі на полі зліва. В. Липинський публікує його як „wszyscy“ зі знаком запитання і не зауважує, отже, z на початку. Чи не слід читати це підкреслене „z wszitkiego“?

* Не зауважене В. Липинським нерозбірливе слово.

[15] Archiwum Państwowe w Krakowie (далі — АРК). Zbiory Rusieckich, N 41, k. 225.

[16] Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski...— S. 296.

[17] Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Dyaryusze, relacye, pamiętniki i t. p. służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych, tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego, marszałka i hetmana wielkiego koronnego, z rękopismów zebrane przez Ambrożego Grabowskiego.— Kraków, 1845.— T. 1.— S. 139. В. Липинський помилково посилається на с. 140 цього видання.

Потрібно зазначити, що свідчення Г. Піноччі непрямо підтверджується у невиданій анонімній віршованій польськомовній хроніці, де йдеться про політичні події на українських землях, переважно в Подільському воєводстві, 1648—1672 рр. (найбільш імовірно, що автором її був шляхтич цього воєводства і написав він її в 1670-х рр.; далі йменуватимемо цю хроніку „подільською"). Тут сказано, що напередодні Батозької битви М. Калиновський мав свій полк з уманських підданих, який у ході битви повинен був прийти полякам на допомогу (poddanych pułk humańskich miał był przyjść)[18]. *Не виключено, що подібний полк з козаків міг існувати на Уманщині перед Хмельниччиною.*

В. Липинський вважає також, що О. Гоголь після Корсунської перемоги Б. Хмельницького 1648 р. прибув зі своїми козаками з Умані в його табір і приєднався до повсталих, а невдовзі з тими ж козаками опинився у Подільському воєводстві, де його в районі притоки Дністра Ушиці й зафіксував лист від 3 серпня[19]. *Ці твердження щодо О. Гоголя В. Липинський повторив у пізніших своїх працях*[20], *і ніхто дотепер не піддав їх сумніву, хоч автор не доводить їх на фактичному матеріалі.*

Справді, з процитованого вище початку листа від 3 серпня необов'язково випливає, що О. Гоголь прибув у район Ушиці на чолі уманських панцерних козаків; найскоріше, вони з'явились сюди без нього і вже тут почали діяти спільно з ним. Крім того, немає доказів, що О. Гоголь командував козаками при М. Калиновському в Умані перед Хмельниччиною і звідти приєднався до повсталих.

Натомість В. Липинський мав рацію, коли ототожнив Гоголя з цитованого листа з Остапом Гоголем: у згаданій нами „подільській" хроніці під 1649 р. читаємо, що після Пилявецької перемоги Б. Хмельницького взимку (очевидно, 1648/1649 рр.), під час дій польських загонів проти козаків біля Лучинця (міста в Летичівському повіті, розташованого, до речі, порівняно недалеко від річки Ушиці), сильно дав про себе знати вівчар Гоголь (Hohul owczarz przyszedł do godności); так, його загін із 15 осіб, зненацька вискочивши з лісу, розбив поляків; автор хроніки додає, що завдяки цьому і подібним своїм учинкам О. Гоголь згодом став у війську Б. Хмельницького подільським полковником (z takich początków został na potym Chmiela pułkownikiem, Woyska Zaporowskiego podolskim strażnikiem)[21]. *Трохи далі у тій же хроніці стосовно тієї ж зими сказано, що О. Гоголь спільно зі своїм кумом Кияшком заклав у Могилеві (місті Летичівського повіту над Дністром, від XIX ст. званому Могилевом-Подільським) „колонію" і стягав мито від тих, хто проїздив з товаром, не видаючи при цьому квитів*[22]. *Це місто стало центром Подільського полку, з яким О. Гоголь на довгі роки пов'язав свою долю.*

Іменуючи Гоголя „вівчарем", той же хроніст тим самим виявляє до нього зневагу, ігнорує його шляхетську гідність[23].

---

18 Biblioteka Polskiej Akademji Nauk w Krakowie (далі — Biblioteka PAN w Krakowie), oddz. rękopisów, N 1275, k. 40.

19 Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski...— S. 296.

20 Липинський В. Участь шляхти...— С. 209; його ж. Україна на переломі...— С. 152.

21 Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1275, k. 11.

22 Ibid.— K. 11 v.

23 У тій же хроніці означення Гоголя як вівчаря зустрічаємо ще один раз (Ibid.— K. 152). В. Степанков бездоказово подає, що „в березні 1649 р. Гоголю довелося проявити неабиякі організаторські здібності для сформування загонів з подільських селян і міщан в районі (подільського.— *М. К.*) Подністров'я" (Степанков В. С. Поділля в роки Визвольної війни українського народу // Нариси історії Поділля.— Хмельницький, 1990.— С. 77—78). Наскільки нам відомо, джерелами це твердження не підкріплюється.

Хронологічно наступну згадку про О. Гоголя подає та ж хроніка; згідно з нею, після Батозької битви Б. Хмельницький наказав О. Гоголеві „докучати" полякам „в Поділлі" (Hoholowi zlecił dokuczać w Podole)[24].

Подальші виявлені відомості стосуються О. Гоголя як полковника.

Слід звернути увагу на те, що з літа 1648 р. до Зборівської угоди 1649 р. кальницьким (вінницьким) полковником у Війську Запорозькому був Остап (Остафій, Євстахій), у джерелах згадуваний без прізвища або прізвиська. Маємо про нього дуже уривкові відомості. 1648 р. він брав участь у здобутті Нестервара (Тульчина; міста у Брацлавському воєводстві), в облозі Львова і Замостя, причому стосовно облоги Замостя його названо „обозним"[25] *(очевидно, генеральним).*

Деякими авторами цей Остап неправомірно ототожнюється з Остапом Гоголем[26]*; однак це дві різні особи*[27]*. Щоб переконатися в цьому, необхідно порівняти їх діяльність у 1648—1649 рр.*

---

[24] Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1275, k. 43 v. У монографії про Б. Хмельницького В. Смолія і В. Степанкова читаємо, без наведення будь-якої арґументації, що після Батозької битви козацький гетьман наказав Гоголеві звільнити Поділля (Подільське воєводство) від присутности польської шляхти, і той успішно це зробив (Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності.— К., 1994.— С. 151). Подільський хроніст ближчий до істини, ніж автори монографії: на час Батозької битви О. Гоголь ще не був настільки значною фіґурою у Війську Запорозькому, щоб Б. Хмельницький зважився дати йому таке важливе завдання, про яке пишуть В. Смолій та В. Степанков.

[25] Величко С. Сказаніє о войнѣ козацкой з Поляками.— К., 1926.— С. 52, 54; Грабянка Г. Дѣйствія презѣлной и от начала кравшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, с Поляки [...] з розних лѣтописцов и из діаріуша, на той войнѣ писаного, в градѣ Гадячу... / Издана Временною коммиссиею для разбора древних актов.— Киев, 1854.— С. 51, 68; Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским.— Киев, 1856.— Т. 1.— С. 60; Краткое описание Малороссии// Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, „Краткого описания Малороссии" и „Собрания исторического" / Издана Киевскою Временною Коммиссиею для разбора древних актов.— Киев, 1878.— С. 221—222; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России, изданный Коммиссиею для разбора древних актов.— Киев, 1888.— С. 8, 146—147; Памятники...— 1848.— Т. I / Изд. второе.— Отд. III: Материалы для истории Малороссии.— С. 160; Памятники, изданные Киевскою коммиссиею для разбора древних актов.— Киев, 1898.— Т. I.— С. 310; Arma Cosacica conscripta a Samuele Kuszewicz cive leopoliensi (1648—1655) // Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1913.— Т. VI.— С. 6, 63; Historya panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłómacza w skróceniu na polski język przełożona, wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego, teraz podług oryginału poprawiona i powtórnie wydrukowana.— Poznań, 1859.— T. I.— S. 48, 102; Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza Historyą arcybiskupstwa lwowskiego w tejże epoce. Napisana spółcześnie w języku łacińskim przez X. J. Tomasza Józefowicza. Teraz z oryginału [...] przełożona.— Lwów, 1854.— S. 123; Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego Księga pamiętnicza z dawnego rękopisma wydana...— Kraków, 1864.— S. 95; Joachimi Pastorii ab Hirtenberg Historiae Poloniae plenioris partes duae...— Dantisci, 1686.— P. I.— P. 100—101; Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa.— Lwów, 1844.— S. 316.

[26] Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Відень, 1922.— Т. VIII.— Ч. 3: Хмельниччина в розцвіті (1648—1650) / Вид. друге, повторене.— С. 49; Polski Słownik Biograficzny.— T. IX.— S. 579; Dąbrowski J. Pochodzenie społeczne i drogi kariery wyższej starszyzny kozackiej w latach 1648—1657 // Zeszyty Naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego.— Kraków, 1993.— MXLIX: Prace Historyczne.— Zesz. 101.— S. 62. Див. також примітку В. Шевчука до: Величко С. Літопис / Переклав з книжної української мови В. Шевчук.— К., 1991.— Т. 1.— С. 83.

[27] На це звернув увагу Т. Чухліб (Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького...— С. 143).

* * *

В. Липинський зазначає, не наводячи жодних арґументів, що Остап Гоголь деякий час був уманським полковником, заступивши на цьому уряді Йосипа Глуха[28]*. Коли ж Й. Глух перестав займати це полковництво, В. Липинський не подає. На думку І. Крип'якевича, це сталось у квітні 1654 р.*[29]

Дотепер не виявлено жодних відомостей на підтвердження сказаного В. Липинським. Якщо ж О. Гоголь і був уманським полковником, то зовсім недовго: з липня 1654 р. (до січня 1655 р.) цей уряд посідав Семен Оргіяненко (Угриненко)[30]*.*

У тому ж 1654 р.[31] *О. Гоголь очолив відновлений тоді ж Подільський полк (званий у джерелах також „Могилівським", „Подністрянським"*[32]*). Полк виник наприкінці 1648 або на початку 1649 р. в південно-східній частині Летичівського повіту; згідно зі Зборівською угодою, був ліквідований 1649 р. Б. Хмельницьким*[33]*. Відтворення його сталося, можливо, перед приїздом на контрольовану Військом Запорозьким територію антіохійського патріарха Макарія. За свідченням його сина архідиякона Павла Алеппського, котрий супроводжував батька у подорожі до Москви через Україну, в червні 1654 р., коли патріарх проїздив українськими землями і мав зустріч з Б. Хмельницьким та його старшиною, у гетьмана було 18 полковників*[34]*. А на час Переяславської ради 1654 р. козацьких полків було 17, причому Подільський серед них не числився*[35]*. 18-м полком у червні 1654 р. міг бути Подільський.*

Найранішу згадку про О. Гоголя як полковника знаходимо у літописній праці Феодосія Софоновича „Кройника о земли Полской", написаній 1673 р. (у той час Ф. Софонович був ієромонахом, ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві). Згідно з нею, восени 1654 р. польське військо на чолі з

---

28 Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski...— S. 296; Липинський В. Участь шляхти...— С. 209; його ж. Україна на переломі...— С. 152.

29 Крип'якевич І. Студії над державою... // Записки НТШ.— Т. CLI.— С. 133. З І. Крип'якевичем в цьому питанні згідні Я. Домбровський (Dąbrowski J. Pochodzenie społeczne...— S. 62) і Д. Гаєцький (Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate.— Cambridge, Mass., 1978.— Vol. II.— P. 625, 691). Див. також: ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 5769 III, с. 862 (лист великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького до короля Яна Казимира від 1 квітня 1654 р., де Й. Глуха (Głoh) згадано як діючого уманського полковника).

30 Крип'якевич І. Студії над державою... // Записки НТШ.— Т. CLI.— С. 133; Gajecky G. The Cossack Administration...— Vol. II.— P. 625.

31 А не наприкінці 1653 р., як вважає Т. Чухліб, нічим не обґрунтовуючи цієї своєї думки (Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького...— С. 144).

32 Численні докази вживання цих означень щодо Подільського полку див.: Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 120—140. У Т. Чухліба „Могилівський" і „Подністрянський" — то помилкові означення різних полків (Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького...— С. 144).

33 Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 116—122.

34 Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / Перевод с арабского Г. Муркоса // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі — ЧИОИДР).— М., 1897.— Кн. 4 (187).— С. 36.

35 Акты ЮЗР.— 1878.— Т. X: 1653—1654.— С. 239—240; Белокуров С. А. Перечень городов, городков, мест и местечек в черкасских полках // ЧИОИДР.— 1905.— Кн. 2 (213).— Смесь.— С. 28—31; Грушевский М. К истории Переяславской рады 1654 года // Доклады Академии Наук СССР.— Ленинград, 1930.— С. 299—305; Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1931.— Т. IX.— Друга половина: Хмельниччини роки 1654—1657.— С. 734—736; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т.— М., 1953.— Т. III: 1651—1654.— С. 517—518.

коронними гетьманами (великим — Station Потоцьким, польним — Станіславом Лянцкоронським) спільно з татарами витіснили з Брацлава полковників брацлавського (Михайла Зеленського), вінницького (Івана Богуна) та „поднѣстръского" (Гоголя; ім'я останнього у Ф. Софоновича відсутнє) й іншу козацьку старшину (очевидно, з підлеглими їм загонами), а також примусили їх відійти до Умані, де вони й закріпились[36]*. На переконливу думку Юрія Мицика, при висвітленні воєнно-політичних подій в Україні 1648—1672 рр. Ф. Софонович у цій своїй праці використовував, зокрема, літопис, автор якого жив в Умані або ж на терені Уманського полку; Ю. Мицик умовно називає цей літопис „Уманським"*[37]*. Отже, дуже ймовірно, що вищенаведене повідомлення Ф. Софонович почерпнув з цього літопису, і в такому разі його можна вважати вірогідним*[38]*. Слід мати на увазі, що він припустився при цьому помилки, можливо, запозиченої з „Уманського" літопису: напад польсько-татарського війська на Брацлав і відступ звідси козаків до Умані припадають не на осінь, а на грудень 1654 р.*[39]

Полковником О. Гоголь став, напевно, з волі Б. Хмельницького: у той час призначення полковників було його прерогативою[40]*.*

Зустрічаємо О. Гоголя (без подання імені), як „подністрянського" полковника, серед козацької старшини і в січні 1655 р., коли вона в Умані витримувала облогу з боку польсько-татарського війська. Правда, про нього у зв'язку з цією подією мовлено тільки в літописному зведенні „Короткий опис Малоросії", складеному десь після 1734 р.[41]

---

[36] Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх.— К., 1992.— С. 232.

[37] Там само.— С. 28.

[38] Таке ж повідомлення подає козацький літописець Григорій Грабянка (Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 133), однак не виключено, що він запозичив його у Ф. Софоновича або й безпосередньо з „Уманського" літопису.

[39] Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования.— СПб., 1904.— Кн. IV: Т. IX—XI.— С. 585—586; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. IX.— Друга половина.— С. 1019, 1025; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 189, с. 733. Потрібно зазначити, що інші знані нам джерела, де розповідається про ту ж подію, називаючи поіменно козацьку старшину (М. Зеленського, І. Богуна та інших), з незрозумілих причин не згадують О. Гоголя, як, до речі, й його полк (Величко С. Сказаніє...— С. 97; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. IX.— Друга половина.— С. 1018—1019; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 189, с. 733; Historya panowania Jana Kazimierza...— T. I.— S. 192).

[40] Крип'якевич І. Студії над державою... // Записки НТШ.— Т. CLI.— С. 126; Dąbrowski J. Pochodzenie społeczne...— S. 56. Необхідно підкреслити, що спостереження М. Слабченка щодо способів призначення полковників у Війську Запорозькому за часів Хмельниччини і по ній (Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк).— Одесса, 1909.— С. 61—73) безсистемні та плутані.

[41] Краткое описание Малороссии.— С. 242. Відомості цієї компіляції щодо уманської облоги наприкінці XVIII ст. переповіли, згадуючи при тому й Гоголя, історики Жан-Бенуа Шерер (Scherer J.-B. Annales de Petite-Russie ou Histoire de cosaques-saporogues et de cosaques de l'Ukraine ou de la Petite-Russie...— Paris, 1788.— T. 2.— P. 67) та Йоган-Хрістіан Енгель (Engel J. Ch. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken.— Halle, 1796.— S. 196). Ті ж, напевно, відомості послужили підставою для твердження П. Куліша, що перша літописна згадка про О. Гоголя припадає на 1655 р. (М. Н. [Кулиш П.] Опыт биографии Н. В. Гоголя...— С. 1; его же. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя...— Т. 1.— С. 2). Інші джерельні переліки обложеної в Умані у січні 1655 р. козацької старшини див.: Величко С. Сказаніє...— С. 116; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России...— С. 15; Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий.— С. 587; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. IX.— Друга половина.— С. 1041—1042; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 5769 III, с. 1055; Historya panowania Jana Kazimierza...— T. I.— S. 200—201.

Згідно з донесенням у Москву російського посланця до Війська Запорозького Абрама Лопухіна, 27 березня (ст. ст.) 1656 р. Б. Хмельницький у розмові з ним, яка відбулася в Чигирині, повідомив, що відрядив під Кам'янець „полковника Гоголя"[42]*. Тут ідеться, безперечно, про Остапа Гоголя, подільського полковника*[43]*.*

Уперше ж О. Гоголь як саме полковник „подільський", до того ж зі своїм іменем, у відомих нам джерелах виступає 29 червня (ст. ст.) 1657 р.: цим числом датовано надісланий з Озаринців (міста Летичівського повіту) до Б. Хмельницького лист, автор якого, благаючи гетьмана підмогти керованому ним полкові, розташованому „на пограничѣ", у боротьбі з польськими й татарськими загонами в районі Кам'янця, підписався так (подаємо за московською копією листа): „Астафей Гоголь, полковник Войска его царского величества Запорожского подолскій"[44]*.*

Серед полковників Війська Запорозького бачимо О. Гоголя й, як пише С. Величко, „при концу живота" Б. Хмельницького в серпні 1657 р.[45]

Після цієї згадки про О. Гоголя він з'являється у знаних нам джерелах щойно у серпні 1658 р.— так само як подільський полковник (цей уряд, доречно відзначити, він займав і далі безперервно до 1664 р.). Був він ним напевно і між серпнем 1657 та серпнем 1658 рр. На цьому міркуванні слід наголосити, оскільки в літературі існує думка, начебто у вказаному часовому проміжку подільським полковником був Федір Михайлович[46]*. Ґрунтується вона на листі від 31 січня 1658 р., відправленому з Меджибожа (міста Летичівського повіту) волинському каштелянові Станіславу Казимиру Бенєвському, автор якого підписався „Teodor Michayłowicz, Pułkownik Podolski, strażnik pograniczny, Gubernator Zamku Międzyboskiego"*[47]*. Між тим, не зауважено, що початок листа засвідчує: під час його написання Федір Михайлович був наказним подільським*

---

[42] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. IX.— Друга половина.— С. 1207; Центральна наукова бібліотека імені В. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ НАН України), від. рукописів, ф. II (Історичні матеріали), спр. 15561, арк. 143.

[43] На основі цього повідомлення Д. Гаєцький твердить, що Подільський полк був відновлений 1656 р. (Gajecky G. The Cossack Administration...— Vol. II.— P. 646), а Я. Домбровський початок перебування О. Гоголя на подільському полковництві датує квітнем 1656 р. (Dąbrowski J. Pochodzenie społeczne...— S. 62).

[44] Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 739. Імовірно, на підставі цього документа І. Крип'якевич ґрунтує своє твердження, що „1657 р. [...] наново розпочато реорганізацію (тобто відтворення після ліквідації за Зборівською угодою.— *М. К.*) Подільського полку" (Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України в 1648—1654 рр. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— Вип. 2.— С. 143). До того ж документа за змістом примикає позначений тим же числом лист до генерального писаря Війська Запорозького І. Виговського від брацлавського полковника М. Зеленського, де зазначено, що він (Зеленський) застеріг „полковника Гоголя", аби пам'ятав про татарську загрозу (Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 741). У зв'язку з цим листом див. повідомлення в листі Б. Хмельницького до царя від 10 (20) липня 1657 р. (Там само.— С. 716; Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657 / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич.— К., 1961.— С. 607).

[45] Величко С. Сказаніє...— С. 164. Вказуючи на це, С. Величко іменує Гоголя тільки „Остапом".

[46] Максимович М. А. Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времен Богдана Хмельницкого // Максимович М. А. Собрание сочинений.— Киев, 1876.— Т. I: Отдел исторический.— С. 703; Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ...— С. 144; Сергійчук В. Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648—1654 // Український історичний журнал.— 1982.— № 7.— С. 91; Gajecky G. The Cossack Administration...— Vol. II.— P. 646.

[47] Памятники...— 1852.— Т. III.— Отдел III: Материалы для истории Малороссии.— С. 207—209. Те саме див.: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz rękopisów, N 611, s. 793—794.

полковником. Ось цей початок в оригінальному звучанні: „Pisanie do WMPana bez bytności moiey od Pana Daniela Stepanowicza, Assawuła Pułku tego Nakaznego na ten czas dirigowane". Дослідники не зауважили, що „Nakaznego" за суттю (і за нормою польської мови) стосується „Pułku", і „Nakaznego" відносять до „Assawuła". Можна бути певним того, що на 31 січня 1658 р. Подільський полк (найскоріше частина його) був тимчасово дислокований у районі Меджибожа на чолі з наказним полковником, якому довелося виконувати й „стражницькі" функції, тобто захищати від поляків південно-західний виступ Війська Запорозького і водночас стати начальником („губернатором") Меджибізького замку[48].

У другій половині серпня 1658 р. О. Гоголь на чолі (за інформацією, одержаною і відісланою до Москви київським воєводою Василем Шереметєвим) 20 тисяч левенців[49]*, разом з полками Київським, Паволоцьким, Брацлавським і Білоцерківським, за наказом гетьмана І. Виговського, виконання якого останній поклав на свого брата Данила, взяв участь у невдалій спробі відібрати Київ від росіян*[50].

Після вказаної спроби взяти силами кількох полків Київ О. Гоголь, за зізнанням полоненого у ній росіянами брацлавського полковника Івана Сербина, зі своїми левенцями опинився на Поліссі у Київському воєводстві біля Овруча — тому, мовляв, що, тікаючи, заблукав і не зміг вибратись на шлях, який вів до Білої Церкви[51].

Чи був причетний О. Гоголь до укладення Гадяцької угоди 6 (16) вересня 1658 р.? На це питання відомі нам джерела прямої відповіді не дають. Василь Герасимчук вважав, що він належав до тієї частини козацької старшини, яка підтримала угоду[52]*. В. Липинський припускав його неприхильність до неї*[53]*. Тарас Чухліб твердить, що О. Гоголь її не визнавав. До того ж він безпідставно зазначає, що після укладення Гадяцької угоди І. Виговський за допомогою уманського полковника Михайла Ханенка розбив О. Гоголя як її противника під Могилевом над Дністром і змусив його перейти на свій бік та спільно з ним виступити проти воєводи В. Шереметєва*[54].

Зважаючи на те, що трапилося з О. Гоголем після невдалого нападу козаків І. Виговського на Київ незадовго до Гадяцької угоди, можна припустити, що

---

48 Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 126—127.

49 Акты ЮЗР.— 1892.— Т. XV: 1658—1659.— С. 253.

50 Там само.— 1863.— Т. IV: 1657—1659.— С. 159; 1872.— Т. VII: 1657—1663. 1668—1669.— С. 253; Т. XV.— С. 253, 276—277; Соловьев С. М. Сочинения.— М., 1991.— Кн. VI: История России с древнейших времен.— Т. 11—12.— С. 33; Барсуков А. Род Шереметевых.— СПб., 1888.— Кн. 5.— С. 105; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ.— 1909.— Т. LXXXIX.— С. 75—76. Левенцями прозивали опришків, розбійників. Про Гоголевих левенців читаємо в листі того ж воєводи В. Шереметєва до царя Олексія Михайловича від 18 (28) серпня 1658 р.: „Наперед де сего Левенцы с войском запорожским николи не служивали и к ним не прихаживали, а бывали де они всегда в Волохах" (Акты ЮЗР.— Т. XV.— С. 253). Іншими словами, левенці, якщо вірити В. Шереметєву,— були вихідцями з „Волох" (Молдавського й, можливо, Волоського князівств). Видається, що воєвода явно перебільшив їх кількість. Імовірно, до цього числа він відніс й особовий склад Подільського полку.

51 Акты ЮЗР.— Т. XV.— С. 276. Див. також: Барсуков А. Род Шереметевых.— Кн. 5.— С. 117.

52 Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // Записки НТШ.— 1913.— Т. CXIII.— С. 46.

53 Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski...— S. 296; Липинський В. Участь шляхти...— С. 209; його ж. Україна на переломі...— С. 152.

54 Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького...— С. 145.

він не встиг взяти участи в її укладенні. Проте не можна виключати його активної причетности до неї. І ось чому. Той пункт Гадяцького договору, в якому мовиться про згоду Речі Посполитої за настановою гетьмана Війська Запорозького надавати польську шляхетську гідність ста особам кожного козацького полку, в іншому, напевно підготовчому, варіанті цього документа містить такий додаток: „а полків є 14“[55]*. Очевидно, керівництво цих полків підтримало І. Виговського в його прагненні нав'язати союз з Польщею. У його складі міг бути й О. Гоголь зі своїм полком. Варто вказати на те, що, згідно з зізнанням ніжинського протопопа Максима Филимонова, поданим у московському посольському приказі 17 (27) квітня 1658 р., І. Виговський був переконаний, що коли йому з вини Москви не вдасться придушити спрямований проти нього бунт полтавського полковника Мартина Пушкаря, усі 11 правобережних полків (у тому числі, зрозуміло, й Подільський) можуть піти "в соединенье с Поляки", тому що вони „к Поляком склоннее“*[56]*. Нема підстав твердити, що І. Виговський позбувся підтримки цих полків на час укладення Гадяцької угоди.*

Навряд чи в О. Гоголя були підстави ставитись до Гадяцької угоди негативно. Подальша його діяльність доводить, що він не був беззастережним, безкомпромісним противником Польщі. До того ж О. Гоголь виступав на боці І. Виговського як гетьмана й невдовзі по цій угоді. Найраніше свідчення щодо цього міститься в донесенні В. Шереметєва до Москви від 11 (21) листопада 1658 р. З нього дізнаємося, що після відбиття у першій декаді листопада російським гарнізоном нападу на Київ козаків, очолених І. Виговським, останній, пішовши на переговори з його керівництвом, доручив їх вести О. Гоголеві (в донесенні помилково його найменовано „Степаном“) разом з іншими представниками козацької старшини. Козацька делеґація, погодивши, очевидно, свої дії з гетьманом, 9 (19) листопада у київській церкві „Софії Премудрости“, у присутності печерського архімандрита Інокентія Гізеля і російського командування, „присягла за гетмана и за все Войско Запорожское по записи на том, что гетману и им и всему Войску Запорожскому“ з царем не воювати і бути під його „высокою рукою в вечном подданстве“[57]*.*

Ця присяга незабаром втратила силу — І. Виговський повністю розірвав з Москвою і знову пішов на зближення з Річчю Посполитою. На варшавському сеймі, що тривав з 22 березня до 2 травня 1659 р., у присутності делеґації від Війська Запорозького (О. Гоголя у ній не було) Гадяцький договір був затверджений[58]*. 7 (17) липня 1659 р. під Конотопом І. Виговський наголову розбив російську армію, очолювану князями Григорієм Ромодановським та Олексієм Трубецьким. О. Гоголя бачимо серед тих полковників, які напередодні Коно-*

---

[55] Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 253; Т. XV.— С. 383; Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку.— Львів, 1994.— С. 122; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza / Z rękopismu wydał K. W. Wojcicki.— Warszawa, 1853.— T. II.— S. 13; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 151, s. 402.

[56] Акты ЮЗР.— Т. XV.— С. 53. Правобережними полками були Чигиринський, Канівський, Київський, Черкаський, Корсунський, Білоцерківський, Паволоцький, Уманський, Брацлавський, Кальницький (Вінницький), Подільський. Територія перших чотирьох із них у той період частково захоплювала лівобережжя Дніпра. Уманський, Брацлавський і Кальницький полки входили до складу Брацлавського воєводства, інші полки, поза Подільським,— до складу південної частини Київського воєводства.

[57] Там само.— С. 282—288.

[58] Volumina legum.— Petersburg, 1859.— T. 4.— S. 297—301; Маркевич Н. История Малороссии.— М., 1842.— Т. 3.— С. 172—180; Акты ЮЗР.— Т. IV.— С. 211—214; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 402, s. 249—251.

топської битви були з І. Виговським: його підпис значиться серед підписів козацької старшини під листом, писаним 1 (11) липня в таборі під Конотопом й адресованим наказному гетьманові Іванові Безпалому, в якому висловлено „здивування", що той підтримує Москву в її діях проти гетьмана[59]. *Тож можна твердити, що О. Гоголь взяв участь у цій битві на боці І. Виговського.*

У матеріалах, ухвалених під тиском московських представників 17 (27) жовтня 1659 р. на Переяславській раді, яка замість скинутого перед тим І. Виговського обрала гетьманом Ю. Хмельницького, О. Гоголя названо в числі семи правобережних полковників, відсутніх на ній, „для того что оставлены на границе против ляхов и татар". У зв'язку з цим, сказано там само, від їхнього імені цареві на вірність присягнув Ю. Хмельницький[60].

Є підстави вважати, що відсутність цих полковників, принаймні кількох з них, була викликана їхньою незгодою з відновленням на раді підпорядкування Війська Запорозького Москві. З листа І. Виговського до коронного канцлера Миколая Пражмовського від 20 жовтня[61] *і листа коронного обозного Анджея Потоцького до короля від 25 жовтня 1659 р.*[62] *видно, що напередодні ради частина козацької старшини недоброзичливо ставилася до проведення її під московським тиском і висловлювала бажання далі триматися союзу з Польщею. До цієї старшини автори листів віднесли полковників брацлавського, уманського, білоцерківського, паволоцького й „інших"; дуже ймовірно, що серед останніх вони мали на увазі О. Гоголя: чотири перелічені полковники були в числі відсутніх на Переяславській раді, і в світлі цього факту „присутність" О. Гоголя в колі „інших" виглядає цілком логічною**. *Варто також відзначити, що, за повідомленням С. Величка, невдовзі по Переяславській раді у Чигирині в присутності Ю. Хмельницького О. Гоголь та інші полковники, „которіи при поставленю Хмелниченка гетманом не били в Переяслови", висловили своє крайнє обурення („барзо били малкотенти") „з тих Хмелниченковѣ даних статей (ідеться про так звані „нові" статті, що на них московські представники на раді примусили Ю. Хмельницького дати згоду.—* **М. К.**) *и крѣпко нарѣкали за неисправленіє (за непротидіяння російському тискові.—* **М. К.**) *на старшину, в Переясловлѣ при Хмелниченку бившую"*[63].

Однак, зваживши на обставини, О. Гоголь приєднався до нового гетьмана. В грудні того ж року він зі своїм полком присягнув на вірність цареві — згідно з 18-м пунктом переяславських „нових" статей, який вимагав під загрозою страти від всього Війська Запорозького і некозацької людности підвлад-

---

[59] Акты ЮЗР.— Т. XV.— С. 405—406.

[60] Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел (далі — СГГД).— М., 1828.— Ч. IV.— С. 51; Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). Собрание 1-е.— СПб., 1830.— Т. I.— С. 493; Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще... / Собрано и составлено через труды [...] Александра Ригельмана 1785—1786 года.— М., 1847.— Кн. 4.— С. 29; Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским.— М., 1858.— Ч. I: 1649—1687.— С. 106; Акты ЮЗР.— Т. IV.— С. 273; Величко С. Сказаніє...— С. 224.

[61] Памятники...— Т. III.— Отд. III.— С. 362—363.

[62] Там само.— С. 368—369.

* З тих же листів не можна зробити висновку, що ці полковники ще йшли за І. Виговським, який на час їх написання був позбавлений гетьманства частиною козацької старшини, заохоченої до цього Москвою.

[63] Величко С. Сказаніє...— С. 239.

ної йому території такої присяги[64]. *Присягу приймав царський посланець „дворянин" Михайло Полянський. Її результати зафіксував перепис Подільського полку*[65]. *Перепис є єдиним джерелом, яке дає уявлення про адміністративний устрій та структуру населення полку*. Згідно з ним, полк складався з шести сотень, названих за їхніми центрами — містами Могилевом (Могилівська сотня була головною — полковою), Яругою, Ярошевом, Курилівцями та селами Березівкою, Вільхівцем. Сотні налічували 1223 козаки, а 41 поселення — 1054 некозаки (ідеться не про кількість осіб, а про голів родин, господарів)*[66]. *Видається, що ці цифрові показники не відбивають дійсного стану залюднености території полку.*

Судячи з переліку поселень, охоплених переписом, Подільський полк простягався уздовж Дністра на відстані близько 120 км між його притоками Мурафою і Калюсом, з яких по першій межував з Брацлавським воєводством і полком, по другій — з Кам'янецьким повітом. Віддаленість його північного кордону становила від кількох до 35—40 км від Дністра.

У період між завершенням складання перепису і 15 січня 1660 р. О. Гоголь зі своїм полком, разом з Уманським, Паволоцьким, Кальницьким, Брацлавським і якимсь лівобережним (Zadnieprskim) полками (загальне керівництво всіма ними здійснював за дорученням Ю. Хмельницького наказний гетьман М. Ханенко, він же був уманським полковником), брав участь у штурмі й облозі Бара. Козакам удалося взяти місто, проте невдало закінчилися їхні спроби захопити його замок, де міцно засів польський гарнізон на чолі з тамтешнім комендантом Проскурою, якого на цю посаду призначив І. Виговський — тодішній барський староста і київський воєвода[67].

У другій половині лютого (ст. ст.) 1660 р. О. Гоголь, перебуваючи в Могилеві, спільно з миргородським полковником Кирилом Андрієвим відбив запеклий штурм цього міста з боку польського війська (його могло бути до 18 тис. осіб), що ним командував великий коронний гетьман С. Потоцький (йому допомагали коронний обозний А. Потоцький, коронний польний писар Ян Фридерік Сапєга, І. Виговський і татарський мурза Кайсей)[68]. *Під час штурму, як і на своєму шляху до Могилева, поляки відчували в Подільському воєводстві гостру нестачу продовольства — селяни поховали зерно в ямах або спалили, спалювали також сіно й солому, позбавляючи таким чином ворога хліба й фуражу*[69]. *Автор „подільської" хроніки подає деякі деталі організації обложеними у Могилеві*

[64] СГГД.— Ч. 4.— С. 58; ПСЗРИ. Собрание 1-е.— Т. I.— С. 499—500; Летописное повествование...— Кн. 4.— С. 38; Источники малороссийской истории...— Ч. I.— С. 113; Маркевич Н. История Малороссии.— Т. 3.— С. 197; Величко С. Сказаніе...— С. 235.

[65] РГАДА в Москве, ф. 124 (Малороссийские дела), оп. 1, 1659 г., № 19, л. 1—51.

* З тогочасних полкових переписів, складених з нагоди заприсягнення, він єдиний уцілів.

[66] Джерелознавчий аналіз перепису та його повну публікацію підготовлено до друку. Перепис подає також відомості про мешканців Бара (215 господарів або родин), проте слід мати на увазі, що це місто не належало до Подільського полку.

[67] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 402, s. 369—379 (лист І. Виговського до польського короля від 15 січня 1660 р. із Степані [міста у Волинському воєводстві]).

[68] Повідомлення київського воєводи В. Шереметєва в Москву 3(13) березня 1660 р.: Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 317—319; Акты Московского государства, изданные императорскою Академиею Наук под редакцией Д. Я. Самоквасова (далі — АМГ).— СПб., 1901.— Т. III: Разрядный приказ. Московский стол. 1660—1664.— С. 36—37.

[69] Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 2 (те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 153, s. 645) (лист С. Потоцького від 14 квітня 1660 р. польським комісарам, відрядженим вести переговори з Москвою, у відповідь на їхній лист до нього від 25 лютого того ж року); Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1275, k. 98 v.

козаками (очевидно, й О. Гоголем) відсічі полякам; коли останні підступили до міста, то звідси були відіслані на молдавський берег Дністра жінки й діти; на валах були споруджені міцні укріплення. Автор тієї ж хроніки твердить, що з О. Гоголем у Могилеві пліч-о-пліч діяли козацькі ватажки Кияшко і якісь Деркач та Багно[70]. *За свідченням сучасника Иоахима Єрлича, в місті на час штурму його скупчилося до 8 тис. козаків*[71]. *У штурмі з польського боку загинуло кілька тисяч осіб*[72].

В останніх числах лютого (ст. ст.) 1660 р. О. Гоголь встиг побувати на скликаній Ю. Хмельницьким раді. На ній, зокрема, було відмовлено в проханні надати германському імператорові („цесареві") козацьку допомогу для боротьби з Туреччиною, поданому на обговорення прибулими до гетьмана волинським каштеляном С. К. Беневським і київським митрополитом[73]. *Гадаємо, що О. Гоголь вніс свою частку в цю ухвалу.*

13 (23) червня 1660 р. датований лист О. Гоголя до російського воєводи і стольника князя Григорія Козловського з повідомленням про прибуття з-за Дністра зі своїм військом до Могилева, де цей лист писано, Константина Шербана, перед тим (1658 р.) скинутого в Волощині з господарського престолу, з наміром перейти в царське підданство. Наводимо лист повністю за тогочасною копією, зробленою московським скорописом:

„Бжиею млстию великог(о) гсдрѧ Црѧ і великого кнзя Алеѯѣя Михайловича всеа великиѧ и малыѧ и бѣлыѧ Росиі Самодержца і многихъ гсдрствъ и земель восточных и западных и сѣверных отчича и дѣдича и наслѣдника и гсдрѧ и облаадателѧ его црского пресвѣтлог(о) величества, столнику і воеводе кнзю Григорю Афонасевичю Козловском(у), другу і приѧтелеви моему от Гда Бга добраг(о) здоровя желаю, ѧко себѣ самому. Рачишъ ваша кнжаю млсть писати ко мнѣ про всѧские (!) вѣдомости през Семена, которым посылаю вашеи кнжеи млсти вѣдомость, іжъ Костѧнтин Шербан, воевода молдавской земли*, наклонившисѧ его црскому пресвѣтлому величеству, в Могилеви при мнѣ зостает; скории отпочинет, самъ челобитность свою вашеи кнжеи млсти учинит. I тое ознаимую, іж и лѧхи, ѧко і тотары, усилуют и чекают на вѣру ншу православную хрстиѧнскую. Гдѣ я с Костентином господарем самъ у вашеи кнжеи млсти буду. При том ласце вашеи кнжеи млсти полецаю. З Могилева ГI д. июнѧ ЗРЅИГ. Вашеи кнжеи млсти зычливыи приѧтел і слуга Еустафеи Гоголь, полковникъ войска Его Црского пресвѣтлого величества Запорожского подолскии"[74].

За синхронними з цим листом відомостями, Константин Шербан прибув до Могилева з чотиритисячним, навіть, за іншою версією, 40-тисячним (!) військом[75].

---

[70] Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1275, k. 98—100 v.

[71] Latopisiec albo kroniczka...— T. II.— S. 40.

[72] АМГ.— Т. III.— С. 36 (2 тисячі загиблих); Latopisiec albo kroniczka...— T. II.— S. 40 (до 3 тисяч); Ulryka Werduma dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego z r. 1671 / Wydał Xawery Liske // Archiwum Komisyi Historycznej.— Kraków, 1878.— T. I.— S. 233 (4 тисячі).

[73] Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 320. Київським митрополитом у той час був Дионісій Балабан.

* Тут О. Гоголь припустився помилки: Константин Шербан ніколи молдавським господарем (воєводою) не був. Після скинення його з волоського престолу він не був і волоським господарем.

[74] РГАДА в Москве, ф. 68, оп. 1, д. 3, с. 21; те саме у копії, зробленій з цієї копії у 1920-х рр.: ЦНБ НАН України, від. рукописів, ф. II, спр. 15580, арк. 7—8.

[75] РГАДА в Москве, ф. 68, оп. 1, д. 3, с. 14, 20. Див. про перехід Константина Шербана на основі сторінок 13—15 цитованої попередньо справи РДАДА, проте плутано і навіть вигадливо: Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы в 3-х т.— М., 1968.— Т. II: 1633—1673.— С. 440.

О. Гоголь виявився причетним до Чуднівської кампанії, що розгорнулася влітку і восени 1660 р.; у ній протистояли одна одній Річ Посполита і Московська держава, причому на боці останньої довший час виступало Військо Запорозьке. Однак спроби командуючого російським військом В. Шереметєва діяти на цьому етапі об'єднано з козаками не приносили успіху, здебільшого, мабуть, тому, що поляки, яких, до речі, підтримували загони татар та І. Виговського, всіляко цьому перешкоджали. Так сталося й у середині вересня: коли за взаємною листовною домовленістю В. Шереметєв з-під Чуднова (міста в Київському воєводстві), а чотири козацькі полковники (О. Гоголь у тому числі) з-під Бара рушили до Меджибожа, щоб там зустрітись, то польське військо перетнуло росіянам шлях біля Любара (міста на межі Волинського й Київського воєводств) і в кількаденній битві розбило та примусило їх повернути до Чуднова[76].

Невдовзі поляки оточили Військо Запорозьке і 17 жовтня 1660 р. змусили Ю. Хмельницького піти на укладення під Слободищем (селом біля Чуднова) угоди з Річчю Посполитою, спрямованої проти Москви. За латинськомовним твором, написаним невдовзі після Чуднівської кампанії і присвяченим її висвітленню (авторство його, напевно, належало перу маршалка і гетьмана польного коронного Єжи Любомирського, який відіграв особливу роль у забезпеченні перемоги поляків у цій кампанії[77]*), О. Гоголь мав відношення до укладення Слободищенського (Чуднівського) трактату: він входив до складу козацького посольства, котре вело переговори з польською стороною про умови замирення*[78]*. Щоправда, О. Гоголя, як і ряд інших осіб з зазначеного посольства, не бачимо у переліку тих, чиї імена і прізвища подані під трактатом як таких, що від Війська Запорозького дали на його текст згоду*[78а]*. Справа в тому, що цей перелік має представницький характер: у ньому фігурують, поза Юрієм Хмельницьким, кілька полковників, кілька сотників і полковий осавул; не вимагалося, отже, щоб решта з присутніх на переговорах козаків скріпила своїми підписами трактат*[78б]*. Натомість цілком імовірно, що коли, згідно з цим трактатом*[78в]*, Військо Запорозьке присягало на вірність Речі Посполитій*[78г]*, О. Гоголь не ухилився від участі у цій акції.*

Наступний хід подій ретроспективно доводить, що О. Гоголь, як і більшість козацьких полковників, підтримав Слободищенський договір: ці полковники послідовно виступали на боці Ю. Хмельницького в його прагненні мати з Річчю Посполитою дружні взаємини в дусі умов цього договору. Найраніший

[76] Барсуков А. Род Шереметевых.— Кн. 5.— С. 321.

[77] Hniłko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku.— Warszawa, 1931.— S. 5—10.

[78] Bellum Polono-Moschicum ad Czudnow, Joanne Casimiro Rege, Stanislao Potocki Palatino Cracoviensi et Georgio Lubomirski Regni Marschalco, ducibus, anno Domini 1660 expeditum / Wydał Wiktor Czermak // Archiwum Komisyi Historycznej.— 1894.— T. VII.— S. 41. Див. також у польському перекладі цього твору: Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem, odprawiona za panowania króla Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego, i Jerzego Lubomirskiego, marszałka koronnego, w roku pańskim 1660 / Tłumaczył oraz przypisami i przedmową zaopatrzył Antoni Hniłko.— Warszawa, 1922.— S. 92.

[78а] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 402, s. 353.

[78б] Знаючи із щойно згаданого рукопису Бібліотеки Чарторийських про те, хто значиться під текстом трактату, В. Герасимчук усе ж помилково твердить, що О. Гоголь його підписав (Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р.// Записки НТШ.— 1913.— Т. CXIV.— С. 61).

[78в] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 402, s. 353.

[78г] Ojczyste spominki...— T. 1.— S. 160.

за хронологією доказ того, що багато полковників сприйняли договір, знаходимо в донесенні цареві московського посланця до Ю. Хмельницького Феоктиста Сухотіна, складеному 2 (12) грудня 1660 р. при переправі його автора через Дніпро: Ф. Сухотіну вдалося довідатися, що по Чуднівській кампанії дев'ять правобережних полковників (він подає їхні імена; серед них бачимо й Гоголя, названого помилково „Іваном") діють спільно з гетьманом[79].

У лютому 1661 р. князеві Г. Ромодановському стало відомо, що О. Гоголь у Чигирині, куди прибув з Могилева, скаржився Ю. Хмельницькому на поляків за те, що вони „черкасские городы разоряют, людей мучат и скотину всякую грабят и посылают в Польшу"[80]. *Очевидно, скарга стосувалася терену Подільського полку. Якщо О. Гоголь мав рацію, то сказане ним означало: стосунки козацтва з „ляхами" складалися не цілком у дусі Слободищенського договору.*

На варшавському сеймі, що відбувався з 2 травня до 18 липня 1661 р., О. Гоголь разом з іншою козацькою старшиною був нобілітований — удостоєний польської шляхетської гідности, як сказано у відповідній сеймовій конституції, „за наполяганням (na instancyą) гетьмана Війська Запорозького" — відповідно до Гадяцької угоди (kommissyą)[81]. *Наполягання було висловлене в інструкції Війська Запорозького своїм посланцям на цей сейм, ухваленій 5 (15) травня того ж року*[82].

Номінаційний королівський привілей О. Гоголеві на шляхетство був виданий 10 липня 1661 р. Однак його дотепер не виявлено. Збереглася натомість дуже стисла реґестова згадка про його видачу[83]. *У ній О. Гоголь названий „полковником Війська Запорозького" — без територіального означення його уряду. Проте подібні реґестові помітки (а значить, і відповідні номінаційні привілеї, які теж не дійшли до нас) щодо інших нобілітованих тим самим сеймом козацьких полковників містять такі означення їхніх урядів (М. Ханенка названо полковником уманським, Івана Кравченка — білоцерківським, Павла Хмельницького — чигиринським, М. Зеленського — брацлавським)*[84]. *Справа в тому, що правлячі кола Речі Посполитої не визнавали існування у Подільському воєводстві козацького полку, посилаючись на Зборівський договір 1649 р., який заборонив будь-яку організовану присутність козацтва на цьому терені. Подання в номінаційному привілеї О. Гоголеві назви його полковництва „подільський" було б, на переконання цих кіл, визнанням законности існування самого полку.*

---

79 Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 68—71.

80 АМГ.— Т. III.— С. 318—319. У щоденнику смоленського підкоморія Яна Антонія Храповицького під 3 лютого 1661 р. зазначено, що він отримав листа від коронного підкоморія (Готхарда Вільгельма Бутлера.— *М. К.*), де, зокрема, сказано: „в Україні за Дніпром виникли бунти, автором яких є Гоголь, але проти них послано військо" (Chrapowicki J. A. Diariusz.— Warszawa, 1978.— Cz. 1: lata 1656—1664.— S. 279). Тут ідеться про О. Гоголя і про виступи частини козацької старшини на Лівобережжі проти гетьмана Ю. Хмельницького та боротьбу останнього з нею. Проте жодних інших відомостей щодо причетності О. Гоголя до цих подій виявити не вдалося. Наведена згадка про неї видається неправдоподібною.

81 Volumina legum.— T. 4.— S. 359—360. У додаток до названих у посиланні 55 джерел відносно пункту Гадяцького договору про надання козакам польського шляхетства див.: Volumina legum.— T. 4.— S. 299; Грушевський І. Історія України-Руси.— К., 1936.— Т. X.— Ч. I (Роки 1657—1658).— С. 360; Стадник М. Гадяцька унія // Записки Українського Наукового товариства в Києві.— Київ, 1911.— Кн. VIII.— С. 35; Герасимчук В. Матеріали...— С. 116, 128.

82 Государственная публичная библиотека имени М. Салтыкова-Щедрина, отд. рукописей, коллекция „Документы и материалы к истории Украины", оп. 2, № 181/8, л. 38 об.

83 AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, sigillata, ks. 5, k. 36.

84 Ibid.— K. 28 v., 30 v., 31 v.

О. Гоголь був серед тих, хто на чигиринській раді у січні 1663 р. обрав Павла Тетерю гетьманом[85]. *Однак невдовзі по тому стосунки між ними погіршились. „Що стосується пересторог (przestrogi) В[ашої] К[оролівської] М[илости] відносно Гоголя,— читаємо в листі П. Тетері до короля від 22 травня (ст. ст.) 1663 р.,— то всі вони справджуються"; Гоголь „зіпсувався [...] цілком мені огидів"; зараз він, правда, маміряючись служити королеві, з усім своїм полком наближається до „війська (Запорозького.— **М. К.**), проте його постійно потрібно мати на оці"*[86]. *Чим були спричинені королівські перестороги і в чому вони полягали, встановити не вдалося. У тому ж листі дії О. Гоголя (й частини іншої козацької старшини), якими, очевидно, були викликані ці перестороги й незадоволення П. Тетері, останній пояснює лише тим, що „до цього всього призводить Бар" (Bar to wszytko robi)*[87]. *Як це розуміти? Незрозумілим є в листі й зазначення того, що „огидів" йому, гетьманові, О. Гоголь настільки, „що мало не все серце до мене почали втрачати і то через незгоди (factij), що походять звідти". П. Тетеря вказує при тому, що особа, якій він доручив подати цей лист королеві, усно йому все „обширно пояснить (explicabit)"*[88].

О. Гоголь належав до тих правобережних полковників, які підтримували П. Тетерю у його діях, спрямованих на надання допомоги польському королеві під час очоленого ним походу восени 1663 р. і взимку 1663/1664 рр. в Лівобережну Україну з метою відновити у ній панування Речі Посполитої[89]. *Разом з тим в ході цієї кампанії він, можливо, вів подвійну щодо поляків гру: 9 лютого 1664 р. полковник королівського війська Себастіан Маховський, який незабаром уславився розправою над І. Виговським, писав П. Тетері, що О. Гоголь „робить дивні речі" (dziwa [...] robi); що саме,— полковник пообіцяв адресатові розповісти під час побачення з ним у Смілі*[90] *(місті в Київському воєводстві). Чи не мав на увазі С. Маховський того, що королеві став відомий лист Ю. Хмельницького (тоді — ченця Гедеона, який мешкав, до речі, в монастирі у тій же Смілі), писаний до Гоголя не пізніше січня 1664 р.? Повідомляючи про цей факт, звичайно добре поінформований Й. Єрлич вказує, що він, як і взагалі тогочасні намагання Ю. Хмельницького налагоджувати листовні контакти зі старшиною Війська Запорозького, керованого П. Тетерею, настільки обурив короля, що за його розпорядженням колишнього гетьмана було схоплено й відіслано до Львова, а всіх, хто з ним мав стосунки, було наказано страчувати*[91]. *Можливо, гнів короля зачепив і О. Гоголя як підозрюваного у зв'язках з Ю. Хмельницьким, про якого у польських правлячих колах було відомо, що він намагається повернути собі гетьманство.*

А втім, у лютому 1664 р. О. Гоголь лишався при П. Тетері[92]. *Однак незабаром він виступив проти гетьмана, не згоджуючись, мабуть, із надто пропольською його орієнтацією. Сталось це до 8 (18) квітня, коли кошовий отаман*

---

[85] Historya panowania Jana Kazimierza...— T. II.— S. 191.
[86] Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 317.
[87] Там само.
[88] Там само.
[89] Historya panowania Jana Kazimierza...— T. II.— S. 236, 288.
[90] Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 396.
[91] Latopisiec albo kroniczka...— T. II.— S. 85—86.
[92] Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 402 (лист якогось Жабоклїцького до холмського каштеляна Яна Пясечинського з Шаргорода від 20 лютого 1664 р.).

Запорозької Січі Іван Сірко похвалявся цареві у листі з Умані, що повернув під його руку землі від Дніпра до Дністра[93].

На той час О. Гоголь був уже полковником брацлавським. Найраніша знана нам достовірна згадка про нього в цій ролі датується травнем 1664 р.: в одному з тодішніх своїх листів царський посланець в Україні Василь Кікін, говорячи про те, що до О. Гоголя П. Тетеря надсилав „прелестные листы с великим лукавством и с упрошением", щоб той зі своїм полком повернувся в королівське підданство, називає його (Гоголя) „брацлавським полковником"[94]. *Разом з тим слід вказати, що у згаданому квітневому листі І. Сірка в переліку повернених ним під царську руку правобережних полків фігурує Брацлавський, натомість там же відсутній Подільський полк, а „замість" нього названий Могилів*[95]. *Цей лист свідчить, як нам видається, про те, що, коли він писався, Подільського полку не було. Він припинив своє існування десь між кінцем лютого — першою половиною квітня. Тоді саме брацлавським полковником став О. Гоголь; ще 20 лютого ним був М. Зеленський (це видно з листа Жабокліцького від 20 лютого 1664 р.)*. У контексті цього листа йменування Й. Єрличем О. Гоголя відносно січня 1664 р. брацлавським полковником*[96] *потрібно визнати помилковим.*

Будучи брацлавським полковником, О. Гоголь 1664 р. мав у своєму підпорядкуванні й територію Подільського полку: свій лист до великого коронного гетьмана С. Потоцького, датований 11 вересня і відправлений з Могилева, він підписав як „полковник брацлавський і подільський"[97].

Брацлавським полковником О. Гоголь був, напевно, призначений не гетьманом, як практикувалося за Б. Хмельницького: після смерти останнього спосіб зайняття полковницьких урядів у Війську Запорозькому радикально змінився — полковників почали обирати на полкових радах. Найраніше відоме нам свідчення цього міститься у листі від 12 (22) березня 1658 р. миргородського полковника Степана Довгаля до московського посланця, думного дяка Алмаза Іванова. „[...] казаки обрали мене,— пише С. Довгаль,— сотники, атаманы и вся старшина и чернь Войска Запорожского и весь полк миргороцкій на полковничество миргороцкое"[98].

*Обрання полковників було визнане нормою існування Війська Запорозького пунктом 7 „нових" статей, затверджених на Переяславській раді 17 (27) жовтня 1659 р. Там зазначено: „выбирать в войско полковников на раде (полковій.— **М. К.**) кого меж себя излюбят из своих полков, а из иных полков в полковники не выбирать. Также тех полковников гетман без рады не повинен отставливать". За гетьманом та ж стаття визнавала право тільки затверджувати полковий вибір: „гетману без рады и без совета всей черни в полковники [...] никого не выбирать"*[99].

[93] Акты ЮЗР.— 1867.— Т. V: 1659—1665.— С. 151, 152.
[94] Там само.— С. 199.
[95] Там само.— С. 151, 152.
* Див. щодо цього листа посилання 92.
[96] Latopisiec albo kroniczka...— T. II.— S. 85.
[97] Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 462—463.
[98] Акты ЮЗР.— Т. XV.— С. 59.
[99] СГГД.— Ч. IV.— С. 56; ПСЗРИ. Собрание 1-е.— Т. 1.— С. 497; Источники малороссийской истории...— Ч. 1.— С. 110—111; Маркевич Н. История Малороссии.— Т. 3.— С. 190; Акты ЮЗР.— Т. IV.— С. 269; Величко С. Сказаніє...— С. 231.

З поданого у цьому пункті в контексті нашої розповіді про О. Гоголя доцільно виділити ту частину, де сказано, що полковники мають обиратись „из своих полков". Тим часом О. Гоголь, будучи вихідцем з Подільського полку, став брацлавським полковником. Цей приклад свідчить, що дійсність, практика інколи диктували свої правила, змушуючи відступати від норми.

На увагу заслуговує і 30-й пункт в інструкції очолюваної П. Тетерею старшини Війська Запорозького своїм посланцям на варшавський сейм, ухваленій 30 листопада (ст. ст.) 1664 р. на раді під Лисянкою (містом у Київському воєводстві). Полки, сказано в цьому пункті, вільно обирають собі полковників, однак це їхнє право слід законодавчо (тобто, очевидно, на сеймі) обмежити таким чином, щоб без попереднього погодження з гетьманом вибори не відбувалися — з метою запобігати використанню черні окремими особами і групами і забезпечити обрання полковниками тих, кого гетьман підтримує або проти кандидатури яких не заперечує[100].

Принагідно зазначимо, що за гетьманства П. Дорошенка призначування полковників зверху було відновлено. Це, зокрема, засвідчує те місце в донесенні лубенського полковника Івана Сербина гетьманові Івану Самойловичу від 30 січня (ст. ст.) 1673 р., де сказано, що, за одержаними відомостями, П. Дорошенко „многих полковников тое стороны (Правобережжя.— М. К.) отставил от полковничества, а после того, вновь присягу учинив полковники, Дорошенко [...] всякого полковника призывая в комнату, давал им клейноты (полковницькі.— М. К.)"[101].

Як передає тогочасний збирач поточних новин Марцін Голінський, який жив у місті Казімєжі біля Кракова, у травні 1664 р. О. Гоголь дозволив вступити в Могилів старшині на сто коней (stu kony starsinę) з полку, що під командуванням Щирби (діяв на боці І. Сірка) підступив до цього міста, і наказав усю її винищити на ринковій площі[102]. *Причини такої кривавої розправи, якщо вона не вигадана, криються, можливо, в міжусобній боротьбі О. Гоголя та І. Сірка. Серпнем того ж року М. Голінський датує повідомлення про боротьбу між ними „за старшинство" (o starsinstwo)*[103], *тобто, як можна здогадуватись, за те, хто має відігравати вагомішу роль у житті козацького Правобережжя.*

Особлива активність, яку виявляв О. Гоголь у боротьбі частини правобережної козацької старшини проти П. Тетері й Речі Посполитої, перебуваючи водночас, мабуть, якийсь період, на боці промосковського лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, не на жарт стривожила польські правлячі кола.

---

[100] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 402, s. 557. Наводимо повністю 30-й пункт мовою оригіналу (друге речення пункту полковників не стосується, але теж має пізнавальне значення): „Pułkowników w Woysku i[ego] kr[ólewskiey] m[oś]ci Zaporozkim, lubo maią liberam electionem pułki, iednak, aby praevio sensu hetmana składano y obierano, caveri lege ma, gdyż, aemulatie w te czasem wrzucaiąc in plebem, factie przychodzą, zawziętości, że y publiczne mieszaią sprawy, kiedy życzliwemu pułkownikowi sub specie wolney electiey zgotuią ruinę, zaczym arbitrium circum instituendam na nowego pułkownika electionem hetmana antecederi powinne. Setnicy zaś ex arbitrio pułkownika swego deponi et institui, byle ludzie w dziele rycerskim doświadczeni, maią".

[101] Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 125.

[102] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 189, с. 1560. Щирба — чи не Степан Щербан, який у 1666—1676 рр. очолював Торговицький полк? (Gajecky G. The Cossack Administration...— V. II.— P. 642). Він міг займати цей уряд і 1664 р., коли вказаний полк утворився.

[103] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 189, с. 1572.

Вони вдалися до рішучих кроків, аби змусити його до покори, зокрема, й дуже для нього болісним способом: за наказом великого коронного гетьмана влітку 1664 р. було взято під арешт його синів у Львові, де вони навчались[104].

Полякам таки вдалося привернути О. Гоголя на свій бік. Того ж літа він уже допомагав руйнувати переправи через Дніпро, щоб не дати полкам І. Брюховецького вступити на Правобережжя[105].

3 (13) серпня 1664 р. О. Гоголь був присутній на раді старшини керованого ще П. Тетерею Війська Запорозького, яка відбулася в таборі під Ставищем (селом Київського воєводства),— при заслухуванні козацького ватажка Дмитра Сулимки, який тісно співпрацював із вбитим поляками у березні того ж року І. Виговським,— на предмет вияснення причин і суті „зрадницької" щодо гетьмана і Речі Посполитої діяльности останнього. Присутність засвідчена особистим підписом О. Гоголя як полковника брацлавського у відповідно складеному документі, причому слід підкреслити, що у підписі його ім'я звучить „Остап" (точніше — Ostap: цей документ повністю оформлений польською мовою і всі підписи в ньому наведені латинською абеткою)[106] *— в усіх знаних нам більш ранніх джерелах, де згадано про Гоголя, він так не именується.*

В уже згадуваному листі О. Гоголя до великого коронного гетьмана від 11 вересня 1664 р. він підкреслив свої заслуги перед Польщею у приборканні бунтівливого козацтва Брацлавського полку й поза ним на Правобережжі та пообіцяв і надалі вгамовувати її тамтешніх ворогів. Разом з тим він попросив того ж гетьмана дозволити його синам, котрі продовжували навчання у Львові, прибути на відпочинок до своїх батьків — за виданим йому (О. Гоголеві) П. Тетерею пашпортом, який, зазначено в листі, пересилається з останнім адресатові[107]*. Сказане в цьому листі про події у Брацлавщині перегукується з повідомленням з-під Ставища від 10 вересня, одержаним М. Голінським, про те, що О. Гоголь, загладжуючи свою провину перед Річчю Посполитою, „всю Брацлавщину привів до послуху королеві"*[108].

6 (16) вересня 1664 р. П. Тетеря з-під того ж Ставища інформував коронного канцлера Миколая Пражмовського, що брацлавський полковник О. Гоголь перестав бунтувати й знову присягнув на вірність королеві[109].

---

[104] Historya panowania Jana Kazimierza...— T. II.— S. 288 (Веспазіан Коховський пише, що синів було ув'язнено); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 189, с. 1568 (за анонімним повідомленням, яке дійшло до М. Голінського, синів узято „pod sequerst"). Див. також: Костомаров Н. И. Руина: Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича // Костомаров Н И. Собрание сочинений.— 1905.— Кн. VI: Т. XV.— С. 38 (автор переповідає сказане у хроніці В. Коховського, проте чомусь говорить про одного Гоголевого сина як такого, що навчався у Львові і був ув'язнений).

[105] Historya panowania Jana Kazimierza...— T. II.— S. 295.

[106] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 402, s. 534. Згадки про цей документ, без подання осіб, що його підписали, див.: Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Збірник історично-філологічного відділу УАН.— К., 1928.— Т. 76.— С. 221; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльности.— Нью-Йорк, 1985.— С. 46; Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski...— S. 306; Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana.— 1895.— T. XV—XVI.— S. 850.

[107] Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 462—463.

[108] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 189, с. 1574.

[109] Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 458—459. До цього потрібно додати, що московський резидент 10 (20) вересня сповістив з Умані, що О. Гоголь зрадив царя; у тому ж повідомленні помилково твердиться, що О. Гоголь відправився „за Дністер", а коли він був відсутній, то його полк здався П. Тетері (Акты ЮЗР.— Т. V.— С. 162, 163, 164).

Роль, яку О. Гоголь відігравав у весняно-літніх подіях 1664 р. на Правобережжі, висунула його до складу верхівки тамтешньої козацької старшини, керованої П. Тетерею. Прикметно, що в повідомленні польського походження з-під Ставища від 12 жовтня того ж року читаємо: П. Тетеря і О. Гоголь присягли королеві, а за їхнім прикладом й інші будуть навернені у підданство Речі Посполитої (у tym przikładem będą drudzy pociągnieni do poddaństwa)[110].

Повернення О. Гоголя влітку 1664 р. на службу Речі Посполитій розцінювалось у ній як великий успіх. Так, в датованій 19 лютого 1665 р. інструкції сеймику Київського воєводства, який відбувся у Житомирі, своїм послам на варшавський сейм відзначено, що в ході придушення польським військом багатьох бунтів у Брацлавському і Подільському воєводствах вдалося „самого Гоголя до послуху (ad obsequium) королеві" привести[111].

30 листопада (ст. ст.) 1664 р. О. Гоголь як брацлавський полковник з-під Лисянки разом з іншою старшиною Війська Запорозького звернувся до короля з рядом прохань, які пропонувалося розглянути на найближчому сеймі[112].

Найпізніше перед кінцем березня 1665 р. О. Гоголь перестав бути брацлавським полковником: 17 (27) березня позначена перша знана нам згадка про Івана Сербина як такого полковника[113]*, а невідомо, щоб хтось між О. Гоголем та І. Сербиним займав цей уряд. Судячи з тогочасних документів, не виключено, що І. Сербина призначив брацлавським полковником І. Брюховецький, позбувшись О. Гоголя на цьому полковництві в покарання за нещодавню підтримку ним П. Тетері. І це при тому, що на той час О. Гоголь від П. Тетері відійшов (став відходити?): у листі І. Сербина до І. Брюховецького з Умані від 17 (27) березня О. Гоголь, поряд з кількома іншими козацькими ватажками Правобережжя, характеризується як „желательный Войску Запорожскому", очолюваному адресатом*[114]*. І О. Гоголь, і ці „інші" ватажки діяли у той період між Богом (Південним Бугом) і Дністром*[115]*, загалом на терені Брацлавського воєводства, власне — однойменного полку. За свідченням І. Сербина, що міститься у тому ж його листі, О. Гоголь „с конными стоит в Кучмани, стерегучи дорог отовсюду"*[116]*. Кучмань являла собою лісовий масив поблизу Рашкова й Чечельника (міст у Брацлавському воєводстві) на Кучманському шляху — одному з тих горезвісних битих шляхів, якими татари чинили напади на українські землі*[117].

П. Тетеря зробив був невдалу спробу О. Гоголя „под свое владение подключить". Про це довідуємося з поданого у травні 1665 р. в Малоросійському

[110] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 189, с. 1575.

[111] Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною коммиссиею для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР).— Киев, 1888.— Ч. II.— Т. 2: Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века.— С. 181.

[112] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 402, s. 586; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 46.

[113] Акты ЮЗР.— Т. V.— С. 264.

[114] Там само.

[115] Там само.— С. 264, 272.

[116] Там само.— С. 264.

[117] Там само.— 1884.— Т. XIII: 1677—1678.— С. 558. За дорожніми нотатками шляхтича-військовика Яна Флоріана Дробиша-Тушинського, котрий у складі польського загону восени 1674 р. перетнув Кучмань, остання простягалась на два дні пішого ходу, була пересічена великими й глибокими ярами, в кожному з яких могло сховатися кілька тисяч татар, чатуючи „на військо і людей" (Dwa pamiętniki z XVII wieku: Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego / Wydał i opracował Adam Przyboś.— Wrocław; Kraków, 1954.— S. 60).

приказі у Москві зізнання Івана Криховецького, Тетериного генерального судді, взятого у полон прихильниками І. Брюховецького. Тут О. Гоголь названий полковником[118] *без територіального означення цього уряду. Але чи був він насправді у той час, як, до речі, і в березні, полковником? Напевно, ні.*

Серед старшини, присутньої на козацькій раді, що відбулась 20 лютого (ст. ст.) 1666 р. під Лисянкою, значився й О. Гоголь як полковник „подільський" (або „подністрянський")[119]*. Однак на той час він цього уряду не займав: подільським полковником десь від осені 1664 р. до липня 1666 р. був Костянтин Мигалевський — грек за походженням, виходець з острова Хіоса. Його полк входив до складу війська П. Дорошенка, але відносини між останнім і К. Мигалевським до названої ради значно погіршились*[120]*. Станом їх відносин можна пояснити відсутність К. Мигалевського на раді і те, чому О. Гоголь фіґурував на ній як подільський полковник. Враховуючи їх і потреби використати великий полковницький досвід вірного йому О. Гоголя, гетьман призначив його подільським полковником — як противагу К. Мигалевському, плануючи за зручних обставин формальне Гоголеве полковництво перетворити в територіальне*[121].

Таким подільським полковником О. Гоголь став, імовірно, після відходу К. Мигалевського зі своїм полком у царське підданство на козацьке Лівобережжя, підвладне І. Брюховецькому[122]*. Можна вважати, що в цій ролі він виступає у двох відносно 1667 р. відомих нам згадках, без зазначення, однак, його полковництва. Одну з них зустрічаємо у „подільській" хроніці; автор її пише, що в той час Гоголь як активний козацький ватажок діяв у районі Шаравки, Вербки, Ярмолинців, Зінькова (міст Подільського воєводства)*[123]*. Друга згадка стосується подій на українських землях, які передували підписанню 16 і 19 жовтня 1667 р. Підгаєцького трактату маршалком і гетьманом великим коронним Яном Собєським (від імені Речі Посполитої), з одного боку, і калга солтаном Крим-Ґіреєм (від імені кримського хана Аділ-Ґірея) та П. Дорошенком, з другого. Вона міститься в листі до „пана кума", відправленому з*

---

[118] Акты ЮЗР.— Т. V.— С. 272.

[119] Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст.— Ч. II // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права (далі — ПКВІЗРУП).— К., 1930.— Вип. 8.— С. 291 (з інформації, одержаної в Малоросійському приказі 1666 р.); Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 402, s. 633 (у переліку старшини, поданому наприкінці ухваленої радою інструкції посланцям від Дорошенкового війська на найближчий сейм Речі Посполитої). Див. також: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 75.

[120] Про К. Мигалевського і Подільський полк під його керівництвом див.: Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 128—131.

[121] Доручити Гоголеві брацлавське полковництво, що з ним, як і з подільським, була пов'язана його доля, П. Дорошенко не міг, тому що від осені 1665 р., коли за його (П. Дорошенка) наказом було страчено тодішнього брацлавського полковника Василя Дрозда (Дрозденка, Дроздовського), цей уряд займав призначений тим же гетьманом М. Зеленський (Gajecky G. The Cossack Administration...— Vol. II.— P. 583—584). Він, до речі, як полковник брацлавський значиться в переліку старшини, яка брала участь у роботі Лисянської ради в лютому 1665 р. (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 402, s. 633).

[122] У контексті призначення П. Дорошенком 1666 р. О. Гоголя територіальним подільським полковником дуже сумнівним видається твердження В. Коховського відносно того ж року, що О. Гоголь, незадоволений орієнтацією гетьмана на Туреччину, був прихильний до Польщі, правда, потаємно, бо йому доводилось діяти в козацькому оточенні, яке трималось П. Дорошенка (Historya panowania Jana Kazimierza...— T. III.— S. 84—86).

[123] Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1275, k. 152—152 v.

м.Бродів. Тут ідеться про дії кримських татар під містами Збаражем, Тернополем, Вишнівцем, винищення ними населення міста Зборова і після цього сказано, що цим татарам на підмогу „йде Гоголь зі свіжою ордою і з волохами (z Multany)“[123a].

У джерелах 1668 р. О. Гоголь згадується тричі.

За інформацією, одержаною 25 січня (ст. ст.) 1668 р. київським воєводою Петром Шереметєвим, П. Дорошенко відрядив О. Гоголя і Жеребила з їхніми полками із завданням „Канев засесть“[124]*, тобто, як можна здогадуватися, щоб вони там дислокувались. 22 липня (ст. ст.) того ж року до князя Г. Ромодановського дійшло повідомлення, що О. Гоголь прибув до П. Дорошенка на Лівобережжя, де той вів боротьбу з І. Брюховецьким, з вісткою, що його (П. Дорошенка) брата Григорія „с войском“ в Кальнику взяли в облогу поляки; дізнавшись, читаємо далі в тому ж документі, що брат у небезпеці, П. Дорошенко 8 (18) липня вирушив на Правобережжя з чотирма полками*[125]*. Серед останніх не названо Подільського, а це означає, що О. Гоголь прибув до П. Дорошенка без свого полку: інакше цей полк був би зафіксований. Потрібно зазначити, що О. Гоголь у цьому повідомленні помилково фігурує як брацлавський полковник, бо цей уряд продовжував займати М. Зеленський*[126]*. Про О. Гоголя стосовно 1668 р. розповідає й „подільська“ хроніка, коли характеризує тогочасну політичну ситуацію в Подільському воєводстві. Тенденційно настроєний, її автор перелічує „негідні“ вчинки О. Гоголя і такі ж вчинки Балацка: щодо останнього він подає примітку: „Pasierb Hoholów, tyrański Leweniec“*[127]*. Слід підкреслити, що в усіх наступних згадках Балацко названий сином О. Гоголя.*

У відомих нам джерелах 1669 р. О. Гоголь значиться відносно трьох подій. Раніша з них — Корсунська рада Дорошенкового війська, яка відбулася у березні[128] *(на ній повністю перемогла орієнтація П. Дорошенка на Туреччину). За зізнанням козака, присутнього на раді, поданим у Малоросійському приказі 15 (25) квітня, на ній „Гоголь, полковник могилевской [...] не был“*[129]*. Якщо вірити Самовидцю, то в той час О. Гоголь був політичним противником П. Дорошенка: за цим літописцем, навесні 1669 р. Подільський („Могилевскій“) полк (отже, й О. Гоголь, який його очолював.— **М. К.**) разом з кількома іншими правобережними полками (Корсунським, Уманським, Білоцерківським, Паволоцьким, Брацлавським) виступив на боці Петра Суховія (Суховієнка)*[130]*. Як відомо, останній намагався, спираючись, зокрема, на підтримку кримського хана, скинути П. Дорошенка з гетьманства. Якщо написане Самовидцем є правдою, то неучасть О. Гоголя в раді можна пояснити наявністю його принципових незгод*

[123a] AGAD w Warszawie. Archiwum Zamoyskich, N 3036, s. 209. Невідомо ким (упорядником архіву Замойських?) цей документ датований так: 2 вересня (?) 1667 р. (?).

[124] Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 30.

[125] Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть: (Досліди над літописом Самовидця).— Харків, 1930.— С. 401—402.

[126] Gajecky G. The Cossack Administration...— Vol. II.— S. 583—584.

[127] Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1275, k. 156 v.— 157.

[128] Акты ЮЗР.— 1875.— Т. VII: 1668—1669. 1648—1657.— С. 145; Archiwum Państwowe w Gdańsku. 300—29 (Recesy stanów Prus Królewskich), N 258, s. 377—378; 300—53 (Korespondencja m. Gdańska), N 105, s. 245; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 844, s. 83—84; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 244—245.

[129] Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. ст. // ПКВІЗРУП.— 1926.— Вип. 6.— С. 420.

[130] Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира.— К., 1971.— С. 108.

з П. Дорошенком. Тим часом авторитетний знавець літопису Самовидця Микола Петровський не цілком довіряє згаданому переліковi у ньому назв полків: „інші джерела,— пише він, не вказуючи, які саме,— на жаль, не першорядні, дають інші полки“[131]. *Стосовно пізніших місяців того самого року існують переліки полків, що пішли за Суховієм, і у всіх них Подільський полк відсутній*[132]. *Тож, видається, Могилівський полк до переліку Самовидця потрапив помилково. У такому разі неучасть О. Гоголя в раді могла бути спричинена не наявністю його суттєвих розходжень з П. Дорошенком. Правда, могло статися й так, що навесні Могилівський полк підтримував Суховія, а невдовзі від нього відійшов.*

У всякому разі влітку 1669 р. Подільський полк, а з ним і О. Гоголь, був на боці П. Дорошенка: у листі Яна Собеського до канцлера коронного Яна Лещинського, відправленому з міста Яворова 17 серпня цього року, читаємо: „з Порти до Дорошенка з хоругвою й іншими ознаками влади (et aliis insigniis) прямує паша, якого супроводжує Дорошенків брат (брацлавський полковник Григорій.—* **М. К.**) *зі своїми брацлавськими і Гоголевими людьми“ (тобто з козаками Брацлавського й, очевидно, Подільського полку.—* **М. К.**). *Далі у тому ж листі Ян Собеський зазначає, що, вступивши на територію (in limites) України, цей паша „взяв Гоголевих синів за заручників (pro obsidibus) і розмістив їх у Яссах“*[133]. *На основі фрагмента листа стосовно синів О. Гоголя можна твердити, що й сам він перебував у супроводі паші: навряд чи сини опинилися у ньому без свого батька. Про тодішню присутність О. Гоголя при згаданому паші сказано в повідомленні зі Львова від 23 серпня 1669 р.*[134] *У повідомленні з Варшави від 21 серпня 1669 р. сказано, що пашу брат П. Дорошенка зустрів біля Дністра і звідси став його супроводжувати до гетьмана*[135].

Третя з подій 1669 р., яка має відношення до О. Гоголя,— це осінній похід частини Дорошенкового війська на Лівобережжя, спрямований проти тамтешнього гетьмана Дем'яна Многогрішного. Похід, який виявився невдалим, очолював наказний гетьман Корицький[136], *а О. Гоголь, „полковник подолскій“, взяв у ньому активну участь*[137].

Відомостей про О. Гоголя щодо 1670 р. виявити не вдалося. Він, напевно, в той час продовжував керувати Подільським полком, який не припиняв свого існування[138].

---

[131] Петровський М. Нариси історії України...— С. 302.

[132] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 256; Archiwum Państwowe w Gdańsku. 300—53, N 105, s. 265; див. також: там само.— S. 269, 273.

* Ознаки гетьманської влади паша за дорученням турецького султана мав передати П. Дорошенкові.

[133] Archiwum Państwowe w Gdańsku. 300—53, N 105, s. 266; див. також: там само.— S. 269, 273.

[134] Ibid.— S. 277.

[135] Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebrał Franciszek Kluczycki.— Kraków, 1880.— T. I.— Cz. 1: Obejmująca pisma od roku 1629 do roku 1671.— S. 459.

[136] Ідеться про Якова Корицького (Корецького) — генерального обозного у війську П. Дорошенка (Gajecky G. The Cossack Administration...— Vol. II.— P. 658). Наказним гетьманом він був тимчасово за сумісництвом.

[137] Акты ЮЗР.— 1877.— Т. IX: 1668—1672.— С. 71—72, 75—77, 81, 126; РГАДА в Москве, ф. 124, оп. 1, 1669 г., № 29, с. 18—19; Костомаров Н. И. Руина...— С. 157.

[138] Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 133.

Міг він бути подільським полковником і на час ради Дорошенкового війська, яка відбулася 22 лютого (ст. ст.) 1671 р.: лист, який з цієї ради представники 11 правобережних полків надіслали старшині Низового Війська Запорозького, де висловили своє здивування з приводу укладення його посланцями в Острозі угоди з поляками, підписали дев'ять полковників, від одного полку — його суддя, а від Подільського — його наказний полковник Андрій Зеленський*[139]*; отже, зважаючи на важливість листа, вимагалося, щоб його скріпили своїми підписами звичайні полковники; відсутність такого підпису від Подільського полку могла бути викликана тим, що О. Гоголь на раду з'явитись не спромігся, тому що був зайнятий виконанням термінового завдання, покладеного на нього П. Дорошенком як на наказного гетьмана: за наявними джерелами, у березні і квітні 1671 р. він загалом чотири рази виступає наказним гетьманом*[140]*, і цілком правдоподібно, що на цьому уряді він перебував на час Корсунської ради. Поєднання в одній особі функцій наказного гетьмана і полковника практикувалося в козацькому війську (згадаймо, для прикладу, що 1660 р. їх одночасно виконував М. Ханенко). Уряд наказного гетьмана був тимчасовим*[141] *і доручався гетьманом у разі особливої потреби. Зрозуміло, що полковник, якому він перепадав, був зацікавлений у тому, аби зберегти за собою полковництво. О. Гоголь навряд чи став винятком з цього правила, і, отже, не виключено, що він одночасно посідав уряди подільського полковника і наказного гетьмана.*

Могло статись і так, що на час Корсунської ради О. Гоголь, будучи наказним гетьманом, не мав полковництва. На цю думку наводить те, що в березні, коли він виконував обов'язки наказного гетьмана, подільським полковником був Лукаш Бужкевич, який у 1667—1669 рр. при П. Дорошенкові займав уряд генерального писаря. Став він цим полковником не пізніше 12 березня 1671 р. і був ним принаймні до червня того ж року[142]*. Можливість перебування О. Гоголя на іншому полковництві після того, як його на подільському полковництві заступив Л. Бужкевич, виключається з огляду на тогочасну ситуацію в Дорошенковому війську.*

---

* То були ті самі полки, що названі вище стосовно 1658 р. (див. посилання 56), окрім Київського, який з часом перейшов під владу лівобережного гетьмана; його місце "заступив" Торговицький полк.

[139] Возняк М. Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця? // Записки НТШ.— 1935.— Т. CLIII.— С. 39—45; Ojczyste spominki...— T. II.— S. 305.

[140] Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. 1.— S. 631 (лист з Бара від поручника Мочидловського до маршалка і великого коронного гетьмана Яна Собєського, 12 березня), 635 (лист зі Львова від Яна Собєського до краківського єпископа Анджея Тшебіцького, 25 березня), 644—645 (універсал Яна Собєського про небезпеку від 12 квітня; тут сказано, що за наказом П. Дорошенка О. Гоголь з козаками під Стіною (містом у Брацлавському воєводстві) долучився до буджацьких, білгородських, очаківських і добруджанських татар, які вторглися у Брацлавщину як Дорошенкові союзники, причому зазначено, що О. Гоголь — призначений (destynowany) гетьман; Archiwum Polskiej Akademji Nauk w Warszawie (далі — Archiwum PAN w Warszawie), oddz. rękopisów, III-198 (Materiały Janusza Wolińskiego), N 41, s. 282 (універсал Яна Собєського до шляхти Волинського воєводства від 16 березня, відправлений зі Львова); Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 424, арк. 1083 (такого ж змісту універсал Яна Собєського від 16 березня, адресований шляхті Руського воєводства).

[141] В одній із наших статей помилково твердиться, що уряд наказного гетьмана був постійно діючим (Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 134).

[142] Там само. На середину серпня Л. Бужкевич подільським полковником не був: у той же час він — Дорошенків посланець до одного з турецьких пашів (Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. 1.— S. 662).

Улітку 1671 р. О. Гоголь спільно з Дорошенковими „серденятами“ надав допомогу татарським загонам, що вчинили напад на Подільське і південні терени Волинського воєводства. Пишучи про це П. Дорошенкові у листі з Товстолуга (села у Теребовельському повіті Руського воєводства) 10 липня, великий коронний гетьман і маршалок Ян Собєський небезпідставно закинув йому, що О. Гоголь так вчинив не без його дозволу[143].

Мабуть, і в той час О. Гоголь був наказним гетьманом. Тоді ж подільське полковництво йому не належало: від початку вересня 1671 р. походить згадка про Костянтина як подільського полковника[144]*; отже, цей уряд Костянтин зайняв улітку.*

Ян Собєський, маючи намір у ході керованої ним воєнної кампанії, розпочатої влітку 1671 р., повернути Речі Посполитій контрольовані П. Дорошенком українські землі[145]*, прагнув, зокрема, ліквідувати Подільський полк як існуючий незаконно з точки зору правлячих польських кіл. У здійсненні цього задуму йому довелось натрапити на сильний опір подільського козацтва, скупченого особливо в Могилеві, де його (козацтво) очолювали О. Гоголь і Костянтин. В одній із вилазок звідси козаків проти обложників-поляків був поранений (postrzelony) Балацко, а його батько (Гоголь), як зазначено в анонімному повідомленні від 21 вересня зі ставки Яна Собєського з-під Бара, ледь спромігся відступити назад у місто*[146].

На початку жовтня Могилів був здобутий поляками. О. Гоголеві, Костянтинові та багатьом іншим козакам вдалося, переправившись через Дністер, втекти в Молдавію[147].

В якому статусі перебував О. Гоголь перед взяттям поляками Могилева? У щоденнику голландського мандрівника Ульріха Вердума, який він вів, супроводжуючи Яна Собєського в цій воєнній кампанії, опис захоплення Могилева доповнюється зауваженням, що Гоголь і Костянтин — „обидва козацькі полковники“ (zween kosackische Obriste)[148]*. Те саме читаємо у двох листах польського походження, писаних через пару днів після падіння Могилева*[149].

Ці свідчення навряд чи правдиві. Подільський полк (як і будь-який інший козацький полк) не міг мати двох звичайних полковників, таким його полковником був, судячи з документів (усі вони польськомовні, за винятком німець-

[143] Ojczyste spominki...— T. II.— S. 314.

[144] Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 134—135. Чи не той це Костянтин, про котрого у повідомленні з Кам'янця-Подільського від 14 листопада 1670 р. сказано як про Дорошенкового полковника, що „міцно уфортифікував“ Могилів над Дністром? (Archiwum Państwowe w Gdańsku. 300—29, N 165, k. 258; див. також: там само.— N 259, s. 591). Чи не був він восени 1670 р. подільським полковником?

[145] Про цю кампанію див.: Jaworski M. Kampania ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. // Studia i Materiały do Historii Wojskowości (далі — SMHW).— Warszawa, 1965.— T. XI.— Cz. 1.— S. 69—130. Слід вказати, що тут жодним словом не згадано О. Гоголя — автор проігнорував джерельні відомості про нього.

[146] Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. 1.— S. 693; Ojczyste spominki...— T. I.— S. 178.

[147] Ibid.— S. 699—700; Ojczyste spominki...— T. II.— S. 334—335; Ulryka Werduma dyaryusz wyprawy...— S. 233—234; АРК. Archiwum Pinoccich, N 372, s. 154; Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, s. 383.

[148] Ulryka Werduma dyaryusz wyprawy...— S. 234. Опис здобуття поляками Могилева міститься і в листі Яна Собєського до коронного підканцлера і холмського єпископа Анджея Ольшовського з-під Брацлава від 13 жовтня 1671 р. (Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. 1.— S. 699—700; Ojczyste spominki...— T. II.— S. 334—335).

[149] АРК. Archiwum Pinoccich, N 372, s. 154, 156; Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, s. 383.

комовного щоденника У. Вердума), Костянтин. Для припущення, що О. Гоголь був при ньому наказним полковником, немає підстав: престиж, здобутий ним протягом багаторічного полковництва, став би для нього непереборним психологічним бар'єром на шляху до зайняття цього уряду. Перебування О. Гоголя в Могилеві до здобуття його поляками наводить на думку, що й на той час неподільським полковником він не був. Відсутні будь-які натяки на те, що тоді ж у Могилеві він діяв як наказний гетьман, хоч і не можна заперечувати зайняття ним цього уряду. Мимоволі задаємось питанням, чому не Гоголь, а Костянтин, як і перед ним Л. Бужкевич, перебував на подільському полковництві. Чи не завинив він чимось перед П. Дорошенком, через що той позбавив його цього уряду?

Ян Собєський зажадав від пиркалаба (намісника), який урядував в окрузі Молдавського князівства з центром у місті Сороках, розташованому над Дністром, видати О. Гоголя, Костянтина та інших козаків-ватажків з Могилева, але той відповів, що без дозволу свого володаря (господаря) їх не віддасть і що ті з них, хто бажає, можуть повернутись додому[150].

Янові Собєському стало відомо, що О. Гоголь і Костянтин листами повідомили про свій намір приєднатись до М. Ханенка — з 1669 р. правобережного козацького гетьмана, якого підтримувала Річ Посполита. Польський гетьман, зваживши на це, відправив обом охоронні грамоти, щоб забезпечити їхній перехід на бік М. Ханенка[151]. *Проте Костянтин від цього наміру відступив і далі перебував у Молдавії*[152]. *Судячи з наступних подій, О. Гоголь повівся, напевно, так само.*

Про діяльність О. Гоголя в 1672—1673 рр., ми маємо надзвичайно скупі відомості.

У повідомленні з Кам'янця від 10 березня 1672 р. зазначено, що Гоголь і Костянтин „вийшли з Ясс із господарем Дукою до Мультан"[153]. *Імовірно, йдеться про наслідок підтримки О. Гоголем і Костянтином господаря Молдавського князівства Георге Дуки в його боротьбі з повсталими проти нього тамтешніми вельможами Міхалчею Гінкулом і Дураком, які десь узимку 1671/1672 рр. зайняли столицю князівства Ясси і скинули його з престолу*[154]. *Вихід вказаних трьох осіб з Ясс до Мультан — то їхня втеча до Волоського князівства з очевидною метою знайти там політичний притулок.*

Невдовзі за турецького й татарського сприяння Г. Дука знову запанував у Яссах, і О. Гоголь та Костянтин повернулися у Молдавське князівство. Костянтина у квітні 1672 р. застаємо біля Сорок. За цей місяць збереглось кілька листів, що ними П. Дорошенко звернувся з Чигирина до нього як полковника тієї частини Подільського полку, яку йому (Костянтинові) вдалося зосередити

---

[150] Лист Яна Собєського до Анджея Ольшовського з-під Брацлава від 13 жовтня 1671 р. (Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. 1.— S. 700; Ojczyste spominki...— T. II.— S. 335).

[151] Ojczyste spominki...— T. II.— S. 147 (звістка з-під Брацлава від 11 жовтня 1671 р.).

[152] Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. 1.— S. 702 (лист Яна Собєського до Анджея Ольшовського від 13 жовтня 1671 р.).

[153] Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 474; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 396.

[154] Про цей внутріполітичний конфлікт у Молдавії див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 393; Liske X. Cudzoziemcy w Polsce.— Lwów, 1876.— S. 181; Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672—1676 // SMHW.— 1964.— T. X.— Cz. 1.— S. 233; Demel J. Historia Rumunii / Wydanie drugie, poprawione i uzupełnione.— Wrocław etc., 1986.— S. 187.

біля Сорок[155]. *У листах гетьман обіцяв адресатові як підвладному собі подільському полковникові, що його полк повернеться на свою територію, яку був змушений покинути, якщо татари (кримські, буджацькі, білгородські, очаківські та інші з Північного Причорномор'я) виступлять йому (Дорошенкові) на допомогу в його боротьбі з М. Ханенком. Обіцянка П. Дорошенка 1672 р. не була сповнена: повернути Подільський полк на його „батьківщину" Костянтинові не вдалося*[156]. *Потрібно наголосити, що через якийсь час після здобуття Яном Собєським Могилева М. Ханенко почав спроби відновити Подільський полк на „рідній" території останнього (очевидно, як підвладний собі), проте правлячі кола Речі Посполитої поставились до них негативно. Можливо, навесні 1672 р. намагання М. Ханенка в цьому напрямі увінчались успіхом*[157].

А щодо О. Гоголя, то в Кам'янець перед 21 червня 1672 р. надійшла звістка із Ясс, що він, „відомий полковник-бунтівник", усе ще є в'язнем (prisonnier) у М. Ханенка[158]. *Коли і як О. Гоголь потрапив у таку ситуацію, можна лише здогадуватись. Мабуть, його, за підтримку ним Г. Дуки, схопив і видав М. Ханенкові М. Гінкул, який після своєї поразки від Г. Дуки втік під протекцію Речі Посполитої й осів на півдні Брацлавського воєводства, зокрема в Рашкові,— районі, контрольованому М. Ханенком*[159]. *Це припущення видається небезпідставним, зважаючи на те, що М. Гінкул спільно з гарнізоном Рашкова, який складали поляки і, напевно, Ханенкові козаки, десь у травні 1672 р. розбив Костянтина, який перед тим попрямував був з турками, татарами, „волохами" та своїми козаками на підмогу П. Дорошенкові; Костянтинові ледве вдалося врятуватися втечею*[160]. *У світлі цього факту згаданий вчинок М. Гінкула щодо О. Гоголя виглядає цілком можливим.*

---

[155] РГАДА в Москве, ф. 79 (Сношения России с Польшей), оп. 1, кн. 143, л. 111 об.— 112 об., 114 об., 117 об.— 120 об. В одному з цих листів гетьман до імені Костянтина додає означення „Михаловський" (Там само.— Л. 117 об.). Ця особа нічого спільного не має з тим Костянтином Мигалевським, який 1664—1666 рр. очолював Подільський полк. До речі, Д. Дорошенко Костянтина, який втік з Гоголем у Молдавію, йменує „Мигалевським" (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 396), не подаючи джерельної основи для вживання цього означення. Принагідно вкажемо, що у листопаді 1671 р. шляхтич Великого князівства Литовського Тишкевич, „слуга і писар" великого литовського гетьмана Міхала Казимира Паца, заявив смоленському рейтарові Астафію Обрумському, що в момент здобуття поляками на початку жовтня Могилева над Дністром у ньому „сидел черкасской полковник Мигай" (РГАДА в Москве, ф. 79, оп. 1, 1671, г. № 1, л. 216). Ідеться тут, безперечно, про полковника Костянтина: „Мігай" явно перегукується з „Михаловським": „Мігай" („Міхай") у молдаван і румунів означає те саме, що в українців „Михайло"; Костянтин Михаловський був за походженням молдаванином або волохом (джерельне підтвердження цього висновку див. далі у цій статті). Той же Тишкевич начебто додав до сказаного ним: „король (sic!) де его (Мігая.— *М. К.*) велел со всем войском (полком.— *М. К*) отпустить (після взяття Могилева.— *М. К.*) к Дорошенку [...] и отпущен де он с честию и к Дорошенку пришел" (Там само). Наводимо цей неправдивий за змістом фрагмент розповіді Тишкевича тому, що вона з поданих вище причин стосується й О. Гоголя.

[156] Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 136—137.

[157] Там само.— С. 135—136.

[158] Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki.— Bucuresci, 1912.— Vol. XVI: Corespondentă diplomatică şi rapoarte consulare francese (1603—1824) / Publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoş.— P. 21 (повідомлення з Кам'янця від 21 червня).

[159] Видавець наведеної звістки з Ясс безпідставно твердить, що в ній Гоголь названий помилково, бо, мовляв, ідеться про М. Гінкула (Ibid.): останній не був полковником і не міг бути ув'язнений М. Ханенком, бо обидва вони були союзниками Речі Посполитої та, судячи з тогочасної політичної ситуації, не мали мотивів для взаємної ворожнечі.

[160] Ibid.— P. 19 (повідомлення з Варшави від 14 червня).

Після укладення в жовтні 1672 р. Бучацького мирного договору, за яким територія Подільського воєводства відійшла до Туреччини (остання володіла нею до 1699 р., правда, з осені 1673 р. до осені 1676 р. більшою її частиною формально, оскільки ця частина в той час була в руках поляків), О. Гоголь знову опинився в цьому реґіоні. Бачимо його тут, як і раніше, серед прихильників П. Дорошенка, який продовжував співробітництво з Османською імперією. 16 лютого 1673 р. датована відправлена в Польщу з Кам'янця (який перебував у руках турецького гарнізону) інформація, автор якої, мешканець цього міста, подає: „Гоголь і полковники були в моєму домі і різні речі оповідали"[161]*. Ідеться тут, слід думати, про Дорошенкових полковників. О. Гоголь, як видно з інформації, полковником не був.*

Наприкінці березня або на початку квітня 1673 р. О. Гоголь знову став подільським полковником (правда, безпосередніми джерельними свідченнями підкріпити це твердження не вдається), на цей раз — у межах турецьких володінь. Слід наголосити, що Подільський полк перед призначенням П. Дорошенком О. Гоголя на цей уряд уже діяв — у лютому або березні того ж року полк було відновлено на чолі з уже згадуваним Костянтином. До речі, в царській грамоті, висланій йому з Москви 16 (26) березня 1673 р., де міститься згода взяти його з полком у російське підданство, він іменований „Костантий Волошин"[162]*, що, на наш погляд, є доказом його молдавського або волоського походження. Що ж до Ханенкового Подільського полку, то, якщо він був створений, йому, як підконтрольному Речі Посполитій, довелося припинити своє існування після захоплення Туреччиною території Подільського воєводства.*

Незабаром, після повернення О. Гоголя на вказаний уряд, до Варшави дійшла звістка про „схильність" його та брацлавського полковника Павла Лисиці, підвладного П. Дорошенкові, до Польщі, і вже 13 квітня 1673 р. на раді сенату, що відбулась під час роботи варшавського сейму, королівський ротмістр Марцін Богуш отримав письмове уповноваження на ведення з ними переговорів стосовно переходу їх на службу Речі Посполитої[163]*. Чи мали місце ці переговори, невідомо.*

Перед Хотинською битвою, що відбулася 10—11 листопада 1673 р. (у ній польська армія на чолі з Яном Собеським розгромила турецьку, якою командував Гусейн-паша), серед поляків ходила чутка, начебто О. Гоголь з кількатисячним козацьким військом мав прибути на допомогу Гусейнові-паші[164]*. Зрозуміло, він міг це здійснити з дозволу свого патрона П. Дорошенка. З цією чуткою розходиться датоване 14 травня 1674 р. твердження колишнього київського городничого Александра Ловіцького, на той час польського коменданта в Могилеві, де тоді ж знаходилась резиденція О. Гоголя як подільського полковника; за А. Ловіцьким, завдяки його наполяганням О. Гоголь перед Хотинською битвою дав слово Янові Собеському служити Речі Посполитій*[165]*. Це твердження не можна вважати правдивим: його автор автоматично переніс по-*

---

[161] Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 606 v.

[162] Крикун М. Подільський козацький полк...— С. 138.

[163] Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— T. X.— Cz. 2.— S. 257.

[164] Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. 2: Obejmująca pisma od roku 1672 do roku 1674.— S. 1313—1314 (повідомлення від 21 жовтня 1673 р. з місця переправи польського війська через Дністер біля села Луки).

[165] Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 473 (лист А. Ловіцького козацькому полковникові М. Зеленському, писаний у Могилеві).

літичну позицію О. Гоголя, яку він займав у травні 1674 р., в переддень згаданої битви, коли вона в нього не була пропольською.

У лютому 1674 р. О. Гоголь зі своїм полком перебував при П. Дорошенкові в Чигирині, обложеному лівобережним гетьманом І. Самойловичем і московським військом, яким керував окольничий і воєвода Петро Скуратов[166].

Того ж місяця бачимо О. Гоголя серед тих семи правобережних полковників, яким П. Дорошенко доручив обороняти Корсунь від І. Самойловича та князя Г. Ромодановського — після того, як ті зайняли Черкаси і Канів[167]*. Ці полковники чатували в Корсуні під орудою Дорошенкового брата Андрія. Дізнавшись про те, що І. Самойлович рушив на Корсунь, полковники, за винятком павалоцького Григорія Гамалії, який з А. Дорошенком втік у Чигирин, збунтувалися проти свого гетьмана за його протурецько-протатарський курс і в Лисянці присягли на вірність цареві*[168].

О. Гоголь і брацлавський полковник П. Лисиця 5 (15) березня повідомили про це в Переяславі, куди перед тим прибули[169]*. Того ж дня за наказом І. Самойловича у всі правобережні полки, окрім Чигиринського, що продовжував триматись П. Дорошенка, були розіслані універсали з закликом, „чтоб все заднепрские полковники с начальными своими людми, не продолжая времени, в весну в Переясловлю собрався, по указу [...] царского величества и по статьям вольными гласы кого похотят [...] царскому величеству вѣрного и всему християнству желательного и постоянного и умного мужа на гетманство себѣ обрали"*[170].

На Переяславській раді, що відбулася 17 (27) березня 1674 р. і проголосила І. Самойловича гетьманом обох берегів Дніпра (М. Ханенко на ній зрікся свого гетьманства і приєднався до І. Самойловича, а П. Дорошенко з Чигиринським полком від участі в ній ухилився) старшина 10 правобережних полків присягнула на вірність цареві; серед неї був і полковник О. Гоголь; щоправда, документ, який безпосередньо зафіксував акт присяги, містить лише назви заприсягнених полків, натомість імена їхніх полковників відсутні[171]*. Кілька прізвищ цих полковників, серед них і О. Гоголя, зустрічаємо в їхньому листі до царя від 19 (29) березня, де стисло розповідається про Переяславську раду*[172]*. Потрібно зазначити, що в літописі Самовидця помилково твердиться, що О. Го-*

---

[166] Петровський М. Нариси історії України...— С. 406—407 (лист І. Самойловича цареві від 2 (12) лютого з Боровиці [міста в Київському воєводстві]).

[167] Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 212—213; Краткое описание Малороссии.— С. 276; Краткая летопись Малыя России с изъявлением образа тамошнего правления.— СПб., 1777.— С. 116.

[168] Петровський М. Нариси історії України...— С. 407—408 (лист І. Самойловича цареві від 6 (16) березня 1674 р. з-під Переяслава); Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 212—213; Літопис Самовидця.— С. 117; Краткое описание Малороссии.— С. 276—277; Костомаров Н. И. Руина...— С. 243—244.

[169] Костомаров Н. И. Руина...— С. 244.

[170] Петровський М. Нариси історії України...— С. 409 (лист І. Самойловича цареві від 6 (16) березня). Див. також: СГГД.— Ч. 4.— С. 301; ПСЗРИ. Собрание 1-е.— Т. I.— С. 968; Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 387; Источники малороссийской истории...— Ч. I.— С. 251; Костомаров Н. И. Руина...— С. 244.

[171] СГГД.— Ч. 4.— С. 303; ПСЗРИ. Собрание 1-е.— Т. I.— С. 970; Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 389—390; Источники малороссийской истории...— Ч. I.— С. 251.

[172] Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 408—410. Див. також список правобережних полковників, яким були надіслані датовані 9 (19) квітня царські грамоти ідентичного змісту з нагоди того, що вони присягли на цій раді; у списку значиться і О. Гоголь (Там само.— С. 420—421). Подібний до цього іменний список тих же полковників подано в адресованій їм царській грамоті від 10 (20) квітня, де обіцяно захищати підвладних їм козаків від поляків (Там само.— С. 421—424).

голь ухилився від участи в цій раді, тому що він, за словами Самовидця, „не хотячи полковництва втратити, держался при руцѣ Дорошенковой" „над Днѣстром"[173]. *На цю помилковість свого часу звернув увагу М. Петровський*[174].

У квітні того ж року О. Гоголь відійшов від І. Самойловича. І цей відповів призначенням замість нього, ним (гетьманом) скиненого, на подільське полковництво М. Зеленського. Проте, скаржився той в листі до „свого" гетьмана від 5 (15) травня з-під Ямполя (міста в Брацлавському воєводстві), О. Гоголь і не збирається зректися подільського полковництва та відступити Могилів з прилеглою полковою територією, заявляючи, що на захід від Мурафи розташована підвладна йому земля[175]. *За тогочасними відомостями, відступивши від І. Самойловича, О. Гоголь почав орієнтуватись на Річ Посполиту*[176], *котра після здобутої під Хотином перемоги змогла, як уже згадувалось, по суті повернути своє панування над більшою частиною терену Подільського воєводства. Можна сказати, що О. Гоголь пішов на цей крок вимушено: промосковська політика І. Самойловича була йому не до вподоби, а відновити втрачені тісні стосунки з П. Дорошенком, який йому й далі імпонував, було дуже нелегко, тому що О. Гоголь був під прицілом польських загонів, дислокованих поблизу Могилева, що залишався центром Подільського полку.*

Отже, склалася ситуація, коли стало два подільських полковники: один — дійсний (О. Гоголь), бо контролював полкову територію, другий — ефемерний, бо зі своїм „полком" перебував на терені Брацлавського воєводства й полку.

Судячи з листа П. Дорошенка до кримського візира Субана Кази-аги, писаного в Чигирині 10 (20) червня 1674 р., де стосовно Могилева сказано з доброзичливістю, що він „ще тримається"[177], *це місто, а значить, і „прив'язаний" до нього полк, входили до складу території, підвладної цьому гетьманові. Таким чином, О. Гоголь зумів відновити своє співробітництво з П. Дорошенком. Це сталося після 14 травня: цим числом датується лист згаданого вище тодішнього польського коменданта в Могилеві А. Ловіцького (він, як знаємо, в той час тут урядував синхронно з Гоголевим полковництвом; О. Гоголь, до речі, незадовго до того „ввів" його сюди*[178]*) до полковника М. Зеленського, писаний у Могилеві, з висловленням здивування, що адресат претендує на володіння цим містом з оточуючою його територією, мотивуючи це тим, що саме він є подільським полковником*[179].

У третій декаді червня 1674 р. О. Гоголь зі своїм полком був вибитий з Могилева М. Зеленським[180], *якому в цій справі, напевно, асистував Андрій Мурашко; останній перед тим тримав це місто в облозі, причому під час облоги О. Гоголь був у місті, а з ним — „козаков серденят человек с двесте"*[181].

---

[173] Літопис Самовидця.— С. 118.

[174] Петровський М. Нариси історії України...— С. 318.

[175] Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 470.

[176] Там само.— С. 472—474. Ось що, наприклад, писав до І. Самойловича його комонний полковник Андрій Мурашко 7 (17) травня із Стіни: „О Гоголе ведомо чиню твоей милости, что поддался войску Речи Посполитой полскому, где и листы, ко мне писанные, для лутчего уведомления посылаю к милости твоей" (Там само.— С. 472). Ці листи досі не виявлені.

[177] Там само.— С. 501.

[178] Там само.— С. 468 (лист І. Самойловича до царя від 18 (28) травня з Переяслава).

[179] Там само.— С. 473—474.

[180] Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— 1966.— T. XII.— Cz. 2.— S. 284, 286; Archiwum PAN w Warszawie, oddz. rękopisów, III-198, N 53, k. 166.

[181] Синбирский сборник.— М., 1845.— Т. 30.— Малороссийские дела: Отписки за 1673—1674 год киевского воеводы к. Ю. П. Трубецкого с товарищи к царю Алексею Михайловичу.— С. 191. Див. також: Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 707.

М. Зеленський прилучив Могилів до „володінь“ І. Самойловича і став таким чином територіально адекватним подільським полковником.

З цією втратою О. Гоголь аж ніяк не бажав змиритись. Щоб повернутись до Могилева, він почав шукати силового сприяння з боку татар і турків. З повідомлення, доставленого в Польщу перед 1 липня від анонімного польського інформатора на терені Подільського воєводства, видно, що О. Гоголь у тій же третій декаді червня звернувся до Халіла-паші — бейлербея (губернатора) цієї провінції в Османській імперії під назвою „Кам'янецький ейялет“[182] *— з проханням допомогти йому відвоювати Могилів. Той скерував його до солтана (сина кримського хана Селім-Ґірея), який тоді стояв кошем між Кам'янцем і Оринином (містом на терені Кам'янецького повіту), аби він О. Гоголеві допоміг*[183]*. Мабуть, по цьому О. Гоголь попрямував до калги солтана Селамет-Ґірея (брата того ж хана) з тим же проханням. На таку думку наводить місце в цьому повідомленні, де сказано, що не знати, виділив чи ні калга солтан О. Гоголеві „щось зі своєї орди“*[184]*. За іншими двома анонімними повідомленнями того ж, що й попереднє, походження, які надійшли до Варшави — одне перед 17 липня з Язлівця (міста в Червоногродському повіті Подільського воєводства) від 3 липня, друге перед 10 липня зі Львова, О. Гоголь освідчився алеппському паші з Туреччини Каплановi Мустафі і калзі солтану в вірності турецькому султанові і просив їх „взамін“ за це надати йому підкріплення, щоб самому осісти в Могилеві*[185]*. Оскільки названий паша перебував у той час зі своїм військом під селом Цецорою*[186] *у Молдавському князівстві (це військо було аванґардом турецької армії, основна її частина прямувала з півдня до Дунаю походом султана на Правобережну Україну — на допомогу П. Дорошенкові*[187]*), то можна припустити, що саме там О. Гоголь освідчився у вірності. У тих же двох повідомленнях читаємо, що калга солтан надав О. Гоголеві загін у кількасот осіб для нападу на Шаргород*[188]*, який перебував у руках Самойловичевих полковників М. Зеленського та А. Мурашка*[189]*; напад виявився невдалим. Додамо, що перед цією подією О. Гоголь зазнав невдачі і при спробі оволодіти Чернівцями (містом на Мурафі) силою своїх кількох сотень козаків і татар, „виплаканих“ у Халіла-паші; М. Зеленський, А. Мурашко і П. Лисиця успішно відбили цей напад*[190]*. Узятий в полон у цьому бою татарин Ага зізнався у Чернівцях, що О. Гоголь перед тим мав стосунки з П. Лисицею; дізнавшися про це, „поспільство“ Чернівців начебто мало не забило у гніві П. Лисицю, і лише втручання А. Мурашка врятувало його*[191]*. Можливо, цих*

---

[182] Про територію Подільського воєводства під час турецького на ній панування див.: Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki. 1672—1699.— Warszawa, 1994.

[183] Archiwum PAN w Warszawie, oddz. rękopisów, III-198, N 53, k. 166.

[184] Ibid.

[185] Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— T. XII.— Cz. 2.— S. 284—285.

[186] Ibid.— S. 286.

[187] Синбирский сборник.— Т. 30.— Малороссийские дела...— С. 191 (зізнання 18 (28) липня в Києві воєводі князю Юрію Трубецькому „Киевопечерского монастыря жителя“ „Степка“ Матвєєва, що повернувся „с торгового промыслу“ в Туреччині, Волощині і Молдавії; його розповідь про прихід паші під Цецору „ис Турской земли“ стосується останньої декади червня).

[188] Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— T. XII.— Cz. 2.— S. 284, 286.

[189] Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 706 v.— 707.

[190] Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 586—587; Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— T. XII.— Cz. 2.— S. 285; Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 706 v.

[191] Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 706 v.

нападів О. Гоголя (на Шаргород і Чернїївці) стосується те місце в листі царя до короля Яна III Собєського з листопада 1674 р., де сказано, що А. Мурашко побив „з ратними охочими людьми" „чемерисів і волохів (Wołoszę)", закликаних П. Дорошенком[192]*. Чи не О. Гоголем безпосередньо „чемериси і волохи" були закликані у зв'язку з його намаганням повернути собі Могилів?*

Після „чернїївецької" і „шаргородської" подій О. Гоголь, за дорученням П. Дорошенка, здійснив дипломатичну місію до Туреччини. Про неї довідуємось, по суті, тільки з козацьких літописів останніх десятиріч XVII — початку XVIII ст., проте відповідні відомості в них надто лаконічні. Згідно з Г. Грабянкою, П. Дорошенко, як його в Чигирині облягли І. Самойлович і князь Г. Ромодановський, „в Крим и чрез Гоголя в Цариград, горячим прошеніем посилаючи, подвигнул повторне Солтана Турского и Хана (кримського.— М. К)", щоб надали йому допомогу[193]*. Самовидець, зазначивши, що О. Гоголь не з'явився на березневу 1674 р. Переяславську раду, бо „держался при руцѣ Дорошенковой", одразу по цьому пише: „и до Турчина чрез него (Гоголя.— М. К.) посолство отправовалося", а далі розповідає про те, що сталося на Правобережжі до від'їзду О. Гоголя в Царгород. Він же, до речі, подає, що в той час „таммтою стороною за Тясмином" (тобто на південь від цієї річки та Чигирина.— М. К.) „волній проезд посланцѣ Дорошенковѣ мѣли в Крим и до Царигорода"*[194]*; Самовидець, можливо, мав на увазі те, що О. Гоголь цим „проїздом" скористався при виконанні своєї посольської місії. Укладач „Короткого опису Малоросії" запозичив сюжет про посольство О. Гоголя у Г. Грабянки і додає до сказаного ним, що облога Чигирина тривала кілька тижнів і що П. Дорошенко відрядив О. Гоголя вже після того, як почув („послихав") „о маршѣ самого турецкого цесаря"*[195]* (йдеться, очевидно, про „марш" на Правобережжя, який мав метою допомогти таммтешньому гетьманові у його боротьбі з І. Самойловичем і князем Г. Ромодановським).*

Коли ж відбулася Гоголева місія?

Облога Чигирина розпочалась 25 липня (ст. ст.) 1674 р.: цього дня І. Самойлович сповістив листом царя з-під Чигирина, що прибув сюди, аби взяти це місто[196]*. 29 липня (ст. ст.) турецька армія на чолі з султаном і великим візиром переправилась через Дністер на українське Правобережжя*[197]*. Можна вважати, що, виконавши Дорошенкове доручення, О. Гоголь перетнув Дністер разом з турками, оскільки він був очевидцем облоги ними Ладижина (міста у Брацлавському воєводстві). Враховуючи цю обставину, про яку піде мова далі, і співставивши обидві наведені дати в контексті місії О. Гоголя за Г. Грабянкою, доходимо висновку, що він не в змозі був би впоратися з покладеним на нього гетьманом завданням і дійти з турками до Дністра за чотири дні. Зваживши на те, що О. Гоголь і перед 29 липня (ст. ст.) був при турецькій армії, слід ствердити, що він не міг на початку (та й напередодні) облоги Чигирина бути в ньому.*

---

[192] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 2114, s. 340 (лист зберігся у польському перекладі).

[193] Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 215.

[194] Літопис Самовидця...— С. 118.

[195] Краткое описание Малороссии.— С. 277—278.

[196] Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 544—546.

[197] РГАДА в Москве, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 541 (з зізнання в Малоросійському приказі 29 травня (ст. ст.) 1675 р. Петра Татаринова, „мещеренина родом", після його повернення з турецького полону).

Гадаємо, що Гоголеве посольство відбулося порівняно задовго до облоги Чигирина, яка закінчилась 10 (20) серпня[198]. *Мав рацію Микола Костомаров (єдиний з дослідників, хто торкнувся питання про цю місію), що О. Гоголя П. Дорошенко скерував до Туреччини після того, як не вдалась місія з тією ж метою Дорошенкового генерального писаря Івана Мазепи, тому що Іван Сірко перехопив І. Мазепу на його шляху до Туреччини і „переправив" до І. Самойловича (а цей „доставив" його в Москву)*[199]. *Відомо, що з Чигирина І. Мазепа вибрався 15 (25) червня, перехопив його І. Сірко через вісім днів, а „переправив" І. Самойловичеві 6 (16) липня*[200]. *Початок місії О. Гоголя може бути датований одним із днів у липні, після того, як П. Дорошенко довідався про захоплення або переправлення І. Мазепи,— до облоги Чигирина: гетьман, напевно, був зацікавлений у якнайшвидшому здійсненні місії.*

Як проходило Гоголеве посольство, нам невідомо. Можливо, він на шляху до Туреччини переправився через Дунай і десь на Балканах (у Болгарії?) перестрів армію і попрямував з нею на північ[201].

Варто вказати на те, що листом, який можна датувати червнем 1674 р., П. Дорошенко просив калгу солтана зблизитися з його людьми, йому (гетьманові) „желательными, яко то Гоголем и иными"[202]. *Чи не означають останні слова, що П. Дорошенко вдавався не раз до послуг О. Гоголя на дипломатичному поприщі? З цього, мабуть, погляду цікавим є такий загадковий за змістом фрагмент із зізнання в Малоросійському приказі добре поінформованого вихідця з турецького полону П. Татаринова, поданого 29 травня (ст. ст.) 1675 р. Стосовно 25 червня (ст. ст.) 1674 р. він зазначив: „Переправясь через Дунай, Гоголь, полковник Дорошенков, писал листы, объявляя [...], не верьте де вы поляком, потому что они с Москвою учинили мир, збираютца на Турка. И то послыша, Турки устрашились, что им делать"*[203]. *Чи не стосується це свідчення виконання О. Гоголем одного з Дорошенкових дипломатичних доручень до Туреччини? Що ж до листів, якими О. Гоголь звертався, то адресовані вони, напевно, туркам, яких він у такому разі намагався переконати в необхідності допомогти П. Дорошенкові, у зв'язку, зокрема, з поширенням (як це видно зі згаданого червневого 1674 р. листа гетьмана до калги солтана) запевнення турків поляками, що Річ Посполита прагне жити з ними в мирі та згоді*[204].

---

[198] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 515.

[199] Костомаров Н. И. Руина...— С. 252. Пишучи це, М. Костомаров не робить посилань на джерела, проте є безперечним, що згадку про місію О. Гоголя він запозичив у Г. Грабянки, а про невдале посольство І. Мазепи розповідає на основі матеріалів, опублікованих в XI томі „Актов, относящихся к истории Южной и Западной России", в укладанні якого, до речі, брав участь.

[200] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 507—508. Про місію І. Мазепи автор говорить на основі матеріалів того ж XI тому „Актов [...] Южной и Западной России".

[201] У зв'язку з цим міркуванням варто зауважити, що М. Зеленський у листі до переяславського полковника Дмитрашка Райчі, писаному після 8 (18) липня, подав: великий візир іде з військом, а сам султан з рештою підійде пізніше (з-за Дунаю.— *М. К.*), щоб стати „на Цецорѣ" (Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 587—588). Прикметним є, з огляду на тогочасні дії О. Гоголя, таке місце в тому ж листі: М. Зеленський просить адресата поспішити „с войском немалым" йому на допомогу, „потому что тот весь неприятель (турки й татари.— *М. К.*) не хочет ли в наш край своих сил пустити, повод доброй имея чрез безбожного Гоголя и его хитростных согласников, а то для того, чтоб всего Забожья (земель направо від Богу в межах Брацлавського і південно-східної частини Подільського воєводства.— *М. К.*) наперед не прислонити (не захистити.— *М. К.*), яко на то наговаривает Гоголь".

[202] Там само.— С. 529.

[203] РГАДА в Москве, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 537 об.

[204] Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 529.

Територіальним подільським полковником М. Зеленський пробув недовго: у першій половині третьої декади липня татари, які йшли на допомогу П. Дорошенкові, вибили його з терену Подільського полку, після чого він втік до І. Самойловича[205]*. Услід за цим О. Гоголеві знову вдалось осісти в Могилеві*[206] *і повернути собі подільське полковництво.*

Перетнувши з турецькою армією Дністер, О. Гоголь попрямував з нею по Правобережній Україні. Його присутність при ній зафіксована джерелами лише стосовно облоги султаном Ладижина[207]*. Згідно з Г. Грабянкою, „чрез намову и присягу (заприсягнену обіцянку, що турки не каратимуть населення міста в разі здачі його їм без опору.— М. К.) гетмана Дорошенка и Гоголя, полковника подолского, при турском войску будучих, ладижинцѣ от Войска Заднѣпрского (Самойловичевого.— М. К.), з ними в облеженю бившого, зрадливе отступили". Далі в того ж літописця читаємо, що полковник А. Мурашко, який очолював оборону Ладижина, зі своїми козаками сховався в замку, а турки, викликавши до себе з міста „старшину" для приведення її до присяги на вірність султанові і переконавшись, що А. Мурашка серед неї нема, спересердя висікли і пограбували ладижинців, після чого взяли штурмом замок та вибили всіх його захисників*[208]*. Отже, султан зламав дане П. Дорошенкові і О. Гоголеві слово щодо ладижинців, виходячи з якого вони обидва їм присягли.*

До сказаного Г. Грабянкою про О. Гоголя щодо облоги Ладижина примикає і додає цікаві деталі розповідь про неї, заслухана в Малоросійському приказі 30 грудня (ст. ст.) 1674 р. Подав її „присланный гетмана Ивана Самойловича ротмистр Анастас Дмитриев", „гречанин" родом з Лисянки, учасник оборони Ладижина. За його словами, коли він, після здачі А. Мурашка султанові (sic!), очолив оборону міста, турки зробили спробу схилити його на свій бік — на здачу міста і перехід до них на службу. „И салтан де с везирем,— зазначає Анастас (під цим іменем він звичайно фігурує в розповіді),— призвав могилевского полковника Гоголя, велели ему написать лист к нему, Анастасу, в город. И он, Гоголь, лист написал и прислал имянем их, салтанским и везирским, к городу и велел кинуть. И он, Анастас, взяв тот лист, велел при войске вычесть. А в листу написано: многие де знатные люди, видя их (турків.— М. К.) многие силы, не противясь, сдались и служат им и чтоб он, Анастас, также ему (султанові.— М. К.) служил, и он, султан, учинит его знатным началным человеком и будет держать в призрении". У відповідь на цей лист Анастас, за його признанням, „писал [...] к Гоголю, что надежду он имеет на Господа Бога и на милость великого государя (царя.— М. К.) [...] и поддался он, Гоголь, бусурману, дияволському угоднику, его б и держался"[209].

Далі в тій же розповіді сказано: коли після падіння Ладижина Анастас потрапив до рук турків невпізнаним і молдавський господар Дука, який зі своїм військом був при турецькій армії, його потаємно викупив з полону, то

[205] Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 538 (лист з Умані від тамтешнього полковника Яворівського до І. Самойловича від 15 (25) липня). Див. також: Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— T. XII.— Cz. 2.— S. 296; РГАДА в Москве, ф. 79, оп. 1, 1674 г., № 2, с. 522.

[206] Archiwum PAN w Warszawie, oddz. rękopisów, III-198, N 53, k. 248.

[207] В одному анонімному повідомленні з 1674 р. читаємо, що перед своїм підступом під Ладижин турки „з Гоголем й іншими Дорошенковими прихильниками захопили містечка Могилів, Кальник, Стіну" (Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, к. 709 v.).

[208] Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 217—218. За Г. Грабянкою цю подію подає „Короткий опис Малоросії" (Краткое описание Малороссии.— С. 278—279).

[209] Акты ЮЗР.— 1882.— Т. XII: 1675—1676.— С. 4—9.

О. Гоголь, дізнавшись про це, подав відповідне донесення султанові. Той висунув до Дуки вимогу видати Анастаса. Проте Дука відпустив Анастаса зі свого табору в супроводі вірного собі „турченина“, і вони втекли. О. Гоголь організував за ними погоню. Коли вона наздогнала їх, то цьому туркові вдалося врятувати Анастаса, давши хабаря учасникам погоні[210].

Турки здобули Ладижин 9 (19) серпня[211]. *За вищезгаданим зізнанням П. Таринова в Малоросійському приказі, 10 (20) серпня О. Гоголь і полковник Гамалія, будучи „при войске турском“ на Дорошенковому боці, з-під Ладижина писали „по всем местам и местечкам (Правобережжя.— М. К.), чтоб, оставив московского государя, поддавалися к турком“*[212]. *А за повідомленням „з України“, яке надійшло до Польщі 7 вересня, але стосується серпня, „Гоголь і Лисиця (чи не Гамалія? — М. К.) є при цесарі (турецькому султані.— М. К.), радять, щоб ішов він Волинню на Дубно до Польщі“*[213].

Воєнна кампанія, яку король Ян III Собеський розпочав ранньої осені 1674 р. з метою підкорити Речі Посполитій українське Правобережжя, у середині листопада докотилася до терену Подільського воєводства. Над Подільським полком, на той час вірним П. Дорошенкові, вкотре нависла загроза бути ліквідованим: недалеко від нього, у районі Бара, король отаборився, щоб звідти, зокрема, рушити на Могилів і взяти його. З Яном Собеським О. Гоголь на воєнній ниві зіткнувся 1671 р. і відтоді мав змогу стежити за його подальшою кар'єрою. У Гоголя, гадаємо, не могло не скластися про нього враження як про визначного воєначальника і політика, наполегливого в досягненні поставленої перед собою мети. Знав він, очевидно, з чуток і розмов про внутрішню порядність великого коронного гетьмана, а згодом короля, про те, що на його слово можна покластись.

Це Гоголеве усвідомлення Яна III Собеського відіграло, як видається, свою роль у його власній долі і долі його полку. Не маючи змоги своїми силами захиститись від натиску польського війська і не сподіваючись на відчутну допомогу від П. Дорошенка, котрому самому доводилось вирішувати нелегкі завдання, О. Гоголь був змушений 22 листопада (можливо, буквально напередодні) під Баром зі старшиною свого полку присягнути на вірність Речі Посполитій. Прибули вони сюди в супроводі львівського земського писаря і полковника Міхала Жевуського, якого на чолі загону в 1200 осіб (ludzi) скерував король для здобуття Могилева. О. Гоголь без будь-якого опору капітулював перед ним і віддав йому в полон невеличкий татарський загін[214]*, на той час дислокований у цьому місті для вибирання стації на користь татарського солтана Аджі-Ґірея*[215].

Вдалось виявити чорновий, підготовчий варіант тексту присяги О. Гоголя — непідписаний і недатований, написаний не його рукою, без заголовка[216].

[210] Акты ЮЗР.— 1882.— Т. XII: 1675—1676.— С. 10.

[211] Синбирский сборник.— Т. 30.— Малороссийские дела...— С. 221.

[212] РГАДА в Москве, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 541 об.

[213] Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— T. XII.— Cz. 2.— S. 297.

[214] Там само.— 1967.— T. XIII.— Cz. 1.— S. 230 (повідомлення (з-під Бара?) від 23—24 листопада), 247 (звістка з Варшави від 15 грудня); Dwa pamiętniki...— S. 58; РГАДА в Москве, ф. 79, оп. 1, 1674 г., № 2, с. 643 (звістка з-під Бара від 24 листопада).

[215] Dwa pamiętniki...—S. 58.

[216] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 423, s. 225. Чернетка документа випадково знаходиться між аркушами листа Яна III до І. Сірка від 28 січня 1675 р. Свого часу польський дослідник Януш Волінський зняв з неї копію, але недосконалу, до того ж у сучасній транскрипції (Archiwum PAN w Warszawie, oddz. rękopisów, III-198, N 55, k. 108).

Ім'я Гоголя в тексті відсутнє, проте, безперечно, він його стосується. Перед текстом є напис „Hoh", зроблений іншою рукою. Він передає три перші літери прізвища подільського полковника і тим самим вказує на тематичну приналежність документа О. Гоголеві. Документ складений польською мовою, безсумнівно, в походній канцелярії Яна III під Баром, напевно, 22 листопада: цим числом датується королівський привілей О. Гоголеві, про який піде мова далі, а він сюжетно перегукується з текстом присяги.

З міркувань унікальности тексту присяги О. Гоголя (на інше подібне джерело щодо козацьких полковників та решти козацької старшини другої, як і першої, половини XVII ст., ми не натрапили) наводимо його повністю — в оригіналі у посиланні (буквально, за винятком пунктуації, яку осучаснено) і в перекладі. Ось цей текст: „Присягаю пану Богові всемогутньому, в Святій Трійці єдиному, що найяснішому Янові III, з Божої ласки королеві польському і Великого князівства Литовського, і найяснішим його королівським наступникам, також Речі Посполитій вірним буду до останньої миті мого життя і останньої краплі крові моєї та виріклюсь протекції турецької і татарської, ані приймати її більше не буду, навпаки, скільки матиму сил і розуму, спрямую їх на викорінення бусурман з держав його королівської милости, пана мого милостивого, і всім іншим козакам, старшині і черні буду причиною і прикладом віри і щирости щодо його королівської милости і Речі Посполитої, особливо полк Подільський та Брацлавський і міста, мені довірені його королівською милістю, паном моїм милостивим, у вірі і доброчесності постійній на послугу його королівської милости, пана мого милостивого і Речі Посполитій тримати буду і так нестиму обов'язки, щоб при достоїнстві його королівської милости і на викорінення бусурман ставали аж до останньої краплі крові своєї і вірними були. Так допоможи мені, Пане Боже, і Сина його невинна мука"[217].

Згадуваний королівський привілей був виданий О. Гоголеві одразу по приведенні його й підвладної йому старшини до присяги. У преамбулі документа зазначено, що король „давно з батьківською повагою" ставиться до „урожоного" О. Гоголя, полковника „могилівського", цінує його „бажання вивести з неволі Україну і Поділля", віддачу ним у королівське розпорядження „мужніх" козаків свого полку. Зваживши на це, а також те, що О. Гоголь присягнув йому, король призначив його „пожиттєво єдиновладним (jednowładnym)" подільським полковником — з тим, щоб підконтрольна йому територія включала в себе міста Могилів, Шаргород, Озаринці, Ярошів, Яругу, Біле, Михайлівку, Копайгород, Лучинець, Мурафу, Бушу, Рашків, Ямпіль, Чернівці, Кам'янну Криницю, Цекинівку, Кузьмин зі всіма приналежними до них селами й присілками.

---

[217] Przysięgam P[anu] Bogu wszechmogącemu, w Tróycy Świętey iedynemu. Iż naiasnieyszemu Janowi III, z Bożey łaskiey królowi Polskiemu y W[ielkiego] X[ięstwa] Lith[ewskiego] y naiasnieyszym iego królewskim następcom, także Rz[eczy] p[ospoli]tey wiernym będę aż do ostatnie(g)o kresu żywota mego y ostatni krople krwi moiey, y wyrzekam się protectiey tureckiey y tatarskiey ani więcy przymować będę, owszem cokolwiek siły y rozumu mieć będę, na wykorzenie bisurman z państw i[ego] k[rólewskiey] m[ości], p[ana] m[ego] m[iłościwego] obrócę y wszytkim inszym kozakom, starszyznie y czerni do wiary y sczerości przeciw i[ego] k[rólewskiey] m[ości] y Rz[eczy] p[ospoli]tey powodem będę y przykładem, osobliwie pułk Podolski y Bracławski y miasta sobie od i[ego] k[rólewskiey] m[ości], p[ana] m[ego] m[iłościwego] powierzone w wierze y cnocie stateczney ku usłudze i[ego] k[rólewskiey] m[ości], p[ana] m[ego] m[iłościwego] y Rz[eczy]p[ospoli]tey trzymać y tak sprawować będę, iakoby przy dostoieństwie i[ego] k[rólewskiey] m[ości] y na wykorzenienie bisurman aż do ostatni krople krwi swoiey stawali y wiernymi beli. Tak mi P[anie] Boże dopomóż y Syna iego niewinną męka.

*Всіх козаків на цій території „як людей рицарських, що захищають християнську кров проти бусурман", привілей проголосив повністю вільними „від зверхности дідичних панів" (ішлося про шляхту, що до Хмельниччини володіла тут маєтками.— **М. К.**) і від будь-яких повинностей, а О. Гоголеві „доручив" скласти завірений його підписом реєстр (список) цих козаків, який „для пам'яті" „вимагав" внести у книгу коронної метрики. Привілеєм О. Гоголеві дарувалося право варити пиво й курити горілку та збирати „на свій пожиток" на терені полку по півзлотого та осьмачці солоду від кожного вару пива*[218].

Як бачимо, у привілеї сказано про призначення О. Гоголя „подільським" полковником. Тим часом у тексті присяги полк О. Гоголя названий „Подільським і Брацлавським"; правда, в документі, де засвідчено присягу, „і Брацлавський" дописано над рядком після „Подільський". Дописка, як видається, зроблена вже після видачі цитованого щойно привілею: в останньому до підвладної О. Гоголеві території віднесено терен не тільки Подільського, але й південної частини Брацлавського полку (до неї належали сім останніх з 17 вказаних у привілеї міст). Характерно, що в чернетці датованого тим же 22 листопада королівського універсалу, де повідомлялося, що О. Гоголь зі своєю старшиною присягнув на вірність Речі Посполитій, заявлено: зробив він це „від полків Подільського і Брацлавського"[219]. *Можна твердити, що універсал був виданий після привілею і що саме з універсалу означення „Брацлавський" перейшло до „присяжного" документа. У світлі цього висновку невипадковим є те, що в королівських документах з кінця грудня 1674 р. (подібних документів за місяць до цього, від кінця листопада, не маємо) підпорядкованими О. Гоголеві полками значаться „Подільський і Брацлавський"*[220]. *Однак слід підкреслити, що „титулування" О. Гоголя від видачі згаданого привілею „полковником подільським і брацлавським" зовсім не практикувалось. Причину, напевно, потрібно шукати в тому, що з віднесенням лише частини Брацлавського полку, до того ж без його адміністративного центру, до підвладного О. Гоголеві терену зазначене титулування виглядало б недоцільним, недоречним і невмотивованим. Виникає мимоволі питання: чи ця частина Брацлавського полку напередодні взяття поляками Могилева не належала адміністративно О. Гоголеві як подільському полковникові? Якщо так, то привілей зафіксував, підтвердив це.*

Здобуття Могилева і привернення О. Гоголя на бік Речі Посполитої дали змогу Янові III ще успішніше проводити свою воєнну кампанію в Україні. Протягом якихось двох тижнів після цих подій йому вдалося глибоко просунутись на схід і відновити польське панування на більшій частині Брацлавського і частково в південній половині Київського воєводства, де перед тим панував П. Дорошенко. Ці та подальші „здобутки" короля в „українській" кампанії

---

[218] Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana.— T. XXIX.— S. 195—196; Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— T. XIII.— Cz. 1.— S. 228—229. В обох виданнях текст привілею наведений повністю. Той же, що в привілеї, перелік міст, переданих королем під владу О. Гоголеві, див. у листі Яна III до М. Жевуського від 22 листопада 1674 р. (Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— T. XIII.— Cz. 1.— S. 229).

[219] Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— T. XIII.— Cz. 1.— S. 228.

[220] AGAD w Warszawie. Archiwum Zamoyskich, N 3053, k. 76 (універсал Яна III з Брацлава від 27 грудня); Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 431, s. 160—161 (лист Яна III до канцлера Великого князівства Литовського Кшиштофа Зигмунта Паца з Брацлава від 28 грудня); Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 720 (універсал Яна III з Брацлава від 28 грудня).

високо оцінювалися у правлячих колах Польщі, були записані до його активу. Вони, зокрема, знайшли відображення у „реляції" авторитетного в цих колах хелмінського воєводи Яна Гнінського, представленій ним для ознайомлення присутнім на сеймі 1676 р. (працював 2 лютого — 14 березня), на якому відбулася коронація Яна III (можливо, реляція була на тому ж сеймі виголошена). Цей документ всіляко вихваляє короля і ставить йому в заслугу залучення О. Гоголя до служби Речі Посполитій[221]. *Варто при цьому вказати, що наприкінці 1674 р. Ян III вважав О. Гоголя другою за значенням після П. Дорошенка серед правобережного козацтва особою (Chocholius primus post Doroszenkium Cosaccus)*[222].

Яким був внесок О. Гоголя у вказані дії короля у Брацлавському і Київському воєводствах, годі казати: відомі нам джерела, що стосуються кінця листопада і грудня 1674 р. (як, зрештою, і багатьох наступних місяців), надто рідко інформують про нього, хоч участь його в тогочасних подіях на Правобережжі безперечна.

У першій декаді грудня Ян III доручив О. Гоголеві посприяти в захопленні Рашкова (тут дислокувався півторатисячний турецький гарнізон) М. Жевуському, який за королівським наказом вирушив з Могилева, де був комендантом, для виконання цього завдання. Сталося так, що, підступивши до Рашкова, М. Жевуський два дні вичікував О. Гоголя, аби спільними силами здобути місто, проте не дочекався і змушений був узятись за цю справу сам. Щойно в ході штурму Рашкова підійшов на підмогу з козаками Гоголів син Балацко, що й облегшило вступ М. Жевуського в місто 12 грудня[223].

Потрібно наголосити на тому, що свій успішний похід на Правобережжя, в якому здобуття Могилева і Рашкова були важливими епізодами, Ян III розцінював як вагомий крок для бажаного просування Речі Посполитої на південь від її кордонів з метою повернути їй контроль над Молдавським і Волоським князівствами, закріпитись на Дунаї, аби унеможливити Османській імперії проведення походів проти неї, відрізати турків від Кримського ханства й татарських орд в Північному Причорномор'ї, тим самим завдаючи їм якомога більшої шкоди. Крім того, свої перемоги король прагнув використати для здійснення тиску на П. Дорошенка, щоб примусити його піти на поступки Речі Посполитій[224].

[221] Woliński J. Relacja na sejm koronacyjny 1676 r. o pierwszym dwuleciu rządów Jana III // Przegłód Historyczno-Wojskowy.— Warszawa, 1938.— T. X.— S. 128; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 174, s. 73—75. До речі, на коронаційному сеймі 1676 р. О. Гоголеві вдруге була надана польська шляхетська гідність, на цей раз як наказному гетьманові Війська Запорозького,— з правом успадкування її особами двох статей в його роді (Volumina legum.— 1860.— T. 5.— S. 202). Номінаційний королівський привілей на шляхетство, виданий О. Гоголеві на підставі цієї сеймової постанови коронною канцелярією, не зберігся. Згадка про нього у відповідній книзі сігілят відсутня.

[222] Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690.— Berlin; Poznań, 1864.— T. II.— S. 426 (лист Яна III кардиналові Альтієрі, писаний 7 грудня 1674 р. над річкою Собом, допливом Богу).

[223] Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— T. XIII.— Cz. 1.— S. 240—243, 247—249, 252, 253, 256; Archiwum PAN w Warszawie, oddz. rękopisów, III-198, N 79, k. 231 v.— 232; РГАДА, ф. 79, оп. 1, 1675 г., № 5, с. 57.

[224] Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— T. XIII.— Cz. 1.— S. 239, 248, 249, 354; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 4 (Бібліотека Баворовських), оп. 1, спр. 318, арк. 47. Ян III заохочував царя Олексія Михайловича підключитись до справи втілення в життя своїх планів щодо Туреччини і Криму (Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— T. XIII.— Cz. 1.— S. 254; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 4, спр. 318, арк. 47).

Ще до падіння Рашкова в кінці листопада О. Гоголь з М. Жевуським здійснили з Могилева рейд у Молдавське князівство (do Wołoszczyzny) за Прут[225]. *Ця і подібні до неї інші акції*[226] *не могли не імпонувати королеві, вони ж бо якось вписувались у його стратегію, були штрихами в її реалізації.*

6 грудня 1674 р. датується видана в таборі під Кальником королівська дарча грамота (привілей) на село Вільховець „урожоному Гоголю, полковнику [...] могилівському". У грамоті, опублікованій О. Лазаревським з копії, дарування вмотивовано тим, що Гоголь, здавши Могилівську фортецю і повернувшись на службу Речі Посполитій, присягнув їй на вірність. Вільховець, сказано в ній, дається йому та його „теперішній" дружині у володіння „на пожиттєвому праві", а після їхньої смерти ним має пожиттєво володіти їхній син Прокіп Балацко. В публікації О. Лазаревського відсутні імена короля та полковника Гоголя[227]. *1784 р. копія грамоти була подана на розгляд дворянських зборів Київського намісництва полковим писарем Опанасом Гоголем-Яновським у зв'язку з пред'явленням ним доказів свого шляхетства, яких вимагалось. У копії полковник Гоголь названий Андрієм, а король — Яном Казимиром*[228]. *П. Куліш, який першим зробив науковий аналіз протоколу цих зборів, де зафіксовано наявність грамоти, висловив подив, що ці імена в ній фіґурують. Він резонно зауважив, що 1674 р. польським королем був не Ян Казимир, а Ян III Собеський*, полковника ж Андрія Гоголя ніколи не існувало. Не піддаючи сумніву самого факту видачі цієї грамоти О. Гоголеві, П. Куліш вказав на те, що неправильно подані в ній імена — наслідок перекручень, яких вона зазнала „в канцеляріях гетьманської Малоросії"*[229]. *О. Лазаревський вважав грамоту ориґінальним („подлинным") документом*[230], *маючи на увазі, очевидно, її зміст: він дійшов висновку, що факти, викладені в ній, „безумовно правильні". На його переконання, грамота була видана Остапові Гоголю*[231]. *З О. Лазаревським згідні Л. Штільман*[232] *та О. Оглоблин*[233]. *М. Максимович висловлював думку, що могилівський полковник Андрій Гоголь міг існувати, а тому не слід відкидати можливости того, що грамота була видана йому*[234]. *Натомість В. Вересаєв*

---

[225] Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— T. XIII.— Cz. 1.— S. 232, 239.

[226] Десь, мабуть, у першій половині лютого 1675 р. М. Жевуський і О. Гоголь знову вторглись „до Волощини", захопили і пограбували місто Ботушани, багатьох тамтешніх мусульман понищили, переправили з тих країв чимало худоби і різної живности (Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1070, k. 122 [повідомлення з Брацлава від кінця лютого 1675 р.]; Archiwum PAN w Warszawie, oddz. rękopisów, III-198, N 56, k. 68 [повідомлення з Брацлава від 19 березня 1675 р.]).

[227] Очерки малороссийских фамилий...— С. 451; Ал. Лазаревский // ЧИОНЛ.— Кн. 16.— Отд. II.— С. 7. Передрук з цих видань: Вересаев В. Гоголь в жизни: Систематический свод подлинных свидетельств современников.— Харьков, 1990.— С. 17.

[228] Очерки малороссийских фамилий...— С. 452; М. Н. [Кулиш П.] Опыт биографии Н. В. Гоголя...— С. 201.

* Ян Собеський був обраний на польський престол варшавським сеймом, який відбувся у квітні — червні 1674 р.

[229] М. Н. [Кулиш П.] Опыт биографии Н. В. Гоголя...— С. 1—2; его же. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя...— Т. 1.— С. 3.

[230] Ал. Лазаревский // ЧИОНЛ.— Кн. 16.— Отд. II.— С. 7.

[231] Там само; Очерки малороссийских фамилий...— С. 451.

[232] Stilman L. Nikolaj Gogol and Ostap Hohol.— S. 813—814.

[233] Оглоблин О. Проблема предків Миколи Гоголя.— С. 87. У цій статті на с. 85—87 подано аналіз історіографічних поглядів на цю грамоту.

[234] ЦНБ НАН України, від. рукописів, ф. II, спр. 2390 (лист М. Максимовича до П. Куліша від 18 (28) червня 1856 р.).

твердить, що грамота — „нашвидкоруч сфабрикований фальсифікат"[235]. *На наше переконання, П. Куліш, О. Лазаревський, Л. Штільман та О. Оглоблин мають рацію. Їхні міркування можна доповнити такими арґументами: село Вільховець у XVII ст. існувало, входило до складу Летичівського повіту (існує й нині — в Новоушицькому районі Хмельницької області), належало до державних (королівських) маєтків, а лише такі маєтки король у Речі Посполитій мав право віддавати в пожиттєве володіння; королівський табір на час видачі грамоти справді знаходився під Кальником*[236].

Потрібно вказати, що раніше, ніж О. Гоголеві, а саме 24 листопада 1674 р., Ян III видав під Баром грамоту (привілей) його синові „урожоному" Балацкові на дідичне (спадкове) володіння млином в Озаринцях з приналежними до нього „рікою, ставом, сіножатями, городами, пасіками"; у грамоті, яка відома нам лише в чорновому варіанті[237], *ця маєтність оголошена вилученою з-під зверхности дідичного власника Озаринців і вільною від сплати „данин, чиншів, мірок", податків, від підвод, стацій і жовнірських постоїв. А Балацко за це, читаємо там само, повинен воювати з бусурманами і бути вірним королеві*[238].

„Винагороджуючи" О. Гоголя за подальшу службу Речі Посполитій, Ян III 4 квітня 1675 р. виданим у Брацлаві універсалом призначив його наказним козацьким гетьманом. Універсал вдалося виявити тільки в чорновому варіанті[239]. *Його адресовано „всім" зацікавленим у ньому особам, „особливо ж урожоним і шляхетним, Могилівському, Брацлавському, Кальницькому, Уманському полкам, приналежним до них сотням і містам (horodom)". Як видно в цьому документі адресатами є не полковники, а полки. О. Гоголь на момент видачі його міг залишатись могилівським (подільським) полковником (йому в контексті вищезазначеного стосовно привілею від 22 листопада 1674 р., можливо, був підвладний і Брацлавський полк). Згадане призначення король обґрунтовує в універсалі тим, що всі його спроби від осені 1674 р. дійти з П. Дорошенком згоди щодо вирішення спірних питань у відносинах останнього з Річчю Посполитою, за посередництвом відряджених ним до Чигирина польських комісарів, виявлялись марними через непоступливість цього гетьмана. Зокрема, П. Дорошенко не відгукнувся на королівську пропозицію скликати генеральну козацьку раду, на якій були би представлені його прихильники й ті, хто виступав на боці Яна III, для обговорення цих питань. Тепер, читаємо далі в універсалі, неможливо вмовляти П. Дорошенка поступитися у чомусь, тому що позиція його стала ще більш жорсткою, оскільки йому на підмогу йдуть „чужоземні" війська (Ян III мав на увазі татарські загони*[240]*). Усе це, разом узяте, на переконання короля, наштовхнуло його на призначення О. Гоголя гетьманом — „для ліпшого урядування" (dla lepszego rządu) вірними Речі Посполитій чотирма полками. Під командування О. Гоголя Ян III тим же уні-*

---

[235] Вересаев В. К биографии Гоголя: Заметки // Звенья.— М., 1933.— Т. 2.— С. 291.

[236] Woliński J. Materiały do dziejów wojny... // SMHW.— T. XIII.— Cz. 1.— S. 234.

[237] Про нього подає згадку Т. Чухліб (Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького...— С. 152).

[238] AGAD w Warszawie. Archiwum Zamoyskich, N 3053, k. 49.

[239] Ibid.— K. 104.

[240] Що саме їх король мав на увазі, видно з датованого тим же 4 квітня і складеного так само в Брацлаві повідомлення, де йшлося про стан „польських" справ у Правобережній Україні; тут повторено зазначене в універсалі ужорсточення позиції П. Дорошенка у зв'язку з підходом татарських загонів (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 4, оп. 1, спр. 318, арк. 49).

версалом віддав й „охотні" (негородові) полки „урожоного" Семена Артиша, „шляхетного" Барабаша і Кваші. У завдання О. Гоголя як гетьмана входило „управляти, запобігати неприятельським задумам, забезпечувати спокій і послух у містах, боронити (людність.— М. К.) від безправ'я і розбоїв, чинити кожному справедливість, непослух карати, додержуватись даної королеві присяги, бути щодо нього доброчесним і вірним".

Якщо припустити, що названі в універсалі чотири полки[241] *займали на час його видачі ті ж терени, що й в період Визвольної війни середини XVII ст.*[242]*, то в такому разі віддана під владу О. Гоголя територія охоплювала майже все Брацлавське і південно-східну частину Подільського воєводства (потрібно зазначити, що прерогативи наказного гетьмана не мали поширюватись на розміщені тут польські гарнізони).*

Чи, ставши гетьманом, О. Гоголь зберіг за собою полковницький уряд? Відповіді на це питання у джерелах не знаходимо. Найскоріше, це є непрямим доказом того, що, одержавши гетьманство, він позбувся полковництва на чиюсь користь[243]*.*

О. Гоголь беззмінно займав наказне гетьманство до того моменту, як оселився у Межигірському Спасо-Преображенському монастирі поблизу Києва. Це сталося у грудні 1678 р. або на самому початку 1679 р. Там же у першій половині січня він помер, перед тим, мабуть, постригшись у ченці, і був похований[244]*.*

---

241 Згадки про ці ж полки як підпорядковані королем гетьманові О. Гоголю див. також у таких сучасних універсалові джерелах: лист невідомої особи від 4 квітня з Брацлава (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 4, оп. 1, спр. 318, арк. 49; Archiwum PAN w Warszawie, oddz. rękopisów, III-198, N 56, K. 108); витяг з листа невідомої особи, висланого до Львова з Брацлава 6 квітня (Woliński J. Sobiesciana z 1675 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy.— 1932.— T. V.— S. 227—228; це ж: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 430, s. 210).

242 Про терени цих полків, окрім Подільського, в цій війні див.: Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ...— Карта.

243 Варто відзначити, що в документації московській і канцелярії при гетьмані І. Самойловичеві стосовно періоду від квітня 1675 р. до листопада 1676 р. О. Гоголь фігурує тільки як полковник; таке титулування робилось умисно — в московських правлячих колах і в керівництві лівобережного козацтва удавано не помічали Гоголевого гетьманства, ігноруючи його. Чи не тому в козацьких літописах останніх десятиріч XVII — початку XVIII ст., автори яких творили з урахуванням інтересів Москви щодо України і користувались матеріалами лівобережної гетьманської канцелярії, сказано, що О. Гоголя Ян III поставив на гетьманство 1676 р.— тоді, коли кероване О. Гоголем правобережне козацьке військо, підпорядковане королеві, було за рішенням польських властей дислоковане в маєтках поліської частини Київського воєводства з центром у містечку Димері — після того, як за Журавенським мирним договором, укладеним у жовтні того ж року, Річ Посполита знову віддала територію Подільського воєводства Туреччині, а ця до того ж закріпила свій протекторат над Брацлавським і південною частиною Київського воєводства (Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 222; Літопис Самовидця.— С. 124. Див. відповідні запозичення з цих літописів у компілятивних хроніках, що виникли у XVIII ст.: Краткое описание Малороссии.— С. 281; Южнорусские летописи...— Т. 1.— С. 30, 119. Дивує, що С. Величко жодним словом не обмовився про Гоголеве гетьманство). Поява організованого козацького осередку, що представляв польські інтереси в Україні, усього лише в кількох десятках кілометрів від Києва, підвладного Москві, примусила її та І. Самойловича помічати, хоча й зі зневагою, О. Гоголя як гетьмана. В такому ракурсі про нього йдеться, починаючи з грудня 1676 р., у згаданій московській та лівобережнокозацькій документації.

244 Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1848.— Т. 2.— С. 825; Южнорусские летописи...— Т. 1.— С. 119; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою коммиссиею.— СПб., 1853.— Т. V: 1633—1699.— С. 115.

* * *

Згідно з джерельними відомостями, Остап Гоголь був полковником у 1654—1661, 1663—1669, 1673—1675 рр.; є підстави вважати, що він займав цей уряд і в 1662 і 1670 рр. та в перші два місяці 1671 р., тобто у час, коли про нього бракує джерельних згадок.

У межах 1654 — квітня 1675 рр. полковником він не був: три останніх квартали 1665 р., з травня по вересень 1671 р., з червня по грудень 1672 р., у першому кварталі 1673 р.— з невиясненних причин, у березні—квітні 1671 р., коли виконував за дорученням П. Дорошенка функції наказного гетьмана, з жовтня 1671 р. по травень 1672 р., коли перебував на вигнанні в Молдавському й Волоському князівствах.

О. Гоголь був подільським (могилівським, подністрянським) полковником, за винятком періоду з весни 1664 р. до весни 1665 р., коли займав брацлавський полковницький уряд (деякий час у цьому проміжку виконував й обов'язки подільського полковника).

Будучи в перші роки свого полковництва малопомітним ватажком, О. Гоголь з 1658 р. поступово стає значнішою постаттю в лавах старшини правобережного козацтва, в історії якого йому зрештою судилося відігравати неабияку роль. Найбільш бурхливими в його полковницькій кар'єрі видались 1664 р. і особливо 1674 р., коли він пережив складну еволюцію — змушений був кілька разів змінювати свою політичну позицію.

Як полковник О. Гоголь належав до висуванців і відданих соратників Б. Хмельницького, підтримував постійно як гетьмана І. Виговського, в основному, теж як гетьмана,— Ю. Хмельницького, від початку перебування П. Дорошенка на гетьманському уряді до листопада 1674 р. співпрацював з ним, за винятком весни того ж року (коли виступив на боці гетьмана І. Самойловича, а згодом пішов на зближення з поляками) і, можливо, весни 1669 р. (коли, не виключено, приєднався до П. Суховія як суперника П. Дорошенка стосовно гетьманства). Співпрацював О. Гоголь і з гетьманом П. Тетерею, але між ними були серйозні розходження, про причини яких можна лише здогадуватись.

О. Гоголь був одним з активних провідників політики цих гетьманів. Він поділяв, хоч, напевно, із застереженнями, курс І. Виговського, Ю. Хмельницького і П. Тетері на союз з Річчю Посполитою. Звідси цілком імовірна підтримка ним козацько-польських Гадяцької 1658 р. і Слободищенської 1660 р. угод, звідси ж його причетність до походу польського короля в Лівобережну Україну 1663—1664 рр. Із зрозумінням він ставився до опори П. Дорошенка на Туреччину і Крим. Цим, зокрема, пояснюється його участь в поході турецького султана в Правобережну Україну 1674 р., використання ним татарських загонів для досягнення своїх цілей. Натомість настороженo, а то й вороже О. Гоголь дивився на прояви зближеннння козацтва з Московською державою. Тому він брав участь у Конотопській битві 1659 р. на боці І. Виговського, тому, мабуть, не взяв участи у Переяславській раді 1659 р., тому короткочасним кожного разу виявлялось його підданство російському цареві, якому він як полковник присягав на вірність 1658, 1659 і 1674 рр. Прикметно: 1674 р., як орієнтація П. Дорошенка на Туреччину і Крим почала зазнавати невдач і перед О. Гоголем серйозно постала дилема, з ким бути надалі — з Росією чи Річчю Посполитою,— він вибрав останню. Ставленням О. Гоголя до Москви зумовлювалось і несприйняття ним лівобережних гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича.

О. Гоголь був типовою постаттю в колі сучасної йому козацької старшини — складною й суперечливою, але складною й суперечливою була сама епоха, в яку йому довелось жити й діяти. Його супроводжували не тільки успіхи і досягнення, але й поразки та помилки. Однак незаперечним є те, що своєю полковницькою діяльністю він помітно вписався в історію українського народу як поборник його національних устремлінь.

Микола КРИКУН

ДО ІСТОРІЇ ДУНАЙСЬКОГО (НОВОРОСІЙСЬКОГО) КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Дунайське козацьке військо відіграло помітну роль у заселенні та економічному освоєнні південнобессарабських степів, у розвитку в краї козацьких традицій. Проте історія його залишається майже невивченою. Першу статтю з історії Дунайського війська подав А. Скальковський[1]*, відомості з якої увійшли до книги про історію Нової Запорізької Січі. У зв'язку з її перевиданнями наводилися нові факти з історії дунайського козацтва*[2]*. Писав А. Скальковський і про сучасні йому події в Дунайському козацькому війську, які супроводив історичними довідками*[3]*.*

Опис Дунайського (з 1856 р.— Новоросійського) козацького війська з невеличкою історичною довідкою на кінець 50-х рр. XIX ст. подав відомий дослідник Бессарабії офіцер Генерального штабу О. Защук[4]*. З того часу, за винятком короткої історичної розвідки про Дунайське військо, опублікованої у 1913 р. краєзнавцем П. Коломойцевим*[5]*, література про нього не з'являлася.*

У наш час, крім енциклопедичних довідок, про дунайське козацтво можна дещо дізнатися лише з публікації окремих документів у відповідному томі „История Молдавии. Документы и материалы" і дослідженні молдавського історика І. Анцупова з аграрної історії Південної Бессарабії у XIX ст.[6]*.*

Зазначене, безумовно, ставить питання про виявлення і публікацію джерел з історії Дунайського (Новоросійського) козацького війська. Значний інтерес у

---

[1] Скальковский А. Исторические сведения об азовских и дунайских казаках // Русский инвалид.— 1847.— № 217.— 1 октября; № 219.— 4 октября; № 236.— 23 октября. Підготовчі матеріали і чернетки статті див. у: Архив Санкт-Петербургского филиала Института российской истории Российской Академии наук, ф. 200, оп. 2, д. 91, л. 1—7.

[2] Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского.— 1-е изд.— Одесса, 1841; 2-е изд.— 1847; 3-е изд.— 1885—1886.

[3] С[кальковский] А. Двадцатипятилетие Дунайского казачьего войска // Одесский вестник.— 1853.— № 131.— 14 ноября; С[кальковский] А. Освящение знамени 2-го полка Дунайского казачьего войска // Одесский вестник.— 1855.— № 137.— 29 ноября.

[4] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Защук А. Бессарабская область.— СПб., 1862—1863.— Ч. 1—2; Материалы для военной географии и военной статистики России: Защук А. Военное обозрение Бессарабской области.— СПб., 1863.

[5] Коломойцев П. Т. Новороссийское казачье войско: Краткий исторический очерк // Кишиневские епархиальные ведомости.— 1913.— № 1.— Часть неофициальная.— С. 1—5.

[6] Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии: 1812—1861.— Сборник документов // История Молдавии. Документы и материалы.— Кишинев, 1969.— Т. III.— Ч. 2; Анцупов И. А. Аграрные отношения на юге Бессарабии: 1812—1870.— Кишинев, 1978.

цьому плані має справа „Про Новоросійське козацьке військо. 1828—1868 рр.“, що зберігається у Державному архіві Одеської області[7] (фонд Головного статистичного комітету Новоросійського краю). Заведена вона була А. Скальковським, коли він очолював цей комітет. У листі від 10 червня 1855 р. до наказного отамана Дунайського козацького війська І. Ганґардта А. Скальковський просив надіслати йому матеріали з історії дунайського козацтва. У справі знаходяться копії наказів по Дунайському (Новоросійському) козацькому війську Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора за 1856—1858 рр., „Сведения, относящиеся к истории Новороссийского казачьего войска“, „Краткая летопись Новороссийского козачьего войска. 1828—1858 гг.“, довідка наказного отамана І. Ганґардта про участь війська в Кримській війні 1853—1856 рр. з хронологією подій до червня 1858 р., а також чернетка записів А. Скальковського про Дунайське військо з жовтня 1855 по травень 1857 р.

Для нашої публікації обрані „Сведения, относящиеся к истории Новороссийского казачьего войска“, що відрізняються від „Краткой летописи Новороссийского казачьего войска. 1828—1858 гг.“ більш стислим, але не менш докладним викладом фактичної історії війська. Як свідчать листи І. Ганґардта від 3 і 4 червня 1858 р. до А. Скальковського, вони були підготовані архіваріусом війська, на той час Ф. Унтіловим, і являли собою „короткий виклад з справ, що відносяться до формування і продовження служби новоросійських козаків“. І хоч, за висловом І. Ганґардта, у них „чимало граматичних помилок“, яких він не встиг виправити, вони будуть мати певне значення для історичних розвідок А. Скальковського[8]. „Сведения...“ були підписані І. Ганґардтом як наказним отаманом війська.

Документ подається мовою оригіналу із збереженням мовних і стилістичних особливостей. Пунктуація наближена до норм сучасного правопису.

Ольга БАЧИНСЬКА

ДОДАТОК

СВЕДЕНИЯ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ИСТОРИИ НОВОРОССИЙСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА

Новороссийское казачье войско имеет начало свое от запорожцев, вышедших из пределов Турции и служивших при армии нашей на гребной флотилии по р. Дунаю, во время войны с Портою в 1807 и 1811 годах под названием Усть-Дунайских Буджацких казаков[1], часть которых по заключению мира поселилась [на территории] Аккерманского уезда на балке Сарате, назвав поселение свое Акмангитом, а прочие, большая часть, по не указанию им земли, разошлись по разным местам Бессарабской области и Херсонской губернии[2]. В 1827 году по недостаче в Акмангите земли, многие казаки вышли из оного и населили Старооказачье, которое, а равно и Акмангит, состояли в гражданском ведомстве[3]. В начале войны с Турциею 1828 года бывшие казаки эти, желая возобновить прежнее свое звание, просили чрез избранных от себя депутатов, у начальника Бабадагской области генерал-майора Тучкова[4], исходатай-

[7] Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 3, оп. 1, спр. 55, арк. 2—45.
[8] Там само.— Арк. 3.

ствовать им дозволение служить во время войны, а по окончании оной поселиться в Черномории[5]. По докладу начальника главного штаба 2-й армии, полученному от генерал-майора Тучкова уведомления об этом, государь император высочайше повелеть соизволил[6] сформировать из них два полка: один — конный, а другой пеший, под названием Дунайских казачьих, с назначением первого на службу в Бабадаг по коммуникационной нашей линии, а последнего на суда Дунайской флотилии. Формирование полков этих его величество изволил возложить на г. Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора, генерал-адъютанта графа Михаила Семеновича Воронцова[7], а ближайшее начальство над ними поручить Херсонскому губернскому предводителю дворянства полковнику Челобитчикову[8], высочайше повелев, чтобы дети казаков записанные в гражданском ведомстве были от оного отчислены и присоединены к полкам[9]. По окончании же войны полки эти могли бы поселится на Дунае с запорожскими* казаками, вышедшими из Турции в 1828 году; в случае же нежелания их здесь поселиться, дозволить отправиться в Черноморию[10].

На сем основании полковник Челобитчиков, получив наставление генерал-губернатора, начал формировать Дунайские полки, приняв в свое ведение из ведомства гражданского селения Акмангит и Староказачье. В это время волонтеры, служившие так же в 1807 году при армии нашей, поступившие потом в класс казенных поселян и основавшие жительство свое в селении Радой-Бабей (что ныне ст[аница] Волонтеровка), просили о принятии их в казаки. По тогдашним обстоятельствам было признано, что они могут быть полезны в войне по известности им за границею мест и восточных языков. Просьба их уважена и они по высочайшему повелению зачислены в Дунайские казаки[11].

Когда, таким образом, началось возрождение этого нового сословия, начали со всех сторон стекаться люди для принятия их в службу и все те, кои представили хотя малые доказательства о принадлежности их к бывшим буджацким казакам или волонтерам, были записываемы в полки, равно дворяне и обер-офицерские дети с полными и неполными документами, приняты также на службу и так Дунайское войско получило начало своего основания.

В селениях Акмангите, Староказачьей и Волонтировке оказалось способных к службе людей в первом 90, во втором 116 и в последнем 180 человек, число недостаточное и для одного полка, поэтому сформированы полки в 5 сотен. Каждый состоял из людей большею частью одиноких и не имевших никакого хозяйства из зашедших в Бессарабию для приискания службы[12].

Для устройства этих полков отпущено от казны единовременно мундирные, амуничные вещи, оружие[13] и сумма на покупку лошадей и сбруи, а для командования полками и другими частями были прикомандированы из Черномории офицеры, которые впоследствии времени, когда произведены в офицеры из зауряд-хорунжих Дунайских полков, возвращены к своим местам.

---

* Запорожцы эти под начальством кошевого своего атамана Гладкого избрали место для поселения своего в Єкатеринославской губернии. Теперь они составляют Азовское казачье войско (прим.— І. Ганґардта.— *О. Б.*).

Весь 1829 год прошел в приготовлении к службе людей, обмундировании их, учении, экзерциции в конном и пешом строю и в обучении лошадей. Между тем война с Турциею прекращена и новые Дунайские полки не успели участвовать в ней как желали и были к тому предназначены. Но с того времени казаки начали быть употребляемы для пользы службы и первое важное назначение их было по карантинным мерам, для прекращения открывшейся того года в разных местах Бессарабии чумы. В г. Измаиле более сотни казаков сделались жертвою этой заразы; в других местах также много подверглись от нее смертности, находясь внутри городов и зачумленных домов и содержа внешние и внутренние цепи.

В 1830 году войско увеличилось присоединением к оному по высочайшему повелению сыновей и пасынков отставных военнослужителей, проживавших на казенных землях в Аккерманском уезде[14].

В 1831 году казаки находились в Балтском уезде Подольской губернии для наблюдения за спокойствием жителей по случаю бывшего в Польше мятежа; в Одессе по прекращению появившейся эпидемической болезни холеры морбус; занимали кордонную линию по берегу Черного моря, в Бессарабии, Херсонской и Таврической губерниях, содержали в г. Аккермане городовые караулы, в разных местах употреблялись по полицейской части и один полк конной в 1833 году был в походе за границею в княжествах Молдавии и Валахии в составе сухопутного вспомогательного отряда, предназначавшегося в помощь турецкому султану[15].

В 1835 году Дунайские казачьи полки переименованы конный в № 1 и пеший в № 2. Пеший Дунайский полк до 1836 года был некомплектным. В этом году распоряжением наказного атамана[16] укомплектован и с поводу представления его по высочайшему повелению переобразован в конный. Переобразование это делалось постепенно в той мере, как казаки могли приобрести себе строевых лошадей. Три сотни в скорое время сделались конными, а двум пешим исходатайствован отпуск ремонтных денег в половинном количестве противу конных, чем даны им средства к приобретению лошадей.

В 1836 году присоединены к войску еще пять станиц: Николаевка, Ново-Троицкая, Михайловка, Константиновка и Петровка[17]; а в 1839 году причислены к войску два селения с поселенными в оных цыганами и кочующие в Бессарабии бывшие коронные неоседлые цыгане 746 семейств, для водворения которых отведено 7 участков пустопорожней земли и отпущено от казны деньги. Но по недостатку в войске земли для их поселения водворено только 150 семейств, а прочие остаются неводворенными на прежних местах жительства в разных местах Бессарабской области[18]. И таким образом, составилось войско из десяти станиц[19], которое по управлению своему руководствовалось „Положением о Донском войске“ до 1845 года, а в этом году получив „Положение о Дунайском войске, высочайше утвержденное в 13 день декабря 1844 года“, приняло правильную организацию в управлении своем[20].

С изданием Положения о войске прием в оное посторонних лиц по недостатку земли воспрещен, но лица поступившие в войско до издания положения, должны оставаться с потомством навсегда. Высочайшим повелением, последовавшим 14 апреля 1832 года дворянам, штаб и оберофицерским детям, непринадлежащим войсковому сословию, находящимся на службе до означенного числа, предоставлено право по представ-

лении о происхождении своем неоспоримых доказательств, исключить из списков полка, если не пожелают оставаться на службе.

В 1837 году две сотни № 1 полка, во прибывании государя императора в г. Одессе удостоились быть на высочайшем смотру, и за найденный порядок получили благодарность.

В 1837 и 1838 годах 2 сотни № 1 полка находились в г. Одессе по случаю появившейся было чумной заразы и были употребляемы к прекращению оной. А с 1840 года до минувшей войны[21] казаки сего войска занимали кордонную линию на берегу Дуная, содержали караулы на Георгиевском островке и при Бессарабском соляном правлении, употреблялись для полицейской службы в Аккермане, Одессе, Кишиневе, Николаеве и Херсоне и по высочайшему повелению с 1847 года посылаются на Кавказ из каждого полка на три года две сотни, для приучения казаков к кордонной линии аванпостов и вообще к полевой службе. Положением о войске полки заменены вместо пятисотенного состава шестисотенным.

До 1853 года находились в составе отдельного Кавказского корпуса две сотни. В 1853 году командированы из войска на смену их две сотни, но по высочайшему повелению те и другие оставлены на Кавказе, где находились до начала 1856 года[22]. Во время войны Дунайские полки поступили: № 1 в состав войск, охраняющих южные границы в Бессарабии, на аванпостную службу по Дунаю, действии за рекою этою во время переправы войск наших и военных действий в Турции. Одна сотня оного составляла гарнизон крепости Измаила, имела команды, содержащиеся в г. Аккермане; при Бессарабском соляном правлении и Ренийском карантине караулы. В 1854 году из полка этого сформирована ракетная батарея из 64 человек, находившаяся в составе отряда сначала генерала Ушакова, а потом генерала Лехнера[23]. № 2 полк в конце 1853 года и начале 1854 года занимал передовые посты по реке Дунаю, нес аванпостную службу по берегу Черного моря от колонии Люстдорфа[24] до Одессы, имел команды на Георгиевском острове, для содержания в Аккермане караулов, извещательных постов по берегу Черного моря и для постоянного сообщения между Николаевом и Очаковом. По переводе штаба № 2 полка в г. Одессу в 1854 году и соединения частей оного, одна часть находилась в г. Одессе в числе войск, составляющих гарнизон города этого[25], а другая по берегу Черного моря от Очакова до устьев реки Днестра.

В 1855 году сформирован из поголовного ополчения войска № 3 полк, поступивший в состав войск 5-го армейского корпуса. Из полка этого в декабре месяце 1855 года по распоряжению г. командовавшего армиею были назначены и двинуты четыре сотни на службу в Николаев, а для содержания аванпостов между Николаевым и Херсоном, по изменившимся обстоятельствам, сотни эти возвращенны в Бессарабию и весь № 3 полк поступил на аванпосты по берегу Черного моря в южной части Бессарабии. Полк этот по окончании войны в 1856 году по высочайшему повелению расформирован. В этом же 1855 году были составлены в поселении войска пешие команды для охранения и защиты жилищ своих на случай вторжения неприятеля в пределы империи со стороны Бессарабии[26].

Верно: полковник Гангардт[27]

ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 55, арк. 5—8. Оригінал.

ПРИМІТКИ

1. У період російсько-турецької війни 1806—1812 рр. російське командування в кінці 1806 р. почало формування з колишніх задунайських запорожців козацького війська. 20 лютого 1807 р. указом Олександра І воно одержало назву Усть-Дунайського Буджацького. Брало участь у військових діях. У зв'язку з масовими втечами до війська „в Дунайську Січ" селянства з Південної України і Поділля 20 липня 1807 р. було ліквідоване. Див.: Бачинський А. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо: 1806—1807 рр.// Історичне краєзнавство Одещини. Зб. матеріалів.— Одеса, 1993.— Вип. 4.— С. 23—27.

Щодо існування Усть-Дунайського Буджацького війська в 1811 р., то автор помиляється. Мова може йти про створення в цей час Болгарського земського війська, до якого увійшли волонтери, котрі пізніше брали участь у формуванні Дунайського козацького війська (ДАОО, ф. 1, оп. 214, спр. 22 за 1824 р., арк. 1).

2. Після ліквідації Усть-Дунайського Буджацького війська частина козаків була переселена до Чорноморського війська на Кубань, а частина розійшлася по селах і містах Бессарабії і Херсонщини. Царський уряд після приєднання у 1812 р. Бессарабії до Росії, прагнучи заселити цей край, надав землі колишнім усть-дунайським козакам і вихідцям з Задунайської Січі. Вони в 1818 р. заснували село Дракулі (тепер село Трудове Кілійського району Одеської області) і в 1820 р. село Акмангіт (тепер село Білолісся Татарбунарського району Одеської області). У 1822 р. частина мешканців з села Дракулів, переважно колишні задунайські запорожці, заснувала село Нову Покровку (тепер Ізмаїльський район Одеської області). Див.: ДАОО, ф. 1, оп. 214, спр. 15 за 1817 р., арк. 47, 92; Береза К. Выборы священника // Киевская старина.— 1882.— № 4.— С. 167; Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака.— Аккерман, 1899.— С. 457. В „Истории городов и сел Украинской ССР. Одесская область" (К., 1978) дати заснування вказаних сіл визначені помилково: Дракулі — 1805 р. (С. 504); Акмангіт — 1807 р. (С. 771); Ново-Покровка — 1812 р. (С. 460).

3. Колишні усть-дунайські буджацькі козаки з 1817 р. були зараховані до „казенних поселян" і повинні були сплачувати відповідні податки та виконувати феодальні повинності. Вихідці з Задунайської Січі у 1819 р. одержали статус іноземних поселенців і повинні були переселятися до їх колоній. У 1827 р., після упертої боротьби за відновлення козацьких прав, обом групам було надано право спільного проживання, а усть-дунайські козаки звільнялися на десять років від сплати податків і земських повинностей. Див. про це: О водворении запорожских казаков и других зарубежных выходцев в Бессарабской области // Полное собрание законов Российской империи. Собрание II (далі — ПСЗРИ, II).— Т. II: 1827.— СПб., 1830.— № 913.

4. Тучков Сергій Олексійович (1767—1839), генерал-лейтенант. У 20—30-х рр. XIX ст. комендант Ізмаїльської фортеці та ізмаїльський градоначальник. Відігравав важливу роль у проросійській пропаґанді в Задунайській Січі і виході у 1828 р. задунайських запорожців на чолі з Й. Гладким до Росії. У період російсько-турецької війни 1828—1829 рр. був з особливим дорученням у головнокомандуючого російською армією (Коломойцев П. Т. Генерал-лейтенант Сергей Алексеевич Тучков, основатель нынешнего города Измаила.— Одесса, 1908).

5. З початку 20-х рр. XIX ст. колишні усть-дунайські козаки і задунайські запорожці вели уперту боротьбу за відновлення в Буджаку козацького війська з центром в селі Акмангіті. Через це сучасники називали їх акмангітськими або магнітськими козаками. Весною 1828 р. у зв'язку з початком російсько-турецької війни 1828—1829 рр. колишні козаки знову звернулися до царських урядовців з пропозицією утворити Дунайські козацькі полки. Значну допомогу в клопотанні у цій справі їм подав С. Тучков. У разі відмови утворити в Бессарабії козацьке військо вони просили оселити їх на Кубані (ДАОО, ф. 1, оп. 214, спр. 11 за 1825 р., арк. 323; оп. 218, спр. 9 за 1828 р., арк. 1—3; ф. 3, оп. 1, спр. 55, арк. 30—32).

6. Дозвіл Миколи І про формування Дунайських козацьких полків був виданий 14 червня 1828 р. (ДАОО, ф. 1, оп. 214, спр. 1, ч. 1 за 1828 р., арк. 251 зв.).

7. Воронцов Михайло Семенович (1782—1856), російський державний діяч, генерал-фельдмаршал. З 1828 р. новоросійський генерал-губернатор і повноважний намісник Бессарабської области, з 1828 по 1854 рр.— новоросійський і бессарабський генерал-губернатор. М. Воронцов чимало зробив для утворення і розвитку Дунайського козацького війська

(Бачинська О. А. М. С. Воронцов та Дунайське козацьке військо // Одесі — 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції.— Одеса, 1994.— Ч. 2.— С. 71—73).

8. Челобитчиков Семен Панасович (? — 17.08.1830), полковник 32 роки провів на військовій службі в кавалерії. У 1828 р.— ватажок дворянства Херсонської губернії. Формував дунайські козацькі полки і був „управителем" війська в 1828—1830 рр. (ДАОО, ф. 1, оп. 218, спр. 9 за 1828 р., арк. 18; оп. 214, спр. 1, ч. 1 за 1828 р., арк. 337).

9. Під час вирішення у червні 1828 р. питання про формування Дунайських козацьких полків діти козаків одержали козацькі права, а родини козаків продовжували залишатися на становищі казенних селян. До козацького стану вони були зараховані лише в 1831 р. (ДАОО, ф. 1, оп. 214, ч. 1 за 1828 р., арк. 33—34, 63; оп. 218, спр. 9 за 1828 р., арк. 1; спр. 8 за 1831 р., арк. 85).

10. М. Воронцов вважав, що дунайських козаків можливо об'єднати з задунайськими запорожцями Й. Гладкого й оселити або в Бессарабії, або на Кубані біля Анапи. Проти поселень їх у Чорномор'ї виступало російське командування на Кавказі, і в 1831 р. було прийнято ухвалу про те, щоб дунайські козаки залишилися в Бессарабії (ДАОО, ф. 1, оп. 214, спр. 1, ч. 1 за 1828 р., арк. 244—256; оп. 218, спр. 8 за 1831 р., арк. 85—87).

11. Після закінчення російсько-турецької війни 1806—1812 рр. у Бессарабії залишилося чимало колишніх волонтерів з Дунайських князівств і Балкан: молдаван, волохів, греків, сербів, болгар, албанців, які служили добровольцями в російській армії. У 1825 р. їм була надана земля під поселення, яке з лютого 1827 р. отримало назву Волонтирівка (тепер у Республіці Молдова). У середині липня 1828 р. уповноважені волонтерів звернулись до полковника С. Челобитчикова з проханням включити їх до дунайських козацьких полків. М. Воронцов підтримав це клопотання, і 4 серпня 1828 р. Микола І дозволив зарахувати їх до складу козацтва (ДАОО, ф. 1, оп. 218, спр. 9 за 1829 р., арк. 53—54, 122).

12. Крім зазначених груп, що брали участь у формуванні війська, до нього потрапила значна кількість утікачів з поміщицьких і державних селян, міщан та інших категорій, які намагалися якось леґалізувати своє становище. За відомостями Бессарабської казенної палати, у 1832 р. в Дунайське військо було зараховано 609 сімей. Ревізії виявили облікованими 176 родин і 14 бурлаків. Відомостей про походження 433 козацьких сімей встановити не вдалося. Див. про це: Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии: 1812—1861 гг. Сборник документов // История Молдавии: Документы и материалы.— Кишинев, 1969.— Т. III.— Ч. 2.— С. 144. Під час перевірки 1836—1846 рр. козацьких прізвищ виявилося, що 23 козаки записані під вигаданими прізвищами (Філіал Державного архіву Одеської області в Ізмаїлі (далі — ФДАОО в Ізмаїлі), ф. 755, оп. 1, спр. 29, арк. 1—140).

13. У 1828—1829 рр. обмундирування для козаків було передано з Балтської комісаріатської комісії з числа „забракованих військами". Форма встановлювалася за зразками Війська Донського. Змінювався лише колір випушок та лампасів з червоного на світло-синій, а сама форма була темно-синьою. Озброєння війську передано з трофеїв, захоплених у турецьких фортецях Браїлів, Манчин, Ісакча, і Київського, Херсонського, Бендерського та Аккерманського арсеналів. Складалось воно з пістолетів, рушниць, шабель і пік (Коломойцев П. Т. Новороссийское козачье войско // Кишиневские епархиальные ведомости.— 1913.— № 1; ФДАОО в Ізмаїлі, ф. 755, оп. 1, спр. 32, арк. 83—97).

14. Сини та пасинки відставних солдатів були зараховані у військо лише в січні 1832 р. ФДАОО в Ізмаїлі, ф. 755, оп. 1, спр. 32, арк. 83—97. У жовтні 1838 р. до війська були також включені й „відставні нижні чини доброї поведінки": ПСЗРИ, II.— 1838.— СПб., 1839.— № 11714.

15. Під час турецько-єгипетської кризи 1831—1833 рр. дунайський кінний полк у 1833 р. діяв у складі російського допоміжного загону в Туреччині. До літа 1834 р. ніс внутрішню службу в Бухаресті і був у конвої повноважного голови Диванів князівств Молдавії і Волощини П. Кисильова (Защук А. Военное образование Бессарабской области // Материалы для военной географии и военной статистики России.— СПб., 1863.— С. 163).

16. У 1836—1846 рр. наказним отаманом Дунайського козацького війська був генерал-майор Станіслав Тимофійович Василевський.

17. Села Михайлівка, Костянтинівка (тепер у Саратському районі Одеської області), Новотроїцьке (Троїцьке), Миколаївка (тепер у Кілійському районі Одеської області) заселені в 1824—1827 рр. відставними солдатами. Село Петрівка (тепер у Білгород-Дністровському районі Одеської області) засноване в кінці 20-х рр. державними селянами з Курської губернії (ПСЗРИ, II.— Т. XI: 1836.— СПб., 1837.— № 9459). А. Защук у книзі

„Военное обозрение Бессарабской области" (С. 157) помилково зазначає, що села Михайлівка, Костянтинівка, Троїцьке, Миколаївка увійшли до складу Дунайського козацького війська в 1832 р.

18. Після приєднання у 1812 р. Бессарабії до Росії тут проживало дві категорії циган: кріпосні, які належали молдавським боярам, і коронні, які перебували на становищі державних селян. У 1829 р. було прийнято ухвалу про переведення коронних циган на осілість, і частина з них була поселена в 1831 р. у селах Фараонівці і Каїрах Аккерманського повіту. В 1839 р. коронні цигани Бессарабії були приєднані до Дунайського козацького війська. З них 829 родин були неосілими, 306 родин перебували в селах Фараонівці і Каїрах (тепер село Крива Балка; обидва села належать до Саратського району Одеської області). 3 травня 1850 р. поселення циган в Дунайському війську було припинено. У 1855 р. у війську було 584 циганських родини (Єгунов А. О. О циганах в Бессарабии // Записки Бессарабского областного статистического комитета.— Кишинев, 1864.— Т. 1.— С. 115).

19. 1840 р. у війську нараховувалось десять станиць і хуторів: Акмангіт, Старокозаче, Волонтирівка, Михайлівка, Миколаївка, Костянтинівка, Каїри, Новотроїцьке, Фараонівка, Петрівка. Загальна кількість землі, що належала війську, становила 56263 десятини. Кількість населення у 1840 р. складала 7551 особу, з них 3804 чоловіків, 3747 жінок (ФДАОО в Ізмаїлі, ф. 755, оп. 1, спр. 32, арк. 83—97).

20. Див.: Высочайше утвержденное Положение о Дунайском казачьем войске. 13 декабря 1844 года // ПСЗРИ, П.— Т. XIX.— Отд. I.— 1844.— СПб., 1845.— № 18526; Там само.— Отд. 2, № 18526: Высочайше утвержденный общий штат военного и гражданского управления Дунайского казачьего войска.

21. Мається на увазі Кримська війна 1853—1856 рр.

22. Дунайські козаки змушені були брати участь у бойових діях на лівому фланзі Кавказької лінії: біля Гарячих Вод, у Старому Юрті, Великій Чечні, Ханкальському межигір'ї, у пониззі Терека. За словами начальника штабу Кавказького корпусу генерал-лейтенанта О. Барятинського, дунайці воювали не гірше від чеченців (Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: В 12 т.— Тифлис, 1885.— Т. 10.— С. 541—543).

23. Ушаков Олександр Іванович, генерал-лейтенант. У Кримській війні 1853—1856 рр. керував російськими військами, що діяли в пониззі Дунаю. Лехнер Андрій Андрійович, генерал-майор, командир Дунайської інженерної округи.

24. Колонія Люстдорф — тепер Чорноморка, один з районів Одеси.

25. Дунайський полк № 2 під командуванням підполковника В. Тиханова відзначився під час оборони Одеси 10 квітня 1854 р. від нападу англійсько-французької ескадри і взяття у полон екіпажу англійського фреґата „Тигр" (ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 55, арк. 37—38).

26. За мужність і сміливість, виявлені у Кримській війні, Дунайські козацькі полки № 1 і № 2 були відзначені спеціальними штандартами „За хоробрість" і прирівнювалися у привілеях до реґулярних армійських частин (ПСЗРИ, П.— Т. XXX.— Отд. 1.— 1855.— СПб., 1856.— № 29679).

За Паризьким миром 1856 р., від Росії відходила південна частина Бессарабії, у якій знаходилися дві станиці Дунайського козацького війська: Миколаївка, Новотроїцька і хутір Парапарі. Унаслідок втрати частини землі війську було дозволено придбати село Байрамчу, перейменоване на село Миколаївку-Новоросійську (тепер у Саратському районі Одеської області), куди незабаром з Аккермана (тепер міста Білгород-Дністровський Одеської області) переїхало військове правління. Оскільки Дунай відійшов від Росії, Дунайське військо у 1856 р. було перейменоване у Новоросійське (ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 55, арк. 26—27).

У 1868 р. у зв'язку з військовою реформою Новоросійське (Дунайське) козацьке військо було ліквідоване. На цей час у війську було дев'ять станиць і хуторів зі загальною площею землі 56077 десятин. Населення складало 13141 особу: 6787 чоловіків і 6354 жінки. Див.: Положение об упразднении Новороссийского казацкого войска. 3 декабря 1868 // ПСЗРИ, П.— Т. XLIII.— Отд. 1.— СПб., 1869.— № 46506; Российский государственный военно-исторический архив, ф. 4 л, оп. 36, 1 ст., 4 отд., д. 13 за 1869 г., л. 2 об., 3.

27. Ганґардт Іван Єгорович (1808—?), генерал-майор. У 1853—1854 рр. полковник, черговий офіцер Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, голова Комісії підготовки оборони Одеси в 1854 р.— виконуючий обов'язки наказного отамана, в 1859—1868 рр.— наказний отаман Новоросійського козацького війська.

З 1873 р.— голова Аккерманської міської управи, член Аккерманського відділення Одеського місцевого управління, почесний мировий суддя міста Аккермана.

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА В ОЦІНЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Михайло Грушевський посідає провідне місце в українській історіографії не тільки великою кількістю важливих праць, статей, рецензій (у його спадщині бібліографи начисляють 1779 окремих позицій)[1], але насамперед своїми дороговказами для української історії. Неоціненною заслугою ученого є визначення схеми історії України у відомій статті[2], яку він потвердив своєю монументальною десятитомною „Історією України-Руси"[3], де обґрунтував спадкоємність і приналежність Київської Руси до історії України. М. Грушевському судилося у своїх капітальних працях трактували тільки перші етапи історії України, дійшовши до початку другої половини XVII ст. (1658 р.). Імперативні обставини початку XX ст.— розвиток національного відродження і перспектива розвалу Російської і Австро-Угорської імперій змусили М. Грушевського приспішити процес написання історії. З'являються „Очерк истории украинского народа"[4], „Ілюстрована історія України" (обидві вийшли кількома виданнями і варіантами)[5], „История украинского народа" (енциклопедичний нарис)[6], в яких автор подає нарис історії у підручниковий спосіб до початку XX ст. Крім того, з нагоди різних річниць і деяких суспільно-політичних обставин М. Грушевський трактував окремі періоди історії України, давав оцінку подіям і історичним постатям. У контексті такого загального, дещо популярного представлення він кілька разів намагався визначити місце і роль гетьмана Івана Мазепи в історії України.

Іван Мазепа і Михайло Грушевський — дві великі постаті української історії. Перший є представником українського самостійництва за козацької доби, другий — будівничий і ідеолог Української державности модерних часів, провідна особа Української Центральної Ради і Української Народної Республіки.

---

[1] Mykhailo Hryshevs'kyi 1866—1934. Bibliographic Sources/Editor L. R. Wynar.— New York; Munich; Toronto, 1985.— P. XVIII.

[2] Грушевський М. Звичайна схема „русскої" історії й справа раціонального укладу історії Східнього Словянства // Статьи по славянов'ѣдѣнію. Вып. 1/Під. ред. акад. В. І. Ламанського.— СПб., 1904.— С. 298—304.

[3] Грушевський М. Історія України-Руси: У 10-ти т.— Львів; Київ, 1898—1936.

[4] Грушевскій М. Очеркъ историі украинского народа.— СПб., 1904.

[5] Грушевський М. Ілюстрована історія України.— Київ; Львів, 1911; Київ; Відень, 1921.

[6] Грушевскій М. Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ.— СПб., 1914.

Імперіалістична Росія, царська, а згодом радянсько-більшовицька, очорнювала і всіляко фальшувала життя і працю українського гетьмана. Тому протягом століть український народ під російською окупацією або нічого не знав, або діставав деформовану картину діяльности І. Мазепи. До цього докладали значних зусиль навчальні установи, російська історична наука і навіть церква. Недарма більшість студій про І. Мазепу з'явилися поза межами України, контрольованої царськими чи радянськими окупантами[7].

Дещо іншою, але дуже подібною була й доля М. Грушевського. Він перебував під постійним обстрілом росіян і їх прислужників, які заперечували його історично-наукову діяльність, головно ту, в якій він підкреслював українську ідентичність і відрубність від усього російського. Чи не найбільш вороже сприйняла російська сторона обґрунтування М. Грушевського, що період Київської Руси належить історії України, а не Росії.

Сьогодні українська історіографія намагається відновити історичну справедливість, загладити шкоду, заподіяну ворожою настановою окупанта цим двом історичним особам. Їм присвячено багато публікацій, перевидано окремі розвідки, зо з'явилися поза межами України, є і деякі нові видання[8]. *У цій*

[7] Przezdziecki O Mazepie. Athenaeum. I.— Wilno, 1842; Грушевський О. По катастрофі 1708. Розкватирування російських полків на Україні // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. 78; Jensen A. Mazepa. Historiska bilder från Ukraine och Karl XIIs dagar.— Lund, 1909; Грушевський О. Конфіскація земель у мазепинців // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 92; Томашівський С. Причинки до історії Мазепинщини // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 92; Будзиновський В. Гетьман Мазепа.— Львів, 1909; Нью-Йорк, 1916; Borschak E., Martel R. Vie de Mazeppa.— Paris, 1931; Крупницький Б. Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу.— Жовква, 1932; Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з С. Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ.— Львів, 1933.— Т. 152; Борщак І. Мазепа, людина і історичний діяч // Записки НТШ.— Львів, 1933.— Т. 152; Doroschenko D. Hetman Mazepa, sein Leben und Wirken // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte.— 1933.— N VII, 1; Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя.— Львів, 1938; Мазепа. Збірник / Ред. Р. Смаль-Стоцький.— Варшава, 1938—1939.— Т. I—II; Krupnyckyj B. Hetman Mazepa und seine Zeit (1687—1709).— Leipzig, 1942; Крупницький Б. Мазепа в світлі психологічної методи.— Авґсбурґ, 1949; Січинський В. Іван Мазепа. Людина і меценат.— Филаделфія, 1951; Manning C. A. Hetman of Ukraine Ivan Mazeppa.— New York, 1957; Nordmann C. J. Charles XII et l'Ukraine de Mazepa.— Paris, 1958; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.— Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960; Ivan Mazepa. Hetman of Ukraine.— New York, 1960; Kentrschynskyj B. Mazepa.— Stockholm, 1962; Mackiw T. Mazepa im Lichte der zeitgenossischen deutschen Quellen // Записки НТШ.— Мюнхен, 1963.— Т. 174; Mackiw T. Prince Mazepa, Hetman of Ukraine in Contemporary English Publications. 1687—1709.— Chicago, 1967; Babinski H. The Mazeppa Legend in European Romanticism.— New York, 1974; On the Eve of Poltava: The Letters of Mazepa to Adam Sieniawski. 1704—1708/Ed. Subtelny O.— New York, 1975; Subtelny O. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century.— New York, 1981; Joukovsky A. Mazepa et la France de Louis XIV // Echanges.— Paris, 1982.— N 48; Mackiw T. English Reports on Mazepa: Hetman of Ukraine and Prince of the Holy Roman Empire. 1687—1709.— New York; Munich; Toronto, 1983; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західньоевропейських джерелах. 1687—1709.— Мюнхен, 1988.

[8] Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна.— 1988.— 21 липня; Сарбей В. До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського // Український історичний журнал.— 1989.— № 10; Видрін Д. Михайло Грушевський — президент і вчений// Філософська і соціологічна думка.— 1991.— № 8; Академік Грушевський. Матеріали до бібліографії (1914—1934 рр.) / Ред. Б. В. Грановський.— К., 1991; Дашкевич Я. Михайло Грушевський і початок організації української науки // Вісник АН УРСР.— 1991.— № 2; Копиленко О. Я був і зостався федералістом // Радянське право.— 1991.— № 6; Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси.— К. 1991.— Т. 1; Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Ред. А. П. Демиденко, Ф. П. Шевченко.— К., 1992; Толочко П. Перший історик України-Руси // Київська старовина.— 1992.— № 2; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924—1934).— К., 1993; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність.— К., 1993.

історичній переоцінці не слід втрачати міри, постійно пам'ятати, що історична наука покликана відображати правдиві, перевірені факти, давати об'єктивну оцінку подіям і особам, незалежно від національних потреб чи ідеологічних положень. У такому ракурсі написана й наша стаття на тему, яка нерадо порушується в українській історіографії: як оцінював М. Грушевський історичну постать гетьмана Івана Мазепи.

Унаслідок історично-політичних обставин особливо відчутним поворотним кроком на шляху українсько-російських взаємин став акт І. Мазепи з 1708 р. Цей поступок І. Мазепи стосовно поневолюючої і аґресивно-імперської політики Москви став символом, дороговказом для усіх наступних визвольних змагань українського народу з-під російської неволі. Витворився культ І. Мазепи, плеканий патріотичним українством, культ, що мобілізував до боротьби проти окупанта. Цей культ був живий, і він міцнішав з посиленням тиску окупаційної влади. І. Мазепа ставав національним героєм, прикладом для наслідування. У такому світлі відображала українська історіографія свого „великого гетьмана“[9].

Більшість українських істориків, а за ними й українська свідома суспільність брали у І. Мазепи лише останній його політичний акт — розірвання стосунків з Москвою і союз з антиросійською потугою Швецією. Натомість М. Грушевський оцінював увесь період гетьманування І. Мазепи, вважаючи, що його діяльність до 1708 р., а саме вислужування перед московським царем, перекреслила успіх нової орієнтації. Народ і навіть велика частина провідної суспільної верстви не були готові до радикальної зміни української політики, а страх перед російськими репресіями позбавив гетьмана народної підтримки, що й призвело до катастрофи під Полтавою.

М. Грушевський не оправдовує довгої співпраці І. Мазепи з московським царем, його антисоціальної політики, і віддає належне гетьманові тільки як меценатові культури і церкви. Він вважає, що не Мазепа був ініціатором зміни політики стосовно Москви, а до неї його змусила козацька старшина. Унаслідок такої політики І. Мазепа був незлюблений народом і мусив охороняти себе лише сердюками, тобто найманим військом з чужинців.

Коротко у хронологічному порядку переглянемо найважливіші праці і розвідки М. Грушевського, в яких він аналізує діяльність І. Мазепи.

Рецензуючи монографію Федора Уманця „Гетманъ Мазепа“[10]*, яку оцінює дуже критично, навіть вважаючи її зайвою (натомість О. Оглоблин дає їй позитивну оцінку, що засвідчує „Енциклопедія українознавства“), М. Грушевський викладає і свої погляди на особу і діяльність І. Мазепи. Відомо, що праця Ф. Уманця була відповіддю в обороні гетьмана на монографію М. Костомарова*[11]*, в якій, на думку рецензента, „щодо особи самого Мазепи автор [М. Костомаров.— **А.Ж.**] став на традиційно-російськім ґрунті і признавши, що Мазепа не заступав ніякої політичної ідеї, що се був цілковитий еґоїст „воплощенная ложь“, сією цілком неґативною характеристикою заступав дорогу до зрозуміння справдішнього Мазепи“*[12].

---

[9] Назва, яку вживали деякі історики, а також назва історичного роману Федора Дутки „Великий гетьман“ (1936; третє видання: Авґсбурґ, 1948).

[10] Грушевський М. Ф. М. Уманець. Гетманъ Мазепа, историческая монографія.— СПб., 1897.— С. 1 + 455 + III // Записки НТШ.— 1898.— Т. 21.— С. 20—23.

[11] Костомаровъ Н. И. Мазепа. Историческая монографія.— Москва, 1882; Мазепа и Мазепинцы. Историческія монографіи. Изд. второе. Историческія монографіи и изслѣдованія Николая Костомарова. Томъ шестнадцатый.— СПб., 1885.

[12] Записки НТШ.— 1898.— Т. 21.— С. 20.

М. Грушевський закидає Ф. Уманцеві, що при написанні своєї монографії він не користувався джерельними працями, а опирався тільки на дані М. Костомарова, „апольоґії Орлика", С. Величка, „Історії Русів", через що праця вийшла „в тоні фейлетона провінціяльної ґазети" з „апольоґією особи Мазепи"[13].

У рецензії М. Грушевський ґрунтовно проаналізував питання „переходу Мазепи від Москви на сторону Шведів". Автор згідний з думкою Ф. Уманця, „що невіра Мазепи в можливість переведення в життя незалежної України і власна безпечність примушували Мазепу до вірности Москві, але заразом він [Уманець.— А.Ж.] припускає, що Мазепа був під впливом особливих симпатій до Петра і його реформаторських заходів і щиро, з запалом служив їм [...][14]. *М. Грушевський також ставиться до певної міри скептично до тези, що І. Мазепа мав би „зрадити" Москву вже 1698—1699 рр., написавши „Думу". Він вважає цей арґумент довільним, голослівним. На арґумент Ф. Уманця щодо переходу І. Мазепи від вірности Москві до зради їй і втаємничення цієї трансформації М. Грушевський дає свій коментар: „Сей ідеал оборотности сотворив таку ситуацію на Україні своїми заходами — нічим себе не зрадити, що справа була вперед забита, і Мазепа замість України перевів до Карла тільки себе самого з горстию старшини й козаків, що були при ньому — доки не повтікали. Мотиви переходу Мазепи до Шведів зістаються не виясненими; автор хиба затемнив їх самою гадкою про незвичайно далекі і вираховані пляни Мазепи"*[15].

М. Грушевський також відкидає тезу Ф. Уманця, що І. Мазепа не укладав з Польщею або шведами ніяких трактатів, „щоб нічим себе не в'язати, бо йшов до цілковитої незалежности України". На думку М. Грушевського, „Мазепа не робив того, бо до останньої хвилі мостив містки на обидва боки, не мав ніяких далеких плянів (як на се вказує цілковите неприготованнє ситуації), і як би не висилка до нього Меньшікова, хто знає чи й відваживсь би іти до Шведів [...]"[16].

У соціальному аспекті реформи І. Мазепи не внесли нічого нового, „як і інші гетьмани, Мазепа ішов тільки за загальною течією, за процесом кріпощення, а на українську старшину мусів оператись, як на більш розвинену політичну суспільну верству"[17].

М. Грушевський висловлювався дещо обережніше про Мазепу у своєму курсі лекцій, читаному 1903 р. у російській школі суспільних наук у Парижі, який під назвою „Очеркъ исторіи украинского народа"[18] *з'явився друком у 1904 р. для поширення у Росії.*

Пояснюючи процес ліквідації автономії Лівобережної України і перетворення її у звичайну провінцію Російської імперії, для пришвидшення якого використано перехід гетьмана І. Мазепи на бік Швеції, М. Грушевський ось так його коментує: „Саме по собі це поступовання Мазепи і його однодумців не представляло собою нічого надзвичайного, нічого нового. Це була тільки одна зі спроб найти опору в якій небудь зовнішній потузі, щоб звільнитися від московського централізму. Швеція була в числі тих держав, на яку Україна пробувала опертися — ще при Хмельницькому, і тільки через перерви в тій

[13] Записки НТШ.— 1898.— Т. 21.— С. 20—21.
[14] Там само.— С. 21.
[15] Там само.— С. 22.
[16] Там само.— С. 23.
[17] Там само.— С. 22.
[18] Грушевскій М. Очеркъ исторіи украинского народа.— СПб., 1904.

політиці — тридцятлітньої льояльности української старшини, поступування Мазепи і його товаришів виявилося чимсь особливим. Центральний уряд (Петра I) скористався цим, щоб завдати смертний засуд старому устрою Гетьманщини, її автономії і козацькому самоуправлінню, як дискредитованих „зрадою Мазепи“[19].

М. Грушевський пояснює причини зміни орієнтації І. Мазепи чимраз більшим визиском України Москвою, а невдачу гетьмана пояснює тим, що „він числив на свою сильну власть на Україну, але нічого не зробив, щоб здобути довір'я народу“[20].

Для українського читача М. Грушевський опрацював більш детальну, написану в загальнодоступній, можна сказати, популярній формі „Ілюстровану історію України“[21], *без великого наукового апарату, у якій гетьманові І. Мазепі присвячено, порівняно з іншими розділами, доволі багато місця. Крім того, додано 17 добре дібраних ілюстрацій, які гармонійно доповнюють текст і унаочнюють вклад гетьмана в розвиток української культури і церкви. Але й у цій праці М. Грушевський критично розглядає різні види і періоди діяльности І. Мазепи, характеризуючи їх за своїми народницькими критеріями інтерпретації історії.*

Описуючи соціальне становище селян, автор стверджує, що не тільки пани, а й гетьманський уряд зі свого боку починає приводити „посполитство“ до „обиклого послушенства підданих“ своїм панам, а І. Мазепа в універсалах 1701 р. визнає законною панщину — два дні на тиждень. Ця панщина озлоблювала селян не лише на старшину, але й на гетьмана. „Особливим гнівом дихали люди на гетьмана Мазепу,— пише М. Грушевський,— підозріваючи, що то він як шляхтич і „поляк“, як його прозвали, напосівся завести на Україні польські панські порядки. З великою підозріливістю ставилися до всіх вчинків його і старшини; навпаки, не підозрівали в тім руки московського правительства і навіть готові були вірити, що все се діється против його волі. З особливою теж симпатією зверталися до вождів правобічної козаччини, особливо до Палія, величаючи його як вірного представника свободолюбної вільної козаччини в противставленні до Мазепи [...]“[22].

Щоб забезпечити себе перед гнівом народним, І. Мазепа і старшина „заводили собі полки наємні, з усякої наволочі, так званих сердюків, компанійців; просили також московського війська на Україну. Але не робили нічого, щоб знищити причини народного невдоволення, і їх відчуження від народу [...]“[23].

Загальновідомою є акція І. Мазепи з метою розвитку української культури, освіти (Могилянська Академія, названа також і Могилянсько-Мазепинською), церкви. Про цю діяльність обширно пише і М. Грушевський, але при тому він не стримується і в цій ділянці знайти слабкі сторони І. Мазепи: „[...] користаючи з великих засобів, які дала йому спадщина по Самойловичу і всякі доходи військові, він дуже жваво заходиться коло будівництва церковного, жертв на духовні й просвітні цілі. Немов щоб заглушити всякі поговорки ворогів, що він чоловік чужий, скатоличений, „лях“, заходиться Мазепа коло величних як на

---

[19] Грушевскій М. Очеркъ исторіи украинского народа.— СПб., 1904.— С. 292.

[20] Там само.— С. 293.

[21] Грушевський М. Ілюстрована історія України.— Київ; Львів, 1911; останнє поширене прижиттєве видання „Дніпросоюзу“ (Київ—Відень, 1921), яке було перевидане Інститутом української археографії у Києві (1992); цитуємо за цим виданням.

[22] Там само.— С. 340.

[23] Там само.

той час будівель, головно церковних, обдаровує важніші, найбільш шановані українські монастирі і церкви багатими розкішними будовами, образами, ріжними дорогими речами, записуючи на кождім місці перед очима і уявою народу свою побожність, прихильність українській народности і культурі і заразом — свою славу, могутність, багатство [...]. Без сумніву, сі пам'ятки робили сильне враження і на маси народні, викликали подив для гетьманської власті і вельможности. Але через се не зменшалося незадоволення на гетьмана за всі ті явища суспільні й економічні, які будили гнів і ненависть серед народу. В сій сфері Мазепа не показав відповідної розваги і проникливости, хоч ріжні події аж надто сильно накликали його увагу в сей бік — почавши від тих бунтів і розрухів, які піднялися в війську і по Україні против старшини по скиненні Самойловича. Мазепа з старшиною заходилися приборкати народ страхом, залякати: замішаних в тих розрухах ловлено і віддано на ріжні суворі кари, від биття киями включно до кари смерти в ріжних тяжких формах [...]"[24].

Виступи проти І. Мазепи Петра Іваненка-Петрика, Семена Палія і навіть козаків зі Січі ще більше штовхали гетьмана до співпраці з Москвою як опори проти внутрішнього бунту. „Мазепа скаржився цареві, що „не такі страшні запорожці, як цілий український посполитий народ, весь перейнятий своєвільним духом — не хоче бути під своєю властю„ і готов кождої хвилі перекинутися до запорожців". Іншого разу гетьман писав у Москву: „І козаки й посполиті — всі на мене недобрі, всі кричать в один голос: пропадемо до кінця, заїдять нас москалі!"[25].

На підставі записів близького співробітника гетьмана Пилипа Орлика М. Грушевський подає картину жахливого життя козаків, яких московити змушували до важких робіт, грабували, ґвалтували, нищили. Обурений таким становищем, спричиненим промосковською політикою І. Мазепи, прилуцький полковник Горленко звернувся до нього зі словами: „Як ми за душу Хмельницького завсіди Бога молимо, так, навпаки, ми і діти наші во вічні роди будемо душу і кості твої проклинати, коли нас за гетьманства свого в такій неволі зоставиш"[26].

На думку М. Грушевського, ініціативу скористатися з допомоги шведів, пригадуючи давніші трактати за часів Б. Хмельницького та І. Виговського, перебрала старшина, щоб „довести до кінця діло, не доведене її предками — спробувати за поміччю шведською визволити Україну від московської власті"[27]. *У зв'язку з опозицією Петра І щодо приєднання Мазепою Правобережної України гетьман почав думати про зміну свого союзника і про зміцнення національної солідарности. Доказом служить „пісня Мазепи", яку оригінально інтерпретує М. Грушевський: „Ся пісня може служити до певної міри поясненням політики Мазепи. Він хотів сотворити сильну власть гетьманську, оперту на відданій їй старшині, піднести особу гетьмана високо в очах громадянства і народу і заступити різномисленість демократичного устрою однодушністю монархії, об'єднаної в особі гетьмана. На се й пішли двадцять літ панування Мазепи. Але коли настав час, не зважився старий гетьман сміливо і одкрито покликати Україну до повстання, як писав у сій „пісні".*

---

[24] Грушевський М. Ілюстрована історія України.— С. 341, 343.
[25] Там само.— С. 346, 347.
[26] Там само.— С. 348.
[27] Там само.— С. 349.

Він все чекав, мудрував до останньої хвилі. Правда, що й риск був великий і небезпека страшна“[28].

Для М. Грушевського порозуміння І. Мазепи і його однодумців з Карлом XII було приречене на невдачу, бо переговори ведено в такім секреті, що ні старшина, ні військо, ні народ не знали про змінену політику гетьмана. М. Грушевський ставить питання: „Не знати, за ким би пішов український народ і старшина — чи за листами царськими, чи за Мазепиним, якби мали волю вибирати між ними. Знаємо, що на Москву і людей великоросійських мали люде жалі великі; але не любили й Мазепи, не вірили йому й уважали досі за найвірнішого прислужника московського. Але тепер не могли вони вибирати. Військо московське вступило в саму середину України, страшно і немилосердно карало всіх прихильників Мазепиних і грозило всім тим же за всяку приклонність до шведа. Військо козацьке було між військами московськими, а з Мазепою було всього яких чотири тисячі козаків! Україна не важилася ворухнутися проти Москви [...]. Навіть з тої старшини, що пішла була за Мазепою до шведів, чимало поверталося назад [...]. Сам Мазепа завагався і завів листування з царем, але кінець кінцем побоявся звіритися на слово Петрове, та й шведи стерегли його пильно [...]“[29].

М. Грушевський звинувачує Мазепу, що він намовив Карла XII зимувати в Україні „і тим підірвав ще гірше свого союзника: ся зимівка на Україні знищила шведські сили“. І хоч Запорізька Січ пристала до шведів, це не врятувало загального становища в Україні. Після погрому московськими військами Січі настала катастрофа під Полтавою, де розгромлено шведське військо. „Старшина українська, що була ще з Мазепою, піддалася Москві здебільшого зараз по Полтавській битві. Мало хто пішов за Мазепою [...]“[30].

Дві події, „два граничні стовпи нашого історичного життя“ — 250-річчя підписання Гадяцької унії (16 вересня 1658 р.) і 200-річчя переходу гетьмана Івана Мазепи до Карла XII — М. Грушевський відзначив своєю розвідкою „Виговський і Мазепа“[31]. *У ній, крім перегляду історичного становища України у згаданих моментах, автор подає і свою оцінку головних персонажів цих подій. Тут нас цікавить тільки І. Мазепа.*

На думку М. Грушевського, автономістська ідея стала „каменем спотикання“ у XVII ст. Ця ідея набирала ваги, коли захитувалася позиція московської політики, як це було під час Північної війни. Він ставить питання: „Чи був Мазепа щирим автономистом з переконання, який тільки під натиском обставин вислугувався централістичній політиці Петра, чи був тільки кар'єристом, що не журився власними принціпами, плив за вітром,— все одно. Приглушені, але не вбиті автономічні змагання неминучо мусіли вибухнути, коли давній козир автономістів, шведський король, звертався на українську територію. Старому гетьманови, коли б навіть йому самому не дуже були близькі ті автономічні змагання, треба було сильно призадуматися, яке ста-

[28] Грушевський М. Ілюстрована історія України.— С. 351.

[29] Там само.— С. 354—355.

[30] Там само.— С. 356.

[31] Літературно-Науковий вістник.— Львів; Київ.— 1909.— Червень.— Т. XLVI.— С. 417—428. Ця стаття була передрукована у збірнику: Грушевський М. З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови.— К., 1917.— С. 89—101. Цитуємо за першим виданням. Є й польське видання: Wyhowski i Mazepa // Przegląd Krajowy.— Kijów, 1909.— N 5 (14—16.VII).— S. 4—7.

новище йому зайняти в такий критичний момент, щоб не зістатися за дверима автономічного руху [...]"[32].

М. Грушевський вказує на паралелізм у провідних політичних ідеях як за Виговського, так і за Мазепи; він пояснює, однак, чому кінцевий задум останнього зазнав поразки: „Політику Мазепи стріло повне фіаско. Трудно навіть сказати, як би поставилися до його автономних змаганъ ширші круги української суспільности, бо їм, властиво, не лишалося ніякої можности самоозначення. Було очевидно відразу, що сей останній курс старого гетьмана пропащий. Його льояльна політика, яку він тягнув до останньої хвилі, понищила всі ті опорні точки, на яких міг би опертися український рух против московської зверхности, а тяжка рука петровського режиму, що налягла зараз на Україну, перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної „измѣны", не лишала місця для ніяких ваганъ. Крах був неминучий вже наслідком сих, чисто зверхніх причин, не кажучи про внутрішній розділ між старшинською верствою автономістів і народньою масою. Се була ахільова пята політики української старшини, що вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну проґраму, не догадувалася обняти нею й соціальні змагання народніх мас, невироблені й невияснені за се півстоліте так, як виробилися й виснилися постуляти національні й політичні, і через се в своїх автономічних змаганнях натикалася на невірне становище мас, хитро буджених ріжними демаґоґічними окликами. Але сим разом вони не мали навіть можливости проявити себе.

Полтавська побіда закопала Мазепу і Мазепинців з їх плянами, підорвала глубоко й автономічні змагання українські взагалі, що більше вже не здобулися на ніяку серіозну акцію політичну в тім давнім стилю на проголошенне української державної ідеї ще коли небудь [...].

Вдумуючися в тодішню ситуацію, приходжу до переконання, що властиво комбінація Мазепи могла мати будучність, як би не викопав їй могилу сам Мазепа своєю боязкістю, як би не задавила її побіда Петра під Полтавою. Більше мала шансів, більше raison d'êatre, ніж Гадяцька унія [...]"[33].

І хоч політична ситуація на початку XVIII ст., на думку М. Грушевського, була набагато більш сприятлива для України, щоб під протекцією Швеції стати нейтральною державою між Польщею і Московщиною, однак „Полтавська битва була критичним моментом: побіда 27/VI/1709 дала царству Російському не тільки рішучу перевагу в східній Европі, але й пхнула його на стежку імперіалізму, екстензивної політики, все нових і нових завойованъ і прилученъ, на цілі два століття [...]"[34].

Автор закінчує свою розвідку викладенням неґативних наслідків битви під Полтавою для Східної Європи, усього східнослов'янського світу, України і навіть Росії.

Своєрідним продовженням попередньої розвідки була друга стаття М. Грушевського, написана з нагоди 200-річчя Полтавської битви, під назвою „Шведсько-український союз 1708 р."[35]. *Автор вказує тут на критичний для Москов-*

---

[32] Літературно-Науковий вістник.— С. 424.
[33] Там само.— С. 426.
[34] Там само.— С. 427.
[35] Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 92.— С. 7—20. Ця стаття була надрукована латинською транскрипцією у збірнику „Z dziejów Ukrainy" під редакцією В. Латинського (К., 1912.— С. 639—651). М. Грушевський помістив її у згаданому збірнику „З політичного життя Старої України" (К., 1917.— С. 102—116). Останній раз вона була передрукована у збірнику „Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського (К., 1992.— С. 42—56). Цитуємо за останнім виданням.

щини момент, у якому стався цей союз, а також на пропаґандистську і терористичну акцію, здійснювану Петром I проти Мазепи і мазепинства в Україні. Він констатує: „Всі оті способи сугестії, вжиті Петром і його помічниками, і особливо кривавий, нестримний терор, практикований ними, зробили своє. Суспільність, народ не здобулися на відповідний критицизм супроти всіх заходів для дискредитування і огидження мазепинщини. Мазепа став для народу „проклятим" завдяки церковній анафемі і таким зостався в народній традиції [...]. Прищепилася офіційна характеристика — що Мазепа все зробив не з любові до України, а „для собственной своей тщетной славы и властолюбія учинилъ", як запевняв цар у своїх маніфестах; що се був вузький егоїст, в якому кінець кінцем відізвалася натура польського пана і привела його до плану вернути назад Україну під Польщу, з тим щоб самому стати в ній „самовласним князем"[36].

І М. Грушевський поновно додає від себе: „В народних масах Мазепа ніколи не був популярний як гетьман панський, старшинський і вірний прислужник московського уряду, пильний виконавець царських велінь, що так важко упадали на Україну"[37].

Згадуючи про живучість автономістських змагань, акцію В. Капніста, про гуртки, що одухотворювалися ідеями визволення України „з московського ярма" за допомогою котроїсь іншої, конкурентної, держави, М. Грушевський намагається пояснити ставлення української спільноти і історіографії до І. Мазепи. Він, зокрема, пише: „Не знаємо, як ставилися до Мазепи і його політики такі спадкоємці мазепинських ідей, але загалом треба сказати, що відносини пізніших поколінь української суспільности до нього були неприхильні. Навіть анонімний автор „Історії Русів", різко осудивши московський уряд за суворі кари над мазепинцями, не поставився скільки-небудь симпатично до Мазепиного замислу [...]. І тільки новіша історіографія, трактуючи українсько-шведський союз 1708 року не як особистий каприз Мазепи, а як діло цілої старшинської верстви, в зв'язку з тодішньою ситуацією і в світлі історії автономічних українських змагань,— починає ставитися до Мазепи й інших діячів сього епізоду більш об'єктивно, без упереджень і неохоти, нагнаної двостолітнім офіційним проклинанням його"[38].

Застановлюючись над тим, хто мав вирішальний вплив на зміну української політики — І. Мазепа чи старшина, М. Грушевський згадує лист П. Орлика до митрополита Стефана Яворського, з якого виходить, що „страшина була настроєна дуже активно і грала роль чи не головну. Вона рішуче бажала використати даний момент в інтересах української політики, і Мазепі зовсім серйозно треба було рахуватися з можливістю, що коли він сам не стане на чолі сього перевороту, то старшина зробить його без гетьмана, проти царя і проти Мазепи, і протиставить Мазепі іншого гетьмана. Знаючи, як народні маси роздражнені на московський уряд і на вірного царського прислужника Мазепу за всі тягарі, які спадали на Україну за останні роки, Мазепа мусив вважати ситуацію незвичайно небезпечною для себе. І коли обставини складалися так, що балансувати між партією московською і шведською далі вже було не можна, то перехід до короля міг бути в очах Мазепи далеко скорше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, гіркою потребою, а не актом

[36] Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 92.— С. 46.
[37] Там само.— С. 46.
[38] Там само.— С. 47.

свобідного вибору. Се могла бути для нього dura necessitas [сувора необхідність] з огляду на становище старшини, на традиції української політики, ну — і на загальну ситуацію політичну [...]"[39].

На основі нововідайдених матеріалів зі шведських архівів про українсько-шведські зв'язки за Хмельниччини і „Короткого виводу [Виводу прав України]" П. Орлика[40] *М. Грушевський проводить паралель між цими двома документами і підкреслює традицію шведсько-українського союзу за Карла X і його внука Карла XII. Для українського історика „Перед сею тяглістю традицій відступали на другий план особисті прикмети, мотиви, рахунки діячів. Комбінація, яку насували обставини міжнародної політики, мусила бути використана для розв'язання національної проблеми". За неї було потрібно боротись, терпіти, ризикувати життям, тому М. Грушевський закликає: „Нині настає час об'єктивної оцінки сього епізоду, і сучасній історіографії кінець кінцем приходиться повторити слова анонімного українського історика [автора „Історії Русів"], який при всій неприхильності своїй до особи Мазепи й особистих його мотивів не міг поставитися інакше як з глибоким співчуттям до всього сього покоління поборників національної правди, які б не були, вірні чи невірні, їх рахунки [...]"*[41].

У відповідь на антиукраїнську акцію російських шовіністів, які з 1911 р. почали протиставляти національній українській ідеї дії ренеґатів, які покликалися на поступки гетьмана Б. Хмельницького, М. Грушевський виступив зі статтею: „Мазепинство" і „Богданівство"[42]. *Засуджуючи протиставлення Б. Хмельницького І. Мазепі, як це започаткував Петро І, який усіх українських гетьманів, крім Хмельницького і Скоропадського, атестував зрадниками, М. Грушевський вважає за свій обов'язок оборонити „пам'ять великого гетьмана" Б. Хмельницького. Для історика „Ся атестація видана була славному Богданови „оплошно и не справясь съ дѣломъ", і з становища дійсної історичної правди, коли не дуже заслужено Мазепа попав в ролю клясичного представника українського ірредентизму, чи його історичного тахітит-а, то вже зовсім абсурдним стає протиставлене йому Богдана, як представника московської льояльности.*

Мазепа в дійсности не був ніяким яскравим репрезентантом українського автономізму. Маємо в нашій історії представників української державної ідеї, української самостійности і окремішности далеко різше і сильнійше виражених. У Мазепи до сього не було ні траґічного завзятя Дорошенка, ні безмірної витривалости Орлика, і просто таки — він за довгий свій вік **не встиг** *(підкреслення Грушевського.— **А.Ж.**) нам себе показати з сього боку! Що таїв він в таємних скритках своєї душі, се зісталося закритим для нас. На зверх — він плив за течією московського централізму, на буксірі московської політики [...]"*[43].

Як бачимо, М. Грушевський ще раз хотів підкреслити, що ініціатива українсько-шведського союзу належить старшині, яка „змусила його [Мазепу] в

[39] Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 92.— С. 48.

[40] Знайдений пізніше І. Борщаком в архіві Дентевілів у Франції і виданий у „Старій Україні" (1925.— I—II); окремий відбиток „Вивід прав України" (Львів, 1925).

[41] Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р.— С. 55—56 (див. посилання 35).

[42] Літературно-Науковий Вістник.— 1912.— (Січень—март).— Т. LVII.— С. 94—102. Ця стаття була передрукована у згаданому збірнику „З політичного життя Старої України" (К., 1917.— С. 117—126). Цитуємо за першим виданням.

[43] Там само.— С. 94—95.

останній хвилі перекинутися з царського служальця в оборонця української свободи од того московського тиранського іга“[44].

Він пояснює, що це московський уряд своїми страшенними нападами на І. Мазепу витворив з нього трагічну фіґуру, а українське громадянство оточило його пієтетом, почало вважати „великим патріотом“, „великим гетьманом“. „Мазепу зробили українським героєм, представником українського патріотизму тільки урядові нагінки на його ім'я і на його пам'ять, наперекір фактам і дійсним поглядам і настроям українського суспільства і всякі дальші заходи коло того щоб зогидити се ім'я, окрити його соромом і жахом, як символ української „измѣны“ — тільки незмінно далі утверждатимуть і ширитимуть пієтизм до нього, культ його, як представника всього того, що непоміркованi спасителі російського єдинства підтягали і підтягають під поняте „измѣны“[45].

Протестуючи проти надужиття назви Богданівців у протиставленні до Мазепинців, М. Грушевський вважає, що „Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї. Він стояв в опозиції московській політиці, а перед старшиною рішуче говорив, що з Москвою треба розірвати і шукати собі іншої протекції й помочі [...] Мазепа і його кружок, входячи в союз з Карлом XII, вважали себе зовсім щиро нічим іншим, як тільки продовжателями Богдановими, виконавцями історичного заповіту великого гетьмана — визволення України і народу українського“[46].

Остання оцінка М. Грушевським діяльности гетьмана Івана Мазепи датується 1915 р. у майстерно написаній полеміці українського історика з професором класичної філології Київського університету україножером Юліаном Кулаковським. М. Грушевський у статті „Ветхий прах“[47] *відповідає своєму колишньому професорові на статтю „Русскимъ людямъ, именующимъ себя „украинцами“, вміщеній у „Кіевлянині від 19 вересня [1915], шовіністичній газеті В. Шульгина, органі „поступових націоналістів“. Ю. Кулаковський звинувачує М. Грушевського в австрійській пропаґанді, підготовці „українського леґіону добровольців“, тобто Українських Січових Стрільців, й у фальсифікації російської історії. Для цього київський професор посилається на „Ілюстровану історію України“, в якій, мовляв, автор підносив і заслуги Мазепи, і подвиг Капніста. Цей закид у бік М. Грушевського дав йому змогу ще раз висловитися про українського гетьмана. Він пише: „Заслуга Мазепи — се, мабуть, зазначена в моїй „Історії“ всіми знана щедрість Мазепи для церковних будов й жертв на культурні й просвітні цілі, якою він старався перемогти загальну недовіру до нього, як до чужої людини, „ляха“; сю культурну діяльність, метою котрої було прикрасити дуже непопулярні, антидемократичні й антинаціональні сторони Мазепиного правління, оцінюється в моїй книзі більш ніж повздержливо, коли одже на основі наведеного в ній матеріялу п. Кулаковський бажає говорити про „заслуги“ Мазепи, він повинний говорити про них від себе самого, а не киваючи в мій бік.*

До речі зазначу, що й загалом нема нічого безпідставнійшого, ніж нав'язуваннє в патрони сучасному українству саме Мазепи. Його діяльність, його

---

[44] Літературно-Науковий вістник.— С. 95.

[45] Там само.— С. 96—97.

[46] Там само.— С. 97—99.

[47] Ця стаття була вміщена у журналі „Украинская жизнь“ (М., 1915.— № 10); а також у часописі „Рѣчь“ (1915.— 1/X № 281). Ми користувалися рукописним матеріалом, знайденим в архівах НТШ у Сарселі. Цитуємо за цим матеріалом.

кар'єра, будована не на політичних чи національних українських ідеалах, не на солідарности з широкими масами, а на угодливости московському централізму, московському двору, перед котрим Мазепа вічно скаржився на українську нельояльність та на вороже до нього відношеннє українського народу, ніколи не користалася популярністю в українськім русі; придбати Мазепі сеї популярности не спромоглося навіть і згадане мною його показне меценатство. Послідовні представники національної української ідеї занадто мало мають спільного з сею історичною особою. Одже призвіще „Мазепинців", котре останніми часами починають уживати й публицисти навіть не дуже правого напряму, б'є помимо цїли, не зачіпаючи тих, кому його прикладається"[48].

Поза цим М. Грушевському не доводилося більше повертатися до особи Мазепи ні за Центральної Ради, ні у Відні, ні під час його праці у ВУАН у Києві.

Історичні дослідження про гетьмана Івана Мазепу багаті. Про нього значно більше, як про інших українських історичних діячів, знає світова література. Українська історіографія представляє І. Мазепу як визначну постать козацької доби, яка після „руїни" започаткувала період, в якому Україна виступила з новими своєрідними вартостями на шляху культурного, церковного, економічного і політичного розвитку. Він і його сподвижники висунули яскравий ідеал незалежної України. Для майбутніх поколінь цього вистачало, аби витворити культ І. Мазепи, навіть якщо це сталося при кінці життя гетьмана, всупереч його попередній діяльності, і навіть якщо велика спроба не увінчалася успіхом.

В інтерпретації М. Грушевського, на основі розглянутих праць і статей про І.Мазепу, портрет „великого гетьмана" виглядає надто чорним. На це склалася низка причин. В оцінці М. Грушевського немало завважило його народницьке світовідчування, яке надавало перевагу соціально-економічним і культурно-просвітним аспектам суспільного життя над політично-державними. У М. Грушевського народні рухи, соціальні ревіндикації, доля селянства знаходили яскравіше відображення, ніж діяльність визначних історичних осіб. Еволюція М. Грушевського від народництва в бік державницького мислення, яке відчувається з періоду Української державности 1917—1920 рр., згодом, під час перебування у Києві після 1924 р., не була завершена через складні обставини радянської дійсности; якби не деструктивні умови життя, напевне український історик в іншому світлі показав би гетьмана І. Мазепу.

Є ще й інше пояснення оцінки особи І. Мазепи М. Грушевським. Про гетьмана М. Грушевський писав до 1915 р., коли він сам стояв на позиціях українського автономізму і федералізму в складі російської держави, намагаючись „ліпше уложити відносини українсько-великоруські". Про них він, зокрема, писав: „Я не сумніваюся, що як би Україна була визволена від примусового московського централізму і нівеляції, то в ній (і так само на Білоруси) розвинулися б свобідні потяги (ґравітація) до великоруського світу, як найбільше близького, тісно зв'язаного культурною спільністю, історичною традицією, спільною спадщиною Київа"[49].

У згаданій полемічній статті з Ю. Кулаковським М. Грушевський уточнював на той час своє політичне кредо: „Людям, котрі хоч трохи стежили

---

[48] Літературно-Науковий вістник.— С. 8—9.

[49] Грушевський М. Виговський і Мазепа // Літературно-Науковий вістник.— 1909.— [Червень].— Т. XLVI.— С. 428.

за моїми статями, досить добре відомо, що я, подібно тим українським течіям в Росії, до котрих я прилучався, зовсім не поділяв поглядів так званої „австрійської орієнтації“ й розв'язаннє українського питання в Росії бачив в не якімсь відірванню українських земель від неї, а в урегулюванню його законодатним шляхом, спільними заходами поступового українського й російського суспільства, в межах російської державности, на основі розвою конституційного устрою, краєвої самоуправи й національного самоозначення. До сього й прямувала вся політична діяльність, як моя (наскільки я міг нею займатися), так і инших представників українського громадянства за останні роки, і се лише свідчить, як міцно ми всі вірили (ще й тепер віримо, не зважаючи на все пережитє за сей останній рік) в розв'язаннє українського питання означеним вище шляхом“.

Ще навіть під час революції 1917 р. М. Грушевський писав: „Українці в політичній справі хочуть утворити широку національно-територіяльну автономію України в складі федеративної російської республіки“[50].

Щойно в розпалі російсько-української війни на початку 1918 р. М. Грушевський виступив зі статтею „Кінець московської орієнтації“[51], *але тоді він уже не писав про І. Мазепу.*

Як ми зазначали у вступі, І. Мазепа і М. Грушевський були поборені окупантом, і згадувати про них — означало наражатися на великі неприємності. Але окупантові попри всі ідеологічні спекуляції так і не вдалося викреслити ці визначні особистості української історії з пам'яті народу. У сучасній Україні їхня пам'ять стала живою. Доказом цього є цікава анкета „Дума про Україну“, проведена редакцією газети „Літературна Україна“ у жовтні 1991 р. Серед інших питань в ній було запропоновано вказати з названих редакцією 15 історичних осіб три прізвища, які викликають у читачів найбільшу симпатію. У висліді анкети перші три місця здобули Т. Шевченко (87, 94 відсотка), М. Грушевський (52, 53 відсотка) і І. Мазепа (49, 61 відсотка). Крім опитування читачів, відбулося опитування експертів, яке незначною мірою відрізняється від думки усього читацького загалу: експерти виявили до М. Грушевського і І. Мазепи однакову симпатію, віддавши їм 55,32 відсотка голосів. Редакція газети від себе прокоментувала цей захід, з яким ми цілком згідні: „Переважну ж частину симпатій у більшості респондентів „ЛУ“, причому у всіх вікових групах і у всіх регіонах України, отримали Т. Шевченко, М. Грушевський і І. Мазепа — генії українського народу, які, на думку читачів газети (і не тільки їх!), були основними носіями державницької ідеї, зробили найбільший вплив на дух, волю і свідомість нації [...]“[52].

Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ

---

[50] Грушевський М. Якої автономії і федерації хоче Україна. Видання Визволення України.— Відень, 1917.— С. 3. Це передрук брошури М. Грушевського, що вийшла у Києві 1917 р. під заголовком „Якої ми хочемо автономії і федерації“ (чотири видання).

[51] Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії.— К., 1918.— С. 9—13; передрук у книзі: На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали // Під ред. Л. Винара. Українське Історичне Товариство, 1992.

[52] Літературна Україна.— 1992.— Січень.

ДОДАТОК

Відгук-рецензія Михайла Грушевського під заголовком „Ветхий прах" на статтю Юліана Кулаковського, опублікованy в журналі „Кіевлянин", у якій згадувався Іван Мазепа

ВЕТХИЙ ПРАХ*

Мені переслали число „Кіевлянина" з 19 вересня з довжелезною статтею: Русским людям, именующим себя „украинцами", підписаною професором клясичної фільольоґії київського університету Юліяном Кулаковським. Характером своїм вона належить, власне, до того роду статей, на які звичайно не відповідається, але вона сама й особливо ж її поява без жодних застережень в газеті В. Шульгина, орґані „поступових націоналістів", котрі недавно рішуче зрікалися принципів національного нацьковування, яким вони перед тим так старанно займалися,— знаменні для теперішнього часу. Се спонукає мене присвятити їй кілька слів.

До рук проф. Кулаковського нагодою дісталася книжка закордонного журналу „La Revue Ukrainienne", котрий недавно почав виходити в Лозанні, з того приводу й написана стаття. Автор переповідає зміст згаданої книжки (наскільки повно й точно, не знаю, бо мені се видання недоступне) і спиняється, головним чином, на надрукованих в ній відомостях про „український леґіон добровольців". З його слів виходить, що він звідси довідався про існування цього леґіону, і ся новина здалася йому нечуваною й неймовірною (про аналоґічні польські леґіони, як він каже, він знав, і вони, очевидно, не будили в нім подиву). З кінцем оповідання про цей леґіон, п. Кулаковський вдається до міркування про його походження і з незнаних мені причин старається взвалити вину його повстання на мою скромну особу. „Подібне запамороченнє мозків,— каже він,— повстало в Галичині наслідком просвітньої діяльности львівського університету", а „підготовлювалося при діяльній і визначній участи" автора сих рядків. На чім же основує київський професор ці обвинувачення проти львівських професорів загалом і мене зокрема? В наведенім ним досить довгім списку осіб, причетних до орґанізації леґіонів і до виступлень проти Росії, я не бачу ані одного імени, хоч трохи причетного до львівського університету,— отже логічна будова міркувань автора зостається мені неясною. Щодо мене особисто, то, розуміється, за відсутністю яких-будь конкретних ознак моєї участи в виступленнях проти Росії, київський професор притягає мої наукові й публіцистичні видання,— проте, власне два з них, а саме: „Ілюстровану історію України-Руси" (як він не зовсім точно її називає) і невеличку брошуру „Єдинство или распаденіе Россіи"** (відбитку з мого збірника „Освобожденіе Россіи и украінскій вопрос"), невідомо чому названу ним „революційною" (брошура з'явилася в Петербурзі, зовсім леґальним виданням, декілька разів передруковувалася й десять років продавалася незабороненою). По наведенню декількох речень з останньої, п. Кулаковський зауважує про

* Відгук-рецензію надруковано у часописі „Рѣчь", 1915, ч. 281.

** Цю статтю подаємо повністю у перекладі.— *Авт.*

мене: „Коли він був таким нахабним в писаннях на московській мові, друкованих в Росії, то як міг він греміти на своїй штучній галицькій ученій мові, викладаючи історію Росії своїм студентам у Львові“. І наприкінці: „Тепер, коли його учні наповнили галицький леґіон й вихваляються пролиттєм крови російського салдата, тепер з цілою страховиною виявляються плоди засіва п. Грушевського. Хай же оброзумить ся кров наших російських „українців“. Пора їм зрозуміти, що ідеї п. Грушевського не ведуть їх до свободи, а загрожують обернути їх в погній для німецької культури“.

Ці будовання п. Кулаковського дають яскраву ілюстрацію того, як творяться різні леґенди про сучасне українство, на котрих потім, при нагоді, основуються всякого роду репресалії й переслідування проти нього. Автор з багатьох моїх статей бере одну, замовчуючи те, що загальна думка її уявляє з себе лише палкий поклик до політичного відродження Росії — до зміцнення внутрішньої єдности шляхом забезпечення свободи й самозначення національному життю її народів та країв (брошура вийшла за часу першої Думи й мала на увазі законодавчу програму сеї останньої); пан Кулаковський висмикує з неї лише декілька „нахабних“ речень і, не завдаючи собі труду ознайомитися з тим, що виходило з-під мого пера за кордоном, він просто обмежується увагою, що я там „гремів“ проти Росії. А проте, мої закордонні писання не становили й не становлять тайни, їх допускалося в Росію й чимало їх передруковано тут.

Коли б автор потурбувався переглянути їх, він пересвідчився б, що в мене не було двох мов — одної для внутрішнього, а другої для закордонного ужитку, і те, що я мав сказати про гріхи старого ладу в Росії в національнім питанню та про потребу їх направлення, а навпростець говорив у Росії ж, на адресу правительства і суспільства (причім мої „нахабні“ думки не були виключно моєю власністю і в кожному разі не в м'ягчій формі їх висловлювали і переді мною й опісля люди, одушевлені, подібно мені, бажанням кращої будуччини для Росії). А щодо моєї львівської кафедри, то невже проф. Кулаковському не спадало на думку, що коли б я дійсно обертав її як він без жодних основ так думає — в політичну трибуну проти Росії, то при присутности на місці у Львові всяких казеннокоштних і власнокоштних наглядачів, вони не проминули б доставити куди належить дуже докладні відомості й навіть стенограми моїх лекцій, на разі б в тих лекціях було щось цікаве для них з сеї точки погляду? Та овва! Саме в сім відношенню в моїх лекціях не було нічого цікавого, бо я загалом в своїй діяльности вповні ясно відмежовував область науки від поля політики й публіцистики та ніколи не примішував політики до своїх університетських лекцій. Небагато загалом я й займався політикою в Галичині, бо весь час і всі сили мої йшли на наукову й культурну працю (покличусь хоча б на ті не десятки, а сотні книг, що вийшли під моєю редакцією, почасти написні, почасти редаговані й зкориговані мною), але й та крихта, що я робив в політиці, завжди лишалася за порогом університету. Що ж до ролі духового провідника галицьких леґіонерів, яку п. Кулаковський приписує мені, так про се й гадки не з'явилося б у нього, якби він хоч трохи уважно віднісся до моєї діяльности й моїх провідних ідей.

Людям, котрі хоч трохи стежили за моїми статтями, досить добре відомо, що я, подібно тим українським течіям в Росії, до котрих я при-

лучався, зовсім не поділяв поглядів так званої „австрійської орієнтації" й розв'язання українського питання в Росії бачив в не якімсь відірванню українських земель від неї, а в урегулюванню його законодатним шляхом, спільними заходами поступового українського й російського суспільства, в межах російської державности, на основі розвою конституційного устрою, краєвої самоуправи й національного самоозначення. До сього й прямувала вся політична діяльність, як моя (наскільки я міг нею займатися), так і інших представників українського громадянства за останні роки, і це лише свідчить, як міцно ми всі вірили (ще й тепер віримо, незважаючи на все пережите за сей останній рік) в розв'язання українського питання означеним вище шляхом. Від австрійської орієнтації українці найпевнішим способом відмежовувалися, і я особисто в статті „Сараєвська трагедія", що з'явилася кілька днів до війни в „Літературно-Науковім Вістнику", рішуче зазначив, що українського питання австрійською орієнтацією не розв'язується, що сього політичного настрою зовсім не поділяє українське громадянство в Росії і тому в жодному випадку не можна сподіватися на співчуття останнього. Це все річи, які я не раз підносив в російській пресі, отже все се мусить знати п. Кулаковський, коли він береться писати про українську політику. За участь студентів львівського університету в галицьких леґіонах — на разі серед них є й мої бувші слухачі — я можу так же мало прийняти на себе відповідальність, як проф. Кулаковський на себе — за мою українську діяльність з того доводу, що я колись то слухав у нього курс історії римської республіки. Рівно ж досить було б хоча з поверхового знайомства з українською публіцистикою, щоб поздержати п. Кулаковського від тих поучень, з якими він звертається до українського суспільства, лякаючи його будучим оберненням „в погній для німецької культури". Адже не що інше й становить перше й головне завдання українства, як не те, щоби врятувати український нарід від небезпеки стати етноґрафічним, будівничим матеріялом або, як каже п. Куликовський, обернутися в погній для інших культур. Саме цю небезпеку й мали на увазі покоління українських діячів, направляючи свої змагання на піднесення в народних масах пошани до своєї мови й народности, на відродження української культури на народних підвалинах, на поширення й поглиблення її в масах шляхом розвою господарства, просвіти й громадянської свідомости. Там, де — як в Галичині — заходи суспільства в цьому напрямі не спіткали крайніх, непереможних перешкод, там цим шляхом — зверненням до народного моря, до народної мови — вдалося осягти дійсно чудових наслідків: народні маси виросли — господарськи й культурно і позбулися небезпеки стати „погноєм". Яку ж будучність малює замість того п. Кулаковський українському громадянству, ганячи його змагання до розвою літератури й культури і радячи повернути до Костомарівського твердження, що українська література повинна зостатися тільки „мужицькою"? Розуміється, в сім поклику таїться саме бажання обрікти український нарід на роль погною для інших національних орґанізмів: в східних краях — московського, в західних — польського, на Угорщині — мадярського, а наслідком усього того — все ж для німецького. Се — будуччина духового й суспільного животіння, господарського й культурного зубожіння і кінець кінців повної національної згуби. Саме Українці вказували на небезпеку мирного завоювання позбавленого за панування

старого ладу всяких культурних засобів українського населення німецьким потоком; в українськім громадянстві й пресі били на сполох з цього приводу ще тоді; як німецьку колонізацію вважалося догороціннійшим оплотом сучасного ладу. З тяжкого господарського й культурного положення, в яке поставить українські маси тактика переслідування всіх проявів національних інтересів і потреб, при невблаганному наступному поході озброєного всіма засобами просвіти й техніки західного капіталу, нема іншого виходу, ніж розвою народної української культури, народної української школи, народної літератури й преси. Ніякі зовнішні заходи тут не допоможуть.

Але жадний розвій культури неможливий, коли їй не зазначується границь, в котрих вона може порушуватися й за межі котрих вона не сміє сягати. В дійсності та чи інша література чи культура може, правда, й не вийти з рамок „мужицької",— це питання її внутрішніх сил і зовнішніх обставин — але, як і для кожної іншої творчости, признати себе завчасно культурою тільки „для домашнього" чи „мужицького" ужитку означає вбити всякий культурний почин. Культурна творчість, як і науковий дослід вимагає свободи, але вона не годиться з уставленими заранi межами — „досі й ні кроку дальше". А відмежування області „мужицької" низчої культури, на рідній мові, від культури „панської з чужою мовою, є річчю глибоко противною ідеї демократизації культури й підтинає коріння народного розвою. Нарід з самоповагою, з почуттям в собі сили до життя й розвою, не може погодитися з тим, що над його народною культурою існувала культурна надбудова вищого сорту, він неминуче мусить простувати до повноти своєї культури. Чи вдасться йому осягнути цієї повноти, це інше питання,— певна річ, нарід без будуччини — пропащий нарід, але змагання до його кращої долі мусить же зрозуміти доктора римської славесности.

Проф. Кулаковський в своїй статті так багато уваги присвячує моїй науковій діяльності, або, як він то називає, „величезній та дуже напруженій діяльности в области фальсифікації російської історії", що з мого боку було б, чого доброго, неввічливим замовчати про сю сторону його статті. Видно з метою загальної характеристики моїх наукових праць, спиняється він над моєю „Ілюстрованою історією України" й пише таке про її автора: „Навпростець і не соромлячи ся, він підносив там і заслуги Мазепи, і подвиг Капниста, котрий їздив наприкінці 18-го століття до пруського короля з просьбою визволити Україну, і містив портрети всіх визначних, часто нелеґальних, діячів українського сепаратизму". При всім бажанню тут не можна знайти доказів фальшування з мого боку, російської історії, оцінка проф. Кулаковського кидає на книгу тільки непевне „політичне" світло, але й те шляхом... як би пак сказати? — не зовсім точного опису. „Заслуга Мазепи" — се, мабуть, зазначена в моїй „Історії" всіми знана щедрість Мазепи для церковних будов й жертв на культурні й просвітницькі цілі, якою він старався перемогти загальну недовіру до нього, як до чужої людини, „ляха"; цю культурну діяльність, метою котрої було прикрасити дуже непопулярні, антидемократичні й антинаціональні сторони мазепиного правління, оцінюється в моїй книжці більш ніж повздержливо, коли одже на основі наведеного в ній матеріялу п. Кулаковський бажає говорити про „заслуги" Мазепи, він повинен говорити про них від себе самого, а не киваючи в мій бік.

До речі зазначу, що й загалом нема нічого безпідставнішого, ніж нав'язування в патрони сучасному українству саме Мазепи. Його діяльність, його кар'єра, будована не на політичних чи національних українських ідеалах, не на солідарности з широкими масами, а на угодливости московському централізму, московському двору, перед котрим Мазепа вічно скаржився на українську нелояльність та на вороже до нього відношення українського народу, ніколи не користалася популярністю в українському русі; придбати Мазепі сеї популярности не спромоглося навіть і згадане мною його показне меценатство. Послідовні представники національної української ідеї занадто мало мають спільного з сею історичною особою. Отже прізвище „мазепинців", котре останніми часами починають уживати й публіцисти навіть не дуже правого напряму, бе помимо ціли, не зачіпаючи тих, кому його прикладається.

Капниста й з його подорожі до Берліну в 1791 році, я, розуміється не мав жадних причин замовчувати: се знаменний для тодішніх настроїв українського громадянства факт. Але хто називає сю подорож подвигом, я чи п. Кулаковський? Виходить, нібито п. Кулаковський хоче приписати мені цю, не наведену мною, оцінку.

Для мене лишається рівно-ж неясним, кого з українських діячів, портрети котрих поміщено в моїй „Ілюстрованій історії України",— п. Кулаковський представляє як „підпольних діячів українського сепаратизму". З Українців, родом з Росії, діяльність котрих належить до 19-го віку, я помістив Котляревського, Квітку, Шевченка, Костомарова, Куліша, Антоновича, Драгоманова, Лисенка, Кониського, Карпенка-Тобилевича, Старицького й Гринченка. Хто ж з них „підпольні" діячі (та ще й „часто"), я рішуче не розумію. Чи не доведеться, з уваги на таку пристрасну оцінку мого курсу, титул фальсифікатора повернути автору статті? Як думає про це п. Кулаковський? У всякім разі в науковій літературі мені ніхто не закидав нечесного захования з матеріялом, як не міг закинути й покійникам Костомарову й Антоновичеви, котрих автор теж притяг до свого розсліду. Від різних же невідповідальних наїздників, як їм, так і мені доводилося, розуміється, вислуховувати різні лайки з давніх давен. Ряди цих наїздників необережно поповнив своєю особою київський професор римської словесности.

Все ж таки найзнаменнішою стороною цієї невеличкої пригоди є те, що за такого поважного й відповідального часу, по всій жорстокій науці, здобутій войовничим націоналізмом на полі винищення українства в Галичині, науці, котрою, здавалося, перейнялися не тільки нейтральні люди (пор. недавню статтю владики Никона в „Биржевыхъ Вѣдомостяхъ"), але й самі представники київських націоналістичних кругів,— для цих кругів не знаходиться нічого важнішого, ніж займатися й дальше цькуванням позбавленого всіх, навіть найелементарніших засобів самооборони українства. Чи варто тоді було урочисто обтрясати з ніг своїх ветхий прах, приєднуючись до вимоги перестати переслідувати українську пресу й українських громадських діячів, аби так скоро й добровільно, без усякої спонуки, вернути до цього старого заняття?

М. ГРУШЕВСЬКИЙ

МАЛОВІДОМИЙ ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИХ ВІДНОСИН (МІСІЯ ТЕОФІЛЯ ОКУНЕВСЬКОГО ДО УГОРЩИНИ НА ПОЧАТКУ 1919 РОКУ)

Перша світова війна та піднесення національно-визвольних рухів привели до зміни політичної карти Європи. На уламках Австро-Угорської та Російської імперій виникли нові держави. Одні з них спромоглися зберегти свою державність, інші невдовзі втратили її. Доля нових державних утворень значною мірою залежала від міжнародних умов, що склалися в останні місяці війни є повоєнній Європі.

У плани дипломатії країн Західної Європи не входив розпад Російської імперії і створення національних держав, оскільки в такому разі союзник у війні проти Німеччини та Австро-Угорщини був би втрачений. Країни Антанти схилялися до відбудови сильної Росії. Саме тому державному існуванню поневолених націй Росії, котрі також здобули незалежність у 1917—1918 рр., чинилися перешкоди. Закономірно, що й проголошення Української Народної Республіки (УНР) було зустрінуто як небажану подію в європейському розвитку. Ще більш неґативним фактором у стабілізації становища УНР на міжнародній арені стала угода, укладена 9 лютого 1918 р. українським національним урядом з Центральними державами у Брест-Литовську.

Одним із головних питань, що обговорювалися у ході переговорів представництв УНР, Німеччини та Австро-Угорщини у Брест-Литовську, було територіальне. Делеґація УНР на чолі з Всеволодом Голубовичем добивалася проведення референдумів у Галичині, Буковині та Закарпатті і, відповідно до їх результатів, вироблення та втілення у життя програми дій державного будівництва України. Реакція країн — учасниць переговорів на ці вимоги була неоднозначною: Німеччина повелася стримано, делеґації Росії, Болгарії й Туреччини — нейтрально, Австро-Угорщина була обурена. Голова австро-угорської делеґації граф Чернін заявив про готовність визнання самостійности УНР, якщо вона погодиться на кордони, що існували між Австро-Угорщиною та Росією до початку Першої світової війни. Згодом до позиції Австро-Угорщини щодо недоторканости її кордонів приєдналась Німеччина. Становище української делеґації погіршилось у зв'язку з наступом у січні 1918 р. більшовицьких військ на Київ і захопленням Румунією Бессарабії та ряду районів Одещини. Делеґація УНР змушена була зняти з порядку денного питання про кордони з Австро-Угорщиною. Правда, граф Чернін наприкінці січня наголошував, що саме через його позицію вимоги українців щодо Закарпаття в ході переговорів у Брест-Литовську були зняті і більше не виникали[1].

---

[1] Дорошенко Д. І. Історія України 1917—1923 рр.: В 3 т.— Ужгород, 1932.— Т. 1.— С. 297, 299—303.

У ніч з 8 на 9 лютого уряди Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й Туреччини підписали мир з Україною. Водночас Україна та Австро-Угорщина уклали таємне доповнення до нього, де йшлося про об'єднання земель Галичини та Буковини в один коронний край і приєднання його до УНР. Від обговорення ж питання щодо Закарпаття Угорщина категорично відмовлялася. Таємним доповненням уряди обох держав зобов'язалися забезпечити національні права українців в Австро-Угорщині та поляків, німців і євреїв в Україні[2].

Однак Австро-Угорщина не поспішала з ратифікацією мирного договору з Україною. Політиками Будапешта керувала обережність: сильна Українська держава могла стати небезпечною для Австро-Угорщини через невирішеність питання про статус Закарпаття. Наприкінці липня 1918 р. в односторонньому порядку австро-угорський уряд анулював таємний протокол з УНР[3].

Українська національна революція піднесла на боротьбу й українців західноукраїнських земель, що перебували під владою Австро-Угорської монархії. Згідно з правом самовизначення націй, проголошеного державами Антанти, 18 жовтня Українська парламентська репрезентація скликала у Львові загальні збори політичних і громадських діячів Галичини й Буковини, на яких було обрано Українську національну раду. Вона мала представляти інтереси українського народу Австрії та Угорщини. З усіх частин України в найтяжчому становищі перебувало Закарпаття. Влада Угорщини була для нього тяжким гнітом. Обраний угорським урядом політичний напрямок — мадяризація — нищив українську культуру, економічне життя, будь-які прояви політичної активности. Саме тому представники угорських українців не змогли дістатися на установчі збори, однак надіслали листа, в якому висловлювалась солідарність з прагненнями галичан та бажання належати до Української держави: „Значить, що ви, наші рідні браття повинні стати за нами і з'єднати з собою. Наш нарід дожидає того спасення, щоби вже раз висвободитися від ярма другого народу"[4].

Після довгих дебатів було проголошено створення на етнографічно українських землях Австро-Угорщини незалежної Української держави: „Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західної Буковини з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творить одноцілу українську територію"[5].

Політичні сили Закарпаття прагнули до об'єднання з Галичиною та соборною Україною. Так, у кінці жовтня з Ужгорода до Української парламентської репрезентації у Відні провідним народовцем Августином Волошиним був висланий Августин Штефан з дорученням зібрати інформацію та отримати вказівки щодо подальшої діяльности політичних сил Закарпаття. Після обміну думками представників Української парламентської репрезентації з А. Штефаном було вирішено негайно приступити до створення „Народних рад" і міліції, але так, щоб не провокувати угорців, які б не мали приводу активно

---

[2] Дорошенко Д. І. Історія України...— С. 318—319.

[3] Держалюк М. С. Угорські демократи проти тоталітаризму 20—30-х рр.— К., 1993.— С. 13.

[4] Цит. за: Лозинський М. Галичина в рр. 1918—1920 // Українська революція. Розвідки і матеріяли.— 1922.— Кн. V.— С. 59.

[5] Цит. за: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо-Українських землях у 1918—1923 роках.— Филадельфія, 1956.— С. 84.

виступити проти цього руху. Наступна нарада мала відбутися в Будапешті, на яку делеґат Парламентської репрезентації мав привезти подальші інструкції. Однак через розвал Австро-Угорської монархії зустріч не відбулася[6].

Наприкінці жовтня 1918 р. Австро-Угорська монархія зазнала повного краху. До влади в Угорщині прийшли представники незалежної та радикальної партій. Уряд очолив граф М. Карої. 3 листопада поблизу італійського міста Падуї було підписано від імені вже неіснуючої монархії перемир'я з державами Антанти. Демаркаційна лінія встановлювалась лише з Австрією і не зачіпала угорських кордонів. Союзники отримали право пересування військ та окупації будь-якої частини країни[7].

Угорський уряд не брав участи в переговорах у Падуї, хоч військове командування підписало перемир'я і від його імені. Уряд вважав за необхідне укласти окрему угоду з уже незалежною Угорщиною, сподіваючись на більш вигідні умови. Угорська делеґація на чолі з прем'єром уряду М. Карої прибула 7 листопада до Белграда, де містився штаб головнокомандувача французької балканської армії генерала Франше Д'Еспере. У результаті переговорів 13 листопада була підписана Белградська воєнна конвенція, що складалася з 18 пунктів і включала в себе найважливіші положення угоди в Падуї[8]. *Окрім того, встановлювалась нова демаркаційна лінія на півдні і південному сході від ріки Драви до ріки Самош, тобто лише на ділянці зіткнення з французькими, сербськими і румунськими військами. Кордони на півночі і на північному сході не встановлювались, що зберігало надію угорських політичних кіл втримати колишні кордони у цій частині. Згадка в конвенції про те, що угорська адміністрація зберігається і на територіях за демаркаційною лінією, дозволяла членам угорського уряду сподіватися зберегти владу на всій території Угорщини.*

11 листопада Німеччина підписала перемир'я. Перша світова війна завершилась. 16 листопада Угорська національна рада проголосила Угорщину республікою. Уряд М. Карої обрав „вільсонізм" принципом своєї зовнішньої політики і сподівався за допомогою країн Антанти і США зберегти „велику Угорщину". Однак США, Англія, Франція та Італія не реаґували на пропозиції угорського уряду встановити дипломатичні відносини. Намагаючись вийти з зовнішньополітичної ізоляції, Угорщина встановила дипломатичні контакти з Австрією і нейтральною Швейцарією, прагнучи за їх допомогою налагодити зв'язки з країнами-переможцями[9].

Уряд Угорщини діяв і в інших напрямках. У кінці 1918 — на початку 1919 р. його представники вели конфіденційні переговори з політичними колами територій, що раніше входили до складу Угорщини — південно-слов'янських областей, Трансильванії, Словаччини — з метою переконати їх залишитись у складі „великої Угорщини". Проте ці переговори успіху не мали, а на вказані території поступово були введені відповідно сербські, румунські і чеські війська. Демаркаційна лінія зі Словаччиною була встановлена Антантою в останній декаді грудня 1918 р.[10].

---

[6] Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо-Українських землях у 1918—1923 роках.— С. 99.

[7] История Венгрии: В 3 т.— М., 1972.— Т. 3.— С. 69.

[8] Краткая история Венгрии. С древнейших времен до наших дней.— М., 1991.— С. 321.

[9] История Венгрии.— Т. 3.— С. 71.

[10] Краткая история Венгрии...— С. 321.

Розпад Австро-Угорської імперії створив українцям умови для побудови власної держави. 13 листопада 1918 р. українські національні сили офіційно проголосили створення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Ця подія була зустрінута поляками з відвертою ворожістю, яка вилилась у війну. Відродження польської державности спричинило і відновлення польських великодержавницьких прагнень, що проявились насамперед в експансії на схід: на українські, білоруські та литовські землі. Польща пред'явила свої претензії на територію Східної Галичини, вимагаючи кордонів, що існували до першого поділу Речі Посполитої, тобто до 1772 р.

Присутність у містах та селах Закарпаття Українських Січових Стрільців та інших українських військових з'єднань прискорила пробудження національної свідомости населення. Українці Закарпаття розпочали державне будівництво на своїй території шляхом створення Народних рад. 9 листопада в Любовні під проводом Омеляна Невицького відбулося велике українське народне віче Надпопрадщини, на якому було прийнято ухвалу про відокремлення від Угорщини. Створену Руську народну раду очолив О. Невицький. Через деякий час ця Рада перебралася до Пряшева (місто Прешов на території сучасної Словацької Республіки), де поповнилася представниками всіх округів західної Карпатської України. Відокремлення українських земель від Угорщини домагалися окружні віча в Бардієві (27 листопада), Свиднику (29 листопада), Стропкові (30 листопада), Межилаборцях (2 грудня), Гуменному (3 грудня)[11].

У східній частині Карпатської України відбувалися аналогічні процеси. 8 грудня Свалявська Руська народна рада під проводом Михайла Комаринського заявила на вічі у Сваляві про підтримку Української державности[12]. *18 грудня Михайло Бращайко скликав крайові збори представників східної Карпатської України в Мароморосському Сиготі (місто Сігетул-Мармацієй на території сучасної Румунії). На зборах одноголосно було прийнято ухвалу про відокремлення від Угорщини і висловлено протест проти приєднання до будь-якої чужої держави. Обрану на зборах Маромороську Руську народну раду очолив М. Бращайко. Також було прийнято ухвалу про скликання 21 січня 1919 р. в Хусті „Загального Собору усіх русинів живучих в Угорщині" — по одному представникові від тисячі чоловік*[13].

На території Закарпаття були прихильники й інших політичних орієнтацій. На початку листопада в Ужгороді виникла Рада рутенів Мадьярії, що проголошувала своєю метою утримання краю в складі Угорщини. У Пряшеві була створена Карпато-руська центральна рада, лідери якої підтримували ухвалу конґресу закарпатських еміґрантів у Скрентоні (США, листопад 1918 р.) про включення Закарпаття на автономних правах до складу Чехо-Словацької Республіки[14].

Таким чином Народні ради Старої Любовні, Сваляви, Сигіта від самого початку стояли на позиціях єдности Закарпаття з Українською державою. Про наявність на території Закарпаття тенденцій до самовизначення і створення власної держави підкреслював і русофіл М. Бескид у своїй праці „Карпаторусская древность". Він зазначав, що „готувались меморандуми і навіть

---

[11] Карпатська Україна. Географія — історія — культура.— Нью-Йорк, 1972.— С. 98.

[12] Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо-Українських землях у 1918—1923 роках.— С. 99.

[13] Карпатська Україна.— С. 98.

[14] Історія Української РСР: У 8 т.— К., 1977.— Т. 5.— С. 530—531.

виробився план, але його здійсненню завадила братовбивча війна, що вибухнула за Карпатами"[15].

Угорський уряд, щоб не втратити української частини Угорщини, вирішив надати їй автономію. 21 грудня офіційна угорська газета під номером „X" опублікувала так званий „десятий закон", який визнавав повне право самовизначення за „руським народом, що проживає на території Мадьярії". Для здійснення цього права з комітатів Мараморош, Угоча, Берег і Унг була створена автономна область під назвою „Руська Країна". Долю решти українських комітатів мала вирішити Паризька мирна конференція: це території Земплинської, Шарішської, Абауйторської, Турнянської і Спіжської жуп. Автономним законодавчим органом мала бути „Руська народна рада". Виконавча влада належала губернаторові, якого призначав центральний уряд. В угорському кабінеті міністрів мав засідати міністр для справ „Руської Країни"[16]. *Проведення автономії не пішло далі того, що угорський уряд призначив губернатором Августина Штефана, міністром для справ „Руської Країни" — Ернеста Сабова і віце-міністром просвіти Гіядора Стрипського*[17].

Утворення „Руської Країни" не вдовольнило угорських українців. Ідея злуки з усіма іншими землями України і тут здобувала ґрунт. На засіданні першої сесії Української національної ради 3 січня 1919 р. у Станиславові, де було схвалено акт з'єднання ЗУНР та УНР, прибули також представники угорських українців. Один з них виступив з привітанням, у якому наголосив: „Наше серце тягне до України [...]. Нехай живе одна одностайна Україна!"[18]. *Віче українців 4 січня в Мараморош-Сиготі схвалило заяву своїх представників у Станиславові про бажання приєднатися до єдиної соборної держави*[19].

Галицький уряд не збирався відмовлятися від Закарпаття, а в першій половині січня здійснив спробу силою повернути втрачені землі. Правда, через боротьбу на польському фронті Державний Секретаріат не міг вислати значну кількість військових сил на Закарпаття для підтримки визвольних змагань українців. Отже, в січні на Закарпаття вирушили дві воєнні експедиції з Галичини — з Коломиї та Станиславова, до яких після переходу Карпат приєдналися місцеві добровольці. Перша експедиція зайняла 7 січня Ясіння, розбила 17 січня угорців під Раховом і зайняла Сигіт, але змушена була перед наступом угорських частин і румунської бриґади з великими втратами відступити. Друга зайняла Мукачеве, але знову ж таки перед угорською військовою перевагою з втратами змушена була відступити[20]. *Протягом п'яти місяців у горах протрималась лише ясінська „Гуцульська Республіка", мабуть, через неможливість вільного доступу до неї*[21].

Державний Секретаріат двічі (12 і 17 січня) обговорював на своїх засіданнях ситуацію, що склалася. Було вирішено вислати до Будапешта делеґацію і ноту, що згідно з правом на самовизначення „висилаєм війська з ціллю обсадження" території для випередження польської та румунської окупації, а остаточне

---

[15] Бескид Н. А. Карпаторусская древность.— Ужгород, 1928.— С. 15—16.

[16] Закон опублікований в монографії: Стерчо П. Карпато-українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках.— Торонто, 1965.— С. 225—227.

[17] Лозинський М. Галичина в рр. 1918—1920.— С. 59.

[18] Там само.— С. 60.

[19] Дорошенко Д. Угорська Україна.— Прага, 1919.— С. 28.

[20] Републіка.— 1919.— 29 квітня.

[21] Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо-Українських землях у 1918—1923 роках.— С. 101.

рішення залишається за мирною конференцією[22]. *До Будапешта з відповідною нотою, підписаною С. Голубовичем та Л. Цегельським, виїхав Т. Рожанковський. 18 січня представник ЗУНР у Будапешті Я. Біберович передав ноту урядові Угорської Республіки*[23].

На тому ж другому засіданні від 17 січня було вирішено послати в Угорщину з дипломатичною місією члена Української національної ради Теофіля Окуневського[24]. *Теофіл Окуневський (1857—1937 рр.), адвокат, народився в Радівцях (Буковина), співзасновник Української радикальної партії, а з 1899 р. член Української національно-демократичної партії. У 1897—1900 рр. та 1907—1918 рр. виконував функції посла до австрійського парламенту, з 1889—1900 і 1913—1914 рр. був послом до галицького сейму. Виступав адвокатом М. Січинського перед судом у Відні*[25].

На виклик Державного Секретаріату 20 січня 1919 р. Т. Окуневський прибув до Станиславова, а вже 24 січня виїхав до Будапешта. Про свою поїздку він написав докладний звіт, який і пропонуємо далі з відповідними коментарями. Після повернення з поїздки Т. Окуневський у перших числах лютого доповідав на засіданні ради Державного Секретаріату, на якій були присутні голова дипломатичної місії в Угорщині, призначений урядом Директорії УНР, Микола Галаган, делеґація закарпатських українців на чолі з М. Бращайком[26].

Делеґація з Закарпаття прибула до Станиславова для ознайомлення уряду ЗУНР з ухвалою всенародних зборів угорських українців, які відбулися 21 січня у Хусті. Збори стали маніфестацією їх прагнення до єдиної соборної Української держави. У них взяли участь 420 делеґатів. Було схвалено ряд резолюцій, які стверджували об'єднання комітатів Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шаріш, Спіж і Абауйторна з соборною Україною; невизнання українським народом Угорщини „десятого закону" про „Руську Країну", „бо ухвалено його без волі народу і без його заступництва". У резолюції висловлювалось прохання, „щоби українське військо обсадило комітати, заселені українцями [...]". Окрім цього, збори привітали угорський національний уряд, який, стоячи на демократичних засадах, визнав право самовизначення народів і не вживав „ніяких насильств проти політичного організування українського народу і проти висловлення його правдивої волі"[27]. *Збори обрали Центральну народну раду і надали їй повноваження „заступати угорських українців". Очолив її уже згадуваний М. Бращайко, адвокат із Рахова. Збори призначили делеґацію на Паризьку мирну конференцію на чолі з адвокатом з Хуста Юлієм Бращайком.*

Метою лютневої наради Державного Секретаріату було заслухати інформацію Т. Окуневського та визначити напрям політики щодо Закарпаття. За спогадами учасника наради М. Галагана, Т. Окуневський надав інформацію про ставлення до української справи різних значних осіб з парламентських та урядових кіл Угорщини. Голова української дипломатичної місії в Угорщині з виступу Т. Окуневського зробив висновок, що українсько-угорські відносини

---

[22] Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 257, оп. 2, спр. 1449, арк. 2; спр. 1458, арк. 8.

[23] Павлюк О. ЗУНР і політика Угорщини // Україна в минулому.— Вип. 7.— Київ; Львів, 1995.— С.35.

[24] ДАЛО, ф. 257, оп. 1, спр. 183, арк. 1.

[25] Енциклопедія українознавства / Під ред. В. Кубійовича.— Т. 5.— С. 1837.

[26] Галаган М. З моїх споминів.— Львів, 1930.— Ч. IV.— С. 118—119.

[27] Републіка.— 1919.— 4 лютого.

„були загалом добрі“[28]*. Про становище у Закарпатській Україні інформував голова її Центральної народної ради М. Бращайко. Він повідомив про резолюції зборів у Хусті, учасники яких одностайно висловились за злуку всіх українських земель, що були у складі колишньої Австро-Угорської монархії.*

Спеціальних ухвал нарада не приймала. Однак були визначені завдання для української дипломатичної місії: „підтримувати домагання наших закарпатських братів щодо злуки всіх українських земель“[29]*.*

Предмет суперечок між українським та угорським урядами був дуже швидко усунений. Уже 5 лютого справа приєднання Карпатської України до Чехо-Словацької Республіки була позитивно розглянута на Паризькій мирній конференції[30]*. Напередодні, ще в січні 1919 р., США та країни Антанти дозволили Чехо-Словацькій Республіці окупувати західну частину Закарпаття, а в квітні — усю територію краю*[31]*.*

Через невдачі українських державницьких змагань у 1919 р. карпатські українці мали до вибору: обіцяну угорцями автономію „Руської Країни“ або автономію в Чехо-Словацькій державі. Довготривале перебування під угорським пануванням породило неґативне ставлення до угорської державности. А тому закарпатські українці обрали другий варіант. За Сен-Жерменським договором Карпатська Україна отримала широку автономію, хоч і формальну, як показав подальший хід історичних подій. Уряд Чехо-Словацької Республіки навіть усупереч договору з представниками Закарпаття погодився на розшматування краю на три частини: східні окраїни Мараморощини з Сиґітом зайняла у 1919 р. Румунія, західну частину прилучено до Словаччини. Адміністративно була відокремлена лише східна Карпатська Україна з містами Мукачевим, Береговим, Хустом та столицею містом Ужгородом. Цьому територіальному формуванню була надана офіційна назва „Підкарпатська Русь“.

Отож, звернемось безпосередньо до документа, якому присвячене наше дослідження. Він був виявлений у Центральному державному історичному архіві України у Львові серед матеріалів, які належали академікові Кирилові Студинському[32]*. Звіт надрукований на чотирьох машинописних аркушах з обох боків, засвідчений власним підписом Т. Окуневського. Про те, як потрапив цей документ, та ще й перший його екземпляр, до К. Студинського, ми можемо лише здогадуватися. Документ є розповіддю Т. Окуневського про його подорож до Будапешта, здійснену за завданням Державного Секретаріату ЗУНР, та враження від неї. Він описує свої зустрічі з представниками різних верств угорського суспільства та подає їх ставлення до спроб галицького уряду силою повернути втрачені землі, а також загалом до питання Української державности. Аналізуючи ситуацію, що склалася, Т. Окуневський приходить до висновку про необхідність встановлення союзницьких відносин між обома державами, котрі могли б принести обидвом сторонам велику користь.*

Документ публікується мовою оригіналу, з певними незначними змінами, які полегшують його читання. А саме: замість букви „э“, яка вживається у тексті документа на позначення букви „є“, подаємо останню; а замість „і“—„ї“.

Зоя БАРАН

---

[28] Галаган М. З моїх споминів.— С. 120.

[29] Там само.— С. 121.

[30] Стерчо П. Карпато-українська держава.— С. 20.

[31] Історія Української РСР.— Т. 5.— С. 536.

[32] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 362, оп. 1, спр. 29, арк. 11—14.

ДОДАТОК

Будапешт, дня 1 лютого 1919 [р.]

Звіт

д[окто]ра Теофіля Окуневського з поїздки до Будапешту, в справі прилучення Угорської Руси до Соборної України

Коли я 20/1 с[его] р[оку] завізваний Секретарятом прибув до Станиславова і довідався, що після неудавшоїся нашої експедиції до Сиготу і Мункачу, плянуєся дипльоматична місія до Будапешту з тою самою цілею прилучення Угорської Руси до України, то мені було ясно і се заявив я в Секретаряті, що місія ся є тепер неможлива, бо коли мо ся раз пустили на воєнну експедицію, то треба показати силу і силою взяти, що уважаєм за слушне.

Колиж сили нема то пертрактувати тепер з Правительством Угорським о видачі 14.000 кв[адратних] кільометрів дотепер угорської нездобутої, а від 1000 літ до Угорщини належачої території[1], се річ що найменче не серіозна.

Завізваний пораз другий до Станиславова мав я на розговір з Секретаріятом в справі моїй місії всего пів години, та всеж вспів дістати від Президента Секретаріяту нову директиву: „Коли не можливе прилучення Угорської Руси до України, то хоть добути права для аутохтонних Угрорусів".

І з сею директивою поїхав я 24/1 до Будапешту. По дорозі стріча з угорським офіцером генерального штабу, що дала мені можливість заглянути до душі мадярської і розпізнати, яким відгомоном відозвалась там наша експедиція до Мункача і Сиготу. Капітан сей чоловік молодий, інтеліґентний не потрібуючи нічого укривати сказав мені цілком явно: ся експедиція, а ще більше скоре зліквідуванні єї се одинокий ясний проблиск в нашій темряві, се луч надії, що ми ще щось можем і ми пійдем по сій дорозі дальше. Ми не будемо виставляти реґулярного війська, а просто маси народні трохи зорганізовані — жандармерия — подекуди — як треба буде то і офіцирами в цивільнім убранню — от в роді банд, за котрі правительство не потребує принимати відвічальности, так що обсадимо і стиснемо непрошених на нашій землі гостий, що з них незабавки і ноги не стане. Тепер черга на Седмигород. Тим Румунам ми не простимо[2].

Друге характеристичне оповідання по дорозі з Лавочного до Мункача: В 2—3 дни після того як зліквідовано нашу експедицію на Угорській Руси[3] заїхали з Угорської сторони до нашого Лавочного 2 панцирні танки з машиновими крісами і 60 людьми залоги. Капітан Маркович висів на двірци в Лавочнім, призвав до себе нашого офіцира і в рішучім тоні заявив єму, що сим разом обійшлися Мадяри з нашими жовнірами дуже чемно розоруживши лиш їх і відставляючи за границю, але коли би такі необдумані експедиції мали ще раз повторитися, то стріча мадярського народу буде уже иньша. Капітан Маркович пійшов відтак остентацийно натімже двірци Лавочнім до реставрації, зїв преспокійно обід і по 2 години відїхав.

Та тої самопевности, котру я стрічав по дорозі до Мункача у самім Пешті, я уже не видав.

Пешт знаходився ще під гнітом упокорення від присутности чужосторонних військ, гордих спокійних французських і англійських официрів, тай під впливом глібокого розчарования напрямом політики Каролія[4]. Президент Каролій, як відомо, здався всеціло на слово і честь антанти, що територія угорська буде не нарушена. А тимчасом антанта дала призволення занимати чехам всю північну-західну територію від Прешбурґа по Унґвар[5]. Румунам по Тису, а Сербам — Банат. Мало того. Всі ті народи, а особенно Румуни перейшли признані їм демаркаційні лінії і повдиралися поза ню в територію угорську. Душніст неможлива, від котрої був Каролій цілком в праві вскликнути перед нашого президента Петрушевича, що можливо, за 2 неділі він повисне на Будапештенській ліхтарни[6].

Та якраз в пору мого приїзду до Пешту наступив зворот.

Від стола париської конференції відозвався могучий голос Вільсона, котрий забороняє народам входити насильно в чужі території і творити перед конференцією будь-тоби довершений факт[7], в слід за чим завізвав представник Франції у Пешті підполковник Вікс[8] репрезентантів чехів і румунів і приказав їм уступити своїм військам поза демаркаційну лінію.

Пешт відітхнув, якби по тяжкій горячці. Правительство Каролія відітхнуло, здаєся на слово честь і ласку антанти, здавалося принести якусь користь і як здавалося не було пустою фразою.

Для мені і для напряму моеї місії була ся хвиля в Пешті рішаюча. Я пересвідчився твердо, що хотячи занимати Угорську Русь муситься мати одно з двох, або величезну силу, котраби не боялася ані Угорщини, ані Антанти — або що найменше призволення антанти.

Ані одного, ані другого за нашими претенсіями не було... (підчеркував се в части і підполковник Вікс, питаючись нас, т. є. президента Петрушевича і мене як ми стоїмо з антантою, і чи не моглиби ми до неї зближитись). А скоро наше діло так стояло, скоро ми від антанти жадного призволення до окупації не дістали і після берестенського договору[9] — без якихсь нових жертв ледве чи і в будучности дістанем, скоро наша сила така, щосьмо далися виперти з Перемишля і Львова[10], а тепер свіжо з Сиготу і Мункача, то тепер жадати уступлення Угрів на підставі одної Вільсоновської і то досить неясної теорії, бо она на рівні ставить національну як і господарську приналежність даної території, представилося мені під дану хвилю зовсім неможливим.

Я почав тому всеціло орієнтуватися в другу сторону добуття волі і автономії самим Угрорусам — без всякої військової окупації з нашої сторони.

І всім напрямі знайшов я дійсно дуже вдячне поле і всьо ішло якби „з платка". Замкнені з заходу і з півночі поляками[11], зі всходу заперті Румуньми, а можливо ще незабавки большевиками, ми знайшлися очевидно в мішку. Одинокий міст, одиноке вікно до західної Европи се наша Угорська Русь се неоцінений міст поміж Ясенням а Уогоком, котрий ще може розширити в будучности від Кірлібаби до Мушини. Угорщина заперта з полудня від вічности єї ворогами потребує також доконче виходу із свого мішка, щоби не задушитись, потребує до загину сего мосту на всхід звідки они перед 1000 роками до Панонської долини перейшли.

Звідки чоловік вийшов, туди і стремить. І тому то я знайшов безконечну приклонність для нашої злуки інтересів у всіх пештенських сфер котра не проявляючись лиш ярко тут і там з тої причини що давні взгляди на Польщу, на котрі однак тепер всі молодші дивляться як на легенду наказували їм деяку здержаність.

Нагромаджені в Пешті міліярдові капітали і тисячі фахових робітників потребують виходу і культурного заняття.

Они формально просять до нас оферуючи нам свої услуги під найстислійшою нашої контролею. Мирні люди шукають для себе і свого капітала мирного заняття і коли ми сю течію належито зрозумієм, то можемо вже в найблизші будучности принести нашій землі і нашому народови безконечні добра. Та навіть єже тепер в сій війні з Поляками і Большевиками може нам Угорщина і то лише Угорщина принести неоцінені користи. Амуніцію, арматуру одіж чоботи, всьо вже тепер можемо потягати з Угорщини і лише з Угорщини. Ми при помочи Угорщини зможемо зліквідувати війну на два фронти. Не розуміти сего і починати ще війну на третий фронт рівналобися національному самоубійству.

Надходить весна а з нею відбудова нашої землі і відбудова рільнича. Угорщина може достарчити нам машин, може достарчити з полудневої части кукурудзи, конюшини і ячменю а на предновку ранної картофлі і ярини. Інтерес в зелектризованню желізниць ідучих через Карпати вспільний. Спільний наш інтерес в урегульованню гірських рік, а дальше в урегульованю рік, що пливуть з одної сторони до Дунаю а з другої сторони просто до чорного моря.

Інжинєри угорські звісні з того і за границею научилися будувати сотки мостів через Дунай, Тису, Морош і можуть нам чудесну услугу зробити при регуляції Дністра і при будованню мостів через Дністер і єго допливів. Боячись винародовлення нашої нації через мадярського інжінєра або робітника так як боялисьмося винадгородження через польських інжінєрів і робітників абсолютно нема чого.

Угорщина зломана в сій війні окружена морем славянським може в індустріяльнім напрямі в найблизших століттях супроти нас відограти хиба лише ролю Греції і побідженої Римом, але загрожувати нікому вже не може навіть угорським Русинам вже ні.

Не умолима судьба Угорщини розтаяти вже в невдовгім часі в славянськім морю і віддати славянам ту землю, котру перед 1000 роками від них забрала, се немезіз[12] історична, котру ніхто не здержить, а розходиться тепер лиш о те, щоби уміти розумно використати велику історичну хвилю.

В угорськім народі тліє ще тепер іскра рицарскости, хто мадярови подасть руку в нещастю той може числити на его вдячність. Хто перший подасть Угрови руку в сім великім нещастю національнім, той унаслідить єго майно і ті лучші сторони єго душі, котрі безумовно в нім ще тепер тліють.

А коли б ми на сю дорогу вступили і булиби тими, котрі перші подали їм руку і не жадали від мадяра обкроєння єго території, то вже першим наслідком було б забезпечення впливу нашого на угорську Русь і культурний доступ нам до тої країни.

Автономія угорської Руси булаби тоді запевнена, а міст той через Карпати бувби однако нам дорогим як і мадярам.

Мостом тим переїзджалиби ми в західну Европу і мадяри моглиби тим мостом перевозити сирий матеріял для своєї індустрії як желізо з Кривого Рога, лен і цукор з України.

Намже не булоби грізне запертя Границі Поляками і Чехами, котрі то послідні показались непомирні в своїй експанзії.

І еше оден атут малибисьмо в своїх руках.

Найтяжшим ворогом Угорщини являються тепер Румуни і для нас є вічні вороги[13]. Загрожують нашу землю в Бессарабії, Буковині і на Угорській Руси коло Сиготу. Звідти і спільність наших і угорських інтересів в заграничній політиці, коли я про се говорив в генеральнім штабі в Пешті, то їм очи заіскрилися, на сі мої слова они самі указали мені на нас через Кірлібабу, звідкиби наші буковинські гуцули малиб спад до Сиготу, колиб і сю землю не загрожували Румуни.

Отже інтернаціональні, економічні і культурні взгляди прють нас не до війни з Угорщиною, але до настислійшої злуки з Угорщиною.

Нажаль не мав я від мого правительства повновласти розвинути яку діяльність в тім напрямі і для того однотижневу бутність мою в Пешті зужив на інформаціях і на півофіціяльнім навязуванню зносин з мíродатними правительственними торговельними і військовими кругами.

Перші то є правительственні цивільні власти показались мені здержати супротив неясного дотепер становища нашого правительства і з огляду як мені заявляли на давні добрі сусідські зносини з Польщею. Другі і треті то є круги торговелні і військові мене всюди з відкритими раменами і відкритою душею стрічали.

Кождий крок мій, кожде слово стрічалось тисячним акордом і відзвоном. Одно слово моє, що угорський міністер рускої країни має в королівській палаті не відповідаюче єго становищу уміщення, бо оно темне і низьке спонукало угорське правителство, щоб міністерство то зараз же на другий день помістити в чудових палатах парляменту угорського. Міністеріяльний референт Стрипський[14] формально молив мене о всі книжки шкільні від букваря до 8 кляси, дальше словар юридичний (Костя Левицького[15]) і словар Желехівського[16] і молитвенники наші.

Міністер Сабо хотячи доказати мені віротерпимість правительства свого і зміну системи угорського правительства супроти наших людий на Угорщині обявив мені, що казав відкрити православні церкви в околиці Сиготу, котрі що недавно в сиготськім процесі зважались за „Гохферат"[17]. Секцийний шеф Стрипський просив мене, щоб я указав на недостачу їхнього автономічного закона і всказав стежки, котрими руська Країна [в] найблизшій будучности розвиватися малаб.

Робота в сім напрямі культурного і економічного розвитку Руської Країни показалась мені дуже вдячною і в будучности принеслаб тисячі плоди. Робота ся повинна б бути по моєму дороговсказом для тих, котрі би по сій і тамтій стороні карпат бажалиби злуки угорської Руси з Україною.

Нарід угро-руський до тої злуки ще зовсім не підготований.

Вся інтеліґенція звязана культурними економічними інтересами з Угорщиною потягла б ще сегодня за собою безумовно більшість народу і евентуальний плєбісцит показавби по моєму відємний в нашу сторону результат.

Географія історій і тепле сонце мають більші права як приналежність крови пригніченої 1000 літною історією.

По моєму треба ще два або 3 поколінь праці, а відтак доперва покаже нам чи нарід угорсько руський брати до себе чи противно нам самим іти до него взглядно через єї землю до теплійшого сонця і до тихого Дунаю на встрічу южним словянам.

Д-р Т. Окуневський

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 29, арк. 11—14.

ПРИМІТКИ

1. „[...] Від 1000 літ до Угорщини належачої теріторії" — під час міжусобиць, що почалися після смерти київського князя Володимира у 1015 р., угорський король Стефан I захопив Закарпаття, а його син Емеріх мав уже титул „князя русинів". З того часу з короткими перервами за кн. Лева Даниловича до 1918 р. Закарпатська Україна входила до складу угорської держави, становлячи її прикордонну область на півночі.

2. „Тим Румунам ми не простимо" — за умовами таємної угоди представників Румунії з країнами Антанти, підписаної 17 серпня 1916 р., за участь у війні проти держав Троїстого союзу Румунії були обіцяні Буковина (без північної области), Трансильванія і частина Баната (Краткая история Венгрии.— С. 310). 9 листопада 1918 р. Румунська національна рада Трансильванії в Араді направила меморандум угорському урядові, у якому заявила, що бере всю повноту влади над заселеними румунами територіями, що раніше не входили до складу Румунії. Угорсько-румунські переговори з цього питання, які розпочались згодом, не дали жодних результатів. І 20 листопада Румунська національна рада Трансильванії урочисто проголосила приналежність населених румунами територій Трансильванії та ряду прилеглих районів до Румунії. Через три дні румунська армія перейшла кордон і на кінець листопада просунулася до демаркаційної лінії, встановленої Бєлградською конвенцією. На цій території проживало понад мільйон угорців. 2 грудня Франше Д'Еспере дав дозвіл начальникові генерального штабу румунської армії Презану зайняти трансильванські міста. Так почалось просунення румунських військ на захід від встановленої Бєлградською конвенцією демаркаційної лінії. На середину грудня румунські війська зайняли Секейський край і комітат Бестерце-Насод. На середину січня 1919 р. румунська армія вийшла на лінію Сигіт—Надьбаня—Зілах—Чуча—Вашкох. Далі цієї лінії в період існування національної республіки румунська армія фактично не просунулась, хоч дуже частими були дрібні сутички. Місто Арад, у якому дійшло до кровопролитних сутичок між угорцями і румунами, зайняли французькі війська (История Венгрии.— Т. 3.— С. 72—73).

3. „[...] Після того як зліквідовано нашу експедицію на Угорській Руси" — мова йде про 20-ті числа січня 1919 р.

4. „[...] Під впливом глібокого розчаровання напрямом політики Каролія" — унаслідок суперечностей, що виникли між Румунією та Королівством сербів, хорватів і словенців (КСХС) через Банат, сюди були введені французькі війська. Французи зайняли 10 грудня 1918 р. і місто Сегед (История Венгрии.— Т. 3.— С. 73). Таким чином, на середину січня 1919 р. під владою угорського уряду залишалась приблизно територія сучасної Угорщини без Сегеда і Печа, але з Бурґенландом, Закарпатською Україною і західною частиною Трансильванії до Чуча. Усі ці події похитнули авторитет угорського уряду.

5. „[...] Антанта дала призволення занимати чехам всю північну-західну територію від Прешбурґа по Унґвар" — за дозволом військової місії країн Антанти чехо-словацькі війська вже у січні 1919 р. зайняли західну частину Закарпатської України до ріки Уж (Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней.— М., 1988.— С. 297).

6. „[...] Він [Каролій] повисне на Будапештенській ліхтарни" — ймовірно, що ці слова президент М. Кароі міг сказати під час грудневого 1918 р. візиту президента ЗУНР Є. Петрушевича до Будапешта. (Детальніше про візит див. у: Павлюк О. ЗУНР і політика Угорщини.— С. 34).

7. „[...] Творити перед конференцією будь-тоби довершений факт" — 18 січня 1919 р. у Парижі розпочала роботу мирна конференція, покликана виробити умови мирних дого-

ворів між країнами — учасниками Першої світової війни. За основу її проведення держави Антанти обрали програму, викладену президентом США В. Вільсоном у його посланні конґресові 8 січня 1918 р. (так звані „14 пунктів").

8. Підполковник Вікс — керівник воєнної місії Антанти і США в Будапешті.

9. „[...] Після берестенського договору" — укладення УНР 9 лютого 1918 р. угоди з Центральними державами у Брест-Литовську радикально змінило її образ в очах Заходу. Це був перший під час війни сепаратний мирний договір, який неґативно вплинув на подальше ставлення до Української державности країн Антанти.

10. „[...] Далися виперти з Перемишля і Львова" — 1 листопада 1918 р. розпочалася польсько-українська війна за територію Східної Галичини, яка проходила зі змінним успіхом. Однак уже 22 листопада Львів був захоплений польськими збройними формуваннями. Українські війська змушені були відступати.

11. „Замкнені з заходу і з півночі поляками" — наприкінці грудня 1918 р. розпочалася збройна боротьба на Волині. Тут війська Української Народної Республіки на чолі з Директорією змагалися з Червоною армією. Польські відділи зайняли оборонну позицію, а в січні наступного року перейшли у наступ, оволодівши Володимиром-Волинським, а в лютому — Ковелем. Про події на заході України мова йшла вище.

12. Немезіс — грецьке слово, у давньогрецькій міфології богиня відплати, помсти. Тут, очевидно, вжито у значенні „неминучости".

13. „[...] Румуни і для нас є вічні вороги" — протягом другої половини XIV ст. румуни з Семигороду, шукаючи пасовищ для своїх отар, переходили Карпати та оселялися в пізнішій Молдавії та Буковині між українськими оселями. 1359 р. воєвода Мараморощини, що підлягала Угорській державі, Богдан I виступив проти угорського короля, вигнав з Буковини угорських урядовців і заснував нову державу — Молдавію, до складу якої увійшла Буковина. За молдавський престол точилася боротьба між румунськими та українськими претендентами. Перемогла румунська династія Мушат, яка панувала до 1552 р. (Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т.— Т. I.— К., 1992.— С. 451). У 1634 р. воєводою Молдавії став один з найвидатніших її господарів Василь Лупул, за правління якого посилилася румунізація Буковини. У 1774 р. Австрія, щоб заокруглити свої володіння на сході й забезпечити сполучення Галичини з Семигородом, приєднала північну частину Молдавського Господарства з містами Чернівці, Серет, Сучава. Австрія мотивувала це тим, що вказана територія належала свого часу до Галицького князівства і лише в XIV ст. опинилася під владою молдавських господарів. Новоприєднана територія знову називалася „Буковина". У 1786 р. її приєднано до Галичини, а з 1849 р. існувала вже як окрема провінція (Полонська-Василенко Н. Історія України.— Т. 2.— С. 333). З перших днів австрійської влади почалася інтенсивна еміґрація до Буковини румунів з Молдавії та Семигороду. Ця еміґрація, а також сфальсифіковані дані румунів австрійському урядові сприяли тому, що в австрійців склалось уявлення, ніби Буковина взагалі є румунською країною, і в школах цього краю почали впроваджувати румунську мову. Адміністративні посади займали румуни, які інтенсивно румунізували Буковину. У 1861 р. Буковину визнано „коронним краєм" Австрії з титулом воєводства. Фактично автономні інституції перебували в руках румунів та німців. У 1878 р., внаслідок російсько-турецької війни, румунські воєводства — Молдавію та Волощину — об'єднано в незалежну державу — Румунію, яка у 1881 р. стала королівством. Румуни в Буковині прагнули прилучення до Румунії (Полонська-Василенко Н. Історія України.— Т. 2.— С. 334—336). Національне відродження, яке переживала Буковина з 1884 р., не виходило за рамки австрійської конституції й обмежувалося питаннями освіти, літератури, господарства. Напередодні Першої світової війни у політичному житті Буковини відбулися зміни. Значна частина українського суспільства не погоджувалася з лояльною політикою щодо австрійського уряду, орієнтувалась на Київ і прагнула до відокремлення від Австрії.

Буковина вислала своїх представників на збори Української Національної ради 18 жовтня 1918 р., а 25 жовтня заснувала свою делеґатуру УНРади — Український крайовий комітет у Чернівцях (Полонська-Василенко Н. Історія України.— Т. 2.— С. 511). Однак Буковина була надто слабкою для боротьби з румунами. 11 листопада 1918 р. румуни заволоділи Чернівцями. Сен-Жерменська конференція 1918 р. визнала всю Буковину за Румунією.

14. Стрипський Гіядор (1875—?) — етнограф Карпатської України, зберігач фондів угорського Національного музею в Будапешті, до 1923 р. шеф секції міністерства освіти й національних меншостей в Угорщині, дійсний член НТШ, редактор часопису „Ukraina",

присвяченого українсько-угорським взаєминам, що почав виходити з 1916 р., та „Русско-Українськоїї Правди“ (з 1919 р.), перекладач з української мови на угорську творів української літератури, зокрема, „Слова о полку Ігоревім“ (Онацький Є. Українська мала енциклопедія.— Кн. 15.— Буенос-Айрес, 1959.— С. 1851).

15. Левицький Кость (1859—1941) — адвокат, перший президент Крайового союзу ревізійного товариства українських правників у Львові, політик, громадський діяч, дійсний член НТШ та „Просвіти“, організатор багатьох українських інституцій у Львові, редактор журналу „Часопись Правнича“ (1889—1907), автор праць на історичні та правничі теми, серед них „Німецько-український правничий словник“ (було два видання: 1893 р. і 1920 р.). Співзасновник, а згодом голова Української національно-демократичної партії, голова Української національно-демократичної партії, голова Українського парламентського клубу у Відні, сеймового клубу у Львові. У роки Першої світової війни очолював Українську головну раду у Львові, потім Загальну українську раду у Відні. 3 листопада 1918 р. президент першого Державного Секретаріату ЗУНР (Енциклопедія українознавства /Під ред. В. Кубійовича.— Львів, 1993.— Т. 4.— С. 1268).

16. Желехівський Євген (1844—1885) — лексикограф, учитель гімназій у Перемишлі й Станиславові; його „Малорусько-німецький словар“ (I—II, Львів, 1882—1886; Т. 2 доповнений і виданий Софроном Недільським) спричинився до введення фонетичного правопису в Галичині та Буковині („желехівка“). Словник складений на підставі попередніх українських словників М. Закревського, М. Левченка, Ф. Піскунова, К. Шейковського, етнографічних матеріалів, літературних творів XIX ст. та записів народної лексики. У його укладанні взяли участь близько 90 чоловік. Словник становить першу багату збірку лексики, зокрема південно-західних говірок, правда, без подання місцевостей запису та фразових прикладів (Див.: Енциклопедія Українознавства.— Т. 2.— С. 667. Листування українських славістів з Францом Міклошичем / Упорядник та автор передмови І. С. Свєнціцький, археографічне оформлення, примітки... О. А. Купчинського.— К., 1993.— С. 121—140).

17. „[...] В сиготськім процесі зважались за „Гохферат“— у перекладі з німецької означає „державна зрада“. Період 1900—1914 рр. позначився різким посиленням угорського гніту у Закарпатті. Шкільні закони 1902 і 1907 рр. вводили угорську мову до церковних шкіл, унаслідок чого зугорщено все шкільництво. У сфері церковного життя у 1912 р. з частини парохій Мукачівської і Пряшівської єпархій створено Гайдудорозьку єпархію, де введено угорську богослужбову мову. За підтримкою панславістичного діяча з Петербурґа графа В. Бобринського почалася у Закарпатті агітація за „православіє“. (Енциклопедія Ураїнознавства.— Т. 2.— С. 719—720). Угорська влада придушила цей рух, а на процесі в Мараморському Сигіті (грудень 1913 — березень 1914 р.) засуджено до ув'язнення 96 селян, переважно з Хустщини, на чолі зі священиком Олексієм Кабалюком. Обвинувачені протягом кількох років, починаючи приблизно з 1910 р., організовували таємні відправи за православним обрядом, у яких молилися за російського царя, агітували проти католицизму, уніатства. Прокурор Андор Іллейш звинуватив цю групу і в державній зраді („гохферат“), зв'язках з чужою державою — Росією та в отриманні допомоги від зовнішніх ворожих Угорщині сил. Цей процес мав широкий розголос у європейській пресі як перший значний політичний процес у Закарпатті (Маркусь В. Російська імперія і Закарпаття // Бача Ю., Ванат І., Маркусь В., Мишанич О., Чучка П. „Карпаторусинство“: історія і сучасність. Доповіді на І конґресі Міжнародної асоціації україністів (Київ, 27 серпня — 3 вересня 1990 р.) та І конґресі Республіканської асоціації україністів (Київ, 20—23 грудня 1990 р.).— К., 1994.— С. 19).

ЛИСТИ ВАСИЛЯ КУЧАБСЬКОГО ДО ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА ТА СТЕФАНА ТОМАШІВСЬКОГО

Життя та науковий доробок Василя Кучабського — полковника Січових Стрільців — армії Української Народної Республіки, дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка — у нас, в Україні, є маловідомі та недосліджені, бо довгі роки всіляко замовчувалися і злісно паплюжилися тоталітарною системою. А між тим він зробив помітний внесок в історію галицько-українського відродження, у створення Українських Збройних Сил, у започаткування в українській історіографії нової державницької школи. Він належав до тієї великої плеяди учасників визвольних змагань за незалежність України першої половини нашого століття, яка увійшла в скорботний мартиролог жертв сталінського терору.

Народився В. Кучабський 4 листопада 1895 р. у Волиці — хуторі, що з часом увійшов до складу Пустомитів біля Львова[1]. *Його батько — Василь Дмитрович (1859—1910) був власником невеликої земельної посілості*[2]. *Мати — Олена Стефанівна Гловацька (1864—1933) походила з великої священичої родини, яка прислужилась галичанам своєю значною душпастирською та просвітянською працею. У 1900 р. Кучабські переїхали на постійно до Львова, де батько, аж до своєї смерти, займав скромну посаду люстратора при повітовій Раді*[3].

Після закінчення народної школи у 1905 р. В. Кучабський вступив до Філії цісарсько-королівської Академічної гімназії, яку у 1913 р. закінчив з „відзначенням"[4]. *Будучи гімназистом, прослухав курс лекцій з історії України М. Грушевського та відвідував дім І. Франка, де мав змогу спілкуватись з Великим Каменярем. У цьому ж 1913 р. В. Кучабський записався на відділ права і політології Львівського університету, в якому до початку війни закінчив перший курс*[5].

Ще з часу навчання у гімназії В. Кучабський брав активну участь у роботі студентських таємних та напівтаємних гуртків. Десь у 1909 р. разом із

---

[1] Пустомитівський районний архів загсу, книга № 508 (сторінки без нумерації).

[2] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 359, оп. 1, спр. 129, арк. 121.

[3] Там само.— Арк. 121.

[4] Звіт дирекції ц[існарсько]-к[оролівської] академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1912—1913.— Львів, 1913.— С. 88.

[5] Державний архів Львівської области, ф. 26, оп. 15, спр. 165, арк. 336; ф. 26, оп. 15, спр. 475, арк. 104.

своїм товаришем по гімназії О. Квасом зорганізував таємний гурток „Мазепинський курс мілітарний"[6]*. У 1911 р. він, І. Чмола, О. Кучерішка, П. Франко, О. Степанівна, О. Яримович, Р. Сушко створили і були діяльними членами таємного військового гуртка „Пласт"*[7]*. З весни 1913 р. він провідний учасник товариства „Січові Стрільці", брав участь у його термінологічній комісії та склав шість військових підручників українською мовою*[8]*.*

У відповідь на „Зазив" Головної Української Ради та Української Бойової Управи у серпні 1914 р. В. Кучабський одним із перших сформував у Львові сотню добровольців, яка влилась до Легіону Українських Січових Стрільців[9]*. У цьому Легіоні він пройшов славний звитяжний шлях як командант чети та сотні. Відзначався особистою хоробрістю. Його героїзм проявився і в першому бою 28 вересня 1914 р. біля села Веречки*[10]*, і в боях за Маківку*[11] *та Лисоню*[12]*, за Болехів*[13] *і Семиківці*[14]*. Перебуваючи у рядах УСС, брав активну участь у стрілецькій творчості. У журналі „Шляхи" появились вперше публіцистичні статті четаря Василя Кучабського"*[15]*.*

Під час запеклих боїв з переважаючими силами ворога за Лисоню В. Кучабський був захоплений у полон і відправлений до табору „Дубовци" біля Царицина на Волзі[16]*. У цьому таборі була створена підпільна організація з метою підготовки та здійснення втечі*[17]*. Учасникам організації В. Кучабський викладав військову справу та російську мову*[18]*. Втечу вдалось здійснити на самому початку 1918 р.*[19]*. 19 січня 1918 р. В. Кучабський, А. Мельник, Р. Сушко, Ф. Черник та інші колишні полонені прибули до Києва*[20]*. Цей день став датою створення під командуванням Є. Коновальця Куреня Січових Стрільців, який з розвитком воєнних дій переріс у полк, потім у дивізію і, врешті, у Корпус Січових Стрільців — таке військове формування, яке, за словами В. Винниченка, „родиться раз на 1000 років". В. Кучабський був обраний членом Стрілецької Ради Січових Стрільців, командував сотнею та полком (наостанку командир другого полку піхоти)*[21]*. У рядах Січових Стрільців виявив себе як здібний і рішучий командир та вмілий організатор.*

---

[6] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 129, арк. 121.

[7] Українські Січові Стрільці. 1914—1920 (далі — УСС).— Львів, 1935.— С. 8.

[8] Гордієнко В. Українські Січові Стрільці.— Львів, 1990.— С. 7.

[9] Розлуцький Л. Записки до літопису Українського Січового війська // Шляхи (Львів).— 1916.— Ч. 5 (15 лютого).— С. 157.

[10] Дзіковський В. Бій під Веречками // Шляхи.— 1929.— № 10.— С. 378.

[11] Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914—1918.— Львів, 1936.— С. 121.

[12] Там само.— С. 180—187.

[13] УСС.— С 38.

[14] ЦДІА України у Львові, ф. 353 т., оп. 1, спр. 77, арк. 132. За хоробрість, проявлену у Семиківських боях, В. Кучабський був відзначений австрійським командуванням „Військовим Хрестом Заслуги" III ступеня.

[15] УСС.— С. 123.

[16] Доценко О. Невідома сторінка з легенди про Українських Січових Стрільців // Календар-альманах „Червона Калина" на 1934 рік.— С. 48—49.

[17] Сушко Р. Січові Стрільці за Центральної Ради // Календар-альманах „Червона Калина" на 1928 рік.— С. 9.

[18] Там само.

[19] Там само.

[20] УСС.— С. 118.

[21] Енциклопедія Українознавства.— Т. 4.— С. 1247.

На чолі сотні 28 січня 1918 р. брав участь у визволенні Подолу у Києві від московської армії Муравйова[22]. *Під час гетьманського перевороту був у складі стрілецької делеґації, очолюваної Є. Коновальцем, на переговорах з П. Скоропадським*[23], *а в час протигетьманського повстання командував сотнею. У листопаді 1918 р. у Фастові займався постачанням військової техніки та продовольства для цілого фронту під Києвом, а наладивши цю справу, став командиром п'ятисотенного третього куреня у створеній 21 листопада 1918 р. Дивізії Січових Стрільців*[24]. *Відтак командував другим полком піхоти.*

Недослідженою є діяльність В. Кучабського як дипломата у складі дипломатичної місії Української Народної Республіки у Швеції в 1919 р.[25], *а також його бойовий шлях у рядах Української Галицької Армії, у якій він воював, повернувшись зі Швеції в Галичину*[26].

Коли Начальна Команда УГА змушена була укласти перемир'я з А. Денікіним, за яким мала беззаперечно ввійти до складу Збройних Сил Півдня Росії, В. Кучабський не міг змиритися з ганебною здачею на милість ворога і приєднався до Січових Стрільців[27].

7 грудня 1919 р. група Січових Стрільців була інтернована поляками і відправлена до таборів військовополонених у Луцьку, де на початок січня 1920 р. зібрались усі члени Стрілецької Ради, у тому числі і В. Кучабський. Тут вони спільно обдумували плани створення нового осередку реґулярної Української Армії та переведення її в Україну. Одержавши у квітні повідомлення про угоду Головного отамана з Ю. Пілсудським, у них визрів план влитись до Української Бригади в Чехо-Словаччині. С. Петлюра, якому цей план видався реальним, викликав Є. Коновальця і членів Стрілецької Ради до Варшави[28]. *Весною 1920 р. члени Стрілецької Ради А. Мельник, Ю. Отмарштейн, Р. Дашкевич, В. Кучабський, І. Андрук та інші залишили Польщу*[29]. *Але як тільки прибули до Чехо-Словаччини, то побачили, що їхній план нереальний через велике протистояння галичан і наддніпрянців після квітневої угоди УНР з Польщею. Тому у липні в Празі відбулося останнє засідання Стрілецької Ради, на якій вирішено внаслідок безцільности перебування за кордоном закликати Січових Стрільців до повернення у Галичину*[30].

З Праги В. Кучабський, А. Мельник, Р. Дашкевич, Я. Чиж, М. Матчак на чолі з Є. Коновальцем їдуть до Відня, де роблять відчайдушну спробу організувати тих військовиків, які опинились в Австрії, Німеччині, Румунії, Італії та Чехо-Словаччині. Але і ця спроба виявилась безрезультатною з тієї ж причини — розбрату між українцями[31]. *У такій ситуації В. Кучабський вважав своє перебування у Відні недоцільним і восени 1920 р. виїхав до Галичини.*

---

[22] Історія українського війська.— Львів, 1992.— С. 407.

[23] Кучабський В. Січові Стрільці (військово-політичний нарис) // Золоті Ворота.— Львів, 1937.— С. 89.

[24] Там само.— С. 126—128.

[25] Календар-альманах „Червона Калина" на 1939 рік.— С. 48.

[26] Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем за державну незалежність України (1917—1919) // Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен, 1974.— С. 226.

[27] Там само.— С. 221.

[28] Коновалець Є. Спомини і уваги // Золоті Ворота.— Львів, 1937.— С. 312.

[29] Там само.

[30] Там само.— С. 313—314.

[31] Вісті (Мюнхен).— 1967.— Ч. 124.— С. 5.

Львів, куди повернувся В. Кучабський, як і вся Східна Галичина, унаслідок воєнних дій України з Польщею і Радянською Росією перебував під польською окупацією. Польща не тільки не виконувала своїх ґарантій країнам Антанти у наданні українцям культурної автономії та самоврядування трьох галицьких воєводств, а здійснювала політику терору, масових арештів, заслання до концентраційних таборів українців Галичини. Така політика польської влади викликала серед українців великий спротив. Усі українські політичні партії виступили за державну самостійність Галичини. Було засновано революційну формацію — Українську Військову Організацію (УВО), яку очолив Є. Коновалець і яка завоювала собі підтримку значної кількости українців Галичини. УВО була створена гуртом старшин, головно з-поміж складу колишнього Корпусу Січових Стрільців (Є. Коновалець, А. Мельник, Р. Сушко, В. Кучабський, М. Матчак, Я. Чиж, Є. Зибликевич й інші), з метою боротьби за самостійність України революційними засобами, розглядаючи себе як зародок „армії в підпіллі“[32].

Вже у жовтні 1920 р. почала діяти таємна підпільна організація „Воля“ як структурний підрозділ УВО. В. Кучабський був призначений першим заступником голови центрального проводу „Волі“, а також комендантом одного із її осередків у Львові, і діяв під псевдонімом „Яструб“[33].

Одночасно з підпільною працею в УВО В. Кучабський активно включився до боротьби за український університет у Львові. Він став ініціатором підготовки та проведення 1—3 липня 1921 р. Львівського студентського з'їзду. Входив до складу президії як головуючий, виголосив блискучий реферат „Завдання української спільноти в текучому моменті“, представив учасникам доктора В. Щурата як першого ректора Українського таємного університету. У дусі його реферату були прийняті і резолюції з'їзду, в яких чітко прослідковувалась думка січово-стрілецької ідеї соборництва та віри у власні сили. На з'їзді були вибрані члени Комітету Української Молоді (КУМ), до складу якого увійшов і В. Кучабський[34].

Боротьба студентської молоді привела до створення у Львові, без дозволу окупаційної влади, Українського таємного університету, який розпочав свою роботу восени 1921 р. До університету тоді вписалось 1028 студентів, серед них на правничий факультет вступили брати Василь та Володимир Кучабські[35].

У другій половині 1921 р. УВО, у відповідь на польський терор, провела ряд революційних актів, які одержали підтримку і визнання значної частини українців Галичини і прихилили український народ до концепції власних сил і збройної боротьби. Було заплановано і здійснено замах на Ю. Пілсудського. Особу, яка мала безпосередньо здійснити цей акт, визначили чільні учасники УВО (із групи КУМ) шляхом жеребкування. Виконання випало С. Федакові, який 25 вересня 1921 р. здійснив замах, хоч і невдало. Зразу ж після цього почалися масові арешти серед української молоді, в першу чергу серед учасників студентського з'їзду.

Заарештовані були С. Федак, Я. Чиж, Д. Паліїв, В. Кучабський, М. Матчак, Б. Гнатевич, Г. Залужна (майбутня дружина В. Кучабського) та інші. Усім

---

[32] Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України.— Львів, 1991.— С. 58—59.
[33] ЦДІА України у Львові, ф. 360, оп. 1, спр. 370, арк. 96.
[34] Там само.
[35] Там само.— Ф. 310, оп. 1, спр. 73, арк. 1; ф. 310, оп. 1, спр. 213, арк. 20.

їм інкримінували 58-й параграф старих австрійських законів, який передбачав смертну кару за зраду інтересів держави[36]. *На допитах у поліції і в прокуратурі В. Кучабський тримався мужньо, не видавши нікого із товаришів*[37]. *12 квітня 1922 р. в'язні тюрми на вул. Баторія розпочали голодівку в знак протесту проти слідства. Серед голодуючих був і В. Кучабський*[38]. *Слідство, а потім і суд не змогли довести причетність до замаху ні В. Кучабського, ні Г. Залужної і були змушені відпустити їх на волю. Та переслідування поліцією, стеження і постійний нагляд за ними не припинялися. І тому коли у березні 1923 р. Рада Амбасадорів прийняла рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі, яке розвіяло в українців усякі надії на справедливе розв'язання українського питання, В. Кучабський у середині 1923 р. змушений був покинути Галичину і еміґрувати до Німеччини.*

Берлін був першим місцем політичної еміґрації В. Кучабського. Він закінчив Берлінський університет, у якому захистив у 1930 р. дисертацію і одержав наукове звання доктора філософії. У Берліні відбулось його становлення як відомого вченого-історика та публіциста. Він відійшов від практичної діяльности в УВО, не примкнув до ОУН, бо відчував, що може принести більше користи Україні як учений.

Усі роки, прожиті в еміґрації, переслідувала його велика туга за рідним галицьким краєм та сталі матеріальні нестатки. У нього ніколи не було коштів на видання своїх наукових праць.

У 1932 р. В. Кучабський одружився з Ганною Залужною (1899—1945?), політичною еміґранткою, дочкою священика із села Заланова на Рогатинщині. Г. Залужна була відомою дитячою письменницею, творчість якої у наш час цілковито виключена з літературного доробку України. У 1933 р. у них народився син Левко. Через постійні нестатки вона була змушеною на декілька років виїхати зі сином до своїх батьків у Галичину[39].

У середині тридцятих років В. Кучабський шукав шляхів повернення у Галичину. Відчутну допомогу в цьому йому подали ректор Духовної Академії у Львові о. Й. Сліпий, відомий історик І. Крип'якевич та доктор В. Залозецький. Але справу не вдалось вирішити позитивно через корумпованість галицької інтеліґенції та ворогуючих між собою її кланів.

З метою мати сталі заробітки і змогу утримувати свою родину В. Кучабський як доктор філософії уклав з університетом міста Кіль контракт, за яким почав працювати у 1935 р. Сюди ж, у Кіль, переїхала дружина із сином[40].

Коли почалась Друга світова війна, В. Кучабський добився посади директора Другої державної бібліотеки в Любліні[41].

Під кінець війни він зі своєю родиною виїхав до Австрії, де у Відні у 1945 р. був виявлений співробітниками органів НКВС, заарештований і вивезений до СРСР та, правдоподібно, у Львові страчений[42]. *Подальша доля Г. Кучабської та їхнього сина Левка невідома.*

---

[36] ЦДІА України у Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 889, арк. 37—38.

[37] Там само.— Ф. 360, оп. 1, спр. 370, арк. 166.

[38] Громадський вісник.— 1922.— Ч. 45 (14 квітня).

[39] ЦДІА України у Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 26, арк. 16—17.

[40] Там само.

[41] Кедрин І. Видатна індивідуальність // Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен, 1974.— С. 341.

[42] Ходак І. Військово-історичний календар // Літопис Червоної Калини.— 1992.— Ч. 10—12.

Становлення В. Кучабського як українського історика та публіциста припадає на початок двадцятих років. Як учений, він належав до нової в українській історичній науці — державницької — школи, до якої І. Лисяк-Рудницький відносив, крім нього, С. Томашівського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, О. Назарука та Б. Крупницького[43].

В еміґрації, хоч і були „ідеальні просто умови праці — якщо тільки є з чого жити“[44]*, багато часу мусив віддавати виснажливій роботі журналіста, яка була основним джерелом його існування (працював власним кореспондентом деяких німецькомовних газет та журналів, „спеціалізуючись на Совдепії“*[45]*). Свою роботу кореспондента у листі до І. Крип'якевича він описував так: „[...] запрягаюсь знову на рік у тверді журналістичні шлиї. Адже це не жарт: що дня, принаймні 5, а то і куди більше годин самої тільки мандрівки по безводній пустелі східно-європейської преси, аби з призбираної по капелинці роси ще яких 3—4 години варити більше чи менше нестравну юшку статей, заміток, новин, видумок і „власних“ кореспонденцій [...] І так день у день і ніч у ніч“*[46]*. Та відзначимо надзвичайно велику його працездатність. Так, у листі до С. Томашівського він писав: „Я знову тепер занятий — мало що не 32 години на 24-годинну добу тим, аби викінчити свою нову книжечку“*[47]*. Навіть ті нечисленні дні своїх відпусток він проводив за роботою. „Солідно відбуваю свою відпустку,— писав він до І. Крип'якевича,— блукаю по брандербурських лісах, по дорозі читаю, пишу — навіть роблю коректи, до „дому“ заглядаю лиш десь-колись. Сьогодні нічью їду на Rügen... На пляжу писатиму статтю про геополітику для журналу і перекладатиму „Politisches Gespröch Ranke“*[48]*. Завдяки своїй працьовитості, знанню майже усіх європейських мов, глибокій науковій обізнаності зі світовою історією, філософією, культурою та літературою В. Кучабський швидко завоював собі великий авторитет і повагу серед німецьких науковців. Як історик і публіцист, він мав своїх учнів і послідовників в основному серед молоді не тільки у Німеччині, але й у Галичині.*

У В. Кучабського була одна мета у житті — спричинитися до побудови незалежної Української держави. Він писав, що „аби ми колись створили державу [...] від нас залежить, чи доложемо всіх зусиль, аби перемогти — і особисто хочу ті зусилля класти. Инакше не було б рації взагалі оставати Українцем“[49]*. Він завжди вірив, що швидше чи пізніше незалежна Україна буде створена. 1929 р. у вступі до своєї праці „Західна Україна в боротьбі з Польщею та більшовизмом в роках 1918—1923“ він писав: „Національна самосвідомість та стихійний гін до свободи народу, що на своїй етнічній території між Карпатами й Доном нараховує біля тридцяти мільйонів душ,— свідомість і гін, не тільки пробуджені невтомною національно-виховною працею, а й освячені кров'ю, политою в сотнях боїв,— уже не зникнуть з поверхні світу. Тяжке лихоліття, що від нього страждає цей народ, може його ще політично спаралізувати на десятиліття. Але вільно передбачати наступне: коли з великих страждань цієї нації зродиться нова провідна верства, яка*

[43] Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою.— Мюнхен, 1973.— С. 150—151.
[44] Лист до І. Крип'якевича від 26 лютого 1929 р. (див. : Додаток.— № 2).
[45] ЦДІА України у Львові, ф. 368, оп. 1, спр. 177, арк. 6.
[46] Там само.— Ф. 359, оп. 1 т., спр. 266, арк. 15.
[47] Там само.— Ф. 368, оп. 1, спр. 177, арк. 7.
[48] Там само.— Ф. 359 т., оп. 1 т., спр. 266, арк. 15.
[49] Лист до І. Крип'якевича від 26 лютого 1929 р. (див.: Додаток.— № 2).

сполучатиме хоробрість з мудрістю, що її вимагає надзвичайно складне міжнародне становище країни,— тоді настане час, коли в Східній Європі українська справа стане основною справою майбутнього". Вважав, що „справа нашої державности це річ не ідеологічних переконань і програм, лише річ етосу, і коли я Вам писав про завдання істориків, то мав на увазі творення всіми нами нового етосу серед українців: власне державного етосу. [...] якщо Ви, я, третий і десятий історик, письменник чи публіцист, займатися будемо тим, аби працями не ідеологічними, лише картинами даної дійсності історичної, людей, подій ріжних народів і ріжних часів з'ясувати, який етос веде до державности [...] то всі ми даватимемо нашій молоді певні живі первовзори, які варто наслідувати [...] Того роду підставова виховна праця, яка вноситъ цілком инший дух, а не наші „переконання" в суспільність, є сьогодні одинокою реальною політикою для духово вище пересічного рівня стоячих одиниць серед нас. Лише в такий спосіб ми, історики, не лиш будемо писати історію, а й її творити, її „робити". Мусимо собі сказати, що без нас в ролі „практичних політиків", „ідеологів" і „організаторів" нарід обійдеться. [...] Не „організуймо" нічого, бо ще нема нічого організовувати, але працюймо, аби хоч слідуюче покоління дійшло до завданъ дорослих практичних політиків, застало кого організовувати — не оту розбовтану нині „націоналізмом", завтра „монархізмом", після завтра „комунізмом", чи ще инши́м яким, аби лиш модним „ізмом" масу"[50].

В. Кучабський був учнем і сучасником видатного історика, соціолога, політика і публіциста В. Липинського — лідера та ідеолога консервативно-монархічного табору. Але В. Кучабський, як історик і публіцист, сформувався поза межами гетьманського руху[51]*. Бо, як він писав, „річ не в тому аби я примкнув до гетьманського руху, бо цього не хочу, хоч думаю, що працюючи над поглибленням і поширюванням реально-політичного консерватизму роблю щосъ, у чому наш гетьманський рух є життєво заінтересований". І далі: „Особисто я є абсолютно самостійною й свобідною людиною й не репрезентую собою нікого — ніяких груп, ні організацій"*[52].

Як вказував І. Лисяк-Рудницький, консерватизм, один із чотирьох напрямків української політичної думки (поряд з народництвом, націоналізмом і комунізмом), хоч і найменш підтримуваний народними масами, зробив найбільший інтелектуальний внесок у духовне та політичне життя України[53]*. Але цей напрям однаковою мірою конфліктував як із комуністичною ідеологією, так і з ідеологією Організації Українських Націоналістів (ОУН) та Донцова*[54]*. Тому праці істориків державницької школи, у тому числі і В. Кучабського, замовчувались, фальсифікувались, а то й паплюжились та піддавались незаслуженому очорненню не тільки „більшовицькими дослідниками", а й, на превеликий жаль, публіцистами та ідеологами ОУН. Це була історична несправедливість — коли ідеологи ОУН одних піднімали на найвищий п'єдестал, а інших упосліджували. Адже і ОУН та її вождь Є. Коновалець, і історик В. Кучабський*

[50] Лист до І. Крип'якевича від 26 лютого 1929 р. (див.: Додаток.— № 2).

[51] Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою.— С. 137.

[52] ЦДІА України у Львові, ф. 368, оп. 1, спр. 177, арк. 9.

[53] Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка.— Львів, 1991.— Т. CCXXII.— С. 53.

[54] Грицак Я. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Ратуша.— 1990.— Ч. 16 (листопад).

щиро, до самозречення, змагались за незалежність України, поклавши за цю ідею своє життя, хоча шляхи досягнення мети у них були різними.

Та віддамо належне Є. Коновальцеві, який уважно стежив за історико-публіцистичними працями В. Кучабського. Так, у листі до Є. Онацького[55] *Є. Коновалець просить переслати йому числа львівської „Мети" зі статтями В. Кучабського. У відповідь Є. Онацький писав: „[...] у Кучабського багато гіркої правди, а одна його стаття — „Пропаганда української справи" з 1 травня, хоча і скерована на критику одного з наших націоналістів, має в собі більше правдивого націоналізму, аніж у багатьох наших націоналістичних статтях. Взагалі статті Кучабського варті якнайбільшої уваги"*[56]*. Бо, як зазначав І. Лисяк-Рудницький, аналізуючи одну із праць В. Кучабського, „наші „ліві" кола не спромоглися дати нічого рівновартісного, обмежуючись здебільшого тільки мемуаристикою або вузько фаховими розправами з воєнної історії"*[57]*.*

Наукова спадщина В. Кучабського (його історичні та публіцистичні праці) у нас в Україні є невивченою, розгубленою у галицькій та зарубіжній періодиці. Бібліографічний покажчик його праць, складений стараннями автора цієї статті, займає більш ніж сто позицій. Свої праці В. Кучабський публікував за підписами: „Вука", „К", „Вк-ий", „ВК", „Бой", „В. Кучабський", „Василь Кучабський", „Доктор Василь Кучабський".

Вже у 1920 р. накладом І. Квасниці у Львові з'явилася його перша розвідка про київське стрілецтво — „Січові Стрільці, їх історія і характер". З початком двадцятих років, які припадають на початок його політичної еміґрації, співпрацював з берлінським тижневиком „Літопис політики, письменства і мистецтва", в якому у 1924 р. публікував ряд своїх статей. На 1925 р. припадає вихід у світ його праці „Більшовизм і сучасне завдання українського Заходу (національно-політичні замітки)" у Львові та публікації у львівському двотижневику „Політика". Висував свою теорію та погляди на особливі історичні завдання нашого Заходу[58]*.*

В. Кучабський брав активну участь у роботі і був стипендіатом першої категорії Українського Наукового Інституту, створеного 1926 р. у Берліні. В інститутських „Записках" (Abhandlungen) друкував свої твори[59]*. У цьому ж 1926 р. співпрацював з берлінським двотижневиком „Der Deutsche Gedanke" та поміщав свої матеріали у німецьких наукових органах*[60]*.*

На другу половину двадцятих років припадає завершення В. Кучабським таких його фундаментальних праць, як „Der Polnisch-ukrainische Kampf um Ostgalizien. Seine Eutsfehung. Sein Verlauf. Seine Bedeutung für die Lage Osteurора" та „Україна і Польща (отверта відповідь польському консерватистові)". У 1929 р. завершив одну із основних своїх праць — „Die Westukraine im Kampfe mit Polen und Bolschewismus in der Jahren 1918—1923", про яку І. Лисяк-Рудницький сказав: „[...] серед множества публікацій, присвячених цій добі, твір Кучабського, мабуть, єдиний, що підіймається до рівня історіографії високого стилю"[61]*. Ця праця до наших днів не мала українського видання*

[55] Онацький Є. Євген Коновалець і ПУН перед проблемою розбудови ОУН на Україні // Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен, 1974.— С. 683.

[56] Там само.— С. 686.

[57] Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою.— С. 209.

[58] Там само.— С. 377.

[59] Наріжний С. Українська еміграція.— Прага, 1942.— С. 215— 216.

[60] Там само.— С. 250.

[61] Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою.— С. 164.

(правдоподібно, було англомовне). Працюючи над висвітленням питань української визвольної боротьби 1917—1923 рр., він ставив перед собою і завдання познайомити європейський загал з українською справою, бо, як писала його дружина Г. Кучабська до редакції „Нова хата“, німці „зацікавлюються Україною і кажуть подавати собі лектуру — щоб пізнати цей нарід (а про Україну знає тут загал менше чим про Тібет!!!)“[62].

На тридцяті роки припадає широка співпраця В. Кучабського не тільки з німецькою, а й з галицькою періодикою. Він заявляє про свою співпрацю зі створеним у 1931 р. літературно-науковим місячником „Дзвони“, мета якого — „давати своїм читачам здорову лектуру, оперну та християнську етику і мораль та розбуджувати творчі і будуючі національні сили“[63]*. „Дзвони“ публікують такі його праці: „Польська дипломатія і „східно-галицьке“ питання на паризькій мировій конференції в 1919 році“ (1931), „Українська дипломатія і держави антанти в році 1919“ (1931), „Значіння ідей Вячеслава Липинського“ (1932), „Вага і завдання Західно-української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918—1919 року“ (1933), „Консерватизм і опортунізм“ (1936) та інші.*

У 1931—1933 рр. В. Кучабський виступав зі своїми міжнародними оглядами у газеті „Мета“. Ця ж газета у 1932 р. друкувала його „Отверту відповідь польському консерватистові“. У ці роки він співпрацював із „Нивою“, „Літописом Червоної Калини“, його нариси друкувалися у Календарі-альманасі „Червоної Калини“ та інших галицьких виданнях.

В. Кучабський був співзасновником неперіодичного журналу „Збірник хліборобської України“ (1931—1934 рр.) — органу Братства Українських Класократів — Монархістів Гетьманців. У цьому „Збірнику“ виступив з великою програмною статтею „Завдання гетьманського руху на Західній Україні“, яку високо оцінив В. Липинський, пишучи В. Кучабському: „Перш за все дозвольте обняти Вас за Вашу статтю! Іншого короткого вислову для свого враження від неї не знайду“[64]*. У 1937 р. вийшло в світ його фундаментальне дослідження „Січові Стрільці (воєнно-історичний нарис)“, вміщене у книзі „Золоті Ворота“.*

Посильний внесок зробив В. Кучабський у розвиток германістики, беручи у 1935—1937 рр. активну участь у праці редакції монументального багатотомного видання „Handwörterbuch des Grenz — und Auslanddeutschtums“ в Кілі як експерт з історії Східної Європи та слов'янських мов, а також своїми публікаціями в журналах: „Osteuropa“, „Der deutsche Gedanke“, „Volk und Reich“, „Zeitschrift alteuropäischen Geschichte“ та інших[65].

Вивчаючи наукову спадщину В. Кучабського, необхідно звернути увагу на його роботу як перекладача. Для „Політичної бібліотеки“ С. Томашівського він здійснив переклади на українську мову деяких праць таких істориків та філософів, як Л. Ранке, Ф. Шіллер, Ф. Ніцше, В. Гумбольт, Й. Фіхте, Н. Макіавелі та інші.

Наукова громадськість Галичини гідно визнала доробок В. Кучабського як вченого-історика та публіциста. У 1935 р. його обрано дійсним членом Науко-

---

[62] ЦДІА України у Львові, ф. 327, оп. 1, спр. 6, арк. 56.

[63] Мета.— 1931.— Ч. 5 (12 квітня).

[64] Лист В. Липинського до В. Кучабського від 15 грудня 1930 р.// Збірник хліборобської України.— Прага, 1931.— Т. 1.— С. 57.

[65] ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 387, арк. 80.

вого товариства імені Шевченка (історико-філософської секції) — цієї першої новітньої Української Академії наук[66].

Особливе місце у вивченні наукової спадщини В. Кучабського займають його листи до видатних українських істориків і політиків: В. Липинського, І. Крип'якевича, С. Томашівського, О. Назарука та В. Гнатюка. Відзначимо, що він був дуже вимогливим до осіб, з якими листовно спілкувався. „Я зірвав всю переписку,— зізнається І. Крип'якевичу,— бо нічого з неї не мав. Але з Вами таки дуже хочу бути в постійному контакті. Є це неймовірно приємна річ дістати листа, в якому нічого не пишуть про наші „політичні“ угрупування і про гризню між ними і про ріжні ті бурі у склянці води, які називаються „об'єднаннями“ й „роз'єднаннями“, „коаліціями“ і „національними“ урядами[...]“[67].

На цей час нам вдалося виявити двадцять шість листів В. Кучабського, шістнадцять із яких — у розпорядженні автора дослідження. У них послідовно простежується його наукова діяльність, ставлення до громадсько-суспільних подій у Галичині та до оцінки національно-визвольних змагань України у 1914—1923 рр. У своїх листах В. Кучабський чітко висловив своє розуміння ролі вченого-історика та його місця у суспільстві, високу відповідальність перед Україною за свою працю. З його листування можемо зробити висновок, що він завжди реально оцінював свої можливості, у науці стояв вище власної користи та власних амбіцій. Показовим є тут факт, коли відомий видавець І. Тиктор звернувся через І. Крип'якевича до нього з пропозицією написати „Історію Українського Війська“. В. Кучабський відповів: „Я таку працю дійсно міг би зробити [...] але ж істнує якраз на цілком спеціяльній ділянці военної історії 1914—1921 рр. знавець багато ліпший від мене [...] Є це Антін Крезуб (О. Думін.— Ю. К.)“[68]*. У деяких випадках він навіть відмовлявся від так потрібних йому гонорарів, аби дати змогу нашому загалові знайомитись зі своїми історичними працями. У листах простежується його велика любов до України, його намагання зробити свій посильний внесок у відродження Української держави, заради якої він жив, працював і, врешті, заради якої поклав своє життя. Листи В. Кучабського мають певну вартість і для вивчення його біографії.*

У цій публікації ми пропонуємо два листи В. Кучабського до І. Крип'якевича (від 4 червня 1925 р. та 26 лютого 1929 р.) і два листи до С. Томашівського (від 4 листопада 1925 р. та 7 лютого 1929 р.). Їх місцезнаходження: ЦДІА України у Львові (ф. 368, оп. 1, спр. 177, арк. 7—14) та домашній архів історика Р. Крип'якевича, який ласкаво дав згоду на їх публікацію.

Іван Крип'якевич (1886—1967) — один з найвидатніших українських істориків, член НТШ з 1911 р., у майбутньому академік АН УРСР. В. Кучабський особисто був знайомий з І. Крип'якевичем та його родиною з 1921 р. як студент Львівського таємного українського університету (хоч можна припустити, що їхнє перше знайомство відбулося ще десь у 1913—1914 рр.). Зустрічались вони і в 1942 та 1943 рр. Прослідковуються дуже теплі взаємини між ними, які з часом переросли у справжню дружбу двох істориків. Так, у листі від 1925 р. маємо звернення „Вельмишановний Пане Докторе!“, а від 1935 р.— „Дорогий Друже!“. В. Кучабський одержував від І. Крип'якевича підтримку і

---

[66] Хроніка НТШ (1.І.1935—25.ХІІ.1937).— Львів, 1937.— Ч. 73.— С. 115.
[67] ЦДІА України у Львові, ф. 359 т., оп. 1 т., спр. 266, арк. 17.
[68] Там само.— Ф. 357, оп. 1, спр. 26, арк. 15.

поради у своїй науковій праці, безкорисливу допомогу у здійсненні видань своїх робіт у Львові, через нього вирішував свої гонорарні питання та інше.

Стефан Томашівський (1875—1930) — відомий український історик і політик, дійсний член НТШ з 1899 р., член Боєвої Управи УСС, був на дипломатичній роботі у Парижі, Лондоні та Берліні. С. Томашівський був учителем філософії у В. Кучабського ще в гімназії. У 1923—1925 рр. В. Кучабський співпрацював у часописі „Політика", який видавав С. Томашівський. Від нього завжди одержував практичну допомогу та цінні поради для своєї наукової роботи.

Усі наведені нами листи написані на папері доброго ґатунку, форматом приблизно 210×300 мм, чорним чорнилом, бісерним, але читабельним почерком, переважно 31 рядок на сторінку (правдоподібно, В. Кучабський користувався трафареткою).

Юрій КУЧАБСЬКИЙ

ДОДАТОК

№ 1

До Івана Крип'якевича

Берлін, 4.VI.1925 [р.]

Вельмишановний Пане Докторе!

Дуже Вам дякую за Вашого такого симпатичного листа. Особисто я завжди був думки, що погляди і ріжниці в поглядах річ цілком неважна, а важне лиш — однозгідність практичної діяльности. Хиба богато політичних поглядів і теорій прожило більше ніж 10, 20,— 50 літ? То теж і на той майбутній політичний журнал я дивлюся не як на висказних якоїсь означеної політичної програми,— а хибаж нам дійсно потрібно тепер програм? — лиш як на виразник об'єднання людей, і хоч з якими ріжними поглядами,— які мають одну ціль практичної їхньої діяльности: боротися, як пишете в свому листі, проти демагогії й анархії, глупости й злої волі,— словом: варварства. Якщоб удалося поставити такий журнал, хай лиш спершу політично-інформативний, критичний і діскусійний, то це дійсно був-би дуже великий крок вперед. Я вже заявив д-ру Томашівському, що беруся реферувати в ньому справи Большевії.— І ще одне: чи не початиб уже серед усього того вихру ріжних „новітностей" підбудовувати в нас — здоровий, будучий консерватизм? Це бувби при всіх наших революційностях таки найбільше революційний і реформаторський крок з усіх. Хай він і не буде популярний,— річ не в популярностях ідей, лиш у впливі живих людей,— хай він виховає принаймні десяток-два майбутніх провідників споміж тих цілком іще молодих,— то й тоді його завдання буде сповнене. А то вже, направду, якось моторошно робиться на вид отої гістерії, що тепер усім нашим „кермує". Але зрештую може ще передискутуємо всі ці справи, як напишете заповідженого Вашого довшого листа колись підчас ферій.

Тимчасом посилаю пропоновані Вами зміни. Завважую, що вони вийдуть книжці лише на користь. Отже перш усього я змінив один уступ у розділі про Рад[янську] Україну. Треба було раз підтягнути його до сьогоднішнього стану Конституції СССР, а друге треба було не так уже

побіжно відправити харківський „уряд", як це я в першій редакції зробив був. Зрештою на 88 ст. я не змінив „української державности" на „Самостійну Україну", бо якраз точка тяжести лежить на „державности". Я додав „самостійної". За те скреслив „Скоропадщини", бо по суті — аджеж я був у цілому тому інтересі,— повстання не йшло, принаймні, як це розуміли ми, його військові ініціятори, проти Скоропадського і навіть не проти гетьманату, лиш проти об'єднання з Московщиною. Тежсамо ясніше висловився про „буферну Україну" в союзі з Польщею. Вичеркнув усе зайве, як це Ви пропонували. Ви може й маєте рацію, що Галичина є більше будуючим елементом. Але, коли покликуєтеся на військову мужву, то це лиш достоїнство виконавця державної влади, а не засновника держави. Порівняйте тут галицьку і наддніпрянську політичну думку. В галицькій немає конструктивного, владного моменту, немає пульсу тієї волі, що хоче сама формувати дійсність. А в наддніпрянській завжди цей момент знайдете,— навіть — навіть в есерівщині. Отже не відмовлюючи Галичанам достоїнства вимаганого від виконавців, я відмовляю їм прикмети вождів, провідників, самостійних державних мужів. Колиб було инакше, то нинішній стан Галичини далеко не був-би такий жалюгідний. На мій погляд важнішою річью є мозок і воля нації, усіблені в вожді, чи в провідній верстві, ніж у якости маси. Масу, і то таку, якої сам варта, провідник завжди знайде. Так уже зложилося це в моїх переконаннях відтіль здалека.— Але Ви маєте рацію, що треба счеркнути цей уступ про хиби Галичан. Аджеж уся ціль моєї книжки в тому, щоб викликати в них — великі амбіції.

Зрештою буде нагода переговорити дещо після Вашого довшого листа. Тимчасом передайте ще раз мій сердечний привіт Вашій дружині і п[анні] Савині. Прийміть дійсно щиру подяку за те, що ота моя книжка вже друкується. Я дійсно почуваюся дуже вдячний Вам, що Ви так приспішили цю справу проти всіх моїх рахунків і припущень.

Прошу зволити приняти запевнення щирої пошани

Василь Кучабський

Berlin-Charlottenburg, Weimarerstr[aße] 18. Grlh. IV bei Wiese.

P.S. Іще що-до публікації, яка розвинулаб останній розділ моєї брошури. Воно нічого не зашкодилоб, колиб була від видавництва замітка, що така публікація приготовлюється. Тількиж поки-що ніяк не маю змоги взятися за цю працю, бо тепер повним імпетом шукаю зв'язків у нім[ецькій] пресі. Але колиб розвинулася Публична дискусія з приводу моєї брошури, то я напевно набрав-би нового розмаху і швидко таку публікацію приготовив-би. Для праці на чужині треба раз у раз нових стімулів від рідного оточення, бо инакше не можна відчути, чого саме в даний момент суспільности булоб потрібно. Лиш діскусія може це відкрити і дійсно булоб добре, колиб вона розвинулася, а з окрема зачепити останній розділ брошури. Я свідомий того, що він дуже побіжний, але ще раз тому, що якраз там мені забракло живого дискусійного зв'язку з краєм (у критиці большевизму були ним статті „Діла"), а друге, що вся книжка занадто була розрослася й я боявся її ще далі поширювати з уваги на евентуальні видавничі труднощі. Здоровлю щиро В. К.

Домашній архів родини Крип'якевичів. Автограф.

№ 2

До Івана Крип'якевича

Берлін, 26 лютого 1929 [р.]

Дорогий Пане Професоре!

Дуже зрадів я Вашим останнім листом і сподіваюся, що тепер уже наша переписка не зірветься. Одне лиш мушу Вас прохати: не дивуватися, якщо не завжди можу моментально відписати, хоч як мені цього хотілосяб. Ще ніколи не був я отак місяцями цілими день у день від ранку до вечора майже без перерви зайнятий як із теперішною моєю працею, і прошу мені вірити, що лиш тому, що инколи не складається якийсь день увірвати на переписку, я такий неакуратний. Я й не сподівався, що відпишите. Після того, як щось того зо три роки я так несподівано замовк був — аж тут такий симпатичний і прихильний лист від Вас! Дуже і дуже дякую Вам за нього тим більше, що доволі самітньо тут і маючи спеціальний талан до того, аби собі ворогів робити, не занадто часто отримую такі листи як Ваш.

Ми трошки не порозумілися. Наше положення оцінюю так як Ви, лиш инші висновки роблю. Наше відношення до сусіда не таке, як Поляків до Австрії, лиш як Поляків до Прусії. Всякі автономістичні розсуджування є хибні, бо не бачуть того, що противник непохитно вірить, що з нами справиться і нас зденаціоналізує, й поки він тої віри не покине — про автономізацію не може бути мови. А він її не покине ніколи, бо такий уже його політичний характер — як це ми мали нагоду переконатись ще в Австрії з різними „новими ерами". Швидше від „козацького питання" впаде держава, ніж можливий буде „козацький автономізм".

Реальна політика — це не ставити собі малі цілі, лише ставити собі досяжні цілі. Наша державність є цілью більш досяжною ніж автономія, бо вона залежить не лиш від сприятливих зовнішних обставин, але й від нашої власної волі, навпаки автономія від нашої волі цілком не залежна, а залежна в цілости від волі противника, і власне такого противника.

Питання реальної політики иншої тепер це не питання угоди або непримиримости,— лиш питання: чи до державности веде нас революційність, „ірляндизація",— чи органічна праця. Отже українство йде нині отою першою дорогою. Тимчасом це не дорога, лише сліпий заулок без виходу — і гайдамаччиною, називаю взагалі всяку політику, яка вживає хибних методів, а не саму по собі непримиримість. Ми не маємо ніякого иншого виходу, якщо не хочемо добровільно померти лиш непримиримість — і питання лиш як ми її виявляємо, бо можна виявляти розумно, або нерозумно. Нерозумно, наприклад, робити крикливі демонстрації в соймі і такою „непримиримістю" приневолювати всі партії ворога, аби вони без уваги на ненависть взаїмну між ними лучилися одним фронтом проти нас,— бо така „непримиримість" скріплює противника. Але розумною непримиримістю назвав би я перепоювання власної суспільности свідомістю, що ніяка угода неможлива — і рівночасне розкладання єднос-

ти ворога приєднуванням соціялістів і консерватистів до думки, що ніби-то погодимося, якщо буде дана автономія і що ніби-то нічого иншого не бажаємо як державної унії нашого сусіда з цілою Україною, аби отак увільнити її від большевизму. Взагалі можливости активної нашої політики існують і тут і в Большевії, лиш ми занадто великі гайдамаки, замало опановуємо самі себе, аби ті можливості використати.

Між державно здібними народами, яких припадком відбито, і державно нездібними масами знаходжу на продовж усієї історії всіх часів одну ріжницю: перші мають мужність витерпіти програну війну, внутрішно підготовитися до того, аби слідуючої не програти і вичекати свого часу, хочби й десятиліття мали проминути,— а другі є опановані трусливою панікою, недовір'ям до себе самих, що тих десятиліть не витримають, лиш заснуть або зденаціоналізуються, і в наслідок тої трусости, того небажання затяжної боротьби експльозують передчасно і попадають в руїну (як Поляки в 1830 і 1863 році). Це наше ціле страшне нещастя, що „інтелігенція", яку маємо, є духово занадто нікчемна, аби це зрозуміти, що поскільки вже якийсь народ конче хоче чогось від чужини вчитися, то по науку треба йти до споконвік державних народів, а не до тих, які „вели визвольну боротьбу". Найнікчемніший політично на світі народ — Ірляндці (погляньте на характеристику їх і Кентів у Момзена в 3-ому томі (після опису підбою Галії Цезаром) — служать отій безголовій гайдамаччині нашій прикладом, дарма що поскільки молодь наша хоче себе до визволення підготовити, то її первовзором мусить бути Цезар, що Галіційців підбивав, а не Галійці, що проти нього безголово, не вичекавши слушного часу, не здисципліновані внутрішно, „націоналістично" бунтувалися.

Цю рису безмозгого бунту, невміння в кождому положенню знайти доцільні способи й шляхи виходу й боротьби, цю рису розуміння визвольної політики включно в формі „свяченого ножа", дарма, що тих форм — між якими і той ніж у певних випадках є доцільний — дарма, що тих форм боротьби є безконечно багато, так багато, що инколи „угодовість" є найдоцільнішою, найнебезпечнішою ножакою в серце противника (як це, наприклад, було з угодовщиною Дмовського супроти Росії в великій війні) — отже цю рису безмозгого бунту знаходжу на продовж усієї нашої історії. Яскраво бачу повну схожість поміж нашою „Руїною" й гайдамаччиною й теперішньою нашою „політикою". І це каже мені дивитися надзвичайно песимістично в нашу національну будуччину, дарма що той песимізм не відбирає мені сили працювати так, як я гадаю, що воно пожиточне для того, щоб, аби ми колись створили державу. Я кажу собі: „Der Sieg ist des Schicksals, das Heldentum ist unser!" Чи переможемо, чи ні — це від нашої волі не залежить, але від нас залежить, чи доложемо всіх зусиль, аби перемогти — і особисто хочу ті зусилля класти. Инакше, не було б рації взагалі оставати Українцем, а треба було б хоч у Турка перехреститися.

Історіософічно беручи — наша боротьба безвиглядна. Ви певно мусіли це завважити, з якою невідхильністю народи в ріжних часах і в ріжних обставинах повторюють те, що споконвік робили і чим споконвік були. Инколи — як ось у Кельтів — цю рису можна прослідити невпинно і безперервно на продовж цілих 2000 літ. Так наче на самім початку в народи були покладені певні завязки, яким вони уже завжди на будуче

мусять остати вірні: аджеж себе не перескочиш. Отже ми в 1918—19 так страшно виразно „себе не перескочили", так зловіщо повторився в тих літах характер, дух усієї нашої історії — що руки опадають і доводиться сказати: „А хочби і ще тисячу літ мала Україна проіснувати, вона ніколи не буде инша, ніж була". Одинокою потіхою й надією в мене, що все це такий самий фермент дуже ріжних складників, яким були і Англійці аж до XVI століття, так що істнує можливість, що ті складники ще змішаються між собою й нація таки повстане. Але, як сказано, чи з надіями, чи ні — „віра, це приватне підприємство людей" — мусимо битися, бо инакше нема рації оставати Українцями, і то битися проти нашоїж таки власної гайдамаччини, бо не дрантиві сусіди наші поневолюють нас, лише ми самі сукаємо оте мотуззя, яким нас вяжуть.

Найважніша ж річ не змішувати двох понять: державницької ідеольогії з державницькою тенденцією. Теперішнє панування тої ідеольогії в нас це наша заслуга. Ми просто наслідували національно-державну ідеольогію наших сусідів і перейняли її для себе. Є це річ моди, як модою була донедавна Драгомановський всесвітній федералізм. Інтелєктуальні переконання, хочби й як вони в даний момент фанатизували якийсь народ, не є віддзеркаленням їхнього дійсного життя, хиба що ті переконання вони самі створили (як ось французи XVIII ст. демократичну доктрину). Я не питаю сьогодні: чи Українці „переконані", що їм треба державности, лиш я питаю, чи це, що на Україні нині діється, дає вигляди, що там у якійсь будуччині повстане держава. Діється щось такого, є там державна тенденція, то будь нині Українці в своїх „переконаннях" поголовно польонофілами й русофілами, якщо тільки та тенденція достаточно скріпиться, аби державу створити — всі вони раптово перестануть бути „філами" і захотять теж по свідомим переконанням не бути „філами", лиш мати свою власну державу.

Отже не творенню „державницької ідеольогії", лише творенню державної тенденції на Україні хочу служити — і це називаю реальною політикою.

Колиб нині Українці лучилися, а не розєднувалися, колиб вони втискалися в державні апарати, що над нами панують, колиб їх духова творчість дорівнювала й перевисшувала сусідні, колиб здійснювана була воля опановувати їхній край своїми власними людьми і силами — тоді я сказав би, що маю перед собою державний народ і живу тенденцію, яка до державности невідхильно веде. Досить порівняти наш стан у Галичині в 1918—19 рр. з нинішним, аби бачити, що не лиш нема в нас нині тенденції до державности, а навпаки є в нас тенденція від державности. В 1918 р. вся наша народня маса стала одним муром за своїм урядом. Колиб той уряд був здатний до державних завдань, то та маса не розмножиласяб була, то армія булаб добра, то брократія не скорумпуваласяб була, і ми — колиб до того той уряд мав був стільки мозгу, аби бачити в закордонній політиці, що досяжне, а що недосяжне — ми встоялисяб були і малиб свою державу. А нині? Наші верхи були в 1918 році ідіотами — але нинішне молодше покоління верхів визначається ще менше в політичній дійсности зовнішній і внутрішній ніж тогочасне, себто ми малиб нині ще гірший уряд ніж у 1918—19 рр. Мало того! Серед маси народу було стільки здорових глуздів, аби бачити, що якщо хочеш мати державу, не смієш попасти у внутрішну анархію. Тому ми не мали

в 1918—[19]19 рр. ні аграрних розрухів, ні погромів на Жидів і Поляків і тому, наш дрантивий уряд мав абсолютний авторитет. Це була наша сила і хоч який безмозгий був наш провід, ми на волос, що не заснували в Галичині держави. А нині? Хай би повторився листопад 1918 року,— а рознузданий націоналізм довів би до вибуху і аграрної революти і погромів, і до того, що серед метушні виринулаб ціла копиця претендентів до влади і ми малиб замість обєднанням під одним — хочби і дурним — урядом горожанську війну як на Наддніпрянщині. Осьде Вам не те, що наші люде „ідеольогічно думають", лиш чим вони є й тим живуть. В 1918 році в Галичині була державна тенденція, нині нема.

Що не ми інтригуємо серед Поляків, лиш навпаки вони серед нас, що серед нашої молоді страшний заник інтелєктуальної й моральної вартости, що отой недовчений люмпен-пролєтаріят береться диктувати нашу національну політику й видумувати ідеольогії, що нашій „суспільности" видається, що револьвер і бомба це „державницька політика", що не діється в нас нічого, аби творилася мужна, устойчива, видержлива, самоздисциплінована відборна сила, що замісць неї шириться зараза зажертої, хрогантної, а притім трусливої ненавести до „меншостей", що ця зараза зїдає нас самих, бо втративши внутрішну зрівноваженість пожираємо самі себе десятком партій, що партійні кліки бються за „провід" в загальнонаціональних інституціях, що та бійка четвертує кожде наше село, так що читальня, кооператива, руханкове товариство не є центром об'єднання, лише мячем, яким оті кліки перекидуються, що „націоналістичний" гельбінтелігентний люмпенпролєтаріат не приготовляє себе до того, аби по скінченні студій з якоїсь чесної праці бездержавної посади прожити, що він ізза того з конечности кидається в „політику", аби з неї жити, що в наслідок того наше політичне життя в переважній мірі — свідомо й несвідомо — на грошах і на службі чужих держав, а не України, що ця корупція веде до чимраз більшого партійного й навіть релігійного розпорошення народу — усе це й цілу безодню инших проявів упадку називаю гайдамаччиною — і не що инше а та гайдамаччина є сьогодні дійсною тенденцією галицького життя.

Як бачите — справа нашої державности, це не річ ідеольогічних переконань і програм,— лише річ етосу і коли я Вам писав про завдання істориків, про потребу солідного історично-політичного видавництва, то мав на увазі творення всіми нами нового етосу серед українців: власне державного етосу. Ніякими „переконуваннями" не доведете до того, аби українці перестали бути гайдамаками в тому змислі як я гайдамаччину розумію. Колиб отого мого листа розвинув в ідеольогію й програму — то до десятка партій, які маємо, прийшлаб ще одна „Українська Соборницька Партія Державного Етосу" („У.С.П.Д.Е.") і абсолютно серед нашої гамарні нічого не поліпшилосяб, лиш крику сталоб на один голос більше. Але якщо Ви, я, третій, десятий історик, письменник, чи публіцист займатися будемо тим, аби працями не ідеольогічними, лише картинами даної історичної дійсности, людей, подій ріжних часів і ріжних народів зясувати, який етос веде до державности, яка розкричана, заїла гайдамаччина веде до руїни, то всі ми даватимемо нашій молоді певні живі первовзори, які варто наслідувати. Чому добре наше старе покоління Антоновичів і Драгоманових мало якусь духову устойчивість, якийсь етос? Тому, бо воно було виховане на живих первовзорах клясичних

Греків і Римдлян — того ми ізза упадку клясичної освіти вже не маємо. Отже, щойно це формування людини, а не її інтелєкту називаю конечною духовою підготовкою нашої суспільности до державности. Але ніяке таке духове підготовлювання не відбувається тепер в нас, лиш люде ідеольогізуються, себто спекулюють категоріями абстракцій, і абстрактних схем. Ідеольогізуватиж про те, що „ми повинні стати иншими ніж були“ — як це робить Донцов — є чимсь цілком иншим від дійсного перетворювання людей, аби вони дійсно стали иншими.

Того роду підставова виховна праця, яка вносить цілком инший дух, а не наші „переконання“ в суспільність, є сьогодні одинокою реальною політикою для духово вище пересічного рівня стоячих одиниць серед нас. Лише в такий спосіб ми, історики, не лиш будемо писати історію, а й її творити, її „робити“. Мусимо собі сказати, що без нас в ролі „практичних політиків“, „ідеольогів“ і „організаторів“ нарід обійдеться, бо хоч як заїлі наші партії, вони з такої „практичної політики“ їдять хліб і тому й без нас нарід буде йти до виборів і буде організовуватися. Але якщо всі ми, які хоч що небудь вартіснішого можуть дати, ніж гамарно „практичної політики“, якщо всі ми в оту гамарню встрянемо — то на нашому безрибю не стане людей, які дають народови дійсні духові — хочби й які скромні вони були — вартости — і наша „суспільність“ зварваризується до решти. Якщож дійде до того повного зсякнення духового життя серед нас — то наш поворот у стан етнографічної маси, якою ми були при кінці XVIII ст. неминучий, як судьба.

Осьде як я розумію наші державницькі завдання, нас нечисленних одиниць, які не загубили здібности критично дивитись на нашу національну дійсність. Не „організуймо“ нічого, бо ще нема чого організувати, але працюймо, аби хоч слідуюче покоління дійшло до завдань дорослих практичних політиків застало кого організувати — не оту розбовтану нині „націоналізмом“, завтра „монархізмом“, після завтра „комунізмом“, чи ще иншим яким, аби лиш модним „ізмом“ масу.

Повірте, що мене можна назвати всім — лиш не інтелігентом, не інтелєктуальною людиною, не — як я це називаю: інтелєктуальною глистою. Я не вмію думати абстрактно — для мене математика, чи геометрія страхіття. Колись у 1918-ому році моя спеціальність була перетворювати сотки бандитів, грабіжників, погромщиків у здисципліноване військо. Иншими словами я радше людина чину, організатор, ніж теоретик. А одначе бачу нині, що найбільшим чином сьогодні — є духовий чин, себто чин не теоретизування, а чин духового переконування людей, аби вони переставали бути гайдамаками, грабіжниками й погромщиками, а ставали жовнірами. По сутті — це нічого иншого, лиш те саме, що я робив у Білій Церкві. Нічим иншим не є теж отакі писання, як нинішній лист, як шуканням за інтелєктуально непересічними жовнірами серед нашої „суспільности“, аби на велику скалю всі ми — даруйте, що й себе сюди вчисляю, але це не амбітність, а лиш сумне переконання, що на нашому „безрибю й рак риба“ — аби всі ми на велику скалю розпочали тепер отаку власне „Білу Церкву“. Тому й питаю: „чи дійсно немає ніякої можливости поставити в Галичині видавництво перворядних — на наші відносини головним чином перекладничих — історичних і політичних творів, аби нашій ідеольогізуючій пайдократії дати принаймні матеріял знання, якщо вже вона не здатна до того, аби стати суттєво нашими

людьми, ніж запорідзькі предки? Ось, колиб Вам це вдалося зорганізувати — якуж могутню організацію Ви поставилиб!

Тепер ще що-до „Сходу й Заходу". Розуміється, що абсурдно ставити — як це робить Донцов — постуляти, аби ми „хотіли бути Заходом". Взагалі щойно відсіль, з „Заходу", після ось вже пяти літ праці й звязків із дійсною окцідентальною елітою, бачу, яке безвартісне все це, що пише Донцов. Можна лиш запитати: чи ми належимо до романо-ґерманського, чи до греко-слов'янського світа? В цьому, чи належимо сюди, чи туди не рішає ніяка наша воля — лише тисячелітнє минуле. Але навіть і відповідь на таке питання дуже і дуже неважна річ. Вона теоретично історіософічна справа, вона осуд про нас, а не директива для нас, що нам робити. Певно, для повноти картини „хто ми такі й чиїх батьків діте" цікаво булоб знати, чи ми „Окцідент", чи „Орієнт". Але це так-би мовити люксус, нині нам історіософією займатися, нам, яким на ґвалт треба історію робити, бо ніж нам на горлі. Отже не входжу в питання „хто ми такі" — про це може иншим разом поговоримо. Наша увага мусить бути сконцентрована на відповіді на питання „що робити?" Цю відповідь мусимо завжди давати так, як каже нам наш здоровий хлопський розум. Річ це історіософа — якогось Німця, чи Англійця,— осудити пізніше критично, чи те, що ми на наш здоровий розум робимо, має характеристичні риси „Окціденту", чи „Орієнту". З цього натурально Донцов ані навіть справи собі не здає. Він пропагує „Окцідент" (та й то пожалься Боже з таким його „Окцідентом", який він бачить в ріжних Честертонах, Уельсах і наших Шов-ах!) — але його ніби-то „окцідентальний" „націоналізм" веде з невідхильною конечністю до погромів, атаманії й „Петлюрівщини" на Україні — акуратно до того всього, чим Україна є найвиразнішим у світі Орієнтом, тай сам Донцов без уваги на його „окцідентальні" „переконання" є з уваги на те типічним представником Орієнту. Його цілий етос — це етос Лєніна й „проклятущого Жида" Троцького, аджеж і большевики мають цілу ідеольоґію з Окціденту (Маркс!), тількиж річ не в тому, як вони думають, лиш як вони роблять. Але — як сказано — Бог з ним, з „Орієнтом", „Окцідентом", Донцовим і нашими „орієнталістами"!

Дійсність наша — гадаю — виглядає так: поміж нинішньою Москвою й Варшавою — є почасти тихий і несвідомий, а почасти може і свідомий — пакт проти України. Якщо наші „орієнтали" гадають, що Большевія їх визволить — то, здається, до слідуючої ґеольоґічної епохи мусітимуть чекати, аби їх „визволено". Отакими орієнтаціями уже бідних наших русинів до решти з глуздів збавляють аби не бачили, що на ніяке збавління незвідки чекати, лише самим, на власний розум робити, аби не пропасти. Існує одна одинока можливість нашого збавління від Сходу: а власне, що наша вага на Рад[янській] Україні збільшиться так, що аби відвернути енерґію України від розбивання єдности Росії не остане нічого другого, як повернутися всією Росією в купі з Україною до збавління Русинів наших бідних „од ляцької неволі". Чи Україна ще дійде до такої ваги — дуже сумнівне. Моглаб дійти, але і там на перешкоді стоїть гайдамаччина, як і у нас. Але якщо й моглаб до тої ваги дійти — то це ще справи десятиліття. Наші давні, тепер „відроджуючіся" (так далеко вже дійшло розєднання серед нас!) Кацапи чекали від 1866-ого року аж по 1914-ий рік на визволення зі Сходу, та й після того 50-літнього че-

кання таки не були „визволені“. Дозвольмож і ми собі ще раз на таке чекання — то при кінці того чекання в Варшаві, Львові й Кракові показуватимуть у цирку яко великий раритас „останнього Могікана-Русина“.

Як сьогодні справа стоїть, видається, що якщо взагалі, то таки найшвидше ще отим Сходом і будемо відорвані. Але від надії, що якраз Схід нас відірве колись за 50 літ, нам абсолютно нічого не полекшає нині. Так нам з тими надіями, що й без них. Хто нас відірве, і чи ми самі зможемо відірватися — це річи від нашої волі абсолютно незалежні, вони залежні від того, чи і в якій мірі заломиться колись у незнаній нам ближче будучині вся нинішна система рівноваги в Європі. Це річи, яких вправді ніякий Бісмарк ані навіть не бравсяб вгадувати, але про які вже здавна має певну й вироблену думку ціле наше — студентство. Але від нашої волі залежне: по змозі найшвидше підготовитися внутрішньо до того, аби якщоб тільки прийшов час, аби ми відірвалися ми були здібні заснувати і вдержати державу. Це і є ціла фільсофія нинішнього нашого положення, вся наша „зовнішна“ і „внутрішна“ політика. Хай уже дійсно виконаємо це завдання — тоді станемо чинником, вартим того, аби з ним входити в союзи, тоді може не то що автономія, а й федерація, або й унія з боку нашого сусіда нам моглаб бути запропонована. Тоді хай хоч і який Орієнт нас відорве — підемо туди не як розпорошена маса, а як скріплення державної здатности й тенденції Наддніпрянщини. Але ліпше про ті перспективи й не говорити, такі вони іззa теперішнього внутрішнього нашого стану безконечно ще далекі. Аби ми лиш з нашою гайдамаччиною упорались — то й ті перспективи зміняться і скоротяться. Инакшеж готові ми дійти в політичних наших розсуджуваннях до того, що недавний наш „Конгрес націоналістів“ у Відні рішав. А власне: доконечно простягнути границі Самостійної Соборної України по Волгу, конче відобрати Румунії Бесарабію і конче дати Болгарії Добруджу. Уявіть собі лиш оте азіятське балгарське хамство: вони ще й досі не подякували нашим націоналістам, що дають їм Добруджу!

Супроти всіх тих „орієнталів“, „окциденталів“ і „великодержавників“ ми очевидно безрадні. Треба собі сказати з гори, що ще богато-богато води пропливе, поки в нашої „одушевленої в державну ідею“ „суспільности“ зявиться перша іскра здорового глузду.

Згадував я Вам уже про свою працю. Величезна монографія про польсько-українську боротьбу за Галичину в 1918—23 рр.— якихсь 400 сторін 8°. Аналіза генези, поодиноких положень і можливостей у тих положеннях, чинників внутрішніх, зовнішніх, аналіза Польщі, Наддніпрянщини, російської контрреволюції, можливостей наших на париській конференції. Одним словом усього, що ми робили, могли були робити й чому не зробили. Не тверджу, що в тій аналізі не помиляюся, але тверджу, що в цей спосіб іще в нас не розглядали цілої нашої справи. Ворогів матиму несамовиту масу: бо деж таки виказувати, що иншого „хотіння жагуче“, „ідеольогія“, „націоналістичний порив“ — в цілком що иншого здатність і дійсна сила. Що цілком що иншого „хотіти“ мати границю на Волзі, а цілком що иншого мати її хоч на Бозі, не то що на Дніпрі. Висновкиж для нинішної нашої політики в загальних рисах ті, що в цьому листі. Лише переведена аргументація. Пропонував я „Червоній Калині“, чи не хотілаб видати цієї праці по українськи.— Ні чичирк!

Лиш уже „habe mich krumm und Lahm geschrieben" і нічого так дуже не бажаю, як хоч з місяць не робити нічого, а так собі лежати на софці й дивитися на дим від папіроски.

До Вас у гості страшенно хочу поїхати. Може яким чином удасться, хоч іще не швидко. Але в Галичині жити вже я не потрафив-би. Мене ще і сьогодні морозить як подумаю про пустку нашої львівської „суспільности". Але не думаю, аби звідсіль з чужини не можна було докладно орієнтуватися в положенню в краю. Знаєте? Чужина дає масштаби для подій у краю і легше бачити відсіль „куди котиться яблочко", ніж серед того загального тумульту, в якому жиється в краю. Окрім того дуже докладно видно відсіль усю Большевію й ціле европейське положення. Мав я щастя богато в тому, що знайшов собі кількох приятелів, яким страшно богато завдячую,— німців. І всеж це величезне місто — куди більше — вибачте за варваризм мови: Anregungen ніж це можливе у Львові. Ідеальні просто умови праці — якщо тільки є з чого жити. І вкінці: людина почувається абсолютно вільною, ніякий обух не висить над головою, нічо не дратує — окрім хиба ріжних тутешніх наших „махерів", але можна влаштуватися так, аби їх ні слихом слихати, ні видом видати.

Але кінчу отого листового монстра. Прошу Вас передати привіт Пані Добродійці! й панні Савині. А не забудьте так уже цілком про мене, лиш конче при нагоді напишіть хоч кілька слів.

Здоровлю Вас, Дорогий Пане
Професоре, дуже щиро
Ваш Василь Кучабський.

Моя адреса така:
W. Kutschabsky,
W. K. Berlin-Neukölln,
Siegfriedstr(aße) 20. III Tr. bei Hoffmann.

Домашній архів родини Крип'якевичів. Автограф.

№ 3

До Степана Томашівського

Берлін, 4.XI.1925 [р.]

Вельмишановний Пане Професоре!

Дуже дякую Вам за Ваші аж надто вже прихильні до мене відзиви в „Політиці". Вибачте теж, що я Вам ще ніяких дальших матеріалів не прислав. Поки-що маєте ще дещо. Я знову тепер занятий — мало що не 32 години на 24-годинну добу тим, аби викінчити свою нову книжечку — обємом трохи більшу від попередньої. Ця нова книжечка називаласяб „Шляхи і ціли. Замітки про сучасне національно-політичне становище Українського Заходу". Є це праця, яка не буянючи в ніяких теоріях, ані не дедукуючи нічого з теоретичних предпосилок з'ясовує наші ре-

ально-політичні шляхи до державности на підставі нашого дійсного теперішнього становища. Вона дуже гостро звертається проти невмісного „принціпіялізму“ й „принціпіяльної“ демагогії, що „принціпіальним“, абсолютно по суті недержавницьким „непримиринством“ довела нас практично й реально-політично до руїн, і виходячи з передпосилки, що перед нами тепер 10, 15 чи 20-літній мир, зясовує шляхи, якими ми в своїй реальній політиці (вихованню народу, відношенню до Польщі і закордонній політиці) мусимо йти, якщо серіозно хочемо на протязі тих 10, 15 чи 20 літ стати дійсно здібними до державности і цю державність здобути й закріпити, як на те прийде час. Маю враження, що поодинокі питання розглядаю й розвязую так, як досі в нас у тім обємі не розглядано. Щоб дати Вам картину, перечислю розділи: 1. „Про вартість ідей і програм“. Доказую в ньому релятивність суспільних і політичних ідей і безглуздість принимання таких ідей, які повстали з наших реальних потреб чужинецького грунту. Бо у всяку ідеологічну теорію, підкреслюю, що щоб ідея була для якогось народу добра мусить 1) відповідати його дійсним потребам, 2) мати за собою мужів, що цю ідею здійснюють у свому особистому практичному життю. Доходжу до висновку, що сьогодні нам не треба ні ідеї, ні програм,— лиш в першу чергу мужів, людей сильного характеру, позитивних одиниць. Так даю підстави цілій своїй праці: аристократичне відношення не лиш важні, лиш важні вожди (на це питання Ви зрештую звернули увагу в „Політиці“, говорючи про те, що тепер уже не маси в нас слід виховувати, бо їх уже маємо, лиш провід нації, якого в нас іще немає). 2. „Про недорічність сучасного нашого партійно-політичного поділу“. Аналізую думки й настрої нашої суспільности й доходжу до висновку, що суспільно-політична ідеологія, яка повстала ще тоді як про власну державність ми ще не думали, вже пережилася і що в нас уже утворився инший внутрішно-політичний поділ, який кожду нашу партію вже поділив на двоє й на троє, але ще не скристалізувався в свідомости суспільности, бо 1) не видав ще своїх ідеологів, 2) на перешкоді його кристалізації стоїть гіпноз пересуду: респектування давної суспільно-політичної ідеології і партійних програм, що вже зробилися мертвою схолястикою. Суттєвий поділ нашої суспільности це 1) відлам „органічної праці“, який хоче підготовити до державности масу (отже відлам по сутті і методам демократичний, а в відношенню до Польщі, реально-політичний, як це в нас називають „угодовий“), 2) відлам військового руху, який хоче підготовити той провід нації, що колись зброєю й своїм законодавством буде будувати нашу державу, опираючися на певній, найбільше державнотворчій частині нашої маси і силоміць тримаючи другу, анархічну частину в послусі (отже відлам по сутті і по свому відношенню до світа аристократичний). Обидва ці відлами є державницькі і позитивні, бо реально — політично думаючі. Лиш розвиток тих двох рухів є корисний для справи майбутньої нашої державности. Негативними відламами є: 1) орієнтаційні пасивісти і 2) „непримиримці“ з тероризмом як ultima ratio національної політики. Обидві ці відлами є застоєм, бо одні є занадто психічно і морально безсилі, аби вести реальну політику, а другі є занадто засліплені „настроями“, себто дурні, аби реальну дійсність пізнати і тому на реальну корисну політику не є здібні. 3. „Про „Петрушевичівщину“. Зясовую генезу „непримиримства“ й доказую, що опираючися первісно на „принципі“ „права на само-

визначення" воно дійсним державництвом — яке є політичним реалізмом і не „принціпіалізмом", лиш практичною розвоєвою тенденцією суспільности,— ніколи не було. Тим меншу вартість „непримиринство" має нині, відріктися передпосилок „Петрушевичівщини". Воно стало вже анархічним безглуздям, самою лиш нестроєвістю без сліду хоч якої будь думки, свого роду нігілізмом. 4. „Про сучасне наше національно-політичне становище". Аналізою нашої внутрішньої і міжнародної дійсности доказую 1) що перед нами 10, 15, 20 літ миру, 2) що ми ще до державности не здібні; 3) які напрямні треба приняти, щоб за 10, 15, 20 літ стати здібними, 4) що кожда з тих напрямних є настільки ріжна, що вимагає цілком ріжних політичних методів і що тому наша політика не сміє бути формально одностайна („Обєднання"), лиш мусить поділятися на ріжні напрямки, між якими повинен бути свого роду „Burgfrieden" в певних моментах дозволяється, щоб переважну активність виявив один напрямок, а тоді всім иншим треба вміти „стушуватися", в инших моментах пускається до переважної активности инший і що між усіми цими напрямками мусить бути не формальна (в виді спільних маніфестацій) лиш суттєва (в виді зіграности) єдність свідомости, що спільна ціля всіх нас за 10, 15 чи 20 літ одна і що ми цій одній цили в різних напрямках і різними методами служимо. 5. „Про брехню сучасного нашого "непримиринства". Доказую практичну й життєву брехливість словесного й „принціпіального" „непримиринства" і його об'єктивну шкідливість для справи майбутнього здобуття нашої державности. 6. „Про терор" з практично-державницького становища доказую недоцільність зорганізованого тероризму як методу визвольно-державницької боротьби. В слідуючих розділах зясовую підстави військового руху як позитивного, реально-політичного й не настроєвого руху, якого завдання створити серед суспільности певні позитивні вартости необхідні, щоб вона взагалі могла вести державно-засновуючу війну й перемогти в ній. Далі зясовую військовий рух, як той, який мусітиме покласти фундаменти в будові нашої держави й доказую, що наша держава,— якщо хочемо серіозно її збудувати,— не може бути ані демократична, ані парляментарна, лиш мусітиме здійснити супремацію державного моменту над суспільним. У ніякі устроєві теорії не запускаюся,— бо устрій держави може бути конкретизований законодавством не відірвано, лиш на грунті реального поділу сил в нутрі даної суспільности. Говорю, що наша держава не зможе бути добра для „всіх", лиш мусітиме бути найліжна для тих, які з найбільшим риском і самопосвятою її захочуть оборонити і втримати. На місце анархічної свободи і „співучасти у владі", яких маса на ділі ніде не хоче і які — як нібито хотіння маси є лише фікцією демократичних ідеологій,— ставлю законність і сліпу здисциплінованість держ[авного] апарату („справедливість") та позитивне, корисне для населення будівництво,— як ту „свободу" і ту „співучасть у владі", якої дійсно наша маса від держави хоче. Накінець обговорюю нашу закордонну політику й розділяю її на два напрямки: шукання за союзниками (Ліга народів) і т. д., якіб натискали на Польщу в справі **автономізації наших земель,** щоб так здобути більшу свободу рухів для нашої „органічної праці" і — цілком незалежну від попереднього напрямку політику, напрямок шукання за союзниками для нашої **визвольно-державницької війни,** себто напрямок нашої **тайної дипльоматії,** який ніяких заяв не складав-би (це річ першого на-

прямку, але й то не заяв, якіб нам замикали змогу зискати за кордоном практичний натиск на Польщу, як це робить „непримиримий" Петрушевич), лише впливав би на уряди, щоб вони приняли погляд про можливість ужиття України як протибольшевицької сили, а наші західні землі трактували як ту цінну базу українського наступу проти сходу.

Ось Вам усе. Книжка очевидно не зможе бути друкована в Польщі і я мусітиму видати її власним накладом за кордоном. Вам, що на всі способи старається впоювати в наших людей політичний реалізм, очевидно не зможе бути байдужа моя публікація. Але Ви певно стоїте теж на реально-політичнім становиску „getrennt marschieren, vereint schlagen" і хоч я, сидючи за кордоном — бачу особисто перед собою наші шляхи реально-політичної діяльності, ніж Ви, маючи наші реально-політичні завдання в краю, то суттєвих ріжниць — ріжниць у цілях нашої ріжної праці у нас — на мій погляд і немає і бути не може. Для Вашої власної праці необхідно, щоби всі ті реально-політичні розсуджування вийшли не від Вас,— бо Ви знаєте, яка сліпа нагінка на Вас іде, лиш вийшли від когось нашого, представника иншого реально-політичного напрямку. Цей инший напрямок у нас на ділі ще не існує, як не існує на ділі теж і Ваш, як немає в нас взагалі ніякої реальної політики, лиш є настроєво-непримиринська, сліпа й безглузда, а пасивна аморфність. Своєю розвідкою — думаю — я поставив-би фундаменти для неіснуючого ще в нас позитивного мінімуму і рівночасно зясував-би підстави нашого напрямку — „органічної праці". Одне і друге мусить виходити з одних заложень і йти до одної цілі, але шляхи одного й другого мусять бути абсолютно ріжні, аби лиш розумні й доцільні.— На видання цієї книжечки мені треба 1500—2000 марок нім[ецьких]. Їх мені треба роздобути хоч спід землі. Скільки зможете позичити мені Ви і Ваше видавництво? Окрім заходів у Вас, роблю заходи на ріжні наші боки. До кінця цього року за всяку ціну книжку випустити мушу. В цій справі чекаю хоч Вашу швидку відповідь.

Тепер іще друга справа. Зараз же після випущення цієї своєї книжечки візьмуся за написання по німецьки „Der Bolschewismus und die Ukraine" як свого роду підставової розвідки для нашої закордонної пропаганди. Маю запевнення, що вона появиться **теж в англійськім виданню.** Як у справі моєї попередньої розвідки, так і в цій справі я не маю абсолютно ніякої підтримки наших людей. Чи не моглиб Ви заінтересувати тією моєю закордоннопропагандивною розвідкою Гетьмана? Річ не в тому, **аби я примкнув до гетьманського руху,** бо цього не хочу, хоч думаю, що працюючи над поглибленням і поширюванням реально-політичного **консерватизму** роблю щось у чому наш гетьм[анський] рух є життєво заінтересований. Тільки річ у тому, що якщо „Der Bolschewismus und die Ukraine" буде написано добре,— а як знаю з літератури про большевизм, воно буде без сумніву в високій степені оригінальне,— то дам публікацію, на яку раз-у-раз зможе покликуватися гетьм[анський] рух у своїй закордонній політиці. Отже не маючи наміру позбуватися свого цілком незалежного особистого становиска, я тільки є свідомий, наскільки ріжні напрямки політичної думки й практичної політики є між собою споріднені і наскільки в інтересі кождого з тих напрямків лежить розвиток кождого иншого. Певний рід тихого порозуміння і розумної співпраці, чи радше зіграння, мусить існувати поміж ріжними відламами

нашого консерватизму, бо инакше ніяких успіхів і ніхто з нас мати не будемо. Особисто я є абсолютно самостійною й свобідною людиною й не репрезентую собою нікого — ніяких груп, ні організацій. Репрезентую що найвище певну вартість у потенції — людей, таксамо як я ще ніким і ніде не зорганізованих, але які думають подібно як я,— чи радше подібно відносяться до світа, бо це річ важніша, ніж розумові переконання. До деякої міри стаю помало ідеольогом тих людей і вже сьогодні уявляється мені можливість їх колись обєднати теж у рамках якихсь формальних організацій.— Мені потрібно сьогодні тільки, аби я мав як найкращі умови праці. Отже що-до „Der Bolschewismus und die Ukraine" то це мусілаб бути робота кількох місяців. У тих місяцях яб мусів мінімум обмежити свою всяку нашу заробіткову роботу. Чи не звернулиб Ви уваги Гетьмана (бо нікого нашого тут не бачу, хто був-би настільки аристократичний, аби приймати риск і класти ставку на незнаного публіциста і на ненаписану книжку) і чи не вдалосяб якось роздобути якихсь фондів — у формі якоїсь довготермінової більшої позички для мене особисто,— яби був у стані тих кілька вимаганих місяців спокійно й без журно працювати? Инакше не зможу цієї публікації зробити,— бо пишучи тепер „Цілі й шляхи" я переконався, що не зможу погодити погоні за заробітком з працею, яка мені швидких матеріяльних користей не дасть, бо страшенно при цьому перепрацьовуюся, а цього не можна у безконечність роботи, бо й зрештою сама вартість даної роботи тоді непомірно меншає.

У всіх цих справах прошу Вашої ласкавої, але по змозі як найшвидшої відповіди. **Очевидно прошу трактувати цей лист цілком особисто й довірочно.** Передайте, прошу, поклін Д[окто]ру Крипякевичу.

Здоровлю Вас щиро
В. Кучабський.
B(er)l(i)n-Frienau, Stubenrauchstr(aße), 53.

P.S. Осьде я ще раз уважно перестудіював ті дві третини своєї брошури, які вже готові, щоби далі приступити до праці над останньою третиною, і перестудіював з такою „Sine ira et studio" на яку взагалі автор може бути здібний. В порівнянню до цієї праці той остатній розділ мого „Большевизму" є попросту небилицями. Я переконався, що моя нова брошура мусітиме викликати не лиш загальне враження, але й практичну реконструкцію нашого політичного життя,— бо це така конструктивна праця, якої в нас зрештую виїмково зустрічається. Я вважав-би, що дійсним гріхом булоб, колиб вона тепер у мене на столі сплісніла й колиб я не знайшов матеріяльної можливості її видати. В цій брошурі Ви малиб додатні сторінки мого „Большевизму", але в приложенню не до теорії, лиш до найконкретнішої нашої дійсности. Я справді показую практичні шляхи так виразно й договорено,— як досі в нашій публіцистиці в цьому обємі ще нікому не вдалося. Може зарозумілий мій погляд,— але нічого не пораджу. Маю таке враження, що він оправданий.

В. К.

ЦДІА України у Львові, ф. 368, оп. 1, спр. 177, арк. 7—10.

№ 4

До Степана Томашівського

Берлін, 7 лютого 1929 [р.]

Високоповажаний Пане Професоре!

Рівночасно посилаю рекомендовані „Noty i dokumenty“. Чи переслати Вам зараз-таки ще й Левицького й Козіцького? Лозинського ще якихсь 3 тижні мені треба, аж до закінчення передруку моєї праці на машинці. Книжки був-би я Вам давніше переслав, але це ще було тоді, як Ви переїздили в Краків і п. Марійка ще не знала Вашої краківської адреси. Потім якось призабулося було, а в останнім моменті дав я кілька французьких текстів перебити на машинці, бо переклади не вистарчали, тай відсіля затримка одного тижня. Вибачте за неї.

З моєї праці вийшла дуже велика монографія — біля 400 сторін 8°. Є то чисто історична праця й має виказати не лиш справжній перебіг подій у Галичині, а ще й порівняти стан Зах[ідної] України зі станом у Польщі й на Наддніпрянщині, виказати рішаючі моменти, доки галичане могли ще на цілу Галичину рахувати, від якого моменту справа Львова була безнадійна, а з якого часу справа державности на Зах[ідній] Україні була без ратунку програна. Далі треба було торкнутися політики антанських держав у Сх[ідній] Європі, справи російської контрреволюції і вкінці зясувати, яке значіння малаб для европейської, зокрема східноевропейської системи держав повстання зах[ідно]-укр[аїнської] держави, а яке значіння для укр[аїнської] справи, для становища Польщі і для положення й розвитку в Східній Європі має упадок Зах[ідної] України. Почав я ту працю писати з дуже значними анімозіями до галичан: вони справді могли і з військового і державно-будівничого боку зробити без порівняння більше ніж завершили, і супроти розвалу в Польщі могли були встоятися,— але порівняння з сучасною Польщею, не говорячи вже про Наддніпрянщину, промовляє з кождого боку надзвичайно на користь галичан. Власне те, що ми звичайно вживаємо абсолютних масштабів — було прецінь богато недомагань в Галичині з кождого боку,— а не порівнянь з оточенням, викликує значне недоцінювання „Leistung“ Галичини. Доходжу до висновку, що вправді військовий і політичний провід галичан не доріс був до завдання, але державний етос галицького загалу був вищий, ніж у сучасній Польщі, не говорючи вже про Наддніпрянщину. Виходить теж дуже цікаві висновки з цілої праці, а саме, що збудування укр[аїнської] держави було можливе лише в Галичині, і лиш на просторі Галичини, Волині, Поділля, що така держава укр[аїни] мусіла з конечности мусіла опертися на Польщу і що це означалоб скріплення французької гегемонії в Європі. Далі: що знищивши зах[ідно]-укр[аїнський] політичний центр Польща відкинула точку тяжести укр[аїнської] справи над Дніпро і що в наслідок того, що там ота вага постепенно зростає, Україна стає в історичній перспективі десятиліття на будуче чинником, який тисне до конфлікту між Сх[ідною] Європою й Польщею, отже що здобуття Галичини Польщею — є історично — її фатальною помилкою.

Як я вже згадував, праця перебивається вже на машинці, але остання редакція забирає мені весь час іще принаймні на місяць. Якщо булоб Вам цікаво, то десь у марті переслав-би я Вам одну копію для ласкавої оцінки. Праця буде мати без сумніву багато злих сторін, але це перша спроба критичної історії подій 1918—23, на тлі всього загально- і східноевропейського положення.

Ось її зміст:

„Der polnisch-ukrainische Kampf um Ostgalizien. Seine Eutsfehung. Sein Verlauf. Seine Bedeutung für die Lage Osteuropa".

Einleitung.

1. Historische Einfürung.
2. Galizien im XIX Jh.
3. Die ukrainische nationale Bewegung in Ostgalizien bis zum Weltkriege.
4. Ostgalizien und die Osterreichische Politik im Weltkriege.

I. Die Entsfehung des Westukrainischen Staates in Ostgalizien.
1. Der Zusammenbruch Osterreichs und die Besitzergreifung Ostgaliziens durch die Ukrainer.
2. Die Ukrainischen staatsrechtlichen akte in Ostgalizien.
3. Der Ausbruch des polnisch-ukrainischen Krieges um Ostgalizien.

II. Der Westukrainische Staat.
1. Die westukrainische Staatsorganisation.
2. Der polnische Staat und die Westukraine.
3. Die Bezichungen zwischen der West — und der Ostukraine.
4. Die Westukraine und der Bolschewismus.

III. Die Pariser Friedenskonferenz und der polnisch-ukrainische Krieg um Ostgalizien.
1. Die Polnische Diplomatie und die Ostgalizische Frage.
2. Die ukrainische Diplomatie und die Ententemächte.
3. Der Verlauf des polnisch-ukrainischen Krieges und die Beschlüsse des „Obersten Rats".

IV. Die russische Gegenrevolution und der Untergang der ukrainischen Staatlichkeit.
1. Die Ukrainer im „Viereck des Todes".
2. Die Ukrainer in der Emigration.

V. Die staats — und die völkerrechtliche Angliederung Ostgaliziens an Polen.
1. Die Ostgalizischen Statutprojekte der Pariser Friedenskonferenz.
2. Der Verlauf der Inkorporierung Ostgaliziens in Polen.

VI. Polen und die ukrainische Frage (Ein Ausblick).

Dokumentenanhang.

Quellen und Literatur.

Namenregister.

Як бачите з цього змісту — праця широко закроїна. Польські джерела відносно українців абсолютно ненадійні й фальшиві. Через те багато місця треба було посвятити розбиванню ідей (н[а] пр[иклад]) про підтримку українців Австрією й Німеччиною, захоплення Галичини українцями при допомозі Австрії, висшість політичної культури польської над галицькою, дикість галичан, большевицьку підтримку і т[аке] ін[ше]. Відсіля теж

дуже обширний вступ. Взагалі в поляків надзвичайне незнання українців і укр[аїнської] справи, що відповідає їх субєктивности, нездібности до обєктивного відношення до політичних явищ і історичних процесів.

Перспективи наші в Польщі дуже сумні: Який будь „modus vivendi“ (як поляків до Австрії) неможливий, бо наш противник до цього нездібний, за великий в нього націоналістичний фанатизм, забагато погорди до українців. Беззглядність польського посування на наші землі (кольонізація без уваги на спавперизованість наших селян!) доводить до занику тих позитивних консервативних властивостей, які були суттю відпорности й здатности галичан у 1918—19 рр., і до розбуяння націоналістичної дикости. Ми йдемо до гайдамаччини. Через те немає надії, аби ми могли стати співрішаючим чинником в укладуванню державного життя в Польщі. Над Дніпром державно-творча здібність ще не швидко повстане, в Галичині завдяки тої здібности, виявлені в 1918—19 рр., упадають — яко державна ідея українство тратить у Сх[ідній] Європі на вазі. Збільшується лиш вага етнічної маси **під політичним проводом Москви**. Ця вага може Польщу роздавити, але мала з цього потіха. Зруйнування Зах[ідної] України Польщею зробило здійснення укр[аїнської] державности на довгі часи неможливим, **обєктивні,** від нашої волі (залежні від Польщі) умови приневолюють нас у момент руйнуючого конфлікту між Сх[ідною] Європою й Польщею звернутися проти Польщі. Ось результати моєї праці. Очевидно виходять висновки для нашої політики берегтися гайдамаччини й без уваги на обєктивно неприятливі умови розвивати позитивні цінності (органічна праця), аби про всякий випадок збільшувати, а принаймні зберігати державно-творчу здатність галичан,— але вартість такої праці поки-що не в тому, аби чи то в межах Польщі дійти до територіальної автономії, чи то відірвати наші землі для самостійного державного істнування, як радше в тому, аби на випадок прилучення Зах[ідної] Укр[аїни] до решти Сх[ідної] Європи в будучім конфлікті між тою останньою і Польщею скріпити державно-творчу вагу над Дніпром. Лиш скріплення тої ваги там — дає надію на заснування укр[аїнської] держави колись, іще в дуже далекій будуччині. Зах[ідна] Україна перестала бути **центром** (як при кінці XVI ст.) — вона ще тільки вельми важний, необхідний **помічник** для державної творчости над Дніпром (як підчас Хмельниччини).

У всьому тому ході думок очевидно не ходить про субєктивні ідеольогічні уподобання (не дуже то особисто приємна річ належати до Сходу), лиш про обєктивні й від особистої волі незалежні історичні тенденції на будуче.

Хотів-би я цю книжку видати по українськи. В краю правдоподібно неможливо ізза цензурних зглядів. Хиба за кордоном. Про нелегальну кольпортижу міг би я подбати, а булаб — гадаю — добра річ, аби наша публіка дістала до рук представлення її недавного минулого не зі становиска Донцівської націоналістичної заїлости, а з становиска консервативного розгляду **позитивних** вартостей, виявлених Галичиною в 1918—19 рр.

Дякую Вам Пане Професоре, за Вашу допомогу, яка мені оту мою працю взагалі уможливила, і прошу Вас приняти запевнення глибокої пошани.

Ваш Василь Кучабський.

P.S. Я перепровадився з Адлєрсгофу до міста і непотрібно мені казати, як надзвичайно рад з того, що поменше стичности маю з тутешніми нашими земляками. Моя адреса тепер така: W. K. Berlin-Neukölln, Siegfriedstr(aße) 20. III Tr. bei Hoffmann. Дуже радий був-би я, колиб Ви знайшли при нагоді час кілька слів написати. Ваш В. К.

P.P.S. В першій частині „Noty i dokumenty“ бракує (і бракувало) цілого аркуша друку (приблизно ст[орінок] 120), недогляд інтролізатора. Треба було цей том у видавництві виміняти. В. К.

ЦДІА України у Львові, ф. 368, оп. 1, спр. 177, арк. 11—14.

Zenon E. Kohut. Russian Centralizm and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760—1830s.— Cambridge (Mass.): Harvard Ukrainian Research Institute, 1988.— 363 p.

Очевидний брак тяглости в історії державности України є одним з найбільш проблемних аспектів української істріографії. Період Київської Русі закінчився до татаро-монгольської навали (сам Київ упав 1240 р.), і аж у часі війни Богдана Хмельницького проти Польщі 1648 р. історики знову почали окремо цікавитися українською землею. На жаль, у XVIII ст., після поразки гетьмана Івана Мазепи у битві під Полтавою, це зацікавлення знову завмерло. Українська історіографія мусила чекати аж до другої половини XIX і XX ст., щоб нею належно зайнялися науковці. Зокрема, Зенон Когут своєю працею „Російський централізм і українська автономія...“ намагається заповнити одну з тих білих плям в українській історіографії.

Дослідження З. Когута зосереджується на періоді включення Козацької держави до складу Російської імперії. Переяславська угода 1654 р. віддала Україну в руки московського царя Олексія Михайловича, унаслідок чого понад століття тривали незчисленні збройні конфлікти, під час яких українську землю нищили російські, польські, шведські, молдавські та турецькі війська. Остаточне включення українських земель до Російської імперії відбулося після офіційного указу Катерини II (1770). З. Когут докладно описує період втілення та асиміляції Гетьманату в Російській імперії.

Головна теза З. Когута — твердження, що Катерина була освічена володарка, яка прагнула інтеґрувати свою імперію згідно з раціональними і універсальними принципами. Ці принципи знайшли свій перший правдивий опір у конфлікті з Гетьманатом, який, твердить З. Когут, був „Росії перший досвід з західним типом реґіоналізму і самоуправи“ (С. 299). Але, як показує автор, цей досвід не прийшов без серйозних труднощів. Аж у 1830-х рр., коли відбулася офіційна реєстрація козаків як окремої верстви державних селян, імперська соціальна структура була відповідно віддзеркалена в Україні.

З. Когут твердить, що до легкого асимілювання української шляхти в імперську службу причинився головно генерал-губернатор Малоросії Румянцев. Але він також твердить, що в деяких випадках цей процес був нерівний і навіть дещо поляризував суспільство. Місто, за винятком Києва, було зрусифіковане; натомість село залишалося українським. Минуло багато часу, заки „поважне число провінційних шляхтичів були русифіковані і козаки злилися зі селянами“

(С. 303). Феномен „бути українцем [...] був практичним синонімом селянина" (С. 303).

Особливо цікавою була роль українців у Комісії для складання нового „Уложения" (1767—1769), яка ставила собі за мету боротьбу з автономістськими прагненнями української людности, зокрема козацької старшини й духовенства. За винятком селянства, у цій Комісії були репрезентовані усі соціальні групи населення і брали участь у формуванні її наказів. У додатку З. Когут подає не тільки офіційні накази, що були подані до Комісії, але й ті, яких генерал-губернатор Румянцев не дозволяв уводити в життя.

Усе ж таки в книжці є декілька моментів, які вимагають докладнішого розгляду. Так, роль Києва у цому періоді доволі неясна. Автор пише: „В 1796 р. адміністративна злука Києва з Гетьманатом була перетята й місто стало столицею новоствореної правобережної київської провінції" (С. 288). Але він не подає додаткових свідчень щодо ролі, яку відіграло це стародавнє місто. Далі читаємо, що маґдебурзьке право було знесене на Лівобережній Україні 1831 р., але Київ зберігав свій особливий привілей ще впродовж наступних трьох років. Автор не пояснює детально, а лише стверджує: "З уваги на те, що Правобережна Україна була втілена в імперію другим поділом Польщі, імперська влада була дещо толерантною у справі реґіональних поділів" (С. 288). З. Когут не подає жодних подробиць про цей процес, який мусив відчутно вплинути на суспільно-політичне становище Гетьманату. Найбільшою ілюстрацією відношення цих двох „українських інституцій" є твердження автора, що існували „адміністративні зв'язки між Гетьманатом і Києвом [...]" (С. 159).

Іншою проблемою є захоплення автора Катериною II і її відношенням до провідних мислителів цього часу. З. Когут приписує цариці надто багато розуму, а також альтруїстичного і гуманістичного почувань. Чари Катерини, експансія на Південь України і її шлях у Прибалтику не сприймаються як результат імперського мислення, а радше як продукт її „просвітительського" світогляду. На думку автора, усе, чого Катерина бажала, це „вповні використати людський і економічний потенціал імперії" (С. 101). Її мотивація щодо втілення цих територій в імперію, згідно з твердженням З. Когута, була вкорінена в її бажання принести „поступ, просвітительство й добробут в кожний куток імперії" (С. 208). Змальованому автором портретові цариці бракує реальної симетрії і глибини виміру. Немає сумніву, що Катерина II була дуже комплексною особистістю як у мотивації справ, так і в їх виконанні. Однак З. Когут, виглядає, надто захоплений її образом „освіченої володарки".

Менш ніж через деять років після створення Комісії для складання нового „Уложения" формулювання імперської політики щодо провінцій, себто „городового уложенія" (1775), зліквідувало усі надії на будь-яку автономію України. Із занепадом турецького панування на Чорному морі Запорізьку Січ, як традиційний оборонний форпост України проти Оттоманської імперії, було знищено російськими військами, коли вони поверталися з війни з турками. Знищення цієї останньої фортеці козацької свободи, що стала також символом їхнього духу незалежности й спеціальних прав, було реальним доказом прагнень Катерини II. Намагаючись позбутись постійних козацьких революцій на Січі й будучи розчарованою тими методами, які застосовував генерал-губернатор Румянцев, аби прихилити до себе козаків і шляхту, Катерина II виробила нову аґресивну політику, яку вона почала здійснювати в січні 1782 р. Ця політика цілковито нехтувала тим особливим історичним місцем, яке займали козацька традиція і козацькі звичаї. Цариця реорганізувала козацьке суспільство на свій лад і по суті довела

до кінця період української історії, який ми називаємо Козацько-гетьманською державою.

Авторові треба віддати належне за його прямолінійність в обговоренні дуже часто забутих, маловідомих, а то й енігматичних історичних подій. Його праця вносить чимало нового в еволюційну природу стосунків між московитами й козаками. З. Когут чітко і недвозначно аналізує Переяславську угоду і пізніші неясності, які нашарувалися довкола цього документу. Він розглядає декілька делікатних справ, які дуже часто інші історики обминають, бо вони воліють розглядати козацьку елітарну верству як полонізованих росіян. З. Когут цілком переконливо доводить, що різка відмінність у стосунках козаків з Польщею і Московією не сприяла їхній спеціальній підготовці до переговорів з московитами: „По суті речі, козаки вірили, що вони тільки зміняли польського короля московським царем" (С. 65). Саме це і є ключем до зрозуміння становлення відносин між Гетьманатом і Російською імперією. Процес включення України в імперію, який більшість істориків уважає доволі гладким, насправді був болючим і тривав більш ніж століття; він закінчився, коли Катерина II домоглася цілковитого російського контролю над Україною в останній чверті XVIII ст.

Книжка З. Когута „Російський централізм і українська автономія — імперське втілення гетьманату 1760-х—1830-х років" є якісно новим науковим дослідженням, яке викликає у читача більше запитань, ніж відповідей. Своїм аналізом взаємин між автократичним царським режимом і Гетьманщиною З. Когут успішно заповнив значну прогалину в українській історіографії. Його праця вартісна і потрібна як професійному історикові, так і студентові історії. Важливість і актуальність її полягає у кращому пізнанні європейської історії.

Микола РУДНИЦЬКИЙ

The Ukrainian Heritage in America / Eds. Walter Dushnyck, Nicholo L. Fr. Chirovsky.— New York: Ukrainian Congress Committee of America, 1991.— XII + 690 p.

Бувальщина української національної спільноти XX ст. є знаменна безпрецедентним стилем історичного динамізму явищ, подій і фактів соціально-економічного, етно-культурного й громадсько-політичного аспекту в контексті середньо- й східноєвропейського історизму. Національно-культурне а згодом політично-державне відродження українського народу в добу „Весни народів" та визвольних змагань у час Першої світової війни, відтак державницькі почини перед Другою світовою війною і в період її фатальних умов та далі мирне досягнення Української державности — це пройдений тернистий шлях у всенаціональному поході по золоте руно щастя сучасних і майбутніх поколінь українства.

Але згаданий змаг народу пов'язаний з численними жертвами, морем пролитої крові, всенародним горем, що десятиліттями скривалося у тюрмах і концтаборах, та розсіянням нашого культурного й громадсько-політичного активу по широкому світі — примусовою еміґрацією. Так було з мазепинською політичною еміґрацією, і згодом це повторилося у нашому столітті. У кінці XIX — на початку

до кінця період української історії, який ми називаємо Козацько-гетьманською державою.

Авторові треба віддати належне за його прямолінійність в обговоренні дуже часто забутих, маловідомих, а то й енігматичних історичних подій. Його праця вносить чимало нового в еволюційну природу стосунків між московитами й козаками. З. Когут чітко і недвозначно аналізує Переяславську угоду і пізніші неясності, які нашарувалися довкола цього документу. Він розглядає декілька делікатних справ, які дуже часто інші історики обминають, бо вони воліють розглядати козацьку елітарну верству як полонізованих росіян. З. Когут цілком переконливо доводить, що різка відмінність у стосунках козаків з Польщею і Московією не сприяла їхній спеціальній підготовці до переговорів з московитами: „По суті речі, козаки вірили, що вони тільки зміняли польського короля московським царем" (С. 65). Саме це і є ключем до зрозуміння становлення відносин між Гетьманатом і Російською імперією. Процес включення України в імперію, який більшість істориків уважає доволі гладким, насправді був болючим і тривав більш ніж століття; він закінчився, коли Катерина II домоглася цілковитого російського контролю над Україною в останній чверті XVIII ст.

Книжка З. Когута „Російський централізм і українська автономія — імперське втілення гетьманату 1760-х—1830-х років" є якісно новим науковим дослідженням, яке викликає у читача більше запитань, ніж відповідей. Своїм аналізом взаємин між автократичним царським режимом і Гетьманщиною З. Когут успішно заповнив значну прогалину в українській історіографії. Його праця вартісна і потрібна як професійному історикові, так і студентові історії. Важливість і актуальність її полягає у кращому пізнанні європейської історії.

Микола РУДНИЦЬКИЙ

The Ukrainian Heritage in America / Eds. Walter Dushnyck, Nicholo L. Fr. Chirovsky.— New York: Ukrainian Congress Committee of America, 1991.— XII + 690 p.

Бувальщина української національної спільноти XX ст. є знаменна безпрецедентним стилем історичного динамізму явищ, подій і фактів соціально-економічного, етно-культурного й громадсько-політичного аспекту в контексті середньо- й східноєвропейського історизму. Національно-культурне а згодом політично-державне відродження українського народу в добу „Весни народів" та визвольних змагань у час Першої світової війни, відтак державницькі почини перед Другою світовою війною і в період її фатальних умов та далі мирне досягнення Української державности — це пройдений тернистий шлях у всенаціональному поході по золоте руно щастя сучасних і майбутніх поколінь українства.

Але згаданий змаг народу пов'язаний з численними жертвами, морем пролитої крові, всенародним горем, що десятиліттями скривалося у тюрмах і концтаборах, та розсіянням нашого культурного й громадсько-політичного активу по широкому світі — примусовою еміґрацією. Так було з мазепинською політичною еміґрацією, і згодом це повторилося у нашому столітті. У кінці XIX — на початку

XX ст. внаслідок жалюгідного соціально-економічного стану українського села, в нестерпних умовах життя під окупаційною владою, яка не дбала про населення окупованої території, виникла заробіткова еміґрація. Українці їхали головно до Канади й Америки шукати кращої долі. Важко працюючи на фермах чи в індустрії, вони поступово міцніше ставали на ноги, дороблялися, їхні діти здобували вищу освіту та входили у громадсько-культурне, економічне й навіть політичне життя на нових місцях поселень як повноправні громадяни. Наші поселенці організовували свої товариства й установи, втягалися у громадсько-культурну працю як національно свідомі патріоти та посилали фінансову допомогу для „старого Краю" на будову церков, читалень „Просвіти", „Рідній школі" тощо. Так перша українська заробіткова еміґрація стала коренем канадської й американської України.

Після невдачі наших визвольних змагань згадана заробіткова еміґрація поповнилася невеликою кількістю нових поселенців в основному з рядів української інтеліґенції. Та фатальний для українського народу вислід Другої світової війни спричинив масову, тепер уже примусову, політичну еміґрацію з історично-драматичною назвою діаспора. У процесі переходу на нові місця поселень основна частина українських еміґрантів знайшла притулок на північноамериканському континенті, особливо на гостинній землі Вашинґтона. Тут зосередилися головні сили інтелектуально-професійного, культурного й наукового світу, які зараз-таки, з перших кроків улаштування на новому місці й у нових обставинах, почали чи продовжували творити неперехідні цінності у сфері нашого національно-громадського, культурного, економічного й згодом політичного життя, здійснюючи в умовах американської свободи те, що неможливе було у поневоленій Україні. Бо метою їхнього життя було не лише зберегти себе й своїх рідних фізично, але й продовжувати далі свою діяльність на благо народу та його національно-історичної правди в умовах вільного Заходу. Приблизно за сто років українського поселення і майже півстоліття існування нашої діаспори на американському континенті проведено велику працю всеукраїнського значення і здвигнено національно-духовну будівлю американської України з її духовною скарбницею американсько-української спадщини, якою може гордитися увесь наш народ, в Україні й діаспорі сущий.

Рецензована тут книга якраз висвітлює досягнення в окремих ділянках життя української діаспори як широкоперспективну панораму творчих еміґраційних зусиль — мозаїки американсько-української спадщини кількох поколінь українських поселенців. Досить довгий процес опрацювання й завершення видання тієї об'ємної книги має свою історію. Почав редаґувати її публіцист Володимир Душник, а після його смерти закінчував економіст-історик Микола Чировський, вкладаючи у неї багато старань і сил. Книга складається з десяти основних розділів, кожний з яких має ще окремі тематичні підрозділи. Після вступного слова, змісту й списку ілюстрацій іде перший розділ, що є, власне, вступом до книги і складається з трьох статей: перша — вступні зауваги до теми про українську спадщину в Америці; друга — бачення української спадщини з широкоперспективних позицій — від філософсько-теоретичних міркувань до культурних і громадсько-політичних надбань; третя — про діяльність Українського Конґресового Комітету Америки.

Другий розділ присвячений церковним справам: мова йде про Українську Греко-Католицьку Церкву, Українську Православну Церкву й Українську Євангельську Церкву в Америці. Є окрема стаття про роль Греко-Католицької Церкви у житті українських еміґрантів в Америці від кінця минулого століття до часу

Першої світової війни. Наука вимагає рішучого дотримання принципів історичної правди, але в історії наших церков і їхніх взаємовідносин трапляються іноді моменти, розповідь про які належить радше до науково-дослідних публікацій, а не до видань публіцистично-інформативного характеру.

Третій розділ містить статті про братські спілки та союзи: Український Народний Союз, Союз „Провидіння“, Український Братський Союз та Українську Національно-Допомогову Організацію.

Особливої уваги заслуговує четвертий розділ — не лише тому, що він, порівнюючи з іншими, найобширніший, але й тому, що тут заторкнений широкий спектр тематики культурно-виховного змісту. У час, коли в Україні окупанти тероризували і винищували нашу наукову інтеліґенцію, культуру, фальшували наше історичне минуле у кривому дзеркалі марксизму-ленінізму та московсько-більшовицького імперіалізму й шовінізму, на американському континенті, де після Другої світової війни сконцентрувалися головні сили нашої діаспори з міцним науково-інтелектуальним потенціалом, продовжувалась саме та праця, яка була неможлива у поневоленій Батьківщині. Якраз четвертий розділ присвячений цій темі.

Автор статті про Наукове товариство імені Шевченка подав досить матеріалу про діяльність Товариства, але більше зосередився на подальших етапах його діяльности. Варто було дещо повніше описати початковий етап НТШ в Америці та перші видання „Просідінґс“, які свідчать про тодішні наукові виклади, що відбувалися на спільних засіданнях істориків з філологами, та про теми згаданих викладів. У короткій статті про Українську вільну академію наук автор, правдоподібно, керувався більше власною пам'яттю, ніж джерелами, наявними в Академії. І це ще раз засвідчує, що людська пам'ять недосконала: до цього розділу необхідно включити статтю про Українське історичне товариство, яку вміщено в іншому розділі з технічних причин. Тут вміщено дані про Українську культурну асоціацію, опрацьовано питання україніки в американському науковому світі, заторкнено літературну тематику, а далі — статті про театр, артистів, музично-хорову і вокальну діяльність, архітектуру, архівні матеріали, Український культурний центр у Стемфорді, пресу, танок, шкільництво й Фундацію Українського вільного університету. Особливої уваги заслуговує стаття про україніку в американському науковому й високошкільному світі, де автор вказує на непоінформованість і навіть на вияви дискримінації щодо української проблематики. Тут доречно буде виправити помилку, яка трапилася у статті про український музичний світ: на с. 257 замість прізвища піаніста Любомир Гординський повинно бути Любомир Горницький.

П'ятий розділ під заголовком „Історичні перспективи“ містить статті про змагання за етно-культурну ідентичність української еміґрації в Америці, про прикарпатських українців. Подано також статистичну інформацію про наших земляків на американській землі. Є тут дві цікаві статті на теми: США й наші визвольні змагання; США і їх відношення до Української державности. Заслуговує на увагу стаття про українсько-американську допомогу Українській державі та її населенню у 1914—1923 рр., стаття про українські локальні назви в Америці. З усіх згаданих тем, порушених у п'ятому розділі, особливе місце займає проблема збереження етно-культурної ідентичности української діаспори як живої й активної у культурному, громадсько-політичному та економічному житті вітки всеукраїнського національного колективу у нерозривному контексті життя європейської й заокеанської України.

Шостий розділ книги присвячений громадсько-політичним справам: розвиткові українського організованого життя в Америці до Другої світової війни, далі — українському гетьманському рухові на американських теренах у час між Першою й Другою світовими війнами. Автор не міг, на жаль, нічого конкретного написати про діяльність згаданого Руху після Другої світової війни, бо тепер він майже не існує, за винятком видання місячника „Батьківщина" та деяких нечисленних і спорадичних проявів радше платонічного буття. Цей факт доволі прикрий, тому що це був надійний рух зі здоровими концепціями В. Липинського.

Далі у книзі йдуть статті про організації українського національно-визвольного руху: Організацію Державного Відродження України, Організацію Оборони Чотирьох Свобод України, Спілку Визволення України, Злучений Українсько-Американський Допомоговий Комітет, Комітет Українсько-Американських ветеранів, Організацію Оборони Лемківщини в Америці та остання стаття про українців в американському політичному світі.

Сьомий розділ висвітлює проблеми українського жіноцтва. Тут є загальна стаття про діяльність українсько-американських жінок взагалі, далі — про український жіночий рух в Америці, про жіночу Організацію Оборони Чотирьох Свобод України та про Український Золотий Хрест.

У восьмому розділі йде мова про організації української молоді: Пласт, СУМ, Українську православну лігу в США; є стаття про українських студентів у США та їхній вклад у боротьбу за Українську самостійну державу, також про діяльність українців у спортивному житті та про їх атлетичну організацію „Чорноморська Січ". Це важливий розділ, на тематиці якого варто було зосередити більше уваги. Автори окремих статей взагалі потрактували свої теми майже напів-енциклопедично. При висвітленні історії Пласту в Америці аж напрошувалося ширше змалювати блискучий розвиток пластових організацій у Західній Карпатській Україні — своєрідний ідеологічно-організаційний Background фон для відновленого Пласту в Америці. Сюди треба було включити ще деякі важливіші світлини — подібно до статті про СУМ. Досить багато світлин є у статті про спорт, що значно оживлює цю тему і зацікавлює читача.

Дев'ятий розділ присвячений питанням професійних організацій. Тут є стаття про Українське історичне товариство, яка тематично належить до четвертого розділу — про виховно-культурні й наукові досягнення американського українства. Вона була написана з нагоди відзначення чвертьстолітнього ювілею існування й діяльности УІТ, яке разом зі своїм журналом „Український історик" стало в оборону нівеченої й фальшованої історичної правди про Україну в нелюдських умовах московсько-більшовицької дійсности. Отже, УІТ належалося заслужене місце на сторінках рецензованої нами цінної книги. Тут доречно відзначити добру волю уже згадуваного редактора, який в останній стадії редаґування прийняв статтю до друку. У цьому ж розділі маємо статтю про Українсько-Американську асоціацію університетських професорів, про українських лікарів на американській землі, Українське товариство інженерів в Америці та Українське товариство бібліотекарів.

І нарешті десятий розділ, присвячений економічній проблематиці: роль кооперативних установ для української спільноти, фермерська діяльність українців в Америці, життя українських новоприбулих поселенців в індустріальних центрах Америки, українська пшениця в американській агрокультурі. Закінчується книга індексом імен.

Рецензоване видання подає на загал фактологічний матеріал приблизно до 1980 р. чи дещо далі. Правда, тут не унаочнені події й факти останніх років. І

це, зрозуміло, не є виною ні авторів, ані останнього редактора. Так склалися обставини після смерти першого редактора. Попри усе це книга є цінним набутком української діаспори в Америці. У ній зафіксовані найважливіші досягнення нашої спільноти на широкому полі духовних і матеріальних вартостей, особливо показана титанічна праця наших співвітчизників на американській землі за втримання на поверхні еміґраційного життя та збереження національного обличчя й вірности українській державницькій ідеї. Кращі сини й дочки українського народу тут не раз без надії сподівалися на кращу долю Батьківщини й ставали послами рідного краю, не боячись неслави і погроз. Рецензована книга займе гідне місце серед джерельних матеріалів, на які опиратиметься майбутній історик у своїх студіях над бувальщиною української діаспори. Висловлюю вдячність Українському Конгресовому Комітетові Америки за допомогу у виданні цієї книги.

Олександр ДОМБРОВСЬКИЙ

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie / Opracowanie zbiorowe pod red. Teresy Zielińskiej.— Warszawa, 1992.— 312 s.

В сучасній українській науці доволі часто складається так, що читач дізнається про книжки, які виходять за кордоном і стосуються українських земель, з великим запізненням. І відбувається це передовсім через неналагодженість в Україні реґулярного книгообміну. Причини такого явища різні, але не тільки фінансові. Особливо прикро науковцям усвідомлювати нерозв'язаність цього питання, якщо заходить мова про науково-довідкову літературу — безпосередній ключ до пізнання джерел, які так необхідні для висвітлення історичної проблематики України, її людей, інституцій і т. д. Таких видань не можна оминати, не інформуючи про них, тим більше, часто складається саме так, що про них не знає навіть зацікавлений читач. Подібних прикладів доволі багато. Маємо на увазі передусім польські, турецькі і російські видання цього типу, історично тісно пов'язані з Україною, що завжди повинно привертати нашу особливу увагу. До таких видань належить і науково-довідковий посібник (путівник) одного з найбільших архівів Польщі — Головного архіву давніх актів у Варшаві, у сховищах якого зібрана також документальна і актова спадщина, що відноситься до українських земель.

Структура рецензованої книжки характерна для цього типу праць і складається з чотирьох частин: короткого вступу; списків найважливіших скорочень — загальних слів і літератури предмету; самого опису документальних фондів, що систематизується у чотирьох розділах, та додатків — списку архівних фондів і колекцій, іменного і географічного покажчиків. До книжки доданий зміст польською, англійською, німецькою і російською мовами.

В огляді-рецензії коротко зупинимося лише на найважливішій частині книжки — описі фондів і їх основному змісті. Причому у розкритті змісту документів і актів увагу буде звернуто переважно на ті фонди і збірки, які торкаються українських земель або справ України.

це, зрозуміло, не є виною ні авторів, ані останнього редактора. Так склалися обставини після смерти першого редактора. Попри усе це книга є цінним набутком української діаспори в Америці. У ній зафіксовані найважливіші досягнення нашої спільноти на широкому полі духовних і матеріальних вартостей, особливо показана титанічна праця наших співвітчизників на американській землі за втримання на поверхні еміґраційного життя та збереження національного обличчя й вірности українській державницькій ідеї. Кращі сини й дочки українського народу тут не раз без надії сподівалися на кращу долю Батьківщини й ставали послами рідного краю, не боячись неслави і погроз. Рецензована книга займе гідне місце серед джерельних матеріалів, на які опиратиметься майбутній історик у своїх студіях над бувальщиною української діаспори. Висловлюю вдячність Українському Конгресовому Комітетові Америки за допомогу у виданні цієї книги.

Олександр ДОМБРОВСЬКИЙ

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie / Opracowanie zbiorowe pod red. Teresy Zielińskiej.— Warszawa, 1992.— 312 s.

В сучасній українській науці доволі часто складається так, що читач дізнається про книжки, які виходять за кордоном і стосуються українських земель, з великим запізненням. І відбувається це передовсім через неналагодженість в Україні реґулярного книгообміну. Причини такого явища різні, але не тільки фінансові. Особливо прикро науковцям усвідомлювати нерозв'язаність цього питання, якщо заходить мова про науково-довідкову літературу — безпосередній ключ до пізнання джерел, які так необхідні для висвітлення історичної проблематики України, її людей, інституцій і т. д. Таких видань не можна оминати, не інформуючи про них, тим більше, часто складається саме так, що про них не знає навіть зацікавлений читач. Подібних прикладів доволі багато. Маємо на увазі передусім польські, турецькі і російські видання цього типу, історично тісно пов'язані з Україною, що завжди повинно привертати нашу особливу увагу. До таких видань належить і науково-довідковий посібник (путівник) одного з найбільших архівів Польщі — Головного архіву давніх актів у Варшаві, у сховищах якого зібрана також документальна і актова спадщина, що відноситься до українських земель.

Структура рецензованої книжки характерна для цього типу праць і складається з чотирьох частин: короткого вступу; списків найважливіших скорочень — загальних слів і літератури предмету; самого опису документальних фондів, що систематизується у чотирьох розділах, та додатків — списку архівних фондів і колекцій, іменного і географічного покажчиків. До книжки доданий зміст польською, англійською, німецькою і російською мовами.

В огляді-рецензії коротко зупинимося лише на найважливішій частині книжки — описі фондів і їх основному змісті. Причому у розкритті змісту документів і актів увагу буде звернуто переважно на ті фонди і збірки, які торкаються українських земель або справ України.

Характер опису фондів і збірок у книжці не відрізняється від кращих світових зразків цього типу науково-довідкових праць. Основні його принципи задекларовані у раніше виданому двотомному довіднику для цього архіву (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach. T. I. Archiwa dawnej Rzeczypospolitej / Red. J. Karwasińska; T. II. Archiwa władz, urzędów i instytucji z lat 1795—1918 / Red. Fr. Ramotowska.— Warszawa, 1975. Далі — AGAD w Warszawie. Przewodnik), який становить дуже поважну позицію в історії спеціальної літератури у польському архівознавстві у післявоєнний період. У рецензованому виданні вони, однак, дещо скорочені, уточнені і доповнені.

Частина книжки, що розкриває зміст фондів і збірок, ділиться на чотири розділи, у яких вони згруповані за хронологічно-тематичним принципом. Кожна описова стаття (опис конкретного фонду) дає відповідь на сім основних питань, які становлять, власне, цю статтю: 1) назва фонду; 2) роки, за які збереглися документи і акти у фонді; 3) кількість справ і кількість погонних метрів площі, яку займає фонд; 4) перелік мов, якими написані документи і акти; 5) виклад короткого змісту; 6) наявність архівних описів та інвентарів до фонду — до усього фонду і його частин; 7) література, в якій описані документи і акти фонду, колекції, збірки або про них згадується.

У довіднику описано (або згадано) 524 інституції, документальні фонди (разом з підрозділами, що творять власні зібрання), колекції, збірки яких зберігаються в архіві.

Розділ I. Акти органів влади, державних і громадських інституцій до 1795 року

Збірка пергаментних документів (1159—1939) охоплює документи, пов'язані з майновими справами різних верств населення (застави, надання, угоди, викупи земель і т. д.), міст, заснування сіл і війтівств, відкриття цехів, діяльність Греко-Католицької і Православної Церков, Вірменської Церкви у Львові, єврейських громад (Літ.: AGAD w Warszawie. Przewodnik.— T. I.— S. 23—25, 29—40, 49—50, 199—242; 269—289, 291, 323—325—326);

Збірка паперових документів (1395—1931) містить королівські і гетьманські універсали щодо посполитих рушень, козацьких повстань і козаччини взагалі; універсали Барської конференції, чимала кореспонденція різних визначних особистостей (Літ.: *Ciara S.* Zbiór dokumentów papierowych w AGAD // Archeion.— 1982.— T. LXXIII.— S. 81—99).

Варшавський коронний архів (кінець XVI — третя чверть XVIII ст.). Цінною для української історіографії є його дипломатично-політична частина складу. Відповідно до контактів із різними країнами, документальний склад поділяється на відділи, з яких на окрему увагу заслуговує Козацький відділ (1610—1714, 110 док.), частково Молдавський і Волоський (1554—1707, 106 док.), Татарський (1517—1765, 767 док.), Турецький відділи (1455—1792, 1439 док.). Важлива кореспонденція між Польщею і Росією та іншими країнами, а також Польщі і Ватикану щодо України (Літ.: *Wójcik Z.* Uwagi archiwisty o Archiwum Koronnym Warszawskim // Archeion.— 1954.— T. XXII.— S. 88—102).

Коронна Метрика (1354, 1414—1795). Документи та акти цього фонду творять різноманітні книги, які виникли в результаті діяльности польської королівської канцелярії. Основними з них були книги записів (Libri inscriptionum), тобто книги, в які канцелярія вносила копії усієї вихідної документації, а також ті, які отримувала, і книги декретів (Libri inscriptionum). До них вписувалися здебільшого вироки королівського суду. Згодом із книг вписів виділяються посольські книги (Libri legationum), далі книги сігіллати (Sigillata), канцелярські книги, книги асес-

сорського, сеймового та інших судів, книги референдарського суду, нарешті, книги люстрацій і ревізій королівських маєтків.

В усіх цих серіях книг містяться величезні й найдавніші за хронологією документальні пам'ятки (приміром, записи грамот галицько-волинських князів XIII ст.), які відносяться до різних українських територій. На особливу увагу під цим оглядом заслуговує перша серія книг. Вона засвідчує записи різного роду королівських дарчих, і надань або їх підтверджень, також підтверджень транзакцій, що проводилися між зем'янами — шляхтою та остання — люстрацій та ревізії королівських маєтностей, які припадали на 1564—1565, 1569—1570, 1615—1620, 1628—1632 і 1659—1665 рр. Деякі маєтності люстровано у 1602, 1606, 1624 і 1636 рр. На території цілої Речі Посполитої люстрації проведено також у 1764—1765 та 1789 рр.

Приєднання до Польщі „руських земель" у 1569 р. і припинення адміністративного зв'язку з Великим князівством Литовським спричинило появу нового типу книг так званої Руської і Волинської Метрик. До неї увійшли матеріали, які майже виключно відносяться до українських і білоруських земель. Наприкінці XVIII ст. ця частина книг Метрики вивезена з Варшави у Москву, де тепер знаходиться у Центральному державному архіві давніх актів (Літ.: Inwentarz Metryki Koronnej. Księgi wpisów i decretów polskiej kancelarii Królewskiej z lat 1447—1795 / Oprac. I. Sułkowska-Kurasiowa.— Warszawa, 1975; AGAD w Warszawie. Przewodnik.— T. I.— S. 97—108, там бібліографія).

Литовська Метрика — транскрипції (1440—1582, 1775—1792). Книги, що містять документацію монаршої канцелярії Великого князівства Литовського. Ведено їх, подібно до книг Коронної Метрики (хоч не завжди послідовно), до середини XVII ст.; писані „руською" мовою. Це, однак, не тогочасні вписи, а копії із 63 оригінальних книг. Вони у новому варіанті творять 30 книг. Вказані оригінали (як і цілий фонд) вивезені у 1794 р. з Варшави до Петербурга, а згодом до Москви. Містять документи різного змісту, що відносяться до Волині, Полісся, Правобережної України, Поділля. Окремі матеріали (їх порівняно мало) пов'язані з територією Руського і Белзького воєводств (Літ.: AGAD w Warszawie. Przewodnik.— T. I.— S. 87—91; *Kennedy Grimsted P.* „The Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw.— Cambrige, 1984).

Сумарій Литовської Метрики (1386—1751, 1747—1751). Становить 15 конволютів реґестів документів, створених на основі ориґінальних записів у книгах Литовської Метрики. Виготовлений між 1747 і 1751 рр. Незважаючи на значні пропуски (до нього не внесено документів із близько 130 книг), є прямим покажчиком фонду (Літ.: AGAD w Warszawie. Przewodnik.— T. I.— S. 89—91).

Архів Коронного Скарбу (1388—1820). Охоплює відомості про різноманітні королівські маєтності, в тому числі на території України, державні фінанси на різних етапах історії Польщі. Серед багатьох типів і видів цієї документації чимало податкових реєстрів за різні роки, ревізії та інвентарі королівщин з 1549—1800 рр. (211 справ). Звертають на себе увагу відомості про козацькі посольства і грошові витрати під час перебування у Варшаві, зокрема, 1658—1659 рр.

Підляські земські та гродські акти (1474—1794). Збірка різних книг, пов'язаних із судочинством на землях Підляшшя. Чимало документів відноситься до давніх українських і білоруських етнографічних земель, зокрема на середньому Побужжі з центрами у Більську, Бранську, Дорогичині, Мельнику та інших (AGAD w Warszawie. Przewodnik.— T. I.— S. 185—187).

Колекція Ігнація Капіци Мілевського (XV ст.— 1804). Окремі документи та акти з Підляшшя (Літ.: AGAD w Warszawie. Przewodnik.— T. I.— S. 188—189). У розділі також подано опис таких фондів і колекцій, як: *Камеральний архів, Акти Мальборзької економії, Архів так званої Литовської Метрики, Архів Польського королівства, Колекція Попелів, Архів Чотирирічного сейму, Кореспонденція Станіслава Авґуста, Архів Ґіґіотті, Папери резидента Х. В. Віцкеді, Мілітарія із Яблонни, Земські та гродські акти, Мазовецькі земські та гродські акти, Великопольські земські та гродські акти; Акти Банкової комісії, Акти міста Варшави, Міські книги, Сільські книги, Нунціатура апостольської столиці; Архів Вармінського єпископства та капітули, Різні старопольські архівні матеріали, Колекція толок печаток.*

Розділ II. Акти органів влади, урядів і громадських інституцій за 1796—1918 роки

На основі аналізу змісту та історії фондоутворювачів документів та актів матеріали розділу діляться за походженням на місцеві, російські, німецькі та австрійські. В межах кожної із груп можна згрупувати фонди за тематичною ознакою.

Центральні власті віровизнань Польського королівства (XV—XVIII ст., 1796—1888). Збірка залишків актів Генерального секретаріату і Відділу віровизнань урядової комісії внутрішніх і релігійних справ, а також управління з інших віровизнань у Польському королівстві. На увагу заслуговують матеріали про діяльність Греко-Католицької Церкви (вона поряд із Римо-Католицькою найбільш чисельно репрезентована в документах), монастирів, про біле і чорне духовенство, Православну Церкву з її клиром, зокрема щодо її впровадження на Побужжі у XIX ст. В основному переважають документи, що торкаються життя конкретних парафій, їх заснування та фундацій і майнових справ. Багатоманітно представлено процес ліквідації греко-католицької і римо-католицьких храмів, монастирів і переходу їх під тиском царату до рук православних (Літ.: *Olszamowska-Skowrońska Z.* Zarząd Wyznaniowy / Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych. T. II. Archiwa porozbiorowe i najnowsze / Red. K. Konarski.— Warszawa, 1956.— S. 189—195).

Національна організація Січневого повстання (1861—1864 і б. д.). Серед документів і актів заслуговують уваги маніфести та обіжники, наприклад, „Золота грамота до сільського населення", яка закликала українських селян до повстання, оголошуючи для них права на земельну власність. „Грамота" є версією документа, виданого „національним урядом". Її автором є Мар'ян Соколовський — комісар уряду для України і Білорусі. Пізнавальною є група документів (переважно друкованих) — відозви, оголошення, обіжники і листи різних комісарів повстання з Галичини (найбільше з Ряшівської округи) з 1863—1864 рр. Зберігаються звернення, листівки, повстанська преса, патріотичні вірші та пісні, звіти (Літ.: *Ramotowska Fr.* Rząd Narodowy Polski w latach 1863—1864.— Warszawa; Lódz, 1978; ejusd. Zródła archiwne do dziejów Powstania Styczniowego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie // Archeion.— 1963.— T. XXXVIII.— S. 106—113).

Збірка різних матеріалів, які стосуються Січневого повстання (1827—1927). Містить фраґменти газет, листи та інші матеріали Товариства польських ветеранів повстання 1863 р. у Львові.

Цілий ряд фондів, які зберігаються в архіві, створювалися за австрійського і австро-угорського панування. На увагу заслуговують, зокрема, ті, які відклалися у результаті діяльности міністерств. До них належить: *Міністерство віровизнань*

і освіти (1848—1938) — містить матеріали про освіту різних рівнів Галичини; *Міністерство юстиції* (1848—1920) — фонд охоплює в основному акти про порушення громадського спокою з політичних мотивів у Галичині, заборону організацій, виборчі справи, страйки, справи національностей, особливо українсько-польські відносини, шпигунство, колаборацію з Росією під час Першої світової війни серед москвофільськи зорієнтованих українців; *Міністерство внутрішніх справ* (1848—1918) — це переважно персональні справи урядовців, документи з питань виборів до парламенту, національні відносини у Галичині, страйки, цензура, перебіг виборчих кампаній, еміґрація, товариства, торгівля і т. д.; *Міністерство торгівлі і промисловости* (1888—1918) — зосереджені переважно матеріали „Галицького" відділу міністерства, які стосуються акційних спілок, промислового судочинства, ремісничих цехів, становища найманих робітників, безробіття, також страйків; *Міністерство землеробства* (1888—1918) — справи землеробства, лісництва, рибальства, питання агрономічних наук, меліорація ґрунтів, годівля худоби, окремо плекання коней — приватні і державні стада і т. д.; *Міністерство залізниці* — будівництво в Галичині; *Міністерство громадської праці (Ministerium für Öffentliche Arbeiten)* (1897—1918) — будівництво житлових будинків у 21 місті Галичини, будівництво шкіл, вищих навчальних закладів, церков і т. д.

Заслуговують уваги спеціалістів також такі документальні фонди, як: *Австрійські воєнні суди в округах корпусів Кракова, Перемишля і Львова* (1849—1918) — справи, пов'язані з порушенням дисципліни серед військових; *Австрійські воєнні суди X корпусу в Перемишлі* (1850—1915) — матеріали розкривають прояви шпигунства в армії, колаборантизм, русофільську пропаґанду; *Австрійські воєнні суди XI корпусу у Львові* (1880—1919) — справи, які торкаються непокори австро-угорським властям, контактів з Росією, зокрема зв'язків з російськими властями під час захоплення російською армією Львівщини (Літ.: AGAD w Warszawie. Przewodnik.— T. II); *Цісарсько-королівська комендатура XI корпусу міста Львова* (1774—1918) — справи життя і перебування різних родів військ у Львові (Літ.: *Rappaport H.* Akta c.-k. Komendy XI Korpusu we Lwowie // Archeion.— 1979.— T. LXVIII.— S. 131—148); *Цісарсько-королівська комендатура міста Львова* (1914—1918). Збережені документи та акти стосуються в основному розвідки та контррозвідки, персональних справ людей, і не лише військовозаанґажованих, карного судочинства, апровізацій військ і військових установ, цензури, полонених і транспорту (Літ.: *Stojanowski J.* Archiwum Akt Nowych w Warszawie // Straty...— T. II.— S. 235—259); *Квартирмейстерські підрозділи австрійської армії* (1914—1918). Фонд охоплює матеріали, пов'язані з перебуванням і розташуванням австро-угорської армії під час Першої світової війни і австрійсько-російського фронту. Повідомлення про битви у Карпатах, перебування військ у Задвір'ї, Красному, Бродах, Кристинополі, Обертині (Літ.: *Łowczowski G.* Organizacja etapów wojska austriacko-węgierskiego i administracja terenami okupowanymi na froncie wschodnim podczas wojny 1914—1918 // Bellona.— 1933.— T. XLII.— S. 108—144; *Toruń S.* Zagadnienia kwatermistrzowskie wojska austro-węgierskiego z lat 1914—1918 // *Ibid.*— 1937.— T. XLIX.— S. 878—933).

Звертаємо увагу й на два наступні документальні фонди розділу. Перший з них — *Холмсько-варшавська духовна консисторія* (1847—1915, 1934). Фонд містить численні справи про поширення російського православ'я на західноукраїнських етнографічних територіях у Польщі (Польському королівстві з 1834 р., Підляшші та інших землях — 1875 р.). Серед матеріалів найбільше актів, що пов'язані з фундаціями церков і духовенства, акти про церковне шкільництво, церковне судочинство, чимало виписів з метричних книг. Зберігся список пи-

томців факультету православної теології Варшавського університету за 1934 р. (Літ.: *Olszanowska-Skowrońska Z.* Konsystorz Prawosławny Warszawski // Straty...— T. II.— S. 198—200).

Другий — *Метричні книги та інші акти парафіяльних урядів і релігійних громад з так званих Забужанських земель* (1741—1947). Фонд потрапив на збереження унаслідок акції репатріації документів з СРСР у 1945—1948 рр.: безпосередньо пересланий в архів у 70—80-х рр. з Міністерства цивільних справ у Варшаві та Державного архіву в Перемишлі. До складу фонду входять метричні книги і акти із римо-католицьких церков, книги євангелистських і єврейських громад, а також метричні книги Греко-Католицької Церкви, упорядковані за дієцезіями. Із Львівської землі збереглися книги 43 парафій; Станиславівської — 11 парафій; Перемишльської — 235 парафій. Книги писані українською і латинською мовами; крайні дати фонду — кінець XVIII ст.— 1944 р.

Метричні книги Православної Церкви відносяться до земель давньої Волинської губернії і збереглись лише з 12 сіл — Блудова, Буциня, Головна, Карасина, Корчева, Кульчина, Мишина, Осівців, Овадна, Озденіжа, Павловичів, Річиці. Їх хронологія — 1823—1889 рр.

Другий розділ довідника містить описи 160 фондів, збірок і колекцій (С. 65—166).

Розділ III. Акти родин і приватних осіб та їх володінь

Розділ репрезентований великою кількістю документальних і актових фондів. До нього входять: *Архів Потоцьких із Радзина, Публічний архів Потоцьких, Архів маєтку Рось, Архіви Браницьких, Віляновський економічний архів, Архів Любомирських, Архів Островських, Варшавський архів Радзивіллів, Архів Радзивіллів із Неборова, Колекція Пшездзецьких з Варшави, у тому числі рукописів із Бібліотеки Пшездзецьких і т. д.*

Особливістю цих фондів є те, що вони містять інформацію також про різні справи інших родин і окремих осіб, їх маєтності, діяльність, деколи творячи окремі структурні підрозділи всередині фондів.

Давні українські території починаючи з XVI ст. чи не найбагатше представлені у фондах Потоцьких (територія Підляшшя і Полісся, надання пільг Собеськими для Жовкви, подільські акти теплицько-сітковської ординації Авґусти Потоцької, акти, які торкаються міст Бродів, Снятина, Поморян, численних сіл Волині, колекція карт і планів починаючи з 1782 р., зокрема плани маєтностей Теплика, Бубнова, Сітківців, Унина з прилеглими землями Межиріччя; плани р. Росі, м. Поморян), фондах родини Любомирських (акти з земель Підляшшя, Посяння), родини Островських (акти про маєтність Болестрашичі, м. Томашів); родини Понятовських (землі на Поділлі — Язловець, Заліщики, Грималів і т. д.). Великий масив українських територій репрезентує Архів Радзивіллів. Особливо це торкається різних свідчень про землі Підляшшя і Волині. Цінною є у фонді добірка рукописних газет, так званих летючих листків, що створювалися за дорученням Радзивіллів, у тому числі у Львові та Кам'янці-Подільському. До складу фонду Радзивіллів увійшов родинний архів Страшинських — власників маєтностей частини Сквирського повіту.

Значну пізнавальну вартість третього розділу творять збірки різних меценатів і збирачів старовини. Передусім йдеться про збірку писемних пам'яток О. Чоловського, яка у значній мірі доповнює його зібрання у Львові. Нараховує 692 справи і 118 перґаментних документів. Це переважно рештки різних публічних інституцій міст Галичини починаючи з XVI ст. і пізніше. Найдавніший перґаментний документ датований XIV ст., відомі також фальсифікати XVIII ст. У складі зібрання рештки архіву Мнішків з села Муровані Ляшки; Стадницьких

і Оссолінських, Жевуських з Підгірців і т. д. (Літ.: *Zielińska T.* Zbiór archiwalny Aleksandra Czołowskiego w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych // Archeion.— 1991.— T. LXXXIX.— S. 105—128).

До цього ряду зібрань потрібно віднести також фрагменти збірки Бібліотеки Баворовських у Львові (прийняті з Народної бібліотеки у Варшаві 1952 р.). У збірці рештки різних міських архівів — судові книги, привілеї, копіярії, хроніка. Зберігаються також матеріали XV—XVIII ст. з міст Тернополя, Щурович, окремі галицькі матеріали 1848 р. (Літ.: *Smoleńska B., Zielińska T.* Archiwalia // Archeion.— 1963.— T. XXXIX.— S. 104—105).

У третій розділ довідника увійшло 176 описів фондів і їх структурних частин, збірок, колекцій архіву.

Розділ IV. Картографічна збірка

Четвертий розділ найменший за кількістю описаних фондів. Власне, йдеться про одну збірку, яка нараховує близько 36 тисяч аркушів карт і планів. Збірка виникла в результаті надходжень з різних установ та від осіб, а передусім з давнього Головного архіву давніх актів та Архіву давніх актів. Для історії України цінними є насамперед ті карти Європи і Старої Польщі, куди входять українські території періоду XVI—XVIII ст. У збірці знаходяться також Атлас О. Яблоновського „Землі руські Речі Посполитої", плани фортець Кам'янця-Подільського, Замостя, комунікаційна мапа Галичини і Буковини (1911 р.).

Ми зробили огляд лише вибіркових фондів, збірок, колекцій, що зберігаються у Головному архіві давніх актів у Варшаві, та, йдучи за довідником, подали дуже незначну інформацію про документи та акти у названих зібраннях. Насправді вона у десятки разів більша. Також ми зупинилися лише на тих фондах і документах, які стосуються України, її території як у минулому, так і на сучасному етапі. Для глибшого вивчення цих питань в огляд-рецензію включена поряд з описовою статтею література предмету, яка допоможе читачеві розширити відомості про документи та акти.

Вихід друком рецензованого довідника — помітне явище в історії Головного архіву давніх актів у Варшаві як архівної інституції і польської науково-довідкової літератури з питань національного архівознавства взагалі.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

І. К. Свєшніков. Битва під Берестечком.— Львів, 1993.— 304 с.

В українській історичній науці є небагато робіт, присвячених лише одній битві. Тому монографія нині покійного археолога І. Свєшнікова, яка є результатом двадцятирічної праці вченого на розкопках поля бою[1], викликає зрозумілий інтерес у дослідників Хмельниччини. Книжка складається зі вступу, чотирьох роз-

[1] Із сучасних істориків можна назвати лише І. Стороженка, який тепер готує книжку про битву під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями. Див.: Стороженко І. С. Воєнне мистецтво Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Автореферат... канд. іст. наук.— Дніпропетровськ, 1994.— 24 с.

і Оссолінських, Жевуських з Підгірців і т. д. (Літ.: *Zielińska T.* Zbiór archiwalny Aleksandra Czołowskiego w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych // Archeion.— 1991.— T. LXXXIX.— S. 105—128).

До цього ряду зібрань потрібно віднести також фрагменти збірки Бібліотеки Баворовських у Львові (прийняті з Народної бібліотеки у Варшаві 1952 р.). У збірці рештки різних міських архівів — судові книги, привілеї, копіярії, хроніка. Зберігаються також матеріали XV—XVIII ст. з міст Тернополя, Щурович, окремі галицькі матеріали 1848 р. (Літ.: *Smoleńska B., Zielińska T.* Archiwalia // Archeion.— 1963.— T. XXXIX.— S. 104—105).

У третій розділ довідника увійшло 176 описів фондів і їх структурних частин, збірок, колекцій архіву.

Розділ IV. Картографічна збірка

Четвертий розділ найменший за кількістю описаних фондів. Власне, йдеться про одну збірку, яка нараховує близько 36 тисяч аркушів карт і планів. Збірка виникла в результаті надходжень з різних установ та від осіб, а передусім з давнього Головного архіву давніх актів та Архіву давніх актів. Для історії України цінними є насамперед ті карти Європи і Старої Польщі, куди входять українські території періоду XVI—XVIII ст. У збірці знаходяться також Атлас О. Яблоновського „Землі руські Речі Посполитої", плани фортець Кам'янця-Подільського, Замостя, комунікаційна мапа Галичини і Буковини (1911 р.).

Ми зробили огляд лише вибіркових фондів, збірок, колекцій, що зберігаються у Головному архіві давніх актів у Варшаві, та, йдучи за довідником, подали дуже незначну інформацію про документи та акти у названих зібраннях. Насправді вона у десятки разів більша. Також ми зупинилися лише на тих фондах і документах, які стосуються України, її території як у минулому, так і на сучасному етапі. Для глибшого вивчення цих питань в огляд-рецензію включена поряд з описовою статтею література предмету, яка допоможе читачеві розширити відомості про документи та акти.

Вихід друком рецензованого довідника — помітне явище в історії Головного архіву давніх актів у Варшаві як архівної інституції і польської науково-довідкової літератури з питань національного архівознавства взагалі.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

І. К. Свєшніков. Битва під Берестечком.— Львів, 1993.— 304 с.

В українській історичній науці є небагато робіт, присвячених лише одній битві. Тому монографія нині покійного археолога І. Свєшнікова, яка є результатом двадцятирічної праці вченого на розкопках поля бою[1], викликає зрозумілий інтерес у дослідників Хмельниччини. Книжка складається зі вступу, чотирьох роз-

[1] Із сучасних істориків можна назвати лише І. Стороженка, який тепер готує книжку про битву під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями. Див.: Стороженко І. С. Воєнне мистецтво Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Автореферат... канд. іст. наук.— Дніпропетровськ, 1994.— 24 с.

ділів, висновків, хронології подій Берестецької битви, іменного покажчика, бібліографії та списку скорочень.

Археологічні розкопки місця Берестецької битви є першими в Україні останніх десятиріч, що поставили археологію на службу вивчення історії пізнього середньовіччя. Головним завданням для автора було ввести зібрані ним матеріали з відповідною їх інтерпретацією у науковий обіг.

У перших двох розділах, що становлять історичну частину монографії, І. Свєшніков подав огляд опублікованих і письмових джерел, головним чином із львівських рукописних збірок, та характеристику історіографії від сучасників битви до наших днів. Дослідник детально аналізує кожен аркуш, діаріуш, хроніку і т. п.

У методологічному аспекті автор вдався до пояснення подій Визвольної війни з класових позицій сумнозвісної антинаукової схеми, розробленої у радянські роки, про прагнення Б. Хмельницького возз'єднатися з Росією. Причому цю інтерпретацію не можна вважати вимушеною, як, наприклад, у І. Крип'якевича, бо І. Свєшніков готував свій машинопис у той період (книжка була здана до набору у листопаді 1991 р.), коли в українській історичній науці почався новий якісний етап. З кінця 1980-х рр. започаткувалося відродження інтерпретації епохи XVII ст. представниками української історіографії початку XX ст.— М. Грушевським, В. Липинським, С. Томашівським та іншими.

Ці класові обмеження не дали можливости дослідникові подивитися на Хмельниччину як на національну справу: у тогочасних листах, згідно з автором, можна знайти „[...] багато даних, що характеризують Визвольну війну і Берестецьку битву як прояв перш за все класової боротьби" (С. 12). Така позиція, нерідко підкреслена термінологією, як, наприклад, „український трудовий народ", призводить до багатьох курйозів в інтерпретації епохи середини XVII ст.

Так, дослідник заперечує очевидну річ: що Хмельниччина, крім того, що була соціальною війною, стала зіткненням національних інтересів України і Польщі. Тому, як зауважує вчений, військо Богдана Хмельницького не можна називати українським військом, а лише козацьким. Військо ж Яна Казимира — не польським, а шляхетським. Така диференціація проведена автором з тої причини, що на боці поляків було багато українців (Й. Єрлич, брати Киселі, навіть козацькі полковники С. Забузький, М. Криса і т. д.), а на боці козаків — багато польських шляхтичів (Хмельницький та інші) (С. 60—61). Якщо іти за логікою цих арґументів, то жодне військо того часу не може називатися своїм іменем, бо багатонаціональний склад кожного з них був звичним явищем. Як, наприклад, назвати іспанську армію у війні з Францією за Фландрію середини XVII ст., якщо на боці іспанського короля воював принц Конде та багато інших французів? Або російську, якщо у ній служили десятки тисяч мусульман? Крім того, таке заперечення національного характеру Хмельниччини веде за собою заперечення побудови Української держави у середині XVII ст.

Це привело автора до висновку, який ґрунтується на виступі польського академіка С. Яблонського на сесії, присвяченій 300-річчю возз'єднання України з Росією у 1954 р.: Богдан Хмельницький, завдаючи поразок Янові Казимиру, воював не лише в інтересах українського народу, але й польського (С. 65). Якщо у 1954 р. за таким поясненням, вимушеним і контрольованим з Москви, могли ховатися соціальні рухи, що виникли у Польщі в середині XVII ст., то сьогодні це сприймається як зрадницька позиція польського народу стосовно своєї батьківщини.

Ці ж обмеження припасовуються до тодішніх діячів та істориків. Іван Богун, наприклад, названий „сином свого класу“ (С. 121). Класовий підхід віднайдено у німецького хроніста Й.-Г. Шлєдера, який у „Театрі Європи“ ніби давав позитивні епітети козацькій старшині, а народні маси називав „розбійниками“, „ребеліантами“— перші, мовляв, належали до його класу, і він не міг писати про них неґативно. Насправді це твердження штучне, бо Й.-Г. Шлєдер, попри позитивну оцінку військових здібностей Б. Хмельницького, а не тому, що ці люди мали спільне соціальне походження, загалом ставився до нього без симпатій. Ось, наприклад, він пише з іронією: „Bemeldter Chmielnicki“ (розмальований, себто розкішно одягнений) видавав універсали в Україну[2].

У руслі цієї позиції йде наступне тенденційне твердження, яке ще у 1991 р. визнане ненауковим. Маємо на увазі культивацію у радянській історіографії тези про „споконвічну мрію“ українського народу возз'єднатися зі своїм „старшим братом“. Задуми Б. Хмельницького, читаємо у І. Свєшнікова, „[...] були спрямовані на з'єднання України з Росією [...]“ (С. 68); „Найважливішим питанням у змісті листів митрополита Йоасафа, ченця Павла та Івана Виговського є справа приєднання України до Росії“ (С. 13—14).

Такі ненаукові сентименти до Росії розвиваються у непевних припущеннях про російську національність леґендарного козака-героя (у народній традиції — Нечая), що наодинці бився з цілою польською армією, і навіть у фантазіях про його походження зі Смоленщини (С. 123—124).

На підставі археологічних знахідок автор робить висновок про участь донських козаків і московських стрільців у Берестецькій битві. Це, звичайно, має велике значення для дослідження відносин між Військом Запорізьким і Доном. Але такий факт, відірваний від загального контексту українсько-донських стосунків, не засвідчує їхньої цілісности. Відомо, наприклад, що, починаючи від укладення українсько-татарського союзу у 1648 р., ці зв'язки ускладнювалися постійною загрозою походу донців на Крим. З останніх досліджень, що з'ясовують цю тему, тут можна згадати праці дніпропетровського історика В. Брехуненка[3].

У цьому контексті замовчується напруження між Б. Хмельницьким та Олексієм Михайловичем у 1651 р., яке виникло у справі самозванця Т. Акундинова. Про нього згадано лише у кількох фразах (С. 93—94).

Для зрозуміння ситуації, що склалася перед Берестецькою кампанією, важливо було б показати наміри Росії розірвати мир з Польщею наприкінці 1650 — на початку 1651 р., розпочавши війну з Яном Казимиром[4]. Така політика Олексія Михайловича щодо Польщі висвітлює справжні мотиви, чому царський уряд допомагав козакам у підготовці Берестецької кампанії. Це було викликано передовсім політичними розрахунками царя, а не його прихильністю до українського народу.

Не позбувшись цього суб'єктивізму у дослідженні, І. Свєшніков наголошує, що козацькі могили під Берестечком використовувалися місцевими комуністами для пропаґанди своєї ідеології у міжвоєнний період (С. 136). Якщо вже зачіпати це питання, то потрібно згадати насамперед пропаґанду національних об'єднань

---

[2] Theatrum Europeum / Beschr. von J.-G. Schlederus.— Frankfurt-am-Main, 1685.— T. VII.— S. 618.

[3] Брехуненко В. Донське козацтво як чинник зовнішньої політики Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького.— К., 1995.— С. 120—141.

[4] Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 272—274.

та партій у 1920—1930-ті рр., у тому числі ОУН, які мали набагато більший вплив на суспільну думку Галичини того часу, ніж КПЗУ.

Усі ці зауваження, однак, стосуються аналізу джерел та методології дослідника під час його праці над історичною частиною монографії. Але, незважаючи на це, у тексті зібрано чимало важливих даних про підготовку битви, її проведення, кількість війська у козаків, поляків, татар і т. п.

Два останні розділи книжки взагалі можна вважати унікальними в археологічному сенсі. Учений подав багатий матеріал про локалізацію на полі бою українського, польського і татарського таборів, козацької переправи. Для підсилення археологічних джерел дослідник широко застосовує джерела іконографічні, зокрема тогочасні плани, ґравюри, барельєфи, збільшуючи цим значення праці для вивчення військової тактики, етнографії і т. п.

І. Свєшніков подав характеристику і детальний опис особистих речей козаків та селян — холодної вогнепальної зброї, побутових ремісничих знарядь, ґудзиків, перстнів, ременів, чобіт, монет та інших речей. Дослідник фактично вперше ввів у науковий обіг ці ориґінальні, відносно добре збережені і точно датовані джерела. Вони дають нам виразну уяву про стан матеріальної культури українського суспільства середини XVII ст., козацького побуту. Особливо важливим є те, що археолог зміг віднайти могилу, яку з великою достовірністю ідентифікував як останній спочинок соратників Богдана Хмельницького митрополита корінфського Йоасафа та його найближчого товариша диякона Павла (С. 162—163).

Розкопки дали змогу відтворити деталі загибелі людей на полі бою. Перед читачем вимальовуються трагічні картини цих подій. Ось два хлопчики, молодий на плечах у старшого. Старший не витримав ваги, застряг у трясовині і впав на спину, придавивши собою малу дитину. Ось молодий козак, поранений, пройшов, підпираючись кілком, усе болото, але, знесилений, не міг вибратися на берег і загинув. На переправі віднайдено людські рештки в різноманітних позах у момент смерти, порубані і прострілені кістяки, черепи, в яких іноді трапляються свинцеві кулі. Є й кінські скелети. І. Свєшніков довів, що, всупереч численним повідомленням письмових джерел, при відступі козаків на переправі відбувся завзятий бій, під час якого козаки стримували натиск поляків (С. 155—156).

Усі ці історичні і наукові знахідки, звичайно, підносять археологічні розділи монографії на високий рівень польових досліджень з історії козаччини, аналогів якому поки що немає в Україні, Росії і Польщі. У цьому безперечна заслуга І. Свєшнікова перед наукою. Такий багатолітній пошуковий ентузіазм можна лише щиро вітати. Немає сумніву, що монографія покійного науковця стане важливим стимулом для українських археологів-початківців до подібних розкопок не лише на місцях наших трагічних поразок, але й видатних перемог.

Ярослав ФЕДОРУК

Rozénie on les Moscovites by Charles-Henri D'Estaing with an Introduction and Notes by Jean-Pierre Cap (East European Monographs, 383).— New York: Boulder. Distributed by Columbia University Press, 1993.— 154 p.

Гетьман Іван Мазепа — єдиний українець, який починаючи з XVIII ст. здобув справжню міжнародну славу й став, можна сказати, легендарною постаттю. Він увійшов у європейський історично-культурний процес з працею Франсуа Вольтера „Історія Карла XII" (1731), а дещо пізніше — з однойменною поемою Джорджа Байрона (1818). Відтоді його життя і діяльність стали улюбленим об'єктом творчости багатьох письменників, поетів, драматургів і митців світу. На той час І. Мазепа був відомий в англійській, французькій, німецькій, італійській, шведській, румунській, польській та російській літературах, а в Сполучених Штатах Америки і в Англії, тобто тодішньому культурному англомовному світі, п'єси про нього домінували в репертуарі багатьох театрів. Це були головно мелодрами й фарси про І. Мазепу, побудовані переважно на фіктивному епізоді, взятому з поеми Дж. Байрона: начебто кінь І. Мазепи несе його з центру Польського королівства аж у козацькі степи. У цих п'єсах була заанґажована відома актриса Ада Ісаакс Менкен. Серед митців світової слави, які увічнили постать українського гетьмана, є Теодор Шасерьо (1819—1856), Єжен Делякрва (1798—1863), Ашій Деверія (1800—1857) і Теодор Жеріко (1791—1824).

„Рожені або московити" — це п'єса про Катерину І й Петра І (у п'єсі їхні імена — Рожені й Алексєвіч), у якій „перфідний" „голова козаків" Іван Мазепа постає зрадником. Інші дійові особи п'єси — Кантемир, татарський князь, який прийняв християнство і був губернатором царя, Гітман, також татарський князь, і Меншиков, капітан царської гвардії. Дія відбувається під Полтавою відразу після перемоги царя над Карлом XII і його козацькими союзниками. Ймовірний автор п'єси Шарль-Анрі Д'естенґ (1729—1794), син багатої родини з французького аристократичного роду, який служив губернатором острова Гаїті (1763—1766) і вже з молодих літ почав писати поезії на еротичні теми; він також автор двох інших драматичних творів — „Реґулюс" і „Ле Термопіле" (в останній трагедії висловлюється побоювання, що на Францію нападуть наїзники, тому їй потрібен такий герой, як Леоніда з Термопіле) і праць про економічні стосунки між Францією та її колоніями.

Про обставини, під час яких була написана п'єса „Рожені або московити", нічого конкретніше не можна сказати. Текст п'єси знайшов професор Жан-П'єр Кап в одному французькому архіві й опублікував його більш ніж через 200 років після того, як її створив Д'естенґ. Рецензована книжка складається з трьох частин, які супроводжує переднє слово Капа, а закінчує вибрана бібліографія. Перша частина є обширним вступом до п'єси (С. 13—51) авторства Капа, у якому він розповідає про життя і творчість автора п'єси, яким, на його думку, був Д'естенґ, аналізує композицію твору й концепцію історії Східної Європи Д'естенґа, а також оцінює зміст та художні особливості п'єси. Друга частина — це вступ до п'єси, який написав імовірний автор (С. 53—58), а третя — сам текст п'єси, поданий публікатором згідно з нормами сучасної французької мови (С. 62—152).

Публікація Капа дуже вартісна й цікава. Його заслугою є не лише те, що він видав невідомий досі твір; дослідник зробив ряд цінних та влучних спостережень не тільки про зміст п'єси, але й про відношення французів до східних

слов'ян узагалі. Заслуговують на окрему увагу ті примітки, які розкривають ставлення дореволюційної французької інтеліґенції до Росії і засвідчують поширений на той час у Франції дух русофільства. Д'естенґ славив московського монарха Петра І і відкидав усе, що применшувало б його славу. Це, мабуть, випливало з того, що сам Д'естенґ був монархістом, який боявся допуститися найменшої критики монархії. Він немов відчував, що у Францію прийде революція і жертвою ґільйотини стануть Люї XVI, Марія Антуанетта і сам Д'естенґ. Усе це підкреслює Кап, відтворюючи перед нами не тільки образ автора п'єси, але й дух того часу, в якому вона була написана. Але варто спитати, чому п'єса не була надрукована раніше і чи потрібно її друкувати через двісті років після написання? На перше питання можна відповісти фактом, що Д'естенґ був аристократом, а п'єси авторства аристократів не були популярними після революції. Що ж до другого питання, то з погляду української проблеми завжди варто друкувати те, що давно написане в чужій країні і чужим автором про Україну, навіть якщо воно, можливо, не завжди відповідає історичній правді, як у цьому випадку. Згідно з Капом, рецензована п'єса заслуговує, щоб її видрукувати, з кількох причин: „Своїм тоном, який завжди піднесений, і своїм ритмом „Рожені або московити" повинна мати своє місце в антології французького театру XVIII століття. Хоч п'єса не належить до тієї самої категорії, що шедеври Маріво і Бомарше, вона є на рівні п'єс Вольтера" (С. 50). Можна також сміливо погодитися з твердженням Капа, що п'єса не є без особливої художньо-естетичної вартости. Її „мова є чиста, динамічна й стисла, яка в окремих місцях доходить до лапідарности [...] і, поминувши виклад історичного змісту п'єси (його непослідовности й неточности), складність сюжету не викликає недовір'я [...]. На протязі усього тексту п'єси події розгортаються гладко й живо й постійно втримують зацікавлення читача" (С. 50).

Публікацію „Рожені..." слід вітати як вклад у мазепознавство. Але варто відзначити, що якби ця п'єса була опублікована тоді, коли її написав автор, вона могла б певним чином вплинути на трактування образу І. Мазепи у світовій літературі. У п'єсі Д'естенґа український гетьман зображений підлою людиною, що цілком не відповідає ні його реальному історичному прототипові, ні образові І. Мазепи в європейських літературах XVIII і XIX ст. Ось кілька цитат, з яких постає перед нами образ І. Мазепи у п'єсі Д'естенґа і які водночас вказують на історичність цієї п'єси. У другій дії Рожені називає І. Мазепу варваром і закидає йому, що він винен у її гіркій долі, а він пояснює їй, що перед тим, як стати лідером козаків, він служив туркам і плюндрував Україну:

Je faisais acheter les secours de mon bras.
Servant alors des Turcs les projets et la haine,
Sous leurs drapeaux sanglants je ravageai l'Ukraine.
(a II, 1, v. 28—36)

Я продав силу моєї руки
На службу туркам і задумам їхньої ненависти,
Під їхніми кривавими прапорами я плюндрував Україну.

Татарський князь Гітман також закидає І. Мазепі зраду й грозить йому помстою:

Mon rival en ces lieux, perfide! Quoi! Ta rage
Pour m'insulter encore contemple ton ouvrage?
Fier du fatal honneur d'avoir pu m'outrager,
Ne te souvient-il plus que je sais me venger?
(a II, 2, v. 165—168)

Тут мій суперник — зрадник! Що! Твоя злість
Образити мене наповнює твої поступки,
Сповнений фатальної честі, що зуміла мене образити,
Чи не пам'ятаєш ти, як я вмію за себе помститися?

І далі сам цар, якого І. Мазепа пробує одурити, називає його боягузом і нагадує йому його „зраду“:

Lâche! Ta perfidie
Ose donc se porter jusqu'à la flatterie.
(a II, 3, v. 285—286)

Боягузе! Твоя підступність —
Вона сягає межі улесливости.

Але, помимо того проросійського наставлення, автор п'єси, як це твердить Кап, дуже докладно знав різницю між українцями і росіянами. З тексту його п'єси видно, що він дуже докладно розумів усі ці засадничі різниці та нюанси, які входили в гру історичних подій Східної Європи того часу. Крім того, Д'естенґ зробив свій вклад у термінологію французької мови, розвиваючи терміни, які чітко диференціюють росіян, українців та інші народи Російської імперії.

Книжка Капа добре написана, солідно опрацьована й надзвичайно цікава. Автор подає чимало різних спостережень про Україну, Росію і про постать І. Мазепи, які передусім допомагають кращому зрозумінню історії Східної Європи XVIII і XIX ст. Важливо підкреслити, що він проводить певні паралелі між царською і радянською службами інформації, тобто дезінформації та пропаґанди, що мусить бути цікавим для сучасного англомовного читача.

В естетичній царині Кап висунув одну дуже цікаву проблему, якою вже віддавна займаються письменники й критики (серед них Фрідріх Шіллер), а саме: як далеко може іти письменник у своїй власній інтерпретації історії? Тобто чи має він право змінювати історичні події, коли пише історичну драму чи повість, а якщо так, то до якої міри?

Підсумовуючи, слід зазначити, що дослідження Жана-П'єра Капа надзвичайно потрібне. Воно вводить у сучасний американський науковий світ не тільки постать Івана Мазепи, але й цілу проблематику російсько-українських взаємин у минулих століттях.

Ірена ЄВИНЧ-РУДНИЦЬКА

Anna Krochmal. Akta wyznaniowe w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu / Red. Z. Konieczny.— Przemyśl, 1993.— 189 s.

Пропонована читачеві книжка є путівником до документальних фондів різних релігійних спільнот, що зберігаються в Державному архіві у Перемишлі. Основною метою праці, за словами автора, є „презентація матеріалів, що створювалися різними релігійними громадами на землях колишньої Галичини“, а безпосередньою причиною її появи — щораз більше протягом „останніх років зацікавлення історією Католицької Церкви та інших релігійних спільнот, зокрема історією Греко-Католицької Церкви“. Додатковим поштовхом до складення путівника був

Тут мій суперник — зрадник! Що! Твоя злість
Образити мене наповнює твої поступки,
Сповнений фатальної честі, що зуміла мене образити,
Чи не пам'ятаєш ти, як я вмію за себе помститися?

І далі сам цар, якого І. Мазепа пробує одурити, називає його боягузом і нагадує йому його „зраду“:

Lâche! Ta perfidie
Ose donc se porter jusqu'à la flatterie.
(a II, 3, v. 285—286)

Боягузе! Твоя підступність —
Вона сягає межі улесливости.

Але, помимо того проросійського наставлення, автор п'єси, як це твердить Кап, дуже докладно знав різницю між українцями і росіянами. З тексту його п'єси видно, що він дуже докладно розумів усі ці засадничі різниці та нюанси, які входили в гру історичних подій Східної Європи того часу. Крім того, Д'естенґ зробив свій вклад у термінологію французької мови, розвиваючи терміни, які чітко диференціюють росіян, українців та інші народи Російської імперії.

Книжка Капа добре написана, солідно опрацьована й надзвичайно цікава. Автор подає чимало різних спостережень про Україну, Росію і про постать І. Мазепи, які передусім допомагають кращому зрозумінню історії Східної Європи XVIII і XIX ст. Важливо підкреслити, що він проводить певні паралелі між царською і радянською службами інформації, тобто дезінформації та пропаґанди, що мусить бути цікавим для сучасного англомовного читача.

В естетичній царині Кап висунув одну дуже цікаву проблему, якою вже віддавна займаються письменники й критики (серед них Фрідріх Шіллер), а саме: як далеко може іти письменник у своїй власній інтерпретації історії? Тобто чи має він право змінювати історичні події, коли пише історичну драму чи повість, а якщо так, то до якої міри?

Підсумовуючи, слід зазначити, що дослідження Жана-П'єра Капа надзвичайно потрібне. Воно вводить у сучасний американський науковий світ не тільки постать Івана Мазепи, але й цілу проблематику російсько-українських взаємин у минулих століттях.

Ірена ЄВИНЧ-РУДНИЦЬКА

Anna Krochmal. Akta wyznaniowe w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu / Red. Z. Konieczny.— Przemyśl, 1993.— 189 s.

Пропонована читачеві книжка є путівником до документальних фондів різних релігійних спільнот, що зберігаються в Державному архіві у Перемишлі. Основною метою праці, за словами автора, є „презентація матеріалів, що створювалися різними релігійними громадами на землях колишньої Галичини“, а безпосередньою причиною її появи — щораз більше протягом „останніх років зацікавлення історією Католицької Церкви та інших релігійних спільнот, зокрема історією Греко-Католицької Церкви“. Додатковим поштовхом до складення путівника був

також „незадовільний стан опрацювання релігійних актів, що викликало труднощі у швидкому пошуку відповідної інформації" (С. 4), у чому мав нагоду переконатись і сам рецензент. Отже, йдеться про чи не першу спробу найповнішого розкриття у виданні названого комплексу документальних і актових джерел.

Книжка інформує про документальні джерела різних релігійних конфесій, однак левова їх частка припадає на греко-католицьке, а перед тим православне віровизнання. Архів Української Церкви, що в Перемишлі, за словами автора, найбільший і найцінніший — він зберігає понад 10 тисяч справ, а хронологічно охоплює період від кінця XIII ст. до ліквідації Перемишльської греко-католицької дієцезії у 1946 р. Це єдина в такому обсязі збірка джерел на землях Польщі, яка дійшла до наших днів з порівняно незначними втратами. Треба відзначити, що ряд матеріалів (216 справ), які з різних причин були вилучені під час Другої світової війни, а також відразу у післявоєнні роки, ще на рівні інституцій-фондоутворювачів, у 1964—1966 рр. було частково повернуто. Це насамперед з Національної бібліотеки у Варшаві та Головного архіву давніх актів у Варшаві. Перейшли в архів також матеріали з Народного музею Перемишльської землі у Перемишлі.

Книжка складається зі вступу з додатком списку фондів, чотирьох тематичних розділів, присвячених в основному оглядові документальної спадщини релігійних громад, і доданого на окремому аркуші англійського резюме. Розділи мають такі назви (доволі умовні): А. Греко-Католицька Церква; Б. Римо-Католицький костел; В. Євангельська церква; Г. Єврейські релігійні громади.

Кожен розділ містить не лише ту інформацію, яка безпосередньо стосується діяльности церкви. Матеріал викладається у двох параметрах — включає довідки з історії церкви (також церковних інституцій, братств, товариств) чи релігійної громади, написані на джерелах та дослідницьких працях (довідки, як правило, супроводжуються відповідним бібліографічним списком праць), та, власне, огляду документальних і актових джерел.

Така запропонована А. Крохмаль структура книжки виглядає досить оригінально. Названі історичні довідки за своїм смисловим навантаженням творять самостійні параграфи, які нерідко виходять за межі досліджуваного терену і його документальної спадщини, що дає читачеві змогу відкрити для себе ряд питань з історії церков, їх структури, церковно-адміністративного поділу на різних історичних етапах, дізнатись про самих віруючих. Цим авторові вдалося відійти від стереотипів у побудові науково-довідкових видань, що створює додаткову цінність путівника і водночас ставить самого автора не лише у ряд систематизаторів і описувачів документальних фондів, але й дослідників: А. Крохмаль запропонувала читачеві історико-джерелознавче дослідження, яке виходить за межі звичайного путівника.

А. У розділі **„Греко-Католицька Церква"** А. Крохмаль відносить утворення Перемишльського єпископства до XII ст., але тут же застерігає, що деякі дослідники бачать його появу в XI ст. і навіть раніше, пов'язуючи цей час із місією Кирила і Мефодія. На княжий період припадає створення Самбірського єпископства. Найдавніший документ з Перемишльської дієцезії відноситься до 1291 р. Автор путівника також нагадує, що перемишльські владики спочатку мали осідок при кафедральній церкві на замку. У 1412 р. король Владислав II передав осідок православної кафедри римо-католикам, а православна кафедра була перенесена на передмістя Вовче і знаходилась там аж до початку XVI ст. Про найдавніші часи цієї церкви на її південно-західній окраїні та документальну спадщину, на жаль, знаємо дуже мало (вона майже уся згоріла під час пожежі кафедрального

храму у 1535 р.), хоч починаючи з XVI ст. і пізніше документи та акти Перемишльського єпископства репрезентовані уже досить численно. Це особливо помітне під час владицтва А. Радиловського, М. Копистинського, Інокентія і Григорія Винницьких. Після 1772 р. здійснено різні адміністративно-територіальні реорганізації в дієцезії, зокрема у сфері чіткого реґламентування мережі деканатів і парафій, засновано у Львові Генеральну семінарію для клириків Перемишльської і Львівської дієцезій греко- і римо-католицького обрядів. Свою специфіку мало церковне життя Перемишльської єпархії у XIX—XX ст.

Надзвичайно цінний у книжці матеріал про „Територіальну структуру дієцезії", опертий на джерелах і численних наукових опрацюваннях. Дослідниця констатує, що православна Перемишльська дієцезія у старопольські часи охоплювала Перемишльську і Сяноцьку землі, на сході — окремі терени Львівської землі, Любачівську округу Белзького воєводства, а на заході — частково землі Краківського воєводства. Це цінне спостереження у світлі не лише історії церкви українців, але й загальнодемографічних і історико-географічних процесів. Мережа парафій дієцезії, згідно з найновішими дослідженнями, охоплювала на зламі XV і XVI ст. щонайменше 477 церков. До кінця XVII ст. число церков зросло удвоє (на час прийняття унії Перемишльська дієцезія нараховувала 1120 церков), що об'єднувались 31 деканатом. У момент першого поділу Польщі ця ж дієцезія посідала 1253 церкви і 630244 віруючих греко-католиків (С. 21). Протягом усього періоду австро-угорського панування кількість деканатів виросла до 40 і загалом була стабільною аж до 1921 р.

Вдало доповнює сказане аналіз „організації діяльности дієцезії", а саме розгляд урядів, які очолювали її і нею керували. Називаються обов'язки єпископа, консистора, єпископської капітули, коротко проаналізовано двоступеневу управу на території дієцезії через деканальні та парафіяльні уряди. На чолі парафії стояв парох. Водночас у парафіях мали місце такі посади, як заступник пароха (vicarius curatus), що на випадок відсутности пароха посідав ті ж права і виконував ті ж обов'язки; „завідатель" або адміністратор — керуючий звільненою парафією, який мав права пароха (vicarius oeconomicus); заступник пароха (vicarius substitutus) — заступав пароха, коли парох виїжджав за межі своєї парафії більш як на вісім днів; „управляючий сотрудник" (vicarius adiutor) — помічник пароха, коли той досягав похилого віку; „сотрудник" (vicarius cooperator) — помічник пароха у чинах богослужень і душпастирстві, зокрема коли парафія нараховувала велику кількість віруючих. Дані про священичі посади у найнижчій ланці церковного життя наведені невипадково. Добре було б, якби нині у відродженій Греко-Католицькій Церкві в Україні, відповідно до традицій, знаходили місце ці посади[1]. Окремо автор зупиняється на церковних інституціях Перемишля, які курувало єпископство або мало над ними нагляд: таких, як „Духовна семінарія", „Пресвітеріальний дім", „Інститут дяків", „Інститут вдів і сиріт", товариство „Єпархіяльна поміч".

Поряд зі загальними відомостями детально розглянуто документи та акти архіву греко-католицького єпископства у Перемишлі за 1291—1946 рр. У фонді налічується 9693 справи. Документи і акти архіву дослідниця поділяє на пергаментні і паперові грамоти (дипломи), серед яких виділяє привілеї для церков, духовенства і віруючих; документи, які торкаються номінацій єпископів на Пере-

[1] Пізнавальною під цим оглядом є стаття: Stępień S. Słownik ukraińskich terminów kościelnych. Struktura i organizacja kościoła wschodniego // Biuletyn informacyjny.— Przemyśl, 1996.— N 2.— S. 102—119.

мишльське єпископство; грамоти (дипломи), які стосуються церковних братств; папські грамоти (дипломи, булли); грамоти, які відносяться до Перемишльської греко-католицької капітули. Окремо розглядаються (за деканатами) візитації та статистичні матеріали про стан дієцезії (переважна більшість візитацій відноситься до 1742—1744, 1748, 1758, 1761—1762, 1765, 1771, 1780, 1775, 1814, 1816—1817, 1836 рр., відомі візитації 20—30-х рр. XX ст.). Окремо подані акти верховних церковних властей: папські енцикліки і листи; акти дієцезіальних і провінціальних синодів, пастирські обіжники і розпорядження єпископів; акти центральних властей дієцезії, акти державних властей, що стосуються Перемишльського єпископства. Чимало місця відведено документам і актам духовенства. Це справи як греко-католицького єпископату, так і парафіяльного духовенства, дисциплінарні справи духовенства, душпастирська діяльність священиків. На основі джерел проведений також облік культових будинків і парафіяльних садиб; численні відомості про церкви Перемишльщини точно датовані. Заслуговує уваги короткий розгляд історії релігійних орденів і братств та показ їх документальної спадщини — ордену отців Василіян, ордену сестер Василіянок, ордену сестер служебниць непорочного зачаття Найсвятішої Діви Марії і згромадження сестер служебниць св. Йосафата. Окремо інформують джерела про дієцезіальні інституції, фінансово-економічний стан дієцезії, зокрема на кінець XVIII—XX ст. Велика кількість різних актів засвідчує розвиток українського шкільництва, зокрема тих шкіл, життя яких прямо або опосередковано пов'язувалося з церквою. Тут описані різні документи гімназії у Перемишлі і шкіл у Яворові, Лаврові, Самборі, Сокалі, акти численних парафіяльних шкіл та інших. Заслуговують окремої уваги метрикальні акти кінця XVIII—XX ст. За XVIII ст. ці матеріали писані переважно українською мовою і є нині великою рідкістю, принаймні для східних реґіонів Галичини.

Тут же дослідниця виділяє акти, які торкаються взаємовідносин Греко-Католицької Церкви з Православною та Римо-Католицькою на Перемишльщині, а також відношення цієї церкви до протестантизму і сектантства.

Поряд із документами єпископства дослідниця окремо розглядає „Акти греко-католицької капітули у Перемишлі“ за 1551—1946 рр. (усіх збереглося 523 справи). Звернуто увагу на акти капітули як установи, праці у ній єпископів і членів капітули. Окремо показано загальну діяльність капітули як дієцезіальної установи, фінансові та майнові справи, а також єпископські фундації, друкарню капітули, бібліотеку, архів тощо.

В окремі параграфи розділу А рецензованого видання виділено „Апостольську Адміністрацію Лемківщини“ (1934—1947) і її документальну спадщину. Ця інституція була організована для боротьби з русофільством і москвофільством на Лемківщині і мала протидіяти переходові греко-католиків лемків на православ'я протягом 1926—1932 рр. Вона була створена за рахунок Перемишльської єпархії. У зв'язку зі створенням Апостольської Адміністрації Лемківщини від Перемишльської дієцезії відійшли дев'ять деканатів — Буковський, Дукельський, Динівський, Горлицький, Грибівський, Кросненський, Мушинівський, Риманівський, Сяноцький.

З належною увагою розглянуто у книзі історію і архіви фондів „Греко-католицький деканальний уряд в Бєчу“ (1790—1848); „Греко-католицький деканальний уряд в Ольхові“ (1775—1921); „Греко-католицькі парафії у Перемишлі“ (1586—1947). Щодо останніх, то йдеться про документальні джерела, які торкаються кафедральної церкви (123 справи), а також парафій св. Трійці, парафії на Засяню, парафії на Перекопі та парафії св. Миколи на Підгорі. Нарешті,

окремо описаний фонд (як окремий параграф) „Греко-католицькі парафії Ряшівського воєводства“ (1760—1946), який охоплює 451 справ про 106 парафій. Серед цих матеріалів заслуговують уваги метричні книги та метричні акти.

Завершують цикл документальних джерел фонди „Дієцезіальна Поміч“ у Перемишлі (1918—1946) та „Братство св. Миколи у Перемишлі“ (1830—1941). Це основний і найбільший за обсягом матеріалу розділ.

Б. У розділі **„Римо-Католицький костел“** звернуто увагу на початки створення римо-католицької дієцезії на Перемишльщині (1375 р.). Раніше нею опікувалися єпископи Іван і Микола (останнього звали Русином, він був настоятелем домініканців у Сандомирі), які резидували поза межами Перемишля і Руси-України. Наприкінці XIV ст. Перемишльська римо-католицька дієцезія нараховувала близько 20 парафій. Поділ її на деканати утвердився лише наприкінці XVI ст. У 1772 р. у дієцезію входило уже 177 парафій.

Матеріалів архіву Римо-католицької дієцезії дослідниця не розглядає. Правдоподібно, він не зберігається у Державному архіві Перемишля. Натомість до розділу включені фонди „Римо-католицькі парафії Ряшівського воєводства“ (йдеться про документи та акти 22 парафій, від яких, як твердить А. Крохмаль, збереглися фрагменти) та „Римо-католицька Львівська дієцезія“. Останній репрезентований лише архівними матеріалами римо-католицьких парафій Любачівського деканату за 1823—1928 рр. Усього 257 справ із 11 парафій.

В. **Євангельська церква.** Цій духовній установі належать незначні документальні джерела. До захоплення Галичини Австрією у 1772 р. тут діяли лише три євангельські громади — у селі Білій та містах Заліщиках і Кракові. Протестантська Церква почала розвиватися лише з 80-х рр. XVIII ст., зокрема з появою для неї окремого протекціоністського патенту Йосифа II і прибуттям до Галичини колоністів з Південної Німеччини. Вони з погляду обрядности ділялись на євангелистів (лютеран), реформованих євангелистів (кальвіністів), менонітів і католиків. У середині XIX ст. в 19 галицьких повітах жило 28128 євангелистів і 1892 особи реформованого обряду. Найбільше їх зосереджувалося на Буковині, далі — у Львівському, Стрийському, Золочівському, Самбірському та Вадовицькому округах. Вони закладали свої школи, вели видавничу діяльність, у Львові та Станиславові діяли дві їхні ґімназії.

Ті з колоністів, які прибували у Галичину, посідали право організовувати на свій кошт власні пасторати (парафії). Для колоністів-католиків не передбачалось творення окремих парафій. 1789 р. у Галичині було створено два протестантських сеньйорати з осередками у селі Білій та Львові. Спочатку ці сеньйорати підлягали моравсько-сілезькій суперінтендатурі, а з 1804 р.— галицько-буковинській. В кінці XIX ст. генеральний синод австрійських євангелистів створив федерацію зборів ауґсбурзьких (лютеранських) і ґельвецьких (кальвіністських) євангелистів, унаслідок чого Євангельська Церква в Галичині (1919 р.) отримала назву „Євангельська Церква Ауґсбурзького і Гельвецького віровизнань у Польщі“. У 30-х рр. XX ст. змінилося адміністративне підпорядкування церкви та його структура у зв'язку, зокрема, з тим, що до євангельського віровизнання почали приставати українці (нараховувалось 1137 українців-євангелистів).

Перемишльський державний архів зберігає документи та акти п'яти євангелистських сеньйоратів Галичини починаючи з кінця XVIII ст., серед яких найчисленніші акти парафіяльного уряду в Раніжові і акти, оформлені у дві книжки перемишльської громади. Найдавніші акти походять з 1789 р., найпізніші — з 1938 р. Це переважно обіжники, розпорядження вищих властей, акти, що стосуються організації громад, діяльности пасторів, різні звіти, акти, що відносяться

до шкільництва, акти перевірок церков і шкіл та багато інших. На окрему увагу заслуговують документи та акти сеньйорату в Гартфельді (1912—1937, 44 справи), до яких входить чимало матеріалів зі Стрийщини. Зі Львова збереглася одна справа за 1900—1901 рр.

Г. В описі розділу **„Єврейські релігійні громади“**, подібно до попередніх описів, автор зупиняється на короткій історії громад на Перемишльщині та огляді архівів. Євреї з'явилися у Перемишлі уже в першій половині XI ст.; з 1367 р. їм надавались привілеї на поселення в Русі-Україні. Заснування єврейських громад було затверджене патентом 1789 р. У рамках Йосифінських реформ для так званих єврейських дирекцій і кагалів було знято обмеження в торгівлі, зроблені спроби залучити євреїв до сільського господарства. Крім того, проводилась германізація євреїв. У XIX ст. євреї на Перемишльщині були третіми за чисельністю після греко-католиків і римо-католиків.

Документи та акти єврейських громад збереглися неповністю. Загалом вони охоплюють 31 справу за 1790—1939 рр. Це переважно метричні акти з громад у Буковську (1897), Жолині (1916—1922), Лежайську (1826—1869), Олешичах (1814—1869), Перемишлі (1790—1844), Тираві Волоській (1937), Яворові (1921—1939). В архіві також знаходиться одна книга реєстрації новонароджених з громади села Знесіння (нині частина Львова) за 1857 р.

Подані відомості з історії релігійних громад Перемишльщини, їх документальної спадщини, що зберігається у Державному архіві в Перемишлі, дуже промовисті і не вимагають якогось особливого доведення важливости і доцільности появи книжки А. Крохмаль. Цінним, а частково й новим у путівнику (і в польській архівній практиці взагалі) є те, що він будується на тематично об'єднаних фондах, торкається тільки релігійних громад і конфесійних питань у рамках відповідних дієцезій, деканатів, парафій, а також дотичних до них організацій та товариств. Це дало змогу авторові максимально сконцентрувати увагу на ряді специфічних питань щодо фондоутворювачів, розкрити зміст документів, зокрема, подекуди у порівняльному плані. Це поглибило у датах і статистичних даних історичну частину дослідження.

При всій загалом схвальній оцінці книжки, вартість якої не підлягає ніякому сумніву, мають місце й певні побажання. Вони передусім торкаються редакційного боку структури розділу А. Очевидно, неправомірно вміщувати під однотипною пагінацією параграфів на одному рівні історичні довідки про інституції і огляди документів. Історичні довідки є супровідним елементом для такого типу науково-довідкових видань, як путівник (параграфи I—III + бібліографія і IV та інші; С. 12—143). Правдоподібно, згаданий розділ А повинен іменуватись більш узагальнено, не акцентуючи уваги виключно на Греко-Католицькій Церкві, оскільки фонди охоплюють доунійний період її життя і поширення православ'я майже до XVIII ст. Непереконливим при написанні історичних довідок про фондоутворювачів є майже повне опущення відомостей про історію фондів, як вони формувались — зливались, ділились, успадковувались. Ніде не сказано про долю фондів Греко-Католицької Церкви у 1944—1947 рр. Ніде не мовиться про відсутність у Перемишлі основного масиву архіву Римо-католицької дієцезії, про відносини між Львовом і Перемишлем при формуванні цього архіву. Провенієнція фондів — складова частина як історії установ і фондоутворювача, так і архівів, що й мало бути безпосереднім завданням автора. Виходячи саме з сучасного рівня історичних наукових досягнень дивує речення: [...] już w I połowie XI w. istniało w Przemyślu poświadczone przez źródła hebrajskie najstarsze skupisko żydowskie na ziemiach polskich (С. 180).

Можна б шукати у рецензованій книжці й інших менших чи більших недоглядів і упущень, як, наприклад, вживання визначення „головні" („головні школи") для шкіл у Яворові, Самборі, Лаврові, Сокалі і т. д. (С. 88), але вони не применшують її наукового значення і довідникової ваги. Видання викликає лише повагу до автора як сумлінного і різнобічного дослідника і знайде своє належне місце у літературі предмету. Сьогодні ні один дослідник Української Церкви (як і інших церков) і її контактів з іншими церквами та конфесіями не зможе обійтися без книжки А. Крохмаль, яка є поважним причинком до історії дослідження Української Церкви і прямим дороговказом до її значної документальної спадщини.

На закінчення для евіденції подаємо список фондів, які містять документи та акти різних релігійних громад, що зберігаються у Державному архіві у Перемишлі. Їх 19:

ф. 142 Архів греко-католицького єпископства у Перемишлі (1291—1946, 10206 справ);
ф. 143 Греко-католицька капітула у Перемишлі (1551—1946, 523 справи);
ф. 157 Апостольська Адміністрація Лемківщини (1934—1945, 288 справи);
ф. 155 Греко-католицький деканальний уряд у Б'єчу (1790—1848, 18 справ);
ф. 156 Греко-католицький деканальний уряд в Ольхові (1775—1921, 1943, 96 справ);
ф. 148 Греко-католицькі парафії у Перемишлі (1667—1947, 141 справа);
ф. 147 Греко-католицькі парафії Ряшівського (Жешувського) воєводства (1760—1946, 451 справа, залишки);
ф. 1088 Товариство „Дієцезіальна Поміч" у Перемишлі (1918—1946, 46 справ);
ф. 1085 Братство св. Миколая у Перемишлі (1830—1941, 20 справ);
ф. 153 Львівська римо-католицька архидієцезія. Любачівський деканат (1823—1864, 257 справ);
ф. 146 Римо-католицькі парафії Ряшівського (Жешувського) воєводства (1737—1939, 115 справ, залишки);
ф. 149 Середньогалицький сеньйорат у Бриґідау (1901—1913, 21 справа);
ф. 151 Середньогалицький сеньйорат у Гартфельді (1912—1937, 44 справи);
ф. 150 Середньогалицький сеньйорат у Ярославі (1893—1900, 16 справ);
ф. 799 Середньогалицький сеньйорат у Львові (1900—1901, 1 справа);
ф. 801 Західний сеньйорат Євангельської Церкви Авґсбурзького і Гельвецького віровизнання у Польщі (1919—1938, 6 справ);
ф. 787 Євангельська релігійна громада у Перемишлі (1921—1939, 2 справи);
ф. 152 Євангельський парафіяльний уряд у Раніжові (1789—1913, 30 справ);
ф. 154 Єврейські релігійні громади (1790—1939, 31 справа, залишки).

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

А. Д. Бачинський. Січ Задунайська. 1775—1828: Історико-документальний нарис.— Одеса: Маяк, 1994.— 124 с.

Перед нами нова, на превеликий жаль, остання, праця відомого історика Південної України Анатолія Бачинського, який 8 квітня 1995 р. раптово помер.

Дослідження присвячене мало вивченій Задунайській Січі — своєрідній українській демократичній військово-політичній громаді, що зберігала вільності і традиції запорізького козацтва, найтіснішим чином була пов'язана з народними масами — джерелом її поповнення, а отже, й існування. Задунайські козаки свято берегли мову, культуру, національні звичаї свого народу, релігійні особливості, сформовані на Батьківщині.

Про себе як серйозного дослідника історії Південної України, історії Задунайської Січі зокрема, Анатолій Бачинський заявив у першій половині 60-х рр. Тоді з'явилися такі його праці, як „Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII — на початку XIX ст." (1963), „Адміністративно-політичне управління Буджацьким степом і пониззям Дунаю. XVIII — початок XIX ст." (1966) та інші.

У першій з них серед іншого автор розглядав і національний склад козацького війська. Він документально довів, що серед козаків Усть-Дунайського війська українці становили 73 відсотки, росіяни — 10,5, поляки — 6, молдавани і волохи — 4,3, болгари — 2,3, серби — 1,6 відсотка, решту — угорці, греки, австрійці.

1969 р. А. Бачинський закінчив ґрунтовну монографію „Народна колонізація Придунайських степів у XVIII — на початку XIX ст.", за яку він був удостоєний наукового ступеня кандидата історичних наук.

На початку 70-х рр. дослідник, як історик козацтва, був змушений надовго замовкнути, бо, за визначенням тодішніх офіційних історіографів, вивчення історії козацтва було „політично несвоєчасним" — воно, мовляв, принижує цивілізуючу роль Росії на Сході. Йому порадили досліджувати питання, пов'язані з Другою світовою війною.

Але й за цих умов А. Бачинський не полишав праці над улюбленою проблемою. Він продовжував вивчати джерела. І як тільки з'явилися сприятливі умови, друкував статті, виступав з доповідями про козаків.

У 1992 р. він один з ініціаторів заснування неперіодичного збірника „Історичне краєзнавство Одещини" і його відповідальний редактор до останнього дня життя. У цьому збірникові побачили світ такі його статті, як „Задунайська Січ і заселення Придунайських степів у кінці XVIII — на початку XIX ст.", „До питання про стан і господарські заняття населення Акермана на рубежі XVIII—XIX ст.", „Усть-Дунайське буджацьке козацьке військо 1806—1807 рр.", „Болгари — задунайські запорожці" та інші.

Книга про Задунайську Січ складається зі вступу і восьми розділів: 1. Становлення у поневіряннях; 2. У вирі війни; 3. У Сейменах; 4. Задунайські запорожці; 5. Між Дунавцями та Акмангітом; 6. За Дунаєм; 7. На Січі воля; 8. Козаків не скоренити.

Поганий стан вивчення історії Задунайської Січі автор пояснив двома причинами: 1) неґативним ставленням до історії України, історії козаків зокрема, як царських, так і радянських владних структур; 2) браком компактних джерел. Адже невідома нам доля архіву Коша Задунайської Січі. Є натяки, що якісь документи кошовий Й. Гладкий передав імператорові Миколі I у 1828 р., але вони не виявлені. Не використовували дослідники і матеріали турецьких архівів. Відомо, що 1928 р. одеський історик-архівіст О. Рябінін-Скляревський, автор

кількох праць з історії Задунайської Січі, звертався до асоціації сходознавців з проханням допомогти у справі використання турецьких матеріалів, але 1931 р. асоціацію було закрито, а 1937 р. і Рябініна-Скляревського було репресовано.

Правда, багаторічні пошуки А. Бачинського спростовують твердження деяких істориків про повну відсутність джерел. Вони є, але дуже розпорошені у діловодних матеріалах тодішніх місцевих і центральних установ, що зберігаються тепер у Державному архіві Одеської области, у Російському державному архіві давніх актів, Російському державному військово-історичному архіві, Архіві зовнішньої політики Росії, Російському державному історичному архіві, Архіві Санкт-Петербурзької філії Інституту російської історії Російської Академії наук, Краснодарському крайовому державному архіві, Національному архіві Республіки Молдова.

Перше справді унікальне дослідження про Задунайську Січ належить видатному українському етнографові й антропологові Федору Вовкові, який у 80-х рр. XIX ст. побував у пониззі Дунаю серед українського населення і на основі спогадів колишніх козаків написав працю „Задунайская Сечь", що 1883 р. побачила світ у „Киевской старине" під псевдонімом „Ф. Кондратович". Ряд документів й інших розвідок про ці події було опубліковано насамперед у „Киевской старине", „Чтениях в Одесском обществе истории и древностей", „Журнале Министерства просвещения" та інших.

У 20-ті рр. XX ст. з'явилося кілька праць про задунайських козаків Л. Берґа та О. Рябініна-Скляревського. 1949 р. зробив спробу проаналізувати соціальні групи козаків, розкрити соціально-економічні відносини у Задунайській Січі В. Голобуцький.

Окремі факти, пов'язані з залюдненням краю, містяться у працях О. Дружиніної, С. Борового, В. Кабузана, А. Коцієвського, С. Гросула, І. Анцупова, В. Жукова та інших.

Стисло охарактеризувавши стан літератури і джерел про Задунайську Січ, автор крок за кроком розкриває її історію. У першому розділі він зупиняється на тому, як після зруйнування Запорізької Січі царськими військами і заслання старшини в Сибір і на Соловки козаки помандрували у межі тодішніх турецьких володінь і розселилися в Очаківській окрузі, на Березані, у пониззі Дністра від Акермана до Бендер, у гирлах Дунаю — Вилковому, Кілії, біля Тульчі й Галацу.

Попри всі труднощі і поневіряння на кінець XVIII ст. закінчився процес формування окремої військової сили — організованої української козацької демократичної громади, що стала центром тяжіння для тих, хто рятувався від кріпацької неволі.

На підставі аналізу значного фактичного матеріалу вчений приходить до висновку, що твердження деяких дослідників про заснування запорожцями Задунайської Січі ще до 1776 р. хибне. Він вважає вірогіднішою думку Ф. Вовка, що в 1775—1786 рр. Січі взагалі не було — запорожці жили окремими невеликими рибальськими ватагами, розкиданими по всій Дунайській дельті, переважно біля бессарабських лиманів, і підлягали різним турецьким урядовцям.

Під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. задунайським запорожцям вдалося створити свою військову організацію. Їх військові сили складалися з піхоти, кінноти, флотилії та артилерії. Козаки закріпилися на певний час у гирлі Дунаю. Їх Кіш знаходився у Дунавцях.

Відомості про життя задунайців після війни викладені у третьому розділі. У Сейменах, за свідченням сучасників, справжньої Січі не було, бо на це місце поселення вони дивилися як на тимчасове і жили в земляних бурдях. Навесні 1793 р. султан спробував оселити козаків у Буджанському степу, але згодом було вирішено повернути туди буджацьких ногайців. На початку XIX ст. козаки

опинилися нарешті в гирлах Дунаю, але втримати відведене їм поселення Катирлез не змогли.

Про долю задунайських козаків під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр. йдеться у четвертому розділі. Автор спростовує твердження, яке закріпилося в історичній літературі, що Т. Гайдабура і козаки, яких він привів, були некрасівці. Насправді некрасівців у цьому війську не було. Не підтверджується джерелами і думка, що Маніфест від 18 лютого 1807 р.— наслідок переговорів І. Міхельсона із загоном запорожців з тисячі осіб, що ідея створення війська належала начальникові канцелярії головнокомандуючого Юрковському та ад'ютантові К. Мейєндорфа І. Котляревському, який нібито з цією метою їздив по Буджацькому степу, обирав місце для оселення усть-дунавців. Справді, І. Котляревський був у складі 2-го корпусу, що вів бої в районі Ізмаїла, як ад'ютант генерала К. Мейєндорфа і склав „Журнал военных действий 2-го корпуса войск под командою господина генерала от инфантерии и кавалера барона Мейендорфа 1806 года ноября с 15 числа 1806 года 16 декабря", але там немає мови ні про утворення війська з задунайських запорожців, ні про оселення в степу. Немає згадок про це і в формулярному списку І. Котляревського. Справжнім його завданням було разом з прикордонним комісаром забезпечити замирення буджацьких ногайців. Цим і була викликана мандрівка у придунайські степи. Саме про це розповідається у журналі детально.

Хоч під час військових дій частина козаків перейшла на бік Росії, число задунайських козаків не зменшилося. Їх лави поповнювалися утікачами, що рятувалися від кріпацької неволі. У цьому відношенні Задунайська Січ успадкувала традиції Запорізької Січі. Мешканці цих слобід називалися райєю, як і все населення Туреччини, що сплачувало податки.

Задунайська Січ з райями користувалася досить широкою автономією. Землі, відведені Січі, належали до її відомства і звільнялися від податків, а козаки не виконували ніяких, крім військової, повинностей. Крім того, турецький уряд виплачував козакам так звані „кормові гроші". Усю адміністративну, судову і військову владу, деякі господарські обов'язки виконували кошовий і старшина, як це було в Запорізькій Січі. До козацької старшини входили: кошовий отаман, писар, осавули і драгоман, тобто перекладач, тлумач. Обиралася старшина на козацькій, військовій, раді, що збиралася 1 жовтня — на день престольного свята Покрови Богоматері січової церкви.

Останній, восьмий, розділ присвячений викладові перипетій, пов'язаних з переходом кошового Й. Головатого з частиною козаків (близько тисячі чоловік) на бік Росії. Для козаків і населення, яке залишилося, це мало трагічні наслідки. Усі вони зазнали переслідувань. Багато слобід запустіло. Січ у селі Верхньому Дунавці була зруйнована; тут оселилися турецькі мешканці. Українськими центрами залишилися Нижній Дунавець і Тулча. Із запорожців, які повернулися до Росії з Й. Головатим, був сформований Дунайський козацький полк, що брав участь у російсько-турецькій війні 1828—1829 рр. 1831 р. він був оселений в Олександрівському повіті Катеринославської губернії й утворив Азовське військо, що проіснувало до 1865 р.

Задунайські запорожці та усть-дунайські козаки, які мешкали в Бессарабії і Херсонщині, 1828 р. утворили Дунайське (з 1856 р.— Новоросійське) військо. Поселене воно було в Акерманському повіті Бессарабії і проіснувало до 1869 р.

Такий далеко не повний зміст цієї вельми цікавої праці.

Іван БУТИЧ

Ярослав Падох. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII—XVIII столітті / Ред. Олег Купчинський.— Львів, 1994.—194 с. (Українознавча бібліотека НТШ, 2).

Відродження Української державности сприяло багатьом позитивним змінам у нашому житті. Воно, до речі, зробило актуальною і появу книги „Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII—XVIII столітті" Ярослава Падоха, що роками лежала в рукописі, а тепер напевне стане потрібною українським правникам, державним діячам, студентам.

Ця книга, безумовно, значний і цінний внесок у нашу науку про історію українського судочинства, яскраве свідчення незаперечних успіхів княжої доби, Литовсько-руської доби та доби Гетьманщини. Панівною в українському судочинстві, як і в матеріальному праві того часу, була приватно-правова засада. Проте друга половина XVII та перша XVIII ст., за всіма даними, була дуже цікавою добою у розвитку українського судочинства, і то, зокрема, на території Гетьманщини, тобто Лівобережної України, що після 1654 р. підпала під Росію. Але сталося так, що цей розвиток судочинства в Гетьманщині залишився поза увагою дослідників і належить до найменш з'ясованих та досліджених в історично-правовій науці. І тому, якщо не брати до уваги „конспектів лекцій", читаних М. Слабченком на учительських курсах в Одесі, і ще деяких дрібних досліджень, то праця Я. Падоха є чи „не першою науковою спробою аналізу грунтового судочинства Гетьманщини".

Що торкається практичного призначення рецензованої праці, то про нього автор не згадує. Тимчасом нам здається, що книга була задумана як навчальний посібник. На це передовсім вказує її структура, добір і спосіб викладу матеріалу, навіть поліграфічне оформлення. Книга має ясну, добре продуману композицію: чітко визначені розділи й підрозділи; розташування і виклад матеріалу відзначаються внутрішнім логічним зв'язком. Кожен розділ завершується сумлінно опрацьованими посторінковими примітками, які пояснюють і доповнюють текст. У них, до речі, згадуються найважливіші джерела, які рекомендуються читачеві для поглибленого вивчення матеріалу. Загалом у праці маємо 651 примітку, що є переконливим доказом наукового характеру книги.

У „Вступних увагах" автор розкриває вихідні положення, покладені в основу розгляду цілости матеріалу. Тут він висловлює свою стурбованість долею джерел, оскільки, за повідомленнями Центрального державного історичного архіву України у Києві, із 6027 складених у ньому актових книг після Другої світової війни вдалося повернути на місце лише 1894 справи. Автор також звертає пильну увагу на думки вчених, які вивчали українське судочинство, і намагається розвіяти їхній песимізм. На його думку, незабаром можна буде виснити до решти всі сумнівні питання, бо немало цікавих матеріалів, які, безперечно, багато дечого нового дали б для нашої теми, криється ще по архівах".

Наукової цінности книзі надають широко застосовані посилання на праці видатних учених. Ці посилання збільшують авторитетність суджень автора книги і разом з тим підвищують значення книги загалом. Звичайно, у такій складній праці, якою є рецензована книга, важко було досягти однакової глибини у розв'язанні всіх поставлених питань, уникнути деяких недоліків, часто незалежних від суб'єктивних намірів автора.

У рецензованій книзі автор звертає чимало уваги на політичні тенденції Москви, що прагнула до якнайповнішої асиміляції підкорених земель. Її зусилля були спрямовані на нівеляцію різниці між Московщиною і Гетьманщиною, і то передусім у правовому житті. Гетьманщина протестувала проти цього, посилаючись на Переяславську угоду, що, мовляв, московська адміністрація щораз більше обмежує автономію козацьких судів і „випирає козацьке право". Боронячи своє судочинство, Гетьманщина боролась за обмеження судових компетенцій Малоросійської колегії, яку „поставив російський уряд, всупереч угоді 1654 року, для нагляду за судівництвом України". Автор пригадує нам також одну дуже важливу історичну правду, яка в той час уже не була таємницею і Москва її не соромилась, а саме, що „не Гетьманщина в Московщині, а, навпаки, Московщина в Гетьманщині навчалася права. Про це свідчить хоч би те, що Московщина запросила до себе багатьох українських правників, які працювали над розбудовою її законодавства та над його кодифікацією".

У центрі українського судочинства завжди стояла справедливість. Судити треба було справедливо „за вість і по правам". Суддя, який видав навіть несвідомо несправедливий присуд, „був зобов'язаний сплатити покривдженій стороні всі її видатки і ще в додатку 12 рублів, а коли зробив це навмисне — звертав покривдженому правіж у потрійному розмірі. Якщо це траплялося часто, судді грозила кара смерті".

Жінок у Гетьманщині не допускали до адвокатури, їх правове становище було набагато гірше від становища чоловіків: „Не могло бути мови, щоб жінка заступала всіх без обмежень". Також жінок було відсунуто від свідчень. Виступали вони лише тоді, коли їхнє свідчення було вкрай необхідне, зокрема, коли не було свідків-чоловіків.

Адвокатура, що розвинулась у добу Литовського статуту, в період Гетьманщини стала вже окремим станом, і її послуги вже не сприймалися як честь чи чемність, за них треба було платити. У Гетьманщині адвокатів було небагато і з'явилися вони порівняно пізно. Згодом козаки бажали мати адвокатів у полкових судах, що поволі ставало дійсністю. З ростом чисельности адвокатів зростало і їхнє значення у правовому житті країни.

У Гетьманщині високо цінувався правовий порядок, ґарантом якого була категорична заборона самодопомоги та самовтручання у судові справи. Обов'язком судді було якнайшвидше проведення розправи, що підтримували майже всі кодифікаційні джерела. Вимагалось, щоб судова розправа не тягнулася довше дев'яти днів. Коли ж суддя не міг вкластися у цей час, то вважалось, що він не повинен бути суддею. Суддям, які безпідставно або неправильно застосовували тортури, грозило важке покарання. Згодом усі тортури було повністю припинено.

Цікаво, що від присудів апеляційних судів залежало дуже часто право подальшої апеляції. У Гетьманщині, до речі, число апеляційних звернень не було усталеним. У зв'язку з цим процеси проходили через багато інстанцій, що не завжди сприяло встановленню справедливости. Бувало, що розправи тривали по кілька десятків років і таким чином переходили від одного покоління до другого.

Це ті найпомітніші ознаки судочинства в Гетьманщині, які випливали з віри, що Бог не допустить безкарного складання фальшивої присяги. На нашу думку, це свідчить, що суспільство глибоко усвідомлювало почуття законности.

Правова сентенція постійно була у великій пошані. Рідко знаходимо в актах заперечення цієї засади. Ніде не траплявся нам приклад, щоб суд толерував чи санкціонував виборювання хоч би й слушних прав шляхом самодопомоги.

Хід процесу в Гетьманщині був загалом однаковим для усіх справ — як цивільних, так і карних, з дуже незначними відхиленнями. Що торкається ґрунтового процесу, то він з часом набув чимало відмінних рис порівняно зі загальним процесом.

Як ми вже стверджували, важливою рисою судочинства Гетьманщини був його приватно-правовий характер. У суді справа велася на підставі приватного обвинувачення, головною засадою якого була коротка римська формула „без позову не судити".

Іншою важливою засадою обговорюваного процесу була засада ясности. Громада брала участь майже у всіх розправах. Кожний не позбавлений прав громадянства мешканець Гетьманщини міг бути присутнім на розправі чи навіть брати в ній активну участь. Певні обмеження були, але вони стосувалися лише порядку розправи.

Процеси були, як правило, усними. Тобто скарги й позови оформлялися письмово, а самі розправи не фіксувалися на письмі. Лише згодом їх почали записувати. На увагу заслуговує також засада безпосередности, що була тісно пов'язана із засадою усности. Навіть маючи свого адвоката, сторона могла брати поряд з ним безпосередню участь у розправі і виправляти різні твердження повновласника та усувати його від розправи. Без скарги позовника розправи не могло бути. Від нього та від оскарженого залежало також чимало інших прямих процесуальних чинностей.

У книзі привертає увагу розділ „Основні особливості процесуальної практики в Гетьманщині". Щоправда, на цей раз у розпорядженні автора було небагато фактичного матеріалу. На відміну від попередніх розділів, тут він набагато докладніше висвітлює особливості процесуальної практики.

Однією з найцікавіших рис козацького процесу була повна відсутність формалістики. Для прикладу: якщо у польському процесі було написане невідповідно хоч би одне слово в скарзі, то позовник міг цей процес програти навіть тоді, коли були всі підстави для виграшу. У Гетьманщині такі формальності не практикувались. Позов мав включати ряд необхідних елементів, але суд не вимагав стисло означеної форми. Крім того, позов можна було виправляти, доповнювати чи навіть змінювати. Автор, до речі, не знайшов у джерелах випадку відхилення позову через помилки, що мали місце в ньому, або якісь інші формальні недотягнення.

Тепер перейдемо до розгляду судового процесу і проаналізуємо його позитивні і неґативні сторони. З уваги на те, що в Гетьманщині не існувало чіткого розподілу судової і адміністративної влади, суди не були самостійними у своїй діяльности, що помітно відбивалося на вимірі справедливости. Так сотник, полковник чи навіть гетьман були начальниками загальної адміністрації відповідних адміністративних одиниць, а також зверхниками суду цієї ж території. Таке поєднання адміністративної і судової влади виникло за звичаєвою традицією після 1648 р. усупереч принципам, записаним у Литовському статуті. Цей кодифікаційний недолік відчутно дав про себе знати лише згодом, у пізніших роках XVII ст., коли сваволя старшини чимраз більше переступала допустимі межі. Зміни на краще в цій ділянці життя сталися тільки після судових реформ гетьмана К. Розумовського.

Другою справді болючою неґативною рисою судівництва Гетьманщини було зволікання розправ. Повільність полагодження справ в одній і тій же інстанції мимоволі спричиняла необмежену кількість апеляцій. Одна справа проходила через десятки різних судів від найнижчих до найвищих і таким чином розтя-

гувалася на довгі роки. Це було наслідком шкідливого консерватизму й безрадности гетьманів, які, незважаючи на нарікання за тяганину з одного суду до іншого, не провели потрібної реформи, щоб зменшити число апеляційних інстанцій.

Найвиразнішими позитивними сторонами судівництва Гетьманщини були його демократичність, відсутність формалістики, а також тяжіння козацьких правників до Заходу, де вже існувало розвинуте правове почуття і передусім правові норми, які були зібрані й упорядковані в кодексах.

Рецензована книга має досить повну бібліографію використаної літератури, іменний та географічний покажчики. Її автор не безсторонньо викладає відомий йому матеріал, а виявляє своє ставлення до кожного питання; тут же з'являються і його оригінальні оцінки як професіонала.

Книга вийшла під редакцією Олега Купчинського і за допомогою професора Володимира Кульчицького й члена-кореспондента НАН України Олега Романіва, видрукувана за ухвалою Видавничої ради Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові в серії Української бібліотеки НТШ, число 2.

Підсумовуючи, треба сказати, що книга Ярослава Падоха „Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII—XVIII столітті" є успішним дослідженням цієї напрочуд цікавої сторінки історично-правового життя України. Видання, без сумніву, збагачує наші знання про цей період й визначає параметри для подальшої праці. Зроблено немало, але це лише початок. Перед нашими правниками-науковцями стоїть тепер завдання продовжити роботу, а саме доповнити основні джерела земельного судочинства Гетьманщини та поглибити вивчення ґрунтового судового процесу.

Володимир ЖИЛА

* * *

За ухвалою Видавничої ради НТШ у Львові видано друком працю Ярослава Падоха „Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII—XVIII столітті".

У передмові „Кілька слів від автора" ми довідуємося про складний і тернистий шлях книжки до читача. Автор ще у 30-х рр. відкрив численні скарби з історії українського права в архівах і бібліотеках Львова. Однак в умовах польської окупації не було змоги опублікувати працю. А з вибухом війни вона в рукописі пройшла з автором справді навколо світу, знову повернувшись до Львова через півстоліття, і тепер уже назавжди.

Праця аналітична, опирається на широку джерельну базу. Підставою для праці послужила в першу чергу монументальна кодифікація діючого в Гетьманщині права під назвою „Права, по которым судится малороссийский народ". Кодифікація тривала 15 років і завершена у 1793 р., зберігаючи свою зобов'язуючу силу до кінця XVIII ст. Найкращі юристи Гетьманщини, практики і теоретики прикладали руку до кодифікації „Прав...".

Ярослав Падох подає нам пунктирний опис еволюції судочинства та процесуального права на Лівобережній Україні. Показує як зі зміною судового устрою змінювався характер судового процесу, докладно зупиняючись на так званому процесі „ґрунтовому". З вибухом національно-визвольної революції у 1648 р. по слідах визвольного походу Богдана Хмельницького твориться козацьке судочин-

ство, де судова і адміністративна влада переходить в одні руки, а саме в руки системи органів державної влади та управління — від „Ради гетьманської зуполної" до полковника і сотника на місцях з їх радами при сотенно-полковому адміністративному устрої Козацької держави. Це був відступ від Польського судочинства, де функціонували суди шляхетські, земські, гродські і підкоморські та інші, а в містах славнозвісні маґдебурзькі суди. Переяславська угода 1654 р. започаткувала зміни на гірше. Гетьманщина втратила зв'язок з Польщею, а за її посередництвом і з Західною Європою. Це потягнуло за собою значне зниження рівня правових знань і правового почуття самих правників та судочинства у цілому.

Із Західною Європою єднали Гетьманщину Литовський статут і маґдебурзьке право, тобто кодекси, що були носіями західноєвропейської правової думки. Поступово втрачається ця широка, фундаментальна кодифікаційна система. І при цьому без всякої компенсації, без одержання повноцінної заміни зі Сходу. Такої заміни і не могло бути, оскільки правова думка і правові інституції тогочасної України стояли набагато вище, ніж Московщини.

Хоч політика Московщини була виразно спрямована на ліквідацію української державности, асиміляцію українського населення, нівеляцію усякої різниці між Україною і Московщиною, саме судочинство Гетьманщини не зазнало надто великих змін. І після 1654 р. Литовський статут залишився серед основних джерел правосуддя Гетьманщини. Завдяки цьому збереглися самобутність і автономія судочинства в Україні. Автономія судочинства тривала у такому вигляді, поки гетьман К. Розумовський не провів у 1760—1763 рр. великої судової реформи, у процесі якої було відновлено земські, гродські і підкоморські статутні суди. З цього часу ґрунтові спори віднесені до компетенції підкоморських судів, як це було і перед 1648 р. Така підвідомчість ґрунтових спорів проіснувала до 1783 р., коли на основі закону „Об учрежденіи губерній" було скасовано український судовий устрій, а замість нього впроваджено російський.

Виклавши стисло історію судочинства Гетьманщини, автор уже докладно і широко описує ґрунтовий процес і доводить нам, що це був не лише процес, який розглядав „межові" спори — справи розмежування ґрунтів. Насправді це був процес ґрунтових спорів узагалі. До реформи К. Розумовського не існувало окремих судів для вирішення цієї категорії справ, а також суддів, які спеціалізувалися б на розгляді ґрунтових спорів. Конкретні справи передавалися так званим „межовщикам", яких від випадку до випадку призначали гетьман або полковник. „Межовщики" призначалися із числа осіб, що входили до кола козацької старшини і одночасно виконували функції державних службовців. У підкоморських судах ґрунтові спори вже розглядалися суддями-фахівцями з цієї категорії справ, які теж називалися „межовщиками". Доречно тут сказати, що до 1722 р. старшини-урядовці обиралися населенням, а відтак самою козацькою старшиною. Така зміна настала під тиском Московської адміністрації. Від 1715 р. указом Петра І запроваджена практика затвердження російською владою полковників та складу генеральної старшини. Так, ще до ліквідації Козацької держави Московщина вихолостила залишки козацької демократії, а разом з тим остаточно паралізувала і до решти знищила унікальний козацький суспільний та державний лад. Завершуючи історію питання, для повноти картини зазначимо від себе той вплив, який мав на процесуальну практику козацького судочинства болісний процес згортання козацької демократії, самобутнього суспільного та державного ладу, трагічної агонії Козацької держави. А був це вплив деградуючий, морально-розкладовий, який до того ж посилювався могутніми факторами. До

таких факторів слід віднести, по-перше, загальний недолік козацького судочинства, яким була єдність судової і адміністративної влади в руках козацької старшини, а по-друге,— „вічні“ влади української етнічної психології: взаємна холодна відчуженість, яка легко переходить у вперту непоступливість та непримиренну ворожнечу. Процесуальна практика козацького судочинства може послужити наглядним і повчальним прикладом того, як у всі часи використовуються вади нашої етнічної психології ворогами-зайдами на нашу ж погибель.

Автор, не виходячи за рамки суто правового аналізу, вказує лише на загальний недолік козацького судочинства — єдність судової та адміністративної влади як на причину ганебного формалізму та безконечної потворно-безвідповідальної тяганини, що характеризували судовий процес у Козацькій державі. Про це автор згадує мимохідь, оскільки існує потреба якось пояснити безліч нарікань і звернень процесуючих сторін до російських владних структур для вирішення справи по „справедливості“.

У руслі традиційного, суто фахового аналізу явища автор не вдається та й не зобов'язаний вдаватися до таких широких філософсько-історичних, морально-етичних та порівняльно-етнографічних узагальнень, як козацький суспільний та державний лад, позитивні чи негативні прикмети етнічної психології тощо. Під сучасну пору потреба в широких узагальненнях диктується життям. Ми повинні піднятися на вищий рівень пізнання і осмислення власного буття, вийти за вузькі рамки як конкретнопредметних методологій, так і однобокого українознавства. Ми опинилися на широкій дорозі світової історії, а це змушує пізнавати і осмислювати історичну долю України, її місце і призначення у світовій історії. Життя, а точніше Провидіння Боже, змушує нас світоглядно піднятися до рівня загальнолюдської філософсько-історичної і морально-етичної проблематики.

Але, на нашу думку, це аж ніяк не перекреслює значення досліджень у галузях прикладних наук, як технічних, так і гуманітарних, або використання того доробку, який уже маємо. Зокрема, дослідження у ділянці українознавства можуть допомогти нам пізнати місце і роль України у всесвітній історії, але для цього ми повинні виробити свій погляд на світову історію. У цьому контексті дуже потрібною і цінною є праця Ярослава Падоха. Автор з великою науковою добросовісністю, докладно і детально досліджує здійснення судочинства та процесуальні норми розгляду „грунтових спорів“. Праця з цього огляду наближається до фундаментальної завершености. Може бути рекомендована як навчальний посібник для студентів юридичного факультету вищих навчальних закладів України при вивченні курсу історії держави і права України. Як відомо, курс цей читається на юридичному факультеті Львівського університету вже три десятиліття, тобто ще з „застійних“ брежнєвських часів. Усі, хто в ті часи був студентом юрфаку Львівського університету, добре пам'ятають, як гостро не вистачало студентам подібних глибоких і предметних досліджень у ділянці історії держави і права України. Не менше, а ще більше відчувається така потреба в сучасну пору розбудови Української державности.

Водночас слід зазначити, що автор не ставить собі завданням дослідження матеріального права, саму суть спорів та їх еволюцію у часі. Треба думати, що автор залишає це для майбутніх дослідників. Ніби на підтвердження вищесказаного автор закінчує працю словами: „Завершуючи працю, віримо, що вона бодай частково спричиниться до успішного дослідження цього вельми цікавого питання з історично-правового життя України другої половини XVII—XVIII ст.“. Хай авторське побажання буде настановою-заповітом майбутнім дослідникам.

З приводу майбутніх досліджень автор цієї рецензії також має певні міркування, бажаючи внести свій посильний вклад у цю шляхетну справу і довести, що заклик про необхідність вийти за вузькі рамки конкретнопредметних досліджень і однобокого українознавства не є голослівним. Спробуємо тезисно окреслити для цього деяку світоглядну базу.

Почнемо з козаччини. Здавалося б, козаччину, як явище нашої історії, ми знаємо добре. Ніщо так не оспіване в народних піснях, як козаччина. Безліч художніх творів і наукових публікацій присвячено цій темі. Проте однобоке українознавство усе ж таки не помітило головного — суті, самого нерва тієї епохи. А нервом цим був самобутній і унікальний у світовій історії козацький суспільний та державний лад. Лад цей виник у той час, коли Україна опинилася у складі Польського королівства (Речі Посполитої Польської), яке було носієм шляхетської демократії, що на добрих 200 років випередила демократичний розвиток європейської цивілізації того часу. Козацький суспільний і державний лад виникли як реакція на шляхетську демократію, шляхетський суспільний і державний лад. Козацький суспільний і державний лад виник на жагучому прагненні селянства бути козаками, тобто вільними людьми, які на зразок шляхти готові сплачувати податок державі (чинш) і бути при цьому військовозобов'язаними — мілітарною опорою держави. Національна революція 1648 р. змела козацькою шаблею польсько-шляхетську владу в Україні, а селяни вважали себе вільними громадянами, опорою держави, що мають право власности на землю, обробляють її і сплачують податок державі. Проте Б. Хмельницький і козацька старшина не визнали за селянством такого права. Виник антагонізм, який, не знайшовши розв'язки у національному консенсусі, призвів до розвалу держави і горезвісної Руїни. На жаль, козацький суспільно-державний лад, ледве виникнувши, але так і не утвердившись, довго і болісно відмирав. Історія Гетьманщини — це заключний етап цього процесу, а судочинство Гетьманщини та розгляд земельних спорів є частковими моментами цього процесу. Унікальність козацького суспільно-державного ладу полягає в тій широкій основі, на якій могла бути оперта держава. Козацька демократія виробила свої форми у вигляді козацьких рад, сотенно-полкового устрою держави і т. д. За своїм значенням у світовій історії це було явище, яке можна поставити поряд не лише з польською шляхетською демократією, але й з англійською буржуазною революцією. Принагідно зазначимо, що Кромвель активно цікавився подіями в Україні, вів переписку з Б. Хмельницьким.

Підсумовуючи сказане, додамо, що історіографія і взагалі суспільно-політична думка давно і належним чином оцінили роль і місце шляхетської демократії у польському державотворенні і світовій історії. Українській історіографії однак ще належить пройти цей шлях стосовно козацької демократії у властивих їй історичних суспільно-державних формах як яскравого явища нашої і світової історії. Потрібно лише комплексно, з позицій різних наук дослідити це явище української історії, не залишаючи поза увагою морально-етичних та порівняльно-етнографічних підходів, першопочатки чого подає монографія Я. Падоха.

Мирон КАМІНСЬКИЙ

Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3-х кн. Кн. 1. Середина XV — кінець XVI ст. (Автор В. Г. Ульяновський).— К.: Либідь, 1994.— 256 с. Кн. 2. Середина XV — кінець XVI ст. (Автор В. І. Ульяновський).— К.: Либідь, 1994.— 256 с. Кн. 3. Кінець XVI — середина XIX ст. (Автори О. П. Крижанівський, С. М. Плохій).— К.: Либідь, 1994.— 336 с.

Навчальний посібник з історії Української Церкви, що побачив світ на початку 1995 р., уже завоював популярність зацікавленого читача. Написаний в пору релігійно-духовного оновлення України, посібник є давно назрілим, цінним і потрібним виданням. Утім, віднесення його до категорії навчальних є доволі умовним: це, по суті, монографічне дослідження, наближене до навчального лише розлогою вступною частиною до 1-ї книги та списками рекомендованої для самостійного вивчення літератури. Потрібними для такого типу видань є і додатки (словникові, хронологічні, документальні, реєстрові і т. і.). На переважаючий науковий характер тритомника вказують й інші ознаки, зокрема, докладні бібліографічні посилання, яких, як правило, позбавлені навчальні посібники. Видання є разом з тим і джерельним: автори часто цитують опубліковані та архівні документи з історії церкви, ряд з них наводиться в додатку до 3-ї книги.

Варто також підкреслити, що дослідження написане трьома відомими в Україні та за її межами спеціалістами з церковно-історичної проблематики. В. Ульяновський, відомий передусім як історик Смути в Росії, є автором близько 150 наукових праць з різних проблем історії литовсько-польської доби та історіографії історії України. Його монографія „Росія на початку Смути: нариси соціально-політичної історії та джерелознавства" (Ч. I—II.— К., 1993) уміщує цінні історико-церковні розділи. О. Крижанівський є автором монографії „Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII — перша половина XIX ст.)" (К., 1991); С. Плохій — монографічного дослідження „Папство і Україна. Політика римської курії на українських землях в XVI—XVII ст." (К., 1989). Книги О. Крижанівського і С. Плохія були свого часу прозрінням для багатьох істориків: якщо перший дослідник досить сміливо для радянської історіографії використав дожовтневу церковну періодику, зокрема „Епархиальные ведомости", то другий ввів у науковий вжиток вітчизняної науки здобутки істориків діаспори, особливо Ватиканських наукових центрів. Усі автори одними з перших почали розробляти заборонену в радянський час тему: історію Уніатської та Римо-Католицької Церков. Отже, „Історія церкви та релігійної думки в Україні" написана фахівцями в зазначеній галузі, що підкреслює та підносить наукову вартість видання.

У передмові до першої книги автори обумовили ту обставину, що кожна книга видання є автономною з відповідними схемами та системами викладу матеріалу. Це змушує нас зупинитись на загальній структурі тритомника, який хоч і писався авторами автономно, проте мав би передбачати певну структурно-схематичну однотипність. Посібник охоплює тривалий історичний період: середину XV — середину XIX ст. Перша і друга книги насвітлюють перші півтора століття досліджуваного періоду, третя ж, хоч і має більший обсяг, присвячена наступним двом з половиною століттям. Беручи до уваги неоднакову та нерівноцінну забезпеченість цих періодів джерелами, оскільки йдеться про пізньосередньовічну і ранньомодерну епохи історії, ставимо під сумнів правомірність

такого розподілу. Крім того, перші дві книги, окрім обов'язкових проблемно-хронологічних розділів, уміщують короткі біографії митрополитів, історію єпархій, загальні розділи з державно-правового та канонічного становища церкви, історії Римо-Католицької та Протестантської Церков. Третя ж книга укладена за іншим принципом і частини зазначених розділів не має. І це в книзі, яка охоплює цілих два з половиною століття історії, наповнених бурхливими подіями церковного життя. Напрошується висновок, що автори третьої книги були „затиснуті" у вузькі рамки однотомника і чисто фізично не змогли довести його до структурного рівня перших двох книг. Вочевидь, тритомник мав би бути, як мінімум, чотиритомником з відповідною переробкою останнього тому в двотомник.

Підкреслюючи піонерську першість подібного видання у вітчизняній історіографії, його наповненість фактологічною інформацією та охоплення значного хронологічного відтинку з усіма його складнощами проблемно-контроверсійного характеру та певною мірою успішне вирішення поставлених завдань, ризикнемо кваліфікувати рецензоване видання як фундаментальне, хоч і з певними застереженнями. Нічого подібного українська церковна історіографія ще не мала: існуючі узагальнюючі праці або давно застаріли, або ж вирізняються конфесійною однобічністю чи джерельною та методологічною бідністю.

Узагальнення величезного матеріалу супроводжується у виданні деталізацією на рівні єпархій, монастирів та інколи навіть церковних парафій, розкрито наскрізні явища та події так званої зовнішньої церковної історії, простежено основні етапи розвитку української релігійної думки тощо. І хоч вирішення конкретних завдань не є у всіх книгах рівноцінним, оригінальність висновків та позаконфесійний науковий підхід, зроблений із загальнонаціональних позицій поліконфесійного українського народу, висуває тритомник у ряд визначних видань української історіографії кінця XX ст. Актуальність та національно-політична зумовленість зазначених підходів для сучасної доби, наповненої міжконфесійними пристрастями, очевидна.

Повноцінне рецензування наукової праці, що насвітлює цілих чотири століття, вимагає написання об'ємної спеціальної праці, а значить, самому рецензентові, який займається конкретними проблемою та відрізком української церковної історії, не під силу. Вочевидь, і рецензувати усі три томи потрібно окремо; останній, можливо, за авторськими частинами. Тому наші зауваження матимуть радше узагальнюючий характер і стосуватимуться лише окремих конкретних розділів та проблем. Зазначене звільняє нас і від обов'язкового перегляду змісту кожної книги.

Перша книга починається потрібним для такого типу видань вступом, що характеризує періодизацію, джерела та історіографію української церковної історії в цілому. Ця розлога частина, написана В. Ульяновським, є вступною для цілого видання. Обравши принцип періодизації за етапами власне церковної історії, автор докладніше зупиняється на періодах досліджуваного хронологічного відтинку: першому — від Флорентійської до Берестейської унії та другому — від Берестейської унії до поділів Речі Посполитої. У другому періоді чомусь випала така важлива віха церковної історії XVII ст., як відновлення православної ієрархії 1620 р. та затвердження її польською владою у 1632 р.

Докладним є перелік основних груп джерел церковної історіографії, серед яких насамперед названо основні корпусні публікації документів. До цієї групи слід було додати, звичайно, документальну збірку, упорядковану львівським істориком В. Мільковичем „Monumenta confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis Sumptibus Instituti Stauropigiani".— Vol. I—II.— Leopolis, 1895—1898. Варто було

виділити також у групі епістолярної спадщини багатотомні збірки переписки уніатських єпископів та митрополитів, виданих василіянами в Римі.

Викликає зацікавлення історіографічний огляд узагальнюючих та синтетичних праць з історії Української Церкви. В. Ульяновському вдалося дати досить повний стислий нарис розвитку української та частково зарубіжної церковної історіографії, починаючи з праці І. Кульчинського (1733) і закінчуючи дослідженнями кінця XX ст. Однак не зі всіма історіографічними оцінками можна погодитись. Так, наприклад, книга М. Гарасевича „Annales Ecclegiae Ruthenae" (1862) названа В. Ульяновським „капітальною", хоч вона має репутацію документальної компіляції. До того ж її видав уже після смерти автора М. Малиновський, який доповнив працю, і тому вона не може вважатися самостійною.

Варто також зауважити, що не всі сучасні історики уважають Ю. Пелеша послідовником москвофільства, а його національну ідею непевною[1]. Крім того, Ю. Пелеш був не тільки перемишльським, але й станиславівським єпископом (у Станиславові він перебував у 1886—1891 рр., Перемишлі — 1891—1896 рр.).

Автор виокремлює праці деяких польських істориків, зокрема Е. Ліковського. Оскільки в бібліографічній примітці зазначено лише його працю „Unia Brzeska" (1896), дозволимо собі дещо не погодитись з В. Ульяновським. Можливо, Е. Ліковський у згаданій праці і прагнув до об'єктивности, але це йому явно не вдалось. Незважаючи на деякі реалістичні оцінки, праця Е. Ліковського є застарілою і недосконалою, оскільки він уникав аналізу важливих документів, на той час уже добре відомих в історіографії. До того ж його книга написана з вузькоконфесійних прокатолицьких позицій і переповнена антиправославною термінологією з арсеналу полемічної літератури XVI—XVII ст. На нашу думку, справедливішою є оцінка праці Е. Ліковського М. Грушевським, який писав, що вона „далеко не панує над предметом, не кажучи вже про дуже сторонничу клерикально-католицьку закраску"[2]. До речі, й дехто з сучасних польських істориків оцінює працю Е. Ліковського як необ'єктивну і односторонню[3]. Загалом польська історіографія, працями кращих представників якої широко послуговуються автори тритомника, представлена в історіографічному огляді фраґментарно.

Неадекватну реакцію викликає і авторська оцінка українських історико-церковних шкіл XIX — початку XX ст. На наш погляд, не варто проминати тієї обставини, що окремі представники історичної школи Київської Духовної академії виступали з відверто антиукраїнських, проросійських шовіністичних позицій. Так, наприклад, відомий історик І. Малишевський дозволяв собі грубі випади проти вживання в українських церквах рідної мови на тій „підставі", що вона вже ніколи не наздожене „преобладающее развитие общерусской образованной речи"[4]. Згадуючи багатьох галицьких істориків церкви, В. Ульяновський чомусь так і не об'єднав їх у львівську церковно-історичну школу, яка склалася у XIX ст. навколо Ставропігійського інституту і успішно проіснувала аж до 1939 р. Видатними її представниками були М. Малиновський, Д. Зубрицький, А. Петру-

---

[1] Див., напр.: Назарко І. ЧСВВ. Єпископ Ю. Пелеш — історик церкви // Український історик.— 1981.— Ч. 1—4.— С. 122.

[2] Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1994.— Т. V.— С. 559—560.

[3] Mironowicz A. Unia Brzeska w jwietle historiografii. Uwagi o stanie badań // Chrzejcijanin w jwiecie.— Warszawa, 1988.— N 8—9.— S. 162, 165.

[4] Малышевский И. И. Заметки по поводу празднования в Галицкой Руси 300-летней годовщины Брестской унии // Труды Киевской Духовной академии.— 1895.— Кн. II.— № 8.— С. 671—672.

шевич, І. Шараневич, В. Мількович та інші. Наприкінці XIX — на початку XX ст. плеяда галицьких церковних істориків поповнилась учнями М. Грушевського.

У цілому варто погодитись зі справедливим висновком В. Ульяновського про те, що українська церковна історія XV—XIX ст. є малодослідженою і надзвичайно складною для розуміння історичних процесів. Недостатньо вивчено чимало конкретно-історичних проблем, деякі з них викликають неоднозначне, деколи суперечливе трактування. Тому авторське їх тлумачення приковує до себе увагу і викликає неабияке зацікавлення. Так, наприклад, В. Ульяновський уважає перебільшенням заперечення М. Чубатим духовної єдности та тяглости між київським і московським християнством, оскільки проблема церковно-релігійного спадку Київської держави й тяжіння до державної традиції у двох частинах церкви не є нині достатньо вивченою (Кн. I.— С. 25). Проте у тритомнику досить чітко вимальовується картина історії українського християнства, генетично пов'язаного з Київською Церквою княжих часів, яке мало певні юрисдикційні зв'язки зі Вселенською Церквою, а також власну територію, структуру та ієрархію на чолі з київським митрополитом і власне церковне право, в кінцевому рахунку — самобутню церковну культуру. До 1596 р. українське християнство розвивається переважно в іпостасі українського православ'я. Починаючи з Берестя воно поділяється і стає двоконфесійним, зберігаючи свою однотипну національну суть — східно-візантійський обряд з усіма його західноруськими особливостями. Треба сказати, що в історичній літературі було кілька спроб дослідження особливостей українського християнства переважно шляхом підкреслення його історичних відмінностей від російського. Досліджували це питання Н. Полонська-Василенко, О. Лотоцький, М. Чубатий, А. Великий та інші. Продовжує цю традицію і рецензований тритомник. І хоч у праці простежується й історія інших церков, без перебільшення можна стверджувати, що наукова громадськість одержала передусім історію українського християнства протягом його чотирьохсотлітньої історії. Важливо, що автори не замовчують тих протиріч, які були властивими для українських церков після 1596 р., розкривають найгостріші моменти тривалої міжконфесійної боротьби. Разом з тим вони зосереджують увагу і на спробах поєднання та порозуміння, показують усю повноту трагічної долі українського християнства. Недвозначно читач схиляється до думки про спільну історичну долю та необхідність співпраці українських церков на сучасному етапі.

Ще одна відмітна риса дослідження — це простеження розвитку унійної традиції в Київській Церкві, починаючи від Флорентійської унії і закінчуючи сторінками історії Греко-Католицької Церкви в XVIII — першій половині XIX ст. У виданні насвітлюється історія та неуспіх Флорентійської унії на українських землях у XV ст., унійні змагання другої половини XVI ст., передумови та історія Берестейської унії, релігійна боротьба в поберестейській добі, поділ України після Хмельниччини та незворотність у зв'язку з цим поділу українського християнства, позитивні та неґативні наслідки релігійного протистояння.

Однією з найзначніших подій української церковної історії, досліджуваної в посібнику, є Берестейська унія, 400-річний ювілей якої не так давно широко відзначався.

Передумови Берестейської унії розглядаються в усіх трьох томах видання. Відповідно вони належать різним авторам — В. Ульяновському та С. Плохію (хоч авторами третього тому є О. Крижанівський та С. Плохій, проте, без сумніву, історія унії написана саме С. Плохієм). В. Ульяновський не розглядає спеціально передумов унії, проте відповідні сюжети в кількох розділах перших двох книг дозволяють нам узагальнити його погляди. Нагадаємо, що практично жодний

сучасний унієзнавець не заперечує закономірности Берестейської унії з огляду на реалії української дійсности другої половини XVI ст. (принижене становище українського народу та його церкви в католицькій Речі Посполитій, криза православ'я та занепад його Константинопольського центру, поширення протестантизму, вплив гуманістично-просвітницької ідеології європейських Реформації та Контрреформації та інше). Невизначеною залишається пріоритетність дії тих чи інших чинників. Якщо в історичній літературі католицької перспективи абсолютизується криза Православної Церкви, то в православній, навпаки, Берестейська унія постає як результат польсько-католицького впливу, національна зрада ієрархії і т. ін.

Гадаємо, що насвітлення В. Ульяновським становища Руської Православної Церкви в Речі Посполитій є досить вдалим і виваженим. Незважаючи на ряд привілеїв польських королів, зокрема, привілей Жиґимонта II Авґуста 1563 р., який офіційно скасував обмеження православних й проголосив свободу віри і неможливість будь-яких релігійних утисків, фактичної рівности церков у Речі Посполитій досягнуто не було. У XV—XVI ст. патрональне право польських королів виродилось у безмежну корупцію та сваволю (так звану симонію). Проте якщо згадані хворобливі явища, характерні і для Католицької Церкви, останній вдалось у середині XVI ст. значною мірою подолати, то Православна переживала в другій половині XVI ст. найгірші часи. Отже, автор недвозначно наголошує, що криза православ'я не була іманентно властивою лише православ'ю, а її загострення на українсько-білоруських землях було викликане тогочасними суспільно-політичними обставинами. Характерними рисами існування Східної Церкви після турецького загарбання Константинополя, як уважає автор, було згасання вселенської свідомости, національна ворожнеча, занепад освіти, закостеніння богослов'я та руйнівні впливи інославія. У цих умовах українське православ'я, доводить В. Ульяновський, „змушене було мобілізуватися для самозахисту своїх основ в результаті прилучення земель Речі Посполитої до Реформації" (Кн. 1.— С. 41). Кризовий стан Руської Церкви, який послужив однією з найголовніших причин розриву з Константинополем, не був у XVI ст. всеосяжним. Відбуваються сплески піднесення православ'я, про що красномовно свідчить діяльність Острозького культурно-освітнього центру та православних братств. Берестейський Собор 1591 р. започаткував реформи ще в доберестейські роки. На відміну від П. Жуковича, який вперше опублікував свого часу грамоту діянь собору і уважав його найважливішим у доберестейську пору, В. Ульяновський ставить його на друге за своїм значенням місце після собору 1509 р. При цьому не цілком логічною виглядає арґументація такого припущення, оскільки автор погоджується з думкою про відсутність „практичної значущости" рішень собору 1509 р. (Кн. 1.— С. 165).

В. Ульяновський докладно зупиняється на проблемі ролі єзуїтів у генезі Берестейської унії. Відродившись у 40-х рр. XVI ст. на терені Польщі, унійна ідея як ідея рівности католицизму і православ'я (С. Оріховський) набуває у 60-х рр. зовсім іншого ідейного змісту у зв'язку з рішучим наступом Контрреформації. С. Гозій, пізній Б. Гербест, П. Скарга та інші єзуїтські ідеологи католицизму пропаґують погляд про укладення унії шляхом механічного переведення православ'я у католицтво. Польські єзуїти, зокрема, розвивають план так званої „анексійної" унії. Заходи щодо унії розпочато Римською курією 1580 р. Дуже важливо, що автор показує участь у цьому процесі константинопольського патріарха Єремії II та князя К. Острозького. Проте проекти 60—80-х рр. залишились з різних причин нереалізованими. До того ж у них не брали практичної участи ієрархи

Руської Церкви. Таким чином, підкреслює автор, єзуїти зробили досить вагомий внесок лише в теоретичне обґрунтування ідеї унії; до практичних заходів щодо її втілення в життя вони підключились лише 1595 р., тому їхню роль у підготовці Берестя не варто перебільшувати. Цей же висновок підтверджує у 3-й книзі тритомника і С. Плохій. Звертаємо також увагу на висновки В. Ульяновського щодо необхідности перегляду стереотипу „католицької експансії", який тривалий час домінував в історіографії. На нашу думку, продовженням перегляду історіографічних стереотипів минулого могло б бути врахування висновків російського історика М. Дмитрієва, який розглядає генезу Берестейської унії у контексті дії Контрреформації (католицької Реформи), яка іншими, а деколи й віддмінними заходами досягла тієї ж гуманістичної мети, що й протестантська Реформа.

В дещо іншій послідовності викладає передумови унії С. Плохій, який робить спробу широкомасштабного аналізу берестейської доби, враховуючи не тільки тогочасне релігійно-церковне життя, а й світські суспільно-політичні процеси на Сході Європи. Він уважає, що насамперед розвиток реформаційних ідей в Україні, а також впливи „православної реформації" позначились на визріванні ідеї унії в українському суспільстві. Як і М. Дмитрієв, С. Плохій знаходить багато спільного в ідеях Реформації і Контрреформації.

Розглядаючи стан українського православ'я наприкінці XVI ст., С. Плохій приходить до висновку про його глобальну кризу, викликану передусім неґативним впливом королівського та маґнатсько-шляхетського патронату. Другорядний статус православ'я у католицькій Речі Посполитій за відсутности національних державних інститутів зумовлювали більшу глибинність кризових явищ у Православній Церкві, ніж у Католицькій.

Генеза та процес укладення унії розглядається С. Плохієм у розділах: „Визрівання ідеї нової унії" та „Укладення Берестейської унії". У 80-х рр. XVI ст. розпочався православно-католицький діалог, ініціаторами якого були не церковні ієрархи, а інтелектуально вищі від них представники православної маґнатерії. Поштовхом до нового витка унійних контактів з Римом став візит 1589 р. до Київської митрополії патріарха Єремії, який своїми рішучими, часом суперечливими діями не тільки загострив внутрішні відносини в Руській Церкві, а й спричинив прийняття рішення про розрив з Константинополем. С. Плохій зупиняється на малодосліджених та навіть загадкових обставинах проведення Єремією тих чи інших заходів, проте пояснення мотивації його вчинків лише меркантильними інтересами, жебракуванням і т. ін. було б неправомірним. Цікаво, що засудження І. Вишенським неґативних явищ в організаційній практиці Руської Церкви автор прирівнює до радикальних ідей Реформації, відповідні ж практичні заходи патріарха зображуються як авантюрні та деморалізуючі. На нашу думку, більшість заходів Єремії, незважаючи на суперечливий характер деяких з них, була об'єктивно зумовлена кризовим станом Руської Церкви наприкінці XVI ст.

У повоєнній історіографії генеза Берестейської унії розглядається передусім як проблема виникнення та розвитку унійної ідеї, у відповідності з чим вивчається і співвідношення унійних програм різних таборів, а також варіантів унійних прагнень усередині кожного з них. Першочергового значення, зрозуміло, набула проблема визрівання та реалізації унійної програми руської ієрархії.

У програмі католицького табору С. Плохій виокремлює два основних підходи — гуманістичний і контрреформаційний. На його думку, перший, започаткований С. Оріховським та Б. Гербестом, передбачав рівноправне об'єднання двох церков на засадах толерантности. Проте Б. Гербеста ідеологом цього напрямку

розвитку унійного процесу вважати не варто. Як правильно показав у 2-й книзі В. Ульяновський, Б. Гербест, вступивши до єзуїтського ордену, повністю відійшов у 70—80-х рр. від ідеї рівности церков і засуджував православ'я як меншовартісну церковну схизму (Кн. 2.— С. 155). Теоретиками другого напрямку були А. Поссевіно та П. Скарга, які обстоювали ідею інкорпорації православ'я у католицизм. Якщо унійна програма Руської Церкви зазнала впливу обох напрямків, як стверджує С. Плохій, то не зовсім зрозумілим є його висновок, що після об'єднання була реалізована саме контрреволюційна програма, оскільки поглинення Уніатської Церкви Католицькою, як відомо, не відбулось. У всякому разі, згадане твердження автора (Кн. 3.— С. 35) потребує додаткової конкретизації.

Значну увагу автор приділяє унійній програмі руського табору, планам К. Острозького, І. Потія, М. Рагози, рішенням так званих „покутних" соборів 90-х рр., а також братській програмі реформування церкви. Автор підтверджує усталений в сучасній історіографії висновок про те, що Берестейська унія була продовженням реформ, розпочатих у доберестейську пору. У цілому ж варто зауважити, що програма руської ієрархії, найбільш повно і остаточно сформульована в знаменитих 33-х артикулах, проаналізована С. Плохієм далеко не повно. Не враховано, зокрема, її національно-релігійної спрямованости. На нашу думку, документ є одним із найяскравіших явищ українського релігійного та національно-культурного руху кінця XVI ст.[5]. Практично поза увагою автора залишилась унійна програма польського короля та його оточення, як і унійні прагнення та настрої ієрархії Польської Церкви.

Ретельно простежено С. Плохієм конкретні передберестейські обставини розвитку унійної справи, особливо в частині з'ясування унійної політики Римської курії. Докладно викладено й перебування в Римі І. Потія та К. Терлецького. Проте й тут є ще чимало нез'ясованого. Так, наприклад, автор навіть не згадує „Договору латинського і руського духовенства", укладеного К. Терлецьким у Кракові в лютому 1595 р., а також реакції на Берестейські артикули експертів апостольської столиці (папського богослова Х. Е. Сарагоси та секретаря канцелярії єзуїтського ордену П. Норреса). Аналіз цих значною мірою нових в історіографії матеріалів приводить до думки, що в Римі переговорів між представниками Руської Церкви і Римською курією не відбулось.

С. Плохій аналізує перебіг подій Берестейських соборів у жовтні 1596 р. Він має безумовну рацію, стверджуючи, що питання про кількість прихильників та противників унії в період Берестя ще не досліджене, а інформація про Берестейський уніатський Собор взагалі відсутня (хоч у монографії він стверджував, що Берестейський Собор є одним із найбільш вивчених в історіографії (Кн. 3.— С. 75).

Підсумком Берестейського Собору було утворення на місці однієї двох церков — Православної та Уніатської. Таким болючим і непростим було розв'язання проблем, що постали перед Українською Церквою в другій половині XVI ст. Причини розколу церкви автором спеціально не аналізуються. Можна лише припустити, що він обстоює думку про первинність серед сукупности таких причин ідеї реґіональної унії, втілення якої не знайшло підтримки значної частини українсько-білоруського суспільства.

У цілому ж варто визнати, що, незважаючи на певні недоліки, концепція Берестейської унії у трактуванні С. Плохія є досить новаторською (згадана на

---

[5] Див.: Тимошенко Л. В. Артикули Берестейської унії 1596 р. // Український історичний журнал.— 1996.— № 2.— С. 15—28.

початку рецензії його монографія вважається кращим переглядом теми в слов'янській історіографії).

Науково обґрунтованим та виваженим є насвітлення історії українських церков у першій половині XVII ст., роки Хмельниччини та після неї. Історія церкви в XVIII—XIX ст. викладена О. Крижанівським (за участю В. Мордвінцева та Л. Пономаренко). Проблематика дослідження цих століть дуже різноманітна. Автор розглядає історію церкви на Правобережжі та Лівобережжі, церковну організацію Католицької, Греко-Католицької та Православної Церков, стан духовенства й чернецтва, монастирських селян, добродійну та культурно-освітню діяльність церкви та інше. Значною науковою новизною та добротністю позначені розділи з економічної історії церкви. Не беручись аналізувати наведений фактичний матеріал, дозволимо собі висловити декілька загальних зауважень. У розділі про міжконфесійну боротьбу на Правобережжі наприкінці XVII—XVIII ст. йдеться про експансію католицизму та утиски православ'я. Подібні ж процеси наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. проти українського християнства, на цей раз з боку московського православ'я, розглядаються у розділі „Одержавлення церкви". Ураховуючи, що в цей період українське християнство та його основні конфесії зазнали безпрецедентного наступу з боку російського царизму та православ'я, внаслідок чого були насильно ліквідовані Греко-Католицька та Українська Православна Церкви, які було підмінено московським православ'ям з його русифікаторськими функціями, маємо підстави говорити про релігійно-політичну експансію Росії на українських землях. Наслідки цієї експансії даються взнаки і наприкінці XX ст., про що свідчить, зокрема, вживання у Православних Церквах України російської богослужбової мови.

Приковують до себе увагу розділи третьої книги з історії Греко-Католицької Церкви та з проблеми релігійности козацтва. Тут також подано цікавий та значною мірою новий фактичний матеріал. Проте дослідження зазначених питань не можна вважати вичерпаним, тим більше, що чимало дискусійних проблем залишаються відкритими. Так, зокрема, не все з'ясовано в питанні про ставлення окремих гетьманів до унії, особливо П. Сагайдачного, Б. Хмельницького та І. Мазепи[6]. Відомо також, що унію прийняли П. Тетеря (1658) та П. Орлик (1721). Визнання Уніатської Церкви зафіксовано 1670 р. в Острозькій угоді М. Ханенка[7].

Закінчуючи рецензію, ще раз нагадаємо, що висловлені зауваження є радше причинками до капітальної історії Української Церкви, написаної шанованими авторами. За рецензованими дослідженнями можуть читатись спецкурси у вузах; воно, безсумнівно, стимулюватиме подальші історико-церковні пошуки. У цьому практична значущість та наукова вартість тритомника.

Леонід ТИМОШЕНКО

---

[6] Див.: Соловій М. ЧСВВ. Як дивились українські гетьмани на унію // Analecta OSBM.— 1992.— Vol. XIV.— P. 309—313.

[7] Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII ст. Матеріали Других Берестейських читань.— Львів, 1996.— С. 40.

Велесова книга. Підг. тексту Б. Яценка. Заг. ред. О. Довгича.— К.: Індоєвропа, 1994.— 316 с.

Одним із показників зрілости етнічної спільноти є наявність власної леґендарної етноісторії, яка, у свою чергу, дає цінний матеріал для реконструкції етнічних процесів, що не зводяться до механічної „консолідації", „асиміляції", „парціації" і т. д. Становлення етносу як соціально вагомої спільноти — це процес творення етносом самого себе через самоусвідомлення та самоствердження. Тому з погляду соціальних функцій леґендарна історія іноді важить більше, ніж точно встановлені історичні факти. Тим вагомішою є спроба відтворити одну з маловідомих її сторінок. Маємо на увазі нову публікацію „Велесової книги" відомого дослідника „Слова о полку Ігоревім" Бориса Яценка, яка з'явилася друком як тематичний випуск часопису „Індоєвропа" за 1994 р.

Публікація відкривається передмовою „Древні укри, хто вони?" О. Довгича та „Переднім словом перекладача і дослідника" Б. Яценка, де автори у загальних рисах викладають власне бачення початків історії українського народу та значення „Велесової книги" як історичного джерела. Крім автентичного тексту, Б. Яценко пропонує свій варіант перекладу та ґрунтовну розвідку, що містить графічний, палеографічний та мовний аналіз пам'ятки, розглядає її хронологію та зміст. Перевагою нового видання є наявність лексикону руського, глосарію та бібліографічного показника. Зацікавленість викликає додаток, що містить дві статті, де автори В. Шаян та С. Наливайко аналізують коло питань, пов'язаних з індоєвропейськими мотивами „Велесової книги", а також лист Б. Яценка до Л. Жуковської, яка вперше дослідила пам'ятку, та відповіді Б. Яценка на найтиповіші запитання читачів щодо „Велесової книги". Публікація заслуговує на увагу як перша спроба по-можливості на науковому рівні захистити пам'ятку, зламати усталений стереотип недовір'я до її автентичности. Якого ж вигляду набуває проблема вивчення „Велесової книги" у зв'язку з появою цієї публікації?

„Велесовою книгою" називають збірку історико-релігійних творів, записаних на дерев'яних дощечках, де відображена рання історія слов'ян[1]. Ці дощечки були знайдені у 1919 р. полковником білої армії Алі Ізенбеком. Як з'ясував Б. Яценко, місцем знахідки була садиба родини Донець-Захаржевських Великий Бурлук, що на Харківщині[2]. Після смерти А. Ізенбека у 1941 р. ці дощечки було втрачено. Єдиним дослідником, який працював з оригіналом, був Ю. Миролюбов, російський еміґрант, за освітою інженер-хімік, в коло наукових зацікавлень якого входили історія, релігія та етнографія слов'ян. Протягом п'ятнадцяти років він опрацьовував текст пам'ятки (з 1925 по 1940 р.) і залишив опис зовнішнього вигляду оригіналу[3]. Текст був виконаний на дерев'яних дощечках однакового розміру (38×22×0,5 см). Краї дощечок обрізані нерівно, поверхня частково зіпсована. Текст був видряпаний гострим предметом (за іншими даними — випалений) з обох боків дощечок, писаний під лінією, на полях — зображення різних тварин. Поверхня натерта чимось бурим — лаком чи олією. Отже, ми маємо лише приблизне уявлення про зовнішній вигляд оригіналу та ступінь його збереження на

---

[1] Цю умовну назву пам'ятці дає С. Лєсной за змістом тексту 16-ї дощечки, присвяченої богові Велесові.

[2] Яценко Б. Пам'ятка України-Русі V—IX ст. // Велесова книга.— С. 234.

[3] Детально ці свідчення з вказівками на джерела див.: Творогов О. В. „Влесова книга" // ТОДРЛ.— 1990.— Т. 43.— С. 170—173.

той час, оскільки історик-аматор Ю. Миролюбов, зацікавлений лише у використанні фактів, відтворених у „Велесовій книзі", не зробив у свій час детального її опису. Яку частину пам'ятки опрацював Ю. Миролюбов, скільки всього було дощечок, ми не знаємо. С. Лєсной називав цифру 35. Ю. Миролюбов згадував про 37 дощечок. За підрахунками О. Творогова, їх могло бути 50[4]. Л. Жуковська, ототожнюючи „Велесову книгу" з однією з підробок О. Сулакадзева, вважала, що дощечок було 45[5]. З прорисів тексту, зроблених Ю. Миролюбовим, збереглася лише фотокопія 16-ї дощечки-пам'ятки[6].

У 1957—1959 рр. фрагменти тексту, транслітерованого Ю. Миролюбовим, з'явилися на сторінках російськомовного часопису „Жар-птица" (Сан-Франциско). У 1968 р. цей текст вийшов окремим виданням у видавництві „Млин" (Гаага), а в 1970 р. був передрукований „Календарем канадійського фермера". Ці публікації містили початковий варіант розшифрування з численними пропусками, які видавці пояснювали як „дефекти тексту". За спостереженнями Б. Яценка, у багатьох випадках текст був неправильно поділений на слова[7], окремі графеми неправильно прочитані[8]. За підрахунками дослідника, лише у тексті 16-ї дощечки пам'ятки Ю. Миролюбов зробив близько 30 помилок[9]. Українські читачі мали змогу познайомитися з перекладом саме цього тексту, зробленого Андрієм Кирпичем[10]. Дефекти автентичного тексту спотворювали зміст пам'ятки і, безумовно, позначилися на якості перекладу.

У 70-х рр. М. Скрипник, досліджуючи архів Ю. Миролюбова в Аахені та архів А. Кура, редактора часопису „Жар-птица", у Сан-Франциско, відшукав матеріали, які значно розширюють уявлення про зміст „Велесової книги" та історію її опрацювання. Зокрема, було знайдено машинописний варіант тексту, далеко повніший від попередніх публікацій, та фрагменти рукописного варіанту[11]. Згодом ці матеріали потрапили до О. Творогова, який надрукував їх в „Трудах Отделения древнерусской литературы", супроводжуючи власним дослідженням[12]. В основу цієї публікації було покладено машинописний варіант тексту, доповнений фотокопіями рукопису дощечок 31, 32, 33. Подавалися фрагменти перекладу Б. Ребіндера. На відміну від попередніх видань, текст публікувався без поділу на частини, у порядку нумерації дощечок. Кожну групу публікації дощечок супроводжували археографічні та текстологічні примітки, зокрема, опис відмінностей тексту від попередніх публікацій, відтворювалися коментарі, що супроводжували публікацію „Велесової книги" на сторінках часопису „Жар-птица". Але сам текст подавався у неопрацьованому вигляді, тобто таким, яким його залишив Ю. Миролюбов.

Цей текст, звірений із машинописним варіантом та передруком „Календаря канадійського фермера", був використаний для нової публікації. Б. Яценко подає

---

[4] Творогов О. В. „Влесова книга".— С. 178.

[5] Жуковская Л. П. Поддельная докириллическая рукопись. К вопросу о методе определения подделки // Вопросы языкознания.— 1960.— № 2.— С. 144.

[6] Фотокопія публікувалася у: Вопросы языкознания.— 1960.— № 2; ТОДРЛ.— 1990.

[7] Яценко Б. Пам'ятка України-Русі V—IX ст.— С. 237.

[8] Там само.— С. 235, 236.

[9] Там само.— С. 236.

[10] Влес книга / Переднє слово О. Білодіда та В. Киркевича // Дніпро.— 1990.— № 4.— С. 83—106.

[11] Ці матеріали були надруковані М. Скрипником // Влес книга: літопис дохристиянської Русі-України.— Лондон; Гаага, 1975.— Ч. VII.

[12] Творогов О. В. „Влесова книга".— С. 170—254.

текст у ритмічному викладі, повністю поділений на слова та речення, з проставленими розділовими знаками. Упорядник вніс деякі орфографічні зміни. Зокрема, у відповідних словах „щ“ замінено на „ш“ і „ч“, „й“ — на „і“, „ю“ — на „іу“, „оі“ — на „ы“. Вставлено пропущені слова та внесено окремі кон'єктури за змістом. Подаються варіанти прочитань окремих фраґментів у порівнянні з публікацією „Календаря канадійського фермера“, які істотно впливають на зміст пам'ятки. За цим же виданням подається текст „збірних дощечок“ 20 і 27, який в архіві Ю. Миролюбова не зберігся. У перекладі збережено стиль ориґіналу, порядок слів і форми зв'язку між ними. Залишено окремі архаїзми та незрозумілу лексику, яка ще потребує пояснення. Завдяки перекладові Б. Яценка читачі вперше мають змогу ознайомитися зі змістом тексту дощечок 8 (2), 8 (3), 14, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38а, 38б, а також дощечки 16, яка дала назву цілій пам'ятці, але була пропущена у публікації „Дніпра“.

Загалом нова публікація, розрахована як на істориків-фахівців, так і на широке коло читачів, є на даний час найповнішою та найупорядкованішою. Це зумовлено тим, що видання з'явилося завдяки всебічному та глибокому вивченню пам'ятки, здійсненому Б. Яценком з метою перевірити висновок про підробку „Велесової книги“, який став традицією для науковців.

Ця традиція була започаткована авторитетною дослідницею Л. Жуковською, яка у 1959 р. провела експертизу фотокопії прорисів 16-ї дощечки пам'ятки, надісланої С. Лєсним до Комітету славістів СРСР. Л. Жуковська прийшла до висновку, що „Велесова книга“ є підробкою відомого фальсифікатора О. Сулакадзева[13]. По суті, це було лише припущення, оскільки жодних доказів на користь авторства О. Сулакадзева не наводилося. Проте це припущення прийняли за аксіому В. Буганов, Б. Рибаков[14], Ф. Філін[15], В. Миротворцев[16]. За іншою версією, „Велесова книга“ є продуктом творчости Ю. Миролюбова, який, не маючи змоги відшукати джерело для написання чергової „русской истории в неизвращенном виде“, нібито вирішив створити його власноруч, опираючись на одну із підробок О. Сулакадзева[17]. Створення „Велесової книги“ приписувалося навіть департаментові Берії[18], що викликало критику навіть тих дослідників, які не виключали можливости фальсифікату[19].

Історія вивчення „Велесової книги“ демонструє тенденцію, яка є неґативною з погляду вдосконалення методів джерельної критики. З 1959 р. зусилля дослідників спрямовувались на те, аби відшукати якомога більше підтверджень висновку експертизи, залишаючи поза увагою факти, які йому суперечать, та нехтуючи одним із основних правил текстологічного аналізу, згідно з яким підробка або автентичність пам'ятки доводяться всією історією тексту, котрий у будь-якому випадку досліджується тими ж методами, що й ориґінал[20]. Відмова від

[13] Жуковская Л. П. Поддельная докириллическая рукопись.— С. 144.

[14] Буганов В. И., Жуковская Л. П., Рыбаков Б. А. Мнимая „древнейшая летопись“ // Вопросы истории.— 1977.— № 6.— С. 206.

[15] Жуковская Л. П., Филин Ф. П. „Влесова книга“... почему же не „Велесова“? // Русская речь.— 1980.— № 4.— С. 118.

[16] Миротворцев В. Н. Еще раз о так называемой „Влесовой книге“ // Русская речь.— 1984.— № 5.— С. 116.

[17] Творогов О. В. „Влесова книга“.— С. 170—254; його ж. Что же такое „Влесова книга“? // Русская литература.— 1988.— № 2.— С. 77.

[18] Шульман Л. „Влесова книга“ — пам'ятка історії чи фальсифікація? // Слово і час.— 1991.— № 9.— С. 62—66.

[19] Горошко С. Знову про „Влесову книгу“ // Слово і час.— 1992.— № 8.— С. 60—63.

[20] Лихачев Д. С. Текстология.— Л., 1983.— С. 352.

ілюстративного методу, послідовне дотримання логіки текстологічного аналізу є безсумнівною перевагою дослідження Б. Яценка.

У своєму прагненні відшукати якомога більше доказів підробки дослідники іноді впадали у протиріччя, що свідчать про серйозні методологічні прорахунки. З одного боку, що свідченням фальсифікату вважалася проблематичність збереження до нашого часу оригіналу IX ст. (саме цим часом датували „Велесову книгу“ її перші дослідники та видавці з середовища еміґрантів). У такому випадку слід враховувати, що пам'ятка могла дійти до нас у пізнішій копії, де можуть бути пізніші мовні нашарування[21]. Однак основним свідченням підробки вважалося існування у тексті мовних явищ, які не є винятковими, а лише виходять за межі IX ст. Б. Яценко розглядає особливості мови „Велесової книги“ у контексті історії української мови та інших слов'янських мов, використовуючи дані діалектології.

До доказів підробки Л. Жуковська відносила змішування у тексті „е“ та „ять“[22], О. Творогов — заміну „ѣ“ дифтонгом „іе“ та монофтонгом „и“[23]. Проте відомі факти вживання „и“ та „е“ на місці „ѣ“ в однаковій позиції у межах однієї пам'ятки[24]. Архаїчна вимова „ѣ“ як „іе“ тривалий час зберігалася у деяких північноукраїнських говірках[25] і цілком може бути проявом живої мови переписувача. Заміна „ѣ“ на „іе“, зроблена Ю. Миролюбовим, ще не означає, що позначення звука „ě“ спеціально підбиралося фальсифікатором[26]. Зіставляючи машинописний варіант з публікацією у „Жар-птице“, Б. Яценко помітив ще ряд орфографічних підмін, які свідчать про непрофесіоналізм Ю. Миролюбова та його намагання зробити текст доступнішим для читання[27].

За спостереженнями О. Творогова, мова пам'ятки відображає процес перетворення редукованих у голосні повного звучання та зникнення редукованих „ь“, „ъ“ у слабкій позиції, що виходить за межі IX ст.[28]. Проте, аналізуючи текст, Б. Яценко приходить до висновку, що у найдавнішому шарі тексту спостерігається чітке розмежування „ъ“ та „о“, „ь“ та „е“[29]. Написання „ъ“, „ь“ на місці етимологічних „о“ та „е“ не можна вважати доказом штучности орфографії пам'ятки, як це робить О. Творогов[30]. Подібні заміни трапляються у пам'ятках, в автентичності яких ніхто не сумнівається[31].

Іншою особливістю „Велесової книги“ є наявність носових „ę“ та „ǫ“, які у тексті передаються графемами „ен“ та „он“. Відсутність „юсів“ для позначення носових наштовхує Л. Жуковську на думку, що той, хто писав пам'ятку, знав про носові, але не мав їх у своїй мові і не вмів правильно позначати[32]. Проте відсутність „юсів“ для позначення носових є ознакою ранньої кирилиці. Зокрема,

---

[21] Лихачев Д. С. Текстология.— С. 353.

[22] Жуковская Л. П. Поддельная докириллическая рукопись.— С. 143.

[23] Творогов О. В. „Влесова книга“.— С. 229.

[24] Безпалько О. П., Бойчук М. К. та ін. Історична граматика української мови.— К., 1957.— С. 140.

[25] Там само.— С. 141.

[26] Творогов О. В. „Влесова книга“.— С. 230.

[27] Яценко Б. Пам'ятка України-Русі V—IX ст.— С. 237.

[28] Творогов О. В. „Влесова книга“.— С. 229.

[29] Яценко Б. Пам'ятка України-Русі V—IX ст.— С. 241.

[30] Творогов О. В. „Влесова книга“.— С. 229.

[31] Безпалько О. П., Бойчук М. К. Історична граматика української мови.— С. 121; Грунський М. К. Нариси історії української мови.— Львів, 1941.— С. 47.

[32] Жуковская Л. П. Поддельная докириллическая рукопись.— С. 143.

„юси“ відсутні у Софійській азбуці IX ст., написі з круглої церкви в Преславі X ст. і т. д.[33]. Виходячи з цього, Б. Яценко робить висновок, що пам'ятка була написана ще у часи існування носових звуків у давньоруській мові, коли „юси“ для позначення носових ще не використовувалися, а переписувалася у період, коли „юси“ вже активно не вживалися, тобто у XVI—XVII ст.[34]. Переписувач дійсно не мав носових у своїй мові. До пізніших нашарувань дослідник відносить отвердіння шиплячих і „ц“, не погоджується з О. Твороговим, який до доказів фальсифікату відносить поєднання у мові пам'ятки буквосполучень „кв“ та „цв“, оскільки таке поєднання є властивим українській мові. Написання „щ“ на місці „ч“ Б. Яценко відносить на рахунок неправильного прочитання Ю. Миролюбовим давньої графеми „ч“[35].

До доказів підробки відносили деякі лексичні невідповідності. Зокрема, Л. Жуковська відзначила, що той, хто писав пам'ятку, не знає форм дієслова: у словосполученні „імаста она“ вживається друга особа двоїни з іменником третьої особи однини; плутається у вживанні називного та знахідного відмінків множини: „скті а краве“ (пропонує „скты а кравы“). До лексичних невідповідностей дослідниця відносить написання „моля бзі“ (пропонує „моля бгы“) „два дщере“, а також написання слова „въжды“, яке вона прочитує як „вожді“ через „ъ“[36]. О. Творогов помітив ще деякі незвичайні форми, зокрема, дієслова з подвоєними закінченнями імперфекта та аориста: бяшехом изроняшехомо і т. п.[37]. Б. Яценко пропонує своє пояснення цих винятків. Він не погоджується з прочитанням Л. Жуковською слова „въжды“, оскільки у контексті це слово означає „завжди“ (чеськ. vzdy), з заміною „скты а кравы“, „моля бгы“ (в останньому випадку, як вважає дослідник, проявилося давнє чергування „г“ — „з“)[38]. Цілком правильним дослідник вважає сполучення „імаста она“, оскільки у тексті йдеться про двох осіб — чоловіка і жінку[39]. Подвоєння закінчень дієслів Б. Яценко відносить до останньої копії. Це подвоєння, на думку Б. Яценка, свідчить, що корективи були внесені людиною, яка вважала написання помилковим. Не змінюючи існуючих закінчень, переписувач пропонує свою альтернативу[40]. Виходячи з особливостей мови пам'ятки, Б. Яценко робить висновок, що „Велесова книга“ була записана в IX ст. з голосу або з пам'яті. Мова її давньоруська, зі значною домішкою чеської лексики та фонетики. Поряд з тим „Велесова книга“ зберігає особливості української мови XVI— XVII ст., характерної для Західного Полісся[41]. На поліські говори впливала польська мова, що також відобразилося у пам'ятці[42].

Припущенню про підробку суперечать дані аналізу графіки та палеографії. Ще Л. Жуковська у свій час відзначила, що „якщо дощечка автентична, то її слід датувати до того часу, коли основним алфавітом у слов'ян стала кирилиця, тобто до X ст.“[43] За спостереженнями дослідниці, алфавіт „Велесової книги“

---

[33] Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской.— К., 1976.— С. 21.
[34] Яценко Б. Пам'ятка України-Русі V—IX ст.— С. 237—238.
[35] Там само.— С. 242.
[36] Жуковская Л. П. Поддельная докириллическая рукопись.— С. 144.
[37] Творогов О. В. „Влесова книга“.— С. 234.
[38] Яценко Б. Пам'ятка України-Русі V—IX ст.— С. 237.
[39] Там само.— С. 238.
[40] Там само.— С. 254, 255.
[41] Там само.— С. 255—257.
[42] Там само.— С. 242, 257.
[43] Жуковская Л. П. Поддельная докириллическая рукопись.— С. 143.

близький до кирилиці, але відсутні специфічні букви грецького алфавіту, літери, що позначають носові, а також „ы", „ю", „ь", „ъ", „ѥ", „ч". Б. Яценко, співставляючи азбуку „Велесової книги" з Києво-Софійською IX ст. та новгородськими XI та XIII ст., приходить до висновку, що якщо орієнтуватися на наявність слов'янських літер, то азбука „Велесової книги" старша від новгородської азбуки XI ст., але молодша від Києво-Софійської IX ст.[44]. Таким чином, датування графіки збігається з датуванням фонетичних особливостей тексту. Щодо зауважень Л. Жуковської з приводу відсутности деяких літер, то Б. Яценко висловлює припущення, що звуки „ъ", „ь" передавалися графемою „ꙋ", яка також входила до складу літери „ы" у поєднанні з „і" десятиричним; буква „ю" передавалася як „іу", а буква „ч" трапляється в тексті у своєму найдавнішому накресленні[45]. Б. Яценко пропонує своє прочитання деяких знаків, які не вдалося розшифрувати Л. Жуковській[46].

У свій час Л. Жуковська зробила цікаві спостереження, щодо палеографії „Велесової книги". На її думку, специфічне написання знаків „φ", „х", „ѣ", „щ", розташованих у рядку, властиве найдавнішим почеркам кирилиці[47]. Давнім є також симетричне „ж" та „о", „м" з овалом, провисаючим до середини висоти літери, що зближує її з відповідною буквою у написі царя Самуїла 993 р.[48]. Свідченням найбільш ймовірної давности кириличної пам'ятки Л. Жуковська вважає порівняно добре витриману сигнальну лінію, що проходить у всіх знаків по середині їх висоти[49].

Поряд з тим на фотокопії прорисів 16-ї дощечки трапляються і пізніші накреслення. За спостереженнями Б. Яценка, такі ознаки, як накреслення „Н" з горизонтальною, а не навскісною, поперечиною, багатоваріантність графеми „ꙋ", специфічне написання букви Д у своїй сукупності трапляються лише у київському скорописі 40—60-х рр. XVII ст. До того ж часу дослідник відносить більшість накреслень В, І, К, П, Х, Ц[50].

Таким чином на основі даних аналізу графіки, палеографії, орфографії та мови пам'ятки Б. Яценко робить висновок, що „Велесова книга" є автентичною пам'яткою, яка походить з поліського реґіону і була записана у IX ст. Проте Ю. Миролюбову доводилося працювати з копією XVII ст., оскільки саме до цього часу відноситься сукупність явищ, що виходять за межі IX ст. Зміст пам'ятки підтверджує, що „Велесова книга" могла бути записана за часів Аскольда та Діра і своїм спрямуванням вписується в історичну обстановку того періоду. Хоч „Велесова книга" не є єдиним твором (Б. Яценко умовно виділяє дві порівняно завершені пам'ятки її у складі), відчувається, що запис релігійних текстів, переказів про походження виконаний з певною метою, а саме довести, що руси є не менш славним і культурним народом, ніж варяги, греки та інші. Отже, пам'ятка цікава як продукт своєї епохи, оскільки відображає світорозуміння русів, складні та неоднозначні стосунки між слов'янськими племенами, боротьбу за домінування у Середньому Подніпров'ї та інше. Цікавим є факт співіснування у межах однієї пам'ятки різних переказів про походження слов'ян, що свідчить про незавер-

---

44 Яценко Б. Пам'ятка України-Русі V—IX ст.— С. 238—239.
45 Там само.— С. 238.
46 Там само.
47 Жуковская Л. П. Поддельная докириллическая рукопись.— С. 143.
48 Там само.— С. 143.
49 Там само.— С. 144.
50 Яценко Б. Пам'ятка України-Русі V—IX ст.— С. 240.

шеність процесу етнічного самоусвідомлення. У зв'язку з цим недопустимим є некритичне ставлення до хронології пам'ятки, буквальне тлумачення її змісту. Адже давність етноісторії є однією з умов усвідомлення етносом своєї гідности, благородства. Тому намагання прикрасити свою історію, перебільшуючи її давність та приписуючи собі подвиги чужих предків, є цілком закономірним явищем, яке потрібно враховувати.

Загалом використання „Велесової книги" для конкретно-історичних досліджень є передчасним. Ми маємо справу з копією Ю. Миролюбова, де можливість помилок різного типу надзвичайно велика. Не можна залишати поза увагою можливість свідомого підправлення тексту Ю. Миролюбовим згідно з власною історичною концепцією. Крім того, за повідомленням Б. Ребіндера, Ю. Миролюбов намагався писати в дусі „Велесової книги". Борис Ребіндер звернув увагу на тексти дощечок, які не були опубліковані Ю. Миролюбовим. Ці дощечки, за його спостереженнями, відрізняються мовою, стилем і т. д.[51] Це питання заслуговує спеціального дослідження, предметом якого повинні стати різночитання, розбіжності наповнености тексту перших публікацій та машинописного варіанту, штучні імена богів, деякі етноніми та інше.

Всебічний аналіз „Велесової книги", здійснений Б. Яценком, наштовхує на думку, що висновок експертизи 1959 р. не може бути остаточним. Поява цієї публікації дає підставу сподіватися, що „Велесова книга" нарешті стане предметом справді наукового вивчення.

Тетяна КУЗИК

Варшавські українознавчі записки (Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze).— Т. 2: Польсько-українські зустрічі. Studia Ucrainica / За ред. Стефана Козака.— Варшава, 1994.— 240 с.

Через п'ять років після появи у 1989 р. першого тому „Варшавських україно-знавчих записок" з'явився друком довгоочікуваний другий том. Редактори першого тому сподівалися видавати книги цієї серії періодично, принаймні як річники, але сприятливі обставини для виходу другого тому з'явилися лише у 1994 р. Спонсорами видання виступили Міністерство Народної освіти Польщі та Варшавський університет.

Перший том „Варшавських українознавчих записок" містить статті, присвячені тематично 1000-літтю Хрещення України-Руси[1]. Другий том також має тематичний характер, оскільки вміщує доповіді наукової сесії „Польсько-українські зустрічі", проведеної з нагоди 40-річчя кафедри україністики у Варшавському університеті у травні 1993 р. Доповіді і статті згруповані у три головні розділи: „Історія та сучасність", „Літературознавство", „Мовознавство", а також „Звіти"

[51] Творогов О. В. „Влесова книга".— С. 178.

[1] Див.: Купчинський О. [рец. на:] Варшавські українознавчі записки / Гол. ред. Степан Козак.— Варшава, 1989.— Зош. 1.— 256 с. // Записки НТШ.— Львів, 1992.— Т. 224: Праці Філологічної секції.— С. 443—450.

шеність процесу етнічного самоусвідомлення. У зв'язку з цим недопустимим є некритичне ставлення до хронології пам'ятки, буквальне тлумачення її змісту. Адже давність етноісторії є однією з умов усвідомлення етносом своєї гідности, благородства. Тому намагання прикрасити свою історію, перебільшуючи її давність та приписуючи собі подвиги чужих предків, є цілком закономірним явищем, яке потрібно враховувати.

Загалом використання „Велесової книги" для конкретно-історичних досліджень є передчасним. Ми маємо справу з копією Ю. Миролюбова, де можливість помилок різного типу надзвичайно велика. Не можна залишати поза увагою можливість свідомого підправлення тексту Ю. Миролюбовим згідно з власною історичною концепцією. Крім того, за повідомленням Б. Ребіндера, Ю. Миролюбов намагався писати в дусі „Велесової книги". Борис Ребіндер звернув увагу на тексти дощечок, які не були опубліковані Ю. Миролюбовим. Ці дощечки, за його спостереженнями, відрізняються мовою, стилем і т. д.[51]. Це питання заслуговує спеціального дослідження, предметом якого повинні стати різночитання, розбіжності наповнености тексту перших публікацій та машинописного варіанту, штучні імена богів, деякі етноніми та інше.

Всебічний аналіз „Велесової книги", здійснений Б. Яценком, наштовхує на думку, що висновок експертизи 1959 р. не може бути остаточним. Поява цієї публікації дає підставу сподіватися, що „Велесова книга" нарешті стане предметом справді наукового вивчення.

Тетяна КУЗИК

Варшавські українознавчі записки (Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze).— Т. 2: Польсько-українські зустрічі. Studia Ucrainica / За ред. Стефана Козака.— Варшава, 1994.— 240 с.

Через п'ять років після появи у 1989 р. першого тому „Варшавських українознавчих записок" з'явився друком довгоочікуваний другий том. Редактори першого тому сподівалися видавати книги цієї серії періодично, принаймні як річники, але сприятливі обставини для виходу другого тому з'явилися лише у 1994 р. Спонсорами видання виступили Міністерство Народної освіти Польщі та Варшавський університет.

Перший том „Варшавських українознавчих записок" містить статті, присвячені тематично 1000-літтю Хрещення України-Руси[1]. Другий том також має тематичний характер, оскільки вміщує доповіді наукової сесії „Польсько-українські зустрічі", проведеної з нагоди 40-річчя кафедри україністики у Варшавському університеті у травні 1993 р. Доповіді і статті згруповані у три головні розділи: „Історія та сучасність", „Літературознавство", „Мовознавство", а також „Звіти"

[51] Творогов О. В. „Влесова книга".— С. 178.

[1] Див.: Купчинський О. [рец. на:] Варшавські українознавчі записки / Гол. ред. Степан Козак.— Варшава, 1989.— Зош. 1.— 256 с. // Записки НТШ.— Львів, 1992.— Т. 224: Праці Філологічної секції.— С. 443—450.

та „Різне“ (Varia)“. У нашому огляді ми зреферуємо всі матеріали, зупиняючись більш детально на проблемних та дискусійних працях.

Відкривають другий том вступне слово і стаття редактора збірника Степана Козака під назвою „Польсько-українські зустрічі. Проблеми та перспективи“. У стосунках українців та поляків упродовж тривалого сусідства, як зазначає автор, було „[...] багато воєн, конфліктів, гострих напружень і суперечок [...] і випливаючих з них стереотипів і міфів [...] Це власне вони становлять головну перешкоду в укладенні добросусідських відносин“ (С. 9). Але на довготривалу перспективу добросусідства на цей неґативний багаж мають взяти обидва народи, адже у їх стосунках знаходимо багато позитивних прикладів. С. Козак наводить їх з історії XIX ст.; вони є маловідомими широкій українській науковій громадськості. Ось деякі з них: „Апологія козаччини представниками „української школи“, а також діячами Великої еміграції, що оцінювали роль і значення козаччини з полистопадової перспективи [...]. Відома паризька промова Тадеуша Кремповицького, виголошена у 1832 р., що назвав керівників козацьких повстань Павлюка і Наливайка новими Спартаками [...]. Символічне прийняття назви „Умань“ однією з громад польського народу в Англії (1835 р.)“ (С. 10). Саме на таких ідеях культурного та політичного порозуміння мають базуватися взаємини між українським і польським народами в майбутньому.

Історичну частину збірника відкривають кілька загальних статей, автори яких розмірковують над місцем України у європейському цивілізаційному просторі з відстані часу. Директор Інституту Центрально-Східної Європи у Любліні Єжи Клочовський у статті „Україна і Центрально-Східна Європа“ (С. 15—20) подає погляди польської історичної науки на проблему європейськости України. На думку автора, Україна в часи Київської Руси, а пізніше Великого князівства Литовського та Речі Посполитої входила у зіткнення як зі східними, так і з західними культурними та політичними впливами. Є. Клочовський цілковито підтримує тезу Ігоря Шевченка про неможливість появи феномену України без впливів Візантії та Польщі (С. 19).

Польський дослідник ставить проблеми, які потрібно нагально розв'язати українським науковцям: „[...] яким чином підрадянська та підросійська Україна зберегла зв'язки зі світом Центрально-Східної Європи; яких переформувань зазнали суспільні структури і культура, свідомість еліти та мас, церков і духівництва, структури матеріальної, суспільної, духовної, мовної культури [...] чи підтримується так важлива традиція культурного плюралізму“. Адже „проголошення незалежності поставило з цілою силою наново проблематику історичного коріння і власної української культури“ (С. 20).

В інших термінах (Схід та Захід), але на ту ж саму тему — „Україна між Сходом та Заходом, чи ще раз про те саме“ (С. 21—27) виступив на сесії Владислав Серчик. Автор розглядає проблему на ширшому фактичному матеріалі і доходить подібних висновків: Україна, як і Польща та скандинавські країни, не завжди входила до західного культурного кола. Тому В. Серчик по-іншому ставить питання: „чи в минулому виразне тяжіння України до Західної Європи спричинило тривалі цивілізаційні наслідки, чи це було результатом певної політичної кон'юнктури, напряму розвитку чи політичних намірів сусідніх держав, чи навіть випадкового збігу обставин“ (С. 25). Відповідь автора — однозначно на користь тривалих впливів Заходу на Україну.

Але не з усіма тезами В. Серчика можна погодитися цілком. Наприклад, він пише, що ні братства, ні, тим більше, Київську академію XVII ст. не можна вважати суто українськими явищами. Позитивно оцінюється вплив Люблінської

унії на українське середовище. Унія діяла „не проти яких-небудь вже існуючих культурних елементів (в українському суспільстві.— *М.К.*), але виразно збагачувала їх, якби виконуючи роль каталізатора для прихованих до того часу процесів“ (С. 22). Узагалі обидва польські вчені розцінюють західні впливи цілком позитивно, а східні — навпаки. Не завжди це відповідає історичним реаліям, хоч би у випадку з Люблінською унією, що мала як світлі, так і темні сторони. Не ставиться питання про множинність впливів та культурних чинників, бо, як писав І. Шевченко, культурні впливи сягали України через багато посередників. Проти останньої тези активно виступає В. Серчик (С. 24—25). Не можна сприйняти ще однієї думки цього автора про нібито сучасні „спроби побудови від нового цілої історії України“ (С. 25), так як не можна „від нового“ написати українську історію принаймні після „Історії України-Руси“ Михайла Грушевського.

Тереза Хинчевська-Геннель представила своє бачення наслідків Берестейської унії для Речі Посполитої у статті „Суперечки навколо Берестейської унії (кінець XVI—XVII ст.)“ (С. 28—34). До аналізу вона залучає в основному роботи польських авторів І. Беньовського, Ю. Атамана, З. Вуйцика та інших. Залишається, однак, не зовсім зрозумілим, чому тут не згадані праці українських учених, за винятком єдиної роботи С. Плохія.

У статті Януша Качмарчика „Гадяч 1658 р.— чергова угода чи нова унія?“ (С. 35—40) розглядаються передумови укладення Гадяцької угоди. Автор подає широке історичне тло, починаючи з першої угоди козаків з польським урядом Сиґізмунда-Авґуста у другій половині XVI ст.

Незважаючи на науковий апарат та документальне цитування, стаття сприймається як популярний виклад історіографічних думок з приводу Гадяцької угоди. Вражає, як і в попередній статті, майже цілковите замовчування попереднього набутку в цих ділянках історичної науки, головно української. Справді, виявляються близькими до реальности слова редактора „Варшавських українознавчих записок“ С. Козака про небачення точок зору обопільно як з польського, так і українського боків (С. 13). А відтак автор часом висловлює суперечливі або тенденційні тези, наприклад, про „диверсійну акцію Високої Порти“, що вислала у 1620 р. патріарха Теофана для висвячення православної ієрархії в Україні (С. 39) або що в січні 1654 р. „без жодних умов з боку Олексія Михайловича віддано Україну під московське панування (С. 37). Без чіткого історіографічного пояснення ці твердження Я. Качмарчика не можна визнати такими, що цілковито відповідають історичній реальності.

Невеличке повідомлення під назвою „Історичні праці Михайла Грушевського як систематизоване джерело для укладання каталогу козацької старшини“ (С. 41—42) подав київський історик Володимир Сергійчук. Але навряд чи можна вважати праці М. Грушевського систематизованим джерелом. Лише джерела первинного походження масового характеру (реєстри, кампути, люстрації та інші) можуть мати таку джерелознавчу характеристику.

Стаття „Михайло Грушевський і Холмщина та Підляшшя“ Василя Назарука продовжує ряд науково-популярних робіт збірника (С. 43—54). Автор штрихами малює історію Холмщини та Підляшшя у XIX і на почату XX ст. паралельно з біографічними даними про видатного українського історика М. Грушевського. В. Назарук при викладі матеріалу в основному користає з двох діаспорних видань „Надбужанщина. Історико-мемуарний збірник“, монографії Є. Пастернака „Нарис історії Холмщини і Підляшшя“ та статті М. Грушевського „За Холмщину“.

Відомий український джерелознавець Микола Ковальський представлений статтею „Внесок польських істориків XVIII — початку XX ст. в розширення джерельної бази історії України XV—XVII ст." (С. 55—63). Це дослідження вигідно вирізняється поряд з іншими статтями збірника своєю інформативністю. Автор вміщує значний перелік джерел, опублікованих польськими дослідниками, які також є джерелами до історії України та українських земель. М. Ковальський поділив джерельний матеріал на три групи: документальні (актові), наративні та епістолярні джерела (С. 55). Варто було б диференціювати джерельний матеріал з огляду на ступінь дотичности до історії України, бо багато перелічених автором статті археографічних видань („Volumina legum", „Źródła dziejowe" та інші) складають також головну підвалину польської історії XV—XVII ст.

У статті Мирослави Папежинської-Турек „Релігія та церква у формуванні новочасного українського народу на польсько-українському пограниччі" (С. 64—68) піднімається багато проблем, пов'язаних з особливою роллю церкви у формуванні українського народу як політичної нації у XIX — першій половині XX ст. Авторка розділяє цей процес на два етапи: формування мовної єдности, пізніше — національної єдности.

У читача з України ознайомлення з цією працею викликає, однак, питання: а чи коректно називати землі Східної Галичини та Волині, про які йдеться у статті, „польсько-українським пограниччям"? З М. Папежинською-Турек можна посперечатися й тоді, коли вона обмовляється про позитивні наслідки національної асиміляції національних меншин для пануючої нації (С. 68).

Стефан Заброварний у наступній статті „Варшавських українознавчих записок" досліджує інституційний розвиток українського народного руху в Галичині у 1864—1914 рр. (С. 69—81). В окресленому періоді автор вирізняє три етапи: 60—70 рр. XIX ст.— „час віднови та загального усвідомлення"; „у 80—90 рр. наступили значні кількісно-якісні інституційні зміни [...] поява нових культурно-освітніх, економічних інституцій та політизація цілого руху. Третій етап, що обіймає 90-ті і початок XX ст. (до початку Першої світової війни), відзначився високим рівнем спеціалізації нових організацій, тенденцією до поєднання однорідних організацій, творенням політичних партій та парламентарних організацій" (С. 81).

Ян Левандовський подав короткий виклад польсько-українських конфліктів останніх двох століть у статті „Польсько-український конфлікт на тлі національних конфліктів у Центрально-Східній Європі у XIX і XX ст." (С. 82—86). Стаття Анджея Зємби „Ватикан та Україна після Першої світової війни" (С. 87—95), властиво, є рецензією на книгу та статті Івана Хоми про українсько-ватиканські взаємини. А. Зємба залучає до аналізу широке коло джерел з названої проблеми, що знаходяться у Польщі і не були використані І. Хомою.

Автор статті „Внески поляків та українців у справу взаємного порозуміння у 1918—1939 рр." (С. 96—104) Станіслав Стемпень продовжив тему, започатковану С. Козаком, вишукуючи приклади порозуміння між українцями та поляками у міжвоєнний період. Ці спроби робилися у різних ділянках — культурі, політиці, мистецтві та інших. І хоч вони не знайшли в той час загального зрозуміння і схвалення, проте, на думку автора, „позитивні приклади можуть бути на майбутнє взірцем і заохотою для дальших дій для добра двох народів" (С. 104).

Євгеній Коко зробив актуальний для сучасних наукових дослідів огляд польської історіографії післявоєнного періоду про українсько-польські стосунки (С. 105—113). Незважаючи на великий перелік монографій та статей, Є. Коко

доходить висновку про потребу розширення досліджень, започаткування нових і поглиблення уже початих тем.

Редакція вмістила у збірнику дві статті Ришарда Тожецького. Перша — відгук на 60-ту річницю голоду в Україні, що був найтрагічнішим епізодом в її новітній історії (С. 114—116). Друга стаття — загальний нарис про втрачені можливості для порозуміння між поляками та українцями в час Другої світової війни (С. 117—120). І все-таки автор вважає, що „польсько-українська дружба — це постійна надія, для якої немає альтернативи“ (С. 120).

Дві останні статті з розділу „Історія та сучасність“ більше нагадують публіцистичні виступи, ніж наукові розвідки. „Поляки та українці на порозі дев'яностих років“ Тадеуша Анджея Ольшанського — це публіцистичні роздуми над складними і трагічними проблемами польсько-українського конфлікту 40-х рр. XX ст. (С. 121—127). Багато гірких слів написано і про поляків, і про українців. Автор, народжений вже у повоєнні роки, просить пробачення як поляк за свою частку вини перед українцями. Але він також хоче, щоб такі ж вибачення і подібні голоси пролунали з українського боку. Пекуча проблема потребує не замовчування, а очищення.

Завершує розділ стаття Богдана Скарадзинського „Програємо разом з українцями чи кожний окремо?“ (С. 128—131), що дає погляд на сучасний стан польсько-українських взаємин.

У розділі „Літературознавство“, як і в попередньому, матеріал розміщений у хронологічному порядку. Першою вміщена стаття Францішека Сєлицького „Україніка в старобілоруському письменстві“ (С. 132—136). На думку автора, історична спільність України та Білорусі породила жанрову, тематичну та мовну близькість. Українці та білоруси приблизно до XVI ст. справді писали спільною мовою, що складалася з книжно-народних елементів. Унаслідок цього немає чіткого розмежування давніх пам'яток щодо їх приналежности до тієї чи іншої культури.

Під впливом перекладної культури, яка тематично поділялась на релігійну та світську, з'являються оригінальні твори. Ф. Сєлицький до першої групи відносить „Пчолу“, „Ізборник Святослава“, „Шестиденник“; другу групу репрезентують „Александрія“, „Повість о Варлаамі і Йоасафі“, „Жидівська війна“ Йосифа Флавія.

Із статті випливає, що українська тема у білоруській літературі зумовлена спільністю розвитку. Вже починаючи з XIV—XV ст., коли Україна та Білорусь починають розвиватися як окремі організми, у білоруській літературі зберігається тема України, представлена світською та релігійною літературою. З другої половини XV ст. у релігійній проблематиці особливої актуальности набуває проблема унії і пов'язана з нею полемічна література.

Стаття Олександри Гнатюк „Українсько-польське пограниччя в літературі ренесансу та бароккo“ (С. 137—140) є дискусійною. Авторка ставить питання, до якої культури відносити деякі польсько- та латинськомовні твори українських авторів Д. Братковського, Л. Барановича, Т. Щировського, М. Смотрицького та інших. На думку О. Гнатюк, як компроміс доцільно вживати термін „польсько-українське пограниччя“, допоки фахівці з давньої літератури не з'ясують цієї проблеми (С. 140). Без усякого сумніву, для кращого розв'язання цих суперечливих літературознавчих проблем потрібний детальніший аналіз творів, бо саме він поглибить відчуття українських коренів культурно-творчої свідомости авторів XV—XVII ст.

Наступною у розділі є стаття Ростислава Радишевського „Польськомовні бароккові стемми Іванові Мазепі“ (С. 141—153). Розвідка цінна тим, що в тематич-

ному плані виконує ніби подвійне навантаження: робить короткий екскурс в історію родинного герба І. Мазепи-Калединського та подає цікаву інформацію про особливості барокових поезій, присвячених І. Мазепі. Авторами цих поезій були викладачі та студенти Києво-Могилянської академії та Чернігівського колегіуму І. Орновський, С. Яворський, П. Орлик, ґравери І. Щирський, А. Тарасевич та інші. У книжках цих авторів поряд з геральдичною є панегірична поезія, яка оспівувала звитяги гетьмана, славу його роду. Ця поезія припадала в основному на 90-ті рр. XVII ст.— час активної державної діяльности І. Мазепи. Від себе можемо додати, що поети вихваляли гетьмана значно пристойніше, ніж потім його ганили.

З цілком іншою епохою знайомить стаття Станіслава Маковського „Варшавський романтизм або дебют української школи поетів“ (С. 154—164). Ця стаття цінна тим, що в ній подано не лише окремі риси, а зображено романтизм як напрямок, показано його політичну та історичну зумовленість. На основі філософсько-естетичної думки в основному Німеччини та Франції у польській критичній літературі з'являються певні канони романтизму, які розробило і на які орієнтувалося молоде покоління польських письменників — С. Витвицький, М. Мохнацький, Л. Осинський та інші. Пізніше до них долучилися Й. Залеський, С. Гощинський, М. Грабович — вихованці уманських отців-василіян у 1821—1831 рр., які відразу виступили прихильниками нового напрямку у польській літературі. Автор статті не аналізує їх творів, а лише вказує, що література романтизму характеризується, з одного боку, фантастичністю і духовністю, а з іншого — народністю, яку репрезентують ці письменники.

Філософсько-психологічна стаття Данути Сосновської „Роздвоєння і суперечності: про дивних козаків у польській романтичній літературі“ (С. 165—171) підіймає проблему роздвоєння людської душі, боротьби людини з самою собою на прикладі образу козака у польській романтичній літературі. З одного боку, образ козака символізує незалежність і нескореність людини, а з іншого — його доля узалежнена від складних обставин, способу життя. У результаті ж, як розплата — страждання, а іноді й смерть.

Стаття Стефана Козака „Українці та польське листопадове повстання“ (С. 172—180) передає враження і настрої українського суспільства після вибуху польського повстання 1830 р. Автор пише, що це повстання у середовищі українського селянства вважалося панським, тому й не було підтримане простим народом. Відповідно неґативною була реакція на нього в українській літературі, зокрема, в поезіях А. Метлинського, І. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського та інших.

Оригінальною є стаття Мирослави Кавецької „Хмари“ Івана Нечуя-Левицького і польський позитивізм“ (С. 181—185). Це своєрідне дослідження народницького руху в Україні та Польщі і позитивізму як його вияву у філософії і літературі. Так, після січневого повстання 1863 р. виникла програма частини польської інтеліґенції, так званих „Młodych“, що основним завданням ставили підняття загальної грамотности і культури серед широкого загалу. Такі ж риси бачить М. Кавецька у творі І. Нечуя-Левицького і, зокрема, в образі головного героя „Хмар“ Павла Радюка, що, на думку авторки, втілює в собі народницький рух в Україні. Заторкнута тема позитивізму вимагає дальшого і глибшого розроблення, адже М. Кавецькою на прикладі „Хмар“ І. Нечуя-Левицького наводиться тільки один відповідник в українській літературі.

Стаття Віктора Дудка „Польський адресат поезії Павла Грабовського “До Б. С-го“ (С. 186—193) є скоріше джерелознавчою розвідкою, що встановлює нові

факти з життя поета. Опрацювавши велику кількість історичних джерел, наукових праць, автор доводить, що адресатом поезії „До Б. С-го“ є не Броніслав Сєраковський, як було визнано з подання В. Кисельова, а польський революціонер, а згодом керівник партії „Пролетаріат“ Б. Славінський. За свою революційну діяльність він був арештований, перебував спочатку в берлінській тюрмі, потім потрапив до рук російських жандармів. В Акатуйську на каторжних роботах Б. Славінський і познайомився з П. Грабовським, який у той час складав біографічний словник революціонерів.

Стаття „Українські ночі, або родовід генія“ Єжи Єнджеєвича в контексті сучасної прозової Шевченкіани“ Світлани Задорожної (С. 194—200) за жанром близька до рецензії на твір польського письменника (з ним завдяки перекладові В. Іванисенка зміг у 1988 р. познайомитися український читач). Авторка говорить про своєрідне бачення Є. Єнджеєвичем свого героя, про нетрадиційний підхід до постаті Т. Шевченка. С. Задорожна звертає увагу на об'єктивізм у зображенні, на жанрово-структурну розмаїтість, що зумовлює внутрішню енергію твору, тому він читається з неослабною увагою.

У публіцистичній манері, з елементами художньої ретроспекції написана стаття Єжи Литвинюка „Проблеми перекладу з української мови. З верстата перекладача“ (С. 201—204). Вона складає враження філософського роздуму про перекладацьку роботу на основі власного досвіду автора.

Завершує розділ проблемна стаття Григорія Сивоконя „Українська література і читач: суперечності історичного діалогу“ (С. 205—209). Автор розглядає діахронно проблеми кризи читання і статусу книжки. Спад інтересу до української літератури він оцінює як наслідок „послідовних діянь і культурного будівництва в національній політиці СРСР“ (С. 208), коли безликий читач перетворився на вульґарного соціолога, смаки якого мусила задовольняти література. Відтак виникла гармонія між літературою і народом, для якого писали і якого на високих ідеалах виховували письменники.

Цю проблему ще у 30-х рр. підмітив М. Рудницький, говорячи про ідеологічне і виховне значення української літератури в порівнянні з європейською літературою, яка своє завдання бачить у виявленні власного „я“ письменника, творить, орієнтуючись не на певну сіру масу читачів, а на окремого читача — дитину, городянина, селянина та інших[2].

Мовознавча частина збірника складається з чотирьох статей. Богдан Струминський аналізує запозичення в польській мові християнських термінів українського походження (С. 210—216). Ірена Гук досліджує українські імена в одній з парафій біля Холму в другій половині XVIII ст. (С. 222—226). Тетяна Голинська розглянула лінґвістичну термінологію двох польськомовних граматик української мови XIX ст., авторами яких були Іван Вагилевич (1845) та Йосиф Лозинський (1846) (С. 217—221). Авторці останньої статті Тетяні Голинській — піонерці польського українознавства, науковцеві та перекладачеві — на честь 40-річчя наукової діяльности присвятив ювілейну замітку Мар'ян Юрковський (С. 227—229).

Завершує „Варшавські українознавчі записки“ звіт з діяльности Головного проводу Польського українознавчого товариства за 1990—1993 рр. (С. 230—237) та спогад-некролог Михайлини Коцюбинської про чеського українознавця, літературознавця та перекладача Зіну Геник-Березовську (С. 238—240).

На завершення огляду хочемо звернути увагу на деякі технічні та редакторські огріхи. Частина як українських, так і польських текстів містить певну

[2] Рудницький М. Європа і ми // Ми.— Варшава, 1933.— № 6.— С. 38.

кількість помилок. На жаль, переліку помічених помилок у кінці книги немає. Одним з недоліків рецензованого видання є різнобій у написанні польських прізвищ навіть у межах однієї статті. Зокрема, у матеріалі М. Ковальського трапляються такі суперечливі варіанти написання прізвищ: „Я. Янушовський", „С. Конарський" і „А. Соколовскі", „А. Павіньскі" (С. 56—59). Порівняно з першим томом, зменшилися кількість статей, написаних українською мовою. Авторами останніх є виключно „материкові" українці. Хіба українська мова перестала бути науковою у ділянці українознавства в Польщі? Але загалом редакція зробила добру справу, видавши у другому томі „Варшавських українознавчих записок" матеріали наукової сесії „Польсько-українські зустрічі" (травень 1993 р.).

Ірина МАЗУР,
Мирон КАПРАЛЬ

М. М. Кром. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в.— М.: Археографический центр, 1995.— 304 с.

Злам XV — XVI ст. закарбувався в історії східнослов'янських земель як період воєнно-політичних успіхів Московської держави в боротьбі з Великим князівством Литовським: Іван III поширив свою владу на „верховські" (верхньоцькі) землі й Сіверщину, Василій III — на Смоленщину.

У фаховій літературі упродовж тривалого часу ці події, відповідно до ідеологічних настанов, які тяжіли над дослідниками, розглядалися двояко: або як органічний прояв аґресивного зовнішньополітичного курсу Московщини, або як початковий етап возз'єднання братніх слов'янських народів. При цьому в першому випадку населенню тих земель, що стали тереном боротьби між Москвою та Вільно, відводилася роль спостерігача, не здатного на енергійний опір московській експансії, у другому — в ньому вбачали надійного союзника Москви в її об'єднавчих змаганнях, а сам цей „стихійний" альянс розглядали як „наймiцнішу з антияґеллонських коаліцій".

Співіснування цих двох протилежних точок зору було значною мірою обумовлене специфікою синхронних джерел, у яких позиція місцевого населення є мало акцентованою — зі сторінок літописів і посольських реляцій воно переважно постає лише як досить невиразне тло воєнно-політичної історії. Звідси — і численні наукові праці, де події кінця XV — початку XVI ст. побачено ніби очима московських або, навпаки, литовських воєвод і дипломатів, крізь призму уявлень „наші" або „не наші" — що, зрозуміло, невимірно збіднює уявлення про минуле.

За цих умов доволі позитивним явищем є поява праці санкт-петербурзького дослідника М. Крома „Меж Русью и Литвой", виданої московським „Археографічним центром" у серії „Исследования по русской истории" (Вип. 4). Щоправда, назва книги здається нам не дуже вдалою через використання назви „Русь" у значенні „Російська держава", „Росія" (хоч останній термін є цілком доречним навіть з огляду на те, що з'явився в ужитку за часів Івана III): за умов, коли східнослов'янське населення Великого князівства Литовського вважало себе

кількість помилок. На жаль, переліку помічених помилок у кінці книги немає. Одним з недоліків рецензованого видання є різнобій у написанні польських прізвищ навіть у межах однієї статті. Зокрема, у матеріалі М. Ковальського трапляються такі суперечливі варіанти написання прізвищ: „Я. Янушовський“, „С. Конарський“ і „А. Соколовскі“, „А. Павіньскі“ (С. 56—59). Порівняно з першим томом, зменшилися кількість статей, написаних українською мовою. Авторами останніх є виключно „материкові“ українці. Хіба українська мова перестала бути науковою у ділянці українознавства в Польщі? Але загалом редакція зробила добру справу, видавши у другому томі „Варшавських українознавчих записок“ матеріали наукової сесії „Польсько-українські зустрічі“ (травень 1993 р.).

Ірина МАЗУР,
Мирон КАПРАЛЬ

М. М. Кром. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в.— М.: Археографический центр, 1995.— 304 с.

Злам XV — XVI ст. закарбувався в історії східнослов'янських земель як період воєнно-політичних успіхів Московської держави в боротьбі з Великим князівством Литовським: Іван III поширив свою владу на „верховські“ (верхньоокські) землі й Сіверщину, Василій III — на Смоленщину.

У фаховій літературі упродовж тривалого часу ці події, відповідно до ідеологічних настанов, які тяжіли над дослідниками, розглядалися двояко: або як органічний прояв аґресивного зовнішньополітичного курсу Московщини, або як початковий етап возз'єднання братніх слов'янських народів. При цьому в першому випадку населенню тих земель, що стали тереном боротьби між Москвою та Вільно, відводилася роль спостерігача, не здатного на енергійний опір московській експансії, у другому — в ньому вбачали надійного союзника Москви в її об'єднавчих змаганнях, а сам цей „стихійний“ альянс розглядали як „наймiцнішу з антияґеллонських коаліцій“.

Співіснування цих двох протилежних точок зору було значною мірою обумовлене специфікою синхронних джерел, у яких позиція місцевого населення є мало акцентованою — зі сторінок літописів і посольських реляцій воно переважно постає лише як досить невиразне тло воєнно-політичної історії. Звідси — і численні наукові праці, де події кінця XV — початку XVI ст. побачено ніби очима московських або, навпаки, литовських воєвод і дипломатів, крізь призму уявлень „наші“ або „не наші“ — що, зрозуміло, невимірно збіднює уявлення про минуле.

За цих умов доволі позитивним явищем є поява праці санкт-петербурзького дослідника М. Крома „Меж Русью и Литвой“, виданої московським „Археографічним центром“ у серії „Исследования по русской истории“ (Вип. 4). Щоправда, назва книги здається нам не дуже вдалою через використання назви „Русь“ у значенні „Російська держава“, „Росія“ (хоч останній термін є цілком доречним навіть з огляду на те, що з'явився в ужитку за часів Івана III): за умов, коли східнослов'янське населення Великого князівства Литовського вважало себе

„руським“, навряд чи коректно ставити питання про його політичний вибір „між Руссю та Литвою“.

До речі, цієї двозначности легко уникнув попередник М. Крома Х. Яблоновський, у книзі якого „Західна Русь між Вільно та Москвою“[1] проблема політичної орієнтації руського населення Великого князівства Литовського уперше стала об'єктом наукового дослідження. Правда, вона так і не була розв'язана. За слушним спостереженням М. Крома, головним недоліком цієї праці (як і дослідження О. Бакуса, присвяченого мотивації тих західноруських феодалів, які упродовж 1377—1514 рр. еміґрували до Московщини[2]) є недиференційований підхід до маси східнослов'янського населення Литовської держави, передусім його князівської верхівки, представники якої подекуди істотно відрізнялися один від одного за своїм суспільно-політичним статусом. На думку дослідника, саме з'ясування останнього дає можливість не тільки пояснити, але й в окремих випадках „спрогнозувати“ поведінку різних князівських родин в ситуації XV — початку XVI ст. Це ж справедливо і щодо інших соціальних прошарків — міщанства, боярства, духовенства, які трактуються М. Кромом як різні категорії міського населення, що його позицію розглянуто в книзі окремо. Таким чином, два розділи, з яких складається праця — „Князья и княжества Западной Руси в русско-литовских отношениях конца XV — первой трети XVI в.“ і „Города Западной Руси в русско-литовских отношениях конца XV — первой трети XVI в.“,— репрезентують дві точки зору на один ряд подій, що відбувалися на литовсько-московському порубіжжі. Зрозуміло, що при такій організації матеріалу не можна уникнути певного дублювання сюжетів; втім, плідність такого підходу якнайкраще засвідчують результати дослідження. Ми ж у нашій рецензії додержуватимемось хронологічного принципу, розглядаючи паралельно обидва аспекти проблеми.

Загальновідомо, що першим здобутком московської дипломатії у Литві, став пас „верховських“ князівств, котрі сформувались у XIII ст. унаслідок міґрації на Оку синів Михайла Всеволодовича Чернігівського. „Верховці“ XV ст. неодноразово потрапляли в поле зору істориків, які одностайно моделювали взаємини між ними та віленським великокняжим двором на підставі угод — „докончаний“ князів Новосильських із Казимиром Ягеллончиком. М. Кром наполягає на безпідставності такої генералізації, наголошуючи на виключності статусу Новосильських, які єдині з-поміж „верховських“ родин зберегли plenum jus ducale на „отчинні“ землі, будуючи свої відносини з володарем Литви на договірних засадах, із застереженням можливости змінити сюзерена у разі недотримання останнім узятих зобов'язань. Тож коли вони нарешті скористалися цим правом, ініціювавши серію „виїздів“ у межі Московської держави наприкінці 80-х рр. XV ст., великий князь литовський, висловлюючи свій протест, жодного разу не назвав їх „зрадниками“. І, навпаки, пізніше за аналогічних обставин цей епітет міцно „приріс“ до молодших ліній „верховців“ (Мосальських і Мезецьких), котрі, за спостереженнями М. Крома, хоч і були „отчичами“ власних земель, володіли ними на правах „вислуги“.

Що ж підштовхнуло Новосильських до переходів на московську службу? Аналізуючи це питання, М. Кром вказує не тільки на воєнно-політичний тиск з боку Москви, а й насамперед на показну роль захисника удільних порядків, яку

[1] Iablonowski H. Westrussland zwischen Wilna und Moskau — Leiden, 1955.

[2] Backus O. P. Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow, 1377—1514.— Lawrence (Kans.), 1957.

намагався грати Іван III, коли йшлося про прикордонні литовські території, що мало для Новосильських особливу увагу за умов наступу на їх князівські прерогативи (права „виїзду" й служби на договірних засадах) у Великому князівстві Литовському. Остання теза дослідника, на наш погляд, потребує ґрунтовнішої арґументації — і водночас на більшу увагу заслуговують внутрíродові стосунки у середовищі Новосильських, реґулятором яких виступали архаїчні норми міжкнязівських взаємин („большее княжение", за яке вони сперечалися наприкінці XV ст., відоме ще за „Словом про князів" (XII ст.), де у цій якості фіґурує Чернігів). Цілком очевидно, що відсутність родинної солідарности серед Новосильських, їх взаємна відчуженість, ворожнеча й постійні конфлікти становили сприятливий ґрунт для втручання московської дипломатії: вихід з-під юрисдикції Казимира був для князів доволі легким способом розв'язання внутріродових суперечок і давав шанс на округлення своїх володінь за рахунок земель, захоплених при „виїзді".

Пасивність, виявлена Вільно у цих випадках, з одного боку, стимулювала подальшу активність Москви, з другого — підштовхувала в її обійми тих „українних" князів, чия вірність пройшла випробування часом. У цьому, а також у відсутності в реґіоні розвинутих міських общин, які могли б протиставити волі князів власну позицію, на думку М. Крома, слід шукати причини успіхів Івана III у московсько-литовській війні 1492—1493 рр. У книзі уточнено хронологію тогочасних подій та охарактеризовано роль, яку в них відігравали різні гілки „верховців", а також їх сусіди — князі сіверської „україни" Великого князівства Литовського, Шем'ячичі та Можайські.

Останні належали до московської правлячої династії і на початок 90-х рр. XV ст. мали лише 40-річний „стаж" перебування на окреслених теренах. Розглядаючи склад їх володінь, М. Кром підтримує точку зору польського медієвіста С. Кучинського, який, усупереч думці своїх попередників, заперечував приналежність Шем'ячичам Рильська до 1499 р.[3]. Втім, доводи цього дослідника далеко не безспірні. Зокрема, опубліковані К. Пулаським писарські нотатки з 5-ї книги записів Литовської метрики про виділення послові до Заволзької Орди М. Халецькому слуг у Путивлі та Рильську (1497 р.), які нібито засвідчують пряме підпорядкування останнього великому князеві литовському, повністю врівноважуються записами в тій же 5-й книзі про спорядження посольств В. Глинського й А. Дрожчі (1496 р.), котрим виділялися слуги з Путивля, Рильська й Новгорода-Сіверського, який безумовно належав Шем'ячичам[4]; про усталеність цієї практики свідчить і аналогічний запис про посольства М. Халецького та С. Жереб'ятича, що споряджались у 1500 р.[5]. Причини цього явища слід шукати у царині географії — в маршруті названих посольств, кінцевим пунктом для яких була Заволзька Орда. Суто „географічними" за характером були, очевидно, і скарги великого князя рязанського Олександрові Казимировичу на його „українників" — жителів Мценська, Рильська й Путивля, які через малозаселеність суміжних рязанських територій досить вільно почувалися на їх обширах; у будь-якому випадку самі по собі ці скарги не заперечують приналежности Рильська Шем'ячичам. Варта уваги й пізніша традиція, згідно з якою Можайським і Ше-

---

[3] Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy.— Warszawa, 1936.— S. 244.— 245.

[4] Российский государственный архив древних актов в Москве, ф. 389, оп. 1, д. 5, л. 178 об.

[5] Там само.— Л. 222 об.

м'ячичам було надано у Великому князівстві Литовському „цілі землі“[6]. Додатковим штрихом до цієї картини є факт приналежности Шем'ячичам маєтностей у Рошському (Оршинському) повіті[7], практично пропущений у спеціальній літературі. Тут же, в Орші, мав якісь інтереси і Семен Можайський, який подарував місцевій церкві св. Миколи бортні угіддя у Гомельському повіті[8].

Перехід С. Можайського та В. Шем'ячича на службу до Івана III у 1500 р. призвів у кінцевому рахунку до переходу всієї Сіверщини, де були й великокнязівські міста — Путивль, Брянськ, Радогощ, до складу Московської держави. Аналізуючи причини їх „виїзду“, М. Кром слушно зазначає, що немає вагомих підстав вірити офіційній версії московської сторони щодо утисків православних у Великому князівстві Литовському, де на зламі XV—XVI ст. йшлося хіба що про проунійну орієнтацію митрополита Йосифа. Найімовірніше, ці московські княжата прагнули перетворити на безумовні свої сіверські володіння: адже їх батьки отримали ці вотчини „на поживенье“, і вони при нагоді могли легко їх втратити, як це й сталося з Брянськом, відібраним у Можайських. Не менш вірогідно і те, що Можайський з Шем'ячичем сподівалися на збільшення власних князівств за рахунок земель, відвойованих у Литві.

До речі, ці сподівання не були марними, хоч, на жаль, у книзі не проаналізовано літописної звістки про те, що Іван III „придал“ Семену Можайському Почеп, Мглин, Дроків і Попову гору[9]; відповідно тут зазначається, що на початку XVI ст. князівські права на Мглин зберігав Михайло Жеславський[10].

Втім, князівські амбіції не збігалися з інтересами решти населення Сіверщини, й Іванові III довелося застосовувати силу щодо міст, які перебували під контролем великокняжих намісників; природно, що частина їх мешканців, як і деякі піддані Можайського та Шем'ячича, назавжди покинула землі, що перейшли до складу Росії. Ми вже мали змогу відзначити цей факт, посилаючись на дані так званого „Реєстру чернігівських границь“ (складеного у Великому князівстві Литовському 1527 р. шляхом опитування вихідців з Сіверщини), а також на низку актів, що дійшли до нас у складі 1-ї, 8-ї та 12-ї книг записів Метрики[11].

На деякі з цих документів звернув увагу і М. Кром. Утім, в окремих випадках його висновки потребують певних уточнень, зокрема, коли йдеться про „відтік“

---

[6] Цитуємо М. Литвина за останнім виданням його праці (Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян / Пер. В. И. Матузовой.— М., 1994.— С. 96), хоч паралельно слід зауважити, що в цьому перекладі, попри його високий фаховий рівень, не завжди враховуються історичні реалії; зокрема, згадані М. Литвином „Можайский“ та „Ошомачиць“ (перекручене „Шем'ячич“) беззастережно тлумачаться як „міста“, що призводить до смислового перекручення фраґменту.

[7] Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1848.— Т. 1.— № 194; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1863.— Т. 1.— № 236.

[8] Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1848.— Т. 2.— № 48.

[9] Полное собрание русских летописей.— СПб., 1910.— Т. 23.— С. 196.

[10] Торкаючись питання про князівські права М. Жеславського (котрий, одружившись на Уляні Мстиславській, отримав „в отчину“ від Олександра Казимировича Мстиславль і Мглин), слід зауважити, що навряд чи є виправданою довіра дослідника до висновків А. Дворниченка щодо їх обмеження з посиланням на інтитуляцію грамот цього князя, оскільки вона відтворює інтитуляцію актів мстиславських князів (див., наприклад, пожалування Юрія Лингвеньовича 1455 р. в публікації П. Гільтебрандта: Летопись занятий Археографической комиссии за 1900 год.— СПб., 1901.— Вып. 13.— Приложение.— С. 2); що ж до процедури „вінування“, то „проти віна (посагу)“ своєї дружини М. Жеславський міг відписати їй тільки частку власної нерухомости, і аж ніяк не мстиславські маєтності.

[11] Див.: Записки НТШ.— Львів, 1993.— Т. CCXXV.— С. 298, прим. 18.

населення з Путивльщини. По-перше, навряд чи можна погодитися з дослідником щодо кількости місцевих бояр, відомих нам на ім'я, оскільки автором не враховано низки матеріалів Литовської метрики[12]. По-друге, при персоналізації боярства Путивльського повіту, який адміністративно підпорядковувався Києву, слід зважати на те, що деякі з путивльців знані за актами як кияни, наочним прикладом чого є Вепр (Депр, Дебр) Каленикович. Він 1497 р. у складі групи київських бояр отримав маєтності на Путивльщині, які й покинув десь на початку XVI ст., судячи з наведеного в книзі запису з Метрики про роздачу солі путивльським (!) боярам у 1509 р.; однак у листах Василія III Сиґізмундові I (1511 р.), де йдеться, зокрема, про повернення Деброві Калениковичу дружини (котра через якісь обставини залишилась на Сіверщині), його знову звано киянином[13]. Зрозуміло, що ця „двоїстість" путивльців перешкоджає з'ясуванню їх позиції у подіях початку XVI ст. З другого боку, не виключено, що навіть ті путивльські бояри, чиї нащадки відомі на царській службі в XVI ст., не завжди вільно обирали свою долю. Зокрема, предком московських Жереб'ячичів, про яких згадує М. Кром, міг бути знаний за актами кінця XV ст. путивлець Сенько Жереб'ячич, котрий ще в 1509—1511 рр. разом із намісником Путивля Б. Глинським перебував у московському полоні[14]. У світлі цього стає зрозумілим, що питання про політичну поведінку путивльського боярства заслуговує ширшого розгляду особливо на тлі тієї прискіпливости, з якою М. Кромом реконструйовано долю брянських бояр: перед ними у 1500 р. також постала дилема — зберегти вірність Литві чи визнати владу великого князя московського. Результати авторських спостережень з цього приводу зведено у таблицю „Судьбы брянских бояр после 1500 г.", в основу якої покладено реєстр роздач місцевих волостей та урядів (1496 р.), знаний досі тільки у витягах, зроблених М. Любавським. За наведеними у таблиці даними, з 23 боярських родин, чию долю у XVI ст. можна простежити за наявними джерелами, 15 опинилися в Литві, три — на московській службі, а в п'ятьох стався розкол і родичі розійшлися за своїми політичними уподобаннями (це ж, до речі, мало місце і на Чернігівщині, коли місцеві уродженці бояри Шестовицькі опинилися по різні боки московсько-литовського кордону).

Усі ці факти виразно свідчать про те, що процес приєднання Сіверщини був далеко не таким ідилічним, як це часто зображалося в літературі (нагадаємо хоч би точку зору О. Лазаревського, котрий вважав, що „без будь-якої війни, лише через взаємне тяжіння споріднених народностей, Сіверська земля відділилася від Литви та об'єдналася з Московською державою"[15]). Крім того, після успіхів на Сіверщині темп просування московських військ у глиб литовських територій істотно уповільнився. Спроби діяти за сценарієм 1500 р. у 1508 р. (укладення таємної угоди та надання воєнної підтримки Михайлові Глинському, який, між іншим, намагався грати роль захисника православ'я у Великому кня-

---

[12] Див.: Русская историческая библиотека.— СПб., 1910.— Т. 27.— С. 308, 387, 399, 732; Акты Литовской Метрики.— Варшава, 1896—1897.— Т. 1.— Вып. 1—2.— № 385, 511.

[13] Пор.: Акты Литовской Метрики.— Т. 1.— Вып. 1.— № 339; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции.— М., 1915.— Кн. 21.— С. 100.— № 143; С. 101—102.— № 151.

[14] Акты, относящиеся к истории Западной России.— Т. 2.— С. 67—68; Описание документов — С. 99.— № 131.

[15] Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления.— К., 1889.— Т. 1: Полк Стародубский.— С. 1.

зівстві Литовському) не принесли Москві нових територіальних здобутків. При цьому самого М. Глинського дослідник характеризує як політичного авантюриста, а те, що він практично не знайшов підтримки серед руського населення Литви, вважає цілком закономірним, оскільки, як свідчить проведений у книзі аналіз, ані у шляхти, ані у міського населення не було вагомих причин для незадоволення власним становищем, а отже, підстав для промосковських симпатій. Тож не дивно, що єдиним здобутком російської зброї у першій третині XVI ст. став Смоленськ (1514 р.), захисники якого капітулювали лише після четвертої облоги (подальшу долю місцевих бояр також відображено автором у таблиці). Водночас Москва втратила Любеч (1508 р.) і Гомель (1537 р.); утримати ж решту завоювань удалося лише завдяки продуманій системі заходів, найефективнішим з яких, на думку М. Крома, було переміщення на новоприєднані території населення з глибинних реґіонів Московської держави, котре й стало її надійною опорою.

Загалом, за спостереженнями дослідника, при „важливості інших факторів (зовнішньополітичної обстановки, співвідношення воєнних сил Москви й Литви тощо) слід визнати, що саме позиція західноруського населення визначала у кінцевому рахунку характер і результати російсько-литовських війн кінця XV — першої третини XVI ст. У цих війнах чітко виділяються два етапи, межею між якими є 1500 р. Разючий контраст між ними — період легких успіхів Москви на початку XVI ст. поступився місцем затяжній виснажливій війні, після здобуття Смоленська вже цілковито безплідний — пояснюється зміною соціального складу та поведінки населення, яке опинилось у зоні бойових дій. Перший етап по праву можна назвати „князівським“, бо саме перехід на бік Івана III найвизначніших удільних князів (спочатку — Новосильських, а в 1500 р.— сіверських) при слабкості окраїнних містечок віддав у руки московського государя обширну територію від Торопця на півночі до Чернігова й Путивля на півдні. На другому ж етапі, коли воєнні дії були перенесені в глиб території Великого князівства Литовського і провідну роль стали відігравати міста, серед яких були великі, міцно вкорінені у литовській політичній системі міські общини,— Москва не тільки не отримала ніякої підтримки з боку місцевого населення, а й зустріла стійкий опір, що зводив нанівець її воєнні зусилля“.

У справедливості цих спостережень дослідника переконує їх наукова ґрунтовність. Автор не тільки задіяв інформаційні „ресурси“ традиційного для цієї проблематики кола джерел, а й залучив до наукового обігу матеріали, досі обійдені фаховою увагою — передусім недруковані акти Литовської метрики, яка, власне, й становить фундамент дослідження[16]. Новаційним є й ретроспективне використання московських діловодних матеріалів середини XVI — початку XVII ст. для реконструкції демографічних явищ, пов'язаних із подіями на східних теренах Великого князівства Литовського у першій третині XVI ст.

---

[16] Ознакою фаховости, на наш погляд, є й звернення автора до цього архівного фонду навіть тоді, коли йдеться про вже опубліковані документи, якщо їх видання було здійснене на низькому археографічному рівні, як у випадку з „Актами Литовской Метрики" (надрукованими Ф. Леонтовичем за польськими копіями XVIII ст.), котрі досі широко використовуються науковцями, попри наявність численних похибок, що виникли в результаті подвійної транслітерації оригіналу. Зауважимо також, що незадовго до виходу в світ праці М. Крома литовським дослідником Е. Баніонісом було завершено підготовку до друку другої частини 5-ї книги записів Метрики; тож дипломатичне листування кінця XV — початку XVI ст., а також збірка „старых докончаний Казимира", про яку йдеться в книзі, разом із деякими іншими документами нині доступні дослідникам у виданні: Lietuvos Metrika. Knyga N 5 (1427—1506 metai).— Vilnius, 1993.

Вміле оперування дослідником усіма цими джерелами в поєднанні зі зваженістю оцінок, їх політичною безсторонністю робить рецензовану працю цінним внеском у літуаністику. Книга не лише дає відповідь на багато принципових питань, а й стимулює подальші наукові пошуки — передусім дослідження форм інтеграції західноруських земель до складу Московської держави й долі місцевих боярських родин у XVI ст. Тож, гадаємо, автор має усі підстави для сподівань, що „історія Західної Русі та Великого князівства Литовського знов займе важливе місце у медієвістиці і що традиції, закладені працями М. К. Любавського, М. В. Довнар-Запольського, В. І. Пічети та інших видатних учених-літуаністів нашого століття будуть з успіхом продовжені".

Олена РУСИНА

А. Д. Бачинський, О. А. Бачинська. Козацтво на півдні України. 1775—1869.— Одеса: Маяк, 1995.

У видавництві „Маяк" у серії науково-популярних видань з'явилася цікава книжечка Анатолія Бачинського та його доньки Олени Бачинської „Козацтво на півдні України. 1775—1869", в якій на підставі документальних джерел розповідається про долю козацтва на півдні України після зруйнування Запорізької Січі у червні 1775 р. Вона є своєрідним відгуком на висловлене свого часу побажання Михайла Грушевського, що „сумна мандрівка вибитих з свого гнізда степових орлів варта розслідування". Її структура — вступ і шість розділів. У вступі стисло розказано про те, що зроблено попередниками у справі вивчення і висвітлення Чорноморського, Бузького, Усть-Дунайського, Буджацького, Азовського і Дунайського війська А. Скальковським, Д. Яворницьким, П. Короленком, П. Коломойцевою, В. Голобуцьким, І. Хіоні.

У першому розділі „Про Запорозьке, Некрасівське, Донське козацтво" мовиться, як після зруйнування Нової Запорізької Січі в червні 1775 р., арешту й заслання до Сибіру та на Соловки козацької старшини значній частині запорожців на чолі з наказними отаманами Андрієм Ляхом та Бехметом вдалося на човнах вирватися з оточення російських військ і поселитися на просторах між Бугом, Дністром і Дунаєм.

Масовий вихід запорожців у межі турецьких володінь стурбував царський уряд. Уже 18 червня 1775 р. Г. Потьомкін вимагав від генерал-поручика П. Текелія ужити заходів щодо повернення втікачів. І це не випадково. Бо, приймаючи до себе козаків, Туреччина послаблювала позиції Росії на півдні і завдавала удару її міжнародному авторитетові як покровительки православних.

Потерпівши невдачу добровільно повернути запорожців, царський уряд вдався до прямого тиску на Туреччину, але й це не допомогло.

Долаючи всі перешкоди, Задунайське козацтво постало як самостійна сила, з якою змушені були рахуватися як Росія, так і Туреччина. Воно стало тим осередком, до якого тягнулися ті, хто рятувався від кріпацтва. Тут колишні запорожці зустрілися з некрасівцями і донськими козаками. Стосунки між ними складалися по-різному: від добросусідських взаємин до збройних конфліктів, що

Вміле оперування дослідником усіма цими джерелами в поєднанні зі зваженістю оцінок, їх політичною безсторонністю робить рецензовану працю цінним внеском у літуаністику. Книга не лише дає відповідь на багато принципових питань, а й стимулює подальші наукові пошуки — передусім дослідження форм інтеграції західноруських земель до складу Московської держави й долі місцевих боярських родин у XVI ст. Тож, гадаємо, автор має усі підстави для сподівань, що „історія Західної Русі та Великого князівства Литовського знов займе важливе місце у медієвістиці і що традиції, закладені працями М. К. Любавського, М. В. Довнар-Запольського, В. І. Пічети та інших видатних учених-літуаністів нашого століття будуть з успіхом продовжені".

Олена РУСИНА

А. Д. Бачинський, О. А. Бачинська. Козацтво на півдні України. 1775—1869.— Одеса: Маяк, 1995.

У видавництві „Маяк" у серії науково-популярних видань з'явилася цікава книжечка Анатолія Бачинського та його доньки Олени Бачинської „Козацтво на півдні України. 1775—1869", в якій на підставі документальних джерел розповідається про долю козацтва на півдні України після зруйнування Запорізької Січі у червні 1775 р. Вона є своєрідним відгуком на висловлене свого часу побажання Михайла Грушевського, що „сумна мандрівка вибитих з свого гнізда степових орлів варта розслідування". Її структура — вступ і шість розділів. У вступі стисло розказано про те, що зроблено попередниками у справі вивчення і висвітлення Чорноморського, Бузького, Усть-Дунайського, Буджацького, Азовського і Дунайського війська А. Скальковським, Д. Яворницьким, П. Короленком, П. Коломойцевою, В. Голобуцьким, І. Хіоні.

У першому розділі „Про Запорозьке, Некрасівське, Донське козацтво" мовиться, як після зруйнування Нової Запорізької Січі в червні 1775 р., арешту й заслання до Сибіру та на Соловки козацької старшини значній частині запорожців на чолі з наказними отаманами Андрієм Ляхом та Бехметом вдалося на човнах вирватися з оточення російських військ і поселитися на просторах між Бугом, Дністром і Дунаєм.

Масовий вихід запорожців у межі турецьких володінь стурбував царський уряд. Уже 18 червня 1775 р. Г. Потьомкін вимагав від генерал-поручика П. Текелія ужити заходів щодо повернення втікачів. І це не випадково. Бо, приймаючи до себе козаків, Туреччина послаблювала позиції Росії на півдні і завдавала удару її міжнародному авторитетові як покровительки православних.

Потерпівши невдачу добровільно повернути запорожців, царський уряд вдався до прямого тиску на Туреччину, але й це не допомогло.

Долаючи всі перешкоди, Задунайське козацтво постало як самостійна сила, з якою змушені були рахуватися як Росія, так і Туреччина. Воно стало тим осередком, до якого тягнулися ті, хто рятувався від кріпацтва. Тут колишні запорожці зустрілися з некрасівцями і донськими козаками. Стосунки між ними складалися по-різному: від добросусідських взаємин до збройних конфліктів, що

виникали здебільшого на ґрунті розподілу землі. Мало значення й те, що донці зіграли неґативну роль у зруйнуванні Нової Запорізької Січі.

Насамкінець наголошується, що поселення запорожців у цій місцевості мали помітний позитивний вплив на заселення та освоєння півдня України.

Другий розділ „Чорноморське козацьке військо (1787—1792)" містить відомості про формування із запорожців, які залишилися в межах імперії, козацького війська. За царським указом від 22 січня 1788 р. воно одержало назву „Війська вірних козаків" на противагу „невірним" задунайцям. Кошовим було призначено Сидора Білого. 1790 р. Кіш Чорноморського козацького війська займав територію між Бугом і Дністром. Тут вони заснували більш ніж 30 селищ, де жило понад 1500 козацьких родин. Центром Чорноморського козацького краю стала Слободзея.

У 1792 р. царський уряд прийняв ухвалу про переселення чорноморців на Кубань. 25 серпня 1792 р. перша партія чорноморців (3847 осіб) на чолі з полковником Савою Білим висадилася на Тамань. Однак не всі чорноморці переселилися на Кубань. Частина їх залишилася на Херсонщині, зігравши помітну роль в економічному освоєнні цього реґіону.

У третьому розділі „Бузьке козацьке військо (1785—1817)" йдеться про те, що як після Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р. генерал-губернатор Новоросії Г. Потьомкін створив військові формування козацького типу. 1787 р. бузькі козацькі полки були включені до складу щойно утвореного Катеринославського козацького війська. У червні 1796 р. у зв'язку з ліквідацією Катеринославського козацького війська бузькі козаки були підпорядковані Чорноморському адміралтейському правлінню, а 1797 р. розформовані. Відновлено Бузьке козацьке військо 8 травня 1803 р. Воно несло прикордонну службу на Дністрі, у 1806—1812 рр. брало участь у військових діях на території Бессарабії, Молдавії і Валахії.

У липні 1817 р. серед бузьких козаків спалахнуло заворушення, учасники якого виступили проти військових поселень. Повстання було жорстоко придушено, військо ліквідовано, а козаків перетворено на військових поселенців.

„Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо (1806—1807)" — така назва четвертого розділу книжки, в якому мовиться про створення Усть-Дунайського Буджацького війська з центрами у Кілії та Галацу.

Зовні устрій цього війська нагадував Запорізький. Управління військом здійснював Кіш на чолі з кошовим отаманом. Старшина мала традиційні найменування. Військо складалося з куренів, яких було 40, на чолі з курінними отаманами. Але на цьому подібність Усть-Дунайського війська і Запорізького закінчувалася. Воно цілком і повністю залежало від російського командування. Кошовий отаман та інша старшина призначалися царською адміністрацією.

Але масовий рух селян у придунайські землі за „козацькою волею" викликав тривогу царського уряду, і 20 липня 1807 р. Олександр I у рескрипті на ім'я І. Міхельсона наказав припинити формування війська і вжити заходів щодо повернення утікачів. Для ліквідації війська на Дунай була направлена спеціальна каральна експедиція.

У п'ятому розділі „Азовське козацьке військо (1828—1865)" з'ясовуються обставини, за яких було здійснено формування Азовського козацького війська в 1828—1829 рр. на території Добруджі. У грудні 1829 р. до них були включені й ті запорожці, які повернулися у межі Росії ще до виходу Й. Гладкого.

Після російсько-турецької війни, у 1830 р., розпочалося переселення задунайців з родинами до Росії. 5 серпня 1831 р. Дунайський козацький полк був названий Азовським військом. На його чолі стояв наказний отаман. Ним став

колишній кошовий Задунайської Січі Йосип Гладкий. Підлягало Азовське військо Управлінню Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора.

З 1837 р. азовці почали нести охорону Азовського узбережжя й східних кордонів Чорного моря. Для цього створювалася флотилія на 42 човнах (понад 400 козаків). Під час Кримської війни 1853—1856 рр. азовські козаки відзначилися в обороні узбережжя, за що Азовське військо було удостоєне Георгіївського прапора.

У 1862—1864 рр. царський уряд, намагаючись закріпитися на Північному Кавказі, силоміць переселив до Закубанської области й Анапської округи близько тисячі родин азовських козаків, причому розселили їх не компактно, а родинами поміж інших переселенців „різних націй та верств". На цей захід козаки відповіли повстанням, яке було жорстоко придушене.

14 жовтня 1865 р. Азовське козацьке військо було ліквідовано. Старшині надано дворянські права, чималі земельні ділянки, а рядових козаків перетворено на державних селян.

У шостому розділі „Дунайське (Новоросійське) козацьке військо (1828—1869)" йдеться про умови формування й склад Дунайського війська, управління, службу. Дунайське, як і всі інші козацькі війська, входило до ірреґулярних частин Російської імперії. На чолі його стояв наказний отаман. В адміністративному та військовому відношенні воно підпорядковувалося Новоросійському та Бессарабському генерал-губернатору.

Дунайське військо мало нести прикордонну службу на Дунаї, Пруті та на Чорноморському узбережжі до гирла Дніпра, внутрішню службу — у Бессарабській та Херсонській губерніях. Залучалися дунайці й до виконання інших завдань.

1856 р., унаслідок відторгнення від Росії за Паризьким миром дунайської частини Бессарабії, військо було перейменоване на Новоросійське. З того часу воно несло прикордонну службу на лінії Болград—Татарбунари й далі по Чорноморському узбережжю.

У грудні 1868 р. у зв'язку з загальною реформою козацьких військ Новоросійське військо було вирішено ліквідувати. 1869 р. військове правління Новоросійського війська припинило своє існування, передавши усі справи акерманському повітовому справникові.

Перечитуючи ці стислі оповіді про козаків, мимоволі приходимо до висновку, що кожний із розділів мав би перерости в самостійний просторий нарис.

Іван БУТИЧ

Митрополит Євгеній Болховітінов. Вибрані праці з історії Києва / Упорядкування, вступна стаття та додатки Тетяни Ананьєвої.— К.: Либідь, 1995.— 486 с.

Видавництво „Либідь" випустило у Бібліотеці „Історична думка України", заснованій 1989 р., чергову книжку з історії Києва — вибрані праці з історії Києва Євгенія Болховітінова (1767—1837).

колишній кошовий Задунайської Січі Йосип Гладкий. Підлягало Азовське військо Управлінню Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора.

З 1837 р. азовці почали нести охорону Азовського узбережжя й східних кордонів Чорного моря. Для цього створювалася флотилія на 42 човнах (понад 400 козаків). Під час Кримської війни 1853—1856 рр. азовські козаки відзначилися в обороні узбережжя, за що Азовське військо було удостоєне Георгіївського прапора.

У 1862—1864 рр. царський уряд, намагаючись закріпитися на Північному Кавказі, силоміць переселив до Закубанської области й Анапської округи близько тисячі родин азовських козаків, причому розселили їх не компактно, а родинами поміж інших переселенців „різних націй та верств". На цей захід козаки відповіли повстанням, яке було жорстоко придушене.

14 жовтня 1865 р. Азовське козацьке військо було ліквідовано. Старшині надано дворянські права, чималі земельні ділянки, а рядових козаків перетворено на державних селян.

У шостому розділі „Дунайське (Новоросійське) козацьке військо (1828—1869)" йдеться про умови формування й склад Дунайського війська, управління, службу. Дунайське, як і всі інші козацькі війська, входило до ірреґулярних частин Російської імперії. На чолі його стояв наказний отаман. В адміністративному та військовому відношенні воно підпорядковувалося Новоросійському та Бессарабському генерал-губернатору.

Дунайське військо мало нести прикордонну службу на Дунаї, Пруті та на Чорноморському узбережжі до гирла Дніпра, внутрішню службу — у Бессарабській та Херсонській губерніях. Залучалися дунайці й до виконання інших завдань.

1856 р., унаслідок відторгнення від Росії за Паризьким миром дунайської частини Бессарабії, військо було перейменоване на Новоросійське. З того часу воно несло прикордонну службу на лінії Болград—Татарбунари й далі по Чорноморському узбережжю.

У грудні 1868 р. у зв'язку з загальною реформою козацьких військ Новоросійське військо було вирішено ліквідувати. 1869 р. військове правління Новоросійського війська припинило своє існування, передавши усі справи акерманському повітовому справникові.

Перечитуючи ці стислі оповіді про козаків, мимоволі приходимо до висновку, що кожний із розділів мав би перерости в самостійний просторий нарис.

Іван БУТИЧ

Митрополит Євгеній Болховітінов. Вибрані праці з історії Києва / Упорядкування, вступна стаття та додатки Тетяни Ананьєвої.— К.: Либідь, 1995.— 486 с.

Видавництво „Либідь" випустило у Бібліотеці „Історична думка України", заснованій 1989 р., чергову книжку з історії Києва — вибрані праці з історії Києва Євгенія Болховітінова (1767—1837).

Уродженець Воронежа, вихованець Воронезької семінарії, Слов'яно-греко-латинської академії, учитель риторики і французької мови, а згодом богослов'я і церковної історії у Воронезькій семінарії Євфимій Олексійович Болховітінов після майже одночасної смерти 1799 р. дружини і трьох дітей, 1800 р. став ченцем Євгенієм. Був префектом Олександро-Невської академії, староруським єпископом і новгородським вікарієм (з 1804 р.), а потім упродовж майже п'яти років — єпископом у Вологді. 1813 р. його переміщено в Калугу, а 7 лютого 1816 р. призначено псковським архиєпископом. З 1822 р. і до останніх днів життя він був київським митрополитом.

Ще студентом академії Є. Болховітінов прилучився до літературної праці як перекладач творів Л. Кокле, П. Мерешаля, Ф. Фенелона. У 19-річному віці він був обізнаний з творами Платона, Апулея, Плутарха, Горація. Закінчивши переклад „Короткого опису життя давніх філософів", Є. Болховітінов перекладав „Нову латинську азбуку" та інші твори.

Обертаючись у московському оточенні російського просвітителя, журналіста і видавця, зокрема „Древней российской вивлиофики", „Опыта исторического словаря о российских писателях" Миколи Новикова, де приділено увагу й українським письменникам Лазареві Барановичу, Іпатієві Галятовському, Онисимові Радишевському, Є. Болховітінов стикався з учасниками масонських лож, серед яких були й українці (Михайло Антоновський, Семен Гамалія та інші), які пробудили в нього інтерес до історії українських земель, діячів української культури.

Продовжуючи працю над біографічним жанром, Є. Болховітінов перекладав з французької мови „Загальну хронологію знаменитих мужів, які прославилися мистецтвами, науками, винаходами і творами в усьому світі від початку світу до наших часів". Причому він доповнив її 73 біографіями російських письменників.

У цей же час Є. Болховітінов працював над загальним курсом російської історії, перший варіант якої закінчив 1792 р. Проте друкувати його не став, а згодом узагалі припинив роботу над цією працею, зосередивши увагу на невеликих сюжетах, пов'язаних здебільшого з місцем його перебування. Зокрема, найвизначнішим твором, підготовленим ним у Воронежі, було „Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии". Згодом з'явилися „Исторические разговоры о древностях Великого Новгорода", „История княжества Польского" у чотирьох частинах та інші.

Найголовніше завдання своєї наукової діяльности Є. Болховітінов вбачав у тому, щоб вводити в науковий обіг нові документальні матеріали, добуті в різних архівосховищах. Як великий знавець першоджерел і стародруків, він розробляв питання палеографії, дипломатики, сфрагістики, бібліографії. У творчій діяльності був тісно пов'язаний з багатьма представниками історичної науки свого часу, брав безпосередню участь у діяльності гуртка графа Миколи Рум'янцева, до якого входили Микола Бантиш-Каменський, Олександр Востоков, Олексій Малиновський, Костянтин Калайдович, Павло Строєв, Петро Кеппен, Василь Анастасевич. Вони, як відомо, підготували і оприлюднили ряд важливих видань з історії, літератури, археографії, бібліографії.

Наслідуючи М. Новикова, Є. Болховітінов прагнув дати широку панораму словесности і літератури як за давні часи, так і відтворити сучасність. Готуючи словники, він на підставі архівних матеріалів багато зробив для збагачення їх точними фактами. Протягом 1805—1806 рр. у часописі „Друг просвещения" було надруковано „Новый опыт исторического словаря о российских писателях"

(близько 300 біографій духовних і світських письменників на літери А—М). Унаслідок припинення видання часопису друк словника так і не було закінчено.

У 1821—1822 рр. з'явилося близько 60 біографій письменників у часописі „Сын отечества" під назвою „Биографии древних российских писателей", запозичених Є. Болховітіним з підготовленого ним рукопису „Словарь исторический о писателях российских и чужестранных", який він надіслав Товариству історії і старожитностей при Московському університеті, де ця праця без руху пролежала майже десять років.

Не одержавши підтримки від згаданого Товариства, дослідник самотужки приступив до його доопрацювання й поповнення новими матеріалами. Тепер він вирішив розділити його на два окремі словники — духовних і світських письменників. Першим з'явився „Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви" (Ч. 1—2.— СПб., 1818) на кошти графа М. Рум'янцева.

Оскільки перше видання, нагляд за яким здійснював Василь Анастасевич, мало багато помилок, Є. Болховітінов здійснив 1827 р. друге видання у двох томах. Це видання не лише було виправлене, але й доповнене: до нього було додано 66 нових біографій. Серед нових статей особливо звертають увагу про Арсенія Суханова, Літописця Нестора, Максима Грека, Феофана Прокоповича, Івана Федорова.

Друга частина „Словаря светских писателей" побачила світ після смерти автора — у 1838 і 1845 рр. Справа в тому, що Є. Болховітінов, втративши надію видати словник, доручив його рукопис Іванові Снєгирьову, надавши йому право зробити потрібні виправлення й доповнення. І. Снєгирьов серйозно обновив текст, доповнив його новими біографіями і 1838 р. видав першу книгу (на літери А.— Г.). Але 1840 р. право публікації словника він передав видавцеві „Москвитянина" Михайлові Погодіну. Останній відмовився доповнювати рукопис новими матеріалами. Саме тому до словника не потрапили біографії письменників XIX ст. Книга вийшла під заголовком „Словарь русских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших о России. Сочинение митрополита Евгения" (Изд. „Москвитянина".— М., 1845.— Т. 1—2).

Окрему групу становлять твори, присвячені історії Києва. Написані вони в останній період життя Є. Болховітінова, коли він був київським митрополитом. З них до видання, що розглядається, включено: „Описание Софийского собора с киевской иерархией"; „Описание Киево-Печерской лавры"; „О древностях, найденных в Киеве"; „Примечания на грамоту великого князя Мстислава Владимировича"; „Биография Евгения митрополита киевского, 1835 года".

Прибувши до Києва, Євгеній насамперед розгорнув роботу над Описом Софійського собору. Уже 7 квітня 1822 р. він зустрівся з київським істориком Максимом Берлинським. Використовуючи раніше зібрані матеріали і нові, добуті у Києві, на кінець 1822 р. Є. Болховітінов підготував перші два розділи опису. А в середині 1824 р. його праця уже надійшла до Цензурного комітету Київської духовної академії. У наступному році згаданий Опис побачив світ у друкарні Києво-Печерської лаври під назвою „Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов константинопольской и киевской софийской церкви и Ярослава погребения". Імені автора не було зазначено на обкладинці. Складається праця з двох частин. Перша — це, власне, опис собору, який починається викладом відомостей про початки християнства у Києві, про церкви, що були в місті до спорудження Київської Софії. Нижче devisn описано інтер'єр собору,

його мозаїки, фрески, написи. Окремо розглядається питання про час його створення і який об'єкт став прототипом Київської Софії. Детально викладаються події, пов'язані як зі спорудженням, так і подальшою долею собору та монастиря. Автор не оминув увагою й ікон, дорогоцінного начиння, визначних книг, рукописів, поховань.

Другу частину Опису становить виклад історії Київської ієрархії з найдавніших часів до початку XIX ст. Тут, зокрема, у хронологічному порядку подані біографії усіх ієрархів від Михайла до Євгенія. Висновки автора грунтуються на ретельному вивченні речових пам'яток та відомих на той час писемних джерел. У додатку наведені короткі відомості про початки Київської академії, її попередників і наступників. Названі ректори Богоявленського училища, префекти, ректори і архимандрити Київського Братського монастиря. Порушено й питання про вживання Корчмої книги у цивільних і карних судах. Ця перша спроба детального опису давньоруського храму тривалий час була взірцем для аналогічних праць.

Текст Опису в цьому виданні відтворений повністю, з приведенням його до сучасних норм графіки, пунктуації, написання разом та окремо слів з префіксами та прийменниками. У примітках упорядника зазначається, що здійснено незначну уніфікацію підрядкових приміток, але не сказано, у чому вона полягає. Більших втручань зазнали Додатки — залишено лише ті позиції, які є авторськими текстами Є. Болховітінова. Інші документи вилучені. Це мотивується тим, що загальні відомості про вилучені документи є в самому творі.

Як свідчать матеріали, паралельно з підготовкою Опису Софійського собору дослідник працював над описом Печерської Лаври. Перше його видання з'явилося друком 1826 р. у Лаврській друкарні, а друге „исправленное и умноженное" — 1831 р. під назвою „Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, обясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер". Надруковано опис за виданням 1831 р. Принципи підготовки тексту ті ж, що й Опису Київської Софії, тобто до видання потрапили не всі додатки.

Цей твір починається описом місцезнаходження Лаври і розглядом питань, пов'язаних з її заснуванням, статутом монастиря. Окремо мовиться про заснування й створення великої мурованої церкви і нового монастиря на Берестовому полі, але Антонієві уступив князь. Наступні сторінки присвячені викладові історичних подій, пов'язаних з Лаврою,— розповідається про численні руйнації, пожежі і відбудови, зокрема, про останнє відновлення монастиря уже за Євгенія. Детально описані приміщення Лаври. Окремі сюжети стосуються Лаврської друкарні та володінь монастиря, дорогоцінного начиння і прикрас великої Лаврської церкви, а також церков на печерах. Названо захисників, доброчинців, вкладників і будівничих Печерської Лаври. У розповіді про печери поіменно перераховано поховання.

Окреме місце в Опису відведено оповіді про ігуменів першого Печерського монастиря, архимандритів Печерської Лаври, архимандритів і водночас київських митрополитів. Насамкінець змальована структура управління Лаврою, зазначені обов'язки кожного з чинів, що керували Лаврою (намісник, скарбник, начальник рахункового столу, благочинний, екзарх, уставник, келар, доглядач або начальник Ближніх печер, доглядач або начальник Дальніх печер, начальник шпиталю, економ внутрішній, економ зовнішній, друкар, бібліотекар, духівник).

У Додатку наведені Список написів у Печерській Лаврі всередині Соборної великої Успенської церкви і поза нею; Написи у Ближніх і Дальніх печерах;

Написи в Китаївській пустині, яка належала Лаврі. Стаття „О древностях, найденных в Киеве“ 25 травня 1824 р. неподалік від огорожі Михайлівського монастиря на стенді, що вела з Подолу до старого міста, міщанином Василем Хащевським (друкується за публікацією в „Трудах и Записках Общества истории и древностей российских“ 1826 р. (Ч. III.— Кн. 1).

Свідченням уваги Євгенія до спеціальних історичних дисциплін є стаття „Примечания на грамоту великого князя Мстислава Володимировича, удельного князя новгородского, пожалованную новгородскому Юрьеву монастирю“, у якій автор розглядає такі питання, як датування грамоти, аналіз тексту, аналіз паперу і чорнила, опис почерку і правопису, надрядкових знаків і літер, аналіз ознак достовірности цієї грамоти.

Друкувалася вона двічі: 1818 р. у „Вестнике Европы“ (№ 15, 16) і 1826 р.— у „Трудах и Записках Общества истории и древностей российских“ (Ч. III.— Кн. 1).

Істотним доповненням є, безперечно, „Биография Евгения, митрополита киевского, 1835 года“, опублікована 1845 р. М. Погодіним у „Словаре русских светских писателей“.

Видання супроводжується передмовою Тетяни Ананьєвої під заголовком „Читайте для познания Киева...“, а також складеними нею коротким словником рідковживаних термінів, списком основної літератури про життя та діяльність митрополита Євгенія Болховітінова, примітками, іменним покажчиком, географічним покажчиком, топографічним покажчиком, що значно полегшує користування книжкою.

У передмові цілком умотивовано зосереджена основна увага на характеристиці наукової діяльности митрополита. Правда, не завадило б, якби розповідь про його зацікавлення археологією була дещо ширшою. Маємо, зокрема, на увазі активне сприяння дослідженню фундаменту Десятинної церкви та Золотих воріт у Києві.

Необхідно також зауважити, що, при всій цінності праць Є. Болховітінова, у них є застарілі і неприйнятні положення, які були спростовані пізнішими дослідженнями. Коментувати їх, звичайно, немає потреби, але коротке застереження у передмові чи у вступній частині до приміток було б доречним.

Загалом видання заслуговує позитивної оцінки. Воно стане у пригоді не лише києвознавцям, але всім, хто цікавиться минулим України.

Іван БУТИЧ

Олександр Оглоблин. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / Ред. Любомир Винар.— Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.— XI + VII + 419 с.

Діапазон наукових зацікавлень визначного українського історика Олександра Оглоблина (1899—1992) надзвичайно широкий і різнобічний. Він є автором праць з економічної і політичної історії України XVI—XX ст., історіографії, джерелознавства, археографії, генеалогії, історичної географії. Найвизначнішими його

Написи в Китаївській пустині, яка належала Лаврі. Стаття „О древностях, найденных в Киеве“ 25 травня 1824 р. неподалік від огорожі Михайлівського монастиря на стенді, що вела з Подолу до старого міста, міщанином Василем Хащевським (друкується за публікацією в „Трудах и Записках Общества истории и древностей российских“ 1826 р. (Ч. III.— Кн. 1).

Свідченням уваги Євгенія до спеціальних історичних дисциплін є стаття „Примечания на грамоту великого князя Мстислава Володимировича, удельного князя новгородского, пожалованную новгородскому Юрьеву монастирю“, у якій автор розглядає такі питання, як датування грамоти, аналіз тексту, аналіз паперу і чорнила, опис почерку і правопису, надрядкових знаків і літер, аналіз ознак достовірности цієї грамоти.

Друкувалася вона двічі: 1818 р. у „Вестнике Европы“ (№ 15, 16) і 1826 р.— у „Трудах и Записках Общества истории и древностей российских“ (Ч. III.— Кн. 1).

Істотним доповненням є, безперечно, „Биография Евгения, митрополита киевского, 1835 года“, опублікована 1845 р. М. Погодіним у „Словаре русских светских писателей“.

Видання супроводжується передмовою Тетяни Ананьєвої під заголовком „Читайте для познания Киева...“, а також складеними нею коротким словником рідковживаних термінів, списком основної літератури про життя та діяльність митрополита Євгенія Болховітінова, примітками, іменним покажчиком, географічним покажчиком, топографічним покажчиком, що значно полегшує користування книжкою.

У передмові цілком умотивовано зосереджена основна увага на характеристиці наукової діяльности митрополита. Правда, не завадило б, якби розповідь про його зацікавлення археологією була дещо ширшою. Маємо, зокрема, на увазі активне сприяння дослідженню фундаменту Десятинної церкви та Золотих воріт у Києві.

Необхідно також зауважити, що, при всій цінності праць Є. Болховітінова, у них є застарілі і неприйнятні положення, які були спростовані пізнішими дослідженнями. Коментувати їх, звичайно, немає потреби, але коротке застереження у передмові чи у вступній частині до приміток було б доречним.

Загалом видання заслуговує позитивної оцінки. Воно стане у пригоді не лише києвознавцям, але всім, хто цікавиться минулим України.

Іван БУТИЧ

Олександр Оглоблин. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / Ред. Любомир Винар.— Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.— XI + VII + 419 с.

Діапазон наукових зацікавлень визначного українського історика Олександра Оглоблина (1899—1992) надзвичайно широкий і різнобічний. Він є автором праць з економічної і політичної історії України XVI—XX ст., історіографії, джерелознавства, археографії, генеалогії, історичної географії. Найвизначнішими його

працями є „Очерки истории украинской фабрики“ у двох томах (1925); „Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)“ (1929); „Нариси з історії капіталізму на Україні“ (1931); „Українсько-московська угода 1654 року“ (1954, 1957; українською та англійською мовами); „Ukrainian Historiography, 1917—1956“ (1957); „Люди старої України“ (1959); „Гетьман Іван Мазепа та його доба“ (Записки НТШ.— Нью-Йорк, 1960.— Т. 170); „Опанас Лобисевич (1732—1805)“ (1966); „Українська церковна історіографія“ (Український історик.— 1969.— Ч. 4 (24); „Проблеми схеми історії України XIX—XX століття (до 1917 року)“ (1971); „Завдання української історіографії на еміграції“ (Український історик.— 1978.— Ч. 4 (60) та інші. Усього, за свідченням доктора Любомира Винара, нараховується близько тисячі праць. Багато з них опубліковані в „Енциклопедії українознавства“, де редактором історичного відділу був О. Оглоблин.

Як відомо, з 1944 р. учений перебував на еміграції, і його праці в Україні були недоступні навіть фахівцям, не кажучи про широкий загал. А тираж його книги „Нариси історії України. Випуск V“, що з'явився 1941 р., було знищено.

Видання „Студії з історії України“ О. Оглоблина, старанно упорядковане та відредаговане Любомиром Винаром, огляд якого пропонуємо увазі читачів, є першою ластівкою для пізнання сімдесятирічного творчого доробку вченого. У ньому вміщено 20 матеріалів, написаних О. Оглоблиним в останні роки життя й оприлюднених передовсім у часописі Українського історичного товариства „Український історик“, співробітником і членом редколегії якого він був, а також у виданнях УВАН у США, хоч серед них є й такі, що публікуються вперше.

З Українським історичним товариством та „Українським істориком“ О. Оглоблин співпрацював від самого початку їхнього існування аж до кінця життя. 1965 р. він очолив Товариство, а з 1980 р. став його почесним головою. З Українською вільною академією наук у США О. Оглоблин був пов'язаний з 1951 р., коли очолив Історичну секцію; у 1970 і 1974 рр. він обирався президентом УВАН у США, а від 1987 р.— її почесний президент. Тому-то й не дивно, що видавцями „Студій“ стали саме Українське історичне товариство та Українська вільна академія наук у США.

Книга складається із вступного розділу і восьми частин. Частина І, що має назву „Автобіографія“, містить одну працю — „Мій творчий шлях українського історика“.

Частина II „Україна в XIX і XX століттях“ об'єднує чотири праці: 1) „Проблеми схеми історії України 19—20 століття (до 1917 року)“ — доповідь на VIII конференції українських істориків та дослідників суспільних наук УВАН у США 5 грудня 1950 р.; 2) „Михайло Грушевський і українське національне відродження“ — доповідь на урочистій конференції УВАН у Нью-Йорку в Колумбійському університеті (з нагоди його 200-ліття) 19 грудня 1954 р., присвяченій пам'яті М. С. Грушевського; 3) „Проблема українських зв'язків Шевченка“ — доповідь на урочистій Шевченківській конференції, що відбулася в УВАН у Нью-Йорку 6 травня 1972 р.; 4) „Предки Миколи Гоголя“.

Частина III „Українська козацько-гетьманська держава“ теж містить чотири праці: 1) „Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року“; 2) „Гетьман Іван Мазепа і Москва“; 3) „Два портрети діячів Мазепиної доби“; 4) „Берлінська місія Капніста 1791 року“.

Частина IV „Українська історіографія і історики“ включає сім матеріалів: 1) „Володимир Антонович та його історична школа“ — доповідь, зачитана 1 лютого 1959 р. у Нью-Йорку на урочистій пленарній конференції УВАН, присвяченій 50-річчю з дня смерти В. Антоновича. У програмі назва дещо інша: „Во-

лодимир Антонович і новітня українська історіографія". На рукописі дата остаточного викінчення доповіді 28 січня 1959 р. Друкується вперше; 2) „Микола Василенко і Вадим Модзалевський" (за неопублікованими матеріалами). Ця стаття є окремим розділом ширшої праці автора „Люди Нової України"; 3) „Пам'яті Антона Степановича Синявського (1864—1951)"; 4) „Пам'яті Дмитра Багалія (1857—1932—1957)" („Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука)". Це доповідь, яку виголосив О. Оглоблин на урочистій конференції УВАН у Нью-Йорку з нагоди 100-річчя від дня народження Дмитра Багалія у суботу 21 грудня 1957 р.; 5) „Леонід Соневицький (1922—1966)"; 6) „Семен Підгайний (1907—1965)"; 7) „Українська церковна історіографія" (Вступ; І. Українська церковна історіографія до XIX століття; II. Українська церковна історіографія XIX — початку XX ст.; III. Новітня українська церковна історіографія (1917—1967); Література).

Частина V „Українське історичне товариство" і „Український історик" об'єднує три матеріали: 1) „Завдання української історіографії на еміґрації"; 2) „Слово про Любомира Винара" (з нагоди 30-річчя науково-академічної праці професора Любомира Винара (1950—1980), засновника „Українського історика"); 3) „Десятиліття „Українського історика". 1963—1973".

Частина VI „Архівні матеріали" містить дві публікації: 1) „З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина"; 2) „Любомир Винар. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1941—1943 років".

Частина VII „Оглоблинознавство" — це короткий біографічний нарис „Олександр Петрович Оглоблин (1899—1992)", написаний Л. Винаром, і 15 фотографій.

Нарешті, частина VIII, яка включає „Вибрану бібліографію праць про О. Оглоблина" і „Праці Олександра Оглоблина, що залишаються в рукопису". Це і викінчені монографії, і статті та рецензії (понад 60), спогади і матеріали, щоденник, серед яких хотілося б виділити „Рудні Правобережного Полісся XVI—XIX ст.". Реєстр близько 500 рудень з короткими історичними відомостями про кожне підприємство (1936); „Історія назв вулиць м. Києва" (1936); „Реєстр універсалів гетьмана Івана Мазепи (1687—1709)" (1940); „Труди і дні гетьмана Івана Мазепи". Хронологічний покажчик (1940); „Іконографія гетьмана Івана Мазепи" (1966); „Рід і нащадки гетьмана Петра Дорошенка" (1970); „Рід Максима Рильського" (1970); „Люди Нової України. Нариси й спогади (1950—1970)"; „Курс української історіографії XVIII—XIX століть (до Грушевського)" (1940); „Нариси з української історіографії XX століття" (1954).

Закінчується книга примітками редактора і покажчиком імен.

Видання „Студії з історії України" О. Оглоблина супроводжується, як уже вказувалось, вступним розділом (С. I—XLVII). Відкривається він вступним словом „Від редактора" (українською і англійською мовами) з повідомленням президії Українського історичного товариства „У справі видання архівних матеріалів і праць проф. Олександра Оглоблина", де зазначено, що „Проф. О. Оглоблин передав виключне право на усі його друковані і недруковані праці проф. Любомирові Винарові [...]". Виконуючи волю Покійного, просимо усі видавництва, редакції журналів і часописів, установи і усіх заінтересованих, які плянують друкувати праці і матеріали проф. О. Оглоблина в українській, англійській або інших мовах, узгіднити ці справи з проф. Л. Винаром. Це також відноситься до епістолярної спадщини проф. О. Оглоблина".

Насамкінець, після змісту, йде розвідка Любомира Винара „Наукова творчість проф. д-ра Олександра Оглоблина". Наголосивши на тому, що діапазон наукових зацікавлень О. Оглоблина надзвичайно широкий, Л. Винар виділив такі проблеми: 1) історіографія; 2) економічна історія України; 3) політична і суспільна історія;

4) історія церкви і культури; 5) допоміжні історичні дисципліни, особливо генеалогія, якою учений займався усе своє життя.

Будемо сподіватися, що незабаром з'являться наступні томи праць Олександра Оглоблина, зокрема етнографічна спадщина, що нині готується до друку.

Іван БУТИЧ

Іншомовні джерела до історії міст і сіл України: Покажчик літератури / Уклав О. Д. Кізлик. Наук. ред. О. А. Купчинський.— Львів: Львівська Наук. б-ка ім. В. Стефаника, 1995.— 289 с.

У науковому світі нашої держави і за її межами знають відомого бібліографа, патріарха української бібліографії Олександра Кізлика, який за багаторічну роботу на ниві бібліографії склав низку персональних бібліографічних покажчиків змісту журналів, краєзнавчих праць учених Інституту суспільних наук АН України, редагував бібліографічні праці інших бібліографів.

Він узяв участь у складанні відомого бібліографічного посібника „Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839—1959", що вийшла у двох томах, персональних покажчиків про Іларіона Свєнціцького, Івана Крип'якевича, Тимофія Бордуляка, Йосипа Дзендзелівського, Григорія Нудьги. Склав покажчики змісту українських журналів „Друг", „Зоря", „Вікна".

Уже багато років О. Кізлик веде помітну довідково-бібліографічну діяльність у Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаника НАН України. Є дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

У 60-х рр. О. Кізлик зацікавився краєзнавчою бібліографією, чим продовжив роботи видатного українського вченого-бібліографа Федора Максименка, який був автором відомих краєзнавчих бібліографічних праць з краєзнавства України.

За дорученням Головної редакції видання „Історія міст і сіл Львівської області„ у 1967 р. О. Кізлик склав короткий бібліографічний покажчик „Іншомовні матеріали до історії міст і сіл України", який вийшов невеликим тиражем (200 примірників) і швидко став бібліографічною рідкістю.

Десятьма роками пізніше О. Кізлик взяв участь у складанні великого краєзнавчого покажчика „Історія міст і сіл Львівської області" (Львів, 1977.— 406 с.), науковим консультантом якого був Федір Максименко.

На жаль, покажчик потрапив під пильне око тодішніх працівників спецфонду Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника АН УРСР, через що на вже видрукуваних примірниках покажчика поставлено штамп „Для службового користування". А це означало його закриття і передачу до спецфонду. Причиною цієї заборони були включені до покажчика „Історичні проходи по Львові„ І. Крип'якевича і шематизм трьох галицьких греко-католицьких єпархій, які давали цікаві відомості про міста і села Галичини. Ось ще один приклад науковости та „об'єктивности" радянської науки.

Зацікавлення краєзнавчою бібліографією дало поштовх О. Кізликові до створення допоміжного бібліографічного покажчика „Памятники истории и культуры

4) історія церкви і культури; 5) допоміжні історичні дисципліни, особливо генеалогія, якою учений займався усе своє життя.

Будемо сподіватися, що незабаром з'являться наступні томи праць Олександра Оглоблина, зокрема етнографічна спадщина, що нині готується до друку.

Іван БУТИЧ

Іншомовні джерела до історії міст і сіл України: Покажчик літератури / Уклав О. Д. Кізлик. Наук. ред. О. А. Купчинський.— Львів: Львівська Наук. б-ка ім. В. Стефаника, 1995.— 289 с.

У науковому світі нашої держави і за її межами знають відомого бібліографа, патріарха української бібліографії Олександра Кізлика, який за багаторічну роботу на ниві бібліографії склав низку персональних бібліографічних покажчиків змісту журналів, краєзнавчих праць учених Інституту суспільних наук АН України, редагував бібліографічні праці інших бібліографів.

Він узяв участь у складанні відомого бібліографічного посібника „Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839—1959", що вийшла у двох томах, персональних покажчиків про Іларіона Свєнціцького, Івана Крип'якевича, Тимофія Бордуляка, Йосипа Дзендзелівського, Григорія Нудьги. Склав покажчики змісту українських журналів „Друг", „Зоря", „Вікна".

Уже багато років О. Кізлик веде помітну довідково-бібліографічну діяльність у Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаника НАН України. Є дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

У 60-х рр. О. Кізлик зацікавився краєзнавчою бібліографією, чим продовжив роботи видатного українського вченого-бібліографа Федора Максименка, який був автором відомих краєзнавчих бібліографічних праць з краєзнавства України.

За дорученням Головної редакції видання „Історія міст і сіл Львівської області„ у 1967 р. О. Кізлик склав короткий бібліографічний покажчик „Іншомовні матеріали до історії міст і сіл України", який вийшов невеликим тиражем (200 примірників) і швидко став бібліографічною рідкістю.

Десятьма роками пізніше О. Кізлик взяв участь у складанні великого краєзнавчого покажчика „Історія міст і сіл Львівської області" (Львів, 1977.— 406 с.), науковим консультантом якого був Федір Максименко.

На жаль, покажчик потрапив під пильне око тодішніх працівників спецфонду Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника АН УРСР, через що на вже видрукуваних примірниках покажчика поставлено штамп „Для службового користування". А це означало його закриття і передачу до спецфонду. Причиною цієї заборони були включені до покажчика „Історичні проходи по Львові„ І. Крип'якевича і шематизм трьох галицьких греко-католицьких єпархій, які давали цікаві відомості про міста і села Галичини. Ось ще один приклад науковости та „об'єктивности" радянської науки.

Зацікавлення краєзнавчою бібліографією дало поштовх О. Кізликові до створення допоміжного бібліографічного покажчика „Памятники истории и культуры

Львовской области“ (Львів, 1987.— 242 с.), який вийшов у співавторстві з О. Олійник і Л. Рудик.

У період поширення уваги до історії міст і сіл України виникла необхідність створення нового великого бібліографічного покажчика на цю тему, що включав би матеріали іноземними мовами. І знову за цю роботу взявся досвідчений бібліограф, фахівець з класичних мов і знавець кількох живих європейських мов О. Кізлик. Його праця увінчалася великим бібліографічним покажчиком, який хочемо розглянути детальніше.

Насамперед треба відзначити досконало знання бібліографом іншомовних джерел до краєзнавчої бібліографії України, науково обґрунтовану методику їх розшуку і використання, включення до покажчика довідкових іноземних видань, які значно розширюють тематику покажчика і дають унікальний допоміжний матеріал для ширших наукових досліджень.

До покажчика включено 2004 бібліографічних описи, які зроблено за сучасними стандартами. Це краєзнавчі праці англійською, італійською, латинською, німецькою, польською, румунською, угорською, французькою, чеською і шведською мовами.

Варто наголосити на високій бібліографічній культурі автора, вдалому виборі структури покажчика.

Матеріал покажчика розміщений у чотирьох розділах, побудованих за хронологічним принципом: „Територія України ранньої (дослов'янської та слов'янської доби“), „Територія України княжої доби (IX — перша половина XIV ст.)“, „Територія України Литовсько-Польської доби (друга половина XIV ст.— 1772 р.)“, „Публікації з історії міст і сіл України від 1772 р. до наших днів“. Кожний розділ ділиться на два підрозділи: основних і допоміжних публікацій. Наприклад, основні публікації першого розділу подаються за тогочасним поділом на землі: Волинська земля, Галицька земля, Київська земля, Причорномор'я. Допоміжні публікації цього періоду поділяються на енциклопедії та каталоги виставок.

Відповідно другий розділ включає такі підрозділи: Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття, Київське князівство, допоміжні публікації.

Третій розділ поділяється відповідно до тодішнього адміністративного поділу на воєводства, яких було вісім: Белзьке, Брацлавське, Буковина, Волинське, Київське, Подільське, Руське, Чернігівсько-Сіверське, а також окремий підрозділ матеріалів про різні воєводства. Допоміжні матеріали цього розділу включають: історико-географічні словники, подорожні нотатки, відомості про архіви, атласи, карти, топографію та ілюстративні матеріали про альбоми, фотографії, рисунки історичних пам'яток.

Найскладнішим у покажчику є четвертий розділ, який охоплює історичний період від першого поділу Польщі 1772 р. до нашого часу. З огляду на різні зміни у територіальному поділі України, землі якої у ці часи належали до різних держав — Австрії, Австро-Угорщини, Росії, ЗУНР, УНР, УРСР, Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, укладач розмістив матеріал за алфавітом назв областей, який базується на довіднику „УРСР: Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 р.“ (К., 1987). При цьому тут враховуються історичні зміни, що відбувалися у назвах певних реґіонів. Так, наприклад, „Вінницька область“ заснована 27 лютого 1932 р., її попередня назва „Подільська губернія“ (1796—1925 рр.); або „Волинська область“ (4 грудня 1939 р.), „Волинське воєводство“ (1921—1939 рр.), „Волинська губернія“ (1786—1920 рр.).

До четвертого розділу належить дуже цікавий підрозділ „Допоміжні публікації". Подані тут матеріали часто мають самодостатню вартість, виходячи за межі краєзнавчої тактики. Це адресні книги, шематизми, енциклопедії, покажчики змісту газет і журналів, біографічні словники, архіви, бібліотеки, музеї, наукові установи тощо. Наприклад, підрозділ „Енциклопедії" (С. 197—202) подає близько 50 іншомовних енциклопедій, у яких можна знайти не тільки краєзнавчі матеріали. Сама інформація про ці енциклопедії має велике пізнавальне і довідкове значення. Таку ж вартість має підрозділ „Біографічні словники" (С. 237—242), серед яких 34 томи польського біографічного словника розписано навіть за персоналіями, що має додаткову довідкову вартість.

Усі матеріали покажчика описані мовами ориґіналів, зберігаючи тогочасні правописні норми. На основі різних довідкових видань розкриваються псевдоніми і криптоніми.

Бібліографічний покажчик забезпечений добрим науково-допоміжним апаратом, що підвищує його інформативність. На початку (С. 3—6) є своєрідна передмова „Від укладача", яка подає основні принципи складання покажчика, розміщення у ньому матеріалу, правила користування ним. Тут висловлюється подяка всім, хто давав упорядникові цінні і змістовні поради в процесі роботи над покажчиком.

В алфавітному покажчику імен і матеріалів, описаних за назвою, включаються прізвища авторів та осіб, які згадуються у покажчику, назви анонімних книг і статей, криптонімів, псевдонімів тощо.

В алфавітному покажчику географічних назв України подаються назви окремих реґіонів, губерній, воєводств, областей, повітів, міст і сіл.

У кінці покажчика за алфавітом подано списки абревіатур і скорочень, де позначено абревіатури назв областей і міст України та їх повні назви. Окремо подано іншомовні абревіатури та скорочення.

Відзначимо, що деякі позиції покажчика варто було анотувати, особливо ті, назви яких не розкривають їх змісту.

Рецензований покажчик є доволі великою бібліографічною працею, отже, він не може бути вільним від окремих недоліків.

На жаль, укладач не міг використати іноземних матеріалів останнього часу видання з причини їх відсутности у бібліотеках та інших книгосховищах України. Також у покажчику відсутні деякі праці, які, на наш погляд, варто було включити до нього.

Мирослав БУТРИН

Я. П. Запаско. Українська рукописна книга. Пам'ятки книжкового мистецтва.— Львів: Світ, 1996.— 480 с.

З-поміж численних видань, гідних нашої духовности, що побачили світ на початку 1996 р., привернула увагу, і не лише спеціалістів, монографія доктора мистецтвознавства, професора Я. Запаска „Українська рукописна книга", видана у серії „Пам'ятки книжкового мистецтва". Видруковано її на фірмі „Poligraf" у Пряшеві (Словаччина).

До четвертого розділу належить дуже цікавий підрозділ „Допоміжні публікації". Подані тут матеріали часто мають самодостатню вартість, виходячи за межі краєзнавчої тактики. Це адресні книги, шематизми, енциклопедії, покажчики змісту газет і журналів, біографічні словники, архіви, бібліотеки, музеї, наукові установи тощо. Наприклад, підрозділ „Енциклопедії" (С. 197—202) подає близько 50 іншомовних енциклопедій, у яких можна знайти не тільки краєзнавчі матеріали. Сама інформація про ці енциклопедії має велике пізнавальне і довідкове значення. Таку ж вартість має підрозділ „Біографічні словники" (С. 237—242), серед яких 34 томи польського біографічного словника розписано навіть за персоналіями, що має додаткову довідкову вартість.

Усі матеріали покажчика описані мовами ориґіналів, зберігаючи тогочасні правописні норми. На основі різних довідкових видань розкриваються псевдоніми і криптоніми.

Бібліографічний покажчик забезпечений добрим науково-допоміжним апаратом, що підвищує його інформативність. На початку (С. 3—6) є своєрідна передмова „Від укладача", яка подає основні принципи складання покажчика, розміщення у ньому матеріалу, правила користування ним. Тут висловлюється подяка всім, хто давав упорядникові цінні і змістовні поради в процесі роботи над покажчиком.

В алфавітному покажчику імен і матеріалів, описаних за назвою, включаються прізвища авторів та осіб, які згадуються у покажчику, назви анонімних книг і статей, криптонімів, псевдонімів тощо.

В алфавітному покажчику географічних назв України подаються назви окремих реґіонів, губерній, воєводств, областей, повітів, міст і сіл.

У кінці покажчика за алфавітом подано списки абревіатур і скорочень, де позначено абревіатури назв областей і міст України та їх повні назви. Окремо подано іншомовні абревіатури та скорочення.

Відзначимо, що деякі позиції покажчика варто було анотувати, особливо ті, назви яких не розкривають їх змісту.

Рецензований покажчик є доволі великою бібліографічною працею, отже, він не може бути вільним від окремих недоліків.

На жаль, укладач не міг використати іноземних матеріалів останнього часу видання з причини їх відсутности у бібліотеках та інших книгосховищах України. Також у покажчику відсутні деякі праці, які, на наш погляд, варто було включити до нього.

Мирослав БУТРИН

Я. П. Запаско. Українська рукописна книга. Пам'ятки книжкового мистецтва.— Львів: Світ, 1996.— 480 с.

З-поміж численних видань, гідних нашої духовности, що побачили світ на початку 1996 р., привернула увагу, і не лише спеціалістів, монографія доктора мистецтвознавства, професора Я. Запаска „Українська рукописна книга", видана у серії „Пам'ятки книжкового мистецтва". Видруковано її на фірмі „Poligraf" у Пряшеві (Словаччина).

У цьому дослідженні вперше ґрунтовно і яскраво висвітлено „[...] великий, більш ніж вісімсотрічний пласт духовної культури, в якому, немов самоцвіти, вияскравлюються добірні перли народної мови, красного письменства, давнього малярства [...]“, як зазначено на його початку.

У Передмові автор підкреслює особливий статус української рукописної книги в духовному житті нашого народу, наголошує на її ролі у формуванні етнічної культури, відносячи її не тільки до національного, але й до загальнолюдського надбання найвищого ранґу; він вказує на уразливість, беззахисність рукописів, а звідси — обов'язок їх збереження. Дослідник відзначає, що українська рукописна книга віддавна цікавила вчених. І це зацікавлення не вщухає донині під багатьма оглядами — мистецтвознавчим, літературознавчим, мовознавчим тощо, але в поле їх зору потрапили не всі пам'ятки XI—XVIII ст., або ж їхні оцінки не завжди були коректні.

У першій частині, що має назву „Мистецтво книги княжої доби XI—XIII ст.“, книгописання, відповідно до авторської концепції формування українського етносу та класифікаційних принципів рукописної книги, розглядається по століттях. Дослідник відзначає, що поява книги і розквіт книгописання були обумовлені історичним розвитком Київської Русі, передусім фактом її християнізації. Уже в XI ст. при Софії Київській, Києво-Печерському та інших монастирях діяли скрипторії з численними переписувачами.

Я. Запаско відзначає, що в одноразовому вжитку у Київській Русі було від 130 до 140 тисяч книг. Небагато країн Європи того часу можуть похвалитися таким книжковим багатством. Книги з Києва часто відвозили до віддалених міст, наприклад, до Володимира на Клязьмі. Відзначаючи „південноруське“ походження пам'яток, їх авторів, Я. Запаско вказує, що рукописні книги, зрештою, як і інші пам'ятки духовної та матеріальної культури з часів Київської Русі, вже у XIX ст. стали предметом „особливого“ зацікавлення російських дослідників. Останні, виходячи з позицій „великоросійських“ пріоритетів, твердили, і це продовжується дотепер, що багато українських манускриптів XI—XIII ст., більшість з яких у різний час і за різних обставин були вивезені до Росії і досі не повернені на Батьківщину, є творами не українських, а російських книгописців. Характерним прикладом такого відвертого привласнення наших мистецьких цінностей, вказує автор рецензованої монографії, є шедевр світового книжкового мистецтва, найдавніша пам'ятка великокняжого скрипторію при Софії Київській точно датоване Остромирове Євангеліє 1056—1057 рр., яке знаходиться у Російській Національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі. Ще в минулому столітті воно було назване новгородською пам'яткою лише на тій підставі, що було виконане на замовлення новгородського посадника Остромира, до речі, родича київського князя Ізяслава. Цю версію повторено окремими російськими науковцями і в наш час. Тим часом, відзначає Я. Запаско, у цьому багатостроковому кодексі, в його мові ні разу не трапляється характерне для новгородської вимови змішування ц і ч — так зване цокання (непороцная — непорочная, отець — отечь, агнець — агнечь тощо), яке є доволі частим у новгородських кодексах XI ст.— Мінеях 1096 і 1097 рр. Натомість в Остромировому Євангелії помічено численні українізми: ствердіння голосних після Р (цароу, боура, алтара); своєрідна форма давального відмінка іменників чоловічого роду однини з суфіксами -ови, -єви (сынови, Господови, мужєви); перетворення є в о (Єлена — Олена); тобѣ — себѣ (тобто тобі, собі) та інше. А що стосується унікальних мініатюр цього манускрипту, то, на думку Я. Запаска, навіть неупереджені російські дослідники стверджують, що вони є витворами київської живописної школи.

Або ще такий приклад: у „Предварительном списке славяно-русских рукописей XI—XIV вв., хранящихся в СССР“ (Археографический ежегодник за 1965 г.— М., 1966.— С. 177—272) усі взяті на облік пам'ятки поділені на п'ять мовних ізводів: „старослов'янський“, „російський“, „болгарський“, „сербський“ і „молдовлахійський“, українського і білоруського ізводів не виділено. Рукописні книги, створені на терені України, так само, як і білоруські, зачислені до російського ізводу. І така визначна пам'ятка київського рукописного осередку, як Ізборник 1076 р., переповнена колоритними українськими словами: вельми, годі, глумитися, дарма, діяти, зимному, зазирати, заблудив, казати, людина, не сварися, ніколи, обоє, свита та іншими, без будь-яких застережень теж зачислена до російського ізводу.

Усебічно аналізуючи ці та інші пам'ятки з точки зору їх каліграфії, мови, характеру, декору та іншого, автор ставить під сумнів або ж аргументовано заперечує подібні висновки, переконливо доводить справжній їх родовід. Не відступаючи від строгих вимог наукового аналізу, він з неприхованим пієтетом буквально оспівує такі поміж них, як згадане Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава 1073 р., Мстиславове Євангеліє XII ст., Добрилове Євангеліє 1164 р. та інші — ці справжні перлини українського книгописання. Вони засвідчують надзвичайно високий рівень мистецтва рукописної книги княжого періоду. Їх роль у розвитку княжої справи, культури на українських землях і в наступні віки була неперехідною.

Блискучий розвиток книгописання в XI—XII ст. був дещо загальмований, але не зупинений у першій половині XIII ст. Більшість тогочасних пам'яток походять з Волині та Галичини. Відомо, що князь Володимир Василькович подарував окремим містам свого та інших князівств 47 рукописних багато оздоблених книг, виготовлених у князівському скрипторії.

Мистецтво української рукописної книги XIV — XVIII ст., якому автор присвячує окремий розділ, стильово відмінне від того, яким було в попередні віки, хоч упродовж тривалого часу ще засвідчувало живучість традицій минулого. І чи не найбільш яскраво воно проявилося у Київському Псалтирі 1397 р. Автор з підкресленою увагою всебічно досліджує цей шедевр рукописного мистецтва XIV ст., і не тільки тому, що він заслуговує на це з погляду мистецтва книги. Сучасний московський дослідник Г. Вздорнов приписує авторство Київського Псалтиря своєму землякові. На основі об'єктивного історичного, стилістичного та мовного аналізу Я. Запаско позбавляє це твердження сенсу. Він переконливо доводить, що ця найвизначніша пам'ятка раннього українського книжкового мистецтва з численними мініатюрами (дослідник доказово твердить, що їх творцями були два художники) — єдина слов'янська книга з ілюстраціями на полях — є твором київських майстрів.

Вказуючи на зміни в духовному житті народу XV — XVI ст., які сталися в результаті посилення іноземного гноблення, автор відзначає, що в цих умовах книгописання набуло нових імпульсів розвитку, з'явилися нові його центри (Львів, Дермань, Четвертня, Дубно та інші). Книги цього часу, передусім їх декоративне оздоблення, стиль ілюстрацій, засвідчують сильний вплив народних естетичних уподобань. Водночас їх ціхує висока майстерність каліграфів та мініатюристів. Звертає автор увагу і на зміни в книгописанні, що були обумовлені використанням для цього замість пергаменту паперу.

Я. Запаско детально простежує процес творення української рукописної книги в час розповсюдження ідей гуманізму та ренесансного стилю на наших землях, пояснює причини, які забезпечували „живучість“ рукописної книги в умовах

поширення книгодрукування. Він яскраво змальовує картину завершального етапу багатовікового плідного розвитку української рукописної книги в другій половині XVII—XVIII ст.: творена в контексті культури українського бароко, вона в останній раз розквітла буйними формами пишного декору, захоплюючи неповторною архітектонікою, що чарує нас і сьогодні.

Коректність суджень дослідника про спадщину української рукописної книги базується на тій методичній основі, що тільки при всеохоплюючому, всебічному баченні теми, предмету в контексті з усіма факторами, які обумовлювали духовний розвиток тих часів, можна об'єктивно визначити їх місце в нашій культурі. У цьому переконує передусім „Опис рукописів" — каталожна частина дослідження, його наукова основа, що складає три чверті обсягу книги, охоплюючи 128 найпримітніших з погляду мистецьких, мовних та інших особливостей і найвартісніших українських манускриптів XI—XVIII ст. Тут же публікується близько 250 кольорових факсимільних та чорно-білих репродукцій. Кожен рукопис отримав насамперед вичерпну мистецьку характеристику та детальний опис. Крім назви, дати створення, місця походження та збереження він містить такі дані, як розмір, кількість рядків на аркуші, стовпців, матеріал, оправа, сучасний стан; письмо — форми та розміри букв, почерки; оздоблення — його види, мініатюри, ілюстрації, заставки і т. п., характер їх виконання; мовні особливості (для найдавніших пам'яток), приписки — датовані написи рукопису; історія манускрипту. До кожної з пам'яток додана вичерпна бібліографія. Для окремих з них — Остромирового Євангелія, Ізборника Святослава та інших — вона складається з більш як 150—160 позицій.

Роль провідників по жнивному полі з багатим, добре зібраним і ретельно складеним врожаєм українських манускриптів покликані виконувати покажчики, вміщені у кінці книги, а саме: бібліографічний, рукописів, імен переписувачів, художників, замовників та власників рукописів.

Монографічне дослідження Я. Запаска, присвячене українській рукописній книзі, не просто чергова книга цього широковідомого вченого. Доречно нагадати, що в контексті з дослідженнями рукописної та стародрукованої слов'янської кириличної книги у Європі наукові праці Я. Запаска були визнані як досягнення, а їх автор обраний членом Міжнародної асоціації дослідників слов'янської кириличної книги з центром в Оксфорді.

„Українська рукописна книга" — результат більш як сорокарічної подвижницької праці дослідника. Першим її результатом стала монографія „Орнаментальне оформлення української рукописної книги" (К., 1960). Цілеспрямоване ретельне обстеження книгосховищ України дало можливість встановити, що в роки Другої світової війни з багатьох бібліотек, архівів, монастирів, церков зникли не лише окремі пам'ятки рукописної книги, зафіксовані раніше, наприклад, Загорівський Апостол 1554 р. (Харків), а й цілі збірки. Багатющий матеріал був знайдений у Росії. Пошуки українських манускриптів Я. Запаско переніс на Польщу, Румунію, Болгарію, Австрію, Францію, Італію та інші європейські країни. Зібраний матеріал дав дослідникові змогу побачити цей багатовіковий пласт культури українського народу в усьому багатстві його проявів, а всебічний, передусім мистецтвознавчий, аналіз пам'яток зі залученням даних археографії, палеографії, давньої літератури, лінґвістики — і як цілісне, високохудожнє мистецьке явище. На нинішній день це єдине ґрунтовне наукове і мистецтвознавче слово в науці про українську рукописну книгу. У майбутньому можуть бути нові знахідки, відкриття. І дай Боже їх якнайшвидше і найвагоміших. Однак слід відзначити, що на сучасному етапі науки про українську рукописну книгу це

дослідження потрібно не стільки оцінювати, скільки вивчати. До того ж архітектурно-художній лад цієї книжки, ідейна чіткість, естетична привабливість оформлення, досконалість поліграфії ставлять це видання у ряд таких досягнень сучасної української духовної культури, які називають явищами, подіями.

Микола МОЗДИР

В. Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори.— К.: Либідь, 1995.— 814 с.

У серії „Пам'ятки історичної думки України", започаткованій видавництвом „Либідь" 1989 р., з'явилося найповніше на сьогодні видання вибраних творів Володимира Антоновича — видатного українського вченого у галузі історії, джерелознавства, палеографії, дипломатики, археографії, археології й нумізматики, етнографії і фольклору, історичної географії й картографії, засновника першого університетського нумізматичного музею. Його наукова діяльність була тісно пов'язана з Київською археографічною комісією і Київським університетом. В. Антонович був одним із засновників і голів Історичного товариства Нестора-літописця, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, учасником та організатором Археологічних з'їздів, одним з ініціаторів перетворення Літературного товариства імені Шевченка у Львові на Наукове. Він один з фундаторів Українського наукового товариства у Києві, почесний та дійсний член 27 інших наукових товариств і комісій, член-кореспондент Російської Академії наук (з 1902 р.). Як головний редактор Київської археографічної комісії він особисто підготував дев'ять томів „Архива Юго-Западной России". Не полишав публікаторської роботи й тоді, коли став доцентом, а потім і професором Київського університету. Водночас учений активно співпрацював з багатьма періодичними виданнями. Його розвідки й добірки документів найчастіше друкувалися в „Университетских известиях", „Киевской старине", „Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца", „Записках Одесского общества истории и древностей", „Записках Наукового товариства імені Шевченка" та інших, причому нерідко без підпису.

Розпорошеність більшости праць у малодоступних виданнях ускладнювала їх використання. Це розумів і їх автор. Тому він, маючи такий наочний приклад, як друк Зібрання творів Миколою Костомаровим, на початку 80-х рр. приступив до упорядкування свого Зібрання творів у трьох-чотирьох томах. 1885 р. побачив світ перший і, на жаль, останній том прижиттєвого видання „Монографии по истории Западной и Юго-Западной России". Він включав „Нарис історії Великого князівства Литовського: І. Литва і Русь до початку XIV сторіччя. II. Вітен і Гедемін. 1293—1341. III. Ольгерд і Кейстут. 1341—1377" (С. 1—132); „Дослідження про міста Південно-Західного краю" (С. 133—194); „Київські війти Ходики, епізод з історії міського самоврядування в Києві у XVI—XVII ст." (С. 195—220); „Київ, його доля і значення з XIV до XVI сторіччя (1362—1569)" (С. 221—264); „Нарис ставлення Польської держави до православ'я і православної церкви" (С. 265—278); „Нарис стану православної церкви у Південно-Західній Росії з половини XVII до кінця XVIII сторіччя" (С. 279—442); „Літопис Сатанівського монастиря"

дослідження потрібно не стільки оцінювати, скільки вивчати. До того ж архітектурно-художній лад цієї книжки, ідейна чіткість, естетична привабливість оформлення, досконалість поліграфії ставлять це видання у ряд таких досягнень сучасної української духовної культури, які називають явищами, подіями.

Микола МОЗДИР

В. Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори.— К.: Либідь, 1995.— 814 с.

У серії „Пам'ятки історичної думки України", започаткованій видавництвом „Либідь" 1989 р., з'явилося найповніше на сьогодні видання вибраних творів Володимира Антоновича — видатного українського вченого у галузі історії, джерелознавства, палеографії, дипломатики, археографії, археології й нумізматики, етнографії і фольклору, історичної географії й картографії, засновника першого університетського нумізматичного музею. Його наукова діяльність була тісно пов'язана з Київською археографічною комісією і Київським університетом. В. Антонович був одним із засновників і голів Історичного товариства Нестора-літописця, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, учасником та організатором Археологічних з'їздів, одним з ініціаторів перетворення Літературного товариства імені Шевченка у Львові на Наукове. Він один з фундаторів Українського наукового товариства у Києві, почесний та дійсний член 27 інших наукових товариств і комісій, член-кореспондент Російської Академії наук (з 1902 р.). Як головний редактор Київської археографічної комісії він особисто підготував дев'ять томів „Архива Юго-Западной России". Не полишав публікаторської роботи й тоді, коли став доцентом, а потім і професором Київського університету. Водночас учений активно співпрацював з багатьма періодичними виданнями. Його розвідки й добірки документів найчастіше друкувалися в „Университетских известиях", „Киевской старине", „Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца", „Записках Одесского общества истории и древностей", „Записках Наукового товариства імені Шевченка" та інших, причому нерідко без підпису.

Розпорошеність більшости праць у малодоступних виданнях ускладнювала їх використання. Це розумів і їх автор. Тому він, маючи такий наочний приклад, як друк Зібрання творів Миколою Костомаровим, на початку 80-х рр. приступив до упорядкування свого Зібрання творів у трьох-чотирьох томах. 1885 р. побачив світ перший і, на жаль, останній том прижиттєвого видання „Монографии по истории Западной и Юго-Западной России". Він включав „Нарис історії Великого князівства Литовського: І. Литва і Русь до початку XIV сторіччя. II. Вітен і Гедемін. 1293—1341. III. Ольгерд і Кейстут. 1341—1377" (С. 1—132); „Дослідження про міста Південно-Західного краю" (С. 133—194); „Київські війти Ходики, епізод з історії міського самоврядування в Києві у XVI—XVII ст." (С. 195—220); „Київ, його доля і значення з XIV до XVI сторіччя (1362—1569)" (С. 221—264); „Нарис ставлення Польської держави до православ'я і православної церкви" (С. 265—278); „Нарис стану православної церкви у Південно-Західній Росії з половини XVII до кінця XVIII сторіччя" (С. 279—442); „Літопис Сатанівського монастиря"

(С. 443—451). Другий том, у якому планувалося вмістити праці про селян, шляхту, козаків і гайдамаків, через перевантаженість автора науковими і громадськими обов'язками, так і не був закінчений.

Питання про видання Повного зібрання творів ученого стало на порядок дня відразу після його смерти. Насамперед заходами рідних побачили світ у різних виданнях праці, які ще ніде не друкувалися: „Автобіографічні записки"; „Записки в справі обмеження української мови" (1908); „Список матеріалів для складання історично-географічного словника" (1911), над яким В. Антонович працював з І. Каманіним до останніх днів життя; „Донесення папського нунція Іоанна Торреса, архиєпископа адріанопольського, про події в Польщі під час повстання Богдана Хмельницького" (1916), які були виявлені вченим у Ватиканському архіві під час перебування в Італії 1897 р. 1908 р. відбулося засідання редколегії Повного видання праць Володимира Антоновича, на якому були присутні Д. Багалій, М. Грушевський, О. Левицький, І. Каманін, В. Щербина, В. Данилович, К. Мельник-Антонович і М. Василенко. Розглянувши реєстр праць, редколегія вирішила розподілити їх між вісьмома-дев'ятьма томами. Розшук і копіювання було доручено К. Мельник-Антонович і В. Даниловичу.

До початку Першої світової війни ними укомплектовано кілька томів, укладено угоду з фірмою Стасюкевича у Петербурзі про друкування й поширення видання, проте війна перешкодила довести розпочату справу до завершення. 1919 р. Історично-філологічний відділ новоствореної Української Академії наук знову порушив питання про видання Повного зібрання праць Володимира Антоновича. Тоді ж зі спеціальної комісії для видання творів Т. Шевченка, В. Антоновича, М. Драгоманова та І. Франка було виділено групу науковців для підготовки до видання праць В. Антоновича. До неї увійшли Д. Багалій, О. Левицький, М. Василенко, В. Щербина, І. Каманін, К. Мельник-Антонович, І. Кивлицький, В. Данилович. Кожен з них мав готувати окремий том, але вже у наступному році робота була припинена; на цей час підготовлено два перші томи двома мовами — українською і російською. Відновлено працю лише 1928 р., напередодні 20-ї річниці від дня смерти вченого: знову переглянуто список праць і їх тексти, уточнено розподіл між дев'ятьма томами. Поза виданням залишався „Опис монет і медалей", які зберігалися в Нумізматичному музеї університету св. Володимира. Вип. I—III — „Монети давнього світу та Історичні пісні малоросійського народу" — два томи, що були підготовлені В. Антоновичем разом з М. Драгомановим.

На цей раз 1932 р. вдалося видати перший том під назвою „Твори. Повне видання". Його зміст: Переднє слово (С. III—V); Мельник-Антонович К. М. До видання І тому творів В. Антоновича (С. VI—VIII); Ткаченко М. Бібліографія праць В. Б. Антоновича та праць про його (С. IX—XC); „Мемуари" (С. 3—61); Додаток до „Мемуарів" (С. 62—65); Мельник-Антонович К. Додаткові примітки та відомості до „Мемуарів" (С. 66—92); „Что об этом думать?" (С. 93—99); „Моя исповедь" (С. 108—118); „Весняне сонце над степами" (вірші) (С. 119—121); „З колишнього" (вірші) (С. 121—122); „Де Сула свою темну воду" (вірші) (С. 120—124); „Пояснення на наклеп Й. Огризка" (С. 125—130); „Про українофілів та українофільство" (С. 131—139); „Общественная сатира в нашей провинциальной прессе" (С. 140—144); „Министерство графа Д. Л. Толстого" (С. 145—152); „Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события XVII в. в современной польской призме" (С. 159—195); „Три національні типи народні" (С. 196—210); „Історичні байки п. Маріана Дубецького" (С. 211—227); „Лист подорожного" (С. 228—231); „Несколько слов г. Корзону" (С. 232—237); „Погляди українофілів" (С. 238—250); „К вопросу о галицко-русской литературе"

(С. 251—277); „Записки Вол. Антоновича в справі обмежень української мови“ (С. 278—284); „Щоденні нотатки закордонної подорожі 1880 р.“ (С. 235—301); Покажчики (С. 302—310).

1934 р. на це видання з'явилася погромна рецензія І. Слизького, який звинувачував видавців у „ворожому ставленні до радянської влади“. У наступні роки партійні і радянські органи кваліфікували В. Антоновича як буржуазного націоналіста, тому про видання його творів не могло бути й мови. В. Антонович згадувався тільки в неґативному плані.

Таким чином видання 1932 р. було одним за всі роки радянської влади.

І ось перед нами нове, третє, а посмертне друге набагато повніше від попереднього видання творів Володимира Антоновича. Перед його упорядниками Ольгою Тодійчук і Василем Ульяновським стояло непросте завдання — з понад 300 праць для однотомника відібрати найхарактерніші, найвагоміші.

З цього справді важкого становища упорядники, на нашу думку, знайшли найоптимальніший вихід: вони відібрали для друку 24 історичні та публіцистичні твори, які систематизовані у шести розділах, і додали бібліографію праць В. Антоновича (упорядник Ольга Тодійчук). Видання супроводжується ґрунтовною передмовою „Син України“ Василя Ульяновського (С. 5—76), в якій викладено відомості про життєвий і творчий шлях, проаналізовано громадську, наукову і педагогічну діяльність В. Антоновича, і коментарями теж Василя Ульяновського (С. 744—772).

У вступній частині коментарів наведено коротку довідку про попередні видання праць В. Антоновича з відсиланням читача до загальних бібліографічних покажчиків з україніки. Коментарі до розділів теж складаються з загальних уваг і довідок про кожну працю зокрема.

До першого розділу „У боротьбі за Україну“ включено публіцистичні виступи та науково-популярні праці В. Антоновича, які репрезентують основні засади громадської, освітньої, культурно-виховної діяльности вченого, вияснення терміну „українство“ та його особливостей.

Відкривається видання і перший розділ працею „Моя сповідь“ (С. 78—90), що вперше була опублікована в журналі „Основа“ (1862.— № 1), у якій автор заявив про остаточний розрив з польською шляхтою і перехід до українства; протягом усього життя він йшов обраним шляхом. У праці „Три національні типи народні“ (С. 90—101) викладені думки В. Антоновича стосовно антропологічних прикмет великоруського, українського і польського типів і різниць між ними в лекціях, читаних студентам приватно. Твори Т. Шевченка, зміст яких становлять історичні події (С. 101—106) — це доповідь В. Антоновича, прочитана 1881 р. на урочистому засіданні Історичного товариства, присвяченому 20-м роковинам від дня смерти Кобзаря, і надрукована в „Труде“ (1881.— № 10) та „Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца“ (1888.— Кн. 2), а потім передрукована у „Творах“ 1932 р. Класичним зразком полеміки є праця „Польсько-руські співвідносини XVII ст. у сучасній польській призьмі (З приводу повісті Г. Сенкевича „Вогнем і мечем“) (С. 106—135), яка вперше була оприлюднена в „Киевской старине“ (1885.— № 5). Проаналізувавши повість, автор прийшов до висновку, що повість „Вогнем і мечем“ не відповідає історичній правді, бо її автор ідеалізує одні (польські) принципи і засуджує інші (українські), довільно накладає темні фарби на одних осіб та суспільні групи і надто поблажливо висвітлює інші. Наступним матеріалом є уривок невідомої статті В. Антоновича „Про українофілів та українофільство (Відповідь на напади „Вестника Южной и Юго-Западной России“)“ (С. 135—143), вперше опублікований К. Мельник-Ан-

тонович у журналі „Україна“ (1928.— Кн. 6). На думку останньої, стаття написана відразу після скасування кріпацтва. В. Антонович тут спростовує необ'єктивні публікації „Вестника“ і „Русского вестника“. „Погляди українофілів“ (С. 143—153) — таку назву дала К. Мельник-Антонович статті вченого, теж опублікованій в „Україні“ (1928.— Кн. 6), що є вступом до пояснювальної записки, яка складалася у січні 1881 р. для сенатора Половцева. Убивство 1 березня 1881 р. Олександра II спричинилося до поспішного повернення Половцева до Петербурґа, і потреба у записці відпала, тому вона й залишилася незакінченою. Останньою працею в першому розділі є „Записка у справі обмежень української мови“ (С. 153—158), складена В. Антоновичем 1905 р. за офіційним дорученням історично-філологічного факультету Київського університету св. Володимира. Вперше вона була опублікована в „Записках Українського наукового товариства в Києві (1908.— Кн. 3). Усі названі вище праці друкуються за виданням „Творів“ 1932 р.

Другий розділ, що має назву „Життєписи історичних діячів. Діяруші сучасників“ включає вісім історично-біографічних розвідок та публікацій документів про окремих осіб — гетьманів, козацьку старшину й учасників ґайдамацьких рухів. Виняток становить нарис „Київські войти Ходики. Епізод з історії міського самоуправління в Києві у XVI і XVII ст.“ (С. 160—185) — розповідь про те, як татарський рід панів Ходик зайняв панівне становище в Київському міському самоуправлінні, до яких злочинів він вдавався, аби забезпечити зростання свого багатства. Спочатку він був прочитаний на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця (ЧИОНЛ.— 1878.— Кн. 2.— С. 168—169) і згодом опублікований у „Киевской старине“ (1882.— Кн. 2.— С. 233—261), а потім передрукований у „Монографиях“. За цим останнім виданням він друкується і в цій книжці.

Розвідка „Невідомий гетьман і його наказ“ (С. 185—190) побачила світ у „Киевской старине“ (1883.— Кн. 5.— С. 140—145). У ній ідеться про універсал козацького гетьмана Дмитра Богдановича Барабаша від 7 березня 1617 р. переяславській старшині з наказом, щоб вона потурбувалася про повернення переяславському козакові Гаврилові Колушкевичу ділянки землі. Тут же В. Антонович називає вісім відомих йому гетьманів.

З нагоди 250-ї річниці початку повстання під керівництвом Богдана Хмельницького В. Антонович виголосив в Історичному товаристві Нестора-літописця доповідь „Характеристика діяльности Богдана Хмельницького“ (С. 190—193), в якій виклав свій погляд на гетьмана та ідею бездержавности української нації. Друкується за публікацією в „ЧИОНЛ“ (1899.— Кн. 13.— С. 100—104). Наступна праця цього ж розділу „До біографії Сави Чалого“ (С. 194—197) містить деякі факти з його біографії. Друкується вона за публікацією в „Киевской старине“ (1892.— Кн. 8.— С. 259—262). До видання включено дві праці В. Антоновича про гайдамацький рух, вивчення якого він перший поставив на справді документальний ґрунт. Одна з них, а саме „Уманський сотник Іван Гонта“ (С. 197—218), наведена в цьому розділі за публікацією в „Киевской старине“ (1882.— Кн. II.— С. 250—276). 1897 р. вона була надрукована українською мовою у XIX томі „Руської історичної бібліотеки“. 1993 р. з передмовою В. Рички її передрукував „Український історичний журнал“ (№ 9).

Публікація „Прилуцький полковий осавул Михайло Мовчан і його записна книга“ (С. 219—237), що включає універсали, купчі та інші документи, друкується за єдиним виданням у „Киевской старине“ (1885.— Кн. I.— С. 57—84). Після неї вміщено нарис „Данило Братковський (1697—1702)“ (С. 237—247), герой якого брав участь у боротьбі проти польсько-шляхетської експансії на Правобережній Україні, зокрема, в повстанні Семена Палія.

Привертає увагу остання публікація цього розділу „Молдавські відомості про місце поховання і могилу Мазепи“ (С. 247—250), за якою гетьман похований у Галаці в монастирі св. Юрія, що на березі Дунаю. Пізніше останки винесені з церкви св. Юрія і перепоховані поза собором — праворуч від входу. Як вважає Б. Крупницький (див.: Про дату смерті Мазепи // Праці Українського наукового ін-ту.— Варшава, 1937.— Т. 47.— С. 90—92), помер Іван Мазепа 2 жовтня 1709 р. у селі Варниці поблизу Бендер і похований у соборі св. Юрія в Галаці. З 1992 р. діє комісія, яка займається пошуком могили І. Мазепи.

До цього розділу не потрапили біографії гетьманів Петра Конашевича-Сагайдачного, Юрія Хмельницького, Івана Виговського, Павла Тетері, Івана Брюховецького, Михайла Ханенка, Петра Дорошенка і Демка Многогрішного, оскільки вони були перевидані в 1990 і 1991 рр.

Однією з улюблених проблем у зацікавленнях В. Антоновича була історія козаків. Публікацією документів про козаків відкривається, як відомо, серія упорядкованих ним томів „Архива Юго-Западной России“ зі вступною статтею „Дослідження про козацтво за актами з 1500 до 1648 року“ (К., 1863.— Ч. III.— Т. I). Як передмова до другого тому третьої частини „Архива ЮЗР“ (К., 1868), а також окремо опублікована розвідка „Останні часи козацтва на правому боці Дніпра“, яка стала маґістерською дисертацією ученого, захищеною 1870 р., 1896 р. вона з'явилася українською мовою у XVIII томі „Руської історичної бібліотеки“. Саме цією працею відкривається третій розділ „Козаччина. Гайдамаччина“ (С. 252—372). Другою працею цього розділу є „Дослідження про гайдамацтво“ (С. 372—456), в якій аналізуються причини виникнення гайдамаччини, основною з яких є специфічні умови життя під Польщею з її релігійними утисками, кріпацтвом, неупорядкованістю адміністрації і суду, розглядаються склад гайдамацьких загонів, їх взаємини з Запорізькою Січчю, способи боротьби з гайдамаками польського уряду.

У творчому доробку В. Антоновича помітне місце займають дослідження з церковної історії. У виданні, що рецензується, ця проблема представлена двома розвідками, які об'єднані в розділі під назвою „Історія церкви в Україні“. Перший з них — „Нарис відносин польської держави до православ'я і православної церкви“ (С. 458—469) — з'явився у вигляді окремої брошури майже водночас у Києві (1866) та Вільні (1867) як відповідь Київської комісії для розгляду давніх актів на закиди з боку поляків щодо політизованого спрямування її діяльности й упередженого добору та публікації документів, щоб довести загальноросійську ідею. Друкується за останньою редакцією, що була вміщена в „Могографиях“ (К., 1885.— Т. I.— С. 267—278). Другий „Нарис стану православної церкви у Південно-Західній Росії з половини XVII до кінця XVIII сторіччя“ (С. 470—532) вперше з'явився друком як передмова до четвертого тому першої частини „Архива ЮЗР“ (К., 1871).

Київ у житті В. Антоновича відігравав особливу роль. Адже тут він провів понад 60 років свого життя. Це місто він дуже любив і досконало знав його історію, пам'ятки. У цьому виданні в розділі „Київ і Київська земля“ наведено три праці. Дві з них — це „Нариси про Київ у дохристиянські часи“, читані в Історичному товаристві Нестора-літописця як публічні лекції з геології та історії Києва: „Київ у дохристиянські часи. Рештки неолітичної епохи: стоянки і печери. Скіфський період. Готи, Гунни, Хозари, Слов'яни. Межі території полян. Торгове значення Києва. Виникнення Київського князівства; перші відомі князі. Нарис топографії Києва у дохристиянський період його існування“ (С. 577—592); „Київ у князівські часи. Три періоди значення Києва в князівські часи, його поступовий

занепад політичний й економічний. Культурний розвиток. Нарис топографії Києва у князівські часи" (С. 592—605). Друкуються за виданням „Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные профессорами П. Я. Армашевским и Вл. Б. Антоновичем в Историческом обществе Нестора-летописца в марте 1896 г." (К., 1897.— С. 29—87).

Далеко більше уваги В. Антонович присвятив литовським часам, у тому числі й розвідці „Київ, його доля і значення з XIV до XVI сторіччя (1362—1569)" (С. 534—576), яка вперше була опублікована в „Киевской старине" (1882.— Кн. 1.— С. 1—48), передрукована в „Монографиях". Публікується за останнім виданням. У ній порушені питання не тільки історії Києва, але й відображена широка панорама становища українських земель у складі Литовської держави. Тут В. Антонович цілим рядом незаперечних фактів остаточно спростував фальшиву теорію М. Погодіна про нібито цілковите спустошення Київщини монголо-татарською навалою 1240 р., що пізніше призвело до нової її колонізації вихідцями з західноукраїнських земель. Ці думки В. Антонович виклав у рефераті, читаному в Історичному товаристві Нестора-літописця, як відповідь на реферат О. Соболевського, який 1863 р. висунув „докази", нібито в Києві до XV ст. жили великороси, що відступили звідси після погрому татар 1492 р.

Останній розділ „На старій Україні: факти, події, люди" складається з двох праць „Грановщина (Епізод з історії Брацлавської України)" (С. 607—621), яка вперше була опублікована в „Киевской старине" (1888.— № 1). У розвідці відтворені різні аспекти життя у панській вотчині Сенявських на Поділлі у IV—XIX с., зокрема, зосереджено увагу на процесі колонізації краю, боротьбі селян зі шляхтою, гайдамацькому русі. Завершує розділ і книгу „Нарис історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгерда". Уперше він був оприлюднений в „Университетских известиях" (1877.— № 2, 3, 4, 10; 1878.— № 2, 5) та випущений окремою відбиткою і захищений як докторська дисертація. Нарешті, з незначними виправленнями передрукований у „Монографиях". За цією ж редакцією відтворюється й у цьому виданні.

З праць, вміщених у „Монографиях", залишилися поза цим виданням лише дві: „Дослідження про міста Південно-Західного краю" та „Літопис Сатанівського монастиря".

Отже, навіть цей, нехай дещо схематичний, огляд змісту нового видання вибраних історичних та публіцистичних творів Володимира Антоновича переконує в тому, що ми маємо справу з найповнішою збіркою праць ученого, яка дає уяву про його головні досягнення як вдумливого дослідника історії України, блискучого публіциста і громадського діяча. Це й розвідки з історії козаків і церкви, біографічні та історико-географічні нариси, обидві дисертації, лекції з історії Києва та інше. Незабаром мають з'явитися окремим виданням його блискучі лекції з джерелознавства.

Позитивно оцінюючи справді величезну працю, виконану укладачами Ольгою Тодійчук і Василем Ульяновським, і не ставлячи завдання вказувати на окремі неточності й друкарські помилки, звернемо увагу лише на одну, яка істотно впливає на зміст написаного. Так, на с. 749 читаємо: „У березні 1954 р. була проведена спеціальна нарада з питань історії України при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, де В. Б. Антонович знову фігурував як буржуазний націоналіст. Особливу рішучість у відстоюванні такої позиції проявляв, як це не дивно, один з кращих на той час українських істориків М. Н. Петровський". Насправді згадана нарада з питань історії України відбувалася 10 і 17 березня 1945 р.

Поділяючи думку укладачів збірки, „що це лише перший крок“ у популяризації творчости видатного українського історика, хочеться сподіватися, що в недалекому майбутньому видавництво „Либідь“ здійснить Повне видання творів Володимира Антоновича.

Іван БУТИЧ

Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту /Підготували до друку О. В. Тодійчук (гол. упорядник), В. В. Страшко, Р. І. Осташ, Р. В. Майборода. Редколегія: Ф. П. Шевченко (відп. редактор) та ін.— К.: Наук. думка, 1995.— 592 с.

Нарешті дослідники минулого України одержали давно очікуване видання „Реєстр Війська Запорозького 1649 року“, підготовлене до друку Археографічною комісією НАН України, Інститутом української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Інститутом історії НАН України та Російським державним архівом давніх актів і випущене в світ у серії „З історії українського козацтва“.

Нове видання „Реєстру“ супроводжується короткою передмовою відповідального редактора Ф. Шевченка, де мовиться про обставини, за яких був створений „Реєстр Війська Запорозького 1649 року“ і характеризує його як історичне джерело.

У вступі „Від упорядників“ О. Тодійчук та В. Страшко виклали принципи, якими вони керувалися у процесі підготовки пам'ятки до друку.

У додатках вміщено: 1. Кодикологія і палеографія рукопису „Реєстру Війська Запорозького 1649 року“ (В. Панашенко); 2. Сотеннополковий устрій Гетьманщини за „Реєстром Війська Запорозького 1649 року“ (О. Тодійчук, В. Страшко); 3. Порівняльна таблиця чисельності козацьких полків 1649 р. (О. Тодійчук, В. Страшко); 4. Ідентифікація особи в „Реєстрі“ (Р. Осташ); 5. Індекс власних особових імен (Н. Осташ, Р. Осташ); 6. До походження прізвищевих назв „Реєстру“. Спроба етимологічного словника (Р. Осташ); 7. Культурно-історичні обрії „Реєстру Війська Запорозького 1649 року“ (А. Непокупний); 8. З історії дослідження „Реєстру Війська Запорозького 1649 року“ (Р. Осташ); 9. Матеріали до бібліографії (Р. Осташ, А. Непокупний); 10. Титла і скорочення.

Нагадаємо умови, за яких виник „Реєстр“. Перемоги Богдана Хмельницького 1648 р. змусили Польщу сісти за стіл переговорів. У лютому 1649 р. у Переяславі був опрацьований проект тимчасового порозуміння. Перемир'я мало тривати до 23 травня — руських Зелених свят. До того часу війська обох сторін повинні були утримуватися від воєнних дій. Було визначено демаркаційну лінію. „Тимчасом коронні і литовські війська,— читаємо у домовленостях,— не мають входити у Київське воєводство по ріки Прип'ять і Горинь, а від Подільського і Брацлавського воєводства по Кам'янець і також Запорозькі війська за ці ріки не мають переходити“. Обидві сторони зобов'язувалися видати універсали до війська з закликом не порушувати домовленостей. Проте польська сторона ще в березні вдерлася у нейтральну зону. Почалися воєнні дії. Головні сили Польщі

Поділяючи думку укладачів збірки, „що це лише перший крок“ у популяризації творчости видатного українського історика, хочеться сподіватися, що в недалекому майбутньому видавництво „Либідь“ здійснить Повне видання творів Володимира Антоновича.

Іван БУТИЧ

Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту /Підготували до друку О. В. Тодійчук (гол. упорядник), В. В. Страшко, Р. І. Осташ, Р. В. Майборода. Редколегія: Ф. П. Шевченко (відп. редактор) та ін.— К.: Наук. думка, 1995.— 592 с.

Нарешті дослідники минулого України одержали давно очікуване видання „Реєстр Війська Запорозького 1649 року“, підготовлене до друку Археографічною комісією НАН України, Інститутом української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Інститутом історії НАН України та Російським державним архівом давніх актів і випущене в світ у серії „З історії українського козацтва“.

Нове видання „Реєстру“ супроводжується короткою передмовою відповідального редактора Ф. Шевченка, де мовиться про обставини, за яких був створений „Реєстр Війська Запорозького 1649 року“ і характеризує його як історичне джерело.

У вступі „Від упорядників“ О. Тодійчук та В. Страшко виклали принципи, якими вони керувалися у процесі підготовки пам'ятки до друку.

У додатках вміщено: 1. Кодикологія і палеографія рукопису „Реєстру Війська Запорозького 1649 року“ (В. Панашенко); 2. Сотеннополковий устрій Гетьманщини за „Реєстром Війська Запорозького 1649 року“ (О. Тодійчук, В. Страшко); 3. Порівняльна таблиця чисельності козацьких полків 1649 р. (О. Тодійчук, В. Страшко); 4. Ідентифікація особи в „Реєстрі“ (Р. Осташ); 5. Індекс власних особових імен (Н. Осташ, Р. Осташ); 6. До походження прізвищевих назв „Реєстру“. Спроба етимологічного словника (Р. Осташ); 7. Культурно-історичні обрії „Реєстру Війська Запорозького 1649 року“ (А. Непокупний); 8. З історії дослідження „Реєстру Війська Запорозького 1649 року“ (Р. Осташ); 9. Матеріали до бібліографії (Р. Осташ, А. Непокупний); 10. Титла і скорочення.

Нагадаємо умови, за яких виник „Реєстр“. Перемоги Богдана Хмельницького 1648 р. змусили Польщу сісти за стіл переговорів. У лютому 1649 р. у Переяславі був опрацьований проект тимчасового порозуміння. Перемир'я мало тривати до 23 травня — руських Зелених свят. До того часу війська обох сторін повинні були утримуватися від воєнних дій. Було визначено демаркаційну лінію. „Тимчасом коронні і литовські війська,— читаємо у домовленостях,— не мають входити у Київське воєводство по ріки Прип'ять і Горинь, а від Подільського і Брацлавського воєводства по Кам'янець і також Запорозькі війська за ці ріки не мають переходити“. Обидві сторони зобов'язувалися видати універсали до війська з закликом не порушувати домовленостей. Проте польська сторона ще в березні вдерлася у нейтральну зону. Почалися воєнні дії. Головні сили Польщі

були розташовані на Волині і Поділлі, а друга група — на білоруському фронті. Зібравши посполите рушення, на фронт мав вирушити сам король. Чекаючи хана, Б. Хмельницький затримався у Чигирині до 31 травня. Лише на початку червня він об'єднався з військом кримського хана Іслам-Гірея і попрямував проти польських збройних сил на Волинь. Перші бої українського війська з польським відбулися під Меджибожем, де українськими частинами керував Д. Нечай. Коли ж до польського війська дійшли чутки про наближення головного війська на чолі з Б. Хмельницьким, почалася паніка. Першими піддалися їй керівники польського війська, зокрема Лянкоронський. Врешті-решт польське військо рушило до Збаража і заклало там укріплений табір. Очолив військо Я. Вишневецький. 29 червня до Збаража наблизилися Б. Хмельницький і кримський хан. Після прибуття козацького табору почалася облога збаразьких укріплень.

Для затримання наступу литовського війська на фронті проти Радзивілла стояли полк Іллі Голоти і піхота Чернігівського полку, очолювана наказним полковником Степаном Пободайлом. На допомогу їм гетьман послав військо на чолі з полковником М. Кричевським. 21 липня біля Лоєва стався кривавий бій між Кричевським і Радзивіллом. Військо Кричевського зазнало поразки, сам полковник був поранений і потрапив у полон, де на третій день помер. І хоч здавалось, що для Радзивілла відкрився шлях в Україну, але продовжити похід він не зміг. Тимчасом головне військо Б. Хмельницького продовжувало облогу Збаража.

13 червня вирушив у похід і король Ян Казимир. У двадцятих числах липня під Топоровом король дізнався про тяжке становище обложеного в Збаражі польського війська. Це змусило його прискорити рух на допомогу.

Коли Б. Хмельницький довідався про наближення королівської армії, він залишив під Збаражем частину війська на чолі з генеральним обозним І. Чорнятою, а сам з кращим своїм військом і татарами рушив проти короля під Зборів. Уночі перед 5 серпня військо Б. Хмельницького наблизилося до Зборова і там, відповідно до умов місцевости, вишикувалося для нападу на поляків. 5 серпня королівське військо, не підозрюючи про близькість козаків і татар, почало переправу через річку Стрипу, при цьому дуже розтягнувши свою лінію. Цю обставину використав Б. Хмельницький і розпочав бій. Кривавий бій тривав до вечора. З великими труднощами і втратами польському війську вдалося отаборитися.

У цей критичний для короля час керівники польського війська порадили йому розпочати переговори з ханом, аби відірвати його від союзу з Б. Хмельницьким.

6 серпня відновилася битва. Головну роль у ній грали козаки. Б. Хмельницький уже встиг доставити на поле бою тридцять гармат. Становище польського війська було катастрофічним. І саме в цей час король одержав від хана згоду почати переговори. За цих умов Б. Хмельницький змушений був погодитись на припинення воєнних дій і на переговори з королем.

7 серпня Б. Хмельницький надіслав до королівського табору вимоги української сторони: 1) затвердити козацький імунітет „прав і вольностей"; 2) щоб козацький реєстр не був обмежений; 3) межі козацької території повинні бути „від Дністра, Берлинець, Бара по Старий Константинів, по Случ, за Случ (пропуск у тексті) впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра від Любеча почавши до Стародуба, аж до границі московської з Трубецьком"; у цій місцевості не мають права стояти ніякі ні польські ні наймані іноземні військові відділи: 5) коли після складання козацького реєстру хтось залишиться в підлеглості панам, то пан не має права вживати проти них жодних репресій; 6) церковна унія повинна бути скасована як у Польщі, так і в князівстві Литовському, і церковні добра, захоплені уніатами у Православної Церкви, повинні бути повернені назад на всій

території Польщі; 7) православне духівництво повинно мати такі права в Польщі, як і духівництво католицьке; митрополит же київський з двома іншими православними архиєреями повинні мати місця в сенаті на правах, рівних з католицькими біскупами; католицьке духівництво, зокрема єзуїти, „не мають права перебувати в Києві та інших містах українських", а православні церкви можуть бути в Кракові, Варшаві, Люблині і по інших містах Польщі; 9) на козацькій території католики не мають права займати урядові посади; 10) за все, що сталося в часи 1648—1649 років, повинна бути амністія; 11) шляхту, що в ці часи була при Війську Запорозькому, не вважати бунтівниками і „інфамістами" і всякі присуди над шляхтичами за цю їх діяльність повинні бути скасовані; 12) король повинен з шістьма сенаторами різних релігій і шістьма послами на найближчому сеймі скласти присягу „на цілість прав релігії грецької і на всі ці пункти".

Того ж дня закінчилися переговори польського короля з кримським ханом. Останній одержав невиплачені йому від Польщі за кілька років „упомики" в сумі 200 тисяч талярів, а також одноразовий грошовий дар йому і його прибічникам; погодились польські представники виплатити й викуп за обложене в Збаражі польське військо; крім того, татари мали право, повертаючись назад, „землю воювати".

8 червня під тиском кримського хана Іслам-Гірея, який зрадив гетьмана і перейшов на бік Польщі, Б. Хмельницький змушений був підписати урізаний договір. Формально договір підтверджував права і привілеї козацького війська. „Реєстр" обмежувався 40 тисячами козаків. Польському військові заборонялося розташовуватися у Київському, Чернігівському і Брацлавському воєводствах, де адміністративно-судова влада передавалася козацькій старшині. Чигирин переходив у відання гетьмана. За договором польським панам передавалися їхні маєтки в Україні. Селяни, які не потрапили до „Реєстру", повинні були повернутися у підданство до своїх власників. Це викликало велике обурення серед населення. У багатьох місцях Київщини і Чернігівщини спалахнули повстання. Проте обставини складалися так, що гетьман змушений був рахуватися з договором. Через зраду хана Річ Посполита зберегла армію і могла знову вести війну. Неясною була позиція Криму. Невідомо було, чи не стане він знову на бік короля. Не одержав Б. Хмельницький допомоги і від Росії. Усе це змушувало його вести обережну політику, щоб не викликати передчасного початку війни. Він погодився на відновлення королівської адміністрації, дозволив київському воєводі приїхати до Києва і зайняти воєводський замок на Киселівці та відновити діяльність земських і гродських судів. Водночас гетьман працював над зміцненням внутрішніх сил. Вимагав від польського уряду виконання узятих зобов'язань щодо України. Він попереджав короля, щоб польське військо не наближалося до козацької „лінії", не провокувало прикордонних інцидентів. Не хотів, аби до затвердження Зборівського договору шляхта поверталася у свої маєтки. У грудні 1649 р. він відправив до Варшави посольство на чолі з корсунським полковником Максимом Нестеренком, яке вимагало затвердження договору. Незважаючи на гострі протести депутатів, зокрема папського нунція проти релігійних поступок православним, польський сейм затвердив „декларацію ласки", а Ян Казимир надав нові привілеї Запорозькому Війську і Православній Церкві.

У відповідності з другом пунктом Зборівського договору наприкінці 1649 р. був складений 40-тисячний „Реєстр Війська Запорозького". Це було підтверджено і королівським привілеєм, який теж слід вважати складовою частиною договору.

Безпосередня підготовка до складання „Реєстру" здійснювалася гетьманською адміністрацією — полковниками і полковою старшиною. Принципи складання

„Реєстру" були обговорені на старшинській раді, що відбулася 16 жовтня під Корсунем. Проте єдиної схеми (форми) його так і не було вироблено. Керівництво всією роботою було покладено на генерального обозного Чорняту. До „Реєстру" записували насамперед тих, „которие служат старо", тобто заслужених козаків. Хоч на початку 1649 р. налічувалося 30 територіальних полків, до „Реєстру" включено тільки 16, у тому числі шість полків, які існували до початку визвольних змагань (Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський і Переяславський).

Першим у „Реєстрі" йде Чигиринський полк. Першим у ньому записаний Богдан Хмельницький, потім син гетьмана Тиміш Хмельницький і чотири генеральні старшини: військовий обозний Іван Чорнята, осавули Михайло Лучченко і Демко (Лисовець), військовий писар „Иоань Остафьевич" (Виговський). Далі записані інші старшини. Чигиринським полковником був Федір Якубович (Вешняк).

До 19 сотень (Чигиринська, Крилівська, Воронівська, Бужинська, Боровицька, Медведівська, Жаботинська, Смилявська, Олов'ятинська, Баклинська, Орловська, Вереміївська, Жовнинська, Максимівська, Кременчуцька, Попицька, Омельницька, Голтвинська, Остапівська) Чигиринського полку включено 3222 козаків.

На другому місці до „Реєстру" занесено Черкаський полк на чолі з полковником Яськом Воронченком. Тут, крім нього і сотників, інших урядів не позначено. З 18 сотень, до яких записано 2996 козаків, п'ять названо за місцевістю їх розташування (Мошенська, Богушкова, Золотоніська, Домонтівська і Піщанська), 12 сотень найменовано за прізвищами сотників: Шубцева, Петрашкова, Драгилова, Мошенцева, Маркова, Лазарева, Саварського, Вовченкова, Кулаковського, Островського, Микитина, Савина. Перед цими сотнями вміщена полкова сотня без назви. Причому в чотирьох сотнях було менше ста козаків — у сотні Саварського — 96, Савина — 87, Островського — 71, Микитина — 50.

Третій полк Київський (полковник Семен Савич) налічує 16 сотень, до яких вписано 3167 козаків. За полковою сотнею йде дев'ять іменних: Стародубова, Волинцова, Кулагина, Богданенкова, Гунина, Розченкова, Климова, Євхимова, Андрієва. Останні шість сотень іменуються за назвами місць їх розташування: Межиріцька, Терехтемирівська, Іржищівська, Стаяцька, Михайлівська і Маслівська.

Четвертий полк Корсунський (до його складу входив і Лисянський полк), складався з 19 сотень (3472 козаки). Крім полкової (без назви), 14 сотень названі іменами сотників: Горкушина, Вергуненкова, Демкова, Івахниченкова, Маркова, Божаненкова, Тулюпенкова, Куришкова, Корчівська, Костенкова, Гарасименкова, Максима, Городинського, Ярутина, Гавриленкова, і лише чотири назвами міст, у яких вони знаходилися: Імглівська (Мліївська), Лисянська, Ольшанська (Вільшанська) і Ситницька.

П'ятим у „Реєстрі" вписаний Білоцерківський полк (полковник Михайло Громика, осавул Іван Кравченко) без поділу на сотні. Усього 2290 чоловік. Правда, друга частина козаків розписана в таких населених пунктах: Чорний Камінь, Германівка, Камінний Брід, Хвастів, Ольхівець (Вільховець), Боярка, Антонів, Торчиця, П'ятигоре (Сквира), Дідівщина, Карабчіїв, Паволоч, Ходорків, Івничани, Биші, Водотії, Вилля, Брусилів, Рожів, Войташівка, Коростишів. Отже, у Білоцерківський полк була включена і територія Паволоцького полку.

Шостим йде Уманський полк (полковник Йосип Глух), до 14 сотень якого занесено 2976 чоловік. Перша сотня без назви (напевне, полкова), усі інші носять назви міст, у яких вони розташовані: Маньківська, Івангородська, Бузівська, Ба-

банська, Бершадська, Кочубіївська, Цибулівська, Іванська, Бутанська, Романівська, Кисляківська, Соболівська, Ладиженська.

На сьомому місці подано Брацлавський полк (полковник Данило Нечай), у 22 сотнях якого налічується 2655 чоловік. Усі сотні, крім першої полкової, названі за місцем розташування: Райгородська, Тульчинська, Клебанська, Краснянська, Браїлівська, Вільшанська, Вербська, Горячківська, Тимонівська, Олександрівська, Яланцька, Ямпільська, Шаргородська, Мурахівська, Степанівська, М'ястківська, Лучицька, Багланівська, Чачальницька, Комаргородська і Чернавецька. Причому назви більшости сотень походять від населених пунктів у яких осіли козаки.

Восьмим йде Кальницький (Вінницький) полк (полковник Іван Федоренко Богун, суддя Филон Немира), у 19 сотнях якого налічується 2050 чоловік. Названі вони, крім полкової, від місця розташування: Животівська, Борщагівська, Тетіївська, Погребиська, Липовецька, Балабанівська, Ілинська, Кунявська, Рахнівська, Дашівська, Терлицька, Жорницька, Сметинська, Бабинська, Прилуцька, Вінницька, Немирівська, Вороновицька. Характерним для реєстру цього полку є те, що тут названо в різних сотнях багато урядів — писарів, хорунжих, осавулів, отаманів.

Київський полк займає у „Реєстрі" дев'яте місце. Він охоплює територію, окреслену Зборівським договором. За її межі виходить лише Овруцька сотня. Полковник Антін Жданович, полковий писар Іван Яхимович, писар Пилип Скороходенко. З 17 сотень, до яких включено 2010 чоловік, три названі іменами сотників: Білецького, Нагорного та Предримирського, решта — за назвою місць розташування: Київська, Васильківська, Білогородська, Ходосівська, Трипільська, Обухівська, Приварська, Гостомська (Гостомельська), Броварська, Ясногородська, Макарівська, Мотовилівська, Ворсівська, Овруцька. Вісім сотень нараховують менше ста чоловік.

Названі дев'ять полків були розташовані на Правобережжі на традиційно козацькій території. Тільки окремі сотні Чигиринського, Черкаського і Київського полків розташовувалися на Лівобережжі. Інші сім полків — Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський і Чернігівський — розміщувалися на Лівобережжі головним чином у межах сучасних Полтавської і Чернігівської областей.

Переяславський полк (полковник Федір Лобода), у 19 сотнях якого записано 2982 чоловік. Першими після полкової названі сотні, найменовані за прізвищами сотників: Романенкова, Івана Коваленка, Чикменова, Оверка Сидоровича, Івана Бабича. Нижче йдуть: Яготинська, Гельм'язівська, Березанська, Биківська, Воронківська, Бориспільська, Баришівська, Басанська, Гоголівська, Козельська, Острянська, Заворицька, Муравська.

Кропивенський полк (полковник Филон Далалій) ділився на 14 сотень, до яких записано 1992 чоловік. Після полкової сотні, не названої від імені, йдуть: полкова — Демська, три Оркліївські, Оржицька, Яблунівська, дві Пирятинські, три Чорнуські, Городиська, Журавська і Курінська.

Миргородський полк (полковник Матвій Гладкий, писар Холод) складався з 16 сотень, в яких налічувалося 3099 чоловік. За полковою йдуть сотні Гаврила Гладченка, Андросова, Кирика Поповського, а потім територіальні: Краснопільська, „Уцтивицька" (Устивицька), Комишанська, Хорольська, Лубенська, Лубенська сільська, Роменська, Констянтинівська, Лохвицька, Сенчанська, Панківська і Глинська.

Полтавський полк (полковник Мартин Пушкар) включав 19 сотень, що налічували 2970 чоловік. Зі старшини у деяких сотнях, крім сотників, названі

писарі, хорунжі й отамани. Після полкової неозначеної сотні йдуть: Петрашова, Полтавська, Оксютина Полтавська, Зіньківська, Кобеляцька, „З Опушлое" (Опішнянська), Багацька, Борковська (дві), Кузиминська, Ковалівська, Балаклійська, Лукомська, Веприцька, Гадяцька (три), Рашівська і Лютенська.

Прилуцький полк (полковник Тимофій Носач, писар Васько), що налічував 1996 козаків, ділився на 20 сотень, у тому числі чотири сотні напевне Прилуцькі, якщо рахувати Шкуратову сотню, дві Варвинські, Срібнянська, Дівицька, Галицька, Переволочанська, дві Ічнянські, Городенська, Іваницька, Монастирська, Корибутівська, Краснянська, Горлянська, Гурівська і Кропивенська.

Ніжинський полк (полковник Прокіп Шумейко) складався з 11 сотень, у яких шість Ніжинських без прізвищ, а сьома — Григорія Кобилецького, три Дівицькі, Березівська, Носівська і Кобизька. Налічував Ніжинський полк 991 чоловіка.

Чернігівський полк (полковник Мартин Небаба) включав сім сотень: полкову без назви, Борознянську, Бахмацьку, Батуринську, Конотопську, Сосницьку, Івангородську, до яких вписано 997 чоловік.

Спочатку реєстри складалися в кожному полку на певну наперед визначену кількість козаків і надсилалися до Генеральної військової канцелярії, де під керівництвом генерального військового писаря Івана Виговського вони були зведені в єдиний документ. Текст відредагованого „Реєстру" переписувався у зшитках одного формату. Кожна сторінка була обведена чорною рамкою і розділена вертикальною лінією на дві половини, в яких стовпчиком записано імена і прізвища козаків. Потім ці зшитки були оправлені в книгу. Немає сумніву, що було виготовлено кілька (щонайменше два) примірників „Реєстру". Один з них, підписаний гетьманом Богданом Хмельницьким і генеральним писарем Іваном Виговським, у березні 1650 р. надіслано до Варшави. Саме цей примірник зберігся до наших днів (тепер переховується в Російському державному архіві давніх актів у Москві).

Уперше пам'ятку видав Осип Бодянський спочатку в „Чтениях" императорского Общества истории и древностей российских при Московском университете" (1874.— Кн. 2,3), а 1875 р. під назвою „Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянским". У передмові, якою супроводжується це видання, О. Бодянський започаткував і вивчення пам'ятки. У 30-х — на початку 40-х рр. XIX ст. „Реєстр" потрапив до приватної збірки історичних документів XVII—XVIII ст. військово-адміністративного діяча, історика і письменника Андрія Огороженка, який у 1832—1849 рр. служив у російській військовій адміністрації Царства Польського. 1842 р. О. Бодянський, повертаючись з п'ятирічної наукової мандрівки по слов'янських країнах, зупинився на місяць у Варшаві, де він познайомився з А. Стороженком, який дозволив йому серед інших українських старожитностей переглянути й „Реєстр Війська Запорозького 1649 року". Переконавшись у великій науковій вартості „Реєстру", вчений запропонував А. Стороженкові передати його для друку в „Чтениях...". Останній, не заперечуючи проти пропозиції, зволікав з її виконанням. Тільки після смерти власника, яка сталася 4 липня 1857 р., О. Бодянський дістав пам'ятку від його старшого сина Володимира за посередництвом двоюрідного брата професора Московського університету Миколи Стороженка. У передмові О. Бодянський описав давнішній вигляд пам'ятки, папір, розташування тексту, пагінацію та інші палеографічні особливості.

„Рука гарна,— пише вчений,— дрібна, але чітка, чорнило здебільшого світле рудувате, почерк рідко переходить у трохи крупніший та часом трапляється

чорнило бліде, особливо на перших 3-х піваркушах, на звороті 499-го по-польському (вздовж сторінки) і по українському (вгорі 3-го стовпчика), між тим як чорнило всього іншого схоже в усьому з чорнилом польського підпису Виговського, внизу під польським підписом гетьмана. Як почерк підпису генерального писаря Війська Запорозького, так і чорнило вказує на те, що весь Реєстр писаний рукою останнього, що підтверджує і скорочений підпис в двох місцях Реєстрів під полком Білоцерківським і під Уманським".

Останнє твердження О. Бодянського, у чому переконує й безпосереднє знайомство з фотокопією „Реєстру", помилкове. „Реєстр" переписало кілька писарів, хоч справді структура книги чітка, переписувачі в усьому дотримувалися єдиних правил у написанні тексту й оформленні рукопису. Вони турбувалися не лише про передачу конкретних імен і прізвищ „Реєстру", але й про красу, пропорцію та гармонію кожної сторінки. Досягти цього їм вдалося завдяки постійному вмілому керівництву і безпосередній участі в роботі генерального писаря. Те, що рукопис писаний кількома почерками, констатував Ф. Шевченко у статті „Реєстр Війська Запорозького — джерело історії козацтва на Україні" (Історичні джерела та їх використання.— Вип. 2.— С. 23—34). Детально це питання розглянуте в дослідженні В. Панащенко „Кодикологія і палеографія рукопису „Реєстр Війська Запорозького 1649 року", вміщеного в додатку до рецензованого видання (С. 490—499). Не без підстав авторка стверджує, що основну частину „Реєстру" виконали п'ять писарів: перший — Чигиринський, частину Канівського та Черкаський; другий — Корсунський, Кропивенський, Прилуцький, частина Кальницького та Канівського; третій — Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Миргородський, Полтавський, частину Чернігівського та Кальницького (ймовірно, їх переписав Іван Виговський); четвертий — Київський, частину Чигиринського; п'ятий — Переяславський, Ніжинський, частину Кальницького та Чернігівського.

Крім того, окремі аркуші „Реєстру" деяких полків, а також основна частина Черкаського полку переписані почерком, відмінним від письма згаданих писарів. Загалом же „Реєстр" переписаний скорописом XVII ст., який відомий український палеограф Іван Каманін відносить до третього періоду в історії розвитку українського письма.

Обґрунтовуючи потребу публікації „Реєстру", О. Бодянський твердив, що він є унікальним джерелом для встановлення числа полків, адміністративно-територіального устрою Гетьманщини, характеристики козацької старшини. При цьому автор наголошує, що поряд з територіальними в Україні були охочекомонні полки, які до „Реєстру" не потрапили. Водночас учений зробив спробу визначити територію, охоплену козацькими полками, розглянув обставини, що спричинилися до укладення „Реєстру", а також подав перелік полків, сотень, імена полковників та сотників, але його підрахунки виявилися неточними. На цю обставину, до речі, звернув увагу М. Грушевський в „Історії України-Руси" (Т. VIII.— Ч. 3), який першим після О. Бодянського проаналізував „Реєстр" як історичне джерело. Підкресливши велике наукове значення „Реєстру" як історичного джерела, вчений вказав на необхідність під час його використання враховувати, що до нього потрапила не вся людність, яка фактично входила до козацького війська; не охоплював „Реєстр" і всієї козацької території. Адже поза ним залишилися Стародубщина і Новгород-Сіверщина. Водночас звернув увагу і на пропуски в публікації, на похибки в підрахунках О. Бодянського. Констатував, що досі не з'явилися джерелознавчі праці, які б перекривали „Обозрение городовых полковых и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого" М. Максимовича (Собрание сочинений.— Т. 1). Праця О. Лазаревського „Описание Старой Малороссии" у десяти томах, яка могла б заповнити цю прогалину, залишилася не-

завершеною (вийшло друком лише три томи: Стародубський, Ніжинський і Прилуцький полки). Тут же історик нагадав, що питаннями, пов'язаними з „Реєстром", займався і В. Липинський.

У 20-х рр., працюючи над „Студіями над державою Богдана Хмельницького" (Записки НТШ.— Т. 138—151), звернувся до „Реєстру" Іван Крип'якевич. Продовжуючи дослідження проблеми, у 50-х рр. він видав монографію „Богдан Хмельницький" (1954), нарис „Адміністративний поділ України 1648—1654 рр." („Історичні джерела та їх використання"), до якого додав карту „Адміністративний поділ України 1648—1654 рр."; ця карта одержала загальне визнання. Тоді ж у цьому виданні з'явилося дослідження Ф. Шевченка „Реєстр Війська Запорозького 1649 р.— джерело історії козацтва на Україні". Отже, твердження, що вивчення „Реєстру" відновилося у 50-х рр., не цілком точне.

1994 р. видавниче підприємство „Козаки" зробило спробу перевидати „Реєстр" за публікацією О. Бодянського українською мовою у трьох випусках. Дотепер побачив світ перший випуск, до якого включено передмову О. Бодянського та Реєстр Чигиринського, Черкаського, Київського і Корсунського полків, а також статтю „Осип Бодянський — син свого народу і Батьківщини" О. Горобини та „Від перекладача" — пояснення засад передачі тексту.

Першим з мовознавців для розв'язання питання словотвору використав атропоніми „Реєстру" В. Сімович у 1920—1930 рр.

Доповненням додатку „З історії дослідження „Реєстру Війська Запорозького 1649 року" є „Матеріали до бібліографії", до яких включено 157 праць, у тій чи іншій мірі пов'язаних з вивченням „Реєстру". Нам здається, що серед них мали б бути згадані вище праці М. Грушевського, О. Лазаревського, В. Липинського, І. Крип'якевича. Думки автора щодо перспектив вивчення пам'ятки, сподіваємося, сприятимуть її активізації. До сказаного хочемо додати: варто досліджувати „Реєстр" і з аналогічними реєстрами пізнішого часу. Адже зберігся ряд своєрідних реєстрів населення Гетьманщини початку XVIII ст. Наприклад, в архівах збереглися переписи козаків, посполитих і міщан Полтавського полку за 1726 і 1732 рр. з зазначенням їх майнового стану (козаки можні, кінні, тяглі, піші, весма убогі, козачі вдови; посполиті-тяглі, піші, вдови, піддані, тобто залежні).

Отже, нове видання „Реєстру Війська Запорозького 1649 року" — визначна подія в українській археографії. Маємо надію, що незабаром з'явиться обіцяне в анотації факсимільне відтворення оригіналу та алфавітний покажчик до „Реєстру", відсутність якого утруднює користування книгою. Водночас слід сприяти виданню „Реєстру", критично прочитаного і відтвореного засобами сучасної української абетки, який підготував до друку Ярослав Дзира.

Іван БУТИЧ

Д. І. Дорошенко. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право.— К.: Українознавство, 1996.— 254 с.+ 3 ненум. с.

Фундаментальний твір українського історика, публіциста, громадського і державного діяча, автора близько тисячі праць з історії України, української історіографії, історії культури, церкви, літератури та політичних взаємин України з

завершеною (вийшло друком лише три томи: Стародубський, Ніжинський і Прилуцький полки). Тут же історик нагадав, що питаннями, пов'язаними з „Реєстром", займався і В. Липинський.

У 20-х рр., працюючи над „Студіями над державою Богдана Хмельницького" (Записки НТШ.— Т. 138—151), звернувся до „Реєстру" Іван Крип'якевич. Продовжуючи дослідження проблеми, у 50-х рр. він видав монографію „Богдан Хмельницький" (1954), нарис „Адміністративний поділ України 1648—1654 рр." („Історичні джерела та їх використання"), до якого додав карту „Адміністративний поділ України 1648—1654 рр."; ця карта одержала загальне визнання. Тоді ж у цьому виданні з'явилося дослідження Ф. Шевченка „Реєстр Війська Запорозького 1649 р.— джерело історії козацтва на Україні". Отже, твердження, що вивчення „Реєстру" відновилося у 50-х рр., не цілком точне.

1994 р. видавниче підприємство „Козаки" зробило спробу перевидати „Реєстр" за публікацією О. Бодянського українською мовою у трьох випусках. Дотепер побачив світ перший випуск, до якого включено передмову О. Бодянського та Реєстр Чигиринського, Черкаського, Київського і Корсунського полків, а також статтю „Осип Бодянський — син свого народу і Батьківщини" О. Горобини та „Від перекладача" — пояснення засад передачі тексту.

Першим з мовознавців для розв'язання питання словотвору використав атропоніми „Реєстру" В. Сімович у 1920—1930 рр.

Доповненням додатку „З історії дослідження „Реєстру Війська Запорозького 1649 року" є „Матеріали до бібліографії", до яких включено 157 праць, у тій чи іншій мірі пов'язаних з вивченням „Реєстру". Нам здається, що серед них мали б бути згадані вище праці М. Грушевського, О. Лазаревського, В. Липинського, І. Крип'якевича. Думки автора щодо перспектив вивчення пам'ятки, сподіваємося, сприятимуть її активізації. До сказаного хочемо додати: варто досліджувати „Реєстр" і з аналогічними реєстрами пізнішого часу. Адже зберігся ряд своєрідних реєстрів населення Гетьманщини початку XVIII ст. Наприклад, в архівах збереглися переписи козаків, посполитих і міщан Полтавського полку за 1726 і 1732 рр. з зазначенням їх майнового стану (козаки можні, кінні, тяглі, піші, весма убогі, козачі вдови; посполиті-тяглі, піші, вдови, піддані, тобто залежні).

Отже, нове видання „Реєстру Війська Запорозького 1649 року" — визначна подія в українській археографії. Маємо надію, що незабаром з'явиться обіцяне в анотації факсимільне відтворення оригіналу та алфавітний покажчик до „Реєстру", відсутність якого утруднює користування книгою. Водночас слід сприяти виданню „Реєстру", критично прочитаного і відтвореного засобами сучасної української абетки, який підготував до друку Ярослав Дзира.

Іван БУТИЧ

Д. І. Дорошенко. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право.— К.: Українознавство, 1996.— 254 с.+ 3 ненум. с.

Фундаментальний твір українського історика, публіциста, громадського і державного діяча, автора близько тисячі праць з історії України, української історіографії, історії культури, церкви, літератури та політичних взаємин України з

Західною Європою Дмитра Дорошенка (1882—1951) „Огляд української історіографії“ кладе початок новій серії історіографічних видань, засновником якої є Національна Академія наук України, зокрема, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Інститут східноєвропейських досліджень, Інститут держави і права імені В. М. Корецького та Східноєвропейський дослідний інститут імені В. Липинського. Редколегія серії: Я. Пеленський, П. Сохань (співголови), О. Толочко (відповідальний секретар), В. Потульницький, Н. Яковенко, К. Вислобоков, Я. Дашкевич, В. Ульяновський, І. Гирич, Р. Залуцький, Л. Білас. Упорядкування та нарис — Ю. Пінчук, Л. Гриневич.

Згадана узагальнююча праця Дмитра Дорошенка написана на початку XX ст. і вперше надрукована 1923 р. у Празі. Вона охоплює час від XI до початку XX ст. Його зміст: Вступ, у якому коротко охарактеризовано літературу предмету. Українські літописи XI — XIII віків. Литовські або західноукраїнські літописи. Синодики або пам'ятники. Національний рух XVI — XVIII ст. і оживлення історичної традиції у письменстві. Українські літописи XVII століття. Хроніки. Козацькі літописи. Козацькі літописці. Українська мемуаристика (Автобіографічні спомини, записки, дневники). Українське минуле в чужій історіографії XVIII ст. Заходи коло збирання й видання матеріалів до української історії. Відгуки історичних мотивів в українській літературі XVIII віку. Українська історіографія перших десятиліть XIX віку. Дослідження крайової історії. Нові спроби синтезу. Розвиток етнографічних досліджень і їх зв'язок з історіографією. „Народ“ як об'єкт історії. Видавці і дослідники місцевої історії. Офіційні заходи коло організації археографічної роботи на Україні. Спроби видання органу для дослідників української старовини. Українське національне відродження на Правобережжі. „Українська школа“ в польському письменстві. Хлопомани. В. Антонович. Юго-Западний одділ Географічного товариства в Києві. М. Драгоманов. „Киевская старина“ та її ближчі співробітники Ол. Лазаревський, П. Єфименко, Ор. Левицький, Ів. Каманін та інші. Дослідження в українській історії в російській та польській історіографії. Розвиток наукових дослідів української історії в 80—90 роках XIX ст. Михайло Грушевський і Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Перші десятиліття XX віку. Організація наукової праці на Україні Наддніпрянській.

Репринтне видання за першодруком „Огляду української історіографії“ підготовано та видрукувано на обладнанні, наданому Інститутові української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Фондом Катедр Українознавства (ФКУ) при Гарвардському університеті (США). Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ, фінансується за рахунок благодійних пожертв українських громад США та Канади.

Відкривається видання вступним словом Я. Пеленського „Українська державна школа“. Автор застерігає, що серію „Державна школа: Історія. Палеографія. Політологія. Право“ можна вважати продовженням і своєрідним доповненням праць з творчої спадщини Вячеслава Липинського, засновника державної школи в українській історіографії і політичній теорії, яке здійснюється від 1973 р. Східноєвропейським дослідним інститутом імені Вячеслава Липинського у Філадельфії (США), а від 1991 р.— спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Прикладом цієї співпраці є видання праць В. Липинського „Україна на переломі“.

Представників державницької школи в українській історіографії поділено на чотири групи. 1. Історики, які писали історію з теоретичної перспективи: В. Липинський (1882—1931), Олександр Шульгин (1889—1960), Борис Крупницький

(1894—1958), Сергій Шульгин (1864—1938); 2. Історики, які займалися загальною історією, застосовуючи позитивістський метод: Степан Томашівський (1875—1930), Іван Крип'якевич (1886—1967), Мирон Кордуба (1886—1948), Микола Чубатий (1889—1975), Василь Гарасимчук (1880—1944), Н. Полонська-Василенко (1884—1977), Олександр Оглоблин (1889—1922), Дмитро Дорошенко; 3. Історики, які досліджували сучасну їм історію: Василь Кучабський (1865—1975); 4. Історики-юристи, які займалися історією держави і права та взаєминами України з іншими державами: Станіслав Дністрянський (1870—1935), Володимир Старосольський (1888—1942), Лев Окиншевич (1898—1980), Андрій Яковлів (1872—1955).

Далі йде стаття упорядників Ю. Пінчука та Л. Гриневич під назвою „Дмитро Дорошенко та його твір „Огляд української історіографії".

У додатку „З епістолярної спадщини Д. І. Дорошенка" вміщено листи Дмитра Дорошенка до М. М. Грінченка за 1923—1926 рр.

Немає сумніву, що нове видання „Огляду української історіографії" буде радо сприйняте як істориками, так і всіма, хто цікавиться розвитком вітчизняної науки.

Іван БУТИЧ

Юрій Мицик. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття.— Дніпропетровськ: ВПОП "Дніпро", 1996.— 262 с.

Юрій Мицик — знаний дослідник визвольних змагань українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького. Його перу належить 140 праць, у яких порушується це питання. Пропонована увазі читачеві монографія — це своєрідний підсумок майже двадцятирічної праці дослідника. У ній розглядається весь комплекс джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. проти колоніального гніту Речі Посполитої. У дослідженні здійснено класифікацію та систематизацію джерел періоду 1648 — середини 1654 рр., визначено повноту, репрезентативність, ступінь вірогідности кожної категорії джерел та найважливіших пам'яток. Обмежене з відомих нам причин дослідження 1654 р. утруднює аналіз кількісних показників, якими автор оперує, характеризуючи листи та універсали Богдана Хмельницького.

Монографія складається з передмови, де зроблено історіографічний огляд, та семи розділів і післямови.

У першому розділі „Головні архівні зібрання з історії національно-визвольної війни" автор насамперед аналізує актові книги судово-адміністративних та фінансових установ Речі Посполитої, де фіксувалися події, пов'язані з визвольною війною, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Києві та Львові. Частина цих матеріалів була опублікована у другій половині XIX — на початку XX ст. Звернуто увагу на монастирські фонди і колекції, у яких зберігається чимало листів та універсалів Б. Хмельницького, інших документів про визвольні змагання. Водночас наголошується на важливих джерелах з цієї проблеми, що зберігаються в рукописних відділах бібліотек і музеїв, зок-

(1894—1958), Сергій Шульгин (1864—1938); 2. Історики, які займалися загальною історією, застосовуючи позитивістський метод: Степан Томашівський (1875—1930), Іван Крип'якевич (1886—1967), Мирон Кордуба (1886—1948), Микола Чубатий (1889—1975), Василь Гарасимчук (1880—1944), Н. Полонська-Василенко (1884—1977), Олександр Оглоблин (1889—1922), Дмитро Дорошенко; 3. Історики, які досліджували сучасну їм історію: Василь Кучабський (1865—1975); 4. Історики-юристи, які займалися історією держави і права та взаєминами України з іншими державами: Станіслав Дністрянський (1870—1935), Володимир Старосольський (1888—1942), Лев Окиншевич (1898—1980), Андрій Яковлів (1872—1955).

Далі йде стаття упорядників Ю. Пінчука та Л. Гриневич під назвою „Дмитро Дорошенко та його твір „Огляд української історіографії".

У додатку „З епістолярної спадщини Д. І. Дорошенка" вміщено листи Дмитра Дорошенка до М. М. Грінченка за 1923—1926 рр.

Немає сумніву, що нове видання „Огляду української історіографії" буде радо сприйняте як істориками, так і всіма, хто цікавиться розвитком вітчизняної науки.

Іван БУТИЧ

Юрій Мицик. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття.— Дніпропетровськ: ВПОП "Дніпро", 1996.— 262 с.

Юрій Мицик — знаний дослідник визвольних змагань українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького. Його перу належить 140 праць, у яких порушується це питання. Пропонована увазі читачеві монографія — це своєрідний підсумок майже двадцятирічної праці дослідника. У ній розглядається весь комплекс джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. проти колоніального гніту Речі Посполитої. У дослідженні здійснено класифікацію та систематизацію джерел періоду 1648 — середини 1654 рр., визначено повноту, репрезентативність, ступінь вірогідности кожної категорії джерел та найважливіших пам'яток. Обмежене з відомих нам причин дослідження 1654 р. утруднює аналіз кількісних показників, якими автор оперує, характеризуючи листи та універсали Богдана Хмельницького.

Монографія складається з передмови, де зроблено історіографічний огляд, та семи розділів і післямови.

У першому розділі „Головні архівні зібрання з історії національно-визвольної війни" автор насамперед аналізує актові книги судово-адміністративних та фінансових установ Речі Посполитої, де фіксувалися події, пов'язані з визвольною війною, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Києві та Львові. Частина цих матеріалів була опублікована у другій половині XIX — на початку XX ст. Звернуто увагу на монастирські фонди і колекції, у яких зберігається чимало листів та універсалів Б. Хмельницького, інших документів про визвольні змагання. Водночас наголошується на важливих джерелах з цієї проблеми, що зберігаються в рукописних відділах бібліотек і музеїв, зок-

рема Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України та Інституту рукописів Національної наукової бібліотеки імені В. Вернадського НАН України у Києві.

Другий параграф має назву „Архівосховища Росії“. Отже, назва зобов'язувала вести мову про документальні матеріали, зосереджені в Російському державному архіві давніх актів у Москві, Санкт-Петербурзькому відділенні Інституту історії РАН, у ЦДІА Росії в Санкт-Петербурзі, Національних публічних бібліотеках у Москві та Санкт-Петербурзі, а насправді, очевидно через недогляд, тут йдеться і про документи, що зберігаються в ЦДІА Білорусі у Мінську, в архівах Польщі (у Варшаві, Кракові, Вроцлаві, Гданську, Познані, Любліні, Перемишлі), Австрії, Німеччини Швеції, Італії, зокрема у Ватиканському архіві.

Другий розділ має назву „Публікації джерел з історії національно-визвольної війни українського народу“. Тут передовсім розглядаються такі серійні видання, як „Акты Юго-Западной России“, „Акты Западной России“, „Архив Юго-Западной России“, „Жерела до історії України-Руси“ та інші вітчизняні і зарубіжні видання.

Зокрема, наголошується, що у повоєнні роки потужним центром публікації документальних матеріалів з історії України став Ватиканський архів. Важливими є й публікації донесень папських нунціїв, а також документів Конгрегації віри щодо України. Суттєвим доповненням до цих серій є двотомне видання документів, зібраних митрополитом Андреєм Шептицьким.

Ще один центр публікації документів з історії України сформувався у Гарвардському університеті на чолі з Омеляном Пріцаком. Під його керівництвом здійснював свої дослідження Френк Сисин (нині директор Канадського інституту українських студій Альбертського університету в Едмонтоні), а також Віктор Остапчук.

Загалом, попри всі труднощі і перепони, істориками різних країн, передусім українцями, створена ґрунтовна джерельна база для вивчення визвольних змагань під керівництвом Б. Хмельницького. До наукового вжитку залучено багатющі матеріали з архівів Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурґа, Варшави, Кракова, Ватикана, Берліна, Відня, Стокгольма та інших великих міст світу.

„Розпорядча документація вищих джерел та церковних влад з питань внутрішньої політики“ аналізується у третьому розділі монографії. Найбільше уваги приділено характеристиці універсалів та наказів гетьманів і полковників, які розподілені за такими тематичними групами: 1. Акти військово-адміністративного характеру. 2. Акти щодо стану міст і торговельно-ремісничого населення. 3. Акти, що стверджували систему позаекономічного примусу безпосереднього виробника. Вони, у свою чергу, поділялися на підгрупи: 1) привілеї на землю й іншу нерухомість; 2) імунітетні універсали та накази, що забезпечували владу феодалів над селянами; 3) „Універсали про послушенство“; 4) універсали та накази на промисли і торгівлю; 5) комбіновані універсали. В окрему четверту групу виділено акти православних ієрархів.

Стосовно автентичности документів автор зауважує: „Універсали не завжди були автографами, за винятком хіба що підпису, але видавалися від імені гетьмана його писарями та канцеляристами, завірялися гетьманом власноручно (підписом і печаткою). Те саме можна сказати про універсали повстанських полковників. Аналогічна практика була типова не лише для апарату Української держави, але й взагалі тогочасних європейських держав. Тому поняття „оригінальний універсал“ є до певної міри умовним“ (С. 59). З таким формулюванням погодитися не можна, бо писарі, а тим більше канцеляристи, не видавали уні-

версалів і не могли їх видавати. Адже гетьман визначав зміст універсалу ще до його написання, а потім, підписуючи документ, контролював правильність його викладу. Тут, очевидно, сплутано два поняття — автограф та оригінал.

У другому параграфі третього розділу розглядаються „Грамоти, укази й пам'яті центральних та місцевих органів влади Росії". У третьому — „Документи держав табору феодальної реакції", тобто Речі Посполитої.

Четвертий розділ репрезентує „Матеріали дипломатичного характеру". Цей розділ ділиться на такі параграфи: 1. Міжнародні договори й угоди (договір 1654 р.; Зборівський, Білоцерківський та інші договори й угоди Української держави; українсько-турецька угода про вільне плавання й торгівлю на Чорному морі; Зборівський польсько-кримський договір (17 серпня 1648 р.). 2. Міжнародне листування (листи Української держави; листи представників російського уряду; листи правителів Османської імперії; дипломатична кореспонденція представників Православної Церкви Балкан та Близького Сходу; листи правителів Кримського ханства; Придунайські держави та Річ Посполита; Франція; „Священна Римська імперія"; Ватикан). 3. Дипломатичні інституції. 4. Записи дипломатичних переговорів. 5. Посольські звіти і донесення.

„Матеріали станово-представницьких органів" розглядаються у п'ятому розділі. Це, зокрема, документи 1) земських соборів 1651 та 1653 рр.; 2) документи сеймів та сеймиків Речі Посполитої.

У шостому розділі „Матеріали поточного діловодства" аналізуються: 1. Матеріали приказного й місцевого діловодства Росії (відписки, „Расспросные речи", чолобитні, „Доклади й виписи"). 2. Матеріали судово-адміністративних та фінансових установ Речі Посполитої, матеріали судочинства (документи міського та общинного самоуправління, різних об'єднань міщан, урядові та приватні документи обліку й контролю нерухомого майна). 3. Військові реєстри та записні книги; присяжні (записні) книги 1654 р.; реєстри військ Речі Посполитої. 4. Епістолярні джерела.

В останньому сьомому розділі, що має назву „Наративні джерела", подано огляд 1. Літературно-публіцистичних творів. 2. Мемуарних джерел. 3. Літописів та хронік.

У післямові Ю. Мицик констатує, що досі немає комплексних досліджень, у яких була б проаналізована дореволюційна та зарубіжна історіографія, немає й фундаментального бібліографічного покажчика літератури, присвяченої Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького. Своєрідним внеском у виконання цього завдання є вміщення в додатку „Переліку джерел з історії Національно-визвольної війни, опублікованих автором".

Іван БУТИЧ

Сергій Леп'явко. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.— Чернігів: Сіверянська думка, 1996.— 286 с.

До 400-річчя перших козацьких війн чернігівський педагог і науковець Сергії Леп'явко підготував оригінальне дослідження з історії козацтва кінця XVI ст.— одного з ключових етапів його розвитку. Саме в цей час козацтво вперше підня-

версалів і не могли їх видавати. Адже гетьман визначав зміст універсалу ще до його написання, а потім, підписуючи документ, контролював правильність його викладу. Тут, очевидно, сплутано два поняття — автограф та оригінал.

У другому параграфі третього розділу розглядаються „Грамоти, укази й пам'яті центральних та місцевих органів влади Росії". У третьому — „Документи держав табору феодальної реакції", тобто Речі Посполитої.

Четвертий розділ репрезентує „Матеріали дипломатичного характеру". Цей розділ ділиться на такі параграфи: 1. Міжнародні договори й угоди (договір 1654 р.; Зборівський, Білоцерківський та інші договори й угоди Української держави; українсько-турецька угода про вільне плавання й торгівлю на Чорному морі; Зборівський польсько-кримський договір (17 серпня 1648 р.). 2. Міжнародне листування (листи Української держави; листи представників російського уряду; листи правителів Османської імперії; дипломатична кореспонденція представників Православної Церкви Балкан та Близького Сходу; листи правителів Кримського ханства; Придунайські держави та Річ Посполита; Франція; „Священна Римська імперія"; Ватикан). 3. Дипломатичні інституції. 4. Записи дипломатичних переговорів. 5. Посольські звіти і донесення.

„Матеріали станово-представницьких органів" розглядаються у п'ятому розділі. Це, зокрема, документи 1) земських соборів 1651 та 1653 рр.; 2) документи сеймів та сеймиків Речі Посполитої.

У шостому розділі „Матеріали поточного діловодства" аналізуються: 1. Матеріали приказного й місцевого діловодства Росії (відписки, „Расспросные речи", чолобитні, „Доклади й виписи"). 2. Матеріали судово-адміністративних та фінансових установ Речі Посполитої, матеріали судочинства (документи міського та общинного самоуправління, різних об'єднань міщан, урядові та приватні документи обліку й контролю нерухомого майна). 3. Військові реєстри та записні книги; присяжні (записні) книги 1654 р.; реєстри військ Речі Посполитої. 4. Епістолярні джерела.

В останньому сьомому розділі, що має назву „Наративні джерела", подано огляд 1. Літературно-публіцистичних творів. 2. Мемуарних джерел. 3. Літописів та хронік.

У післямові Ю. Мицик констатує, що досі немає комплексних досліджень, у яких була б проаналізована дореволюційна та зарубіжна історіографія, немає й фундаментального бібліографічного покажчика літератури, присвяченої Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького. Своєрідним внеском у виконання цього завдання є вміщення в додатку „Переліку джерел з історії Національно-визвольної війни, опублікованих автором".

Іван БУТИЧ

Сергій Леп'явко. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.— Чернігів: Сіверянська думка, 1996.— 286 с.

До 400-річчя перших козацьких війн чернігівський педагог і науковець Сергії Леп'явко підготував оригінальне дослідження з історії козацтва кінця XVI ст.— одного з ключових етапів його розвитку. Саме в цей час козацтво вперше підня-

лося на відкриту соціально-станову боротьбу, реально підкорило своїй владі значну частину території України, почало діяти на міжнародній арені як самостійний суб'єкт військово-політичних відносин, вступило у збройний конфлікт з державною владою Речі Посполитої. Видання ілюстроване. Воно складається з „Огляду джерел і літератури" та восьми розділів, а також Післямови, Приміток, іменного і географічного покажчиків, переліків ілюстрацій і карт.

Виклад матеріалу в монографії С. Леп'явки спирається на солідну джерельну базу. Автор, ретельно вивчивши доробок своїх попередників (М. Костомарова, П. Куліша, Ф. Николайчика, Д. Яворницького, М. Грушевського та інших), наявні видання документальних матеріалів, більшість яких з'явилася у XIX — на початку XX ст., здійснив самостійне обстеження архівосховищ України, Росії, Білорусі і Польщі, що дало багатий ужинок. Крім публікацій, які з'явилися в останні десятиріччя нашого століття, відомо також 46 документів з Ґданського архіву, видрукуваних Марком Антоновичем у додатку до праці „Студії з часів Наливайка" (1942).

Автор насамперед ретельно вивчив комплекс актових книг ЦДІА України у Києві та фонди Головного архіву давніх актів у Варшаві, зокрема колекції Замойських і Радзивіллів. Основу першого зібрання склали документи канцлера і великого коронного гетьмана Речі Посполитої кінця XVI — початку XVII ст. Яна Замойського. У другому зібранні знаходяться документи родини Радзивіллів, у тому числі великого литовського гетьмана того ж часу Криштофа Радзивілла. Частина документів згаданих зібрань у свій час була оприлюднена, але, як довів С. Леп'явко, поза увагою дослідників залишився великий комплекс важливих матеріалів.

Для розкриття теми автор також скористався документальними матеріалами Російського державного архіву давніх актів у Москві, ЦДІА Білорусі у Мінську, Інституту рукописів Національної бібліотеки імені В. Вернадського НАН України, Відділу рукописів Львівської Наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України, Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі, Бібліотеки Варшавського університету, Бібліотеки Ягеллонського університету у Кракові, Бібліотеки Польської Академії наук у Курніку та інших. Причому близько половини виявлених матеріалів становило листування сучасників подій. Серед відомих осіб, які порушували питання про козаків у своїх листах, були польський король Сигізмунд III, австрійський імператор Рудольф II, папа римський Климент VIII, молдавський господар Аарон, мультянський воєвода Михай Хоробрий, майбутній російський цар Борис Годунов. Окрему важливу групу джерел склали листи діячів козаччини — Криштофа Косинського, Северія Наливайка, Григорія Лободи, Сашка Федоровича (Саська), Матвія Шаули, Федора Полоуса, Станіслава Хлопицького. Серед них визначне місце займає лист С. Наливайка до польського короля.

Серед наративних джерел важливе місце зайняли хроніки Й. Бєльського та Р. Гейденштейна, оскільки вони дозволили створити цілісну канву подій, а також кілька інших хронік, сеймових щоденників. Найповажнішим з них є щоденник австрійського посла на Запоріжжя Еріха Лясоти. До важливих іноземних джерел належать донесення представників папи до Риму, московських послів — до Москви, німецьких торгових аґентів до Ґданська.

Незважаючи на порівняно велику кількість джерел застерігає автор у вступному розділі „Огляд джерел і літератури", ми все ж таки не маємо змоги висвітлити всі події 1591—1596 рр. з бажаною повнотою, бо хронологічно джерельний матеріал розподіляється нерівномірно. Одні з них можна розписати по днях, а

інші доводиться відтворювати гіпотетично на підставі поодиноких згадок. Найбіднішим за кількістю документів є період 1591—1593 pp.

У першому розділі „Генеза козацько-польського конфлікту" розглядаються тісно пов'язані між собою проблеми становлення козацького стану і причини першого козацького руху. Говорячи про попередників козацтва, історики називали всі існуючі в українських землях соціальні прошарки населення, але при цьому не враховували фактора часу, стану розвитку козацтва й українського суспільства. Процеси, притаманні тому чи іншому етапові, безпідставно узагальнювалися. Так, радянська історіографія категорично відстоювала тезу про виключно селянський характер походження козацтва. Причиною такого однозначного твердження є механічне перенесення процесу поповнення козацтва в XVII ст. головним чином за рахунок селян у XVI ст., коли малорухливий селянин майже не мав з козацтвом ніяких контактів. На переконання дослідника, нижчий прошарок старого феодально-рицарського стану (негербована дрібна шляхта і боярислуги) відіграв провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв.

Таким чином, головною підставою виділення козацтва в окрему суспільну групу можна вважати сприйняття його урядом як залишку старого рицарського стану, обійденого новим феодальним правом. Не допустивши його в ряди шляхти, уряд і суспільство традиційно все-таки сприймали його не як декласований елемент, не як селян, а як прошарок дрібних воїнів. Відштовхнуте польською владою, рицарство Наддніпров'я перейшло в козацтво і стало його організаційним ядром. Широке використання козацтвом самоназв „рицарство", „товариство", „панове товариство" свідчить, що його свідомість формувалася на традиціях дрібного військово-служилого боярства. Ототожнення князівських дружин і козаків прийшло, напевне, саме через боярство. Інша справа, що боярство XVI ст. було зовсім іншим, але на спадковість давніх політичних прав могло претендувати тільки воно. „Боярська теорія" козацької еволюції другої половини XVI ст., стверджує автор, дає змогу спиратися на неї як на певну модель, концепцію при розглядові подій кінця XVI ст.

У наступних шести розділах викладений весь перебіг подій козацьких рухів кінця XVI ст. Перший його етап (літо 1591 р.— кінець 1593 р.) розглядається у другому і третьому розділах. Про цей період маємо лише уривкові відомості. Вони свідчать, що козаки зберегли свої сили і не збиралися поступатися власними позиціями на волості. За цей час не було зроблено жодної серйозної спроби примусити їх до послуху. У діях 1591—1592 pp. вищу владу по-справжньому непокоїв лише один принципово важливий момент — те, що на опанованих територіях козаки намагалися вводити свій присуд, на що звернув увагу К. Острозький. Така оцінка владою козацького руху показує, що він мав соціально-політичний, а не соціально-кримінальний характер, у чому завжди звинувачували козацтво численні недоброзичливці.

У битві під П'ятккою 2 лютого 1593 р. повстанці зазнали чималих втрат. 10 лютого вони пообіцяли зняти К. Косинського і бути послушними королеві та повернути все, що взяли у маєтках К. Острозького і Я. Вишневецького. Проте наступні події показали, що козаки не визнали себе переможеними і К. Косинський не втратив у них своєї провідної ролі.

У травні 1593 р. К. Косинський був убитий людьми Я. Вишневецького, коли, не сподіваючись підступу, він спокійно в'їхав до міста і зупинився у придорожній корчмі. Тим часом Я. Вишневецький зобразив це як битву за Черкаси. Минуло три місяці, і князь змушений був у серпні укласти з козаками угоду, яка свідчить

про його фактичну капітуляцію. Тому немає підстав для висновку про припинення козацького руху в 1593 р. за допомогою сили. Отже, однією з найбільших помилок радянської історіографії в описі козацьких рухів кінця XVI ст. була теза про „придушення повстання Косинського".

Спад козацької активности пояснюється іншими причинами: козацтво змінило спрямованість своєї діяльности, переключившись на боротьбу проти татар і турків. Воно забезпечило собі стратегічно важливі позиції на півдні Київщини і Брацлавщини.

Наступному етапові козацького руху кінця XVI ст., що припадає на 1594 — першу половину 1595 р., присвячені четвертий і п'ятий розділи. Головна його відмінність від попереднього і наступного етапів полягала в тому, що для козацтва провідну роль у цей час відігравала військово-політична діяльність поза межами Речі Посполитої. Втіленням її стали молдавські походи. Вони мали неабияке значення для розвитку козацького руху, сприяючи різкому зростанню і посиленню лав козацтва.

Початок нового етапу козацького руху чітко окреслив новорічний похід Лободи. Він яскраво продемонстрував козацьку силу і можливості. Відтепер до осени 1595 р. увага козаків була зосереджена на військовій діяльності проти турків і татар. Відповідно й внутрішні політичні проблеми відійшли для козацтва на другий план. Молдавські походи стали органічною складовою частиною антитурецької боротьби європейських народів. Завдяки цьому козацтво вперше виступило самостійним суб'єктом міжнародних військово-політичних відносин і загалом виявилося готовим до такої ролі, що свідчило про його великий внутрішній потенціал.

Головним підсумком цього періоду було різке посилення козацтва, яке висунуло козацьку проблему на чільне місце в Речі Посполитій.

3 вересня 1595 р. розпочався новий етап козацьких війн XVI ст. Тепер діяльність козаків знову зосереджується на волості — на території українських, а потім білоруських воєводств. Це призвело до ескалації соціально-станової боротьби. На цей час більша частина України потрапила під фактичне панування козацьких загонів.

Початок новому етапові козацького руху поклало повернення С. Наливайка з Угорщини в середині вересня 1595 р. На кінець вересня його загін опинився поблизу Луцька, а 6 листопада С. Наливайко зайняв Слуцьк. Джерела свідчать, що він робив спроби спрямувати козацький рух в організоване русло, але на перешкоді стали відсутність спільного плану дій і єдиного керівництва.

Релігійні справи у бурхливій діяльності С. Наливайка були лише епізодом. Наливайківці здійснили десятки виправ, які зовсім не пов'язувались з релігійною боротьбою.

Одним з основних наслідків козацьких війн 1591—1596 рр. стало масове покозачення населення в Наддніпрянщині. Масштаби козацького руху взимку 1595—1596 рр. були викликані верхами Речі Посполитої. Почалася підготовка каральної операції. У розділі VII „Каральна компанія (лютий — червень 1596 р.)" викладається перебіг подій і дій загонів Лободи і Шаули, мовиться про битви під Білою Церквою і Солоницею. Головною небезпекою, яка врешті-решт спричинила поразку, була відсутність єдности і довіри у власних лавах. Наливайківці і козацька старшина не знайшли спільної мови, через що Наливайко, Шаула, Шостак та інші були заарештовані і видані Жолкевському.

Наступні події у джерелах висвітлюються по-різному, але всі вони сходяться на тому, що урядові війська порушили перемир'я і вчинили немилосердну розправу над повстанцями.

Одним із трагічних наслідків поразки козацького повстання була загибель козацьких ватажків (С. Наливайка було страчено 11 квітня 1597 р. у Львові). Що ж стосується козацької проблеми загалом, то вона розв'язана не була. Без утримання військ у Наддніпров'ї жодне рішення уряду щодо козаків не могло бути виконане. Проте на цей захід уряд не мав коштів.

Програвши воєнне зіткнення, козацтво перемогло у далеко важливішій сфері — соціальній. Головним наслідком п'ятирічного господарювання на волості стало створення передумов для зростання і посилення козацтва. Уже в найближче десятиріччя козацтво перетворилося у провідний суспільний стан України.

У восьмому розділі „Сліди пам'яті" С. Леп'явко зробив спробу висвітлити віддзеркалення розглянутих подій у суспільній свідомості та ідеологічній боротьбі, розкрити, наскільки ці події збереглися у пам'яті сучасників і наступних поколінь, інакше кажучи, спробував з'ясувати вплив певних подій на суспільну свідомість чи то всього народу, чи то окремої соціальної групи, на що дотепер мало зверталося уваги. Автор констатує, що події 1591—1596 рр. були персоніфіковані насамперед з особою С. Наливайка і почасти з К. Косинським. Далі він спростовує поширену думку про те, що козацький рух кінця XVI ст. був поєднаний з православ'ям.

Насамкінець треба відзначити, що монографія С. Леп'явки вигідно вирізняється старанним і всебічним вивченням джерел, літератури, спробою по-своєму ставити й розв'язувати проблеми, пов'язані з зародженням і діяльністю козацтва наприкінці XVI ст., намаганням автора збагатити й унаочнити виклад матеріалу доданням карт й ілюстрацій.

Кожен розділ має промовисту заставку, для чого використано козацьку печатку 1595 р., герб Київського воєводства, герб князів Острозьких, герб Молдавії, герб Подільського воєводства, герб Волинського воєводства, герб Польщі, картину „Козак Мамай". Кінцівки розділів оформлені за допомогою стилізації почерку.

Крім карти Центральної України, вміщено карто-схеми: Розгортання повстання Косинського (середина 1591—1592 рр.); Закінчення повстання Косинського (1593 р.); Молдавські походи козаків (зима — весна 1594 р.); Посольство Еріха Лясоти на Січ (весна — літо 1594 р.); Похід татар через українські землі (травень — липень 1594 р.); Молдавські походи (літо 1594 — весна 1595 рр.); Білоруський рейд Наливайка (жовтень 1595 — лютий 1596 рр.); Козаки на Поліссі (лютий 1596 р.); Воєнна кампанія 1596 р. (лютий — березень); Воєнна кампанія 1596 р. (квітень — червень).

Іван БУТИЧ

Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.— К., 1996.— Т. І.— 429 с.

У 1996 р. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського започаткував видання „Наукових записок", призначених для публікації студій молодих учених, і таким чином задіяв ще один вагомий стимул

Наступні події у джерелах висвітлюються по-різному, але всі вони сходяться на тому, що урядові війська порушили перемир'я і вчинили немилосердну розправу над повстанцями.

Одним із трагічних наслідків поразки козацького повстання була загибель козацьких ватажків (С. Наливайка було страчено 11 квітня 1597 р. у Львові). Що ж стосується козацької проблеми загалом, то вона розв'язана не була. Без утримання військ у Наддніпров'ї жодне рішення уряду щодо козаків не могло бути виконане. Проте на цей захід уряд не мав коштів.

Програвши воєнне зіткнення, козацтво перемогло у далеко важливішій сфері — соціальній. Головним наслідком п'ятирічного господарювання на волості стало створення передумов для зростання і посилення козацтва. Уже в найближче десятиріччя козацтво перетворилося у провідний суспільний стан України.

У восьмому розділі „Сліди пам'яті" С. Леп'явко зробив спробу висвітлити віддзеркалення розглянутих подій у суспільній свідомості та ідеологічній боротьбі, розкрити, наскільки ці події збереглися у пам'яті сучасників і наступних поколінь, інакше кажучи, спробував з'ясувати вплив певних подій на суспільну свідомість чи то всього народу, чи то окремої соціальної групи, на що дотепер мало зверталося уваги. Автор констатує, що події 1591—1596 рр. були персоніфіковані насамперед з особою С. Наливайка і почасти з К. Косинським. Далі він спростовує поширену думку про те, що козацький рух кінця XVI ст. був поєднаний з православ'ям.

Насамкінець треба відзначити, що монографія С. Леп'явки вигідно вирізняється старанним і всебічним вивченням джерел, літератури, спробою по-своєму ставити й розв'язувати проблеми, пов'язані з зародженням і діяльністю козацтва наприкінці XVI ст., намаганням автора збагатити й унаочнити виклад матеріалу доданням карт й ілюстрацій.

Кожен розділ має промовисту заставку, для чого використано козацьку печатку 1595 р., герб Київського воєводства, герб князів Острозьких, герб Молдавії, герб Подільського воєводства, герб Волинського воєводства, герб Польщі, картину „Козак Мамай". Кінцівки розділів оформлені за допомогою стилізації почерку.

Крім карти Центральної України, вміщено карто-схеми: Розгортання повстання Косинського (середина 1591—1592 рр.); Закінчення повстання Косинського (1593 р.); Молдавські походи козаків (зима — весна 1594 р.); Посольство Еріха Лясоти на Січ (весна — літо 1594 р.); Похід татар через українські землі (травень — липень 1594 р.); Молдавські походи (літо 1594 — весна 1595 рр.); Білоруський рейд Наливайка (жовтень 1595 — лютий 1596 рр.); Козаки на Поліссі (лютий 1596 р.); Воєнна кампанія 1596 р. (лютий — березень); Воєнна кампанія 1596 р. (квітень — червень).

Іван БУТИЧ

Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.— К., 1996.— Т. І.— 429 с.

У 1996 р. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського започаткував видання „Наукових записок", призначених для публікації студій молодих учених, і таким чином задіяв ще один вагомий стимул

для швидшого зростання й удосконалення молодих істориків. До першого тому „Наукових записок" включено 20 матеріалів з історії України, історіографії та джерелознавства, що охоплюють XIV—XX ст., а саме: О. Мальченко. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV — середина XVII ст. (С. 5—23); О. Мальченко. Оборонна система Поділля, Брацлавщини, Київщини очима сучасників (XV — XVIII): огляд наративних джерел (С. 24—48); Л. Гвоздик. Анонімний „Опис весілля Тимоша Хмельницького" (1652) як історичне джерело (С. 49—56); Додаток № 1: Переклад „Опису весілля Тимоша" (С. 57—63); Додаток № 2: Критичне видання „Опису весілля Тимоша" Opisanie wesela Tymosza syna Chmielnickiego z Rozandą córką Wasila Lupula Hospodara Woloskego, 1652 (С. 63—71); О. Ковальчук. Театральність як ознака державного життя України 20-х—30-х рр. XVIII ст. (С. 72—81); О. Крук. Вплив М. П. Драгоманова на формування суспільно-політичних поглядів Лесі Українки (За матеріалами листування (С. 82—98); О. Василюк. Володимир Антонович як джерелознавець: погляди і практика (С. 99—127); О. Василюк. До питання про видання Володимиром Антоновичем етнографічних джерел (С. 128—133); Х. Лащенко. Науковий і просвітницький осередок у провінції. До сторіччя з дня утворення Ніжинського історично-філологічного товариства (1894—1919) (С. 134—150); Т. Гранчак. Леон Василевський. Погляд на процес українського національного відродження (С. 151—162); Ю. Мариновський. Останні роки Мошногірського монастиря (1917—1929) (С. 163—177); Б. Андрусишин. Анатомія соціальних конфліктів доби Центральної Ради (С. 178—212); Б. Андрусишин. Програмні засади робітничої політики гетьманського уряду (С. 213—238); В. Горєлов. Військова діяльність „ясновельможного пана Гетьмана усієї України Павла Скоропадського (1886 — лютий 1917). Спроба хронікально-документальної реконструкції подій (С. 239—308); В. Якубишина. Культурно-освітня діяльність української еміграції у Франції 20—30-х рр. XX ст. (С. 309—320); І. Пресловська. Ідеї раннього християнства (І—IV ст.) як основа для розбудови національної церкви в Україні (За матеріалами І Всеукраїнського Православного Собору 14—30 жовтня 1921 р. в Києві (С. 321—341); Д. Мєшков. „Кальчинівська справа". До історії хлібозаготівель в німецьких колоніях півдня України 1932 р. (С. 342—355); І. Дивний. Український історик Пилип Клименко (1887—1955). Документальний біографічний нарис (С. 356—386); Д. Бурім. „Слов'янський світ" Дмитра Дорошенка (С. 387—400); І. Верба. „Історія України все більше і більше поглинається так званою історією СРСР..." (Замітки до однієї історіографічної довідки О. П. Оглоблина (С. 401—406). У додатку надрукована згадана довідка німецькою та українською мовами (С. 407—417); В. Череватюк. Ілько Борщак — невтомний дослідник і поширювач української джерельної спадщини за кордоном (С. 418—429).

Іван БУТИЧ

Олександр Коваленко. Павло Полуботок — політик і людина.— Чернігів: Сіверянський літопис, 1996.— 93 с.

Завдяки редакції часопису „Сіверянський літопис", головним спонсором якого є колектив Чорнобильської АЕС, побачив світ цікавий і конче потрібний нарис Олександра Коваленка про наказного гетьмана і чернігівського полковника Павла Полуботка (1660—1724).

для швидшого зростання й удосконалення молодих істориків. До першого тому „Наукових записок" включено 20 матеріалів з історії України, історіографії та джерелознавства, що охоплюють XIV—XX ст., а саме: О. Мальченко. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV — середина XVII ст. (С. 5—23); О. Мальченко. Оборонна система Поділля, Брацлавщини, Київщини очима сучасників (XV — XVIII): огляд наративних джерел (С. 24—48); Л. Гвоздик. Анонімний „Опис весілля Тимоша Хмельницького" (1652) як історичне джерело (С. 49—56); Додаток № 1: Переклад „Опису весілля Тимоша" (С. 57—63); Додаток № 2: Критичне видання „Опису весілля Тимоша" Opisanie wesela Tymosza syna Chmielnickiego z Rozandą córką Wasila Lupula Hospodara Woloskego, 1652 (С. 63—71); О. Ковальчук. Театральність як ознака державного життя України 20-х—30-х рр. XVIII ст. (С. 72—81); О. Крук. Вплив М. П. Драгоманова на формування суспільно-політичних поглядів Лесі Українки (За матеріалами листування (С. 82—98); О. Василюк. Володимир Антонович як джерелознавець: погляди і практика (С. 99—127); О. Василюк. До питання про видання Володимиром Антоновичем етнографічних джерел (С. 128—133); Х. Лащенко. Науковий і просвітницький осередок у провінції. До сторіччя з дня утворення Ніжинського історично-філологічного товариства (1894—1919) (С. 134—150); Т. Гранчак. Леон Василевський. Погляд на процес українського національного відродження (С. 151—162); Ю. Мариновський. Останні роки Мошногірського монастиря (1917—1929) (С. 163—177); Б. Андрусишин. Анатомія соціальних конфліктів доби Центральної Ради (С. 178—212); Б. Андрусишин. Програмні засади робітничої політики гетьманського уряду (С. 213—238); В. Горєлов. Військова діяльність „ясновельможного пана Гетьмана усієї України Павла Скоропадського (1886 — лютий 1917). Спроба хронікально-документальної реконструкції подій (С. 239—308); В. Якубишина. Культурно-освітня діяльність української еміграції у Франції 20—30-х рр. XX ст. (С. 309—320); І. Пресловська. Ідеї раннього християнства (I—IV ст.) як основа для розбудови національної церкви в Україні (За матеріалами І Всеукраїнського Православного Собору 14—30 жовтня 1921 р. в Києві (С. 321—341); Д. Мєшков. „Кальчинівська справа". До історії хлібозаготівель в німецьких колоніях півдня України 1932 р. (С. 342—355); І. Дивний. Український історик Пилип Клименко (1887—1955). Документальний біографічний нарис (С. 356—386); Д. Бурім. „Слов'янський світ" Дмитра Дорошенка (С. 387—400); І. Верба. „Історія України все більше і більше поглинається так званою історією СРСР..." (Замітки до однієї історіографічної довідки О. П. Оглоблина (С. 401—406). У додатку надрукована згадана довідка німецькою та українською мовами (С. 407—417); В. Череватюк. Ілько Борщак — невтомний дослідник і поширювач української джерельної спадщини за кордоном (С. 418—429).

Іван БУТИЧ

Олександр Коваленко. Павло Полуботок — політик і людина.— Чернігів: Сіверянський літопис, 1996.— 93 с.

Завдяки редакції часопису „Сіверянський літопис", головним спонсором якого є колектив Чорнобильської АЕС, побачив світ цікавий і конче потрібний нарис Олександра Коваленка про наказного гетьмана і чернігівського полковника Павла Полуботка (1660—1724).

Спираючись на документальні матеріали, свідчення сучасників і доробок своїх попередників, автор не лише викладає у доволі повній і доступній формі життєпис Павла Полуботка, але й намагається зрозуміти і донести читачеві його суперечливу особистість у культурно-історичному контексті доби Бароко. Складається нарис з передмови, двох розділів — „Шлях до гетьманської булави" та „На позвах з Тираном", Післямови і Додатків (Хроніки Павла Полуботка, коментарів та Приміток — посилань та джерела).

Згадавши у передмові студії про П. Полуботка Миколи Костомарова, Олександра Лазаревського, Якова Шульгина, Олександри Єфименко, Вадима Модзалевського, Миколи Василенка, Юрія Мушкетика і Валерія Шевчука, автор застерігає, що нерідко дослідники, замість намагатись зрозуміти, яким був Павло Полуботок — політик і людина,— ламали списи з приводу того, чиї інтереси — власні, корпоративні чи загальнонаціональні — він обстоював і що саме надихало його на вперту і ризиковану протидію імперській політиці Петра І, який прагнув повністю ліквідувати автономний устрій Гетьманщини.

У першому розділі стисло викладено родовід Павла Полуботка, корені якого беруть початок у Сіверщині. А виріс він на Переяславщині, де його батько Леонтій Полуботок був полковником. Йдеться і про обставини, за яких П. Полуботок з'явився на політичній арені, про його взаємини з І. Самойловичем та І. Мазепою. Замолоду П. Полуботок поділяв політичну програму Івана Самойловича, яка полягала в обстоюванні автономного устрою Гетьманщини у складі Російської держави; відтак він, правдоподібно, не до кінця позбувся ілюзій щодо можливости досягнення на цьому ґрунті компромісу з Петром І. Цим можна до деякої міри пояснити відсторонення від активного державного життя у кінці 80—90-х рр. XVII ст. Чернігівським полковником П. Полуботок став 1705 р.

Україна, втягнута Петром І у виснажливу Північну війну, переживала важкі часи. Невдоволення соціально-політичної еліти Гетьманщини посиленням російської експансії спонукало Івана Мазепу до перегляду його стратегії. Гетьман встановив зв'язки з С. Лещинським та Карлом XII і почав формувати антимосковську опозицію.

Після Полтавських подій П. Полуботок опинився серед небагатьох козацьких полковників, які на заклик Петра І у листопаді 1708 р. прибули до Глухова, де гетьманом було проголошено, як можна було сподіватися, не Павла Полуботка, а Івана Скоропадського. І вирішальну роль у цьому зіграло втручання Петра І. Відтоді, як видається, П. Полуботок зосередився на родинних і господарських справах. Він збільшував свої маєтності шляхом купівлі та заснування нових слобід, споруджував гути, рудні, поташні буди і селітряні варниці, займався комерцією. Хоч маєтності П. Полуботка були в багатьох місцях, постійним його осідком став Чернігів.

Є підстави стверджувати, що жив П. Полуботок напруженим інтелектуальним життям. Йому, вихованцеві Києво-Могилянської колегії, належить рукописна збірка, яка містить прослухані ним у 1679—1681 рр. курси граматики, синтаксики і поетики. У нього, як на той час, була хороша бібліотека. П. Полуботок упорядкував хроніку з історії України, що охоплювала події 1452—1715 рр., яку близько 1716 р. передав своєму зятеві Якову Марковичу. Останній доповнив її деякими фактами, а потім і сам почав фіксувати події політичного та приватного життя.

Як справедливо зазначав М. Василенко, оцінюючи роль і значення особи Павла Полуботка в історії України, головний акцент потрібно ставити на той

хід і розвиток історичних подій та відносин, які зрештою затягнули до себе цю людину і надали справі ширшого значення, ніж особисті інтереси.

Діяльність П. Полуботка припала на переломну добу української історії. Після відкритого виступу І. Мазепи Петро І узяв курс на остаточну ліквідацію політичної автономії Гетьманщини. 1709 р. в Україні був запроваджений інститут російських резидентів, які здійснювали нагляд за діяльністю гетьмана. „Для нашей безопасности на Украине,— писав 1710 р. київський губернатор Голіцин канцлерові Головкіну,— надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками і гетманом: не надобно исполнять всякие просьбы гетмана, особенно, когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мелницами и чем нибудь другим [...]. Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, что будет приходить с доносами“[1].

Так воно й сталося. Нібито для „обороны от неприятеля“ в Україні були розквартировані десять драгунських полків російської армії. „Порції“ та „рації“ важким тягарем лягли на плечі місцевої людности, завдали відчутного удару по фінансах Гетьманщини, а численні реквізиції, зловживання і брутальна поведінка „консистентів“ болісно відлунились в історичній пам'яті народу: „Москалі-соколики, поїли наші волики, а як вернетесь здорові, поїсте і корови“.

Водночас козацькі полки знекровлювалися у далеких східних походах проти Персії, притягалися до будівництва Ладозького каналу. 1721 р. П. Полуботок водив десятитисячний козацький загін на „канальні роботи“ до Ладоги. Можна уявити, що почував полковник, коли на його очах третина козаків полягла від непосильної праці, голоду і хвороб.

Намагаючись зміцнити свої позиції в Україні, Петро І роздавав землі й уряди російським поміщикам, а також сербам і волохам, які перейшли на його бік під час Прутського походу 1711 р.

Імперський характер мала й економічна політика царату в Україні. Вона руйнувала усталені господарські зв'язки, призводила до примусової переорієнтації зовнішньої торгівлі, позбавляла купців і підприємців самостійности та ініціативи, послаблювала їх конкурентоздатність.

Затиснута економічно, Гетьманщина втрачала престиж у своїх політичних правах, престиж серед українського суспільства. Йшла планова ліквідація решток і навіть ознак української національної культури. Цей процес зачепив і Чернігів. 5 жовтня 1720 р. Петро І видав горезвісний указ, яким забороняв друкарні Чернігівського Троїцького монастиря друкувати будь-які книги, крім церковних, та й ті мали бути звірені й узгоджені з російськими. 1721 р. Синод продублював цей указ, через що згадану друкарню на кілька років було зупинено.

Імперський зашморг затягувався дедалі дужче. І саме за цих драматичних обставин настав час Павла Полуботка — „останнього малоросіянина,— за висловом Григорія Милорадовича,— який не злякався постати твердо за Вітчизну“.

У другому розділі з промовистою назвою „На позвах з Тираном“ мовиться про те, як П. Полуботок демонстрував волю, розум та мужність до самовідданости. Він не лише заявив свої претензії на гетьманську булаву, але й мужньо підняв голос на захист традиційних прав та вольностей, що становили підмурок політичної автономії Козацької держави. У нарисі наведено й пакет пристрасної викривальної промови Павла Полуботка, яку він виголосив прямісінько в очі царя під час арешту (за іншою версією — у в'язниці). Її текст уперше оприлюднив французький історик Жан Бенуа Шерер у „Літописі Малоросії“, що

[1] Соловьев С. М. История России с древних времен.— М., 1962.— Кн. VIII.— С. 349.

побачив світ у Парижі 1788 р. Повніша редакція промови міститься в „Історії русів“. Хоч питання про автентичність промови понині залишається об'єктом гострих суперечок, перед нами справжній маніфест козацько-старшинського автономізму і водночас яскравий звинувальний акт на адресу російського царату, співзвучний настроям патріотично налаштованих верств українського суспільства, які вбачали в особі П. Полуботка національного героя. Тому-то вона користувалася неабиякою популярністю і в наступні часи.

Навесні 1724 р. справу П. Полуботка і його однодумців було передано на розгляд Вишнього суду, але головний винуватець занедужав. Переповідають, що Петро I надіслав лікаря до гетьмана, але останній відмовився від його послуг: „Нащо мені життя, коли не можу бути корисним Вітчизні“. Про це донесли цареві, і він нібито особисто відвідав в'язня, але той залишився непохитним: „Ні, государю, ти не в змозі вже повернути мені життя, яке згасає. Скоро Петро і Павло постануть на одній дошці перед Богом, і він розсудить діла їхні“. Пророцтво збулося, 18 грудня 1724 р. помер Павло Полуботок у Петропавловській фортеці, а через місяць пішов з життя і Петро I.

Смерть царя врятувала інших бранців від неминучої розправи. 6 лютого 1725 р. вони були звільнені.

Боротьба П. Полуботка та його однодумців проти Малоросійської колегії об'єктивно набувала загальнодержавного характеру. Проте роз'єднане соціальними суперечностями, на яких вправно грали російські урядовці, українське суспільство виявилося нездатним згуртуватися навколо національно-державницької ідеї. Навіть панівна верства Гетьманщини козацька старшина, стероризована Петром I, часто-густо відмовляла П. Полуботкові у безпосередній підтримці. У перспективі це коштувало старшинській верстві втрати її позиції у політичному житті краю, власного соціально-культурного обличчя.

За тих умов консолідуючу роль могло зіграти православне духівництво, але й воно в особі вищих ієрархів, як-от Феофан Прокопович, втратило смак до самостійного історичного буття, пішло служити Росії. Це й зумовило поразку Павла Полуботка, як незадовго перед тим й Івана Мазепи.

На могилі козацько-старшинського автономізму виросло згодом отруйне зілля „малоросійства“. Рецидиви цієї небезпечної хвороби і нині становлять реальну загрозу для України.

Водночас нарис нагадує, що Павло Полуботок, як і Іван Мазепа, своїми ділами, боротьбою та подвигом під кінець життя заповів нащадкам, що Україна в образі своїх кращих синів уміла не лише схилятися перед поневолювачами, але й боротися з ними, не рахуючись ні з маєтками, ні з життям. Вони поклали у землю кожен своє добірне зерно — зерно волі нашої, і завдяки їм воно постійно проростає протягом століть.

Розглянутий нами нарис Олександра Коваленка будить думку, застерігає... І в цьому його цінність.

Іван БУТИЧ

Між двох вогнів. Друга половина XVI — перша половина XVII ст. / Упорядкування і передмова І. О. Ворончук.— К.: Україна, 1996.— 413 с.

У першій половині 1996 р. в серії „Історія України в прозових творах та документах“ з'явилася чергова книга, що включає художні твори і документи про важливі події і явища культурного процесу в Україні кінця XVI — першої

побачив світ у Парижі 1788 р. Повніша редакція промови міститься в „Історії русів". Хоч питання про автентичність промови понині залишається об'єктом гострих суперечок, перед нами справжній маніфест козацько-старшинського автономізму і водночас яскравий звинувальний акт на адресу російського царату, співзвучний настроям патріотично налаштованих верств українського суспільства, які вбачали в особі П. Полуботка національного героя. Тому-то вона користувалася неабиякою популярністю і в наступні часи.

Навесні 1724 р. справу П. Полуботка і його однодумців було передано на розгляд Вишнього суду, але головний винуватець занедужав. Переповідають, що Петро I надіслав лікаря до гетьмана, але останній відмовився від його послуг: „Нащо мені життя, коли не можу бути корисним Вітчизні". Про це донесли цареві, і він нібито особисто відвідав в'язня, але той залишився непохитним: „Ні, государю, ти не в змозі вже повернути мені життя, яке згасає. Скоро Петро і Павло постануть на одній дошці перед Богом, і він розсудить діла їхні". Пророцтво збулося, 18 грудня 1724 р. помер Павло Полуботок у Петропавловській фортеці, а через місяць пішов з життя і Петро I.

Смерть царя врятувала інших бранців від неминучої розправи. 6 лютого 1725 р. вони були звільнені.

Боротьба П. Полуботка та його однодумців проти Малоросійської колегії об'єктивно набувала загальнодержавного характеру. Проте роз'єднане соціальними суперечностями, на яких вправно грали російські урядовці, українське суспільство виявилося нездатним згуртуватися навколо національно-державницької ідеї. Навіть панівна верства Гетьманщини козацька старшина, стероризована Петром I, часто-густо відмовляла П. Полуботкові у безпосередній підтримці. У перспективі це коштувало старшинській верстві втрати її позиції у політичному житті краю, власного соціально-культурного обличчя.

За тих умов консолідуючу роль могло зіграти православне духівництво, але й воно в особі вищих ієрархів, як-от Феофан Прокопович, втратило смак до самостійного історичного буття, пішло служити Росії. Це й зумовило поразку Павла Полуботка, як незадовго перед тим й Івана Мазепи.

На могилі козацько-старшинського автономізму виросло згодом отруйне зілля „малоросійства". Рецидиви цієї небезпечної хвороби і нині становлять реальну загрозу для України.

Водночас нарис нагадує, що Павло Полуботок, як і Іван Мазепа, своїми ділами, боротьбою та подвигом під кінець життя заповів нащадкам, що Україна в образі своїх кращих синів уміла не лише схилятися перед поневолювачами, але й боротися з ними, не рахуючись ні з маєтками, ні з життям. Вони поклали у землю кожен своє добірне зерно — зерно волі нашої, і завдяки їм воно постійно проростає протягом століть.

Розглянутий нами нарис Олександра Коваленка будить думку, застерігає... І в цьому його цінність.

Іван БУТИЧ

Між двох вогнів. Друга половина XVI — перша половина XVII ст. / Упорядкування і передмова І. О. Ворончук.— К.: Україна, 1996.— 413 с.

У першій половині 1996 р. в серії „Історія України в прозових творах та документах" з'явилася чергова книга, що включає художні твори і документи про важливі події і явища культурного процесу в Україні кінця XVI — першої

половини XVII ст. Відкривається видання змістовною передмовою „Слово до читача“ Ірини Ворончук. До книги увійшли:

1. Роман „Сагайдачний“ Данила Мордовцева, якого Михайло Грушевський назвав „Нестором українського письменства“. У творі змальовано похід запорожців під проводом гетьмана Петра Сагайдачного на турецьку фортецю Кафу, нинішню Феодосію. Козаки тоді визволили кілька тисяч невільників. Друкується за виданням: Мордовець Данило. Сагайдачний: Повісті та романи.— Львів, 1989.

2. Повість „Гулевичівна“ Юрія Колісниченка та Сергія Плачинди. Вона відтворює образ української шляхтянки Гальшки Гулевичівни, яка уособлює тих українських жінок-патріоток, котрі дбали про піднесення національної освіти і культури. Коштом своїх володінь на Подолі в Києві вона сприяла заснуванню Київсько-Богоявленського братства й школи при ньому для дітей усіх верств. Злившись з Лаврською школою (1632), заснованою Петром Могилою, поклала початок Київській академії — першій вищій школі в Україні і Східній Європі, яка об'єднала навколо себе відомих культурно-освітніх діячів, учених, літераторів. Друкується за виданням: Колісниченко Ю. Я., Плачинда С. П. Неопалима купина.— К., 1968.

3. Розвідка „Культурно-національний рух в Україні. Острозька академія“ Михайла Грушевського, яка вперше була прочитана 1908 р. у Києві. 1909 р. її надрукував „Літературно-науковий вісник“, а в 1912 р. вона вийшла окремим виданням. У цій праці висвітлюються прояви культурного і національного життя українського суспільства, які заклали підвалини національного відродження України. Друкується за виданням: Грушевський Михайло. Культурно-національний рух в Україні в XVI—XVII віці.— Київ; Львів, 1912.

4. Нарис „Братства і просвіта в Україні“ Бориса Грінченка, видатного просвітителя, письменника і громадського діяча, який 1894 р. організував перше в Україні народне видавництво, що здійснило 45 народно-просвітніх видань тиражем близько 200 тисяч примірників. Більшість цих книг написав або підготував сам Борис Грінченко зі своєю дружиною Марією Загірною. Останні роки життя (1906—1910) Б. Грінченко присвятив створеному ним товариству „Просвіта“, яке ставило за мету видання матеріалів з українознавства. За чотири роки видавництво випустило 36 книг для народу, серед яких була і названа вище розвідка Б. Грінченка під заголовком „Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до Богдана Хмельницького“ (1907), де показана роль братства у розвитку народної освіти XVI—XVII ст. Друкується за виданням: Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до Богдана Хмельницького / Написав Б. Грінченко.— К., 1907.

5. Дисертація „Іван Вишенський і його твори“ Івана Франка (Вступ і III розділ). І. Вишенський — письменник і православний полеміст з Судової Вишні — завжди привертав увагу дослідників. Його твори, яких відомо 16, відзначаються не лише винятковим літературним талантом автора, але й своєрідною позицією. Учений не обмежувався боротьбою з католицизмом та унією. Виходячи зі засад візантійського аскетизму, він гостро критикував увесь тодішній церковний і світський лад. Друкується за виданням: Франко Іван. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 30: Дослідження. Статті. Матеріали. Іван Вишенський і його твори.— К., 1981.

6. Нарис „Князь Костянтин Костянтинович Острозький“ Миколи Костомарова вперше опублікований 1873 р. у першому томі „Руської історії в життєписах її

найвизначніших діячів". Двічі (1876 і 1918) друкувався у Львові українською мовою. Друкується за виданням 1918 р.

7. Нарис „Київський митрополит Петро Могила" Миколи Костомарова вперше надрукований 1874 р. у четвертому випуску „Руської історії у життєписах її найвизначніших діячів". Двічі (1876 і 1918) друкувався українською мовою. Друкується за виданням 1918 р.

8—10. Історичні пам'ятки: Львівський літопис; Острозький літописець; Густинський літопис. Перші дві пам'ятки друкуються за виданням: Бевзо О. О. Львівський літопис. Острозький літописець.— К., 1971. Густинський літопис — за виданням: Українська література XVII ст.— К., 1987.

Завершується видання короткими примітками.

Іван БУТИЧ

Czesław Partacz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888—1908.— Toruń: Wyd-wo „Adam Marszałek", 1996.— 280 s.

У польській історіографії це вже друга монографія, спеціально присвячена польсько-українським стосункам наприкінці XIX — на початку XX ст. Перша, що належить перу Яна Ґрухали, з'явилася ще 1988 р. під назвою „Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej" (Katowice, 1988). Написана на основі повідомлень віденських архівів, ця праця має чималу наукову вартість. На жаль, з незрозумілих причин монографія Я. Ґрухали маловідома не тільки в середовищі українських, але й польських істориків (її примірник, скажімо, відсутній у збірках такої поважної установи, як Яґеллонська бібліотека у Кракові).

Книга Ч. Партача не охоплює всіх ракурсів польсько-українських стосунків. Як стверджує сам автор, завданням монографії є „спроба демонстрації еволюції українських прагнень і вимог, а також можливостей їх задоволення крайовою владою" (С. 8).

Робота написана передусім на основі повідомлень галицької преси, а також відомостей, почерпнутих з рукописних збірок Польщі. Використано й окремі документи з Центрального державного історичного архіву України у Львові.

На змісті книги явно позначився вплив одного з найзаслуженіших і, здається, найпопулярнішого сьогодні у Польщі знавця нової історії Галичини Генрика Верешицького.

Загальна концепція монографії виглядає наступним чином. Автор починає розповідь Вступом, у якому подає статистичні відомості, стисло характеризує українське національне відродження та польсько-українські стосунки в Галичині у XIX ст. Після цього переходить до угоди 1890—1894 рр., а закінчує розповідь вбивством намісника графа А. Потоцького українським студентом М. Січинським. Таким чином, частину заголовка монографії „від Бадені до Потоцького" слід трактувати ще й як „від порозуміння до конфронтації".

„Чи можливе було в тодішніх умовах тривале польсько-українське порозуміння? — запитує Ч. Партач.— Напевно ні! За Австрії тривале порозуміння між

найвизначніших діячів“. Двічі (1876 і 1918) друкувався у Львові українською мовою. Друкується за виданням 1918 р.

7. Нарис „Київський митрополит Петро Могила“ Миколи Костомарова вперше надрукований 1874 р. у четвертому випуску „Руської історії у життєписах її найвизначніших діячів“. Двічі (1876 і 1918) друкувався українською мовою. Друкується за виданням 1918 р.

8—10. Історичні пам'ятки: Львівський літопис; Острозький літописець; Густинський літопис. Перші дві пам'ятки друкуються за виданням: Бевзо О. О. Львівський літопис. Острозький літописець.— К., 1971. Густинський літопис — за виданням: Українська література XVII ст.— К., 1987.

Завершується видання короткими примітками.

Іван БУТИЧ

Czesław Partacz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888—1908.— Toruń: Wyd-wo „Adam Marszałek“, 1996.— 280 s.

У польській історіографії це вже друга монографія, спеціально присвячена польсько-українським стосункам наприкінці XIX — на початку XX ст. Перша, що належить перу Яна Ґрухали, з'явилася ще 1988 р. під назвою „Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej“ (Katowice, 1988). Написана на основі повідомлень віденських архівів, ця праця має чималу наукову вартість. На жаль, з незрозумілих причин монографія Я. Ґрухали маловідома не тільки в середовищі українських, але й польських істориків (її примірник, скажімо, відсутній у збірках такої поважної установи, як Яґеллонська бібліотека у Кракові).

Книга Ч. Партача не охоплює всіх ракурсів польсько-українських стосунків. Як стверджує сам автор, завданням монографії є „спроба демонстрації еволюції українських прагнень і вимог, а також можливостей їх задоволення крайовою владою“ (С. 8).

Робота написана передусім на основі повідомлень галицької преси, а також відомостей, почерпнутих з рукописних збірок Польщі. Використано й окремі документи з Центрального державного історичного архіву України у Львові.

На змісті книги явно позначився вплив одного з найзаслуженіших і, здається, найпопулярнішого сьогодні у Польщі знавця нової історії Галичини Генрика Верешицького.

Загальна концепція монографії виглядає наступним чином. Автор починає розповідь Вступом, у якому подає статистичні відомості, стисло характеризує українське національне відродження та польсько-українські стосунки в Галичині у XIX ст. Після цього переходить до угоди 1890—1894 рр., а закінчує розповідь вбивством намісника графа А. Потоцького українським студентом М. Січинським. Таким чином, частину заголовка монографії „від Бадені до Потоцького“ слід трактувати ще й як „від порозуміння до конфронтації“.

„Чи можливе було в тодішніх умовах тривале польсько-українське порозуміння? — запитує Ч. Партач.— Напевно ні! За Австрії тривале порозуміння між

польськими і українськими елітами не було можливе, а в інтересах Відня часто й небажане. З українського боку на перешкоді стояли надмірні, несумісні з дійсністю, амбіції провінційних політиків, внутрішні міжпартійні чвари, як і відмінні напрямки і цілі розвою народовців і москвофілів. Польські консерватори [...] не могли вийти із закостеніння власної політичної думки, національного егоїзму, як і умов тодішньої системи політичних стосунків. Віденська бюрократія й австрійські німецькі централісти неофіційно не були зацікавлені в мирному співіснуванні двох народів. Так як поляки справляли істотний вплив на державні кола, Відень використовував українців для стримування польських автономічних і самостійницьких настроїв, а також для протидії впливам „Кола Польського" в парламенті. Українські діячі не розуміли такого ставлення до них. Задовільняли їх спорадичні й випадкові жести віденської бюрократії.

Зростаючий націоналізм обох сторін, вільно й поступово розпалюваний націоналістичною пресою, довів до постання своєрідного „perpetuum mobile". Механізм націоналістичного отупіння, раз пущений в хід, працював далі самотужки (С. 279).

Загалом така концепція польсько-українських стосунків, за винятком кількох дискусійних моментів, може бути сприйнята. На нашу думку, автор перебільшує, коли перекладає значну частину відповідальности за польсько-українські конфлікти на Відень. Принцип „divide et impera" стосовно Галичини незмінно використовувався австрійською бюрократією щонайдалі до кінця 70-х рр. XIX ст. Починаючи з 80-х в умовах поступового погіршення стосунків з Росією австрійський уряд, навпаки, намагався гамувати національні протиріччя у Галичині, щоб таким чином забезпечити собі „тили" на випадок вибуху збройного конфлікту з могутнім східним сусідом[1].

Викликає застереження й приписування польським консерваторам (маємо на увазі „станьчиків") „закостеніння власної політичної думки". У польській історіографії й політології уже віддавна точиться дискусія про те, наскільки виправданим був опортунізм „станьчиків" стосовно Австро-Угорщини і відмова від гасла негайної віднови польської державности. Очевидно, Ч. Партач відносить себе до числа їхніх опонентів. А щодо національного егоїзму, то він характерний насамперед для польських національних демократів, консервативної фракції „подоляків" та в якійсь мірі лівиці („людовці" зразка 1900-х). „Станьчики" відрізнялися від інших польських політиків якраз широтою мислення, ідеологічною гнучкістю, прагматизмом, а стосовно українців — наполегливим бажанням порозумітися (у цьому, власне, й полягала єдина суттєва різниця між „станьчиками" й „подоляками").

На особливу увагу заслуговують спостереження автора стосовно соціальної бази українського національного руху. У 80-х рр. XX ст. на Заході з'явилася нова концепція націй, згідно з якою останні творилися у XIX ст., що було результатом передовсім демократизації, еґалітаризації історичних спільнот — це сприяло втягненню в політику плебейських прошарків і формуванню таким чином нової політичної спільноти — нації[2]. Така візія спонукає західних істориків до пильніших дослідів над співвідношенням етнічної і соціальної сфер. Як доводить Ч. Партач, соціальна база українського національного руху в Галичині довгий час була доволі вузькою. Він опирався в основному на греко-католицьке духовенство та інтеліґенцію. Усі українські партії, вважає автор, були „канаповими"

---

[1] Див.: Gruchała Jan. Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej.— Kraków, 1986.

[2] Див. напр.: Gellner E. Nations and Nationalism. Fourth printing.— New York, 1992.

партіями, оскільки були слабо пов'язані зі селом. Ситуація змінилася лише під час аграрних страйків 1902—1903 pp., керівництво якими взяли на себе українські партії. „Існуючі „канапові" партії,— пише Ч. Партач,— почали перетворюватися в масові партії. [...] Українські народовці, як і радикали, вирішили скористатися з вигідної оказії, аби розширити свої впливи на східногалицькому селі. Попередній поділ села, що опирався передусім на релігійні критерії, почав відходити в минуле з огляду на щораз більше усвідомлення селян, так польських, як українських" (С. 123—124). „Аґрарні страйки [...] причинилися до збільшення сили українських партій і започаткували боротьбу за свідомість селян так з польського боку, як з українського. Ці страйки вперше привели до поєднання економічних інтересів українських селян з національними, що пришвидшило процес формування модерної української нації" (С. 126).

Спосіб дослідження, яким керувався автор,— ретроспективний. Ч. Партач, очевидно, спеціалізується на періоді від 1900 р. Можна здогадуватися, що насамперед були написані ті розділи монографії, в яких ідеться про події саме цього відрізку часу. Їх структура добре продумана, розповідь чудово арґументовано. Цьому періодові відведено й набагато більше місця, ніж періодові 1888—1900 pp.,— відповідно 163 і 34 сторінки. Внаслідок цього події останнього десятиліття XIX ст. відображені доволі схематично. Так, пишучи про політику „нової ери", автор не використав не тільки останніх українських досліджень у цій галузі (можна здогадуватися, що до Торуня вони ще не встигли дійти) та статей у рідкісних виданнях (які, як правило, відсутні в польських бібліотеках), а й монографії класика польської історіографії Степана Кєнєвіча „Adam Sapieha" (Lwow, 1939), тим більше, що в 1994 р. вона була перевидана видавництвом „Ossolineum". С. Кєнєвіч на основі джерельних матеріалів вперше подав широку картину польсько-українських угодових контактів напередодні угоди 1890—1894 pp. На жаль, вони залишилися невідомими авторові. Усе ж він на основі інших повідомлень зробив правильний висновок про те, що ініціатива угоди виходила не тільки з середовища галицьких політиків, а й з міністерства закордонних справ Австро-Угорщини, зацікавленого в українцях з огляду на погіршення стосунків з Росією, та від наддніпрянських українофілів, які в умовах антиукраїнського курсу в Росії вирішили перенести свою діяльність до Львова і з цією метою постановили заручитися підтримкою поляків.

З наслідків „нової ери" Ч. Партач називає наступні: відкриття української гімназії в Коломиї, впровадження в систему державної освіти українського фонетичного правопису, заснування у Львівському університеті кафедри історії України і покликання на неї М. Грушевського, впровадження в окремих гімназіях Західної Галичини української мови як необов'язкового предмету навчання, збільшення українського представництва в австрійському парламенті від п'яти до семи осіб та заснування страхового товариства „Дністер". Поза його увагою залишилися: поява у Львові офіційного українськомовного щоденника „Народна часопись", переформування Товариства імені Шевченка в Наукове товариство імені Шевченка, отримання ним державних замовлень і дотацій, утраквізація учительських семінарій, видання низки розпоряджень про розширення вжитку української мови в державній адміністрації, проникнення народовців в окремі вищі органи влади та повернення із Західної в Східну Галичину службовців, яких спеціально скеровували на етнічно чужий їм терен з метою ізоляції їх від українського національного руху[3].

[3] Чорновол І. Польсько-українська угода 1890—1894 pp.: генеза, перебіг подій, наслідки. Автореферат кандидата історичних наук.— Львів, 1995.

Для українського історика особливо цікава його оцінка значення для Галичини діяльности М. Грушевського: „Саме він,— пише Ч. Партач,— почав впроваджувати поняття „українець“ замість „русин“ для виразнішого відрізнення від росіян [...], що доконалося при значному опорі напередодні 1-ої світової війни. В боротьбі за національне усвідомлення це відіграло велику роль; сильно шкодило воно москвофілам, котрі пропагували національну однорідність українців (малоросіян), і росіян, ігноруючи факт творення української нації“ (С. 54)[4].

Взагалі майже кожний, хто досліджує польсько-українські стосунки нової доби, змушений постійно звертатися до історії галицького москвофільства. Проблема ця тим складніша, що серйозні фахові розвідки про москвофілів практично відсутні. Польсько-українські стосунки в Галичині значною мірою залежали від їх сили: в часи активізації москвофілів заклики до польсько-української угоди ставали щораз відчутнішими, а в часи їхнього занепаду, навпаки, посилювалася польсько-українська конфронтація, що й доводить монографія Ч. Партача. На його думку, угода 1890—1894 рр. та політика „нового курсу“ в 1895—1897 рр. (сам автор не вживає цього терміну, в цей період традиції „нової ери“ продовжувалися „станьчиками“, котрі добилися в той час найбільшого впливу на справи австро-угорської монархії за всю свою історію, та частиною народовців на чолі з О. Барвінським і А. Вахнянином) спричинилися до занепаду москвофільської партії. Проте „внаслідок відмови від політики [польсько-українського] порозуміння [...] москвофіли, видобуті із забуття й небуття Ю. Романчуком, почали відроджуватися на нових підставах [мається на увазі переродження „старорусинства“ в „росіянство“.— *І. Ч.*]“ (С. 75).

Загибель у 1908 р. намісника графа А. Потоцького від кулі М. Січинського Ч. Партач також трактує як наслідок погіршення москвофільсько-народовських стосунків. Справа в тому, що на виборах до сейму 1908 р. поляки за згодою намісника пішли на угоду з москвофілами, що привело до переваги останніх над народовцями у сеймі: десять москвофілів, вісім народовців, три радикали (С. 220). Це був тактичний хід намісника, що таким чином бажав „настрахати“ українських політиків і схилити їх до угоди. Проте, як вважає Ч. Партач, він коштував йому життя. На наш погляд, таке пояснення мотивів атентату М. Січинського, при всій своїй оригінальності, є перебільшенням. Підтримка поляками москвофілів дійсно привела до погіршення стосунків з народовцями, проте немає жодних доказів, що саме це спонукало М. Січинського вбити А. Потоцького. Мотиви атентату поки що не з'ясовані. Щонайбільше, можемо погодитися з тезою про те, що ця подія була наслідком певної психологічної атмосфери в середовищі української молоді, „зростаючого почуття безрадности і безсилля“ (С. 247), якоюсь мірою реакцією на неспроможність української опозиції добитись реальних здобутків на свою користь.

Окремі авторські оцінки спонукають до категоричного заперечення. Так, подаючи коротку біографічну довідку про М. Грушевського (С. 54), Ч. Партач за-

---

[4] Ось що читаємо з цього приводу в Г. Березницького: Саме він на терені Галичини пропагував назву „український“ замість „руський“, що прижилося перед самим кінцем існування Галичини [як австрійського коронного краю.— Ч. І.], незважаючи на гвалтовні протести з боку польських націоналістів. В боротьбі за національне усвідомлення відіграло це слово велику роль, так як „руський“ („ruski“) в російській і українській мові рівнозначив з російським“ // W e r e s z y c k i H. Historia polityczna Polski. Wyd. drugie.— Warszawa; Kraków; Gdansk; Łódź, 1990.— S. 143. Див. також: Ч о р н о в о л І. М. Грушевський і проблема „галицько-руського "tertium"“ // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26—28 жовтня 1994 р.).— Львів, 1995.— С. 20—23.

кінчує її словом „полонофоб“. Очевидно, М. Грушевського не можна назвати симпатиком поляків, за винятком, правда, перших двох-трьох років відразу після свого прибуття до Галичини: він приїхав сюди прихильником політики „нової ери“[5]. Однак приклеювати йому такий ярлик немає підстав (до речі, автор не обґрунтовує такої своєї думки). Безпідставно також приписувати йому вплив на зростання антипольських настроїв у Львівському університеті, Українській національно-демократичній партії та товаристві „Просвіта“. Доводячи це, автор стверджує, що антипольські настрої М. Грушевський виніс зі школи В. Антоновича, хоч йому водночас відомо, що саме В. Антонович був ініціатором політики „нової ери“. Він розповідає також про конфлікт 11 липня 1901 р. на засіданні філософського факультету. Його декан Твардовський звернув увагу М. Грушевському, що оскільки урядовою мовою університету є польська мова, то на засіданнях ради він повинен промовляти по-польськи. М. Грушевський відповів, що по-польськи не вміє. Тоді декан порадив йому звернутися до когось із професорів з проханням про переклад. У відповідь М. Грушевський грюкнув дверима (С. 128). На наш погляд, цей факт, тобто бажання М. Грушевського розмовляти по-українськи, не може бути підставою для того, аби вважати його полонофобом. Очевидно, автор накладає поняття „полонофоб“ на поняття „український патріот“. Натомість угодовцям О. Барвінському й А. Вахнянинові приписується прагнення „в певному сенсі“ до „будови України в федерації з Польщею“, і з цієї причини автор вважає їх продовжувачами традиції „Собору Руського“ 1848 р. (С. 23). Варто сказати, що саме так трактували їхню політичну діяльність їх опоненти, передусім москвофіли. Така думка, однак, не відповідає дійсності. Близько пов'язаний з київською „Старою Громадою“ О. Барвінський став угодовцем унаслідок глибокого розуміння всієї складности політичної ситуації в Росії після загибелі Олександра II, з яким загинула й програма лібералізації імперії, а значить, і надії на прийняття до уваги потреб українців. У зв'язку з цим наддніпрянці вирішили перенести центр українського руху до Львова, що потребувало, по-перше, підтримки або ж хоч нейтралізації поляків та знешкодження москвофілів. Таким чином, „полонофільство“ О. Барвінського було спонукане не його особистими симпатіями до поляків, а відчуттям реальних потреб українського національного руху. А. Вахнянин був не меншим прихильником реалізму в політиці, ніж О. Барвінський. Проте його реалізм виходив з іншого, чисто „галицького“ джерела. Свідчення про його участь в польсько-українських угодових контактах напередодні 1890 р. відсутні (в усякому разі, нам вони невідомі). Відразу після оголошення політики „нової ери“ він був чи не єдиним лідером народовців, який оприлюднив своє невдоволення нею[6]. Згодом, однак, переміг прагматизм. „Вони [поляки.— *І. Ч.*] мають силу,— згадував про його погляди Є. Олесницький,— отже ми мусимо до них звертатись, бо від них усе залежить“[7]. Усе це не дає, однак, підстав вважати обох прихильниками „будови України в федерації з Польщею“, навіть „в певному сенсі“. На це вказує й той факт, що в уряді ЗУНР О. Барвінський займав посаду міністра освіти, а після польсько-української війни відійшов від політичного життя[8]. Крім того, є свідчення про те, що політика „нової ери“ мала також українсько-державницьке спря-

---

[5] Див., напр.: Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894—1898) // Україна в минулому.— Вип. V.— Київ; Львів, 1994.— С. 108—122.

[6] Разоблачения г. Нат. Вахнянина // Червоная Русь.— 1890.— № 278.

[7] Олесницький Є. Сторінки з мого життя. II частина.— Львів, 1935.— С. 50.

[8] Енциклопедія українознавства. Словникова частина.— Т. I.— С. 93.

мування, так як при згоді й підтримці влади й поляків повинна була довести до створення в Наддніпрянщині української монархії (при умові збройного конфлікту з Росією)[9].

Викликає заперечення й наступний методологічний підхід автора. Ч. Партач залюбки вживає щодо українських видань і політиків термін „шовіністичний", а на підтвердження наводить витяги з часописів „Гайдамаки", „Громадський голос", „Діло" та „Свобода" (причому часто посилається не на них, а на польські часописи, що їх цитували). Автор не приховує, що подібні випади проти українців характерні й для польської преси, передусім для видань національних демократів. Проте до цитування практично не вдається, набагато рідше вживає стосовно польських політиків й термін „шовіністичний". Усе це, звичайно, свідчить не на користь його об'єктивности.

Щодо безпосереднього викладу подій, то, на наш погляд, найбільше вдалися авторові вузько спеціалізовані розділи праці, а саме четвертий розділ „Місце боротьби галицьких українців за національний університет у Львові" та останній параграф третього розділу „Вплив аграрних страйків в Східній Галичині 1902 і 1903 років на польсько-українські стосунки". Шанувальникам історії Станиславова цікаво буде прочитати другий параграф третього розділу „Українські намагання відкрити національну гімназію в Станиславові". Вузькість проблематики дала змогу авторові докладніше розкрити її зміст; разом з тим, виділяючи ці проблеми в окремі параграфи та розділи, він підкреслює їхнє неабияке значення для польсько-українських стосунків того часу.

У своєму дослідженні Ч. Партач жодного разу не посилається на монографію Я. Ґрухали, таким чином не поєднує виклад перебігу подій з багатьма нюансами урядової політики стосовно українців, що належним чином висвітлено в книзі його попередника.

На завершення зазначимо, що, незважаючи на висловлені зауваження, монографія є новим словом в історії польсько-українських стосунків і заслуговує на увагу всіх, кого цікавить історія України, Польщі та Австро-Угорщини.

Ігор ЧОРНОВОЛ

[9] Чорновол І. Невідомий претендент на український престол (до історії роду князів Сапіг з Більча-Золотого) // Літопис Борщівщини.— 1994.— № 6.— С. 93—94.

Список ілюстрацій

CONTENTS

ARTICLES

HISTORY

SPECIAL HISTORICAL AND BOOK STUDIES

MATERIALS

REVIEWS AND BIBLIOGRAPHY